106.997

SUTJESKA

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNIJGA DYADESET PRYA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DRUGA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Branislav JOKSOVIĆ,
Viktor KUČAN, Nikola LJUBIČIĆ, Tone MARINČEK,
Kiril MIHAJLOVSKI, Branko PEROVIĆ, Branko TACOVIĆ,
Miloš ZEKIĆ, Milisav PEROVIĆ — (odgovorni urednik)

SUTJESKA

INICIJATIVNI ODBOR

Cana BABOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Pavle JAKŠIĆ, Đuro KLADARIN, Dušan KOSTIĆ, Vicko KRSTULOVIĆ, Ivan KUKOČ, Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Tanasije MLADENOVIĆ, Milijan NEORIČIĆ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Koča POPOVIĆ, Velimir TERZIĆ, Mijalko TODOROVIĆ, Ljubo VUČKOVIĆ

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA
Beograd
Inv. Br.: 106.997
Sign.:

PIŠU UČESNICI

SUTJESKA

ZBORNIK RADOVA

KNJIGA DRUGA

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA
BEOGRAD

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD 1959

GLAVNI UREDNIK
Milinko ĐUROVIĆ

UREDNICI
Milisav PEROVIĆ i Radomir PETKOVIĆ

Naslovna strana i inicijali
BRANKO ŠOTRA

Vinjete
PIVO KARAMATIJEVIĆ

JUN 1943

NA SUTJESCI

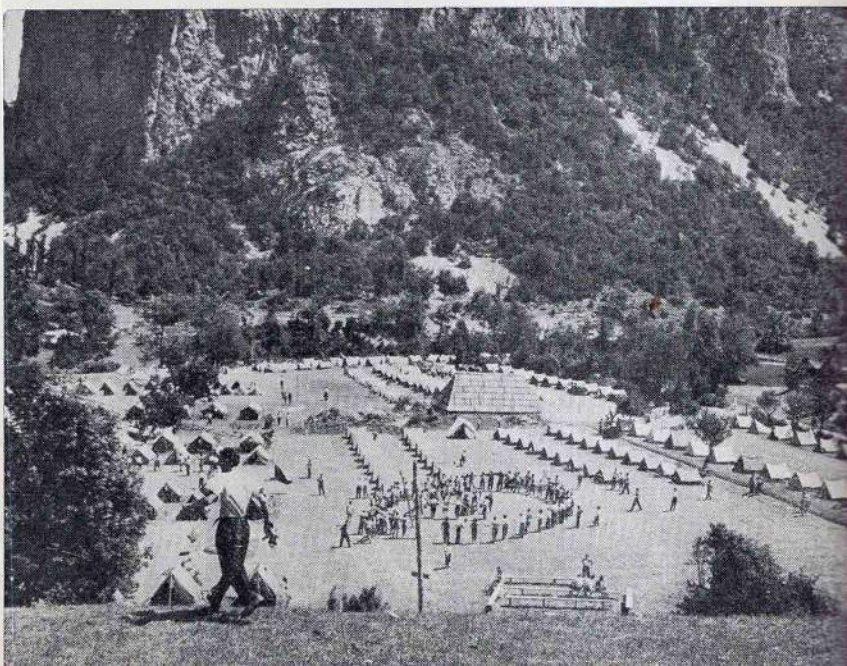

JUN 1958

... To je mjesto gdje se odvijala jedna od najtežih bitaka u našoj Oslobodilačkoj borbi, bitka u kojoj je, u jednom kratkom periodu, pao najveći broj sinova naših naroda, najviše svijetlih likova naše Narodne revolucije i naše Oslobodilačke borbe.

Mi treba da obilježimo to mjesto i kao spomenik palim borcima, palim sinovima naših naroda, i kao svjetionik našim novim generacijama, koji će osvjetljavati put koji je prokrčen na tom mjestu, put bratstva i jedinstva naših naroda.

... To treba da bude mjesto gdje će naše mlade generacije dolaziti i potsjećati se kako je nastala ova naša današnja Jugoslavija, socijalistička Jugoslavija, u kojoj vlada bratstvo i jedinstvo.

Rijetko je kada u historiji stvorena jedna država na takav način da su, u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja, dotle razjedinjeni narodi iskovali svoje jedinstvo, i krvlju svojom, krvlju i kostima najboljih sinova svoje zemlje, ostvarili svoj cilj — da u miru i slobodi grade ljepši život sebi i budućim generacijama.

... Širom Jugoslavije bilo je mnogo bojišta na kojima su se vodili krvavi okršaji, ali baš Sutjeska — koja je u našoj Narodnooslobodilačkoj borbi dvaput bila takvo poprište, a naročito prije petnaest godina — najbolje odgovara da bude mjesto u koje će naši narodi uvijek s ponosom gledati i potsjećati se koliko nas skupo košta ovo što je stvoreno. To mjesto treba da opominje i nas i buduće generacije da moraju biti poštovane one žrtve koje su pale tamo i širom cijele Jugoslavije. Jer naša zemlja, koja je čitava bila jedna velika Sutjeska i za koju je palo toliko sinova naših naroda, zaista zaslužuje da je poštuju i generacije koje dolaze.

(Iz Titove reči na prvoj sednici Odbora za proslavu petnaestogodišnjice Bitke na Sutjesci)

JOSIP BROZ TITO PRIMA POVELJU KOJU MU, UIME NARODA JUGOSLAVIJE, KAO PRVOM VOJNIKU NAŠE PARTIJE I REVOLUCIJE, PREDAJE ALEKSANDAR RANKOVIĆ

TI SI, DRUŽE TITO,

U DANIMA KADA SE RADILO O ŽIVOTU I O SMRTI SVIH NAŠIH NARODA, OBVIJEN DIMOM POŽARA, ČITAVOME SVIJETU KRVLJOM I BARUTOM OBJAVIO DA SE NI TOPOVSKIM ZDRIJELIMA NI KONOPU KRVNIKA NEĆEMO POKLONITI NIKADA.

TVOJ POZIV NA USTANAK, ŠTO SI GA POTPISAO KAO SEKRETAR KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE POČETKOM LJETA GODINE TISUĆUDEVETSTOTINAČETRDESETPRVE, ODJEKNUO JE ČITAVOM NAŠOM ZEMLJOM IZ POTAVNJU GRMLJAVINU PRVIH PARTIZANSKIH LAĆUMA.

ADAHNUTE NEPOKOLEBLJIVOM VJEROM U POBJEDU REVOLUCIJE, RIJEČI VOĆA POZIVA NISU BILE SAMO GLAS HUMANOG PROTESTA PROTIVU SVIREPOG I PODLOG UMORSTVA JEDNE IZDANE I PREGAŽENE ZEMLJE. TVOJ GLAS ZAORIO JE KAO ZOV SVOJIM TRUBE NA OTPOR PROTIVU MOĆNIH NEPRIJATELJSKIH VOJSKA, KADA JE USRED POROBLJENE EUROPE, PRASAK NAŠIH NARODNIH PUŠAKA NAVIJESTIO POBJEDU NAJSVJETLIJIH LJUDSKIH PRAVA.

OD BEOGRADA I UŽICA DO BIHAĆA I SLUNJA, OD BANIJE I PAPUKA DO FRUŠKE GORE, PREKO ROGOZNE, JAHORINE, KOZARE I GRMEČA, OD ROMANIJE I MAGLIĆA DO DRVARA I SOČE, OD SANDŽAKA, DURMITORA I MAKEDONIJE, OD KOSMETA DO DUNAVA, PRAVE TI SI STVARAO NJEGOVU ČETU IZ BITKE U BITKU, A ZA TVOJIM BARJACIMA SU PODILI SMRT JE KAO ŠTO JE SLIJEDIMO I DANAS, SVJESNI DA JE PUT NAŠE PARTIJE ZA NAS JEDINI PUT DO POBJEDE, ZA KOJU JE ŽRTVOVALO SVOJE ŽIVOTE VIŠE OD PETNAESTOTINA TISUĆA NAŠEGA SVJETA.

LAVEĆI PETNAESTOGODIŠNJICU POBJEDE NA SUTJESCI, MI SE DANAS, DRUŽE TITO, USRED OVE VELIČANSTVENE KOSTURNICE SJEĆAMO TVOJIH RIJEČI KOJIMA SI KAO KOMANDANT NARODNE OSLOBODILAČKE VOJSKE ODAO PRIZNANJE SVIM MRTVIM I PREŽIVJELIM BORCIMA OVE JEDINSTVENE BITKE, KADA SU ČETE GOLOG, BOSOG I GLADNOG LJUDSTVA USPJELE DA PORAZE DESET PUTA BROJNIJEG I NESRAZMJERNO JAČE NAORUŽANOG NEPRIJATELJA.

PRED ĐORDIM DOSTOJANSTVOM SMRTI TVOJIH PALIH VOJNIKA, KOJI SU IZ ŠUMA BUNIĆA SLAPOVA OVE PLANINSKE VODE KRVLJU POSVJEDOČILI VJERNOST SVOJOJ ZEMLJI I IDEALIMA MEĐUNARODNE, PROLETERSKE SOLIDARNOSTI, TI SI, DRUŽE TITO, PRIZNAO BORCIMA, KOMANDIRIMA I POLITIČKIM KOMESARIMA PRVE, DRUGE, TREĆE I SEDME DIVIZIJE, PRVE MAJEVIČKE I ŠESTE ISTOČNO-BOSANSKE BRIGADE, NAJVIŠA RATNA SVOJSTVA KAKVA TREBA DA IMAJU VOJNICI REVOLUCIJE.

NAJVIŠIM SVOJSTVIMA REVOLUCIONARA, TI SI, DRUŽE TITO, BIO UZOROM OD PRVOGA DANA KAKO SI SE POJAVIO NA ČELU NAŠE PARTIJE, SVIJESTAN POSTOJANO KAKO TREBA IĆI JEDNA SMRTNA OPASNOST PREVLADA POBJEDONOSNOM VOLJOM SVIM PREMOĆNIJIM SNAGAMA UPRKOS.

OD UŽICA JESENI 1941, TI SI JASNO SPOZNAO DA NEPRIJATELJA TREBA NAPASTI USRED VLASTITOG STRATEŠKOG I POLITIČKOG TABORA I TAKO SI SE SA SVOJIM BRIGADAMA POJAVIO PRED SARAJEVOM I RIJEKOM, LJUBLJANOM I ZAGREBOM, VEĆ POČETKOM GODINE TISUĆUDEVETSTOTINAČETRDESETDRUGE. A KADA SU SE TVOJE ČETE POD UDAROM PREMOĆNIH SNAGA POVUKLE OD KARLOVCA I SLUNJA PREKO LIKE I GRMEČA, TI SI DALEKOVIDNO PREDVIDJEO DA TREBA ZAUZETI PROZOR, PREĆI NERETVU I PROTIVNIKA RAZBITI NA CRNOGORSKIM, HERCEGOVAČKIM I SANDŽAČKIM VRLETIMA. TAKO SI SUTJESKU I ZELENGORU, MAGLIĆ I VOLUJAK PRETVORIO U SLAVNE POBJEDE, I U TRENUTKU KADA JE NEPRIJATELJSKA VRHOVNA KOMANDA BILA VEĆ POTPISALA KOLEKTIVNU SMRTNU OSUDU ZA SVE TVOJE OPKOLJENE I NA SMRT OSUĐENE BORCE, TI SI, RAZBIJUĆI VATRENE OBRUČE, SMJELO PRODRO NA SEVER OD SARAJEVA DO VIŠEGRADA, OSLOBODIVŠI ČITAVU ISTOČNU BOSNU. TRI MJESECA KASNIJE, U NOVEMBRU 1943, TI SI VEĆ U JAJCU, POLOŽIO TEMELJE DANAŠNJE NAŠE FEDERATIVNE SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE.

ISTORIJSKA BORBA ZA NOVU JUGOSLAVIJU, ZAJEDNICU RAVNOPRAVNIH I SLOBODNIH NARODA, BORBA ZA SVIH NAS, I SVE NAŠE POBJEDE VEZANE SU O TVOJE IME I O IMENA TVOJIH BORACA, KOMANDIRA, POLITIČKIH KOMESARA, I SVIH TVOJIH POLITIČKIH SARADNIKA.

PONOSNI NA SVOJU SLAVNU BORBU I VELIČANSTVENE USPJEHE U STVARANJU NOVIH DEMOKRATSKIH SOCIJALISTIČKIH DRUŠTVENIH ODNOSA, NARODI JUGOSLAVIJE IZRIČU TI, DRUŽE TITO, PUNO PRIZNANJE ZA TVOJE NEPROLAZNE ZASLUGE KAO PRVOM VOJNIKU NAŠE PARTIJE I REVOLUCIJE.

TJENTIŠTE 4 JUL 1958

FEDERATIVNA NARODNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
PRETSEDNIK REPUBLIKE

O. Br. 49

UKAZ

PRETSEDNIKA

FEDERATIVNE NARODNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE

Na osnovu člana 71 tačke 6 Ustavnog zakona i člana 4 Zakona o odlikovanjima odlučuje da se za izvanredne junačke podvige u kojima su se istakli borci i rukovodioci u herojskoj bitci na Sutjesci

odlikuju

ORDENOM NARODNOG HEROJA

1. Prva Proleterska Narodnooslobodilačka udarna brigada
2. Druga Proleterska Narodnooslobodilačka udarna brigada
3. Treća Proleterska /krajiška/ Narodnooslobodilačka udarna brigada
4. Treća Proleterska Narodnooslobodilačka udarna brigada /sandžačka/
5. Druga Proleterska /dalmatinska/ Narodnooslobodilačka udarna brigada
6. Sedma Narodnooslobodilačka brigada
7. Osma Narodnooslobodilačka brigada
8. Šesnaesta Narodnooslobodilačka udarna brigada
9. Peta Proleterska Narodnooslobodilačka /crnogorska/ udarna brigada
10. Prva Majevička Narodnooslobodilačka udarna brigada
11. Šesta Proleterska Narodnooslobodilačka partizanska udarna /istočno-bosanska/ brigada
12. Deseta Hercegovačka Narodnooslobodilačka udarna brigada
13. Sedma Krajiška Narodnooslobodilačka udarna brigada
14. Četvrta Proleterska Narodnooslobodilačka udarna brigada
15. Prva Dalmatinska Narodnooslobodilačka udarna brigada
16. Treća Narodnooslobodilačka partizanska dalmatinska udarna brigada

3 jula 1958 god.
u Beogradu

PRETSEDNIK REPUBLIKE,

PROLETERSKE I UDARNE BRIGADE U BICI NA SUTJESCI

rigada je iz Četvrte ofanzive izišla brojno ojačana, dobro naoružana i obogaćena novim ratnim iskustvima.

Od neprijatelja smo se snabdevali oružjem, municijom i odećom — to smo od njega otimali borbom. Drinu smo prešli sa nemačkom i ustaškom odećom, oružjem i municijom. Posle razbijanja italijanskih delova na Krčinom Brdu, Golom Vrhu i Kapku, koji su branili prelaze Drine, i ulaskom u Čajniče, moglo se prebrojati po odeći koliko je u tim borbama poginulo italijanskih oficira a koliko vojnika. Na Ifsaru smo zaplenili mnogo drugog materijala i svu artiljeriju, a u Čajniču magazine italijanske divizije »Taurinense« sa velikom količinom municije (puščane, mitraljeske, minobacačke, artiljeriske).

Međutim, i pored ovolikog plena, pred brigadu se postavljao problem municije za nemačko oružje kojim smo uglavnom bili naoružani. Pošto su sada svuda oko nas italijanske jedinice, morali smo se naoružati njihovim oružjem, da bismo mogli koristiti zaplenjenu municiju. Do njega smo uskoro došli u toku trodnevne borbe (10, 11 i 12 maja) sa italijanskim kolonama, kod Dobrakova (12 km severno od Bijelog Polja) na putu Bijelo Polje — Prijepolje. Tu je poginulo preko 150 i zarobljeno oko 70 Italijana, uništeno 19 kamiona, zaplenjena velika količina oružja i municije, 2 kamiona hrane i odeće (letnje) i 2 kamiona soli.

U borbi je učestvovalo i mesno muslimansko stanovništvo. Sve je, sem oružja i municije, razdeljeno narodu, a zatim su kamioni zapaljeni.

Preko štaba divizije obavešteni smo da Nemci dovlače jake snage. Neprijatelj je koncentrisao snage u Foči, Goraždu, Pljevljima, Priboju, Brodarevu, Bijelom Polju, Beranima, Kolašinu, Danilovgradu, Nikšiću, Gacku i Kalinoviku, i to znatno jače nego što je potrebno za odbranu tih garnizona.

Kada je 15 maja počela neprijateljska ofanziva, brigada se nalazila na prostoriji Šahovići — Bijelo Polje u ovakvom rasporedu: 3-ći (Kragujevački) bataljon u Gornjem Polju (kontroliše drum Bijelo Polje — Brodarevo); 6-ti (Beogradski) na prostoriji Oklade — Mokri Do, a 4-ti (Kraljevački) u Cerovu (zatvara pravac Bijelo Polje — Šahovići); 2-gi (Crnogorski) na prostoriji Žari — Pale (zatvara pravac most kod k 575 — Slepac Most) i 1-vi, kao brigadna rezerva, u selu Pape. Brigada je trebalo da izvrši napad na neprijatelja na frontu Pape — Oklade — Cerovo — Jabučno, zapadno od druma Šahovići — Bijelo Polje, ali se, zbog jačine neprijatelja, odustalo od napada.

Sa štabom brigade došli smo (negde 17 maja) u selo Barice (zaselak Zmajevac) gde je bio i Štab Prve proleterske divizije, dok su bataljoni vodili borbu prema Šahovićima. Iz podataka kojima je štab divizije raspolagao, nije se moglo definitivno zaključiti da li se radi o nekoj ozbiljnijoj ofanzivi, mada smo je očekivali. Do tog momenta najozbiljniji napadi bili su izvršeni na naš deo fronta. Tom prilikom je komandant divizije Koča Popović postavio pojedinačno i nama iz štaba brigade pitanje da li da sa dve brigade (Prvom proleterskom i Trećom krajiškom), koje su bile tu grupisane, izvršimo protivnapad ili da se branimo. Na kraju smo se svi složili da su neprijateljske snage oko triput jače i da je to, možda, početak nove ofanzive, u kojoj rešenje neće pasti kod Šahovića.

Zbog nejasne situacije, a naročito zbog njene ozbiljnosti na fočanskom pravcu, Vrhovni štab je naredio Prvoj proleterskoj diviziji da izvrši pregrupisavanje snaga, s tim što će Treća krajiška i Treća sandžačka brigada posesti položaj Vaškovo — Kovren (između Tare i puta Šahovići — Pljevlja), a naša Prva proleterska obrazovaće rezervu na prostoriji Maoče — Podkrajci — Vrulja. U vezi sa ovim brigadi je naređeno da odmah (18 maja u 20 časova) krene ka toj prostoriji. Ali, već sutradan smo dobili naređenje da usiljenim maršem produžimo ka Čelebiću gde ćemo primiti naređenje za dalji rad. Predveče 21 maja stigli smo u selo Rijeku ispod Čelebića i tu dali mali zastanak.

Zapadno od Čelebića čula se pucnjava. Nađosmo štabove Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade; obradovali su se

kad su čuli da je tu Prva proleterska brigada. Iz razgovora smo doznali da se pred jakim nemačkim i domobranskim snagama koje nadiru od Foče nisu mogli održati, već su se povukli i ovde se hitno prikupljaju radi daljeg otpora. Rekoše da bi i Prva proleterska trebalo što pre da izbije ispred Čelebića, jer ga samo njihove jedinice ne bi mogle održati. U međuvremenu je naređeno po kuriru da pristigli delovi naše brigade hitno krenu.

Situacija je bila kritična. Komora i bolnica ostale su u selu Borju, kroz koje je već prošao neprijatelj. Vidi se na oko 500 metara, skoro će i ovde izbiti, a mi još nismo uspeli da prikupimo jedinice. Pozadi ovih prednjih neprijateljskih delova primećuje se glavnina[1] kako se od šume Korlat spušta kroz polja sela Vrbice.

Prethodnica je već pred samim Čelebićem. Dok skupljamo kurire i sve što se zateklo na Čelebiću da bismo usporili neprijateljsku prethodnicu, stiže i čelo 1-vog bataljona, sa mitraljezima i bacačima kojima naredismo da odmah posednu položaje kod crkve. Iz bataljona kako ko pristigne — četa za četom — kreće odmah u protivnapad niz gredu ka selu Borju. I odmah tu, na nepunih 100 koraka, sretoše se sa neprijateljskom prethodnicom i jurnuše na nju.

Neprijatelj nije očekivao da ga u tome momentu može neko napasti. Pokušava da se odupre, ali iznenađen silinom juriša ubrzo okreće leđa. Stižu i bacači 2-gog i 6-tog bataljona. I njima naređujemo da zauzmu položaje pored crkve, uz one iz 1-vog bataljona. (Neprijateljska glavnina koja je svakako čula borbu, mislila je verovatno da to njihova prethodnica čisti naše ostatke na Čelebiću.) U momentu kada se prethodnica, gonjena od naših, sručila u selo Borje, svi naši bacači osuše jednovremeno po komandi, po glavnini. Posmatramo i čekamo. Odjednom eksplozije posred neprijateljskih kolona. Nastade metež. Stiže i druga salva, pa treća itd. Glavnina je potpuno razbijena. Počelo je opšte bežanje na sve strane.

Drugi bataljon koji je stigao odmah za 1-vim, upućen je levo od njega, preko Hočeva da zauzme Ilijinu Glavu (k 1124) i da, jednovremeno, zađe neprijatelju za leđa kod sela Pjelovci. Šesti bataljon, koji je na Čelebić izbio za 2-gim, upućen je desno od 1-vog preko sela Ječmišta na selo Vakuf sa zadatkom

---

[1] Glavninu je sačinjavao 13 puk 4 domobranske lovačke brigade kome je bilo naređeno da u toku ovog dana (21 maja) zauzme Čelebić, dok je paralelno sa njim grebenom Gradine imala da nadire borbena grupa »Gertler« i ovog dana ovlada Zlatnim Borom. — Prim. red.

da se spoji sa 2-gim u selu Pjelovci. Treći i Četvrti bataljon ostali su u rezervi na Čelebiću.

Kad smo stigli u selo Borje zatekli smo neprijateljske vojnike kako slažu municiju i vezuju konje iz zaplenjene komore Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade. Pred bolnicom njihova straža. Nekoliko rafala — neki popadaše, a ostali se razbegoše. Kakva je tek bila radost oslobođenih ranjenika. Prosto ne veruju da su slobodni, da nema oko njih Nemaca, da su tu njihovi drugovi. Nađem i druga sa kojim sam 1941 zajedno vodio borbu na Juhoru.

I noću produžavamo nadiranje. Kad bataljoni stigoše u visinu sela Vrbice, zatekoše kod neprijatelja metež. Jedni beže, jedni se vraćaju. Započinje ponovo borba. Iz pozadine pristižu glavne snage takozvane »Domobranske brigade«[2] koja je upućena da nas sretne. Zarobljenici pričaju da im je komandant usput rekao da će komuniste brzo razbiti i izbiti na Čelebić.

Borba je vrlo oštra. U međuvremenu se i malopre razbijene snage prikupljaju. Ali pojavom 2-gog bataljona na Ilijinoj Glavi i njegovim prodiranjem ka selu Pjelovci, kao i pojavom 4-og bataljona sa prikupljenim bataljonima Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade na boku i u pozadini, i ove domobranske jedinice su razbijene i nabačene na šumu Korlat.

Predzoru (22 maja) stižu iz rezerve 3-ći i 4-ti bataljon koji dobijaju zadatak da gone neprijatelja preko šume Korlat ka selu Zavajitu i izbiju na prevoj brda Bakić, kuda vodi put za Foču. Bataljoni (1-vi, 2-gi i 6-ti) koji su učestvovali u borbi zadržani su privremeno radi prikupljanja i odmora. Šesti bataljon je sa jednim bataljonom Šeste istočnobosanske brigade zarobio neprijateljsku komoru. Zaplenjeni konji dati su većim delom za evakuaciju bolnice i komore.

U toku prodiranja kroz šumu Korlat, 3-ći i 4-ti bataljon nigde nisu naišli na otpor. Zauzeta su bez otpora sela Dubrava, Podgaj, Zavajit. Seljaci rekoše da se neprijatelj nije povukao kroz sela što znači da je upao u toku noći u ogromnu šumu Korlat i tu se izgubio. I stvarno, naši delovi su ga prešli i ostavili iza leđa, razbijenog u sitne grupe.

Pošto Bakić pretstavlja vrlo važnu tačku na pravcu Foča — Dragočava, naređeno je Kragujevačkom (3-ćem) bataljonu da ga zauzme i brani. Bataljon je iznenadio njegovu posadu i brzo je zbacio sa položaja.

Kraljevački (4-ti) bataljon ostao je privremeno pozadi u selu Zavajitu. Tu uskoro počeše stizati i bataljoni Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade. Pozadi, iz šume Korlat čula se

[2] Delovi 4 domobranske lovačke brigade.

pucnjava. Uskoro stiže jedan kurir sa grupom Nemaca, na koju je naišao kroz šumu. U toku celoga dana izlazile su grupe razbijenog neprijatelja i predavale se našim bataljonima. Na saslušanju Nemci su izjavili da je veliki deo njihovih vojnika zalutao u toku noći u šumi. Među njima neki su izjavljivali da su zarobljeni Poljaci i da su srećni što su oslobođeni. »Mi želimo da se borimo protiv Nemaca«, rekoše. Rasporedili smo ih po bataljonima, naoružali i rekli: »Evo, Nemci su ispred nas, iza Bakića, imaćete prilike da se borite«. U toku iduće noći svi su pobegli. Bili su Nemci iz Poljske. Neke od njih zarobili smo ponovo u borbi na Trovrhu.

Izlazak Prve proleterske brigade u otsudnom momentu na Čelebić, razbijanje neprijatelja u susretnom boju i postavljanje naših snaga na visove iznad Foče, osujetilo je nemačke planove. Nemci o ovoj borbi kažu: »Jak neprijateljski napad u pravcu Foče (po svoj prilici četiri komunističke brigade) u cilju da se probiju na frontu 118 lovačke divizije...«[3]

Kragujevački (3-ći) bataljon izveštava sa Bakića da ispred sebe nema neprijatelja, da mu zasada nisu potrebna pojačanja, da je na Bakiću zaplenio dosta hrane i municije, te su borci siti, dobro snabdeveni municijom, odlično raspoloženi »čekaju ako ko naiđe od Foče da se biju«. S obzirom na ovakav izveštaj, naređeno je bataljonima iz Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade da se zadrže gde su radi odmora. Inače, ove jedinice su oduševljene sadašnjim uspesima i traže da idu napred, da se bore zajedno sa proleterima.

Izbijanjem na Bakić naše snage su zašle oko 9 km za leđa neprijateljskoj desnoj koloni koja je doprla do Zlatnog Bora i tu zadržana od Druge proleterske brigade. Na jednom golom brdu u selu Toholju vide se Nemci kako se utvrđuju. Štab brigade odluči da se napadnu s boka i iz pozadine. Stigao nam je i Beogradski bataljon. Odlučeno je da Kraljevački i 2-gi bataljon Šeste istočnobosanske brigade krenu odmah u napad s leđa neprijatelju čiji se zadnji delovi nalaze u selu Toholju. Plan je bio da zauzmu kotu 1248 (Jameline) pa osloncem na nju napadnu neprijatelja iz pozadine.

Napad je otpočeo u 14 časova kao što je i predviđeno. Naši bataljoni su ubrzo stigli do neprijateljske komore koja je bila rasturena po poljima i uvalama, i uništavali je. Uskoro se čula eksplozija nemačkih granata i mina u zaseoku Pribinići (selo Toholj), a zatim otpočeše dejstvovati i naši minobacači tako da se golo brdašce na kojem su Nemci bili utvr-

[3] Izveštaj generala Litersa od 24 maja 1943 (Arhiv Vojnog istoriskog instituta).

đeni nije za kratko vreme moglo videti od dima i prašine. Neprijatelj je bio jak, a usto i utvrđen. Ali, iako nismo uspeli da ga odbacimo, ipak smo zasad zadovoljni — skrenuli smo mu oštricu sa Uzlupa. Bataljoni su se utvrdili na zauzetoj liniji.

Oko 16 časova na pravcu Foče čuje se jaka vatra kod Kragujevačkog bataljona. Artiljerija tuče jakom vatrom celu liniju Bakić — Vijenac — Trovrh, kao da su se sudarile dve divizije. Štab brigade nema izveštaja od Kragujevačkog, ali pretpostavlja da je neprijatelj doveo nove snage preko Foče, čiju jačinu ispituje Kragujevački bataljon. Iako raspolažemo sa šest bataljona u rezervi (jedan — 6-ti iz Prve proleterske, ostali iz Majevičke i Šeste istočnobosanske) nijedan nije upućen u pomoć Kragujevačkom — ne zna se situacija. Za svaki slučaj, raspoređeni su pozadi potoka Vranića i Vukovića, na zapadnoj ivici šume Korlat.

Artiljerija gađa sve bliže, ali mitraljesku vatru više ne čujemo. Šaljemo kurira da vidi šta se dešava kod Kragujevačkog bataljona, ali uskoro pored nas počeše da promiču njegovi borci.

— Šta se desilo? pitamo ih.

— Ništa, bili smo se sa Nemcima.

Naiđe i zamenik komandanta bataljona, sa mitraljezom preko ramena i izveštava: »Neprijatelj nas je napao jakim snagama. Mi smo branili položaje, ali nam je zašao za leđa i morali smo nazad, probijajući se. Komandant bataljona, drug Moma[4], zapao je sa nekoliko vojnika u jednu jarugu. Ne znam šta je sa njim«. Uskoro stiže Moma i on dopuni izveštaj. Na pitanje zašto nisu na vreme obavestili da im se pošalju pojačanja, odgovori da su računali da će moći sami da zadrže neprijatelja.

Neprijatelj je zauzeo i poseo celu liniju Crni Vrh — Humić — Trovrh — Vijenac — Bakić i na njoj se zadržao, dok smo mi na desnim obalama potoka Vranić i Vuković ispred šume Korlat.

S obzirom na to da je Štabu brigade bilo nemoguće da sa jednog mesta rukovodi borbom na celom frontu, a naročito na oba pravca — prema Zlatnom Boru i prema Trovrhu, to je komandant brigade Danilo Lekić (Španac) sa našim 1-vim, 2-gim i 4-tim bataljonom i sa još šest pridatih bataljona[5] preuzeo sektor Zlatni Bor, sa zadatkom da onemogući neprijatelju

---

[4] Moma Stanojlović, poginuo na Sutjesci kao zamenik komandanta Treće sandžačke brigade.

[5] Druga proleterska brigada (bez dva bataljona) i Treća krajiška brigada. — Prim. red.

dejstva prema Uzlupu, a ja sam se nalazio sa snagama (naš 3-ći i 6-ti bataljon i pet pridatih bataljona) koje su na liniji ispred šume Korlat obezbeđivale bok i pozadinu Lekićeve grupe.

U toku noći [22/23 maja] izvršena su na oba sektora pregrupisavanja snaga, a rano ujutru otpočeo je napad grupe bataljona na neprijatelja na Zlatnom Boru i u selu Toholj, uz podršku minobacača i artiljerije. Neprijatelj je očekivao da će grupa, koja je napadala od Foče i zauzela dominantne položaje, u toku dana produžiti napad ka Čelebiću i time ugroziti bok i pozadinu naših snaga pred Zlatnim Borom — pa je davao vrlo žilav otpor. Neki njegovi delovi su okruženi i po grupama uništavani. Španac je izveštavao da na terenu koji su prešli ima mnogo mrtvih neprijateljskih vojnika.

Grupa prema Foči raspoređena je ispred šume Korlat sa pet bataljona u prvoj liniji i dva u rezervi. Bataljoni su se odmarali spremni za borbu. Od Zlatnog Bora čula se jaka vatra.

Ovoga dana (23 maja) u 13 časova dobili smo izveštaj, u rejonu Kragujevačkog bataljona u selu Fališi, da je neprijatelj krenuo jakim snagama prema našim položajima na celoj širini fronta i da je sa prednjim delovima na oko 500 metara od našeg položaja. Uskoro i naši mitraljezi otvoriše jaku vatru. Borba se širila duž celog fronta. Na pitanje komandanta Mome gde ćemo nanovo organizovati odbranu, ako nas potisnu, odgovoreno mu je da nema otstupanja.

Znali smo da pozadi nas na Čeotini vodi borbu Treća dalmatinska brigada, da je desno od nje cela Sedma divizija (sa 70% boraca tifusara), a zatim Treća krajiška brigada i oni bataljoni koji napadaju na Zlatni Bor. Ako bismo se branili, verovatno bi nas potisnuli i mi u tom slučaju ne bismo izvršili zadatak u odnosu na Lekićevu grupu. Zato smo, posle kraće diskusije, ostali pri odluci da se izvrši protivnapad.

Trebalo je raditi brzo i odlučno. Skoro svi iz štaba Kragujevačkog bataljona pisali su po jedan primerak naređenja bataljonima. Ono je bilo kratko, koliko se sećam ove sadržine: »Uzanim frontom probite neprijateljski front, svako na svom sektoru, i nadirite u njegovu pozadinu. Bataljon na Rapaljevcu zauzeće Bakić i udariti u bok neprijatelju ka Vijencu; bataljon iz Podgaja zauzeće Vijenac, Beogradski bataljon zauzeće Trovrh. Kragujevački će pomoći Beogradskom i produžiti napad radi zauzimanja Humića. Bataljon Šeste brigade iz sela Tvrdaci dejstvovaće kosom preko Korče sa zadatkom da zauzme Crni Vrh. Rezerva da bude spremna da primi zadatke po proboju.«

Kad Nemci navališe naši ih snažno dočekaše. Kragujevački bataljon je prešao u protivnapad, prosekao neprijateljski raspored i odmah se dohvatio prvih kuća sela Poda. Beogradski, koji je bio najbliži, čim je primio naređenje, izvršio je takođe protivnapad, probio neprijateljski front i produžio određenim pravcem. Samo za pola časa probili smo na dva otseka. Ostali bataljoni, oni dalji, još uvek se brane, ali neprijateljski napad, uzdrman probojem Kragujevačkog i Beogradskog bataljona, popušta. Kada su i oni dobili naređenje i izvršili proboj na svom pravcu, neprijatelj se našao u teškom položaju. Spustio se sa visova u napadnom poretku, međutim, naše su ga jedinice iskidale na pet delova i žurile da pre njega izbiju na njegove polazne položaje na liniji Crni Vrh — Humić — Trovrh — Vijenac — Bakić. Svuda između bataljona ostali su neprijateljski rastrojeni delovi, bez jedinstvene komande.

Neprijatelj pokušava da se izvuče iz ove situacije, dovlači pojačanja, a njegova dalekometna artiljerija zasipa daljnom vatrom položaje, i to ispred nas, po čemu zaključujemo da tamo nema njihovih snaga. Ubrzo naši bataljoni izbijaju na određene tačke (Crni Vrh — Vijenac — Bakić). Kragujevački i Beogradski uništavaju u selu Kušlat jednu okruženu grupu Nemaca, a slabije delove upućuju da posednu Trovrh i Humić. Trovrh je ubrzo zauzet, dok je Humić bio dosta pozadi te je neprijatelj stigao pre. Sem toga bio je utvrđen bunkerima.

U toku ovog i sledećeg dana nastavljeno je uništavanje grupe kod sela Kušlat posle čega su Beogradski i Kragujevački produžili ka Trovrhu. Bataljoni iz rezerve preuzeli su uništavanje opkoljenih grupa kod sela Zavajita, oslobodivši na taj način bataljone iz prve linije za njihove dalje zadatke.

Uveče se sve utišalo. Kod sela Kušlata veliki broj neprijateljskih leševa i raznovrsnog materijala.

Evo šta kaže izveštaj nemačke komande o ovom boju.

»Nastavlja se jak pritisak neprijatelja na frontu 118 lovačke divizije i IV Hrvatske brigade jugoistočno od Foče. Upućen je Brandenburški puk u pojačanje ovim jedinicama«. Za sledeći dan neprijatelj kaže da je »preuzeo nove odbranbene pozicije«.

Nemci su upotrebili samo na pravcu Foča — Čelebić, ne računajući pravac Vikoč — Čelebić, vrlo jake snage (iz 118 divizije) dok smo mi imali 7 bataljona sa svega oko 1.200 vojnika, pa ipak smo uspeli da zagospodarimo terenom.

Sutradan smo vodili celog dana borbe bez nekih vidnijih rezultata. Neprijateljska avijacija i artiljerija dejstvovale su celog dana.

Za napad u pravcu Foče bilo je sve spremno. Pridodata nam je i jedna baterija topova. Međutim, zbog pojave jakih kolona 369 legionarske divizije opštim pravcem Gradac — Cerovci — Čelebić, prema desnom boku i pozadini grupe na fočanskom sektoru, Stab Prve proleterske divizije naredio je povlačenje ka severnim ograncima Ljubišnje, stim da se prema neprijatelju ostave manji zaštitni delovi. Radi toga je Treća krajiška brigada izvučena sa položaja i upućena ka Popovom Dolu da zatvori pravac neprijateljskog nadiranja.

Majevička i Šesta istočnobosanska brigada prikupljene su u rejonu Celebića, a Prva proleterska brigada preuzela je na sebe da zadrži neprijatelja na celoj liniji fronta prema Celebiću i Zlatnom Boru, dok se sve snage ne prebace na levu obalu Tare. U to vreme je prelaz kod Uzlupa bio od »životne važnosti«.

Po izvlačenju Treće krajiške, Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade, glavnina Prve proleterske brigade se prikupila na prostoru Ilijina Glava — Papkov Dol — Crvena Stena — Oštra Glava — Suho Polje, a istureni delovi: šuma Korlat — selo Pjelovci. (Majevička je prebačena preko Tare kod Uzlupa 27 maja, Treća krajiška 28 maja, a zadnji delovi Šeste istočnobosanske noću 28/29 maja zajedno sa delovima Prve proleterske brigade.)

Neprijatelj je u toku 26 maja izbio sa tri domobranske kolone na liniju selo Tvrdaci i severozapadne ivice sela Feliši — Klinci, na oko 2 km od naših zaštitnih delova, ali bez dodira sa njima. On je nastupao vrlo oprezno po ovom pošumljenom i ispresecanom zemljištu.

Ni u toku 27 maja neprijatelj nije bio aktivan, tako da ni ovoga dana nismo imali dodira sa njim. Međutim, 28 maja oko 12 časova počeo je da izbija iz šume Korlat i da se polako spušta ka selu Vrbica, a jednom kolonom ka Ilijinoj Glavi. Nesporazumom je 6-ti bataljon napustio Ilijinu Glavu gotovo bez borbe. (Bataljonu je dato nejasno naređenje gde da se zadrži pri povlačenju zaštitnih delova od Pjelovaca.) Uzlup je bio u opasnosti, jer se sa Ilijine Glave mogao tući bacačima. Na sreću ti neprijateljski delovi nisu imali bacače.

U 15 časova neprijateljska avijacija je dugo i jako bombardovala položaje oko Čelebića, a zatim je pešadija krenula na juriš na samo selo, u kome više nije bilo naših snaga. Poslednji deo je otišao ka Uzlupu pre bombardovanja. Pošto je zauzeo Čelebić, neprijatelj se bacio svom snagom na Prvu proletersku kod Uzlupa. Naš raspored u tome momentu bio je: 1-vi bataljon Suho Polje, 4-ti Oštra Glava, 3-ći Hočevo, 6-ti

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA
Beograd
Inv. Br.: 106.997
Sign.:

Podsjerine, 2-gi Crvena Stena i kota 875 iznad samog Uzlupa. Situacija je bila teška. Neprijatelj je napadao jakim snagama da bi zauzeo Uzlup i onemogućio prelazak. Od 2-gog bataljona redovno su dobijani izveštaji da prebacivanje ide sporo, a da Nemci navaljuju mnogo na njegov položaj preko koga vodi najbliži put za Uzlup.

Činilo nam se da nikada nijedan štab nije dobijao redovnije izveštaje nego što je tada bio slučaj sa štabom Prve proleterske brigade. Tako je od Kragujevčana (3-ći) čija je situacija tako ozbiljna da kurir kurira stiže sa novim podacima, dobijeno: »Jedna četa je u teškoj situaciji, ne može ni napred ni nazad. Pomoći nema!« A zatim: »Četu smo izvukli, otstupili smo za nešto nazad«. Naređeno im je da moraju izdržati. I 2-gi (Crnogorski) bataljon izveštava: »Napadaju nas ogromne snage, ne možemo se održati, neprijatelj će prodreti do Uzlupa, još dva bataljona Šeste brigade nisu prebačena«. Odgovoreno mu je: »Morate ostati na položaju; otstupanja nema dok se i poslednji partizan nalazi na ovoj strani Tare«. U 19 časova 2-gi bataljon ponovo izveštava: »Sve su snage iz Šeste istočnobosanske brigade prešle«.

Neprijatelj jako pritiskuje od Čelebića preko Suhog Polja ka Uzlupu, ali ne uspeva. Pred sam mrak naređeno je 1-om bataljonu da krene preko Vjernovića ka Uzlupu, za njim 6-ti pa 3-ći, dok je 4-ti na Suhom Polju branio otstupnicu, a potom i sam krenuo, ali ne na Uzlup, već stazom uz Taru, navukavši neprijatelja na sebe, i tamo se prebacio na drugu stranu.

Kada je štab brigade sišao do Uzlupa zatekao je bataljone kako se prebacuju preko visećeg mosta. Drugi bataljon još uvek je odolevao napadu.

VUČEVO

Kasno uveče, kada su svi bataljoni prešli naređeno je 2-om (Crnogorskom) da se i on povuče štiteći se sopstvenim snagama. Po prelasku računalo se na jedan mali odmor, ali s obzirom na kratku noć, trebalo je žuriti da se još u toku noći prebacimo preko Pive kod Šćepan-Polja i požurimo na Vučevo, jer se sa Huma vidi danju skoro ceo naš put ka mostu kod sela D. Kruševa. Preko dana Nemci tuku put artiljerijom, a most i artiljerijom i iz vazduha.

Noć je mračna, borci umorni, teško se krećemo. S vremena na vreme tresne neka granata na put ili u blizini i još više omete kretanje. Nešto pred svanuće brigada stiže u Šćepan Polje, odakle produžavamo do mosta kod sela D. Kruševa.

Pred mostom smo. Već je potpuno svanulo, ali nas pokriva gusta magla, te nesmetano prelazimo. Nemci sa Huma gađaju prilaze mostu. Kada je naišao poslednji bataljon magla se digla te je prelazak preko mosta prekinut. Nešto iznad mosta, na mestu zaklonjenom stenama, produžava se prebacivanje na dva gumena čamca, koje smo još kod Čajniča zaplenili od Italijana.

Uz Vučevo se penjemo ometani od neprijateljske artiljeriske vatre. Borci su jako umorni. Već nekoliko dana i noći su neprekidne borbe, a najčešće nije bilo vremena ni za spremanje hrane. Put je jako težak, ide se kao uza zid. Od korita Pive do Vučeva visinska razlika je preko hiljadu metara. Na svakih 100—200 koraka borci se odmaraju. Levo od staze popadali iznemogli konji. Neki su uginuli, a neki još živi. Sa njih su borci skinuli mitraljeze i poneli. Pri vrhu smo se odmarali na svakih 20 koraka. Prosto je izgledalo da se ne može do vrha.

Već 6 sati uzbrdo. Pred nama je još samo jedan šiljak, zadovoljni smo: »Evo vrha, najzad iziđosmo. Prenesi niz kolonu — čelo stiglo do vrha!« Uskoro izbijamo na vrh, a pozadi njega opet uzbrdo. Kroz sat kolona je izišla na stvarni vrh. Kako je koji bataljon izišao, vojnici leže kao pokošeni. Svi smo jako žedni, ali vode nigde. Pred nama su tri kolibe, zvane Katun. Mislimo, ovde će bar biti vode, ali ni tu je nije bilo.

Na Vučevu nađosmo Štab Druge proleterske brigade. Stigao je juče. Kažu nam da ovde nema neprijatelja. Tu su delovi Druge proleterske, Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade. Izgleda da neprijatelja ima dole na Sutjesci, može nam poći ususret. Na pitanje da li smo umorni odgovorili smo: »Gledajte da nam omogućite da se odmorimo, pa ćemo posle zajedno.«

Dva sata kasnije čuje se neka borba prema Ždrijelu, na samom Vučevu. Sve jača je, kao da se približava. Situacija je ozbiljna. Jedan naš brdski top gađa iz jedne šumice. Vatra je sve bliža, a mi osećamo da nemamo snage da se dignemo i pođemo ususret, iako istovremeno osećamo obavezu prema ostalim jedinicama.

Dolazi kurir iz Štaba Druge proleterske brigade: »Neprijatelj nas napada od Ždrijela, komandant i komesar vas zovu na dogovor«. Odlazimo sa komandantima i komesarima onih bataljona čije su jedinice izišle iz Pive. »Može li Prva proleterska da pomogne« pitaju nas. »Dosta teško, bataljoni još nisu svi stigli, a ovo što je stiglo ne može sa zemlje ustati«.

Štab brigade prati tok borbe, stižu i izveštaji. Vidi se da Nemci potiskuju naše, naročito brojno slabe bataljone iz Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade. Tamo je glavni napad.

Sa komandantom i komesarom Druge proleterske u nekoliko reči pretresamo situaciju. Nemcima ne smemo dozvoliti da se dočepaju Vučeva. Odlučujemo da jedan bataljon iz Druge proleterske brigade napadne Crni Vrh (k 1588), zauzme ga i zatvori izlaz sa Vučeva ka Sutjesci, i to kako onaj ka Dragoš-Sedlu, tako i onaj ka Ždrijelu. Prva proleterska formiraće iz svakog bataljona po četu od boraca koji još imaju nešto snage i sa tim snagama napašće pravcem Katun — Duži — Prolom — Koritnik.

Borci se jedva dižu i polaze vrlo laganim korakom. Čete su male, ali ubrzo jedan po jedan borac ustaje i ulazi u stroj. Svako se trudi da ne ostane dok se njegovi drugovi bore.

Kolone odmiču u pravcu neprijatelja. Upočetku su spore i malobrojne, a zatim sve brže i brojnije, dok, najzad, pred neprijateljem ne pređoše u nezadrživi juriš. Razvija se oštra borba u kojoj neprijatelj okreće leđa.

Nemci se verovatno nisu nadali ovakvom susretu; pokušavaju da se što pre izvuku, ali ih borci Druge proleterske dočekuju s boka i iz pozadine. Oni jure ka Stožeru, ali tu nailaze na provaliju. Videći naše kako ih gone, Nemci skaču (neki se suljaju) niz liticu u provaliju duboku oko 200 metara i tako ginu. Konji, na koje su bili natovarili šinjele, bluze i hranu, nisu sledili svoje gospodare u skakanju u provaliju, te smo tako došli do hrane i odeće (šinjela, bluza, marmelade, hleba i dr.). I konji su nam dobrodošli za nošenje mitraljeza, jer su naši gotovo popadali penjući se uz Vučevo.

Borci, koji su bili slabo obučeni, odmah su se preobukli u nemačka odela. Razdeljena je zaplenjena municija i hrana. Na Vučevu smo ostali ceo dan i noć, odmarajući se. Zaklali smo dva vola koje nam je pozajmila Druga proleterska brigada.

Prvoj proleterskoj brigadi bilo je naređeno da do noći 30 maja posedne liniju Mratinje — Trnovačko Jezero — Trnovačke Kolibe — Suha, gde da zatvori sve pravce koji izvode na Vučevo i u dolinu Sutjeske, a jedan bataljon da ostavi u rezervi na prostoriji Vučevo — Rujevac. Brigada se u vezi sa ovim naređenjem prebacila prema Magliću i razmestila na prostoriji Plan — Poljana — Suha Gora. (Sva tri katuna imaju oko 10 drvenih koliba.) Neprijateljski avioni su bombardovali Suhu Goru, ali nije bilo žrtava.

Borci su gladni, a nemamo ništa za jelo. Imamo samo konje, ali ko će nositi topove i mitraljeze? Moj konj, mladi zelenko, bio je jedini koji se bez osetnijih posledica mogao žrtvovati. Zaklali smo ga i podelili. Uskoro nam je promenjen zadatak i brigada je sa Maglića pošla ka Sutjesci u teški boj.

Zadatak brigade bio je da očisti desnu obalu Sutjeske do Popovog Mosta i organizuje mostobran na njenoj levoj obali.

Upućen je još ranije (verovatno još 30 maja) naš 6-ti bataljon da zameni jedan bataljon Druge proleterske na Suhoj, dok je 1-vi bataljon ostao ispod Maglića i sa jednom četom poseo položaj kod Trnovačkog Jezera, zatvarajući staze za Suhu i Dragoš Sedlo, koje vode u bok i pozadinu naših jedinica na Sutjesci.

Uvidevši pravac našeg probijanja neprijatelj je preduzeo pregrupisavanje snaga. Bio je već poseo Borovno, Mrkalje i Popov Most, i to snagama dovoljno jakim za odbranu ovih položaja do pristizanja njihovih glavnih snaga.

Sa tri bataljona (2-gim, 3-ćim i 4-tim) krenuli smo preko Mrkalj-Klada, gde smo naišli na intendanturu Druge proleterske. Tu su nas napali neprijateljski avioni. Pošto su se više ustremili na komoru koja se razbežala, mogli smo produžiti bez dužeg zadržavanja.

Kada smo prošli Dragoš Sedlo, skrenuli smo kroz šumu, ka Borovnu, koje se videlo čim se iziđe iz šume. Do njega je čistina na kojoj se vide Nemci. Kolona skrenu desno kroz šumicu. Čelni (2-gi) bataljon jurnu na Nemce. Oni se, iznenađeni, povukoše ka selu Mrkalju, ostavljajući tri mitraljeza i nekoliko mrtvih. Goneći ih ušli smo u selo Mrkalje.

Međutim, Nemci su još pre našeg dolaska poslali u pravcu Borovna pojačanja sa kojima se istog dana (3 juna) sukobismo. Nastade borba u susretu. Naš 2-gi bataljon je potisnut, a ostali bataljoni ga nisu mogli prihvatiti na Borovnu. Nismo smeli da posednemo čistinu Borovna koju su Nemci sa Košura (sa druge strane Sutjeske) potpuno videli i tukli. Između Borovna i Košura postojala je dobra vatrena veza, što je znatno uticalo i na način našeg dejstva.

Nemci su, posle ponovnog zauzimanja Borovna, produžili ka ivici šume, gde su se nalazila ostala naša dva bataljona. Međutim, tu ih je dočekao jakom vatrom Kragujevački bataljon i odbacio na Borovno nanevši im osetne gubitke.

Neprijatelj stalno dovlači nove snage na celoj liniji Sutjeske. Naš 6-ti bataljon dočekuje jednu kolonu od Gacka koja je pokušala da ovlada Suhom, razbija je i zaplenjuje 3 mitraljeza i 5 mašinki. Neprijatelj ostavlja oko 60 mrtvih među njima i dva oficira. Ovaj naš bataljon se pokazao kao sigurna zaštita ovog važnog pravca.

Da ne bismo bili iznenađeni od Borovna, poseli smo prednju ivicu šume od Sutjeske do stenovitog Bavana, kao i stazu pozadi koja od Tjentišta vodi ka Dragoš-Sedlu.

Uvideli smo da se Košur i Borovno moraju jednovremeno napasti. Zato i Druga proleterska vrši (3 juna) napade na Košur, ali bez uspeha. Pokušaji sa drugog pravca ostaju takođe bezuspešni. Ni nekoliko naknadnih juriša ne uspeva.

Kiša ne prestaje. U jednoj kolibi na Dragoš-Sedlu sastaju se Štab Prve i Druge proleterske brigade i odlučuju da se sutradan, 4 juna u 3 časa, izvrši jednovremeni napad na Košur i Borovno.

Stigao je i artiljeriski divizion Prve proleterske. Topove smo postavili na samo sedlo odakle se Borovno vidi jednim delom, a Košur potpuno. Jednim topom uzeti su pred mrak elementi i to prvo za Borovno, a potom za Košur. Za ovaj napad Prva proleterska određuje dva bataljona, a treći je zadržan u rezervi, stim da kontroliše pravac od Tjentišta ka Dragoš-Sedlu.

Četvrtog juna u 2.40 bataljoni su već na jurišnim položajima. Ceo artiljeriski divizion vrši pripremu i to 20 minuta na Borovno, a potom prenosi vatru na Košur. Tačno u 3 časa pešadija sa poslednjim granatama, pod zaštitom mraka, vrši juriš, pravi pokolj među Nemcima i zauzima Borovno. Mrtvi Nemci iz jučerašnje borbe pomešani su sa novim leševima.

Artiljerija je dobro tukla iako je još bio mrak. Skoro svaka granata je pala na cilj. Početkom našeg juriša artiljerija prebacuje vatru na Košur. Bili smo blizu i posmatrali dejstvo. Pogodaka nigde. Greben je uzan, a rovovi na vrhu, pa, ako se cev malo podigne, prebaci, ako, pak, spusti, podbaci. Poneko zrno padne blizu naših boraca što ometa podilaženje.

Postavljamo i mitraljeze da tuku Košur s boka. I bacačima pomažemo Drugu proletersku. Mine se nasađuju gotovo na sam vrh. Bacači su silno oružje. Sviće! Vidimo one iz Druge proleterske kako pužu uz Košur, bacaju bombe, jurišaju, ali ne uspevaju. Neprijatelj je izgradio solidna utvrđenja, rovove pokrio bukvama i dejstvuje kroz male otvore. Za prvim jurišem sledi drugi, još silniji. Ali opet nazad. Jedan Nemac je sa »šarcem« sišao malo niže ispod rovova, pa pokušava da se vrati. Međutim, mitraljezac sa Borovna ga skide.

Druga proleterska juriša i po treći put, hoće po svaku cenu da zauzme Košur. Dolazi do vrha, pa opet nazad. Mi stojimo i posmatramo ovaj dvoboj, a nemoćni smo da pomognemo. Između nas je od kiše nadošla Sutjeska. Nemci se nikako ne usuđuju da iziđu iz rovova, kada se borci Druge proleterske vraćaju na polazne položaje.

Juriši se obnavljaju. Bolničarke previjaju ranjenike, vuku ih nizbrdo, zatim nose. Svaki izbačeni borac iz stroja povlači za sobom još 4 koji ga nose. Redovi se proređuju, opet popunjuju i juriši obnavljaju. S druge strane, Nemci pozadi brda neprestano vuku svoje ranjenike. Košur i Sutjeska su se pretvorili u klanicu.

Popodne se odustalo od daljih juriša. Menja se plan napada. Druga proleterska zaobilazi Košur sa zapada, čisti tu prostoriju i obezbeđuje širu osnovicu za napad jačim snagama. Nemci su prebacili još snaga i uz podršku jake teške artiljerije i vatre sa Košura ponovo napali Borovno. Povukli smo se ponovo na ivicu šume u visinu Kragujevačkog bataljona.

Naša artiljerija gađa Košur bolje nego jutros.

Kiša je prestala, ali su zato doletela jata aviona. Jedni lete iznad Druge proleterske i bacaju odjednom snopove malih bombi. Dvomotorci lete iznad nas i traže artiljeriju. Artiljeriski konji rasuli su se po livadi i pasu. Na zvuke aviona sve je nestalo u šumi. Avioni bombarduju stene nasumce. Žrtava nema. Avioni odlaze, a već se pale vatre, peče se pokoje zaostalo parče konjetine. Nailazi jedan »Junkers«, traži svoje da im baci municiju. Kad naši otvoriše vatru, on pobeže ne bacivši tovar.

Do mraka se odmaramo, a sutra nanovo na Nemce. Komandant Druge proleterske brigade sa kojim smo se sastali kaže da će Košur ujutru napadati cela brigada, sa juga i zapada, i traži naš pritisak na Borovno.

Napad počinje 5 juna u 3 časa. U njega je Prva proleterska uvela sva tri bataljona (2-gi, 3-ći i 4-ti) s obzirom na to da su i snage neprijatelja jače nego u jučerašnjem napadu. Kragujevački napada pored Sutjeske, zahvatajući levim krilom neprijateljski bok i pozadinu; Drugi (Crnogorski) je na centru, a Kraljevački na desnom krilu, pored stena ispod Bavana, sa zadatkom da nadire brzo ka Mrkalju i Popovom Mostu, i otseče otstupnicu posadi sa Borovna.

Artiljerija je pojačana i divizionom Druge divizije. Naređeno je da se, pošto se dalje ne mogu nositi, artiljeriska oruđa zakopaju čim istroše svu municiju. Municije ima dosta. Zato će i priprema biti solidnija.

Izjutra (5 juna), tačno u određeno vreme, počinje priprema na Borovno, a zatim na Košur.

Kragujevčani su zašli pored Sutjeske iza leđa neprijatelju, a Kraljevčani sa desne strane u bok i žure ka glavnom cilju — Popovom Mostu. Juriš podržava jaka mitraljeska vatra. Neprijatelj je slomljen. Malo je živih koji su mogli pobeći.

Polje je puno leševa. Tri dana se vodi borba, tri puta gazimo i lomimo neprijatelja. Mrtve niko ne skuplja, samo što im borci skidaju odeću da se obuku.

Artiljerija je osakatila neprijatelja, prosto je štepovala po rovovima. Zaplenjeno je dosta oružja, između ostalog i 12 »šaraca«.

Kraljevački bataljon produžuje gonjenje, zauzima Mrkalje i nadire ka Popovom Mostu, gde neprijatelj daje ogorčen otpor.

Za vreme juriša na Borovno neprijateljski mitraljezi sa Košura dejstvovali su u leđa Kragujevačkom bataljonu. Iz Omladinske čete poginulo je 15 boraca. Drugovi su ih osvetili sa oko 200 mrtvih Nemaca, na sto koraka od njih.

Drugi (Crnogorski) zauzima Borovno, Kraljevački produžuje nadiranje ka Popovom Mostu, a Kragujevački se postavio na Sutjesci prema Košuru, tukući ga nemilosrdno.

I Druga proleterska brigada snažno napada. Juriša, dolazi pred neprijatelja, baca bombe, opet korak napred, zastoj, bombe. Borci ginu, ali ne otstupaju. Nemci bacaju bombe, naši ih vraćaju. Brdo se zapalilo.

Jedna neprijateljska kolona nailazi od Lupoglava u pojačanje Košuru. Kragujevčani ne mogu preko Sutjeske, velika je. Ali zato sačekuju kolonu na čistini i obasipaju je snažnom vatrom. Kolona se povlači, ostavljajući mnoge tu zauvek. Kragujevčani su po drugi put za jedan čas osvetili svoje omladince.

Borba traje celoga dana. Kraljevački bataljon je prodro do Popovog Mosta i zauzeo kotu 706, nad samim selom, očistivši potpuno desnu obalu Sutjeske.

Na Košuru je krvava borba. Proleteri su uporni. Napreduju korak po korak. Zauzeli su i neke rovove. Nemci se upinju da ih povrate. Mrtvih je mnogo i na jednoj i na drugoj strani. Borba na samom Košuru ne prestaje do mraka. Zbog ovakve siline i upornosti neprijatelj je primoran da na taj pravac baci nove snage.

Prva proleterska dobija zadatak da se prikupi iza Borovna i izvrši nasilan prelazak Sutjeske dva kilometra uzvodno od Tjentišta, spoji se sa svojim 1-im i 6-im bataljonom i produži ka Vrbničkim i Lučkim Kolibama.

Kraljevački bataljon je povučen sa Popovog Mosta, Kragujevački sa Sutjeske. Položaj kod Dragoš-Sedla preuzele su druge jedinice (Majevička brigada) sa isturenim delovima na Borovnu. Pošto je brigada dugo čekala na smenu, to je prelaz trebalo izvršiti oko 12 časova (6 juna).

Krenuli smo ka već ispitanom mestu prelaza. Međutim, nemačka avijacija nadleće u više navrata i bombarduje prostoriju oko prelaza. I artiljerija sa Lupoglava i Vjetrenika tuče mesto prelaza bez prestanka (verovatno je primećen prelazak). Štab brigade naređuje da se bataljoni povuku malo unazad, u šumu, da se ne vide. Avijacija i artiljerija ne prestaju, a voda je duboka, ne može se gaziti. Vreme prolazi, treba tražiti drugi prelaz i skloniti se sa mesta bombardovanja. Ali puta uz Sutjesku nema, te ne možemo uz reku. Odlučeno je da se vratimo na Dragoš Sedlo, pa da preko potoka Perućice i Ploče siđemo do Suhe, pređemo Sutjesku kod Priboja i produžimo za 1-im i 6-im bataljonom ka Lučkim Kolibama.

Pri izvlačenju od Sutjeske ka putu za Dragoš Sedlo naišli smo na česmu. Borci su toliko žedni da ne napuštaju mesta ni pred naletima aviona. Jer, ko izgubi red, ostade bez vode. Jedan avion se vraća, baca bombe, ali prebacuje. Uskoro kolona produžava ka Dragoš-Sedlu. Nismo se od česme udaljili ni nekoliko stotina metara, kad iznad nje nadlete grupa »Štuka« i sruči bombe.

Pred mrak stižemo na Dragoš Sedlo. Topova nema, zakopani su. Sve što se ne može nositi uništava se. Treba odmah produžiti dalje ka Suhoj, noću, kroz šumu.

Oko 22 časa stižemo na jednu malu zaravan okruženu visokim brdima. Bila je izrivena bombama. Primetismo da su naložene vatre. U jednoj kolibici je Vrhovni štab. Izvestismo da sa ova tri bataljona nismo mogli preko Sutjeske, već moramo okolo, na Suhu. (U tom momentu Nemci su napadali na Bare, gde se Druga dalmatinska brigada junački borila.) Drug Tito razgleda kartu pored jednog fenjera i menja zadatak bataljona Prve proleterske brigade: »Odmorite se noćas do 1 sata, a potom krenite preko Suhe za Bare i pomognite Drugoj dalmatinskoj da odbije neprijatelja, kako bi mogli preko Suhe neometano proći sa jedinicama koje su još na desnoj obali Sutjeske«.

U određeno vreme bataljoni kreću. Zora nas zatiče u potoku Perućica. Avioni nadleću, traže, ali ne bombarduju. Svaki vojnik ima grančicu. I konji su maskirani granjem, pa se slobodno krećemo. Usput u koloni primećujemo ljude u neobičnom odelu. Saznajemo da je to engleska vojna misija.

Borci skoro nedelju dana nemaju hrane, ali su ipak prilično raspoloženi. Ima bukovog lišća koje je, istina, nakiselo, ali se nešto mora jesti.

Spuštamo se u Suhu. Iz Druge dalmatinske stiže izveštaj da su Nemci odbijeni. Naš se zadatak ponovo menja — produžiti niz Sutjesku i dalje prema prvobitnom zadatku. Produ-

žujemo niz Sutjesku i prelazimo na levu obalu. Sunce jako greje, osećaju se leševi uginulih i pobijenih konja. Ima i mrtvih boraca. Avioni nas često nadleću, ali ne bombarduju.

Kad čelo kolone stiže pred Tjentište, osu po nama mitraljeska vatra. Skrećemo u šumu i produžujemo uzbrdo, izbegavajući dejstvo. Ispred nas je grupa od sedam »Štuka« bombardovala širu prostoriju. Čim »Štuke« odoše, produžismo uz brdo Lastva.

Pred Usovičkim Potokom kolona zastaje da se odmori. Nigde puta za Krekove.

Sa jednim borcem pođoh da nađemo prolaz za brigadu. Nismo odmakli ni 200 m kad naiđoše bombarderi. Sklanjamo se uz jednu dosta veliku stenu. Ne znam da li su primetili nekoga oko stene, tek počeše jedan za drugim da bombarduju. Prebacujem se sa zadnje strane, dok je onom borcu izgledalo sigurnije sa prednje. Negde posle sedme bombe čujem ga kako jauče. Bomba je pala uz stenu. Mene je jako streslo, a njemu su prebijene obe noge. Kad se završilo bombardovanje prilazim mu. Bio je pri svesti. »Ponesi me, druže, nemoj me ostaviti«, molio me. Pištaljkom sam dozvao jednu grupu boraca od kojih sam doznao da kod njih niko nije ranjen. Dođe i jedna bolničarka te previ ranjenika. Ostali će ga poneti.

Bombe su oborile bukve i napravile tolike rupe da je kolona morala obilaziti.

Pred Krekovima nalazimo Beogradski bataljon koji se odmarao rasturen po grupama u šumi. Zamenik komandanta izveštava da je u ovoj šumi bataljon dvaput bombardovan. Poginuo je i komandant bataljona, Milan Šarac. Pored njega sahranjena su i tri borca koji su sa njim poginuli.

Nastavljamo marš. Poslednji je krenuo Beogradski bataljon pošto se oprostio sa svojim komandantom. Skoro će i noć. Žurimo da što dalje odmaknemo, jer je noću kroz ovo bespuće vrlo teško. Od Krekova ka Milinkladi staza je nešto bolja. Stižemo jednu grupu iz Druge proleterske brigade, koja nosi ranjenika bez noge. Nailazi i njegova drugarica, Jelena Vujović, učiteljica i bolničarka 6-og bataljona naše brigade i tek tada saznaje da je izgubio nogu.

Noć (mislim 7/8 juna) je tamna, ne vidi se ništa. Kolona staje kod Milinklade. Tu je i Štab Druge proleterske brigade, od koga se obavestismo o situaciji. Čim se malo razvidelo brigada je krenula za katun Hrčavu u koji stiže u rano jutro. Odatle vode serpentine ka Lučkim Kolibama. Dva bataljona su odmah produžila da što pre izbiju na Lučke i Vrbničke Kolibe, jer su Nemci slali snage (od Vrbnice i Zelengore) da

ovladaju Javorkom, Ljubinim Grobom i Košutom. Naši bataljoni su na vreme stigli.

Sa ostalim bataljonima poseli smo Tisovo Brdo iznad potoka Hrčavke, kako bismo onemogućili Nemce da od G. Bara, potokom Kotač, siđu u Hrčavu i zatvore nam taj pravac.

Nailazi i Treća krajiška brigada. U Hrčavi ima malo ravnice sa velikom travom. Kako koji bataljon naiđe rasturi se po travi. Svako kida što može više. Štab brigade skreće pažnju komandantima bataljona da borci ne idu po livadi, jer će nas iz aviona videti i bombardovati. Ali, borci su gladni i ne mogu ih odvratiti.

Ne uspevši da se od G. Bara probiju prema Hrčavi, Nemci se penju na Boščiju Glavu (a zatim spuštaju konopcima) i produžuju okolnim putem ka Javorku, gde su već postavljena naša dva bataljona. Od mosta na Hrčavki vide se njihove manje grupe koje, čim opaziše naše kolone na serpentini ka Lučkim Kolibama, otvoriše vatru iz mitraljeza i onemogućiše nam kretanje stazom. Ipak smo bespućem izišli ispred njih.

Sada na prostoru Vrbničkih i Lučkih Koliba imamo dovoljno snaga da obezbedimo slobodan izlaz ostalim jedinicama.

Komora priprema hranu. Dva konja ne mogu dalje. Kolju ih i dele bataljonima. Već će skoro mrak pa će i ovaj dan proći. Vatre su založene. Odjednom se čuje motor i vatre se pogasiše. Avion kruži oko nas. Okrećemo se oko drveća ali se on, najzad, upravi ka Javorku, baci tamo bombe, napravi još jedan krug, opet bombe, pa ode.

S vremena na vreme čuju se revolverski pucnji. To ubijaju iznemogle konje i dele ih borcima. Mnogi samo ugreju meso, nemaju vremena da ga ispeku. Poslednji put smo vatru ložili u katunu Planu (na Vučevu).

U jednoj vrtači ispod Javorka (Presedli) založena je velika vatra. Svuda je okolo šuma, te je neprijatelj teško može primetiti. Tu je Štab Prve proleterske brigade, a uskoro stiže i Štab Prve proleterske divizije i zadrža se pored našeg štaba. Svaki dobija po parče konjetine. Natiče ga na štapić, peče i jede.

Odlučeno je da se radi odbrane prostorije Lučkih i Vrbničkih Koliba, posedne položaj na liniji Javorak — Planik — Košuta, a da se jednim delom prodire dalje ka Pašinoj Poljani i Balinovcu. U vezi sa ovim izvršen je u toku noći raspored jedinica. Tri bataljona Prve proleterske (1-vi, 2-gi i 4-ti) određena su da prodiru dalje, a jedan bataljon je još u toku noći upućen da posedne kotu 1622 kod Vrbničkih Koliba.

Čim su izjutra sitgle nove jedinice, odmah su dobile zadatak za odbranu. Nemci od Vrbnice upućuju jake snage da bi ovladali Košutom.

Štab Prve proleterske je krenuo nešto pre svanuća na kotu 1622 da bi organizovao napad i prodiranje ka Balinovcu. Za njim su određeni bataljoni koji se, čim je svanulo, drže ivice šume da ne bi bili primećeni iz aviona. Kod Vrbničkih Koliba zastadosmo. Čistina je, bićemo primećeni.

Sa kote 1622 spazismo na stenovitoj gredi koja se proteže duž njegove leve obale (kod k 1642) Nemce. Znači, i ovde su ispred nas.

Komandant brigade polazi sa 2-gim bataljonom kroz šumu pored Crnog Jezera ka St. Katunu, da bi izbio na Videž (k 1863) i zašao u bok Nemcima na k 1642. Trebalo ih je što pre zbaciti kako bi se otvorio put potokom ka Balinovcu i Pašinoj Poljani. »I ostala dva bataljona uputite za nama«, reče nam polazeći.

Drugi bataljon je već odmakao, prošao jezero i penje se uzbrdo. Bataljonima koji su se odmarali kod jedne kolibe naređeno je da krenu kolonom po jedan sa otstojanjem oko 20 koraka između boraca, a 50 koraka između konja. Da bi se maskirali od ugleda iz vazduha, borci i konji su okićeni granjem.

Avioni stalno nadleću ali nas, izgleda, ovako okićene ne primećuju. Talas za talasom se smenjuje, nikada nebo nije čisto.

Kod Nemaca na stenovitoj gredi primećuje se komešanje — kao po komandi dižu glave, okreću se pa opet prikrivaju. Očigledno su primetili kolonu pre ulaska u šumu i sada čekaju odakle će se pojaviti.

Gledamo kako se bataljon što je otišao napred penje i prikrada. Jedna naša bombaška grupa nailazi na nemačku posadu. Baca bombe. Zatim svi trče u jednom pravcu. Uniforme naših i Nemaca jednake su. Ali, s obzirom da se trčalo ka nemačkim položajima, bili smo zadovoljni.

Stižu i ostali bataljoni. Vidi se kretanje kolona ka Videžu. Čelni bataljon osvaja deo po deo položaja i, najzad, vidimo naše kako se slobodnije kreću po stenovitoj gredi. Nemci beže ka Lokvama. Naši ih gone vatrom i pokretom; vidi se dogledom kako poneki Nemac padne, neki opet ležu da bi se branili — nama izgleda da su poginuli, međutim, oni se dižu i nastavljaju bežanje.

U ovoj opštoj pucnjavi izleteše odnekuda srne i počeše bežati u istom pravcu kuda i Nemci, te naši otvoriše vatru i po njima.

Popodne je primećen levo od Balinovca veliki nemački logor. Pošto su naši, po zauzimanju grede, krenuli dalje, u logoru nasta žurno pakovanje i pred sam mrak Nemci se spuste nizbrdo do jedne šumice, odakle ih više nismo mogli pratiti.

Na Košuti i ostalim položajima prema Vrbnici vodi se borba celo popodne. Nemci ne mogu ni koraka napred. Oni napadaju i na Kapičin Do, Orlovac i Podorlovaču, tačke sa kojih bi onemogućili pokret preko Lučkih i Vrbničkih Koliba. Naši ih triput protivjurišem vraćaju nazad, ali su i Nemci uporni. U sami mrak čuje se ponovo borba i sa pravca ona tri naša bataljona (1-vog, 2-gog i 4-og). Znači, nemačka kolona iz logora je krenula prema njima.

Krug oko naših jedinica je zatvoren. Njegov prečnik je vrlo mali, jedva pet kilometara — suviše mali za ovolike snage naše i drugih brigada. Ujutru rano (10 juna) treba se negde probijati, inače će nas avijacija satrti. Odlučeno je: Prva proleterska će napasti Balinovac, zauzeti ga i nadirati ka Miljevini severno od komunikacije Foča — Kalinovik. Treća krajiška će za Prvom proleterskom, šireći prodor ka Pašinoj Poljani.

Založeno je na stotinu vatri, da bi se ogrejalo i ispeklo nešto mesa pre polaska. Ali, tek što su se raspalile, počeše tući minobacači. Nekoliko mina pada blizu nas. To su Nemci uspeli da uveče izbiju na Orlovaču. Odmah je upućena Treća krajiška brigada da ih odbaci. Uskoro su bacači prestali da gađaju, a jaka mitraljeska vatra bila je znak da su zaustavljeni i odbačeni.

Da bi jedinice bile pokretljivije, naređeno je da se sve preostalo teško oružje (teški mitraljezi i bacači) zakopa. Žao nam je, mnogo smo drugova izgubili dok smo ga oteli.

Dva naša bataljona koja su bila na položaju prema Javorku smenjena su. Sa njima krećemo ka Balinovcu. Preko kurira obaveštavamo komandanta brigade da sa ona tri bataljona krene ka Balinovcu, gde ćemo se prikupiti i izvršiti proboj celom brigadom.

Mračno je, stazu ne poznajemo. Kolona se često kida; zastajemo i ponovo krećemo.

Kada smo nešto posle ponoći stigli do Donje Luke, primećujemo vatre. Preko patrole se obaveštavamo da je to jedna od četa Kragujevačkog bataljona. Kažu da su juče vodili borbu pred Balinovcem i da su morali na kraju otstupiti. Ostale dve čete sa komandantom bataljona su kod komandanta brigade, a jedna se u toku borbe odvojila i za nju ne znaju gde je.

Kurir koji je nosio obaveštenje izveštava da nije našao bataljone sa komandantom brigade. Šaljemo ponovo patrolu da ih nađe i odnese izveštaj, a mi krećemo stazom ka Balinovcu. Kragujevčani koji su juče bili pred Balinovcem pokazuju put. Vojnici su umorni, idu i spavaju. Čitava dva sata se krećemo, a nismo prešli ni dva kilometra. Odjednom čujemo da se kolonom prenosi: »Španac napred!« Dođe i do mene i ja automatski ponavljam: »Španac napred«. Odjednom se trgnem i pitam borce: »Koji je ovo bataljon«? »Drugi crnogorski« — odgovoriše mi. »Gde su ostali bataljoni i Španac«? — upitah. »Tu su svi u koloni« odgovoriše borci. Onako dremljivi nismo ni primetili da smo se sasvim slučajno sastali. Izveštavam Španca da smo dobili zadatak da preko Balinovca napravimo otvor za ostale naše jedinice. On nam ukratko ispriča kako su u toku noći uspeli da razbiju Nemce na onoj kamenitoj gredi, ali je neprijatelju pred mrak stigla u pomoć ona kolona što je logorovala, te su ih potisnuli. Jedva su se nekako spustili sa onog grebena. Sada je, sem Omladinske čete Kragujevačkog bataljona, cela brigada na okupu.

Kad izbismo pred Balinovac, patrola nam pokaza neke vojnike. »Eno Nemaca, hrane konje! Eno i jednog psa, sigurno je izviđački«. Međutim, kad priđosmo bliže, vidimo da to nisu Nemci, već Omladinska četa koja je bila izgubila vezu sa brigadom. Sama se postavila prema Nemcima na Balinovcu. Njihov komandir nam pokaza Nemce. Delila nas je jedna uzana livada, širine oko 50 metara. Mi na ivici šume, a oni preko livade takođe u šumi, u zaklonima.

Dok se štab brigade dogovarao sa komandantima bataljona kako da izvrši napad, jedan naš puškomitraljezac koji nas je obezbeđivao, videći veću grupu Nemaca na otvorenom prostoru, nije mogao da odoli, već je otvorio vatru bez naređenja. On je ustvari dao znak za napad. Nemci na to otvoriše strahovitu vatru, naši mitraljezi im odgovoriše, a bataljoni kretoše na juriš. Za nekoliko minuta pretrčasmo livadu, dohvatismo se šume i jurnusmo na Nemce. Ali, oni ne dočekaše juriš. Na vrhu Balinovca našli smo napuštene zaklone obložene kamenom.

Levo od nas, prema Videžu, izbija Treća krajiška brigada. Jedan deo upućuje ka Videžu, da bi sa te strane obezbedila prolaz ostalim jedinicama, a drugi deo produžava livadom zapadno od Balinovca.

Izbijamo na stazu za Mrčin-Planinu. Bataljoni su u gonjenju pogubili pravce i sada se prikupljaju da bi, po izlasku na stazu, nastavili gonjenje. Stigli su već i krajiški bataljoni.

Pred Mrčin-Kolibama sretamo nemačku komoru. Pošli na Balinovac da odnesu hranu (hleb i salamu). Niko od njihovih sa Balinovca nije u bežanju stigao da ih obavesti šta se tamo desilo. Kad naša prethodnica opali nekoliko metaka Nemci, misleći da su to neke usamljene grupe, pođoše da ih rasteraju. Ali, čim videše s kim imaju posla, počeše da beže sa komorom. Naši pojuriše da ih prestignu, a oni stadoše da seku konopce, bacaju džakove, skaču na konje i beže. Džakovi su bili puni hleba i salame. Kakvo iznenađenje posle sedamnaest dana gladi i borbe! Prethodnica nailazi na drugi, treći, četvrti i još mnogo punih džakova, koji su bili pobacani duž puta. Svaki je naš borac nosio po 2—4 kg hleba i salame. Svi jedu. Ali kada su bili upozoreni da je pozadi nas bolnica sa ranjenicima i bolesnicima koji takođe već duže vremena gladuju i da ćemo mi opet negde oteti hranu od Nemaca, oni kao po komandi ostaviše hleb i salamu na gomilu.

Avioni nas traže i besciljno bombarduju planinske grebene. Međutim, mi hvatamo preče puteve ka selu Rataju. Celog dana i cele noći maršujemo ne nailazeći na otpor neprijatelja. Gotovo ne verujemo da tako dugo nismo metka ispalili.

Predzoru (mislim 11 juna) stižemo čelom pred selo Rataj. Tu u blizini je i drum Foča — Kalinovik. Pošto smo se mnogo udaljili od glavnine, morali smo da je sačekamo.

Nemci su poseli komunikaciju pešadijom i artiljerijom. Otpočinju male čarke. Naši bataljoni se raspoređuju na liniji Kodža (k 796) — Dubrava — Glavica. Glavnina brigade je pozadi Stavnja, a jugoistočno od V. Gudlja. Pošto Treća krajiška, koja je upućena ka Jeleču, još nije stigla u visinu naše brigade, bili su nam sa te strane ugroženi bok i pozadina. Neprijatelj (ustaše) je ušao bez otpora u Omeragiće, a manjim delovima i u Zagoricu, gde su naše komore. Zbog toga su upućene dve čete da ih odbace i posednu Siljevac (k 1214). One su to vrlo brzo izvršile.

U toku ovog dana stigla je Treća krajiška na pravcu Jeleča. Pristižu i ostale jedinice. Majevička i Šesta istočnobosanska smenile su naše bataljone istočno od potoka Oteša, na pravcu sela Kute i Odžaka. Tako se naša Prva proleterska našla u centru, sa pravcem proboja selo Rataj — selo Miljevina.

Celog ovog dana vodile su se uglavnom manje borbe, pri čemu nas je avijacija tukla skoro neprekidno. Neprijatelju stižu pojačanja od Foče i Kalinovika te uspeva da nas malo potisne.

Glavni napad je otpočeo tek u toku noći, oko 23 časa. Naši napadaju, prelaze Kataj i prodiru do Bistrice. Štab brigade čeka da ga bataljoni izveste o prelasku mostova na Bistrici i izbijanju na drum. Kada se u 2.30 časova borba potpuno utišala, mislili smo da je probijena i poslednja prepreka. Međutim, na oko 200 koraka sretamo 2-gi bataljon. Na pitanje kuda će, šta je sa neprijateljem, borci odgovaraju da im je naređeno da otstupe na polazne položaje. Za 2-im bataljonom otstupa 3-ći itd. Komandant 3-eg bataljona objašnjava zbog čega su otstupali: »Skoro će svanuti, a neprijatelj ima tenkove od kojih se nemamo čime braniti, jer smo zakopali protivkolce. Moramo na vreme ući u kamenjar, gde tenkovi ne mogu. Mi smo se savetovali i odlučili da se povučemo«.

Naređeno im je da se vrate. Prolazimo kroz Rataj. Treći i 1-vi bataljon izbijaju svaki na po jedan most. Neprijatelja nema. Već je svanulo. Sa kule u Rataju posmatramo bojište, ali ništa ne primećujemo.

Neprijatelj je otstupio, drum i mostovi su slobodni. Levo na serpentinama, iznad sela Ocrkavlja, čuje se lupa tenkova koji se povlače ka Kalinoviku. Na drumu od Foče, preko reke, vidi se jedna kolona. Bilo je to neko pojačanje koje nije stiglo, jer su Nemci već bili otstupili kada su se i naši povlačili. Čim otvorismo vatru razbežaše se.

Pošto su ostale jedinice na našim bokovima bile nešto zaostale zbog neprijateljskog otpora, to je Prva proleterska morala da se obezbeđuje od Foče i Kalinovika. Dva bataljona (1-vi i 3-ći) su postavljena na komunikaciju prema Foči, ka Kulini i Debelom Brdu, a jedan (6-ti) na kotu 638 prema Kalinoviku. Sa preostala dva bataljona (2-im i 4-im) produžili smo nadiranje do Miljevine, ka Kolunskoj Reci, kako bismo produbili postignuti prodor.

Pred mostom zatičemo na jednoj livadici, postrojene po 4 u redu, bicikle celog jednog puka, koji nije stigao da ih uzme čak ni onda kada su i naši otstupili. Na svaki bicikl je ugrađena kutija sa po 500 metaka. Pošto smo juče i noćas istrošili dosta municije, ova nam je dobro došla. Niko od boraca ne gleda bicikle, svaki uzima samo municiju.

Kad su nas seljaci iz Miljevine videli, prenerazili su se. Šest dana su ovde neprekidno prolazili Nemci i odlazili u brda. »Koliko je vas onda moralo biti, kad su pobegli« — pitaju nas. »Nije nas mnogo, ali mi branimo svoju zemlju«, — odgovorili smo im.

Miloje MILOJEVIĆ

Sava Nikolić: PROBOJ NA SUTJESCI (ulje, detalj)

TREĆA KRAJIŠKA

Neprekidne dvomesečne borbe u Četvrtoj ofanzivi sasvim su nas iscrple. Bilo ih je koji su ličili na žive kosture... i ne mali broj. I čovek se morao čuditi otkud nam sada snage za duge i naporne marševe, za smeh i šalu, za pesmu... Borci su prepričavali pojedinosti iz minule ofanzive: oživljavali sećanja na mnoge juriše i protivjuriše; pričali o nezapamćeno žilavoj odbrani na zatvaranju pravca Bugojno — Gornji Vakuf — Prozor; o borbama na planinskim masivima Kobile, Raduše i na Makljenu, koje su iziskivale krajnje napore; zatim, o borbama zaštitnice na nizu uzastopnih položaja od Gornjeg Vakufa sve do Jablanice, na Neretvi, Idbaru...

Trebalo nam je odmora i dobre hrane, da se oporavimo i spremimo za nove borbe. Ali su nam Nemci to uskratili. Polovinom maja iznenada su počeli petu po redu veliku ofanzivu protiv naše vojske, ustvari protiv njene Glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba.

U to vreme brigada je bila ovog sastava: štab, četiri bataljona (svaki po tri streljačke čete, prateći vod, radni vod i sanitet), četa pratećih oruđa, zaštitni vod, brigadni sanitet, brigadna bolnica, intendantura i odeljenje kurira. Ukupno je brojala 1.207 boraca i starešina, od čega 126 žena, na dužnostima od borca do bolničarki. Od naoružanja imala je 744 puške, 66 puškomitraljeza, 8 teških mitraljeza, 4 minobacača (kalibra 81 mm) i 78.912 puščanih, odnosno mitraljeskih metaka. Krajem maja u brigadi je bilo 298 članova Partije, 94 kandidata i 416 skojevaca.

Početak ofanzive zatekao je brigadu u međurečju Lima i Tare na liniji s. Siga (6 km severozapadno od Mojkovca) —

r. Lepešnica — r. Ravna Reka (do utoka u Lim) — s. Kruševo — s. Cerovo. Na ovu prostoriju brigada je, po naređenju Štaba Prve proleterske divizije, stigla u toku 8, 9 i 10 maja sa položaja s. Metaljka — s. Boljanići — s. Podpeće. Brigada je imala da uništi neprijateljsku posadu i zauzme most na Limu (kod Ribarevine), čime se prekida komunikacija između okupatorskih garnizona u Beranama (sada Ivangrad) i Bijelom Polju. Svojim desnim krilom ona je imala da vrši izviđanje i obezbeđenje u pravcu Mojkovca. Bataljoni su dobili sledeće zadatke:

4 bataljon — na položaju s. Siga (isključno) — s. Lepenac, istura deo snaga na Uloševinu (3 km severozapadno od Mojkovca) i vrši izviđanje i čišćenje od četničkih grupa na pravcu ka Mojkovcu;

2 bataljon — na položaju s. Lepenac — s. Žari — istura deo snaga na Razvršje (2 km severoistočno od Mojkovca) i razbija četničke grupe na severozapadnim padinama planine Bjelasice;

3 bataljon — na položaju s. Žari (isključno) — s. Bojište — s. Vlaško Polje vrši izviđanje i pripreme za napad radi zauzimanja već pomenutog mosta kod Ribarevine;

1 bataljon — na otseku s. Jabučne, upućuje radi osmatranja i prikupljanja podataka o neprijatelju jače delove na liniju s. Kruševo — s. Cerovo, a jedna njegova četa imala je da bude pripremljena za sadejstvo 3 bataljonu prilikom zauzimanja mosta.

Četvrti bataljon je imao da održava vezu sa desnim susedom — Sedmom krajiškom brigadom, a 1 bataljon levo sa Prvom proleterskom brigadom.

Štab brigade sa prištapskim delovima bio je razmešten u rejonu Slepac Mosta. (Meštani ga zovu Slijepač Most, a na sekcijama 1:100.000 nazvan je Slepac Most, pa je i ovde taj naziv upotrebljen.)

Položaji koje je brigada posela pružali su povoljne uslove za odbranu od brojno i tehnički znatno jačeg neprijatelja. Prednji kraj bio je oslonjen na relativno duboke i uske kanjone planinskih rečica Lepešnice i Ravne Reke, a borbeni poredak na ispresecano brdsko-planinsko zemljište.

PRVI DANI OFANZIVE

Sećam se 15 maja 1943 godine. Prva proleterska divizija se prikupljala za napad na Mojkovac, kad u praskozorje na položaje 3 i 1 bataljona naše brigade i levo, na položaje Prve proleterske brigade, napadoše jake snage nemačke 1 brdske divizije (delovi borbene grupe »Remolt«[1]). Oba bataljona Treće krajiške brigade su baš u to vreme završavali izvesno rokiranje snaga prema zapadu (verovatno da zauzmu bolji raspored), tako da

[1] Borbena grupa »Remolt«, sastava: 99-ti brdski lovački puk, 1-vi divizion 79 brdskog artiljeriskog puka, 2-ga četa 54 pionirskog bataljona i delovi 54-og protivtenkovskog bataljona.

ih je neprijateljski napad zatekao nedovoljno pripremljene za odbranu. No, oni su se brzo snašli. Nemci su napadali u više kolona koje su, podržane jakom artiljeriskom i minobacačkom vatrom, a uskoro i avijacijom, uporno, ne obazirući se na gubitke, nastojale da se ukline u položaje ova dva bataljona.

Borba je nesmanjenom žestinom besnela ceo dan. Skoro neprekidno su se smenjivali naši i nemački protivnapadi. Pojedini važni zemljišni objekti bili su čas u našim, čas u neprijateljskim rukama. Artiljerija, minobacači i avioni naročito su se snažno okomili na položaje 3-eg i na desno krilo 1-og bataljona, tako da borci skoro nisu mogli oka otvoriti. Ovaj deo fronta prosto je bio zasut granatama i bombama. Usto je i neprijateljska pešadija vršila jak pritisak, naročito na levo krilo i centar 3-eg bataljona, te su se ovi, oko 11 časova, morali povući nekoliko kilometara, zaposevši Pale i Ramo, odakle su do mraka pružali uspešan otpor.

Povlačenjem levog krila 3 bataljona ostao je nekontrolisan kanjon rečice Ljubovije, na pravcu Slepac Most — Šahovići. Prvi i 3 bataljon bili su praktično razdvojeni. Time je ustvari nastao prazan i nebranjen međuprostor na levom krilu brigade. Nemci su, naravno, ovu slabost naše odbrane iskoristili, pa su pomenutim kanjonom uputili jednu veću kolonu, koja se uklinila u naše položaje, izbivši do mraka na liniju s. Bučje — Rudine — s. Žaljevo. To je primoralo 1 bataljon da se više osloni na delove Prve proleterske brigade (koja se nalazila levo od njega) nego na snage svoje brigade. Druga dva bataljona vodila su samo manje lokalne borbe.

Tog dana je 1 bataljon vodio izuzetno teške borbe, naročito u rejonu Kuline, na kosama zapadno i severno od s. Cerova i na Banderi. Ceo dan je odbijao snažne napade neprijatelja, koji je težio da se pošto-poto probije ka Šahovićima. Još i sada mi je u svežem sećanju njegova 3-ća, takozvana Kamenička četa (po selu Kamenicama kod Drvara, od čijih je boraca ona u početku bila formirana). Njen komandir, u celoj brigadi poznat junak Miljuš, nije znao za uzmake i poraze. Tako je bilo i ovde na Banderi, koju je branila njegova četa. Nemci su na nju naročito žestoko kidisali. Čuka je tog dana 5—6 puta prelazila iz ruke u ruku. Kad je prvi put četa sa nje bila izbačena, ostao je teško ranjen jedan puškomitraljezac. Komandir je samo pogledao svoje borce i četa se ubrzo ponovo našla na visu. Nemci nisu izdržali, povukli su se ostavljajući mrtve i ranjene. Ali, uskoro je njihova artiljerija počela ponovo da preorava položaje Miljuševe čete. Opet nemački juriš, pa Miljušev protivjuriš. I tako ceo dan. U predvečerje

Nemci su odustali od daljih juriša na Kameničku četu. Ona je ostala pobednik. Znam da je komandant bataljona više puta naređivao Miljušu da napusti Banderu i da se povuče. Ali je Miljuš bio tvrdoglav. Ostao je na njoj sa četom do mraka.

Naveče, kad smo napravili bilans, utvrdili smo da su Nemci pred frontom Treće krajiške brigade imali oko 80 mrtvih i mnogo više ranjenih. Mi smo imali samo 7 mrtvih i 10 teže ranjenih boraca, ali su Nemci ovog dana ovladali prostorijom istočno od linije s. Šahovići — Slepac Most i grebenom jugozapadno od Šahovića.

Sutradan, 17 maja, borbena grupa »Remolt« je na otseku Prve proleterske brigade ovladala Šahovićima, a naš 1-vi bataljon se preko s. Vratišta, Šljemana i Burenjskog Dola prebacio sa krajnjeg levog na desno krilo brigade, na otsek s. Prošćenja, da bi zatvorio pravac Mojkovac — s. Vaškovo, pošto su od Kolašina ka Mojkovcu nadirali motorizovani odred »Daumiler« i borbena grupa »Salminger«. Osamnaestog maja, Sedma krajiška brigada, koja je zajedno sa Četvrtom proleterskom vodila teške borbe u dolini Plašnice, povukla se u visinu sela Bistrice i Gojkovića da zatvori pravce prema s. Bistrici.

Kada se, noću 15/16 maja, 3-ći bataljon povukao (oko 6—8 km), poseo je položaj na otseku Cer — Burenj, sa koga je 16 maja oko 16 časova u bliskoj borbi potpuno odbio jači napad delova borbene grupe »Remolt«. Nemci su napadali pod zaštitom guste magle, te su grudima skoro naleteli na cevi 3-eg bataljona. Posle prvih plotuna dali su se u bekstvo, pri čemu im je magla sada bila bolji saveznik, te su mnogi izbegli sigurnu smrt.

Posle pada Šahovića Prva proleterska brigada se povukla nešto unazad, te se i 3 bataljon Treće krajiške povukao na liniju Rasovi Vrh — Rudo Polje, odakle je zatvarao pravac prema Pljevljima. Nemci su izvršili napad nekako u isto vreme i uz slične meteorološke uslove kao prošlog dana. Ali je sada ceo 3 bataljon prešao u protivnapad i odbacio neprijatelja na polazne položaje. O žestini borbe najbolje govori činjenica da su Nemci ostavili oko 40 mrtvih i ranjenih.

Pred položajima 2 bataljona bilo je relativno mirno. On prva tri dana ofanzive nije imao većih okršaja, sem što je uspešno odbio slabije neprijateljske napade iznad Mojkovca. Tek noću 17/18 maja, saznalo se preko nekih iz pozadine pristiglih kurira da je u s. Gilinoge (Glinoge) stigao jedan nemački štab puka sa nekoliko stotina vojnika i mnogo jahaćih i tovarnih konja. Izveštaji su govorili da se Nemci osećaju sasvim sigur-

nim, kao da su u dubokoj pozadini, i da su se potpuno »raskvartirili«. Komandant bataljona, Nikola Pećanac prikupio je 2 četu, objasnio borcima zadatak i sam se uključio u njihovu kolonu koja se, skoro nečujno, uskoro izgubila u prohladnoj majskoj noći. Dugo se u bataljonu očekivalo da se 2 četa oglasi. Pojedinci su već gubili nadu u uspeh. Onda se, odjednom, nekoliko kilometara ispred bataljonskih položaja, u pravcu Gilinoga, otvorio pravi pakao od treska ručnih bombi i mitraljeskih rafala. Iznenađeni Nemci, iako brojno jači, nisu mogli pružiti organizovan otpor, nego su tražili spas u bezglavom bežanju. Mnogi su tu ostali zauvek.

Istaknuti delovi 4-og bataljona vešto su se maskirali na domaku samog Mojkovca i tu, 16 maja oko 10 časova, pustili blizu, razbili i odbacili jednu jaču neprijateljsku kolonu,[2] nanevši joj gubitke od oko 30 mrtvih i ranjenih vojnika i zaplenivši 10 mazgi i više konja. Do kraja dana neprijatelj je ipak primorao bataljon da se povuče na liniju s. Siga — istočni deo s. Prošćenja, ali je ovaj noću (16/17 maja u 0,30 časova) iznenada izvršio snažan ispad na neprijateljske položaje iznad Mojkovca, Krstaca, Uloševine i Razvršja. Do zore, kada se bataljon povukao na svoje polazne položaje, neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke,[3] zbog čega je njegov napad, planiran za taj dan, izostao. Pokušao je nekoliko puta da ovlada mostovima na Tari, ali bez uspeha.

Četvrtog dana ofanzive, 18 maja, na čitavom odbranbenom otseku brigade bilo je relativno mirno. Dejstva su se svodila na manje akcije. Ovog dana bilo je već jasno da je počela Peta neprijateljska ofanziva.[4] Devetnaestog maja Vrhovni komandant, u cilju skraćivanja fronta na ovom sektoru, i jačeg grupisanja snaga na topografsko-taktički pogodnijim položajima, pregrupisao je Prvu proletersku diviziju. Treća krajiška brigada je posela: 1 bataljon otsek r. Tara — Vaškovo, 4 bataljon otsek Vaškovo (isključno) — Sladojeva Bara, 2 bataljon otsek Kaluđerske Luke — Lupoglav i 3 bataljon otsek Reljin Kam — Prisoje — Stožer.

Na dotadašnjim položajima ostavili smo jake zaštitnice u cilju rastrojavanja neprijateljskih snaga pri eventualnom

---

[2] Verovatno iz sastava motorizovanog odreda »Daumiler« i borbene grupe »Salminger«, pošto su ove snage 16 maja pokušale kod Mojkovca da forsiraju Taru.

[3] Među mrtvima što ih je neprijatelj ostavio pri noćnom napadu 4 bataljona kod Krstaca, nalazila su se i tri četnika u italijanskim uniformama.

[4] Još 17 maja Štab Prve proleterske divizije upozorio je Vrhovni štab da neprijateljski napad ima karakter ofanzive.

daljem napadu, i radi prikupljanja podataka. Desnim krilom brigada se naslanjala na Sedmu krajišku, a levim na Treću sandžačku brigadu, koja je preuzela položaje Prve proleterske brigade, jer je ova bila povučena u rezervu, u visinu s. Vrulja.

Ovoga dana nemačka Vrhovna komanda Jugoistoka bila je ubeđena da je obruč oko Glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba NOV i POJ uglavnom uspostavljen. Ostalo je još, prema mišljenju Nemaca, da se obruč bolje poveže na jugu, a zatim da se preduzme stezanje i počesno uništavanje Glavne operativne grupe.

NA FOČANSKOM MOSTOBRANU

Na novim položajima (Vaškovo — Lupoglav — Stožer) nije došlo do borbi. Dvadesetog maja borbena grupa »Gertler« i 4 lovačka domobranska brigada potisle su delove Druge proleterske brigade ka Šćepan-Polju i Zlatnom Boru, pa je Vrhovni štab na fočanski otsek fronta prebacio celu Prvu proletersku diviziju.[5] Pokret je počeo noću 21/22 maja. Marševski cilj bio je rejon Čelebića. Bio je to zamoran i težak marš od preko 70 km preko besputnog planinskog i ispresecanog zemljišta. Znoj se cedio niz iscrpena i izgladnela lica. Šta bi sve svaki od nas dao za malo dobre hrane! Pa ipak našli smo snage i volje da što pre izbijemo u rejon Čelebića i olakšamo teret jedinicama koje su tamo vodile teške odbranbene borbe. Posle dva noćna i jednog dnevnog marša brigada je, pravcem s. Glibaći — Konjsko Polje — Suho Polje izbila, noću 23/24 maja, u rejon Čelebić — s. Suho Polje.

Na fočanskom pravcu neprijatelj je 21 maja uporno napadao i, ne obazirući se na gubitke, do mraka je ovladao linijom Crni Vrh — Trovrh — Zečje Brdo — Pliješ — Debela Ljutina — Zlatni Bor, a na pravcu prema Čelebiću izbio do ovog sela i ugrozio pozadinu Drinske operativne grupe[6] i jedinu komunikaciju koja iz ovoga rejona, preko mosta kod s. Uzlupa, vodi u međurečje Pive i Tare. Zbog ozbiljne situacije na ovom frontu Vrhovni štab je pojačao Drinsku operativnu grupu Prvom proleterskom brigadom. Ona je već 21 maja izbila u rejon Čelebića. U borbama do 23 maja Drinska operativna grupa i Prva proleterska brigada odbacile su Nemce

---

[5] Prethodno je bila upućena samo Prva proleterska brigada iz diviziske rezerve (s. Vrulje).

[6] Fočanski pravac branila je od početka ofanzive Drinska operativna grupa, sastava: Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Prva majevička brigada.

preko Vijenca, Korče i Bakića ka Trovrhu. Toga dana Vrhovni štab je sve snage na fočanskom sektoru potčinio Štabu Prve proleterske divizije i naredio mu da na otseku Foča — s. Šćepan Polje razbije neprijatelja i ovlada Vučevom, a deo snaga da prebaci na desnu obalu Ćeotine radi zauzimanja Foče i obrazovanja mostobrana na levoj obali Drine, pošto je preko Foče u istočnu Bosnu trebalo da se izvuče Glavna operativna grupa sa Vrhovnim štabom i Centralnom bolnicom.

Sutradan, 24 maja, po naređenju Štaba Prve proleterske divizije, prešle su u napad Prva proleterska, Druga proleterska (bez 1-og i 2-og bataljona), Treća krajiška, Šesta istočnobosanska i Prva majevička brigada i odbacile neprijatelja na Trovrh, Crni Vrh i Gradinu.

Treća krajiška brigada je napadala na otsek Kunar — Zečje Brdo — Pliješ — Debela Ljutina, s ciljem da probije neprijateljsku odbranu na centru fočanskog mostobrana i razdvoji neprijateljske snage, a zatim da ovlada masivima koji čine ključ neprijateljske odbrane. Odatle se pružaju pogodni uslovi za brzo razvijanje uspeha ka zapadu, u cilju izbijanja najkraćim pravcem na Drinu, i prema severozapadu, radi dejstva ka Foči. Bez izvršenja ovog drugog zadatka uspeh ne bi bio potpun. Istovremeno je trebalo sadejstvovati desno, Šestoj istočnobosanskoj brigadi, pri zauzimanju Crnog Vrha i Trovrha, a levo, Prvoj proleterskoj brigadi, u borbama za uništenje neprijatelja na Zlatnom Boru.

Trebalo je dejstvovati brzo, bez obzira na umor, glad i opštu iscrpenost boraca, kako bi se neprijatelj iznenadio i što pre odbacio ka Drini i Foči. U protivnom, moglo bi se desiti da on, koristeći pored ostalog i svoj dominirajući položaj, pređe u napad pre nego što mi podiđemo njegovim položajima ili za vreme samog podilaska.

Brigada je krenula forsiranim maršem. Pokriveno zemljište i gusti i niski oblaci iz kojih je lila kiša, omogućavali su tajnost dnevnog marša, a naročito podilaženje ka liniji fronta. Iako su kiša i blato usporavali pokret, ipak smo žurili da što pre stignemo.

Kada smo, oko 10 časova izbili na ivicu guste šume (1,5—2 km severozapadno od Korlata), kiša je bila prestala tako da su se lepo videli naši položaji i linija fronta. Obostrana mitraljeska vatra ne prestaje, a eksplozije neprijateljskih topovskih granata potresaju vazduh i njihov eho odzvanja okolnim visovima i dolinama. Premda su oblaci gusti, čuje se poneka »Roda«. Najneugodniji utisak na nas ipak ostavljaju mnogo nosila što ih sa poginulim ili teže ranjenim borcima

pored nas pronose u pozadinu bolničari Šeste istočnobosanske i Prve majevičke brigade.

Sa situacijom nas ukratko upoznaju štabovi ovih dveju brigada. No, i bez toga nam je sve prilično jasno, pa naš štab odmah izdaje zapovest za napad. Odlučili smo se za borbeni poredak u tri napadne kolone sa jednim bataljonom u rezervi (iza srednje kolone).

Posle izdavanja zapovesti, uobičajeno rukovanje između prisutnih starešina, želje za uspeh i poneka šala. Tako, neko dobaci: »Trkači«[7] će verovatno prvi ispaliti crvenu raketu! (Ugovoreni signal kojim su bataljoni imali da izveste o zauzimanju najviših objekata na dodeljenim im napadnim pravcima.) Okretan kao čigra, komandant 2 bataljona, Nikola Pećanac i komandant 1 bataljona, stalno nasmejani Atlagić, srdačno se pozdravljaju s komandantom 4 bataljona Bosnićem. Trikiću, komandantu 3 bataljona, krivo što je u rezervi, pa negoduje. Tešim ga:

— Doći će, Savo, i na tebe red. Nije Foča baš tako blizu pa da je pred nama i slabiji neprijatelj...

U desnoj napadnoj koloni je 4 bataljon koji preko s. Podgaja napada na Zečje Brdo, kojim treba što pre da ovlada. Desno sadejstvuje Šestoj istočnobosanskoj brigadi u zauzimanju Crnog Vrha i Trovrha, a levo našem 1-om bataljonu u ovlađivanju Pliješom. Prvi bataljon (srednja kolona) nastupa pravcem Korlat — Kunar, sa zadatkom da zauzme Pliješ, a 2-gi (leva napadna kolona) dejstvuje pravcem s. Klinci — Kunar i napada Debelu Ljutinu, koju treba što pre da zauzme. Bataljon tesno sadejstvuje 1-vom bataljonu Prve proleterske brigade, koji napada na Zlatni Bor. U rezervi je, kao što smo već rekli, 3 bataljon.

Napad je počeo 24 maja oko 11.30 časova.

U početku pratimo pokret kolona, ali šuma uskoro postaje gušća i gubimo ih iz vida. Bataljoni su prilično razdvojeni jedan od drugog. Kreću se, radi tajnosti, težim i pokrivenim zemljištem. Nestrpljivo očekujemo prve sudare. Počelo je gotovo odjednom na celom frontu.

Nakon nekoliko časova pristižu prvi kuriri s izveštajima. Uspeh je postignut skoro na čitavom otseku. Predveče na pravcima svih bataljona vidimo crvene rakete. Radujemo se.

Već u prvom izveštaju komandant 2 bataljona javlja da u napadu ne učestvuje jedna njegova četa. Ona se već pri

---

[7] »Trkačima« smo nazvali borce našeg 4-og bataljona, jer su oni bili najpokretljiviji, naročito u poslednjim marševima.

prvom sudaru sa neprijateljem odvojila, zajedno sa komesarom bataljona Milanom Čupom. Komandant o njoj ne zna ništa.

Ovaj nas izveštaj nimalo ne zabrinjava, jer svi dobro poznajemo Čupove navike. Često on to čini. Uzme neku četu ili manju jedinicu, zavisno od situacije, pa se sa njom probije duboko u neprijateljsku pozadinu i odatle sadejstvuje snagama koje napadaju s fronta. Tako je bilo i sada. Čup je, kako smo tek uveče saznali, na pravcu napada svog bataljona prodro duboko i kod neprijateljske rezerve i pozadine napravio pravu pustoš, čime je neprijateljsku odbranu na Debeloj Ljutini poljuljao. Borba je još trajala kad je Čup, iscrpen od napora, legao u jednu kolibu i odmarao se pored bogatog plena.

Neprijatelj je bio iznenađen našim napadom preko pošumljenog i takoreći neprolaznog zemljišta. Zahvaljujući vrlo energičnom dejstvu i dobrom taktičkom sadejstvu svih triju napadnih kolona, neprijateljski je front na otseku napada brigade bio na tri mesta probijen, a do mraka smo ovladali čitavim rejonom Kunar — Zečje Brdo — Pliješ — Debela Ljutina.

Sutradan smo produžili dejstva ka Drini i Foči. Ali je nastupanje brigade bilo usporeno, zbog sukoba 2-gog i 4-tog bataljona sa jednom jačom nemačkom kolonom. Pustili su je u svoj borbeni poredak u obliku potkovice i do noći potpuno uništili. Istovremeno je na jednom izolovanom i za odbranu pogodnom visu istočnih padina Plješa otkrivena grupa nemačkih vojnika naoružana tromblonima, minobacačima i automatskim oruđima, koja je uspešno kontrolisala zemljište u pozadini brigade i pravac koji je ovu vezivao sa dubljom pozadinom. Postojanje i dejstvo ove grupe bilo je opasno i zbog toga što je ona onemogućavala pokret naše komore i ostalih delova na jedinoj stazi na tome pravcu. Napali smo je najpre jednim, a potom sa dva bataljona. No, i pored nekoliko naših juriša i velikih gubitaka koje je pretrpela, ova grupa se do kraja dana održala na položaju, koji se nalazio u prilično gustoj šumi i bio dobro utvrđen.

Krajem dana, pošto je ovladala već pomenutim važnim položajima fočanskog mostobrana i time stvorila uslove za dalje dejstvo ka Foči i Drini, brigada je iznenada dobila nov zadatak. Na otseku Meljak — Popov Do, u trenutku krize neprijateljskih snaga na fočanskom mostobranu, delovi nemačke 369 legionarske divizije potisli su Treću dalmatinsku brigadu, forsirali Čeotinu, uspostavili mostobran na njenoj levoj obali i ovladali s. Popovim Dolom, ugrozivši bok i pozadinu naših snaga na fočanskom mostobranu. Zbog toga smo ostavili na zauzetim položajima zaštitne delove i, po naređenju štaba di-

vizije, 26 maja krenuli preko Čelebića ka Popovom Dolu, da bi odatle, u sadejstvu sa Osmom baniskom i Trećom dalmatinskom brigadom, odbacili delove nemačke 369 legionarske divizije na desnu obalu Ćeotine.

Pred pokret bacismo još jedan pogled na duboki kanjon Drine. Nekoliko trenutaka ranije pravili smo planove kako da se u jednom snažnom naletu spustimo u njen kanjon i nađemo na ulicama Foče. Videli smo sebe već u istočnoj Bosni. Nismo bili ni gladni ni umorni. A eto, sad moramo ponovo na Čelebić i još dalje, ka Popovom Dolu.

SA DALMATINCIMA NA ĆEOTINI

»Neprijatelj je forsirao reku Ćeotinu u širem rejonu Gradac i potiskuje snage Treće dalmatinske brigade ka Popov Dolu«, glasilo je naređenje Štaba Prve proleterske divizije, koje smo primili predveče 25 maja. I dalje: »Sa Trećom krajiškom brigadom tokom noći 25/26 maja i dana 26 maja hitno se prebaciti preko Čelebića u rejon Popov Do. Ovde se povezati sa Trećom dalmatinskom brigadom i u zajednici sa istom razbiti tamošnjeg neprijatelja i odbaciti ga nazad preko Ćeotine«.

Nemci, koji su već bili na domaku Popovog Dola, mogli su da izbiju na Šuplju Stenu, dominantno sedlo na sredokraći između Popovog Dola i Čelebića, i ugroze za nas veoma važan plato Čelebića. Tara, sa dubokim i uskim koritom, ne može se svugde preći. Na delu koji je nama najbliži, jedino je pogodan prelaz kod Uzlupa. To znaju i Nemci, pa vodimo borbu za vreme. Težimo da preko Čelebića što pre izbijemo na Šuplju Stenu i ne dozvolimo neprijatelju da preko ovog sedla ugrozi Čelebić i prelaz kod Uzlupa. Postignemo li to, pola uspeha je u našim rukama. Zbog toga žurimo ne dangubeći ni časa.

Na položajima fočanskog mostobrana ostavili smo 2-gu četu 2 bataljona i noću 25/26 krenuli u rejon Čelebić — Suho Polje. Čitavu noć maršujemo nepunih 20 km. Pokret usporava kiša koja celu noć pada »kao iz kabla«. Put je blatnjav i vodi uglavnom kroz šumu. Gusta pomrčina takođe ometa pokret. Sve nas to strahovito zamara i iscrpljuje. Ipak, na vreme stižemo u pomenuti rejon. Posle kraćeg odmora produžujemo pokret i do mraka izbijamo na domak Popovog Dola i Vojtine, kako je predviđeno. Uspostavljamo vezu sa Trećom dalmatinskom brigadom. Komandant brigade, Branko Dude, pokazuje nam liniju fronta. Nemci su već prodrli u Popov Do, a Treća dalmatinska brigada, oslonjena leđima na severne padine pl. Ljubišnje, vodi teške borbe.

Od 21 maja, kada smo krenuli sa linije Vaškovo — Lupoglav, stalno smo na maršu. Osećamo se jako umornim. Svesni smo, međutim, važnosti zadatka pa i ne pomišljamo na odmor. Nemamo vremena čak ni da skuvamo hranu.

Zajedno sa Trećom dalmatinskom brigadom, noću 26/27 maja, prelazimo u protivnapad na otsek Popov Do — s. Vijenac — Goli Vis.

Borba je oštra i traje čitavu noć i narednog dana do oko podne. Pogodni i veoma pregledni položaji koje napadamo već su utvrđeni i neprijatelj ih veoma uporno brani. Inače bi bio nabačen na Čeotinu, koja je, sem u užem rejonu s. Graca, teško prelazna. Zbog toga on naročito žilavo drži visove iznad Vijenca i Goli Vis. Ovi su položaji samo u toku 27 maja prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku. Iako ne uspevamo da 369 legionarsku diviziju nabacimo na Čeotinu, ipak smo joj sasvim pokvarili planove. Na ovim položajima ostala je sve do 30 maja, čekajući da je pojača 4 puk »Brandenburg« da bi ponovo prešla u napad.

Gledamo kako se Nemci utvrđuju i dovlače iz dubine pojačanja. Gubici od 26 mrtvih i ranjenih što smo ih na otseku Goli Vis — Vijenac izbrojali, izgleda da su im dobra opomena da se, ako žele produžiti napad, moraju bolje pripremiti. Međutim, sa neprijateljskih položaja preglednost je vrlo dobra, pa su i naši gubici dosta veliki — 17 mrtvih i teže ranjenih (iz tri bataljona). Zamoreni smo i iscrpeni, ali smo rešili da Nemce po svaku cenu razbijemo i odbacimo na desnu obalu Čeotine.

Štabovi izviđaju i prave planove. Komunisti i skojevci se dogovaraju o merama za izvršenje zadatka. A Čup, komesar 2-og bataljona, osmatra Čeotinu. Sigurno je već odlučio da se sa Cvetnićanima, Vrtočanima ili nekom drugom četom probije u pozadinu neprijatelja i, kada počnu dejstva s fronta, da udari neprijatelja s leđa. Divan je to junak.

Sve je u znaku ubrzanih priprema za nov napad. Ali, tek što je podne nešto odmaklo, iz štaba divizije stiže naređenje da odmah, preko Čelebića, krenemo ka Zlatnom Boru.[8] Nemamo vremena ni da pojedemo jelo koje se u šumi, na severnim padinama Ljubišnje, puši u kazanima.

Dvadeset sedmog maja ponovo smo u rejonu Čelebića. Po treći put za poslednja tri dana. Na ovoj prostoriji bataljoni

[8] Vrhovni štab je 26 maja počeo pregrupisavanje snaga ka Sutjesci, jer je proboj preko ove reke pružao najviše izgleda na uspeh. U vezi s tim, on je 27 maja naredio i Štabu Prve proleterske divizije da što više snaga prebaci na Pivsku Planinu i obezbedi sve prelaze na Tari i levi bok naših snaga u Sandžaku.

su se prikupili i zanoćili. Deo 2-og bataljona još je uvek na otseku Pliješ — Debela Ljutina.

Čujem kako borci nagađaju da li će se ove noći skuvati jelo do kraja. Više je onih koji sumnjaju u to, nego optimista. Razgovaraju borci i starešine i prave šale na račun apetita kurira »Bezeca«.

— Ovog puta nisam sam, kaže »Bezec«. I oni koji malo jedu mogu sada dosta pojesti, dobro su izgladneli.

— Važno je da se dobro najedemo, pa onda kud god žele sa nama, produži jedan drugi borac, takođe gurman i velika pričalica.

Kuhinja nam inače nije siromašna. Skoro uvek imamo izvesne rezerve mesa. Ovde nam, međutim, račun pomrsi drug Fića.[9] Saznao je da imamo nešto više goveda, pa ih oduze i dade jedinicama koje su oskudevale u hrani. I nama je nešto ostavio, ali malo, pa smo i mi na Zelengori morali jesti konjetinu.

Ovde smo se ipak nahranili i malo odmorili. Pre podne, 28 maja, primismo naređenje štaba divizije: »Sa brigadom posesti glavnim snagama Zlatni Bor i sve položaje koje je neprijatelj napustio na pravcu Bučija — Pliješ — Slabić — Pekija. Sa dostignutih položaja, istovremeno, na neprijatelja koji bi preko Korlata preduzeo prodor ka sektoru Prve brigade (rejon Čelebića), vršiti bočni protivnapad...«

Iz zapovesti lako zaključujemo da je naš zadatak da osiguramo ostalim snagama prelazak u međurečje Pive i Tare, preko Uzlupa. Ali, znamo i to da je Prva proleterska brigada dugo napadala Zlatni Bor i da je neprijatelj još uvek tamo. Zadatak je, znači, veoma ozbiljan i treba se za njega dobro pripremiti.

Krećemo odmah. Sreća je što je oblačno i kišno vreme pa se iznad naših glava, u niskom letu, pojavi samo poneka »Roda«. Ali, Krajišnici im se ne sklanjaju s puta. Poneki borac iz šale mahne rukom na nju, a neki opali metak iz pištolja.

Dvadeset osmog maja izdužila se brigadna kolona u pokretu pravcem Suho Polje — Crvena Stijena — Zlatni Bor. Iza čelnog bataljona maršuje štab brigade. Predvideli smo da u rejonu nešto severnije od Uzlupa sve jedinice upoznamo sa situacijom na Zlatnom Boru i da ih odatle uputimo na izvršenje zadatka. Usput o tome razmišljamo. Ali nas još u pokretu, na putu kroz šumu, stiže kurir iz štaba divizije sa novim naređenjem: »U toku ovoga dana i noći izvršićemo prebacivanje svih jedinica na levu obalu Tare. Treća krajiška brigada da to

[9] Filip Kljajić-Fića, politički komesar Prve proleterske divizije, poginuo početkom jula 1943 kod Zvornika, narodni heroj.

učini odmah, ukoliko to već nije uradila, i da se postavi za odbranu prelaza reke Tare na prostoru Uzlup — Šćepan Polje. Pripremiti sredstva za uništenje mosta kod Uzlupa, a porušiti ga kada se preko reke Tare prebace i poslednje naše snage«.

Dakle, plan je promenjen. Zaustavili smo se i posle kratke procene situacije zaključili da ćemo zadatak najbolje izvršiti ako na desnu obalu Tare prebacimo glavninu (tri bataljona), za neposrednu zaštitu obale prilikom prebacivanja naših ostalih snaga, a 1-vi bataljon ostavimo na desnoj obali i isturimo ga pred s. Zlatni Bor, sa zadatkom da ne dozvoli neprijatelju izbijanje iznad mosta kod Uzlupa. Kad pređu sve naše jedinice na levu obalu Tare, prebaciće se i ovaj bataljon.

Prvi bataljon je odmah otišao prema s. Zlatnom Boru da ispred njega posedne pogodne položaje. Ostale snage će se do mraka i u toku noći prebaciti na levu obalu Tare i zaposesti do zore obalu na otseku Uzlup — Šćepan Polje.

Neprijatelj je već noću 28/29 maja pokušao napad ka Uzlupu, ali ga je 1 bataljon odbio. I kasniji pokušaji neprijatelja na tome pravcu bili su uspešno odbijeni.

Do prebacivanja 1-og bataljona na levu obalu Tare, 3 bataljon je poseo otsek Odžića Glavica — Likića Do. Od Likića Dola do Papratišta položaje je poseo 2 bataljon, a od Hercegovog Grada do Šćepan-Polja 4 bataljon.

Pošto je narednog dana na levu obalu Tare prešao i 1-vi bataljon, brigadu smo rokirali prema zapadu, tako da je 4 bataljon zaposeo i levu obalu Drine do ušća Sutjeske.

Na ovim položajima smo ostali do 31 maja. U međuvremenu, ne sećam se tačno da li 29 ili 30 maja[10], neprijatelj je na otseku 2-og bataljona[11] (Papratište — Šćepan Polje), uz podršku artiljerije i avijacije, prešao Taru jednom ojačanom četom. Razvila se žestoka borba. Zbog jake artiljeriske i minobacačke vatre, kao i zbog dejstva avijacije, snalažljivi komandant 2 bataljona povukao je bataljon sa obale i zamaskirao ga, a potom, pošto su Nemci prešli reku i krenuli da se dočepaju uzvišenja ka s. Rudinama, krenuo na juriš i ubrzo uništio prebačenu nemačku četu. Jedan deo čete je izginuo, a drugi

---

[10] Prema izveštaju štaba brigade (Zbornik IV/14, dok. 2) to je bilo 29 maja — Prim. red.

[11] U izveštaju štaba 2 bataljona (Zbornik IV/13, dok. 136) o tome se ništa ne govori, a u izveštaju štaba brigade (isto, dok. 2) govori se da je neprijatelj 29 maja na čamcima pokušao da pređe Taru kod Šćepan-Polja, ali da ga je 4 bataljon odbacio, nanevši mu gubitke od pet mrtvih i više ranjenih. — Prim. red.

se utopio u reci. Nemci su posle toga na ovome otseku bili vrlo oprezni i više nisu pokušavali forsiranje.

Na desnoj obali Tare, prema otseku koji sada brani brigada, nije bilo više ni jedne naše jedinice, pa je most kod Uzlupa bio porušen. Odjednom, s one strane reke, nešto južnije od mesta gde je bio most (prema položajima 1-og bataljona), čuje se očajničko dozivanje. Kanjon je dubok, a brza Tara pomamno huči, pa jedva razumemo tek poneku reč. Najzad prepoznajemo Vukšu, borca 2-ge čete 1-og bataljona. Zaspao je dok se bataljon prebacivao. Sa njim su još dva borca. Izgleda da su iz Prve proleterske brigade. Njihova imena ne znamo.

Kako da im pomognemo? Nemamo nikakvog plovnog sredstva. Jedino ostaje da neko prepliva Taru, a taj bi učinio zaista redak podvig.

— Nešto ipak, moramo učiniti, kaže Atlagić.

Razumem ga. Vukša i on su iz istog sela, iz Vrtoča kod Bosanskog Petrovca. Iz tog sela je uostalom cela Vukšina 2 četa. Pa i kad ne bi tako bilo, zar da trojicu naših drugova ostavimo na milost i nemilost neprijatelju? Ne možeš, međutim, nikome narediti da prepliva reku, jer to bi značilo slati čoveka u sigurnu smrt.

Javio se Dane Ivančević, borac Vrtočke čete. Kaže da je odličan plivač i da će preplivati Taru. Skeptici smo, ali se ipak nadamo. Od nekoliko kraćih konopaca pravimo jedan dugačak da se jedan njegov kraj može prebaciti na drugu obalu reke. Jedan kraj Dane vezuje sebi oko pojasa, a drugi će neko držati s ove strane obale. Kad prepliva, Ivančević će svoj kraj zavezati za neko drvo, a mi ćemo ovamo čvrsto zategnuti pa će sva četvorica preći reku držeći se rukama za konopac.

Pre nego što će Ivančević zaplivati, osusmo vatrom nemačke položaje, kako bismo odvratili pažnju Nemaca od reke.

Otisnuo se Ivančević od obale. Pratimo ga pogledom. Sporo odmiče. Brza matica sve ga više odvlači niz tok. On se ipak ne da. Preplivao je prvu polovinu. Zatim, tri četvrtine... Radujemo se. Uspeće... Ali, šta je to? Njegovu glavu više ne vidimo. Možda zbog daljine i rečnih vrtloga? Neko povlači konopac. Ne zateže. Možda ipak nije... Bila je to samo očajnička nada. Kako se konopac sam od sebe odvezao, jer Dane ga je tako čvrsto uvezao oko sebe? Ni Vukšu više ne vidimo...

DOLAZE TEŽI DANI

Sedamnaesti dan ofanzive. Prošlo je pola meseca danonoćnih borbi, marševa i skoro nadljudskih napora. Brigada je

ovu prvu etapu aktivnih i odbranbenih borbi od Mojkovca i Bijelog Polja do Uzlupa i Šćepan-Polja uspešno završila.

Sada su pred njom novi zadaci. Treba krenuti dalje, u nove, još napornije marševe i još žešće borbe. Jer, Vrhovni komandant je doneo odluku da se Prva proleterska divizija probije preko Sutjeske, pravcem Košur — Vrbnica. Pošto nas do ponoći 2/3 juna smeniše Osma i Šesnaesta brigada Sedme baniske divizije, rano ujutru, 3 juna, krenusmo na marš.

Brigadna kolona se izdužila preko vrletne Pivske Planine. Put vodi preko reke Pive, koju moramo preći kod Mratinja,[12] a zatim ćemo ispod Maglića i preko Mrkalj-Klada izbiti na prostoriju s. Popov Most — s. Mrkalje — s. Tjentište, gde je, kako smo obavešteni, neprijatelj već ovladao dolinom donjeg toka Sutjeske. Naš zadatak je da ga u sadejstvu sa tamošnjim našim snagama razbijemo i odbacimo na zapad.

Dan je lep, pa nas često »prate« neprijateljski avioni. Ne obaziremo se mnogo na njih, inače ne bismo stigli do cilja. I ovako odmičemo sporo. Prvi deo naše maršrute s. Rudine — s. Žeično — Barni Do — Mratinje dug je svega 22 km. A mi izgubismo ceo dan da ga savladamo. Ali, zar je to put? Samo dok smo se spuštali pešačkom stazom niz kanjon Pive i popeli uz drugu stranu kanjona, učinilo nam se da je prošla večnost. Muke nam još više zagorčavaju avioni. Kad se u Barnom Dolu počesmo da spuštamo niz kanjon Pive, iz njega, kao da su iz vode izronile, izleteše dve »Rode« i na goloj čistini napadoše nas mitraljeskim rafalima. Na svu sreću nije trajalo dugo, jer su dobar deo mitraljeske municije i bombe, kako nam naši rekoše kad smo se spustili na reku, već bile izručile na viseći most kod Mratinja.

U rejon Mratinja stigli smo kasno u noć 3/4 juna. Ovde i nešto severnije i zapadnije od ovog mosta, zanoćili smo i malo se odmorili.

Četvrtog juna, uzoru, nastavili smo marš. Uspon između Mratinja i Maglića — to je tek muka. Strmu i blatnjavu uzbrdicu savlađivali smo stopu po stopu. Gore, na visoravni Maglića, dočekaše nas hladan vetar, magla i kiša sa snegom. Navukli smo na glavu šinjele ili šatorska krila (šta je ko imao) i, pogrbljeni od umora, požurismo preko zaravni severnije od vrha Maglića. Pre nego što se mrak spustio izbismo najzad na

[12] U izveštaju štaba brigade (Zbornik IV/14, dok. 62) stoji da su se samo 1 i 3 bataljon prebacili kod Mratinja, a da se 2 bataljon prebacio kod sela D. Kruševa. Za 4 bataljon se ne kaže ništa, ali pošto se on već nalazio na levoj obali Drine, kod Šćepan-Polja, verovatno je da se on popeo na Vučevo istim pravcem kao i 2 bataljon. — Prim. red.

popaljene kolibe u rejonu Mrkalj-Klada.[13] Umorni, ovde smo i zanoćili.

Petog juna nastavili smo pokret od Mrkalj-Klada preko Siljevice i Kikala.[14] Borci jedva vuku otežale noge. Niko, ipak, ne gunđa, jer smo svesni važnosti zadatka. Popodne izbismo na polazne položaje za napad, pred liniju: Popov Most — Mrkalje — Tjentište, koju je neprijatelj poseo.

Do kraja dana završili smo sve pripreme za napad. Brigada će napasti neprijatelja na otseku Popov Most — Mrkalje, dejstvujući opštim pravcem Siljevica — Kikalo — Popov Most. Desno će napadati Majevčani, a levo, sa tri bataljona, pravcem Dragoš Sedlo — Borovno, Prva proleterska brigada.

Napad smo počeli noću 5/6 juna. Razvila se žestoka borba. Nemci su se očajnički branili. U toku noći i sutradan prodrli smo u Mrkalje i Popov Most. Jedan naš bataljon je »na leđima« Nemaca uspeo da forsira Sutjesku i zaposedne njenu levu obalu, ali samo za kratko vreme. Snažnim protivnapadom Nemci su ga odbacili na desnu obalu.

U kanjonu Sutjeske razvila se prava bitka. Jake nemačke snage (grupe »Gertler« i »Tribukajt«), podržane artiljerijom i avijacijom, uporno su se branile u nastojanju da odole žestokim napadima tri bataljona Prve i po dva bataljona Druge proleterske, Treće krajiške, Šeste istočnobosanske i Prve majevičke brigade, koji su, ponavljajući juriše, osvajali stopu po stopu zemljišta prema Popovom Mostu, Mrkalju i Tjentištu.

Posedajući kanjon Sutjeske na otseku Ćurevo — Popov Most — Mrkalje — Tjentište, Nemci su nam zatvorili jedini nešto bolji pravac preko Vrbnice ka severozapadu, u istočnu Bosnu. Iako u ovim borbama nismo uspeli da sasvim izbacimo Nemce iz doline Sutjeske, ipak smo, uglavnom, ovladali njenom desnom obalom, stvorivši time koliko-toliko povoljne uslove za dalji prodor prema Zelengori.

KA LUČKIM KOLIBAMA

Šestog juna brigada je opet na maršu. Priključio nam se i 2-gi bataljon,[15] pa smo sada opet kompletni. Ovaj je marš

---

[13] Prema izveštaju štaba brigade (Zbornik III/14, dok. 62), 3 i 4 bataljon su 4 juna, preko Ždrijela i Ćureva, izbili u rejon s. Šadića, gde su se pripremali za napad i tu zanoćili, dok je 1-vi bataljon izbio u rejon Plan-Polje, kao rezerva ova dva bataljona. Mogućno je da je 4 juna uveče u rejon Mrkalj-Klada izbio štab brigade. — Prim red.

[14] Drugi bataljon nije bio u brigadnoj koloni. On je upućen u rejon Koritnika kao rezerva Treće dalmatinske brigade.

[15] Ovaj je u međuvremenu po naređenju zamenika načelnika Vrhovnog štaba, Velimira Terzića, bio smenio delove zaštitnog bataljona Vrhovnog štaba na položajima prema Magliću.

teži i naporniji od svih dosadašnjih, kako zbog dužine maršrute i opšte iscrpenosti boraca, tako i zbog jako ispresecanog visokoplaninskog zemljišta. Kasno uveče bili smo u s. Suhoj,[16] gde smo zanoćili.

Sedmog juna produžujemo pokret. Zadatak nam je da usput napadnemo i uništimo neprijatelja na Košuru. To je važna tačka u sistemu njegove odbrane na levoj obali Sutjeske. Sa nje on vatrom automatskih oruđa, minobacača i artiljerije kontroliše i tuče jedinu našu pogodnu stazu na otseku Tjentište — Krekovi. Ali, tek što smo izbili pred Košur i počeli pripreme za napad, stiže naređenje od Štaba Prve proleterske divizije da ne napadamo Košur, već da požurimo ka Lučkim Kolibama, na Zelengoru.

Odmah nastavljamo pokret. Dan je vedar i sunčan. Ljutimo se, jer nam se čini da je i priroda protiv nas. Ovo vreme pogoduje samo neprijateljskoj avijaciji. Ispred nas nebo su prekrili najrazličitiji tipovi aviona — od crnih »Štuka«, koje se uz pisak sirena obrušavaju na naše kolone i izručuju ubitačan teret, do »Dornijea«, »Meseršmita« i »Roda«. Ne pamtim da nas je ikad ranije »pratilo« i napadalo toliko aviona. Od silnih eksplozija i pucnjave na sve strane, oko nas vri i trese se kao u paklu. Jedino je tišina prema Vrbnici i Balinovcu. (Kasnije sam na Lučkim Kolibama saznao od druga Luneta[17] da Nemci nastupaju i sa tih pravaca.)

Piloti su se obezobrazili. Spuštaju se tako nisko da ih vidimo. Ali, šta im možemo. Po tome što ih uopšte ne gađamo znaju da smo s municijom pri kraju. Donekle nas štiti ispresecano zemljište, pa moraju da budu pažljivi, inače, svakog časa mogu kljunom da se zabiju u kakav kameniti ili pošumljeni vis.

Nemamo vremena za dangubljenje. Dragocen nam je svaki minut, pa žurimo koliko nam snage dozvoljavaju. Samo, ta naša žurba, pod stalnim naletima aviona, liči mi na gmizanje. Čudim se kako se još uopšte krećemo. Možda mi se to samo pričinjava, jer evo, ipak savladasmo bespuće Milinklade i spustismo se u kanjon r. Hrčavke. Prelazimo je na mestu kod spaljenih koliba Hrčava.

Odatle, uz veliku uzbrdicu Katuništa do platoa Lučkih Koliba, pod nagibom koji ponegde dostiže i 45 stepeni, krećemo se vijugavom pešačkom stazom, pomažući se povremeno

---

[16] Prema izveštaju štaba brigade (Zbornik IV/14 dok. 62) brigada je 6 juna zanoćila na prostoriji Plan-Polje — Mrkalj Klade, a ne u Suhoj. — Prim. red.

[17] Miodrag Milovanović-Lune, zamenik komandanta Druge proleterske brigade, poginuo aprila 1944 kod Užica.

i rukama. Na ovu visoravan moramo izići i što pre zaposesti pogodne položaje radi zatvaranja pravca od Vrbnice i Balinovca. Pod našom zaštitom treba ovamo da iziđu i druge naše jedinice. One se već kreću iza nas.

Opet avioni! Pod njihovim bombama, zajedno sa korenjem, padaju i stabla prečnika čak preko jednog metra. Naročito stradaju naše komore, koje su najuočljivije i najnepokretnije mete. Ni ljudske žrtve nisu neznatne. Eh, da je dosta municije, pa da ospemo po njima!

Katunište zaraslo u sremuš, pa poput pravih biljožderapreživača punimo usta ovim duguljastim i sočnim lišćem, čiji je ukus sličan belom luku. Usto, usput progutamo i pokoji gutljaj hladne i bistre vode, jer nas puteljak vodi uz mali potočić. Najgore je onima koji ne podnose sremuš, jer sve što pojedu odmah i povrate. To ih još više iscrpljuje...

Kad se 8 juna sunce primaklo zapadu, vidimo da je i plato Lučkih Koliba skoro na domaku. Neprijateljska avijacija se još više na nas okomila. To je već prevršilo svaku meru, te se odlučujemo da je, i pored štednje municije, »okrpimo«. Odjeknuli su prvi puškomitraljeski plotuni. Pećanac, komandant 2 bataljona, nešto mrmlja i psuje. Naslonio cev »šarca« na neki krivi bukvičak i »prati« jednu »Rodu«. Kad mu se učinilo da je »ima«, pritisnu obarač. Očekivali smo bar kratki rafal, a ono izleti samo jedan metak. »Rodi« više nije ni trebalo, jer ju je ovaj pogodio valjda tamo gde je najosetljivija i, pošto je napravila još jedan manji krug, ona se, kao u srce pogođena orlušina, strmoglavi u duboki kanjon Hrčavke i eksplodira.[18]

Uskoro, pred sam sumrak, izbismo i na plato Lučkih Koliba. Tu smo zatekli delove dva bataljona Druge proleterske brigade. Sa njima je i Lune. Dospeli su ovamo iz Vrbnice, odakle su ih potisle mnogo nadmoćnije neprijateljske snage. Od Luneta saznajemo da Nemci iz Vrbnice nadiru i ka Lučkim Kolibama. Ne preostaje nam drugo nego da se ovde prikupimo, malo sredimo i odmorimo i potom krenemo dalje, kako bi brigada još u toku noći, pre neprijatelja, zaposela najpogodnije položaje na već određenoj liniji: V. Košuta — Orlovača — Orlovac. Značaj te linije je u ovoj situaciji za nas presudan. Zadatak znamo. On je sasvim kratak i jasan: po svaku cenu sa navedenih položaja sprečiti prodor neprijatelja ka Lučkim Kolibama. Taj zadatak smo uspešno obavili, zadržavši se na pomenutim položajima do 9 juna popodne, kada smo od štaba divizije dobili novo naređenje.

---

[18] Prema navedenom izveštaju štaba brigade, ovo se desilo 9-og, a ne 8 juna. — Prim. red.

Iza nas, u pokretu ka Zelengori, u rejonu Milinklade, ostao je Vrhovni štab sa drugom Titom. Uskoro je na plato Lučkih Koliba izbio i Štab Prve proleterske divizije, sa Kočom na čelu. Vidimo da ovde nećemo dugo ostati. Osećamo da su pred nama odlučujući dani koji, nadamo se, neće dugo trajati.

Negde predveče, čini mi se 9 juna, pozvan sam u Štab Prve proleterske divizije. Stigao sam u prvi mrak. Pored vatre, pod jednim drvetom, sede Koča i Fića. Tu je i Lekić.[19] Koča na poduži štap natakao nekoliko parčića konjskog mesa i peče ih, više na plamenu nego na žaru. »Ražnjići« su uskoro gotovi, te nas Koča prebrojava očima i svakom pruža po jedno parčence. Gladan sam i slatko ga jedem, ali mi je ipak neprijatno. Jer, stvarno se nije imalo šta podeliti. Da nije nas pridošlica, možda bi se bar Koča i Fića malo okrepili. Ali, šta da se radi? To je od prvog dana našeg rata nepisani zakon: u nestašici podeliti svaki zalogaj hrane, svaku cigaretu...

Skoro sve do Zelengore Treća krajiška brigada je imala goveđeg mesa. Imali bismo ga i sada da nam Fića na Čelebiću nije »rekvirirao« zalihe. Sad i mi jedemo konjetinu. Ubijamo konje, a oni su nam potrebni za ono malo komore, teškog naoružanja i prenos težih ranjenika i iznemoglih u brigadnoj bolnici. Njih ima priličan broj, jer skoro niko neće u divizisku, a pogotovo ne u Centralnu bolnicu. U brigadi su, kažu, sigurniji i bolja im je ishrana i nega nego tamo. Ovde se svi brinemo o njima, a tamo su prepušteni relativno malom broju osoblja, prezauzetog poslom. Smeštajni uslovi, zbog stalnih pokreta, nisu ni tamo mnogo bolji od naših, a hrane je malo.

Osetili ljudi da je položaj naših jedinica sve kritičniji, da će biti probijanja iz obruča, pa im je najsigurnije uz svoju brigadu. Zbog toga su nam se usput priključivali i oni kolikotoliko pokretni Krajišnici iz Centralne bolnice, koji su se u njoj našli još u Četvrtoj ofanzivi. Oni koji su iole prezdravili, primaju se odmah puške, pa nam se tako brigada, iako u borbama trpimo gubitke, održava na približno onom brojnom stanju koje smo imali pred početak ofanzive.

Ali, da se vratim na sastanak sa Kočom. Ne govori mnogo o situaciji. Nema ni potrebe, pošto nam je ona jasna. Samo dade kratak zadatak svakoj brigadi. Na kraju dodade da se topovi, minobacači, kazani i sve druge glomazne stvari zakopaju u zemlju. Bez njih je pokret lakši. Konji će nositi ranjene i iznemogle, a služiće nam i za ishranu.

---

[19] Danilo Lekić, komandant Prve proleterske brigade.

Teško nam pada ovo naređenje o zakopavanju teškog naoružanja. Toliko smo krvi prolili dok smo do njega došli. Ali, šta možemo!

NA BALINOVCU, PLIJEŠU I SILJEVCU

Predveče, 9 juna, brigada se prikupila nešto istočnije od Vrbničkih Koliba. Štab brigade naređuje marš ka Balinovcu. Nadnosim se nad kartu. Od Balinovca nas deli, vazdušnom linijom svega 5—6 km, ali osećam da će trebati mnogo napora da strmom i krivudavom konjskom stazom stignemo do cilja. Samo do Vrbničke Reke izgubili smo skoro celu noć. Gusta šuma i mrak povećavali su ove teškoće. Tek uzoru, 10 juna, skoro sasvim iznemogli, penjemo se iz doline Vrbničke Reke i podilazimo neprijateljskim položajima na Balinovcu.

Zadatak nam je da zajedno sa Prvom proleterskom brigadom razbijemo neprijatelja i energično produžimo napad pravcem Pliješ — Vis — Siljevac — Govza, sadejstvujući desno Prvoj proleterskoj brigadi, koja napada opštim pravcem Mrčin Kolibe — Jablanovo Brdo — s. Miljevina (preko komunikacije Foča — Kalinovik). U rejonu Lokvi i Konjskih Voda nalazi se neprijateljski logor, te jednim bataljonom obezbeđujemo svoj levi bok.

Odmah po izbijanju pred neprijateljske položaje na Balinovcu, štab brigade je skoro iz pokreta ubacio u borbu 1, 2 i 4 bataljon. Treći bataljon, neposredno iza borbenog poretka, vodi i osigurava brigadnu i divizisku bolnicu, a istovremeno je, delom, brigadna rezerva.

Međutim, Prva proleterska brigada je već bila stupila u borbu i prodrla u neprijateljski položaj, te smo i mi, ne zadržavajući se ni trenutka, gonili neprijatelja ka Pliješu. Pred njim, pri prelasku rečice Oteše, neprijatelj je ostavio nekoliko desetina konja natovarenih raznim ratnim materijalom i hranom, što nam je u ovoj oskudici dobro došlo.

Za Pliješ se razvila krvava borba. Osvajali smo ga stopu po stopu. Za to vreme jedan naš bataljon je vodio žestoku borbu u rejonu Lokvi i za k 1592. Ovladavši nizom stenovitih visova, on je prosto kidisao na sam vrh (k 1592), u želji da na njemu zapleni fašističku zastavu što su je Nemci razvili. Ali nije dospeo. Kasnije sam saznao da je načelnik štaba Prve proleterske divizije, drug Vaso,[20] sa nekim delovima pre nas odbacio Nemce odavde.

---

[20] Vaso Jovanović.

Ni »komordžije« nisu ovog dana ostale skrštenih ruku. Krećući se neposredno iza borbenog poretka, stazom što vodi jugoistočnim i istočnim padinama Pliješa, ušao sam sa komesarom brigade, desetak kurira, nekoliko bolesnih i ranjenih starešina i brigadnom komorom od preko 200 tovarnih grla,[21] nekoliko kilometara u dubinu neprijateljskog rasporeda. U očekivanju pada Pliješa, nesmotreno smo izbili čak nešto severnije od k 1098 i skoro se sudarili sa nemačkim bataljonom koji je jutros bio razbijen na Balinovcu. Na sreću, Nemci nisu ni pomišljali da bi za vreme borbe za Pliješ neka naša jedinica (najmanje ovakva) mogla dopreti čak dotle, pa su se na jednoj zaravni bez ikakvog osiguranja odmarali.

Pored kurira i bolesnih rukovodilaca izdvojili smo i 40 naoružanih konjevodaca i neopaženo se primakli Nemcima na 15—20 metara, pa ih prvo osuli vatrom iz automatskih oruđa i bombama, a potom, iskoristivši paniku, izvršili juriš, nateravši ih u bekstvo. One, koje je ratna sreća poslužila pa su ostali živi, ohrabrene »komordžije« su gonile sve do Visa i Siljevca. U naše ruke pali su živi po jedan oficir i podoficir. Zaplenili smo skoro sav ratni materijal ove grupe, mnogo municije i sedam radiostanica. Na našoj strani gubitaka nije bilo, izuzev što je lakše ranjen jedan kurir.

Uskoro je pao i Pliješ.

Kasno uveče brigada je izbila pred jako utvrđen neprijateljski položaj na liniji Vis — Siljevac, deo drugog neprijateljskog obruča na pravcu proboja naših snaga ka istočnoj Bosni. Prva proleterska brigada je takođe veoma uspešno dejstvovala na svome pravcu. Saznajemo da se za nama kreću i ostale naše jedinice.

Naš pokušaj da još 10 juna u naletu zauzmemo Vis i Siljevac ostao je bez uspeha. Bez rezultata je ostao i naš drugi pokušaj da pre podne 11 juna ovladamo ovim otpornim tačkama, pa smo ostatak dana iskoristili za pripremu i pregrupisanje snaga i sredstava, radi odlučnog napada u toku noći 11/12 juna. Sve pripreme su bile završene još za videla. U prvi sumrak jedinice su sa linije Jaukovine — Čardačina — Đukov Kam počele podilaženje neprijatelju. Posle oštre borbe prsa u prsa neprijatelj je bio rastrojen, a potom i sasvim razbijen. U ovome je naročito značajnu ulogu odigrao 3 bataljon koji je, dok su 1, 2 i 4-ti napadali s fronta, energično napao neprijatelja s leđa.

[21] Čini nam se da je ovaj broj prevelik. Treća krajiška brigada je 1 maja imala ukupno 162 tovarna i jahaća konja (Zbornik IV/14, dok. 5). — Prim. red.

Domogli smo se ovde bogatog plena: većeg broja radiostanica raznih veličina, mnogo oružja, municije, opreme i hrane. Dolaze, dakle, bolji dani...

PRELAZAK KOMUNIKACIJE FOČA — KALINOVIK

Premda iscrpeni i zamoreni u borbama prethodne noći na Visu i Siljevcu, svi bataljoni su još pre podne 12 juna izbili neposredno pred samu cestu Kalinovik — Foča, na otseku Stolovi — s. Jeleč — s. Zagaj, gde se odmah razvila ogorčena borba.

Nemci su ovaj otsek pravovremeno dobro utvrdili i najistaknutije objekte poseli jakim pešadiskim snagama, koje su podržavali tenkovi, artiljerija i avijacija. Naš je cilj da probijemo ovu odbranu i pređemo komunikaciju. Zbog toga su se juriši često smenjivali, kako 12-og, tako i 13 juna, a i noću između ova dva dana. U jednom od njih pali su nam u ruke topovi jedne neprijateljske artiljeriske grupe (oko pet topova), nekoliko tenkova i drugo naoružanje. Ali su Nemci odmah izvršili juriš nadmoćnijim snagama i sve ovo povratili.

Već drugog dana borbe (13 juna) na komunikaciji Foča — Kalinovik, raspolagali smo podacima da neprijatelj na napadnom otseku naše brigade ima vrlo jake snage. Zbog toga smo pretpostavljali da ćemo se na ovom otseku teško probiti preko ceste. S druge strane, Prva proleterska brigada je prešla komunikaciju na pravcu Miljevine, a za njom su na tom otseku uspešno prelazile u istočnu Bosnu i ostale naše snage. Zbog toga je Vrhovni štab, da bi onemogućio neprijatelja da odvoji i uputi veće snage prema Miljevini (čime bi bio ugrožen taj pravac), naredio da i 14 juna još energičnije napadamo Nemce, kako bismo ih još više vezali za ovaj otsek. Toga su se dana jedan za drugim smenjivali naši i neprijateljski juriši. Opet smo se bili domogli bogatog plena u teškom naoružanju, ali su nam ga Nemci, kao i dan ranije, preoteli. Ovog dana smo pretrpeli i osetne gubitke.

Baš u vreme kad su borbe na ovome otseku bile najžešće i kad smo u napadu angažovali sve raspoložive rezerve, iznenada se u našoj pozadini pogoršala situacija. Stigao je kurir Četvrte crnogorske proleterske brigade i izvestio nas da su Nemci, nastupajući iz dubine, iza leđa naših poslednjih kolona koje se prebacuju preko ceste u Miljevini (na pravcu Prve proleterske brigade), zaposeli važne položaje Vis i Siljevac. Zbog toga odmah upućujemo 3-ći bataljon u susret neprijatelju, sa zadatkom da ga napadne i veže za sebe i time osigura

leđa brigade, koja je do maksimuma bila angažovana u borbi na komunikaciji Kalinovik — Foča.

Računajući da je neprijatelj još uvek na samom grebenu, 3 bataljon je, da bi se brže kretao, maršovao u koloni. Ali, tek što je prešao pola puta, bataljon je, u visini s. Grkalice, dočekan snažnom plotunskom vatrom sa severnih padina Osoja, kojom prilikom je ranjen i sam komandant bataljona Savo Trikić, a iz stroja je izbačeno još desetak boraca. Privremeno sam preuzeo komandu nad 3 bataljonom. Odlučio sam da manji deo bataljona zadržim kao zastor s fronta, a veći da uputim da s jugoistoka zaobiđe Vis (k 1371) i po svaku cenu ovlada njime, što mu omogućuju gusta šuma i angažovanost Nemaca s fronta. Koristeći iznenađenje, bataljon će napasti neprijatelja s leđa i s boka i zauzeti Vis, a potom, dejstvujući ka Siljevcu, ovladati čitavim grebenom Visa i Siljevca i tako do pada mraka omogućiti brigadi punu slobodu dejstva na komunikaciji.

Manevar je uspeo i neprijatelj je razbijen. Na presedlini između Visa i Siljevca on je u paničnom bekstvu morao da ostavi mnogo opreme i naoružanja. Tako smo se tu domogli oko 30 konja natovarenih hranom i opremom, zaplenili smo još dva teška mitraljeza, tri minobacača, nekoliko radiostanica, mnogo municije itd.

Do pada mraka, 13 juna, brigada je vodila uporne borbe na komunikaciji Foča — Kalinovik. Držimo važne otporne tačke na ovoj strani ceste, ali nam je nakon tolikih pokušaja postalo jasno da je ovde ne možemo preći, pa makar kako velike žrtve podneli. Raspolažemo podacima, a to je za nas vrlo važno, da su u rejonu Miljevine snage Glavne operativne grupe i Vrhovni štab već prešli cestu. Jedino nam preostaje da prikupimo brigadu i pod zaštitom noći, najdalje do zore narednog dana, pređemo i mi cestu kod Miljevine. To bismo morali da učinimo najkasnije do svanuća, jer su nas kuriri predveče obavestili da je danas popodne na pravcu proboja kod Miljevine ostao još sasvim uzan koridor. Nemci i sa pravca Foče i sa pravca Kalinovika neprekidno na njega napadaju i on postaje sve tešnji, tako da će ga već sutradan sigurno zatvoriti, a onda će se teško i tuda proći.

Brigada je, uostalom, svoj posao ovde dobro obavila. Premda nismo mogli na ovom otseku da pređemo cestu, znamo da smo za ova tri dana borbi vezali za sebe jake nemačke snage, koje nisu mogle stići na otsek proboja Prve proleterske brigade.

Noću 13/14 juna bila je velika pomrčina. Tome je znatno doprinela i gusta šuma koja se nadvila nad proplanak jugoza-

padno od Glavice, na kome se prikupila cela brigada. Oko 23 časa krećemo. Iako dosta žurimo, svanuće 14 juna zatiče čelo brigade u rejonu s. Rataja (2 km južno od ceste Foča — Kalinovik). Imamo sreće. Ovu usku dolinu oko ceste prekrila je magla. Nije baš gusta, ali ipak dovoljna da se pod njenom zaštitom sasvim približimo cesti, a onda, ako bude potrebno, da je i u jurišu pređemo. Drugo nam i ne preostaje, jer uopšte ne znamo kakva je situacija i da li je onaj sinoćni uski koridor već zatvoren.

Već je polovina kolone prešla cestu kad nas je neprijatelj primetio i otvorio vatru. Ali, naši osiguravajući delovi već su i levo i desno zaposeli cestu, pa je prolaz u našim rukama.

Za nekoliko časova brigada je prešla komunikaciju. Nemamo uopšte gubitaka. Naši zaštitni delovi nas potom izveštavaju da su se Nemci spojili na cesti. Napadaju nas s leđa, ali sa njima lako na kraj izlazi naša zaštitnica. Čak se, evo, naše snage pomalo odmaraju u jednom hrastovom gaju. Nakon noćašnjeg napornog marša potreban nam je ovaj mali predah.

Nemci nas uporno napadaju s leđa, a naročito su aktivni iz vazduha. Zbog toga brigada dobija zadatak da primi na sebe ulogu zaštitnice za čitavu našu Operativnu grupu, sve do nešto južnije od s. Jabuke, i odbija zadnje napade neprijatelja na ovom sektoru.

Petnaestog juna brigada je izvršila kratak marš u širi rejon s. G. i D. Bukvice. Ovde se sređujemo i odmaramo. I sa hranom smo zadovoljni. Vršimo pripreme za dalji pokret i proboj poslednjeg, trećeg neprijateljskog obruča, na komunikaciji (cesta i železnička pruga) Sarajevo — Višegrad. Treća brigada je dobila zadatak da izvrši proboj u širem rejonu železničke stanice Renovice — na pravcu s. Čemernice.

Uvereni smo da ćemo probiti i treći neprijateljski obruč. Borci su raspoloženi, prepričavaju pojedinosti iz dosadašnjih borbi, pevaju nove pesme o Titu i Partiji i radosni su kao da je ofanziva već završena.

Noću 15/16 juna brigada je na maršu ka Renovici. Uništenje posade jednog manjeg neprijateljskog uporišta, južno od komunikacije Renovica — Goražde, trajalo je svega nekoliko minuta. Nijedan se Nemac nije izvukao. Usled toga nisu ni druga uporišta saznala za opasnost. Za ta uporišta sve do sutradan ujutru ni mi nećemo ništa znati, pa se krećemo dosta bezbrižno. Uzoru, prelazeći komunikaciju Renovica — Goražde, brigada se u rejonu Čemernice našla usred dominirajućih neprijateljskih položaja, zaposednutih jakim pešadiskim, artilje-

riskim i tenkovskim snagama. Mi smo računali na sukob tek oko železničke pruge, koja prolazi 5—7 km severnije od ove ceste. Svanulo je, a naša kolona čelom prelazi cestu i kreće bez zastoja. Vidimo kako su okolni visovi načičkani Nemcima. Raspoznajemo ih. Oficiri s dogledima prate naše kretanje. Među Nemcima komešanje. Skoro ceo sat osmatraju. Valjda im nikako ne ide u glavu da bi to mogla biti neka naša jedinica. Pretpostavljali su da su to neke njihove snage. Kad su najzad utvrdili da smo mi, napali su nas. Odmah razvijamo čelni bataljon na juriš. On ubrzo osvaja k 1295 i k 1164, što nam omogućuje dalji, prilično neometan pokret. Odatle glavnim snagama odmah napadamo i zauzimamo železničku stanicu Renovicu, a manjim se obezbeđujemo s leđa i krila. Uništenoj posadi u stanici Renovici kasno stiže pomoć i oklopni voz iz pravca Prače. Njega smo ubrzo naterali u bekstvo.

Ovog dana ostavljamo iza leđa i treći neprijateljski obruč i već popodne, sa ostalim snagama Glavne operativne grupe, nastavljamo ofanzivna dejstva u istočnu Bosnu.

*

Borbe što su ih naše jedinice, a među njima i Treća krajiška brigada, vodile u Petoj neprijateljskoj ofanzivi, spadaju u najznačajnije i najteže, ali zato i najslavnije borbe naše Revolucije.

Za nešto više od mesec dana, od 15 maja do 17 juna, Treća krajiška brigada je vodila 15 teških borbi koje su trajale od nekoliko časova do nekoliko dana. Sve su one vođene po bespućima sandžačkim, crnogorskim i bosanskim, na srednje i visokoplaninskom zemljištu, u dubokim planinskim dolinama, u kanjonima Tare, Pive, Sutjeske i Čeotine. Danju borba, a noću i marš i borba. Brigada je zabeležila oko 300 km marša mereno vazdušnom linijom. Po uslovima pod kojima su izvođeni, oni su teži nego mnogo duži marševi u normalnim prilikama i na ravničastom zemljištu. Iz marša se neposredno ulazilo u borbu, iz borbe odmah na marš. Bez odmora, bez sna, često sa malo ili nimalo hrane.

Masovno junaštvo, visoka svest, nepojmljiva izdržljivost, bezgranična odanost svom Vrhovnom komandantu drugu Titu, puno poverenja u njega, u njegovu snagu, vera u Partiju i uspeh narodne borbe, to je nosilo u pobede; nije dalo da se klone ni onda kad je bilo najteže.

To je Treću krajišku, kasnije proletersku brigadu, formiranu od najboljih sinova Drvara i Petrovca, uzdiglo u Petoj

neprijateljskoj ofanzivi u red najboljih brigada naše Narodnooslobodilačke vojske.

U jurišima u Petoj ofanzivi, kao i mnogim drugim ranije i kasnije, ostavili su svoje kosti najbolji borci i rukovodioci brigade i čitave Krajine. Duga je njihova lista. Od Nikole Vojvodića, Milana Ćupa, Vojislava Kuzmanića, Rada Petrovića, Jove Puzića, Garače, »Ujke«, Mila, Žarka, Dragije, Dana Ivančevića, braće Malbašića, do mnogih znanih i neznanih.

Herojima i junacima ovim slava i hvala!

Bataljoni Treće krajiške brigade odlikovali su se brzinom pokreta i silinom udara u napadu i upornošću u odbrani. Njini bombaši i puškomitraljesci kao što su Jovo Dobrijević, Anđelko Rodić, Jovo Miljević, Garača i mnogi drugi, bili su strah i trepet za neprijatelja. Oni nisu znali za prepreke. Njima se ponosila cela brigada.

Zastavu Revolucije brigada je uvek držala visoko. Zbog toga joj je drug Tito uime Partije i naroda dodelio naziv proleterska. Njenu proletersku zastavu krase naša dva najviša odlikovanja — Orden narodnog oslobođenja i Partizanska zvezda I reda.

Nikola KARANOVIĆ

TREĆA DALMATINSKA

Dvadeset devetog aprila brigada[1] je dobila naređenje da se prebaci u Sandžak, u sastav Prve proleterske divizije, i da u rejonu Pljevalja smeni Treću krajišku brigadu. Marš je izvršen od 30 aprila do 5 maja, pravcem Nevesinje — Kalinovik — Miljevina — Brod na Drini — Zavajit — Pljevlja. Na maršu od Nevesinja do Pljevalja izbačeno je iz stroja preko 300 boraca obolelih od tifusa. Uslovi za sprečavanje epidemije, za lečenje i rehabilitaciju obolelih bili su vrlo slabi. Početak nove ofanzive zatekao je brigadu u situaciji u kojoj još nisu bile otklonjene teške posledice prethodne ofanzive. Pretstojala je borba na dva fronta — protiv neprijatelja, na jednoj, i tifusa, na drugoj strani.

Šestog maja je Treća dalmatinska brigada u rejonu zapadno od Pljevalja smenila Treću krajišku brigadu, i dobila zadatak da glavnim snagama spreči prodor neprijatelja iz Pljevalja pravcem Meljak — Čelebić, gde se nalazila Centralna bolnica sa ranjenicima, i da delom snaga zatvori pravac Pljevlja — Kosanica. Kasnijim naređenjem upućen je jedan bataljon u selo Boljaniće radi održavanja veze sa Šestom istočnobosanskom brigadom koja je bila u rejonu Čajniča. Na tom zadatku zatekao nas je početak Pete ofanzive. Prvih nekoliko dana neprijatelj nije bio aktivan. Samo su povremeno dejstovale italijanska

[1] Treća dalmatinska narodnooslobodilačka brigada formirana je na području opštine Muč, odlukom Vrhovnog štaba od 17 novembra 1942. U njen sastav ušli su Svilajsko-mosečki, Mosorski i Šibenski partizanski odred i Kninski bataljon. U februaru 1943, za vreme Četvrte neprijateljske ofanzive, ušla je u sastav Devete dalmatinske divizije kao njena

artiljerija iz Pljevalja i manje četničke grupe na pravcima Pljevlja — Meljak i Pljevlja — Podpeće. Ozbiljniju borbu vodio je samo 1-vi bataljon 17. maja u rejonu sela Boljanića protiv snaga koje su nastupale od Čajniča prema Pljevljima. Neprijatelj je uspeo da ga odbaci sa komunikacije i da glavninom produži u Pljevlja. Zbog toga smo očekivali da će sledećeg dana preduzeti dejstva i iz ovog garnizona. Međutim, on je samo snagama iz sela Boljanića pokušao da forsira Ćeotinu u rejonu sela Glisnice.

Naš 1-vi bataljon je vodio upornu borbu u sadejstvu sa delovima Šeste istočnobosanske brigade na desnoj obali Ćeotine i pod teškim uslovima se pod borbom povukao na njenu levu obalu. Sledećeg dana neprijatelj[2] je pokušao da u rejonu Glisnice forsira Ćeotinu, ali je bio odbijen uz osetne gubitke. Prvi i 4 bataljon, koji je u toku noći stigao kao ojačanje 1-vom uspeli su da odbace neprijatelja i spreče forsiranje Ćeotine. Toga dana su stigli i prvi delovi Sedme baniske divizije. Po njenom dolasku potčinjena joj je Treća dalmatinska brigada, koja je dobila zadatak da organizuje odbranu Ćeotine na otseku selo Gradac — selo Petine. Dva ili tri dana kasnije otsek odbrane proširen je do sela Vikoča, stim da brigada zadržavajući slabije delove na desnoj obali reke, smeni na tom otseku delove Šeste istočnobosanske brigade i ne dozvoli neprijatelju forsiranje Ćeotine i prodor u pravcu Čelebića.

Pošto je ovaj front bio isuviše širok, brigada je morala zauzeti liniski raspored, bez rezerve. Odbrana je organizovana u toku 20 i 21 maja. Istureni delovi 4-og bataljona na desnoj obali Ćeotine vodili su manje borbe sa neprijateljevim izviđačkim delovima, a 22 maja njegova avijacija je bombardovala položaje brigade, nanevši gubitke našem 2 bataljonu. Sutradan, u svanuće, neprijatelj je uz podršku artiljerije i avijacije prešao u napad na otseku selo Gradac — selo Mrševo i posle upornih borbi uspeo da odbaci 2 i 4 bataljon i u toku dana forsira Ćeotinu u rejonu sela Graca, uspostavivši mostobran na desnoj obali u rejonu selo Gradac — selo Cerovci. U toku noći 24/25 maja izvršili smo protivnapad, ali nismo uspeli da odbacimo neprijatelja koji se grčevito branio.

Vreme je bilo kišno i maglovito. Zemljište ispresecano i pošumljeno. Usled toga teško je bilo održavati vezu i sadejstvo između jedinica. Prilikom protivnapada, koji je vršen noću 24/25 maja 4 bataljon je, usled tamne noći i magle, upao u neprijateljski raspored. Razvila se borba prsa u prsa, u kojoj je

---

Prva brigada. Kada je polovinom aprila 1943 rasformirana Deveta dalmatinska divizija, Treća dalmatinska brigada je reorganizovana i popunjena borcima iz Četvrte i Pete brigade.

[2] Delovi nemačke 369 legionarske divizije. — Prim. red.

neprijatelj imao osetne gubitke. U svanuće je uveo u borbu sveže snage i protivnapadom uspeo da ponovo odbaci 4 bataljon na polazne položaje. Pokušaji neprijatelja da proširi mostobran bili su odbijeni.

U noći 26/27 maja, zajedno sa Trećom krajiškom i Osmom baniskom brigadom, preduzet je protivnapad za likvidiranje neprijateljskog mostobrana, ali nije uspeo usled toga što jedinice po magli, kiši i teškom terenu nisu stigle pravovremeno na polazne položaje, te napad nije izvršen jednovremeno, već po delovima. Odmah posle neuspešnog protivnapada Treća krajiška brigada je povučena u pravcu Čelebića.

Treća dalmatinska brigada je ostala u odbrani do 29 maja, kada je po naređenju Štaba Sedme divizije izvršila pokret za selo Tepce, prebacivši se na levu obalu Tare. Po prelasku Tare dobili smo naređenje da krenemo preko Durmitora i reke Pive ka Vučevu i javimo se Štabu Prve proleterske divizije radi dobijanja novog zadatka.

•

Neprijateljski obruč se sužavao. Bilo nam je jasno da se težište borbe prenosi na Sutjesku, jer su već ranije tamo upućene druge jedinice. Međutim, nismo znali da je situacija tako ozbiljna. Neuspeh prethodne neprijateljske ofanzive navodio nas je na to. Ono što nas je brinulo i o čemu smo vodili razgovore od početka ofanzive — bili su ranjenici. Znali smo da ih ima još mnogo, a brigada ih je već nosila i zna šta to znači.[3] Sa situacijom smo detaljnije upoznati po dolasku u Štab Prve proleterske divizije na Vučevu. Sećam se kako nam je drug Koča, prilikom izdavanja zadatka, objasnio tadašnju situaciju.

— Ovo je još jedna neprijateljska ofanziva koja je propala — rekao je drug Koča. — Nismo dozvolili neprijatelju da ostvari svoj plan okruženja i uništenja naših snaga u međurečju Pive i Tare. Ali to ne znači da su sve teškoće prebrođene. Moramo se probiti preko Zelengore za istočnu Bosnu. Još nemamo podataka kolike su snage neprijatelja na Zelengori, ali ne očekujemo da su tako jake da bi mogle sprečiti naš proboj. Vaš zadatak je — nastavio je drug Koča — da smenite na otseku ušće Sutjeske u Drinu — Ćurevo — Šadići Šestu istočnobosansku brigadu i jedan bataljon Treće krajiške. Oni učestvuju u proboju. Dosadašnji pokušaji neprijatelja na tom otseku bili su uspešno odbijeni. Vodite računa da nam je držanje Vučeva još uvek važno, jer sve naše jedinice nisu još prešle reku Pivu.

[3] Brigada je u toku Četvrte neprijateljske ofanzive, u sastavu Devete dalmatinske divizije, prenosila ranjenike i tom prilikom je zahvaćena epidemijom tifusa i nanela joj teške gubitke.

Brigada je branila te položaje do 6 juna, do dolaska Sedme divizije. U tom periodu neprijatelj nije pokušavao da se iz kanjona Sutjeske popne na Vučevo. Ograničio se samo na dejstva artiljerijom po našim položajima. Naročito teško je bilo držati položaje u rejonu Pustog Polja, na ušću Sutjeske u Drinu, jer su ti položaji bili jako izloženi frontalnom i bočnom dejstvu neprijateljske artiljerije. Na tim položajima je naš 2 bataljon usled toga stalno trpeo gubitke.

Šestog juna brigada je rasformirana radi popune jedinica Prve i Druge proleterske divizije. Njen 2 bataljon je popunjen i upućen u Drugu dalmatinsku brigadu. Od ostalih boraca formirana su dva ojačana bataljona i upućena za popunu jedinica Prve i Druge proleterske divizije. Drugi bataljon se u sastavu Druge dalmatinske brigade probijao kroz Zelengoru, a ostala dva bataljona samostalno. Oni su tek kod sela Miljevina ušli u sastav jedinica u koje su bili određeni.

Moral boraca Treće dalmatinske brigade bio je na primernoj visini. Njega nisu pokolebale razne i mnogobrojne teškoće sa kojima se brigada, pored borbe sa neprijateljem, borila, kao što su bile epidemija tifusa, nedostatak municije, ishrane, odeće, obuće itd. Dejstvujući na sektorima kojima su prethodno prošle sve naše jedinice, ona se teško snabdevala najnužnijim potrebama, i to ne samo za borce nego i za bolesnike i ranjenike kojih je bilo mnogo u brigadnoj bolnici.

Poznato je da je u toku Narodnooslobodilačkog rata bilo najteže onim jedinicama koje su dobile zadatak da duže vreme brane pojedine sektore. Takav zadatak Treća dalmatinska brigada imala je dugo vremena. Zbog toga su se njeni borci morali dugo odricati i onog najnužnijeg. To su oni činili sa velikom svešću i razumevanjem.

Posle rasformiranja, borci Treće dalmatinske brigade nastavili su borbu u sastavu slavnih proleterskih brigada. Mnogi od njih ostali su na Ćeotini, Sutjesci, Zelengori i drugim poprištima slavnih bitaka. Nisu dočekali dan slobode, nisu dočekali da vide kako se na vrhu Marjana, o kome su sa zanosom i čežnjom pevali pesme, zalepršala zastava slobode, zastava nove, Titove Jugoslavije.

Branko DUDE

obradi Druge proleterske brigade nismo se oslanjali samo na dosada objavljeni materijal, već smo se služili i raznim neobjavljenim pisanim dokumentima iz tog doba koji su sačuvani kod pojedinaca — učesnika Bitke u vidu ličnih zabeležaka i dnevnika. Nastojali smo da što više koristimo sećanja preživelih učesnika.

PRED POČETAK OFANZIVE
(1 do 15 maj)

U svojoj opštoj zamisli za operaciju »Švarc« Nemci već 4 maja uspevaju da izvrše deblokadu Foče preuzevši taj sektor od Italijana. Ovaj događaj nije izazvao promene u osnovnoj koncepciji našeg komandovanja za ofanzivu prema Kosovu i Metohiji. Sprovođenje u život ove koncepcije se nastavilo upućivanjem Prve i Druge proleterske divizije u tom pravcu.

Da bi se objedinilo komandovanje i rukovođenje kao i davanje zadataka jedinicama na sektoru Goražde — Foča, Vrhovni komandant je 10 maja izdao štabovima Druge proleterske, Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade naređenje sledeće sadržine:

»Prema predviđenom planu operacija, Druga proleterska, Majevička i Šesta brigada obrazuju zasebnu operativnu grupu pod neposrednom komandom Štaba Druge proleterske brigade.

1) Zadatak je ove operativne grupe da obezbeđuje zapadni deo Sandžaka i zatvori pravce koji sa leve obale Drine vode ka Sandžaku, a naročito da spreči ispade neprijateljskih garnizona iz Foče i Goražda u pravcu naše slobodne teritorije, tj. ka Čajniču, Čelebiću i Šćepan-Polju.

2) U cilju izvršenja prednjeg zadatka vaša grupa treba da zauzme raspored i to: Šesta brigada na prostoru Metaljka — Čajniče — Ifsar — s. Miljeno, sa glavnim snagama prema Goraždu, istovremeno kontrolišući desnu obalu Drine od Ustikoline do Goražda, ne dozvoljavajući neprijatelju prebacivanje na ovostranu obalu. Druga proleterska i Majevička brigada rasporediće se na prostoriju: s Boljoradina — s. Brusna — s. Dragočava — s. Bunovi, sa glavnim snagama na levoj obali Ćeotine, sa zadatkom da sprečava ispade neprijatelja iz Fočanskog garnizona, bilo u pravcu Han Soha i Vikoča, bilo u pravcu s. Zavajita i Bastasa. Na Šćepan-Polju trebate redovno kao stalnu posadu držati jedan bataljon kombinovan od četa Druge proleterske i Majevičke brigade. Zadatak je ovog bataljona da ne dozvoli neprijateljskim snagama da pređu Pivu na prostoru oko Šćepan-Polja pa uzvodno do prema Mratinju zaključno, gde će kod s. Paklišta hvatati patrolnu vezu sa jedinicama Desete hercegovačke brigade. Na Bastasima treba takođe postaviti jednu četu za kontrolisanje desne obale Drine od Šćepan Polja pa do Čelikovog Polja.

Prilikom rasporeda jedinica Druge proleterske i Majevičke brigade treba nastojati da iste budu tako raspoređene da pored bataljona Majevičke brigade budu zajedno sa istim i bataljoni Druge proleterske brigade. U ovom smislu možete i za pojedine čete iz obeju brigada kombinovati zajedničke zadatke samo da budu zajedno i u neposrednoj blizini jedni drugima. Ovim se postiže sigurnost i bezbednost u službi, kao i sticanjem međusobnog poverenja i upoznavanje boraca jednih sa drugima.

4) U rejonu Pljevalja, na prostoru: Boljanići — Glisnica — Brvenica — Hoćevina — Podpeće, nalaziće se brigade Sedme hrvatske divizije, sa kojom treba da održavate neprekidnu vezu. Kod Goranskog za zatvaranje pravca Gacko — Goransko nalaziće se bataljoni Desete hercegovačke brigade, s kojima treba održavati stalnu vezu preko Šćepan-Polja. Na tom pravcu postoji i telefonska linija, zato je trebate koristiti«.[1]

U skladu sa izdatim naređenjem 12 maja Druga dalmatinska brigada predala je svoje položaje u rejonu južno i jugozapadno od Foče delovima Majevičke i Druge proleterske brigade (3 i 5 bataljonu). Isto tako, verovatno prema istom naređenju, iz rejona Nikšića dolazi 4-ti bataljon Druge proleterske brigade u rejon Šćepan Polje — s. Bastasi. Dalje, u vezi sa istim naređenjem, Sedma divizija iz doline Sutjeske vrši pokret u širi rejon Pljevalja tako da posle 15 maja na levoj obali Sutjeske i Drine nema više delova Glavne operativne

[1] AVII reg. br. 19/1 k 72.

grupe. Treća divizija zatvara pravce prema Čemernom, Goranskom, Pivskoj Župi i Šavniku; pravac prema Pivskoj Župi, koji se nalazi u njenoj zoni dejstva, zatvaraju 1 i 2 bataljon Druge proleterske brigade koji su još tamo ostali. Centralna bolnica kao i ostale bolnice grupisane su u rejonu Čelebića i u zahvatu Pive i Tare na Rudinama.

Kao što se vidi Druga proleterska brigada je u ovom periodu podeljena na dva dela. Njen 3-ći i 5-ti bataljon pod komandom zamenika komandanta brigade drže od 7 maja položaje južno i jugozapadno od Foče, od Broda na Drini pa udesno do Crnog Vrha, gde se naslanjaju na levo krilo u prvo vreme Druge dalmatinske brigade a potom delova Majevičke brigade. Zadatak ovih delova je zatvaranje pravaca koji izvode od Foče prema Čelebiću i Šćepan-Polju. Četvrti bataljon oko 10 maja stiže u Šćepan-Polje. Dve čete ostaju u Šćepan-Polju, a jedna je isturena u rejonu žandarmeriske stanice sela Bastasi.[2] Na Šćepan-Polju bataljon je imao, pored ostalih, i telefonsku vezu sa Vrhovnim štabom od koga je povremeno direktno primao zadatke. Drugi deo brigade, njen 1 i 2 bataljon, pod komandom načelnika štaba ostaje i dalje severno od Nikšića u rejonu Šipačno — Lipova Ravan gde zatvara pravac Nikšić — Pivska Župa.

U ovom periodu 3-ći i 5-ti bataljon sa Drugom dalmatinskom, a kasnije s delovima Majevičke brigade, odbijaju nekoliko pokušaja delova 369 divizije, podržanih snažnom artiljeriskom i avijaciskom vatrom, da odbace naše snage. Iz nemačkih izveštaja vidi se da su ove akcije Nemci preduzimali radi izviđanja. Oni su imali i osetnih gubitaka a u jednoj od tih akcija, prema njihovim podacima, bio im je ranjen i jedan komandant bataljona.

Prateća četa brigade dejstvuje, takođe, podeljena na dva dela: topovsko i minobacačko odeljenje sa delovima brigade prema Nikšiću, gde su se plenom dobijenim u uspešnim akcijama popunili municijom kao i mazgama, samarima i ostalim tovarnim priborom. Mitraljeski vod je u prvo vreme ostao sa delovima brigade u rejonu Foče da bi posle uspeha na Javorku gde je dobijen veliki plen, došao u sastav čete radi njenog kompletiranja. Kada je četa kompletirana i kad se čitava brigada počela orijentisati prema Foči, topovsko odeljenje je upućeno u rejon Šćepan-Polja sa zadatkom da dejstvuje u sastavu 4-tog bataljona.

Brigadna intendantura (bez radionica koje ostaju sa 1 i 2 bataljonom) od 10 maja u širem rejonu Foča — Šćepan Polje prikuplja hranu i vrši snabdevanje glavnine brigade.

---

[2] Zadatak ovog bataljona definisan je pomenutim naređenjem Vrhovnog štaba.

Brigadna bolnica nalazila se u širem rejonu Žabljaka — jedno vreme u selima Bukovici i Pitominama. U to vreme u bolnici je bilo oko 70 bolesnika i ranjenika.

Druga proleterska brigada izašla je iz Četvrte neprijateljske ofanzive brojno dosta oslabljena ali je, zahvaljujući prilivu novih boraca sa oslobođene teritorije, bila popunjena. Istina, jedan broj tih novih boraca nije bio obučen i fizički pripremljen da izdrži sve napore i odricanja koja su naredni događaji nametnuli, te je bilo slučajeva da su napuštali jedinicu.

Odlaskom 4-tog bataljona, 8 maja, prema sektoru Foče brigada je glavnim snagama bila orijentisana na taj pravac. S tim u vezi, kad se danas razmatraju događaji, postavlja se pitanje nije li trebalo u tom momentu i čitavu brigadu orijentisati na sektor Foče.

Zbog podeljenosti brigade i njen štab je, onako okrnjen, bio još više oslabljen (dva člana štaba nalazili su se sa odvojenim bataljonima). Ovo se svakako odrazilo na komandovanje — rukovođenje brigadom u celini kao i Drinskom operativnom grupom. Verovatno zbog ovih činjenica, a i da bi se olakšalo štabu brigade, njene jedinice su u toku ofanzive ponekad dobijale naređenja neposredno od zamenika načelnika Vrhovnog štaba.

Da bi se sagledali mesto i uloga Druge proleterske brigade u Bici na Sutjesci moramo se dotaći rada i drugih jedinica u obimu koji koliko-toliko obezbeđuje pregled celovitosti dejstava. Zbog toga, i zbog bolje preglednosti i povezanosti, dejstva brigade podelićemo na nekoliko, za brigadu, karakterističnih perioda.

FOČA — ŠĆEPAN POLJE

(15—22 maj)

Kao što smo napomenuli, posle deblokade Foče Nemci odmah počinju s izvođenjem akcija i potiskuju naše delove od Foče prema jugu sa zadatkom da izbijanjem na liniju Crni Vrh (k 971) — Osijek zauzmu povoljnije položaje. Naši 5 i 3 bataljon uspevaju da se zadrže na liniji Crni Vrh (pod k 1113) — Ledine. Na Crnom Vrhu sa 3 bataljonom je pomešano nešto boraca iz Majevičke brigade, čiji delovi drže položaje udesno. Pri tome je važno pomenuti da je u borbama oko Foče, pa sve do izbijanja na Vučevo, 3 bataljon bio bez komandanta i bez zamenika komandanta bataljona, jer su bili otsutni (jedan na kursu a jedan u bolnici).

Dok su Nemci svakodnevno ispadima sa dostignutih položaja i artiljeriskim napadima uznemirivali naše jedinice, dotle su naše snage, većinom noću, vršile napade sa ciljem da Nemce

proteraju sa njihovih položaja. Jedan od takvih napada, preduzet je noću 16/17 maja od strane 5-og i delova 3-ćeg bataljona, pod komandom zamenika komandanta brigade, a po naređenju Štaba Drinske operativne grupe. Cilj ovog napada bio je proterati Nemce iz rejona groblja u selu Osijek. Peti bataljon i 3 četa 3 bataljona uspeli su da izbace Nemce iz groblja, dok jedan vod iz 1-ve čete 3 bataljona, koji je imao zadatak da napadne kuću pozadi glavnog položaja u kojoj su Nemci bili smestili štab i komoru, nije izvršio zadatak. Vod je trebalo da ih napadne od Foče, s leđa, ali se vodnik, iako je izbio pred cilj sa čitavim ljudstvom, nije snašao i povukao se bez borbe. Nemci su iskoristili tu grešku i povukli se, a time su izbegli potpuno okruženje i uništenje. Zbog svega toga akcija nije u potpunosti uspela. Naši gubici u oba bataljona bili su: 2 poginula i 19 ranjenih. Nemci su na položaju ostavili 3 poginula. Zaplenjeno: 2 puškomitraljeza, 2 mašinke, 6 pušaka, 2 dvogleda, 15 šinjela, municija, postolja od mitraljeza i minobacača, mine za minobacače, 30 rančeva i ostala oprema. U akcijama je zarobljeno nekoliko nemačkih vojnika.

Interesantno je da su Nemci bili prisiljeni da pokušaju u rejonu Foče da stupe u vezu sa našim jedinicama (zamenikom komandanta Druge proleterske brigade) da bi vodili pregovore oko zamene zarobljenika.

Iz podataka koji su tada prikupljani Nemci su u tom periodu bili u toku rokiranja snaga: iz Foče 369 divizija odlazi u rejon Goražde — Priboj — Čajniče, a u Foču dolaze delovi 118 divizije.

Po naređenju Štaba Drinske operativne grupe, usled nejasne situacije na desnoj obali Ćeotine i nemanja veze između Majevičke i Šeste istočnobosanske brigade, 16 maja u 13 časova odlazi 1-va četa 4-tog bataljona iz Šćepan-Polja za Vikoč. Pošto je veza uhvaćena i međuprostor brigada u rejonu Vikoča pokriven od strane Majevičke brigade, četa 4 bataljona se vratila u sastav bataljona. Baš onda kada im je trebalo najviše fizičke i moralne snage, 3 i 4 bataljon javljaju o zamorenosti ljudstva u prethodnim akcijama a naročito otkako su Nemci došli u Foču. Držanje položaja, što se prilično odužilo, svakodnevne sitne akcije, nemački artiljeriski i avio-napadi, stalna borbena gotovost, budnost i napetost, gubici u akcijama od artiljeriske, avio i druge vatre — sve je to zamorilo borce.

Grupa »Gertler«[3] kreće 19 maja u ofanzivu prema Šćepan-Polju. Jedna kolona ide levom obalom Drine, a druga desnom stim što deo njenih snaga nastupa kosama iznad Drine. Pre toga su celu noć, 18/19 maja, tukli naše položaje artiljeri-

[3] Grupa »Gertler« 118 divizije sastava: 750 nemački pešadiski puk i glavnina 668 art. puka.

jom. Oko 10 časova došlo je do sukoba između Nemaca i jedne čete Majevičke brigade koja je vršila borbeno obezbeđenje ispred glavnog položaja u rejonu Crnog Vrha (k. 1113). Četa se povukla u rovove do 3 čete 3 bataljona. Tu se razvila vrlo oštra borba. Nemci su žestoko navaljivali uz snažnu podršku artiljerije i minobacača, ali naše jedinice nisu popuštale. Nemcima je trebalo puna dva časa samo da podiđu Crnom Vrhu. No, i pored svega toga, naši su bataljoni morali da se povlače pred neprijateljem nadmoćnijim i u ljudstvu (naš 3 i 5 bataljon imali su u to vreme po oko 150 boraca), a pogotovu u tehnici. U toku celog dana vodila se borba za svaku čuku, za svaku kosu. Bataljoni su sačekivali Nemce na uzastopnim položajima i nanosili im velike gubitke. S obzirom da je grupa »Gertler« nastupala uz obe obale Drine i prodrla duboko prema Šćepan-Polju, zamenik komandanta brigade, da bi iskoristio noć za pregrupisavanje snaga i konsolidovanje položaja, doneo je odluku da se 3 i 5 bataljon povuku na liniju: Gradina — Pliješ — selo Mazoče — selo Bastasi, povezujući time odbranu desno sa Majevičkom brigadom u rejonu Bakića. Međutim, usled istrošenosti i zamorenosti ljudstva, izabrani položaji se ne posedaju, već 3-ći bataljon 19/20 maja ostaje na položajima u s. Kunduci, a 5-ti bataljon na Gradini. Desno, prema delovima Majevičke brigade, 19 maja nije bilo neprijateljske aktivnosti.

Sutradan, 20 maja, grupa »Gertler« produžila je napad i to u više kolona. Štab 3-ćeg bataljona, verovatno bez dovoljno podataka o jačini i namerama neprijatelja, umesto da jačim snagama izvrši protivnapad na pojedine odvojene kolone i tako pokuša da tuče neprijatelja po delovima, ubacivao je u borbu na raznim pravcima i postupno samo pojedine desetine i vodove. Zbog takve pasivnosti bataljon je potiskivan i najzad razdvojen na dva dela. Skoro polovina bataljona nabačena je prema kosama Pliješa, a druga polovina prema Šćepan-Polju. Deo snaga koji je odbačen prema Pliješu, povlačeći se i dajući otpor, u jednom momentu primećuje kako neprijateljska kolona nadire prema delu bataljona koji se povlači prema Šćepan-Polju. U nameri da pomognu svojim drugovima borci su otvorili bočnu vatru iz automatskog oružja po Nemcima, ali se nisu dovoljno obezbedili, tako da im se druga nemačka kolona prikriveno, kroz šumu, zabacila na bok i iz blizine ih iznenada napala. Taj deo bataljona pretrpeo je prilične gubitke, naročito u komandnom sastavu,[4] i bio nateran da naglo otstupi prema Zlatnom Boru. Desno na Gradini vodio je borbu 5-ti bataljon povlačeći se prema Zlatnom Boru. Deo 3-ćeg bataljona, koji je zatvarao pravac prema Šćepan-Polju, u toku ce-

[4] Poginuli su Milija Zdravković, komandir 2 čete, Damnjan Maksić, komesar 3 čete i Milojko Stamenić vodnik 3 čete.

log dana pružao je organizovan otpor dočekujući Nemce na kosama koje se spuštaju prema Drini i nanoseći im osetne gubitke.

Predveče Nemci su, opet iznenadnom akcijom, proterali četu 4-tog bataljona iz rejona sela Bastasa te su, goneći je dolinom Drine prema Šćepan-Polju, ugrozili natkriljavanjem i otsecanjem od mosta u Šćepan-Polju delove 3-ćeg bataljona. Uvidevši to ovi delovi su se nabrzinu prebacili preko mosta na levu stranu Tare, gde ih je prihvatio 4-ti bataljon. U ovim borbama, u pokušaju da spase bataljonsku komoru, poginuo je intendant bataljona Borisav Nikolić. U svemu uzevši 3-ći bataljon je izgubio prilično komandnog kadra te je bilo dosta teškoća. No, i pored svega toga, ne može se naći opravdanje za iznenađenje koje je doživeo deo bataljona na padinama Pliješa kao i za, uopšte, slabu organizaciju odbrane tog dana. Peti bataljon i deo 3-ćeg bataljona koji su otstupali prema Zlatnom Boru noću 20/21 maja zadržali su se na položajima između Pliješa i Zlatnog Bora. Sutradan, u nameri da se poveže sa drugim delom, deo 3-ćeg bataljona krenuo je padinama prema Šćepan-Polju. U rejonu sela Hum naišao je na Nemce koji su držali položaj prema Šćepan-Polju. U takvoj situaciji ova grupa vrši manevar uz desnu obalu Tare, prelazi je kod Uzlupa i dolazi u rejon Šćepan-Polja gde se ponovo okuplja ceo bataljon. U tom rejonu poseda položaj u produžetku desnog krila 4-tog bataljona s ciljem odbrane leve obale Tare.

Pošto je otstupio prema Zlatnom Boru bez naročitih borbi, 5-ti bataljon se kod Uzlupa prebacio preko Tare.

Kao što smo napomenuli, u rejonu žandarmeriske stanice Bastasi nalazila se jedna četa 4 bataljona, koja je imala zadatak: obezbeđenje bataljona i zaštita bolnice. Nemci su veštim akcijama uspeli da i ovu četu iznenade i brzo proteraju ka Šćepan-Polju. U nastavku nadiranja sa obe strane Drine za leđima naših delova Nemci izbijaju u rejon Šćepan-Polja. Uz podršku snaga na obalama Tare i Pive uspevaju da sa dva čamca forsiraju Drinu na početku njenog toka, na samom sastavku Pive i Tare. Grupa koja se iskrcala i zakačila za levu obalu Tare odnosno desnu Pive u rejonu Šćepan-Polja bila je zbačena sa obale snažnim protivnapadom 4-tog bataljona. Ovaj bataljon, po prebacivanju svojih delova i delova 3-ćeg bataljona, uspeva da sruši most preko Tare. Po izbijanju Nemaca na desnu obalu Tare bataljon zauzima pogodnije položaje za odbranu, jer su oni koje je bio ranije poseo bili previše nisko u odnosu na položaje koje je držao neprijatelj. Nemci su pokušavali još nekoliko puta forsiranje, ali su uvek odbijani. Vrhovni štab naređuje 4-tom bataljonu da Šćepan Polje ni po koju cenu ne sme da padne u neprijateljske ruke. Iduće noći

po dobijanju tog naređenja bataljon se ponovo spušta bliže obalama, gde se utvrđuje ukopavanjem kako bi što bolje izvršio postavljeni zadatak. Sutradan je iz rejona Bastasa tukla neprijateljska artiljerija čitav rejon Šćepan-Polja, a naročito most preko Pive kod sela Kruševa. Neprijateljska avijacija je takođe bila vrlo aktivna i žestoko bombardovala ove rejone.

Desno, prema Majevičkoj brigadi, nastupali su delovi 4-te lovačke brigade. Njen 13 domobranski puk do pada mraka 20 maja sa 2 bataljonom stigao je do Četeništa. Zapovest za dalji pokret prema Trovrhu stigla je kasno, tek u 19 časova, tako da je bataljon ostao na tim položajima. Iz ovakvih akcija Nemaca vidi se da njihova dejstva nisu bila usklađena. To će ih prilično koštati, a nama će umnogome olakšati situaciju. Naime, da su bolje koordinirana dejstva grupe »Gertler« i 4-te lovačke brigade, 4 lovačka brigada bi, verovatno, izbila u rejon Čelebića još pre pristizanja Prve proleterske brigade i uspela da ga posedne jačim snagama. Na taj način naše bolnice koje su bile u tom rejonu našle bi se u još težoj situaciji, a deo Operativne grupe koji je držao položaj prema Pljevljima bio bi takođe doveden u težak položaj.

Po prelasku na levu obalu Tare 5-ti bataljon takođe poseda obalu ove reke naslanjajući se na desno krilo 3-ćeg bataljona prema Uzlupu, jer je izbijanjem Nemaca na Zlatni Bor i na ovom delu Tare postojala mogućnost da izvrše forsiranje.

Rano izjutra 21 maja, sa zakašnjenjem od jednog dana, 13 domobranski puk preduzima napad u pravcu Čelebića i uspeva da do predveče izbije u selo Borje. U tom momentu čelo kolone Prve proleterske brigade, koja je bila na maršu od Meljaka preko Popovog Dola, izbija na Čelebić. Brigada je, u sadejstvu sa Šestom istočnobosanskom brigadom, odmah iz marša ubačena u boj i u noćnom napadu uspela da do nogu potuče dva bataljona 13 domobranskog puka. Ostaci ovih dvaju bataljona u panici su se povukli ne zaustavljajući se sve do položaja neposredno pred Fočom (Trovrh, Crni Vrh, k 1320, Humić).

Po izbijanju Prve proleterske divizije prema Foči glavnina Druge proleterske brigade (3, 4 i 5 bataljon) štiti prelaze i mostove na Tari i Pivi i jače se orijentiše prema Vučevu i dolini Sutjeske. Mostovi i Vučevo u ovom momentu imaju prvorazredni značaj za Glavnu operativnu grupu. Nemci takođe uviđaju značaj mostova te ih zbog toga, a naročito onaj na Pivi u rejonu Donjeg Kruševa, neprekidno bombarduju avijacijom i tuku haubicama. Četvrti bataljon šalje jednu četu levom obalom Drine ka Sutjesci s ciljem obezbeđenja i izviđanja. Ona se u dolini Sutjeske sukobila sa Nemcima. U toj borbi imala je jednog ranjenog druga.

Po naređenju Vrhovnog štaba kreću 1 i 2 bataljon noću 16/17 maja sa pravca Nikšića pravcem Komarnica — Žabljak — Đurđevića Tara. Na položaju su ih smenili delovi Treće divizije. Na maršu 19 maja popodne, po naređenju Vrhovnog štaba bataljoni menjaju pravac kretanja i upućuju se na Žabljak. Po dolasku u Žabljak načelnik štaba brigade, koji je bio sa ovim bataljonima, odlazi u Vrhovni štab po novo naređenje. U Vrhovnom štabu, koji se nalazio na Crnom Jezeru, dobija novo naređenje: bataljoni se što hitnije upućuju preko Durmitora za Šćepan Polje i Vučevo.[5] Posle napornog marša preko Durmitora i kanjona Pive u rejonu Šćepan-Polja oba bataljona 23 maja izbijaju na Vučevo. Pri prolazu kroz Šćepan Polje priključila im se Prateća četa brigade koja im je pridata radi podrške. Izbijanje 1 i 2 bataljona na Vučevo i prve njihove akcije na Vučevu i u dolini Sutjeske označavaju početak krvavih i teških borbi sa neprijateljem. Njihovo izbijanje u isto vreme označava početak prenošenja težišta naših daljih operacija na ovaj sektor.

Dok su još bataljoni bili pod Foćom brigadna intendantura prebacila se sa Šćepan-Polja u selo Bastasi i dalje prema Crnom Vrhu. Odatle je snabdevala bataljone i u isto vreme prikupljala rezervu hrane, pošto je taj teren bio nešto manje opterećen od onog u Rudinama gde su bile smeštene bolnice. U toku neprijateljske ofanzive intendantura uspeva da rezervu hrane (oko 10 tovara na konjima), sakupljenu na desnoj obali Tare i Drine prebaci preko mosta kod Šćepan-Polja. Po izbijanju Nemaca na Taru i rušenju mosta, intendantura se izvlači prema Rudinama. Tu, u rejonu Rudina, njoj se priključuju i radionice.

Brigadna bolnica još je u rejonu Žabljaka. Nešto kasnije prebačena je preko Durmitora u selo Crnu Goru gde ostaje sve do 28 maja, kada se preko Pišća i Mratinja prebacuje na levu obalu Pive u Prepeličje. Bolnica nije imala veze sa intendanturom pa je bilo dosta teškoća oko ishrane ranjenika i bolesnika. Međutim, ako se pogleda situacija u intendanturi, bar do 22 maja, vidi se da se bolnici moglo bar nešto poslati bez obzira na njenu priličnu udaljenost.

*

Glavnina brigade u borbama oko Foče, u celini, izvršila je svoj zadatak. Uspela je da do početka neprijateljske ofanzive

[5] Ova dva bataljona su 19 maja popodne na 1 km od Žabljaka bila napadnuta od 9 »Štuka«, 7 »Dornijea« i nekoliko »Roda«. Puna dva sata grupe aviona su na smenu dolazile mitraljirajući i bacajući aviobombe od 50 i 100 kg. Sam Žabljak su potpuno razrušile. Bataljoni nisu imali većih gubitaka.

spreči ispade Nemaca u pravcu Šćepan-Polja, da sačuva prelaze i mostove na Pivi i Tari u rejonu Šćepan-Polja i da neprijatelju ne dozvoli forsiranje ovih reka. Zadatak je bio utoliko važniji kad se zna da od 15 maja na levoj obali Pive, sve do Mratinja, i na celoj dužini leve obale Drine nije bilo drugih naših snaga. Delovi proleterske brigade su poseli i čvrsto držali, kanjone ovih reka sve do ušća Sutjeske, a naročito u rejonu Šćepan-Polja. Nije teško pretpostaviti u kakvu bi situaciju bila dovedena čitava Glavna operativna grupa da su Nemci uspeli da zaposednu kanjone Pive i Tare u rejonu Šćepan-Polja. Nekoliko neuspelih pokušaja, stalna i žestoka danonoćna artiljeriska i avio-bombardovanja tog rejona svedoče da su Nemci bili svesni značaja ovog čvora za uspeh njihove operacije »Švarc«. Brigadi je izvršenje ovog zadatka bilo donekle olakšano topografskom konfiguracijom zemljišta, ali, s druge strane, trebalo je izdržati danonoćno bombardovanje i iz vazduha i sa zemlje na terenu na kome se ne može manevrisati i izvući ispod avio i artiljeriskih udara. Posmatrano sa tog aspekta vidi se da kolikogod je taj položaj bio podesan za odbranu, on je, s druge strane, bio i nezgodan.

Isto tako treba napomenuti da su ovi delovi brigade slali Vrhovnom štabu podatke o tome da Nemci kreću u kolonama od Foče prema dolini Sutjeske. Ti podaci su bili od izvanrednog značaja pri proceni situacije u Vrhovnom štabu o namerama neprijatelja, njegovim snagama i mogućnostima kao i našim protivmerama.

Ceo ovaj period karakterističan je za brigadu kao period zaštitničkih borbi, bez obzira na to što su one vođene na dva fronta, u rejonu Nikšića i Foče. Kada je Vrhovni štab usled neprijateljske ofanzive odustao od prodora u pravcu Kosova i Metohije, brigada dobija ulogu prethodnice na novoizabranom pravcu prodora čitave Glavne operativne grupe.

VUČEVO — DOLINA SUTJESKE

(23 maj — 1 jun)

Još istog dana po izbijanju 1 i 2 bataljona na Vučevo, dolazi do sukoba između prethodnice 2-og bataljona i nemačke zasede u rejonu Koritnika. Posle kraće borbe Nemci su bili zbačeni sa Koritnika u dolinu Sutjeske. Bataljon je u tom sudaru imao dva poginula druga. Posle toga bataljon je poseo položaje u rejonu Koritnika zatvarajući sve izlaze iz doline Sutjeske ka Vučevu. Prvi bataljon se odmarao u rejonu Strmac.

Sutradan, 24 maja, Nemci su pokušavali da povrate izgubljeni položaj na Vučevu, ali ih je 2 bataljon odbio. Popodne

Prateća četa brigade, koja je bila pridata ovim bataljonima, tuče topom i minobacačima iz rejona Stožera nemačke artiljeriske položaje u rejonu sela Bastasi. Pošto su položaji na Stožerima nadvišavajući u odnosu na nemačke artiljeriske položaje, moglo se dobro osmatrati i uspešno tući. Zbog toga Nemci u svom dnevnom izveštaju od 25 maja kažu: »Južno od Kosmana jak neprijatelj s artiljerijom«.

U toku 25 maja 2-gi bataljon sa dve čete izvodi akcije u dolini Sutjeske. Bataljon je od brvana napravio most preko Sutjeske, prešao reku i vršio izviđanje Đurđevice (k 1062 i k 742).[6] Pošto je utvrđeno da je neprijatelj poseo Đurđevicu (k 1062) obe čete se povlače bez borbe, s tim što jedna ostaje u zasedi na stazi koja silazi u selo Ćurevo i dolinu Sutjeske, a druga odlazi u sastav bataljona na Koritnik.

Naš 1 bataljon izlazi na položaj levo od 2 bataljona u rejonu Ždrijela, odakle izviđa prema selu Ćurevu koje su držali Nemci. Prikupivši podatke da u Ćurevu nema velikih nemačkih snaga, 25 maja u 12 časova bataljon sa dve čete napada ovo selo i posle kraće borbe proteruje, verovatno delove 738 puka grupe »Anaker« iz 118 lovačke divizije. Dok su ove dve čete vršile akcije u rejonu sela Ćureva, jedna četa je upućena preko Dragoš-Sedla u rejon Suhe sa zadatkom da u tom rejonu posedne i zatvori klisuru Sutjeske. Ova četa je posela određeni rejon. Druge dve čete su posle uspešnog čišćenja sela Ćureva tu i prenoćile. Sutradan, radi spajanja sa četom u Suhoj i još čvršćeg presecanja neprijateljske komunikacije, upućuje se ceo bataljon dolinom Sutjeske prema Suhoj. U pokretu ka selu Popovom Mostu u dolini Sutjeske dolazi do susretne borbe sa Nemcima koji su verovatno krenuli da napadnu naše snage u Ćurevu. Posle kraćih borbi jedna i druga strana posedaju najbliže položaje, a zatim sa obe strane otpočinje minobacačka vatra. Zahvaljujući nadmoćnosti u snagama i u broju oruđa, a naročito u broju granata, Nemci uspevaju da potisnu delove bataljona prema Ćurevu. Posle kraćeg odmora u selu, bataljon se vraća u rejon Ždrijela s ciljem da se preko Dragoš-Sedla prebaci u rejon Suhe, što mu i uspeva.

Komandant brigade je predložio, još pre izlaska cele brigade na Vučevo, da se 5-ti bataljon rasformira usled velikih gubitaka brigade u ljudstvu i u komandnom sastavu. Predlog je usvojen, ali rasformiranje se vrši tek po izlasku na Vučevo u uslovima, kao što će se videti, burnim.

Pri pokretu na Vučevo 4-ti bataljon je, 27 maja, bio smenjen od strane 5-og bataljona. On je upućen levom obalom

---

[6] Iz neprijateljskih dokumenata se vidi da je na Đurđevici bio 3-ći bataljon 738 puka grupe »Anaker« 118 lovačke divizije.

Drine prema ušću Sutjeske sa zadatkom da pročisti dolinu Sutjeske u pravcu Popovog Mosta. Međutim, naišao je na nemačke artiljeriske položaje u rejonu sela Bastasi kao i na jako posednutu Đurđevicu na levoj obali Sutjeske. Pošto nije mogao da produži nadiranje predviđenim pravcem bataljon proteruje neprijateljsku patrolu sa leve obale Drine, otvara vatru iz automatskih oruđa po vatrenim položajima artiljerije i po komori nanoseći im gubitke i stvarajući zabunu. Potom se uz litice kanjona uputio na Vučevo, u rejon Ždrijelo — Hadžića Ravan. U isto vreme 3-ći bataljon prelazi reku Pivu u rejonu sela Donje Kruševo i izbija na plato Vučeva, a odatle produžuje preko Dragoš-Sedla i Suhe (gde se već nalazio 1-vi bataljon) na levu obalu Sutjeske i dalje prema Tjentištu.

Na taj način Druga proleterska brigada je od 27 maja bila sva orijentisana na Vučevo i dolinu Sutjeske, kao prethodnica Drinske operativne grupe, a ova kao prethodnica Glavne operativne grupe. Sa prvim delovima grupe stiže i Štab Drinske operativne grupe, odnosno štab brigade, i razmešta se u rejonu Duži.

Kad je 2-gi bataljon smenjen od strane bataljona Majevičke brigade, tri bataljona brigade dobijaju zadatak da forsiraju Sutjesku i obezbede mostobran na liniji Košur — G. i D. Bare — Suha. U tom cilju 3-ći bataljon dobija zadatak da po forsiranju zauzme Košur i posedne položaje u njegovom rejonu; 2 bataljon po prelasku na levu obalu Sutjeske smenjuje delove 1-vog bataljona u rejonu G. i D. Bare sa zadatkom obezbeđenja mostobrana na toj liniji i izviđanja u pravcu Zelengore povezujući se desno, preko Ozrena, sa 3-ćim bataljonom i levo, u rejonu Suhe, sa 1-vim bataljonom; 1-vi bataljon u rejonu Suhe preseca neprijateljsku komunikaciju dolinom Sutjeske i obezbeđuje levi bok mostobrana. Četvrti bataljon je i dalje ostao na desnoj obali Sutjeske u rejonu Dragoš-Sedla s ciljem čišćenja rejona Borovna.

Iz rejona Šćepan-Polja 5-ti bataljon kreće na levu obalu Drine sa zadatkom da zatvori pravac prema Šćepan-Polju. Tu ostaje do noći 28/29 maja kada se prebacuje na Vučevo i razmešta u šumi Zeleni Homor. Pošto se ispred bataljona na Koritniku nalazila Majevička brigada, štab bataljona je pristupio rasformiranju bataljona.[7] Baš u to vreme, 29 maja, nemačke snage, jačine oko dva bataljona verovatno iz 738 puka, izvršile su napad u dva pravca i to: glavnim snagama i

[7] Odluka o rasformiranju bataljona donesena je još ranije. Ovo je učinjeno zbog toga da bi se popunili ostali bataljoni brigade koji su pretrpeli znatne gubitke naročito u komandnom kadru.

pravcem Ćurevo — Koritnik — Vučevo, a pomoćnim snagama pravcem: Borovno — Dragoš Sedlo — Mrkalj Klade — Vučevo.[8]

Bataljoni Majevičke brigade, iako su tek primili položaje, daju žestok otpor, ali su Nemci nadmoćnijim snagama ipak uspeli da se dočepaju bedema Vučeva i da Majevičku potisnu ka kanjonu Pive. Stvorila se kritična situacija, verovatno najkritičnija u toku čitave ofanzive, jer izlazak Nemaca na Pivu, pa makar i sa nekoliko bataljona, omogućio bi im da zatvore i poslednja dva prelaza koja su koristile naše snage. U tom kritičnom momentu Štab Drinske operativne grupe, nemajući pri ruci drugih neangažovanih snaga, izdaje naređenje 5-tom bataljonu Druge proleterske brigade koji je bio u rasformiranju, da iz šume u kojoj se nalazi udari u desni bok nemačkog klina i da po svaku cenu zajedno sa Majevičkom i Šestom istočnobosanskom (koja u tom momentu izbija iz kanjona Pive i biva odmah ubačena u boj) zaustavi neprijatelja i odbaci ga nazad. U isto vreme štab grupe šalje naređenje bataljonima Druge proleterske brigade koji su se nalazili u dolini Sutjeske da se hitno vrate na Vučevo. Ovo je naređenje ubrzo bilo povučeno. Iznenadan, energičan i žestok juriš u desni bok i pozadinu neprijateljskih snaga koji je izveo 5 bataljon Druge proleterske brigade i snažan udar Šeste istočnobosanske olakšava kritičnu situaciju Majevičke brigade. Nemci su bili zbunjeni i nagnani u panično bekstvo te nisu mogli da otstupe prema Koritniku, već su nabačeni na Stožere. Kamenite i strme strane Stožera bile su nepovoljne za povlačenje tako da je mnogo neprijateljskih vojnika našlo smrt skačući niz litice. Oko 60 Nemaca je zarobljeno, a zaplenjeno je i mnogo raznog materijala. Naši gubici bili su minimalni.

U isto vreme na pravcu nemačkog napada Borovno — Dragoš Sedlo, 4-ti bataljon je u 6 časova zaposeo položaj u rejonu Dragoš-Sedla. Bataljon je isturio jedan vod na Skakavce (k 1266) sa zadatkom da zatvori pravac koji od Tjentišta izvodi ka Vučevu. Oko 11 časova bataljon je bio iznenađen od Nemaca. Naime, Nemci su vešto i prikriveno obišli vod koji se nalazio na obezbeđenju na Skakavcima i iznenadno se pojavili pred glavninom bataljona na nekoliko desetina metara. Bataljon, iznenađen, naglo je otstupio ostavljajući jedan puškomitraljez »Brno«. No, posle povlačenja od nekoliko stotina metara

[8] Iz nemačkih dokumenata se vidi da je zadatak ovih »potjernih odreda«, kako su ih oni nazvali, bio da izbiju na Pivu i u sadejstvu sa jednom drugom grupom koja je dejstvovala iz rejona sela Brljeva, južno od Mratinja, posednu levu obalu Pive i zatvore sve prelaze na njoj. Smatrajući da će tu zamisao ostvariti Nemci su u svojim izveštajima od 29 maja konstatovali da 118 lovačka divizija »zatvara sve prelaze preko Pive«.

zaustavio se u šumi, rasporedio i sačekao Nemce te ubio jednog podoficira i dva vojnika, a zaplenio jednu mašinku i jedan pištolj. Nemci, su, pak, uspeli da zarobe bataljonsku komoru i tu je poginuo desetar Rade Bosanac. Za vreme ovih borbi bataljon je dobio naređenje od štaba brigade da hitno uputi dve čete na Vučevo, zbog kritične situacije u tom rejonu, no, pošto je i sam bio napadnut, štab bataljona nije mogao izvršiti ovo naređenje.

S obzirom da je napad na Dragoš Sedlo sinhronizovan sa dejstvom nemačkih jedinica na platou Vučeva, može se sa sigurnošću tvrditi da je desna nemačka kolona, verovatno pomoćna, ta koja je trebala da iz doline Sutjeske preko Dragoš-Sedla, sadejstvuje glavnoj, levokrilnoj koloni, i izbije u bok i pozadinu naših jedinica koje su držale Vučevo. Protivnapad 4-og bataljona, kojim je uspeo da odbaci neprijatelja i osujeti njegove namere, doprineo je da se popravi kritična situacija na Vučevu. To je u isto vreme bio i poslednji pokušaj Nemaca da prodorom ovim pravcem ovladaju Vučevom i levom obalom Pive.

Dok se sve ovo događalo na Vučevu i Dragoš-Sedlu glavnina Druge proleterske brigade nalazila se u dolini Sutjeske. U rejonu Suha — Tjentište nalazio se 1-vi bataljon i to: jedna četa u zasedi na izlasku iz klisure u rejon Tjentišta a ostale dve u Suhoj i Gornjim Barama. Ostali bataljoni brigade po dolasku u Suhu prelaze preko mosta na levu obalu Sutjeske. Prvo stiže 3 bataljon i upućuje se pravcem Tjentište — Košur. Posle ovog pristiže i 2 bataljon. Na izlasku iz klisure 3 bataljon nailazi na četu 1-og bataljona, koja je izviđala iz zasede prema s. Tjentištu i primetila nemačku kolonu sa komorom koja se kretala prema njima. Izgledalo je da Nemci nisu znali o prisustvu naših snaga u dolini Sutjeske. Iz 3 bataljona izdvojena je jedna četa da pojača pripremljenu zasedu koju je činila četa 1 bataljona. Druge dve čete 3 bataljona produžuju pokret skrećući ulevo kroz šumu ka Košuru. Drugi bataljon ostaje pozadi maskiran u šumi.

Nemačka kolona sa komorom upada u zasedu. Naše jedinice otvaraju iznenada vatru sa svih strana. Neprijatelj je zbunjen i pokušava da se spase povlačenjem i bekstvom. U rejonu zasede ostaje oko 40 mrtvih neprijateljskih vojnika, među kojima 2—3 oficira, pobijeni konji, razni materijal i hrana i 76 konja. Hrana je bila najdragoceniji plen za izgladnele borce. U toj borbi poginula su dva naša borca. Predveče istog dana (29 maja) nailazi nemačka kolona od Gackog. Prvi bataljon je napada iz zasede i posle kraće borbe razbija. Otstupajući prema Gackom neprijatelj ostavlja 17 mrtvih i 3 zarobljena vojnika. Tom prilikom je zaplenjeno: 2 »šarca«, 3 ma-

šinke, nekoliko pištolja i nešto municije. Sutradan Nemci opet pokušavaju da se dolinom Sutjeske probiju, ali su bili odbijeni. Posle ovih neuspelih pokušaja oni počinju pomoću konopaca da se izvlače na okolne stene odakle, bez uspeha, pokušavaju da zbace delove 1-og bataljona sa dominantnih položaja. Na ovim položajima bataljon ostaje do 1 juna, kada je smenjen od bataljona Prve proleterske brigade. U dolini Sutjeske 2 bataljon ostaje tri dana i tek 1 juna izjutra izlazi na Gornje Bare gde smenjuje četu 1-og bataljona. Ovaj bataljon mogao je mnogo korisnije da bude upotrebljen da je sa 3 bataljonom upućen u rejon Košura. Košur još nije bio jako posednut od Nemaca te su ga naše jedinice mogle zauzeti, čvrsto držati i braniti a to bi se te još kako pozitivno odrazilo na kasniji tok događaja u ovom rejonu.

Odbivši napad Nemaca, 4 bataljon pred noć sa Dragoš-Sedla spušta jednu svoju četu ka Sutjesci radi izviđanja nemačkih položaja. Ova četa je imala zadatak da se pod zaštitom mraka rasporedi i kamuflira kako bi u toku narednog dana mogla neopaženo da osmatra položaje koje su Nemci držali u rejonu Borovna (k 819) i sela Polje (k 554). U toku naredna dva dana osmatrani su neprijateljski položaji, otkrivena neprijateljska gnezda i ostali, dobro kamuflirani, nemački položaji. Na Borovnu su uočene razvaline nekog starog utvrđenja. Nemci su naročito dobro iskoristili ove zidine za odbranu. Po svemu sudeći tu im se nalazilo i težište odbrane čitavog rejona. Pošto su tako dobro osmotreni i procenjeni nemački položaji, 31 maja, po padu mraka, sakupljen je ceo bataljon radi rasporeda i izdavanja zadataka. U isto vreme izvršena je i smotra, jer su se pojedini borci žalili da nemaju municije. I stvarno, bataljon je dosta oskudevao u municiji a naročito u ručnim bombama — u čitavom bataljonu bilo je oko 30 bombi, a na borca sa puškom otpadalo je 3—5 metaka, na puškomitraljez 20—40 metaka. I to je bio jedan od razloga za akciju. Trebalo je od neprijatelja oteti municiiu a to je bio jedini izvor snabdevanja naših jedinica ne samo u ovim teškim danima već gotovo za čitavo vreme Narodnooslobodilačkog rata.

Komandant bataljona je odlučio da izvrši napad sa dve čete. Njegova se odluka zasnivala na proceni da se utvrđenje ne može zauzimati silom već veštinom. Dat je zadatak 3 četi da se neopaženo privuče neprijateljskim položajima u rejonu čvora odbrane neprijatelja na Borovnu. Po stupanju 3 čete u borbu 2 četa imala je zadatak da napadne i uništi spoljnu odbranu utvrđenja i da razbijenom neprijatelju ne dozvoli otstupanje u selo Mrkalje. Posle dobro osmotrenog položaja,

preciziranog zadatka i detaljno razrađenog plana napada, 3 četa je krenula na izvršenje zadataka.

Četa je uspela da se privuče vrlo blizu utvrđenju, a kad je nemački stražar uzviknuo »halt« ona je jurišala. Nastalo je obračunavanje noževima, kundacima i pojedinačnim pucnjevima. Tu, u zidinama razvaline, Nemci su brzo savladani, jer su iznenađeni silovitim i iznenadnim napadom. Imali su oko 25 mrtvih, zaplenjen je 1 »šarac«, 2 puškomitraljeza, oko 15 pušaka, naš puškomitraljez »Brno« koji je prethodnog dana bio izgubljen, nekoliko hiljada metaka, oko 100 ručnih bombi, 10—15 konja i razna druga oprema. Ove dve čete uspevaju u potpunosti da očiste Borovno i proteraju Nemce. Bataljon je u isto vreme obezbedio dovoljno municije za dalja dejstva. Izjutra 1 juna, po prikupljanju plena, štab bataljona upućuje desetara prve čete Polinčevića sa zadatkom da pregazi Sutjesku, uspostavi vezu sa 1-im bataljonom i prenese mu naređenje da pošalje ljudstvo po municiju iz plena. Veza je uspostavljena, ali je 1-vi bataljon odgovorio da mu municija nije potrebna, jer je i on u prethodnoj akciji dovoljno zaplenio i zasada je obezbeđen. Tog dana je bataljon dobio naređenje od štaba brigade da na Borovnu ostavi jednu četu prema selu Mrkalje radi obezbeđenja i držanja tog položaja i zatvaranja pravca od Popovog Mosta, a da se glavnina bataljona prebaci na levu obalu Sutjeske i izbije u rejon sela Krekova. Bataljon je bez većih gubitaka izvršio pokret prema dolini Sutjeske, pregazio je i razmestio se u određenom rejonu.

Nemci su 2 juna napadali od Popovog Mosta jačim snagama i uspeli da potisnu 2 četu 4 bataljona prema Dragoš-Sedlu i da ponovo zauzmu Borovno. U rejonu Dragoš-Sedla 3 juna pristižu delovi Prve proleterske brigade i ponovo napadaju na Borovno. Četa 4 bataljona sadejstvuje delovima Prve proleterske brigade. Akcija je uspela i četa je u toku akcije zaplenila 1 »šarac«. Posle toga ona predaje položaje u rejonu Borovna delovima Prve proleterske brigade i odlazi u sastav svoga bataljona.

Brigadna intendantura po izlasku na Vučevo imala je u rezervi nešto stoke, koju je vodila sa sobom. Kako su i jedinice iz drugih brigada bile bez hrane, to je njima pri prolazu bila podeljena, iako su naši bataljoni u dolini Sutjeske gladovali i već krajem maja počeli da jedu konjsko meso. Druga proleterska brigada je prva jedinica Glavne operativne grupe koja, usled nemanja hrane i gladi, počinje da jede konjetinu. Karakteristično je za intendanturu da je mnogo izostajala iza boračkih delova. Naprimer, u momentu napada Nemaca na Vučevo (29 maja), dok je brigada bila u dolini Sutjeske, ona se nalazila čak u rejonu iznad Mratinja. Sem toga bila je još uvek glo-

mazna. Imala je 30—40 tovarnih konja i nosila sa sobom radioničke alate: potkivački, šivaću mašinu, itd.

Brigadna bolnica se takođe sporo primicala brigadi. Prebacivši se iz rejona Mratinja u rejon Dragoš-Sedla primila je i teške i lake ranjenike iz brigade, jer su i diviziska i Centralna bolnica bile vrlo daleko. U ovom rejonu bolnica se susrela sa Vrhovnim štabom — drugom Titom. Vrhovni štab je bio u pokretu po nevremenu i kiši i izjutra su stigli i hteli da zastanu. Bolnica je bila smeštena u nekoliko koliba. Neko je naredio da se kolibe isprazne za Vrhovni štab ali drug Tito, kada je saznao ko je smešten u kolibama, nije to dozvolio, već je naredio da kolona Vrhovnog štaba produži dalje i traži drugo mesto za smeštaj. Bolnica je na ovom položaju pojela prvu mazgu. Tu je bila i bojna komora i Prateća četa.

*

U rejonu Vučevo — Ćurevo Prva proleterska, Majevička i Šesta istočnobosanska brigada čiste desnu obalu Sutjeske. Na Vučevo su počele da pristižu i ostale jedinice Glavne operativne grupe. Sada je dolina Sutjeske postala poprište teških i krvavih borbi.

Od danonoćnih borbi i pokreta, svakodnevnih bombardovanja, slabe ishrane, kišovitog i hladnog vremena borci su bili sve iscrpeniji i umorniji.

Direktiva Vrhovnog štaba za ovaj period glasi: »Ovladati dolinom reke Sutjeske i zatvoriti je od pravaca Čemerno«. Drugoj proleterskoj brigadi bio je poveren zadatak da zatvori pravac Čemerno — Suha u rejonu Suhe i obezbedi mostobran na levoj obali Sutjeske. Brigada je u potpunosti ove zadatke izvršila, zauzela mostobran na levoj obali Sutjeske na liniji s. Krekovi — s. Donje Bare — s. Suha i presekla neprijateljsku 118 lovačku diviziju na dva dela. Sva nastojanja Nemaca da oslobode ovu vrlo važnu komunikaciju ostala su bez uspeha. Čišćenju doline Sutjeske brigada je pristupila, ali za to nije imala dovoljno snage.

KOŠUR — VRBNICA

(1—9 jun)

Dok se u dolini Sutjeske vodila borba sa nemačkom kolonom koja je upala u zasedu naših bataljona, 3-ći bataljon sa dve čete kretao se kroz šumu ka Košuru. Odmah treba naglasiti da u proceni situacije, bar u prvo vreme, Košuru nije dat ni približno onaj značaj koji je zasluživao. U situaciji kada Nemci uporno nastoje da zadrže u svojim rukama položaje kao što su k 706 — selo Mrkalje — Borovno (k 819), Košur, kao što

ćemo videti, još nije bio posednut od strane neprijatelja. Čini nam se da je u prvom redu trebalo njega posesti jačim snagama i čvrsto držati, po svaku cenu, jer bi na taj način pomenuti nemački položaji, za koje su se uporno borili, bili izmanevrisani. To bi, s druge strane, umnogome izmenilo uslove za probijanje Glavne operativne grupe u pravcu Zelengore. Košur bi mnogo lakše bilo držati nego selo Krekovi; preko Košura bio bi slobodan prolaz u pravcu selo Zamršten — selo Vrbnica; Nemci bi morali da se pomire sa gubljenjem položaja na desnoj obali Hrčavke i Sutjeske prepuštajući ih našim snagama, koje bi ih, svakako, branile sa manje napora, snaga i žrtava. Umesto toga, Nemci, verovatno čuvši borbu u dolini Sutjeske, iz opreznosti posedaju Košur. Borci i Štab 3-ćeg bataljona, i sami nesvesni značaja Košura, na otstojanju oko 1 km od Košura osmatraju kolonu u zelenim uniformama kojoj nedostaje još nekoliko stotina metara do izlaska na Košur. Nemci odmah primećuju bataljon u rejonu sela Krekova i već iz »šarca« otvaraju vatru. U sumrak Štab bataljona odluči da pošalje jednu četu da zauzme Košur. Sa tom četom pošao je i zamenik komesara bataljona. Četa se razvila u strelce i uz složno »ura« jurnula na kosu, ali bez uspeha. Borbe za Košur počele su 29 maja. Započela ih je četa od oko 40 boraca — docnije su za ovaj vis uvedene i brigade. Štab bataljona uvodi još jednu četu. U toku noći doveli su zarobljenog Nemca. Iz Minhena je — jako je uplašen. Naši imaju dva poginula, od kojih jedan drug Ivo Konstantinović, i još nekoliko ranjenika. Čete se vraćaju ne uspevši. Bataljon poseda položaje iznad nekadašnjeg sela Krekova, prema Košuru. Ranjenike nose u bolnicu. Nailaze avioni — 12 »Štuka« bombarduju položaje bataljona.

U toku popodneva, 30 maja, Nemci napadaju na položaje bataljona. Napad je za bataljon bio iznenadan, jer ga niko nije očekivao. Usled toga došlo je do mešanja naših i Nemaca u šumi. Nemci i sami iznenađeni, ili su otstupali ili se pritajivali. Jedan od njih bio je uhvaćen, pošto je prethodno odbacio oružje i bombe. Za uveče bataljon je pripremao ponovnu akciju. Plan je bio: jednom četom napasti Košur frontalno, pravcem od sela Krekova duž kose, dok sa ostale dve čete, bez voda koji je bio u rezervi, napad izvesti bočno obuhvatajući neprijateljske položaje sa oba boka. Prva je u borbu stupila i najžešće okršaje imala četa koja je duž kose napadala frontalno. Snažan pritisak ove čete privukao je svu pažnju Nemaca i oni su se svim snagama i sredstvima orijentisali prema njoj. Dok je, po ponoći, besnela i razvijala se ova borba, u zoru, potpuno iznenada za Nemce, stupaju u akciju delovi bataljona sa bokova. No i pored toga, neprijatelj uspeva da odoli delovima

bataljona koji su napadali sa desne strane. Međutim, 2 četa, koja je imala zadatak da se kroz šumu između reke Hrčavke i neprijateljskih položaja na Košuru zabaci neprijatelju za leđa, uspela je da se potpuno iznenada pojavi u zoru i počne da dejstvuje. Nemci, iznenađeni i zbunjeni panično su napuštali položaj izvlačeći se jednom udolicom. U tom naglom nasrtaju zbunjeni Nemci naleteli su na dva voda ove čete odbacivši ih i otsecajući ih od Prvog voda, koji je bio napravio najveći obuhvat. Ovaj vod, našavši se u takvoj situaciji, napadao je na vrh Košura na kome se još držala manja grupa Nemaca sa jednim puškomitraljezom. U kratkotrajnoj borbi savladan je i taj otpor.[9]

Kolika je panika bila uhvatila Nemce govori ovaj detalj: u nedoumici šta da rade i u želji da se spasava kako ko može i ume, nekoliko Nemaca, koji nisu uspeli da pobegnu, peli su se na okolna drveća, tako da su ih borci — omladinci svlačili dole. Neprijatelj je na položaju ostavio oko 30 mrtvih, oružje, bombe, sanduke municije, rance — sve je to ležalo razbacano i ispreturano. Vod je zauzeo Košur. Borci su sa vrha Košura dozivali bataljon koji se, ne znajući za ovo, povlačio na polazne položaje. Do kolone bataljona dopirao je glas poziva, ali su borci mislili da ih to neki ustaša doziva da bi se potsmehnuo neuspelom napadu. Dok se to događalo, Nemci su se pribrali i posle kraće borbe proterali ovaj vod. Da su Nemci iz grupe »Gertler«, stari poznanici 3-ćeg bataljona iz borbi oko Foče, tada bili potučeni i proterani i da je bataljon zaposeo Košur, a komandovanje još od početka shvatilo njegov značaj, verovatno ga Nemci ne bi više uskoro povratili, te bi tada naše izvlačenje iz neprijateljskih obruča dobilo sasvim drugi karakter. Jedno neshvatanje i neopreznost u sudbonosnim trenucima ima i sudbonosne posledice.

Neposredno pre dolaska 1 i 4 bataljona 1 i 2 juna na Košur, Nemci su uspeli da potisnu 3 bataljon prema Ozrenu i ovladaju Milinkladom, te da na taj način preseku vrlo važnu stazu kojom se iz doline Sutjeske preko Milinklade silazilo u dolinu reke Hrčavke. Odmah po dolasku sva tri bataljona zajedno preduzimaju dnevni napad i uspevaju da odbace Nemce sa Milinklade i oslobode prolaz prema reci Hrčavki; na Milinkladi ostaje 1-vi bataljon. Odatle će on sada vršiti napade na Košur. Treći bataljon biva smenjen od strane 4 bataljona i odlazi za selo Vrbnicu. Pošto su zbačeni sa Milinklade Nemci se nisu povukli na stare položaje prema Košuru, već su ih proširili i zaustavili se odmah iza Milinklade. Nemački izve-

[9] Iz ovog voda, koji je brojao svega 14 boraca, poginula je drugarica Stana Stupar, desetar Drobac i puškomitraljezac Čedomir Milošević.

štaji govore u to vreme o stizanju novih snaga na ovaj sektor, te postoji mogućnost da je ovo proširenje i bilo u vezi sa dolaskom svežih snaga na Košur. Sad nastaje serija napada i protivnapada. Kad Nemci nisu napadali, onda smo to činili mi, i tako bez prestanka. Dan — noć borba se vodila. Avioni su nadletali i bombardovali čim bi uhvatili koji sat lepog vremena. Artiljerija i minobacači su stalno tukli naše položaje, puščane i mitraljeske cevi i jedne i druge strane se ne hlade. Vreme je kišovito, nigde na suvo ne možeš da prilegneš. Vlaga i sa njom i hladnoća uvlače se u kosti boraca. Mokra odeća se za kožu prilepila. Hrane je još manje. Ponestaje sremuše i kiselice. Puževi kao da su iščezli. Parče konjetine je jedina hrana.

Izgledalo je da nije trebalo upućivati 3-ći bataljon u selo Vrbnicu pre nego što se izvrši opšti napad na Košur sa tri bataljona. Iako je 3 bataljon bio već prilično iscrpen i istrošen na Košuru, činilo nam se da je ipak trebalo preduzeti jedan ovakav napad. Umesto toga opet je samo 1-vi bataljon (4-ti bataljon bez čete ostaje neaktivan) preduzeo još iste noći, 2/3 juna napad. Po mrkloj noći bataljon se primakao Košuru. Nemci, pošto su stekli iskustvo iz prethodnih borbi, postali su drski i lukavi. Ostavili bi samo po jedan puškomitraljez da povremeno dejstvuje kao da razbija strah i drži ih budne i na oprezi u mrkloj noći, a svi ostali bi ćutali i čekali. Onda bi se najedared otvorila uraganska vatra iz svih oružja i oruđa i nemački položaji na Košuru bi se zapalili. Od te vatre naši bi se borci bolje videli i osetili među sobom. Bataljon se tada razvijao u streljački stroj i vršio juriš. — Ali, jasno, takvi usamljeni i pojedinačni juriši bez podrške vatrom teških oruđa samo su donosili gubitke bataljonu. Ovoga puta, 1-vi bataljon je imao nekoliko poginulih i više ranjenih drugova.

Napadi na Košur su forsirani iz razumljivih razloga, ali, izgleda, bez imalo ozbiljnijih priprema, pa, prema tome, i bez ozbiljnijih izgleda na uspeh. Bataljoni su disciplinovano izvršavali naređenja, čas jedan, čas drugi, ali sa osećanjem koje ne daje perspektive na uspeh. Treba biti pravedan i reći da je takva upornost morala da ošamuti Nemce i ne dozvoli da uzmu inicijativu u svoje ruke. Mi smo još jedared primenili naše poznato i omiljeno geslo u taktici »napadajući, braniti se«. Ovoga puta morali smo se tim zadovoljiti, iako smo imali većih pretenzija.

Štab brigade je daleko. On se, istina, 2 juna premešta iz Duži na Dragoš Sedlo, ali i to je prilično daleko. Uz to on rukovodi operacijama na desnoj obali Sutjeske. Brigadom komanduje i napade na Košur organizuje zamenik komandanta brigade. On teško održava vezu sa bataljonima, jedino kuri-

rima, koji sada duže putuju po pošumljenom i besputnom terenu nego obično. Koordinacije dejstva između bataljona gotovo i nema. Još se 1-vi bataljon nije dobro ni odmorio i sredio od prošlog — noćnog napada, on već sutradan, 3 juna, pre podne ponovo ide u napad duž kose koja se izdiže iznad reke Hrčavke.

Nemački ojačani bataljon iz grupe »Gertler« koji se nalazio na Košuru već 5—6 dana, iskopao je rovove, pokrio ih, a u ceo je sistem utkao i bunkere. Čim bi osetili napad uvlačili su se unutra i čekali da naši strojevi izađu iz šume na čistinu. Taktika je ista, samo što se danju nije javljao onaj noćni puškomitraljezac. Tišina je. Sve je napregnuto. Naši se u streljačkom stroju polako primiču kroz šumu. Napred su bombaši i puškomitraljesci, udarna pesnica bataljona. Sa ivice šume bombaši izleću podržani puškomitraljezima i bacaju bombe. Nemci po signalu rakete otvaraju uragansku vatru. Iz rovova i bunkera pokuljaju snopovi ubitačnog čelika. Otpočinje nejednaka borba između ljudskog herojizma i čelika. Streljački stroj juriša dalje bacajući bombe. Zauzima prve rovove. Zaleže. Najteže je onima koji su na čistini — brisanom prostoru. Napred se više ne može. Treba se izvlačiti i izvlačiti mrtve i ranjene drugove. Sve se to radi puzeći i dajući nove žrtve, ali se mrtvi i ranjeni ne ostavljaju.

Sledeće noći 3/4 juna, napada sam 4 bataljon. I ovaj napad prolazi kao i prethodni, bez uspeha. Čini nam se da su ova ubacivanja u napad na Košur bataljon po bataljon više odgovarala Nemcima nego nama. Ovo je u priličnoj meri podiglo moral nemačkoj posadi Košura i učvrstilo je u uverenju da može održati položaj. Takvo stanje kod neprijatelja je, po našem mišljenju, doprinelo da se osujeti i jedan ozbiljan naš pokušaj ovlađivanja Košurom. Taj pokušaj preduzet je 5 juna.

Napad je planirao štab brigade. U napadu su učestvovali: na levom krilu od Milinklade prema Košuru 1-vi bataljon Druge proleterske brigade, u centru od sela Krekova 4 bataljon Druge proleterske brigade i na desnom krilu od pravca Tjentišta Šesta istočnobosanska brigada. Ukupno šest bataliona. Pre početka napada organizovana je i artiljeriska priprema oruđima Prve proleterske brigade sa položaja na Dragoš-Sedlu. Posle kraće artiljeriske pripreme usledio je napad, ali, kao po nekom nepisanom pravilu, opet bez uspeha.

Vršeno je još nekoliko bezuspešnih napada, a onda se prešlo u odbranu. Nemci su pokušavali po svaku cenu da u prvom redu odbace naš 1-vi i 4-ti bataljon. Jurišali su neprekidno. Jednog dana jurišali su sedam puta uzastopce, ali bezuspešno. Naši borci puštaju neprijatelja »na cev«, a onda otva-

raju paklenu vatru. Nemci trpe velike gubitke, ali tvrdoglavo navaljuju. Pored Košura prolaze naše jedinice, idući ka Lučkim Kolibama. Šesta istočnobosanska i Sedma krajiška brigada takođe su pokušale da zauzmu Košur, ali bez uspeha.

Četvrti bataljon Druge proleterske brigade ostaje za sve vreme na položajima braneći stazu preko Milinklade kojom se silazilo u dolinu reke Hrčavke. U tim svakodnevnim borbama i bombardovanjima bataljon je trpeo znatne gubitke. Usled nemogućnosti da izdrže natčovečanske napore u borbi sa neprijateljem, gladi i umorom iz jedne čete ovog bataljona dezertiralo je 10 boraca sa komandirom i političkim komesarom na čelu.[10] To nije uticalo na ostale borce u bataljonu da izdrže do kraja i da svojim grudima zaštite poslednju slobodnu stazu za prelaz iz obruča.

Dok je 1-vi bataljon, držeći položaje i napadajući prema Košuru, u rejonu svojih položaja na Milinkladi imao jednu veliku pećinu, gde su se borci sklanjali za vreme bombardovanja, 4 bataljon je za sve vreme bavljenja i vršenja akcije na Košur bio izložen svakodnevnim bombardovanjima i nemačkim napadima. On je za to vreme bio desetkovan, ali i pored toga ostao je do kraja na svom zadatku. Objektivno govoreći stanje bataljona je govorilo da ga je trebalo smeniti, te su o tome donesene i odluke. Međutim, u to vreme sve jedinice Glavne operativne grupe bile su iznurene i iscrpene pa je usled toga veza između štabova i jedinica bila ponekad i spora. Naređenja su stizala kasno, tako da se u vezi sa njima ponekad nije moglo postupiti usled izmenjene situacije.

Čitava atmosfera uticala je na štabove tako da su i oni ponekad zapadali u apatiju. Sve se to odrazilo na disciplinu i izvršavanje naređenja. Tako se i moglo desiti da se 4 bataljon, a i 1 bataljon, ne smene sa položaja ranije. Četvrti bataljon ostao je na svojim položajima sve do 9 juna. Sedma krajiška brigada ga je smenila ali je i sama (verovatno po nečijem naređenju) odmah pošla za njim na Lučke Kolibe zbog kritične situacije na pravcu od Donjih Bara, tako da posle odlaska 4-og bataljona sa položaja, selo Krekovi zauzimaju Nemci i tim stazama više niko nije mogao proći. Čitava Sedma divizija je time bila stavljena u situaciju da se pod vrlo teškim uslovima morala prebacivati planinskom stazom između Ozrena i Vilinjaka.

Osmog juna, zbog nejasne situacije kod Donjih Bara, 1-vi bataljon je skinut sa položaja prema Košuru i isturen na položaj Tisovo Brdo da bi obezbedio dolinu Hrčavke kojom su

[10] Ovi borci nisu prebegli neprijatelju već su pobegli iz jedinice smatrajući da će na taj način sačuvati živote.

prolazile jedinice Glavne operativne grupe. Po izvršenju zadataka bataljon odlazi u rejon Lučkih Koliba. Štab brigade se 7 juna skuplja u rejonu Milinklade, gde preživljava još jedno teško bombardovanje.

Još od 3 juna 3-ći bataljon se nalazio u širem rejonu sela Vrbnice sa zadatkom izviđanja u pravcu Zelengore i sela Miljevine, a najvažnije mu je bilo da našim jedinicama obezbedi prolaz kroz sela Zamršten i Vrbnicu pod pretpostavkom da naše snage ovladaju Košurom. Drugim rečima, trebalo je Nemce sprečiti da po gubitku Košura posednu sledeće položaje na pravcu proboja naših jedinica, a to je 3 bataljon mogao uspešno izvršiti dejstvom iz rejona sela Vrbnice. Kao što je poznato, ovaj drugi zadatak bataljon nije imao prilike da izvrši, ali je njegov odlazak i posedanje položaja između sela Vrbnice i Zamrštena u rejonu Tefsia (k 1089 i k 1022) imao veliki značaj naročito za period proboja Glavne operativne grupe iz doline Sutjeske u rejon Lučkih i Vrbničkih Koliba i dalje. On sa pomenutih položaja obezbeđuje i osmatra. Prvih dana u tim rejonima nije bilo neprijateljskih snaga. Sedmog juna slabije nemačke snage, verovatno izviđački delovi, nasilno su izviđale pravcem od sela Ljubine ali su bile odbačene kad su naišle na delove bataljona koji su vršili obezbeđenje. Izviđačke patrole javljaju o pokretu jačih nemačkih kolona prema selu Vrbnici. O ovome je po dvojici kurira bio poslat izveštaj štabu brigade.[11] To su bili delovi 369 nemačke divizije koja je prebačena sa desne obale Tare u rejon komunikacije Foča — Kalinovik. Odatle su delovi ove divizije upućeni da pojačaju položaje 118 lovačke divizije u dolini Sutjeske. U isto vreme neprijatelj stvara u rejonu pomenute komunikacije novi pojas odbrane.

U opštem nastojanju da se neprijateljski plan osujeti Druga proleterska brigada poseda i uporno brani: sa 1-vim i 4-tim bataljonom prolaz preko sela Krekova, a sa 3-im bataljonom poseda k 1089 i k 1022, te na taj način zatvara bočni pravac u odnosu na pravac proboja Glavne operativne grupe, od sela Luče prema Lučkim Kolibama. Po stizanju 2-og bataljona i posedanju položaja u severozapadnom delu sela Vrbnice brigada obezbeđuje i zatvara pravac prema Vrbničkim Kolibama. Na taj način brigada u potpunosti obezbeđuje desni bok čitave Glavne operativne grupe u zahvatu dolina Sutjeske pa do sela Vrbnice.

Nadmoćne nemačke snage napale su 3 bataljon 8 juna sa pravca od Oštre Glave. Dajući žilav otpor bataljon se povlači duž pešačke staze koja vodi od sela Luče prema Lučkim Koli-

[11] Ova dva kurira nisu stigla u štab niti su se vratila u bataljon. Verovatno su pali u ruke Nemaca.

bama. Pošumljeni teren bataljon koristi za organizovanje zasede i na taj način nanosi velike gubitke neprijatelju. Nemci su toga dana predveče bili zadržani na položajima: Treskavac — Kozo — Vrbnička Reka. U ovim borbama oni su se obilato koristili šumom i teškim terenom i zabacivali se za leđa jedinicama bataljona. Na taj način uspeli su da savladaju litice Treskavca (tt 1805) i da se baš za vreme večere na pomenutim položajima iznenada pojave jednoj četi s leđa i proteraju je. Tako je bio poljuljan čitav položaj i bataljon je morao da se povuče. No, usled šumovitog terena i mračne noći bataljon se izjutra ponovo našao na istim položajima na kojima je prethodnog dana zadržao Nemce. Nemački delovi koji su vršili ovaj iznenadni napad, ne znajući koliko su uspeli, sami su se povukli na polazne položaje. Na svojim položajima 3 bataljon je sad odbio sve pokušaje Nemaca da prodru prema Lučkim Kolibama sve do proboja Glavne operativne grupe. U ovim borbama poginuo je zamenik komesara 1 čete drug Selja.

Dok su ostali bataljoni vodili ogorčene borbe na Košuru, 2-gi bataljon drži položaje u rejonu Gornje i Donje Bare. Nemci su pokušavali da ovladaju G. i D. Barama kako bi, u sadejstvu sa snagama koje su napadale desnom obalom Sutjeske, otvorili prolaz njenom dolinom na pravcu Gacko — Foča. Bataljon je uspeo da odbije sve napade Nemaca. U ovim napadima Nemci su upotrebljavali i grupe vojnika-planinara koje su se preko teško prolaznog terena iznenada ubacivale u pozadinu naših položaja. Međutim, i borci iz bataljona su vešto i obilato koristili ovo zemljište puno prirodnih zaklona, puštali Nemce na domet ručnih bombi, a zatim ih odbacivali niz litice. Tako je bataljon, organizujući kružnu odbranu grupom boraca ili odeljenjem, često bio u situaciji da mu ovi delovi vode borbu na sasvim bliskim otstojanjima (30—40 m). I pored svih nastojanja Nemaca da ovladaju ovim položajima, bataljon je, vodeći danonoćne borbe, uspeo da ih održi. Na položajima u rejonu Gornje i Donje Bare 2 bataljon ostaje sve do 5 juna kada je bio smenjen od strane Druge dalmatinske brigade da bi u 4 časa 6 juna krenuo za selo Vrbnicu.[12] Odlazak 2 bataljona u

[12] Da li je i od koga dobio naređenje da ide za Vrbnicu, ili je samoinicijativno to odlučio, ostaje za sada nepoznato. Komandant brigade u svom dnevniku tvrdi da je bataljon na svoju ruku, bez naređenja otišao. No, nama se čini da je bataljon mogao dobiti i naređenje od nekog člana štaba brigade, a da komandant zbog udaljenosti (rejon Dragoš Sedlo) i otsutnosti nije o tome bio obavešten. Na ovu pomisao navode nas sledeće činjenice: prvo, bataljon je bio smenjen te je vrlo verovatno morao dobiti novi zadatak i, drugo selo Vrbnica je važan cilj koji je bataljon pre mogao dobiti od više komande nego što ga je mogao sam izabrati. Pri tome, bez ikakvog opravdanja postupka štaba 2 bataljona, ukoliko je bez naređenja otišao, interesantno je razmotriti

Vrbnicu gde se već nalazio 3 bataljon doprinosio je proširenju toga prostora.

Po stizanju u Vrbnicu bataljon se razmestio (pošto ne nailazi na neprijatelja) u severozapadnom delu sela, obezbeđujući se od sela Ljubine i Jeleča, i poseo 2 četom šumu u rejonu Glog (k 1352), a 3 četom Stružinsko Brdo. Prvu četu ostavlja u rezervi u samom selu Vrbnici. Već 7 juna nemački delovi, verovatno izviđački, sukobljavaju se sa 3 četom u rejonu staze koja od Konjskih Voda vodi prema selu Vrbnici. Napad je odbijen, ali je ovo bila samo nemačka priprema za opšti napad na naše snage u rejonu sela Vrbnice. Umesto da bataljonu ovaj sukob sa manjim nemačkim snagama bude opomena na što veću budnost, kasniji događaji pokazuju da Štab bataljona, ceneći po postupcima, ne izvlači nikakve zaključke iz napada. Naime, sutradan, 8 juna, Nemci napadaju sa nekoliko strana. Manjim snagama napadaju delove bataljona od sela Jeleča, a jačim snagama iznenada upadaju od sela Ljubine u pozadinu bataljona u selu Vrbnici. Tako je bataljon napadnut u isto vreme sa svih strana. Pošto je osmatranje bilo otežano zbog magle, a izviđačkih delova izgleda nije ni bilo, to štab bataljona nije znao kakve ga i kolike snage sa kog pravca napadaju. Usled svega toga bataljon se naglo povlači prema Vrbničkim Kolibama.[13] Povlačenje se vršilo u priličnom neredu sve do Vrbničke Reke da bi se tek tu čete sredile i pružile otpor. Nemci u toku celog dana do kasno u noć navaljuju, ali im bataljon pruža snažan otpor ne dozvolivši im da pređu preko Vrbničke Reke. Na tim položajima, uhvativši vezu sa 3 bataljonom i delovima Prve proleterske brigade, on ostaje sve do proboja, čvrsto ih držeći.

Ako se uzme u obzir da su u ovom periodu (7—9 jun) bili još neposednuti, izuzev malih izviđačkih delova Prve proleterske brigade, položaji: Lučke Kolibe, M. i V. Košuta i Vrbničke Kolibe, onda su uporne borbe ovih dvaju bataljona vrlo važne i značajne. One su, bez obzira na ispoljene slabosti, omele neprijatelja najmanje 1—2 dana da izbije na navedene položaje, što je omogućilo ostalim našim snagama da njima ovladaju i čvrsto ih drže.

Usled teških i besputnih terena kojima se trebalo dalje probijati, usled potreba ishrane i nošenja teških ranjenika, kao

---

kuda bi u ovom momentu bilo najcelishodnije uputiti bataljon i kakav mu zadatak dati. Izgleda nam da izbijanje ovog bataljona u selo Vrbnicu, gde se već nalazio 3 bataljon, i nije loš cilj, jer je manevarski prostor Glavne operativne grupe bio prilično mali i skučen i trebalo ga je proširivati.

[13] Pri povlačenju bataljon je ostavio svoju komoru a 3 borca je neprijatelj zarobio.

i usled potrebe što veće pokretljivosti jedinica — 7 juna dato je naređenje da se zakopa sve teško naoružanje i arhiva. Sprovodeći ovo naređenje u Pratećoj četi, koja se nalazila u to vreme u dolini reke Hrčavke, zamenik političkog komesara brigade naišao je na otpor od strane komande Prateće čete, nišandžije na topu i jednog dela boraca. Oni su se složili da zakopaju 4 minobacača, a molili su da nose i dalje dva teška mitraljeza, 2 minobacača i top 37 mm. Na njihovo navaljivanje zamenik političkog komesara brigade odobrio im je da nose pomenuta oruđa. Za divljenje je koliku su ljubav ovi drugovi gajili prema svom oružju u vrlo teškoj situaciji. Kolika vera i moral izbija iz ovog, na oko sitnog detalja!

Brigadna bolnica iz rejona Dragoš-Sedla prebacuje se preko mosta u rejon Suhe, na levu obalu Sutjeske i raspoređuje se u šumi oko puta Suha — Tjentište. Broj ranjenika koji dolaze sa Košura svakim danom raste. Hrane nemaju pa su primorani da i drugu mazgu zakolju. Pošto su im potrebni konji za nošenje teških ranjenika, jer ovi više nisu odlazili u divizisku i Centralnu bolnicu, to rasterećuju komoru radi oslobađanja konja. Bacaju »suvišan« sanitetski materijal u Sutjesku, bacaju takođe dva »partizanska bureta« za pranje, bez obzira na to što se vaške naglo množe. Odavde su počeli tovariti na konje i ranjenike sa prelomima kostiju.

Ovaj period borbi Druge proleterske brigade karakteriše se velikom važnošću zadataka koje dobija i izvršava. Istina, brigada nije zauzela Košur ali je bila desetkovana na položajima ispred njega odbijajući nemačke juriše i sama jurišajući, ne dozvoljavajući Nemcima da krenu ni koraka dalje od Košura. Ovo je primer upornosti i hrabrosti da se u toku jedanaest dana svakodnevnih borbi, uprkos apsolutne tehničke nadmoćnosti neprijatelja, ne dozvoli njegovo napredovanje ni za korak, iako je neprijatelj bio svestan važnosti tog koraka i učinio sve da ga napravi. Prepreka su bili proleteri i njihovi životi. To je delo bataljona Druge proleterske brigade, 1-og, 3-ćeg, a naročito 4-og koji su formalno sagoreli na svojim položajima, a nisu ih dali neprijatelju. Teško je rečima opisati to junaštvo i natčovečansku izdržljivost boraca i starešina ovih bataljona.

Po napuštanju položaja u rejonu Košura od delova Druge proleterske brigade, ovi položaji nisu više ni držani, iako je smena bila izvršena, verovatno zbog toga što su bili kompromitovani prodorom Nemaca od pravca D. i G. Bara prema Ozrenu i Košuru.

Za brigadu to je najteži period i u pogledu ishrane. Ona se prva odvojila od rejona gde se ponešto moglo naći za ishranu. Za čitavo vreme (od 23 odnosno 28 maja pa do sredine juna)

trebalo je izdržati na neslanoj konjetini, neprekidne borbe, marševe i nespavanje.

Za ovaj period naročito je karakteristično da Nemci dejstvuju vrlo drsko, privlačeći se prikriveno i ubacujući se u naše položaje. Ova nemačka drskost, a u prvom redu nedovoljna budnost naših boraca, dovodi bataljone nekoliko puta u vrlo tešku situaciju. Drugi i 4 bataljon pri tim iznenađenjima gube svoje komore. Treći bataljon usled toga mora da napušta posednute položaje. Treba istaći da, prema podacima kojima se raspolaže, samo 1-vi bataljon nije bio nijednom iznenađen već, naprotiv, njegove jedinice prave neprijatelju više uspelih zaseda nanoseći mu osetne gubitke.

LUČKE KOLIBE — MILJEVINA

(9—13 jun)

Neki bataljoni ranije, neki kasnije, ali 9 i 10 juna čitava brigada je prvi put od početka ofanzive na okupu u rejonu Lučke Kolibe — Kozo — Košuta. Posle povlačenja iz Vrbnice 2-gi i 3-ći bataljon drže položaje prema Vrbnici i selu Zamrštenu na desnoj obali Vrbničke Reke u šumi Kozo (k 1384 — k 1529); 4-ti bataljon 10 juna izjutra stiže u šumu severno od Lučkih Koliba; 1-vi bataljon i Prateća četa u šumi istočno od V. Košute; štab brigade, bolnica i intendantura u rejonu potoka Treskavca. Avijacija bombarduje ceo dan. Zbog toga je zabranjeno loženje vatri. Ovde je vršeno rasterećenje jedinica. Bataljoni zakopavaju svoje teško naoružanje: minobacače i teške mitraljeze. Brigadna intendantura takođe zakopava kazane i razni drugi materijal. Njoj je naređeno da konji budu samo sa samarima i u slučaju potrebe da se samari skidaju, a konji kolju za ishranu. Brigadna bolnica je narasla na blizu 150 ranjenika, među kojima i dosta teških. Da bi se oslobodili konji za nošenje ranjenika bacaju se i kuhinjski kazani bolnice. Ranjenici se hrane konjskim mesom pečenim na žaru. Od intendanture su dobijali po jednog konja za tri dana kao sledovanje.

Situacija 9 juna: u rejonu Vrbničkih Koliba nalazila se Prva proleterska brigada, a levo od nje na liniji Borovo Br. — Oboreno Točilo Treća krajiška brigada. Pošto je Štab Prve proleterske divizije odlučio da se probija sa ove dve brigade to je Treća krajiška brigada skinuta sa položaja bez smene a predveče oko 19 časova već je izbila jedna neprijateljska kolona sa komorom na liniju Kozje Strane — Orlovača (k 1960) odakle su tukli bacačima ka Vrbničkim Kolibama. Ostale brigade Druge proleterske divizije tek su izlazile iz doline Hrčavke ka Lučkim Kolibama.

Na taj način oko 10 časova 9 juna Druga proleterska brigada je bila u nezavidnoj situaciji. Nemci su oko nas držali položaje: Treskavac (tt 1805) — k 1089 — Stružinsko Brdo (k 1298). Prema ovim položajima bila je postavljena naša brigada. Odlaskom Treće krajiške brigade, pravac prema Ljubinom Grobu bio je otvoren i Nemci su na 2 km pred njim a na 4—5 km iza leđa naše brigade. U rejonu Lučkih i Vrbničkih Koliba nema, izuzev naše brigade (i ona bez 4 bataljona), ni jedne druge jedinice. Štab brigade se sa situacijom upoznaje preko izveštaja koje Vrhovnom štabu i Štabu Druge proleterske divizije šalje komandant Prve proleterske divizije. Sadržina izveštaja nije nimalo ružičasta za Drugu proletersku brigadu. Ne zna se šta nosi nastupajuća noć, a pogotovu sledeći dan. U ovoj situaciji, posle kraćeg dogovora, štab brigade, šaljući izveštaj Prve proleterske divizije, u isto vreme izveštava Štab Druge proleterske divizije i Vrhovni štab o sledećem: »Mi odlazimo na zadatak i prema situaciji ćemo raditi. Nastojaćemo da držimo vezu sa vama, ukoliko neprijatelj vezu prekine borićemo se koliko mogu izdržati naše jedinice. Šaljite hitno na naše levo krilo Četvrtu brigadu.«

Deseti jun. Štab Druge proleterske divizije je, na predlog štaba naše brigade, uputio na Ljubin Grob Četvrtu proletersku brigadu. Brigada je tamo izbila i već u toku dana imala žestoke borbe.

Nemci su pravcem od Vrbnice pokušavali nekoliko puta da izbiju na naše položaje, ali su ih naši bataljoni odbijali. U tim borbama teško je ranjen i komandant 3 bataljona.

Takođe su pokušavali da izbiju i na M. Košutu ali je taj položaj uporno branila 1 četa 1 bataljona. Nemci otkrivene položaje čete žestoko tuku avijacijom. Prateća četa brigade uspešnom minobacačkom vatrom podržava odbranu čete proletera na Košuti. Na nemačke položaje izbačeno je preko 100 granata. Vatrom iz teškog mitraljeza komandir Prateće čete obara jedan neprijateljski avion. Pilota zarobljavaju.

Pokazalo se opravdanim što se teško oružje Prateće čete nije zakopavalo. Četa 1 bataljona koja je branila Košutu imala je veliki broj izbačenih iz stroja — ostalo je svega 9 boraca, ali položaji na M. Košuti nisu napušteni.

Nemačka avijacija, osetivši da nas je pritesnila na relativno malom prostoru, obilato koristi tu okolnost i ceo dan žestoko bombarduje naše položaje. Borci se boje teškog ranjavanja, naročito u noge, jer su svesni šta to znači u ovoj situaciji. Zbog toga svaki pravi sebi zaklon vodeći računa da najpre zakloni noge pa tek onda glavu. Situacija je takva da je poželjniji pun pogodak, nego teško ranjavanje, a pogotovu nogu.

U sećanju svih preživelih boraca 10 jun ostao je kao najduži dan. Svaki borac je osećao kritičnost situacije. Neprijatelj je svuda okolo. Vode se borbe na život i smrt, i samo da jedna jedinica malo popusti ne bi se imalo kud otstupiti. Sedam naših brigada sa Vrhovnim štabom i bolnicom nalazilo se u taktičkom okruženju. U toj teškoj i napetoj situaciji dolazi izveštaj iz Štaba Druge proleterske divizije da su stigle i ostale naše jedinice sem Treće divizije i da se pripremimo za probijanje obruča u toku iduće noći.

Pristupa se pripremama za proboj. U štabu brigade održan je sastanak sa štabovima bataljona gde su im data detaljna uputstva o pripremama za proboj. Naređeno je da se još jedared pregledaju komore i da se jedinice potpuno rasterete, pošto će se kretati besputnim terenima. Skrenuta je pažnja na noćnu marševsku disciplinu: da se ne galami, ne puši, ne zvecka itd. Da se ne bi usporavalo kretanje predviđeno je da u slučaju ako neki konj padne pod teretom u koloni konjovodac preseče kolan i da samar i tovar ostavi na mestu, a sa konjem da produži kretanje.

Štabovi bataljona su upoznati sa pravcem kretanja.

Proboj se vrši u dva pravca. Naša je brigada u prethodnici desne kolone. Bolnica ide sa levom kolonom.

Oko 22 časa krećemo pravcem: Vrbnička Reka — Stružinsko Brdo — Ruda Planina — Ratkovac. U našoj su koloni još Šesta istočnobosanska i Druga dalmatinska brigada. Prema planu, Vrbničku Reku trebalo je da pređemo po noći. Međutim, pomrčina, besputni teren, a i zakašnjenje u početku pokreta, doprineli su da nam je tek u svanuće čelo kolone prelazilo Vrbničku Reku.

U prethodnici brigade je 2 bataljon, a slede: 3 bataljon, 4 bataljon, intendantura, 1 bataljon. Nemci su držali Stružinsko Brdo (k 1298). Drugi bataljon se kretao zapadno od kote, ali je imao zadatak da izbegava borbu. To je, uglavnom, i uspeo zahvaljujući magli, a verovatno i iznenađenju neprijatelja. Međutim, delovi 3 bataljona i Šeste istočnobosanske brigade morali su proterivati neprijatelja sa Stružinskog Brda, jer je svojim bočnim dejstvom iz automatskog oružja nanosio gubitke glavnini kolone, komorama i intendanturi. Pod psihozom proboja i borbe sve su jedinice težile da što pre izađu iz doline Vrbničke Reke pa se zbog toga u šumi Mrčin-Planine stvorila prilična gužva među našim jedinicama. Tako se na platou Mrčin-Planine našao 4 bataljon na čelu kolone.

Oko 11 časova prelazimo šumsku železničku prugu. Iznenada je nemački streljački stroj naišao na prethodnicu 4 bataljona. Tu je i 1 četa 2 bataljona i štab brigade. Ovi Nemci

su bili poterani od neke naše druge kolone, koja se kretala paralelno sa nama kroz šumu, pa su tako naleteli na nas. Otvorila se žestoka kratkotrajna vatra na sve strane. U jurišu učestvuje i štab brigade. Za nekoliko minuta razbijen je nemački streljački stroj i sudario se, usled slabe veze, sa bataljonima Druge dalmatinske brigade. U tom sudaru imali smo i mi i oni nešto gubitaka. U toku ove kratke borbe zaplenili smo od neprijatelja jedan teški mitraljez, jedan laki mitraljez, dva pištolja, i nekoliko pušaka, a ubili smo pet Nemaca. U toj opštoj gužvi jurišajući poginuo je komandir 3 čete 4 bataljona drug Milutin Perović. Položaj sa koga su Nemci pošli na nas bio je sav isprepleten maskiranim rovovima i telefonskim kablovima. Izgleda da su oni ozbiljno računali sa ovim položajem, a izgubili su ga za nekoliko minuta.

Probijanje do u rejon Ratkovca izvršeno je relativno lako, jer smo se mi pojavili baš onda kad su Nemci jačim snagama tek izlazili na položaje.

Proboj dveju brigada Prve proleterske divizije je, takođe, mnogo doprineo da su poremećeni planovi neprijatelja.

Ako se razmotri situacija kod nemačkih i domobranskih jedinica u momentu proboja Prve proleterske divizije, videće se da su se u tom momentu jake kolone 369 divizije kretale od s. Jeleča prema isturenim položajima koje su im držale relativno slabije snage. Delovi SS divizije iz rejona sela Mratinja prebacuju se, takođe, na Zelengoru. Drugi bataljon 738 puka već je na maršu od Čemerna ka Zelengori (ovaj se bataljon pojavio posle povlačenja Treće krajiške brigade i bacačima tukao Vrbničke Kolibe 9 juna oko 19 časova). Sve nemačke snage bile su u pokretu s ciljem da se pravac Sutjeska — Vrbnice — Jeleč posedne po dubini na nekoliko uzastopnih položaja. U momentu proboja Prve proleterske divizije nemačke jedinice zadesile su se u pokretu tako da nisu stigle da posednu nameravane položaje a oslabile su sledeći pojas odbrane duž komunikacije Foča — Kalinovik. Jednom rečju, nisu stigle ni tamo ni ovamo. Blagodareći momentu za proboj, koji je dobro izabrao Štab Prve proleterske divizije, ona je relativno lako izvršila proboj u rejonu Balinovca i, ostavivši neprijatelja za sobom, krenula prema oslobođenim položajima na komunikaciji Foča — Kalinovik probivši i njih. Gledajući čisto vojnički čini nam se da je čak i bolje što cela grupacija nije krenula u proboj zajedno, jer je takav postupak ošamutio i razvukao neprijatelja. On nije mogao da se baci na grupu koja se probila, zbog grupe koja je još ostala. Snage su mu razvučene i on je ustvari bio tučen po delovima (u tom momentu) od strane naših jedinica.

U širem rejonu katuna Ratkovac prikupljala se 11 juna predveče cela brigada. Tu je prenoćila i 12 juna ceo dan se odmarala i pripremala za dalje akcije. Borci su prvi put posle dužeg vremena dobili nešto mršave pečene ovčetine za hranu. Ovde su se malo i odmorili. Odmah se uočilo bolje raspoloženje. Već se osećalo da je najteže ostalo za nama, širi prostor, veća sloboda, lakše se nekako disalo.

Uveče 12 juna cela brigada, postrojena u jednoj koloni, izvršila je pokret s ciljem da još u toku noći u rejonu sela Ocrkavlja pređe komunikaciju Foča — Kalinovik. Padala je kiša, išli smo pošumljenim terenom, te je bio takav mrak da se ništa nije videlo. Kretali smo se toliko sporo da smo u toku cele noći prešli samo od katuna Ratkovac do Ocrkavlja (10—15 km). To znači da smo išli prosečno 1,5 km na sat. U svanuće smo se čelom kolone našli pred komunikacijom. Prva proleterska divizija takođe je u toku noći trebalo da izbije na komunikaciju na prostoru sela D. Budanj — selo Brače. Ona je to delimično i učinila. Prva proleterska brigada vodila je borbu prema Foči i zatvarala taj pravac, a Treća i Sedma krajiška brigada levo, prema Kalinoviku. Borbe su se vodile u blizini mesta prelaza, tj. sela Ocrkavlja, a tuda je pored boračkih delova trebalo da prođu komora i sve bolnice koje su išle sa ovim delom Glavne operativne grupe.

Neprijatelj je rejon prelaza kontrolisao sa 7 tenkova. Iako su njegovi pešadiski delovi vodili borbu desno i levo sa našim jedinicama, tenkovi su se drsko uvukli, misleći da mi nemamo sredstava da se borimo protiv njih, pa su naš jedini prolaz tukli mitraljeskom vatrom. Kao što smo ranije napomenuli, Prateća četa naše brigade nije zakopala protivtenkovski top i onih nekoliko granata što je imala. Top je u ovoj prilici dobro došao i situaciju vrlo brzo rešio u našu korist. Pod kišom kuršuma postavili smo ga južno od mesta prelaza. Pošto je udaljenje bilo prilično ispalio je samo dve granate. Neprijateljski tenkovi, osetivši vatru protivtenkovskog oružja, odmah su se povukli levo i desno u zaklone. To su iskoristile naše jedinice i počele naglo da prelaze komunikaciju produživši pokret u pravcu sela Miljevine. Pošto su tri tenka ponovo krenula prema rejonu prelaza sa pravca Foče prenet je zahtev da top što pre dođe napred. Komandir čete i nišandžija postavili su top u blizini puta, pozadi jednog potočića u živici, i čekali da se tenkovi primaknu što bliže. Kad je prvi tenk prišao na 200—300 metara, bio je uništen direktnim pogotkom prvim hicem. Vatra je preneta na drugi tenk koji je bio nešto dalje, i on je takođe uništen. Treći tenk je počeo da se povlači ali kako je trebalo da se kreće uzbrdo morao je ići lagano te nišandžija stiže da i na njega ispali granatu ali ona rikošetira. Sve se to odigralo

za 10—15 minuta. Prolaz je ponovo bio slobodan. Top je skinut sa položaja i produžio dalje. Odmah su pokuljali i delovi raznih jedinica. Ovim pravcem su prošle sve jedinice koje nisu bile angažovane u borbi, tj. deo Glavne operativne grupe i sve komore i bolnice. Ovuda je prošao i Vrhovni štab. Sa ostalim bolnicama prešla je i naša bolnica i posle prelaza ponovo se priključila brigadi.

Nije teško oceniti ulogu koju je u ovoj situaciji odigrao naš top. Postojala je velika mogućnost da neprijatelj privuče još tenkova i da uz podršku pešadije krene sa obe strane i čvrsto zatvori napravljenu brešu presecajući na taj način naše snage na dva dela. Kada se to ima u vidu onda se može slobodno reći da se top našao u pravom momentu i na pravom mestu. Ovu situaciju bez njega ne bi bilo lako rešiti. U svakom slučaju bez njega bilo bi potrebno žrtava, dragocenog vremena i nerava da bi se sa tenkovima izašlo na kraj. Tako je savladana i ova neprijateljska prepreka.

VITEZ

(13—20 jun)

Po prelasku komunikacije Foča — Kalinovik brigada je postepeno dolazila k sebi. Bilo je odmora i hrane, pretresale su se protekle akcije, održavani partiski sastanci i, uopšte, sređivale su se i učvršćivale jedinice. U isto vreme, nastupalo se kraćim marševima preko Jahorine prema severu. Zbog aktivnosti neprijateljske avijacije pokreti su vršeni samo noću. Brigada se kretala pravcem: Gajtanovići — Mazlina — Korjen — Gornja Prača. U rejonu Gornje Prače brigada se zadržala 17 juna do 19 časova.

Neprijatelj je posle našeg prelaska komunikacije Foča — Kalinovik zauzeo izrazito defanzivan stav. Prestao je da nas traži ili susreće, već je njegov cilj bio da Glavnoj operativnoj grupi spreči prodor sa prostora Jahorina, u severnom, zapadnom ili istočnom pravcu. Radi toga on odmah vrši pregrupisavanje svojih snaga. Zatvaranje linije duž komunikacije Sarajevo — Goražde i duž puta Sarajevo — Kalinovik stavljeno je u zadatak 369 diviziji. Na liniju Goražde — Ustikolina — Foča tek su pristizali 118 divizija i 4 domobranska lovačka brigada.

U svemu, na liniji Sarajevo — Goražde neprijatelj je imao šest bataljona; na delu Sarajevo — Kalinovik tri bataljona; a na delu Goražde — Foča — D. Budanj jedanaest bataljona. U celini vidi se da neprijatelj još obraća pažnju na mogućnost prodora naših snaga na istok. Međutim, sudeći po rasporedu 369 divizije, koja zatvara severni i zapadni pravac, ona daje prevagu severnom i tu se ne vara.

Na dan 17 juna izjutra Štab 369 puka (sa 13, 14 i 15 četom), 2 bataljon istog puka i 3 četa 202 tenkovskog bataljona bili su u rejonu Podgraba. Ostale jedinice bile su u sledećem rasporedu: 3 bataljon 369 puka — Stambolčić; 1 bataljon 369 puka — Osiječani itd. Na liniji Sarajevo — Goražde od ustaških i domobranskih jedinica bio je 2 bataljon 1-ve ustaške aktivne združene brigade, čiji je štab sa pratećim delovima bio u Palama, 2 četa u Bistrici (6 km južno od Pala), a 3 četa u Podgrabu.

Ovoga puta komunikaciju Sarajevo — Goražde prelaze naše snage na širokom frontu, od Goražda pa do Viteza, u vazdušnoj liniji oko 30 km. Druga proleterska divizija prelazila je prugu glavninom (Četvrta proleterska i Druga dalmatinska) u rejonu Sjetline, a Druga proleterska brigada kod Stambolčića. Brigada je 17 juna oko 19 časova krenula u koloni pravcem Hajdučka Česma — Nadžakov Gaj — Vitez. Napred su išli 1 i 4 bataljon, a pozadi ostali delovi sa 2 i 3 bataljonom. U zoru 1 i 4 bataljon su razbili posadu od nekih 40 Nemaca sa dva tenka u rejonu Podvitez — Vitez. Zaplenjeno je mnogo benzina i municije koja je bila grčkog i francuskog porekla, pa pošto ni jedna ni druga nije bila za nas, to je uništena. Izjutra oko 5 časova 18 juna prešli su kod Viteza 2 i 3 bataljon. Po izbijanju na komunikaciju brigada je sa 4 bataljonom posela rejon Galež (tt 1122), 2 bataljonom Podvitez — Vitez, 1 bataljonom liniju V. Gradina (k 1201) — Vitez, a 3 bataljon položaj u rejonu k 1139 — Brezovac. Drugi bataljon imao je zadatak da zatvara komunikaciju od pravca Pale — Sarajevo, a 3 bataljon komunikaciju u pravcu Sjetline, gde su se takođe prebacivale naše snage.

Pošto železnička stanica Stambolčići još nije bila likvidirana to su taj zadatak dobili 1 četa 2-og bataljona i jedan vod iz 1 bataljona. Oni su napali stanicu i zauzeli spoljnu odbranu. Kada su iz bunkera koje su zauzeli pristupili likvidaciji same stanične zgrade, odakle je neprijatelj davao otpor, od Pala je naišao oklopni voz. Pošto su se naši nalazili u bunkeru to je neprijatelj gađao topom iz oklopnog voza. Sva je nesreća bila u tome što su vrata od bunkera bila okrenuta prema železničkoj stanici tako da je top iz oklopnog voza sa stanice mogao uspešno da gađa u taj veliki otpor. Zbog toga su 1-va četa i vod morali da napuste bunker i da se povuku u pravcu Viteza prema svojoj glavnini.

Za ovo vreme u rejonu Pala prikupila se grupa »Vertmiler« koja se sada sastojala od 369 protivtenkovskog bataljona, 1 bataljona puka »Brandenburg« i 12 tenkovske čete. Ova grupa, ojačana delovima 2 bataljona 1 ustaške združene brigade, krenula je izjutra iz Pala i u 14.30 časova, uz podršku tenkova,

zauzela položaje koje je držao 1 bataljon (k 1201 — Vitez). Bataljon je položaje napustio, uz slabiji otpor, ali je izvršio protivnapad i neprijatelja proterao. Čitava neprijateljska grupa vraća se u Pale a 1-vi bataljon sve svoje delove prebacuje severno od komunikacije u rejon Viteza.

Grupa »Vertmiler« je 19 juna ponovo krenula iz Pala za Stambolčiće sa zadatkom da otvori put za Podgrab. Nadirući duž puta u tri kolone (sa šest tenkova): jedna prema Vitezu, druga prema Galežu i treća severno od Galeža, neprijatelj je uspeo da potisne naše bataljone sa Viteza i Galeža. Greškom 2-gog bataljona, koji nije ostavio jednu četu na serpentinama u rejonu Podviteza, neprijatelj je iznenada prodro u pozadinu naših položaja i zaplenio bojnu komoru i komoru 4-og bataljona. Ovaj prodor neprijatelja iznenadio je sve jedinice u tom rejonu i svi su se morali na brzinu povlačiti. Brigada se potom povukla u visinu sela Hotičine. Sutradan u 17 časova brigada je odatle krenula na sever preko Romanije. Tako je savladana i četvrta, poslednja prepreka, a dalje akcije Nemaca s ciljem okruženja i uništenja Glavne operativne grupe su prestale. Neprijatelj je obustavio dalje gonjenje, jer je uvideo da bi to sve bilo uzaludno.

*

Ako se uzme kao približno tačno da je brigada ušla u Petu neprijateljsku ofanzivu sa 750—800 boraca (u taj broj ulazi oko 150 novih boraca koji su u jedinicu došli pred sam početak ofanzive), pa se to brojno stanje uporedi sa onim po izlasku iz ofanzive (350—400 boraca) vidi se da je imala oko 50% izbačenih iz stroja. Od toga je 81 poginulo, 109 ih je ranjeno i 218 nestalo. Svega 408.

Pada u oči veliki broj nestalih boraca. Kao što smo već u početku napomenuli među nestalima su bili bolesni i novomobilisani koji su usled teškoća napustili jedinice i vratili se svojim kućama. Pri tome je važno napomenuti da nije poznat ni jedan slučaj predaje ovih boraca neprijatelju. Naprotiv, poznat je veliki broj slučajeva, da su se borci radije ubijali nego padali živi u ruke neprijatelju. Svi ovi podaci i sve ono što je do sada rečeno o brigadi govori, s jedne strane, o velikim i krvavim borbama koje je ona vodila, a s druge, o moralnoj čvrstini njenog boračkog i starešinskog kadra. Ovo je utoliko značajnije kad je iz ratnog iskustva poznato da su jedinice posle 30% ljudstva i naoružanja izbačenih iz stroja uglavnom nesposobne (bez popune) za dalje akcije. A naša je brigada i posle 50% izbačenih iz stroja izvršavala sve postavljene zadatke.

Branko Šotra: KROZ ŠUMU (linorez)

Posmatrajući dejstva — akcije brigade u okviru čitave Pete ofanzive pa, prema tome, i u sadejstvu svih jedinica Glavne operativne grupe, pada u oči nekoliko momenata u akcijama brigade koji imaju opšti značaj.

— Pri poznatom razvoju događaja, splet kanjona i reka Pive, Tare, Drine i Sutjeske u rejonu Šćepan-Polja, kao i platoi, koji su obuhvaćeni ovim rekama, Rudine i Vučevo, imaju prvorazredni značaj. Druga proleterska brigada (u početku samo njen deo, a zatim i cela) našla se na tim sudbonosnim položajima. Izvodeći akcije i čuvajući taj splet u našim rukama, brigada je uspela da odoli svim nemačkim pokušajima i da osujeti nameru neprijatelja da ovlada Šćepan-Poljem i da stavi pod svoju kontrolu mostove preko Tare kod Uzlupa i preko Pive kod D. Kruševa. Time je ona obezbedila slobodu manevra čitavoj Operativnoj grupi. Posle ovog prvog uspeha, po naređenju Vrhovnog štaba, brigada proširuje manevarsku prostoriju u pravcu proboja prema rejonu Vučeva i dolini Sutjeske, gde u sadejstvu s Majevičkom i Šestom istočnobosanskom brigadom odnosi i drugu sudbonosnu pobedu nad Nemcima odbacivši ih sa Vučeva i time sahranjuje svaku njihovu nadu da zauzmu ove položaje. U isto vreme preseca i tako važnu rokadnu komunikaciju u dolini Sutjeske u rejonu Suhe. Bez ove komunikacije Nemci su bili primorani da komuniciraju i povezuju se preko zaobilaznih, teških i besputnih terena Zelengore, da gube dragoceno vreme i da svoje jedinice snabdevaju avijacijom. Sve to dalo je mogućnosti da se težište operacije Glavne operativne grupe prenese na prostoriju Vučevo — Sutjeska — Zelengora.

— Kad se govori o toku događaja — prelaska Glavne operativne grupe sa Vučeva preko doline Sutjeske i izbijanju na Lučke i Vrbničke Kolibe, — ne može a da se ne uoči važnost zauzimanja i odbrane mostobrana na Sutjesci na liniji: Košur — G. i D. Bare — Suha. Druga proleterska zauzima taj mostobran i osujećuje sve pokušaje Nemaca da ga likvidiraju, naročito u rejonu Košura i Suhe. U prvo vreme ona sama brani taj mostobran ne dozvolivši njegovo smanjivanje ni za korak.

Po pristizanju ostalih delova Glavne operativne grupe ona predaje deo mostobrana u rejonu G. i D. Bara i Suhe drugim jedinicama da bi izbijanjem u rejon sela Vrbnice još proširila mostobran i, u isto vreme, manevarsku prostoriju na pravcu proboja, obezbeđujući desni bok ovog pravca i držeći još položaje pred Košurom. Devet dana i noći delovi brigade jurišali su na Košur i odbijali juriše nemačke pešadije podržavane snažnom vatrom artiljerije i avijacije. Devet dana i noći delovi brigade ne daju ni koraka napred nemačkim jedi-

nicama, štiteći na taj način vrlo važan prelaz iz doline Sutjeske u dolinu Hrčavke.

— Noću 9/10 i u toku dana 10 juna brigada se nalazila u nimalo zavidnoj situaciji u širem rejonu Lučkih Koliba. Iako opkoljena sa svih strana, ona čvrsto drži posednute položaje, obezbeđujući na taj način kontinuitet između Prve proleterske divizije i ostalih snaga Glavne operativne grupe koja tek izbija iz doline Hrčavke. Nije teško pretpostaviti šta bi se dogodilo da se ona nije našla između nemačkih snaga koje su nadirale iz rejona sela Vrbnice prema Lučkim i Vrbničkim Kolibama i onih koje su napadale iz rejona Zelengore u pravcu Ljubinog Groba. Malo je rastojanje koje je delilo ove dve neprijateljske grupe. Druga proleterska brigada nije dala neprijatelju koji je nastupao sa pravca Vrbnice ni stope napred. Za to vreme pristigle su i ostale jedinice koje su stale na put nemačkim snagama sa pravca Zelengore.

— Protivtenkovski top brigade, iznesen iz najtežih okršaja, imao je u rejonu sela Ocrkavlja na komunikaciji Foča — Kalinovik (mesto prelaza Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba) vrlo važnu ulogu. On je sa nekoliko uspelih hitaca rasterao neprijateljske tenkove i omogućio nesmetani prelaz preko komunikacije.

— Pada u oči da Štab Druge proleterske brigade jedno vreme ofanzive komanduje — rukovodi i Drinskom operativnom grupom. Zbog toga je komandovanje — rukovođenje brigadom otežano, što se, svakako, odražava na rad i akcije brigade, naročito u pogledu organizacije sadejstva i skupnog dejstva čitave brigade. Ove slabosti naročito dolaze do izražaja u borbama oko Košura. Možda je trebalo nešto preduzeti i ne dozvoliti da brigada, nalazeći se na vrlo važnim položajima po čitavu Glavnu operativnu grupu, ostane bez čvrstog rukovođenja — komandovanja.

Blagodareći prekaljenosti, svesti i spremnosti, kako boraca tako i starešina, brigada je časno izvršavala sve postavljene zadatke.

Sredoje UROŠEVIĆ

PO DRUGI PUT NA SUTJESCI

etvrta ofanziva je završena pre skoro dva meseca. Sredoje[1] i ja, kao članovi štaba brigade sa 1 i 2-gim bataljonom proveli smo neko vreme u selu G. Brezna. Imali smo zadatak da obezbeđujemo slobodnu teritoriju od prodora neprijatelja iz Nikšića. Sva naša aktivnost ispoljavala se u slanju patrola da se slobodno prošetaju po nikšićkom polju, jer se Talijani, zastrašeni porazom na Javorku, nisu nigde pojavljivali. Ostalo vreme provodili smo u pripremanju priredbi za jedinice i narod. Sa starešinama smo održali i kratak vojnostručni kurs i to s dosta uspeha. Ishrana je bila slaba, jer ova sela i sebe teško ishranjuju, te smo naređenje za pokret s radošću primili. Krenuli smo 19 maja ujutru.

Spustili smo se u duboki kanjon Komarnice i jednom vrlo uskom, krivudavom stazom popeli se na drugu stranu. Iako, gledano u vazdušnoj liniji, to pretstavlja neznatnu daljinu, mi smo ceo dan maršovali. Prenoćili smo u selu Duži. Dvadesetog ujutro produžili smo pokret. Već je bilo prošlo podne kad smo se preko Jezera primicali Žabljaku. Dan je bio topao i sunčan, pravo proleće. Dok smo išli pored jedne grupe kuća sela Bukovice ugledali smo nekoliko eskadrila aviona koje su žurile prema Kolašinu. Mora da im tamo ne ide dobro kad onako žure, šalimo se, mada nam nije drago što ih vidimo. Bataljone smo ostavili u jednoj šumici pred naseljem a mi smo pošli, Sredoje i ja, u Komandu mesta da obe-

[1] Sredoje Urošević, načelnik Štaba Druge proleterske brigade.

zbedimo ishranu. Usput smo naišli na našu divizisku bolnicu. Ranjenici se obradovaše našoj poseti.

Komanda mesta se nalazila u jednoj kući. Nismo uspeli da drugovima iznesemo naše potrebe, kad se prolomi tresak. Istrčasmo svi napolje a »Štuke« jedna za drugom pikiraju i bacaju bombe. Potrčasmo preko livade ka potoku, ali parčad čelika i kamenja prisili nas da legnemo u jednu udolicu nasred livade. »Štuke« se i dalje obrušavaju i svojim piskavim sirenama, treštanjem motora i eksplozijama bombi stvaraju zaglušujuću huku. Najviše pikiraju na školu, verovatno zato što je to najveća zgrada, ali uzalud se upinju.

— Slabo vas je Gering školovao — dobacuje komandant mesta Stole Žugić.

Bili smo obavešteni da se priprema ofanziva neprijatelja, ali se nismo nadali da će ovako brzo početi.

Dobro je što smo ostavili vojsku u šumi, izvan naselja. Inače bi smo imali strašne gubitke.

»Štuke« su počele da mitraljiraju. Znači, nemaju više bombi. Odahnuli smo. Sad će valjda otići, pa će se ova situacija popraviti. Ali nije bilo tako. Još one nisu otišle, a doletelo je, devet »Dorniea«, pa se svi avioni uzmuvaše iznad naših glava, kao pčele pred kišu. I ponovo eksplozija za eksplozijom, kao da se stenje visokog Durmitora ruši. Kad su pobacali velike bombe, počeli su da nas zasipaju malim. Izbace, tako, jednu duguljastu kantu, koja posle nekoliko sekundi eksplodira i razaspe puno malih bombica. Ove su bombe, kad zateknu vojsku na otvorenom polju, kao nas sada, vrlo opasne. »Štuke« su odletele a doletelo je šest »pikavaca«. Trešti sve unaokolo, odjek eksplozija odbija se od durmitorskih strana te još više pojačava huku. Pravi pakao. Po jačini ovih prvih avijaciskih udara vidi se da će ofanziva biti žestoka.

Ovo mi je jedno od najtežih bombardovanja koje sam doživeo od početka rata. Nikad se nije ovoliko aviona okomilo na jedan mali cilj, a da sam i ja bio tu. Sve je to trajalo sat, možda nešto malo duže, a meni se učinilo da je protekla čitava večnost. Hitajući ka bataljonima, posmatramo rezultate bombardovanja. Slabi su: dve male bombe pogodile dve kuće, jedna je zapaljena, ali su neki drugovi odmah ugasili vatru. Iako smo bataljone ostavili u šumici ispred Žabljaka, ipak smo od mitraljiranja imali nekoliko mrtvih i ranjenih.

Nastavili smo pokret. Zanoćili smo u selu Pitomine. Sutradan u ranu zoru peli smo se uz M. Štulac. Daleki pucnji dopirali su do nas, kako s pravca Bijelog Polja, tako i od Foče. Neprijatelj vrši pritisak i energično napada koristeći ne samo svoju avijaciju već i premoć svojih svežih kopnenih snaga.

Štab brigade smo zatekli blizu razvalina nekakvog starog grada iznad Šćepan-Polja. Ovde su 3, 4 i 5-ti bataljon. Oni vode žestoke borbe. Četvrti bataljon drži samo ušće reke, dobro se maskirao i tuče svaki pogodan cilj na desnoj obali Tare. Švabe su besne: tuku artiljerijom i avijacijom, ali nemaju gotovo nikakvih rezultata. Borci se ukopali, zavukli između kamenja i čim nalet avijacije prođe a neki neprijateljski vojnik proviri oni odmah pucaju. I to tako traje, kako su mi pričali, već više dana.

Danas su bombardovali štab brigade, na metar-dva padale su male bombe, ali nisu sve eksplodirale.

— Loše im fabrike — šali se Krcun[2] posle srećnog završetka bombardovanja.

Drug Tito naredio je da Druga proleterska brigada uputi deo snaga na Vučevo. Tako smo, Sredoje i ja, odmah sutradan sa 1 i 2 bataljonom nastavili da se penjemo strmim puteljkom uz Vučevo. Što smo se više peli, uspon je bio sve strmiji i teži. Oko podne bili smo na vrhu. Pred nama se ukaza visoravan s dosta pašnjaka, prošaranih šumarcima. Tu i tamo poneka koliba. Pred jednom smo zatekli domaćina koji je nešto opravljao.

— Ima li gde Nemaca, — upitasmo ga.

— Ja ih — odgovori on — nisam video. Ovde nisu dolazili.

Ipak smo odlučili da se obezbedimo s pravca Tjentišta, te smo poslali 2-gi bataljon da posedne Javor i Koritnik. Seljak je pošao da im pokaže put. Tek što su oni zamakli u šumu, odjeknuo je pucanj i otpočela borba.

— Juriš... juriš — čulo se nekoliko povika i sve se namah utišalo.

— Sukobili smo se s Nemcima — izvesti nas kurir koji je brzo stigao. — Poginula su nam dva borca i vodič. Nemce smo proterali.

Da su Nemci stigli samo desetak minuta ranije i da su zaposeli onu strmu stazicu koja iz kanjona Sutjeske izvodi na Vučevo mi bismo se loše proveli. U ratu i sreća, ponekad, igra veliku ulogu.

Nemački komandant kasno je uvideo da je zakasnio. Zbog toga je svakodnevno pokušavao da ispravi svoju grešku. Stalnim napadima, s manjim ili većim jedinicama, hteo je da nas potisne s Vučeva i da on zagospodari njime i tako stvori uslove za uništenje naših snaga koje se nalaze u dolini Pive i Tare. Velika upornost i opreznost morala je stalno da bude

---

[2] Slobodan Penezić-Krcun, politički komesar Druge proleterske brigade.

zastupljena kod naših boraca na položajima kod Koritnika i Stožera. Od Čureva, strmim liticama, verali su se Nemci i pokušavali, sad ovde, sad onde, da postignu uspeh. Ali svuda su bili dočekivani vatrom i brže se, nego što su očekivali, kotrljali nazad...

Posle nekoliko dana cela brigada našla se na ovoj teritoriji. Tada smo 1 i 2 bataljon uputili u dolinu Sutjeske, kod Suhe, sa zadatkom da postavljaju zasede nemačkim kolonama koje komuniciraju od Gacka dolinom Sutjeske. Ostali deo brigade je ovde, na Vučevu. Četvrti bataljon zatvara pravac od Čureva preko Ždrijela, Peti bataljon je u toku rasformiranja, a 3-ći je u pokretu od Pive ka Vučevu. Stigla je i Majevička brigada. Sad ona preuzima položaje 1 i 2-og bataljona.

Rano je jutro. Pirka vetar sa Lelije i Zelengore. Dan će biti lep. Nama bi više odgovoralo da je vreme oblačno, jer je ovakav dan povoljan za avijaciju neprijatelja. Mi je u ovom ratu još nemamo. Pošao sam u 4-ti bataljon da izvršim odluku Štaba brigade o smenjivanju komandanta bataljona Maksića. Bataljonom će otsada komandovati komandir 3-će čete Božo Đorđević. Maksić se, po mišljenju Štaba brigade, nije dovoljno snašao. Put me vodi između vrtača padinama krševitog Maglića. Bataljon je na položajima iznad Tjentišta.

Tek što sam stigao u bataljon otpoče pucnjava na Vučevu kod Majevčana. Osluškujemo da bismo ocenili o čemu se radi. Izgleda da su Nemci iskoristili odlazak naših bataljona i vatra se prenosi sve dublje. Spremamo se za pokret ka Vučevu, da bi pomogli Majevčanima, kad otpoče borba i u dolini Sutjeske, kod Suhe.

Kome je potrebnija pomoć? Udaljenost je podjednaka. Ipak smo se odlučili za pokret ka Vučevu, jer, u Suhoj, svakako, naši napadaju a na Vučevu smo mi napadnuti. I ishod dole nije bitan za glavnu, kao što je to gore na platou.

Žurno smo nastavili pokret. Želeli smo da neprijatelja udarimo u leđa, jer smo se nalazili na pogodnom mestu. Ali kada smo prolazili kroz šumu Zeleni Homor začuli smo poklike za juriš. Nemci su počeli da otstupaju. To nas je nagnalo da još više požurimo. Manji delovi neprijatelja pri otstupanju su natrčavali na nas ali smo ih mi dočekivali vatrom te su bežali prema Stožerima. Stigli su i borci našeg 5-og bataljona. Oni su morali da prekinu rad na rasformiranju da bi učestvovali u borbi. Razbijanju Nemaca doprineli su i neki bataljoni Prve proleterske brigade koji su iz doline Pive tek pristizali. Tako je propao još jedan pokušaj Nemaca da ovladaju Vučevom i oni su morali da se »spasavaju« skačući niz strme litice Vučeva.

Vraćamo se istim putem nazad. Kad smo stigli na ranije položaje bataljona, u Suhoj je vladala tišina. Kako je rešen

ishod borbe ne znamo. No, verujemo da im 1-vi bataljon i Grebići[3] nisu ostali dužni. Izvršili smo smenu komandanta i to saopštili borcima. Čini mi se da su promenu dobro primili. Predveče ovde stiže Štab brigade. Smestili smo se između debelih bukava na Dragoš-Sedlu. Vatra pucketa. Zahladnilo je. Vetar duva kao da je jesen, a ne tek početak leta. Ležimo pokraj vatre i okrećemo se čas na jednu čas na drugu stranu: dok se jedna greje druga se već sledila. Slaba odeća i gladovanje učinili su svoje, pa smo postali neotporni prema hladnoći.

— Nemojte da vam šinjeli izgore — dobacuje nam Krcun. Izgledaćete kao tifusari.

Stvarno, mnogi dok ih san savlađuje, primaknu se vatri više nego što bi trebalo.

Prvi i Drugi bataljon potukli su juče Nemce na Suhoj. Uništili su im celu kolonu. Najeli su se dobro njihovih konzervi. Mi im zavidimo. Hleba danima nismo videli. Ovde se zadržavamo više no što smo mislili. Ranjenici vrlo sporo pristižu uz strmu stazu Vučeva.

Četvrti bataljon takođe je postigao dobar uspeh. Jedne noći iznenadio je Nemce na Borovnu. Polako su se privukli neprijatelju i čim su odjeknuli prvi pucnji uskočili su u rovove. Mada su Nemci bili iznenađeni, nisu ih mogli lako da savladaju. Bilo je borbe prsa u prsa i gušenja dok ih naši nisu proterali.

— Gasi vatre, — gotovo svaku noć po nekoliko puta odjekuje šumom. — Ni noću nam mira ne daju, — gunđaju sanjivo drugovi, dok iznad nas zuje avionski motori, a piloti traže ciljeve. Vatre su noću za njih dobra meta.

Tridesetog maja cela naša brigada je u blizini reke Sutjeske. Nemci napadaju na naš 3 i 4-ti bataljon, ali bez uspeha. I dalje smo na Dragoš-Sedlu. Debela bukova stabla služe nam kao zaklon.

Prošle godine, skoro u isto vreme bio sam ovde. To je bilo posle Treće ofanzive. Onda je u ovoj dolini vladala nesnošljiva tišina. Sva naselja spaljena, nigde žive duše, sem divljači skrivene u šumama. Samo izđikala trava oko zgarišta kuća. Sad je drugačije: borbe traju od jutra do mraka. Jedino je u pogledu ishrane ista situacija: glad i ove kao i prošle godine. Preko dana jedemo srijemušu, koja miriše na luk. Po parče konjskog mesa dobijemo tek kad padne mrak. Zasad je još uvek to od konja, ranjenih i ubijenih u toku bombardovanja...

---

[3] Čačani, pripadnici 2-og (čačanskog) bataljona.

Proboj teče dalje.

Drugi bataljon upućen je da posedne Bare. Treba obezbediti levi bok naših snaga.

Treći i 4-ti bataljon, nekoliko dana iza toga, vrše napad na Košur, jednu kosu iznad Tjentišta. Između Košura i Bara je breša kroz koju prolazi staza kojom treba da prođu naše jedinice. Nemci su nas preduhitrili i zaposeli ove kose. Napad nije uspeo. Imali smo teške gubitke: 9 mrtvih i 15 ranjenih. Dva dana kasnije napad na Košur je ponovljen. Napad ovog puta vrše: 1 i 4-ti bataljon naše brigade i Šesta istočnobosanska brigada. Koliko se sećam raspored je bio sledeći: 4-ti bataljon je u centru i napada od Krekova, desno od njega s pravca Tjentišta napadaju Bosanci, a obuhvatom od potoka Hrčavka napada 1-vi bataljon. Ni ovoga puta napad nije uspeo, jer je neprijatelj brojan i pruža jak otpor. Dobro su se utvrdili a pojačanja im od Popovog Mosta stalno pristižu.

— Šta je to, te je Košur neosvojiv? — postavljam pitanje grupi boraca 4-tog bataljona koja se posle povratka iz borbe odmara pod jednim krošnjastim drvetom.

— E da je nama da se najedemo mi bi smo nj'h tamo naučili pameti — odgovara mi Ljubiša Maksić. Ovako, dok dođemo do jurišnog položaja mi više snage nemamo. Nestane nam je baš onda kad nam je najpotrebnija, onda kad nam treba pretrčati onih stot'nak metara i sjuriti se u njihove rovove. Istina, dobro su i utvrđeni, oborili su debele bukve pa ispod stabala napravili mitraljeska gnezda. Ali, svejedno, kad bi samo nekoliko dana intendanti poboljšali sledovanje ždes'li bi mi njih...

Doneta je odluka da se prebacimo na suprotnu stranu Sutjeske.

Pod zaštitom mraka i magle spustili smo se niz šumu Dragoš-Sedla i pored Borovna približ'li Sutjesci. Noć je mračna i ne vidimo reku ali se jasno čuje žubor brze vode.

— Lakše ovuda, jedan po jedan — savetuje nam Lune[4].

Nemci, iako nas ne vide, često otvaraju vatru oko mosta. Preko nekih rasklimanih dasaka pređosmo Sutjesku. Tako je bolje nego da gazimo hladnu vodu, pa makar zapraštalo oko glava.

Razmest'li smo se u šumi iznad negdašnjeg sela Krekova. Kažem negdašnjeg, jer je selo popaljeno a ostala su zgarišta. Za ishranu koristimo iste »intendantske rezerve« — ubijene konje i travu strijemušu.

---

[4] Miodrag Milovanović-Lune, zamenik komandanta 2 brigade. Poginuo 1944. Narodni heroj.

*

Glavne borbe ovih dana razvijaju se na bokovima proboja — na desnom boku oko Košura i na levom od Gacka gde neprijatelj napada niz Sutjesku i prema visovima Tovarnice. Avijacija je aktivna iako je kišovito vreme pa nam ni to »protivavionsko oružje« ne pomaže. Lete po lepom vremenu, lete po ružnom, lete i danju i noću. No, nije ni njima lako. Oni pokušavaju da nam na ovim položajima spreče proboj. Bacaju jedinicu po jedinicu a mi ih razbijamo. Meni se čini da i ovi čuveni nemački komandanti znaju izgubiti glavu. Umesto da prikupe snage pa da udar bude snažan, oni, čim im stigne koji bataljon ili puk, ubace ga u borbu. Izgleda da s nervima ne stoje najbolje.

Naše patrole često idu ka Jeleču. Interesuje nas kako je na Zelengori, a naročito kakva je situacija oko komunikacije Foča — Kalinovik. Danas smo dobili izveštaj od Čuslovića[5] da neprijatelj koncentriše neke jedinice oko Kalinovika i da mu u Sarajevu stalno pristižu sveže snage. Znači, treba očekivati postavljanje novog obruča. Izvestili smo o tome Štab divizije.

Lako bismo mi razbili ovo i izišli iz okruženja kad ne bismo morali da čekamo ostale jedinice i ranjenike koji tek u manjim delovima izbijaju na Vučevo, a najveći deo je još u dolini Pive.

Treći bataljon stigao je bez optora do Vrbnice. Nakon dana tamo smo uputili i 2-gi bataljon. Njega je na Barama smenila Druga dalmatinska brigada. Neposredno ispred nas nema neprijatelja već samo na bokovima, breše koja je široka od Tjentišta do Suhe. Uzalud se neprijatelj trudi i upinje da preseče ovih nekoliko kilometara. Naši se ljudi bore natčovečanski, iako su iznureni glađu, stalnim borbama i pokretima, bore se kao da svaki dan dobijaju puno sledovanje hrane. Tačno je da nam nedostaje snaga napada, ali ipak pomalo nagrizamo neprijateljsku odbranu i uz to uspevamo da odbijemo i sve njegove napade...

*

U podnožju jedne stene Usovičkog Potoka dimi se vatra. To Mića, brigadni kurir, pokušava nešto da spremi za večeru. Lune i ja pođosmo da ga obiđemo.

— Šta radiš Mićo, — obrati mu se Lune.

Mića drži nož u ruci i obilazi oko ubijenog komordžiskog konja.

— Eto malopre ga ubi bomba, žao mi ga je, a gladni smo.

[5] Radivoje Čuslović, obaveštajni oficir 3-eg bataljona.

— Pa mrtav je, šta ga imaš više žaliti.

— Istina, mrtav je, ali, vi znate kako nas je dobro slušao — dodade žalosno Mića.

Taman smo malo raspirili vatru i komadići mesa, nanizani na štapiću, počeli da mirišu, kad se pojaviše avioni. Verovatno su privučeni dimom i bombe su počele da se survavaju u duboki potok. Jedna udari u stenu iznad nas pa odbivši se eksplodira desetak metara dalje. Mi se pogledasmo, ali čim avioni odoše nastavismo s poslom.

Pred podne stigosmo na Milinkladu. Ovde je 1-vi bataljon. Četvrti je ispred Košura a 2 i 3-ći su negde kod Vrbnice. Nas dvojica, Sredoje i ja, rašir:li smo šatorsko krilo ispod jedne razgranate bukve i legli. Oko nas leže drugovi iz 1-vog bataljona. Tek što smo legli a dođe kurir.

— Zovu vas komandant i komesar brigade — saopšti nam.

Pogledah šatorsko krilo na koje sam se bio udobno namestio pa sam pomislio, neka ga, vratiću se. Tek što smo prišli isturenom kamenjaru, a s pravca Zelengore pojavi se devet »Štuka«. Mi smo potrčali da bi se zaklonili. One su napravile jedan krug i prvi avion se usmeri na naš kamenjar. Pogledao sam u jedno udubljenje između kamenja, bilo bi zgodno da se tu zavučemo, ali, jedna žućkasta zmija leži u uglu i posmatra me. Ovo je njena kuća. U tom prva bomba zagrmi, zmija šmugnu, a ja zauzeh njeno mesto.

Opasnost nam je pretila sa svih strana, ali zasad je najnesnosnija ova iz visina. Kad istrošiše bombe i isprazn:še mitraljeske redenike, »Štuke« se sviše u formaciju i žurno odoše da se odmore i pripreme za novi napad. Mi smo stigli na sastanak i saznali za pokret i za naređenje Vrhovnog štaba o zakopavanju teškog oružja.

— Znači situacija je stvarno teška, kad drug Tito donosi ovakvu odluku, — kaže mi Lune dok smo se razilazili.

Pošao sam po svoje šatorsko krilo, kad tamo mesto njega zjapi široka jama; okolo polomljene grane i iskasapljena tela mrtvih drugova.

Kako koji dan dođe, borbe su sve žešće. Napadi neprijatelja su sve ogorčeniji a naša iznurenost od svakodnevnog izgladnjavanja sve veća. Čini mi se da je gladovanje dostiglo svoj vrhunac. Sve više osvajaju misli: kakvo bi uživanje bilo naići na njivu zrelog žita. Hleb, to je i u snu neostvarljiva želja.

Lakše nam je kad se branimo nego kad napadamo, jer pri odbrani ne moramo praviti pokrete. Inače, mi smo uvek napad pretpostavljali odbrani.

Oko podne je otpočeo napad sa svih strana. Izvodio se sa dosada neviđenom žestinom. S Košura, u nekoliko talasa, neprijatelj napada prema Milinkladi, a i na Barama Druga dalmatinska brigada ima pune ruke posla. Tamo grmi. Očito je da Nemci koncentričnim udarom na oba boka pokušavaju da preseku prolaz i spreče nam dalji proboj.

Sve njihove napade s Košura odbili smo s 1 i 4-tim bataljonom, i to tako uspešno da ih je za izvesno vreme prošla volja da napadaju. Borci su ih pustili na blisko otstojanje pa onda ošinuli po njihovom streljačkom stroju. Ono što nije poginulo pobeglo je nazad i sad, bacačima i artiljerijom, nemilosrdno tuče po obroncima Ozrena. Sigurno će skoro doći i avioni. Na Barama, izgleda, situacija nije dobra, eho borbe se stalno približuje, te se po tome vidi da Nemci tamo imaju uspeha. Da bi sa te strane zaštitili ovu jedinu stazu koja vodi preko Milinklada, deo snaga je otišao na Tisovo Brdo. Nešto kasnije pucnjava se udaljila. Izgleda da su Dalmatinci uspeli da odbace neprijatelja. Mi smo nastavili pokret preko Hrčavke i dalje uz Debelu Ravan ka Lučkim Kolibama.

Dragojlo[6] i dalje vuče svoj topčić. Taj mali top je mezimče brigade. Oteli smo ga na Jajcu prošle godine i puno puta bio nam je od velike koristi a naročito u borbama na Livnu i Brežici. Dragojlo je uspeo da uveri Štab brigade da neće dozvoliti da top neoštećen padne neprijatelju u ruke a isto tako da nam neće ometati brzinu pokreta.

Svi podaci koje smo dobili potvrđuju da neprijatelju stižu nova pojačanja od Sarajeva. Mi to i osećamo po sve snažnijim napadima na nas. Trebalo bi da se brže probijemo ali iznurene jedinice ne mogu. Pa ukoliko bi one i mogle, sporo pristizanje ranjenika usporava proboj.

*

Kolona polako promiče između retkih starih borova. Kad smo se uspeli na plato Katunišče povelika grupa aviona pomoli se iza zelene šume Trebova Pl. Brzo smo legli, nas nekolicina po livadi u gustu visoku travu. Piloti nisu ni obratili pažnju na nas već su se ustremili na šumu. Tamo su izručili bombe. Tuku nemilice: prašina od izrovane zemlje, dim, padaju stoletna stabla. Mi sve to posmatramo iz zelene livade. Radosni smo, jer smo pre nekoliko minuta, izišli iz te iste šume.

Na Lučkim Kolibama zatekosmo 2 i 3-ći bataljon. Sad je na okupu čitava brigada. Radoja[7] i Dragog[8] otkrio jedan

[6] Dragojlo Stojlić, komandir Prateće čete 2-ge brigade.

[7] Radoje Ljubičić, zamenik političkog komesara 4-tog bataljona 2-ge brigade.

[8] Dragi Milenković, član Politodela 2-ge brigade.

avion. Gađa ih iz mitraljeza i kad je utrošio svu mitraljesku municiju, i ništa im nije učinio, pilot je počeo da puca iz pištolja.

— Nešto nam je vikao — tvrdi Radoje.

— Mora da je vikao »Dođite gore da se predate« — šali se Lune.

Malo kasnije taj bezobrazn'k tresnu o tvrdo stenje Treskavca. Uživali smo gledajući kako sagoreva u plamenu. Nije poznat strelac koji nam je pričinio ovo zadovoljstvo.

S bataljonima smo poseli položaje prema Treskavcu i Košuti. Nalazimo se na vrlo uskoj prostor'ji. Neprijatelj misli da je došao momenat da nas uništi na ovom platou Lučke Kolibe — Vrbničke Kolibe, kad mu to nije uspelo u kanjonu Pive i u dolini Sutjeske.

Po ceo dan avioni urlaju iznad naših glava, bacaju bombe raznih težina, tuče nas artiljerija svih kalibara. Svud okolo trešti od eksplozija; lete komadi železa, zemlje i kamenja, a vazduh tužno miriše na barut. Povrh svega toga nema se šta da jede. Zb'jeni smo sa čitavom brigadom u prečniku od dva kilometra.

I ovog dana svi pokušaji Nemaca da probiju našu odbranu bili su uzaludni. Naveče, morali su se zadovoljiti istim položajima s kojih su jutros pošli u napad. Mrak je počeo da se spušta . . .

— Mi se večeras probijamo — javiše nam iz Štaba Prve divizije. Oni su branili položaje prema Ljubinom Grobu i dalje levo. S'tuacija se ovim komplikuje. Zato je komandant naše brigade, Ljubodrag Đurić, pošao kod druga Tita. Vratio se tek ujutru. Saopštio nam je da moramo i dalje ostati na istim položajima. Drug Tito nam je nared'o da ne dozvolimo Nemcima da prob'ju našu odbranu. Položaje koje je držala Prva divizija treba da zaposedne Četvrta crnogorska brigada. Ona već stiže iz doline Hrčavke. Čuli smo da je drug Tito ranjen. To je začas saznala cela brigada. Svi borci su hteli o tome što više da saznaju: kad je ranjen, od čega, gde, kako, je li teško? Pitanja su padala jedno za drugim. Zaboravili smo na glad i umor. Bilo nam je teško što je ranjen, ali smo bili presrećni što je ostao živ.

Deseti jun. To mi je najteži dan od početka rata, iako napad neprijateljskih jedinica na našu brigadu nije bio tako izrazito jak kao juče.

Na nas, razmeštene po šumarcima oko Lučkih i Vrbničkih Koliba, sručio se strahovit udar avijac'je, artiljerije i minobacača. Od eksplozije tolikih bombi pucalo je, grmelo, stvorio se takav pakao da čovek ne može verovati da tu još ima živ.h ljudi. Verovali smo u Četvrtu proletersku brigadu koja je

ogorčeno branila položaje na Ljubinom Grobu ali nas je njena sudbina brinula, jer smo po jačini borbe mogli dobro da ocenimo u kakvoj se teškoj situaciji nalazi.

Jedva smo čekali noć i pokret da idemo odavde pa bilo kuda. Tek predveče borba na Ljubinom Grobu malo se utiša. Težak i tužan izveštaj stiže. Gotovo cela četa pala je braneći ove položaje. Nekoliko preživelih drugova moralo je da se povuče s položaja, ali ni Nemci nisu imali snaga da ih posednu. Izginuli su i oni u tolikoj meri, da su, takođe, morali da se povuku. Ostala je ugažena prolećna trava, smrvljena i krvava.

— Večeras se probijamo — obaveštava nas Lune.

— Večeras se probijamo — obaveštavaju borci jedan drugoga u prolazu. Svima je milo što se kreće iz ovog pakla.

Probijamo se u dve kolone. Glavnina: leva kolona: Četvrta crnogorska, Majevička, Sedma krajiška. S njima ide i Vrhovni štab. Oni se probijaju pravcem kojim se prošle noći probila Prva divizija, prema Balinovcu.

Naša desna kolona u sastavu: Druga dalmatinska, Šesta istočnobosanska i naša Druga proleterska brigada. Probijamo se preko Vrbnice ka platou Zelengore i Ratkovcu. Naša brigada je u prethodnici.

Nije nam ovo prvo probijanje iz obruča. U ovoj ofanzivi još od Vučeva mi se stalno probijamo. Na Vučevu smo probili prvi obruč, a na Sutjesci drugi. Ovo probijanje moglo bi biti treće, ali s obzirom da smo dosad uvek stizali da stvorimo dovoljno široke breše i vodili borbe, uglavnom na bokovima breša, to su za našu brigadu proboji bili lakši. Ali ovde neprijatelj je postavio obruč svuda okolo i pokušava da taj obruč stesni što je moguće više i da nas tako uguši. Zato je ovo probijanje najteže. Ipak samo da se krene i to što pre.

Krenuli smo kad je mrak već dobro pokrio zemlju i dok su se po nebu jurili oblaci.

Naređena je najveća tišina. Niko ne zna gde je neprijatelj. Može iza svake bukve da plane rafal. Zato idemo pažljivo. Pokušavamo da ocenimo na kom otseku noćas nema neprijatelja. Dosta smo se sporo spustili ka Vrbničkoj Reci. Ko izgubi vezu mora da ćuti i da se snalazi po tragu. Veza... veza..., nije se smelo ćuti, te su komordžije ono malo konja što je preživelo terali da idu brže da ne bi izostajali.

Sviće zora. Spuštamo se u neki potok. Kolona polako prelazi i počinjemo da se penjemo uz vrlo strmu stranu. Magla pokrila dolinu. Ne možemo da ocenimo gde se nalazimo. Ali, čim se magla malo razvukla udesno, ugledali smo na padini kuće sela Vrbnice. Nemci su nas primetili i »šarci« počeše da

nas zasipaju vatrom. Grupa Nemaca je potrčala da bi pre nas zaposela kosu Stružinskog Brda. Naša je prethodnica upinjala poslednje snage da na brdo izbije pre njih. Borba je oštra. Ne obazirući se na neprijateljsku vatru pokret se nastavlja i kolona se vijuga uz brdo.

— Brže, brže drugovi — žurimo borce da bi pre Nemaca stigli na kosu.

— E, kad bi imali snage odgovaraju nam oni — a njihova ispijena lica potvrda su teških borbi i gladovanja proteklih dana.

Borba otpoče na celom otseku proboja. Na vrh Stružinskog Brda stigli smo gotovo istovremeno i mi i Nemci. Istovremeno odjeknuše rafali njihovih »šaraca« i eksplozije naših ručnih bombi. Njima stižu pojačanja od Vrbnice a mi izbijamo jedan po jedan iz potoka. Kako ko pristiže — borci i starešine — razvija se u streljački stroj. Ovog puta Nemci nisu izdržali naš napad. Bombe su odnele pobedu nad »šarcima«.

Prikupili smo se na jednom pošumljenom uzvišenju koje se zove V. Grebac. Svuda okolo čuje se borba. Za kratko vreme natrčalo je na nas nekoliko grupa Nemaca. Neki su bežali ispred crnogorskih bataljona, a bilo ih je koji su bežali a da ih niko nije ni gonio već samo što se čula borba na sve strane. A možda su bili razbijeni još juče od Prve divizije, pa su se izgubili po ovim nepreglednim šumama. U nekoliko takvih okršaja poginulo nam je nekoliko drugova. Istina, nisu ni Nemci olako prošli. Borbe su bile žestoke, sudari iznenadni, te je dolazilo do gušanja i do borbe noževima. Ocenili smo da se u ovakvoj situaciji jedinica treba da drži na okupu, jer se tako ima najviše snage pa ma otkud neprijatelj napadao.

Oko podne krenuli smo dalje. Put nas je vodio preko livada i pašnjaka prošaranih četinarima. Sunce pripeklo te ovako neispavani i bez hrane jedva se krećemo. Kod jednog potoka koji protiče kroz široku livadu stali smo da se odmorimo. Sa čela gledamo začelje brigade. Prilično nas je istanjila ova ofanziva. Mnogo je drugova progutala, mnogo ih je ostalo po brdima i uvalama oko Vučeva, Košura, Sutjeske i pored bistre Hrčavke. Oni su pali a borba za slobodu se nastavlja.

Ko je prvi počeo ne znam, tek jedan po jedan svi smo po livadi tražili travke, one za koje smo smatrali da se mogu jesti, da bi bar malo utolili glad.

— Hajde, šta ovo radimo, treba da krećemo — prekide nas Krcun — i kolona nastavi put. Zanoćili smo na Ratkovcu.

Kuriri umesto da uhvate vezu sa štabom naše divizije, uhvatili su vezu s Prvom, koja je ovih dana vodila žestoke borbe s Nemcima od Balinovca do Jeleča. Njihov zahtev da

obezbedimo zonu proboja od Zakmura, Ljubine i Vrbnice, izvršili smo. Ali nemačke jedinice koje smo juče raspršili pri proboju nisu se pojavljivale. Prema Sutjesci i dalje se čuje artiljeriska vatra i avioni lete u tom pravcu. Izgleda, oni misle da je glavnina još tamo.

Čim je pao mrak krenuli smo dalje. Išli smo celu noć, ili bolje rečeno, više smo stajali nego išli. Kolona malo — malo, pa zastane. Mrak je tako gust u ovoj šumi, a debele žile preprečile se po blatnjavom putu. Jedan drugoga ne vidimo, samo se čuje šljapkanje nogu i prigušene psovke nekog sanjivog druga koji je preko neke žile posrnuo u blato. Kad je svanulo, vidimo da smo u toku cele noći prešli svega nekoliko kilometara. Zato sada idemo brže. Spustili smo se ka selu Rataj, u dolinu punu magle. Čim je sunce prosulo svoje zrake pojaviše se avioni. Bombe bačene na našu kolonu odjekuju po dolini reke Govze i nekog potoka s duboko usečenim stranama pored koga smo prolazili.

Dole, u dolini Bistrice i oko ceste Kalinovik — Foča borba je već u toku. Novi obruč isprečio se pred nama. Prva divizija već se sudarila s njim. Spuštamo se niz neku napuštenu šumsku prugu i sve više se približavamo pucnjavi. Kad smo se približili Nemcima uputili smo dva bataljona da zaštite prolaz ostalim snagama, jer Nemci niz kalinovički drum vrlo žestoko navaljuju. Najpre smo čuli huku motora a kasnije se iz Ocrkavlja pojaviše i tenkovi. Pored tenkova trčkaraju pognute prilike u zelenkastim uniformama. Vatra koju po njima otvoriše naši 2-gi i 3-ći bataljon, a i neke druge jedinice, primora neprijateljske vojnike da se povuku do serpentina na putu. Odatle su pucali bez prestanka.

Mi smo ubrzali pokret. Kolona se dohvatila ceste. Huka motora zaglušava dolinu. Pristigli avioni pokušavaju da nas zaustave kad već to nisu uspele kopnene snage. Od te huke i eksplozija nismo ni čuli kad su nam se približili tenkovi s pravca Foče. Uspeo sam da pretrčim petnaestak metara i da se dohvatim severne strane puta. Jedan je tenk stigao do mosta i tuče po prelazu. Neki naši borci zatekli su se pod mostom i tu se šćućurili. Čekaju da ova neman prođe, ali tenk stoji kraj samog mosta i puca li puca.

Prateća četa sa svojim topčićem je u onom delu brigade koji još nije prešao cestu.

Iza jednog debelog hrasta posmatram dejstvo tenkova. Mislim da mi je debelo drvo dobra zaštita. Međutim, kad u mojoj blizini jedna topovska granata probuši debeo hrast, kao da je od sira napravljen, videh da je najbolje leći, te to i uradih.

Posada namešta svoj topčić.

— Organizuj dalji prelaz — naredi mi komandant Đurić.

Nisam verovao da će ovaj mali Dragojlov topčić moći nešto naškoditi onoj grdosiji od čelika, koja od mosta neprekidno tuče i sprečava naš prelaz. Iza velikog tenka su još dva nešto manja. U ovoj opštoj kanonadi topova i avionskih bombi nisam ni primetio pucanj našeg topa. Tek kad sam iz jednog zaklona hteo da pretrčim u drugi i kad sam pogledao prema tenkovima, videh da se prvi puši. Onda sam spazio kako posluga našeg topa užurbano gađa. I drugi tenk oštećen zatetura se po cesti ali zamače za brežuljak. Zamače i onaj treći. Kad su tenkovi pobegli prelaz se nastavi.

Naše su tobdžije veselo rasklopile svoj top i nastavile pokret. Drugovi koji su se zaklonili ispod mosta otresli su zemlju i nesigurno izvirili, a zatim potrčali preko ceste obilazeći tenk koji je kao gomila gvožđa bezopasno stajao pokraj puta.

Artiljeriska paljba od Foče i Kalinovika vrlo je jaka. Tuku granatama nasumice po brdima, tuku svud tamo gde misle da nas ima. Napad avijacije je sličan onome koji smo preživeli na Lučkim Kolibama. Eskadrila za eskadrilom je doletela, sipala bombe na grupe boraca, na pojedince, tukla po šumarcima i kućama. A neprijateljski pešadiski delovi potpomognuti ovolikim eksplozijama jurišaju, borba se vodi na sve strane, a naročito ispred Nozdre. Naše jedinice praćene mirisom baruta i stalnim eksplozijama, nastavljaju proboj uz dolinu.

Nailazimo na napuštena sela. Ljudi, žene i deca, sve se razbežalo od avijacije. Gladni drugovi čupaju rani luk iz bašta i jedu ga bez hleba.

— Bolji je nego srijemuša — dobacuju jedan drugom.

Predanili smo u selu Mazlini. Sledeće noći prebacili smo se u Jamiće. Divna je Jahorina planina u ovo doba. Nju poznajem iz januara 1942 godine. Sad u junu izgleda mnogo lepša: s bujnom zelenom travom, hladovinom od omorika i smreka. Kad smo se počeli spuštati njenim stranama zašli smo u guste šume. Sad nam ni avioni ne mogu ništa. Uzaludan im je trud da obaveste svoje komandante kuda se krećemo. Gazimo po debelom šumskom pokrivaču nataloženom nizom godina. Ide se daleko veselije. Ljudi su ipak nešto više dobili ovih dana od svojih intendanata i kuvara, a i svakodnevne borbe su prestale.

U Marisolićima, malom seocetu s drvenim kućama gde domaćini zamišljeno hukću držeći ruke pod pojasom, dobili smo naređenje za prelazak preko železničke pruge Sarajevo — Višegrad. Pored pruge prolazi i cesta.

Užurbali su se meštani da nam pomognu da bismo što pre krenuli. Ponovo su jedinice nestale u gustoj jelovoj šumi. Prošli smo pored Hajdučke Česme, Nađakovog Gaja, prema železničkoj stanici Vitez. Nju treba da zauzmemo i da od Sarajeva obezbedimo levi bok ostalim našim snagama koje se probijaju između Podgraba i Prače. Usput smo saznali da su Nemci ovih dana dovlačili pojačanja na prugu. Zato su se oni ućutali. Misle da nas iznenade.

U prethodnici je 4-ti, za njim 1-vi bataljon, a onda ostale jedinice brigade. U zoru borci prilaze stanici. Čim smo izbili iz šume sukobili smo se s nemačkom posadom. To nas nije baš ni malo obradovalo. Prihvatili su borbu, ali su morali da pobegnu zajedno sa svoja dva tenka. Avioni su se odmah stvorili iznad naših glava. Tukli su našu glavninu koja je prelazila prugu i zamicala u šumu prema selu Hotičina.

Posle prelaska pruge išli smo tako kroz šumu dok odjednom nismo izbili pred nekoliko kuća sela Pribulje. Žene u dugačkim belim košuljama prigrlile su isto tako obučenu decu i gledaju u nas, kao da smo sišli s neba.

— Pa otkud vi, četnici kažu da vam se utro trag — čude se one ne verujući da smo partizani.

Lune i ja prolazimo seoskim putem i odjednom se pojavi mali avion. Leteo je nisko, na oko pedesetak metara. Kad nas je pilot ugledao odmah se okomi na nas. Poče bacati male bombe. Mi smo se sklonili iza neke ograde iako to nije nikakav zaklon. Pa kad pilot vide da nam bomba ništa ne može on upotrebi mitraljez. Okretao se i pucao dosta dugo, ali mu ni to nije pomoglo kad on kao da se naljutio, te odlete prema Rajlovcu.

Prikupljali smo se u selima Rančići, Šip i Pribulje. Prošlo je podne i radujemo se Mićinom kačamaku. Odjednom zapuca i to vrlo blizu. Meci fijuču oko naše brvnare. Domaćica izleće iz kuće i čupajući kosu, pobeže prema potoku.

Neprijatelj nas je napao s jednom kolonom od Stambolčića a s drugom od Pala. Iskoristili su šumu i privukli nam se neopaženo. Ovog puta zatekli su nas nespremne. Mislili smo da nas u ovim šumama neće tražiti, ali smo se prevarili.

Lune se ljuti na Grebiće.

— Zaspali su pa nisu postavili obezbeđenje — izveštava on štab brigade i predlaže da odmah nastavimo pokret. Predlog je usvojen.

Zanoćili smo ispred sela Bogovića a potom smo sutradan zašli u visoku planinu Romaniju pokrivenu gustim šumama.

Tako smo 18 juna 1943 godine probili i ovaj zadnji obruč i nastavili pohod po istočnoj Bosni.

Teško je preneti na hartiju sve ono što smo osećali i što smo doživeli tokom mesec dana ofanzive. To su bili napori za koje je teško verovati da ih ljudi mogu podneti. Drugovi su dolazili do krajnje granice fizičkih mogućnosti. Bilo je slučajeva da se nisu sklanjali od artiljeriskih granata ili od naleta avijacije, jer nisu imali više snage i za taj napor. Primera predaje nismo imali, prosto, mogao bih reći, da se odnos fizičkih snaga, koje su slabile, proporcionalno povećao moralnom snagom, svesnom hrabrošću i neograničenim poverenjem u čoveka koji je bio tu s nama, delio sve teškoće i brinuo o nama. Mi smo znali da će nas drug Tito iz ove borbe izvesti, i ne samo izvesti, nego da ćemo biti i pobednici.

I ovog puta pobedu je odnela moralna snaga nad tehničkom i brojnom nadmoćnošću neprijatelja.

Nikola LJUBIČIĆ

ČETVRTA PROLETERSKA

danima kada su se od pojedinih odreda i bataljona stvarale prve veće jedinice Narodnooslobodilačke vojske, nastala je i Četvrta proleterska brigada. Ona je formirana 17 juna 1942 godine kod sela Vrbnice (u šumi između Vrbnice, Zaostra i Kruševa) od partizanskih odreda: Lovćenskog, Zetskog, Komskog, Durmitorskog i »Bijeli Pavle«, koje su sačinjavali sinovi i kćeri crnogorskog naroda, prekaljeni u toku čitave jedne godine u teškim borbama sa italijanskim okupatorom.[1] Toga jutra borci nove, Četvrte proleterske — susreli su se prvi put sa svojim Vrhovnim komandantom, čuli njegove riječi, njegov pozdrav i zapovjest. Te riječi govorile su im o teškoćama koje ih čekaju i pobjedama koje će izvojevati. O slobodi koju kujemo i novom društvu koje ćemo izgraditi. To su bile riječi njihove Partije. One su zagrijevale srca boraca i osvjetljavale im dalji put, put zajedničke borbe sa ostalim narodima naše zemlje. Brigada je pošla dalje, na nova područja borbe u Bosnu, Hrvatsku, Dalmaciju, Srbiju. Borila se časno, uporno i hrabro. Njeni borci su ginuli, ali je iz dana u dan rasla, popunjavala se novim borcima iz sela i gradova sa područja na kojima je ratovala.

I kada se sredinom aprila 1943 vratila ponovo u Crnu Goru, u njenom sastavu su se, pored preostalih boraca iz Crne Gore od kojih je bila i formirana, nalazili i borci iz Bosne,

[1] Brigada je upočetku imala pet bataljona, ali zbog velikih gubitaka, naročito na Kupresu (63 mrtva i veliki broj ranjenih), gdje su najviše stradali 2 i 4 bataljon, rasformiran je 4-ti i njegovim ljudstvom popunjen 2 bataljon.

Dalmacije i Hrvatske. U Crnoj Gori je dočekana, kao i sve druge naše jedinice, sa velikim oduševljenjem naroda čija vjera u pobjedu nije bila pokolebana u žestokim jednogodišnjim okupatorsko-četničkim terorom, niti njihovom propagandom o uništenju partizana. Iako već iscrpena, Crna Gora je našla mogućnosti da svoje prorijeđene brigade popuni novim ljudstvom. U njihovim redovima ponovno su se našli i oni članovi KP i SKOJ-a koji su oslobođeni iz logora i zatvora zamjenom za Italijane zarobljene na Javorku (nikšićkom).[2]

U boju na Javorku Brigada je došla do novog oružja i opreme, koji su joj korisno poslužili za nove borce. Tako je ova prekaljena proleterska jedinica — čiji su se visoki borbeni duh i ratnički moral još više razbuktali željom da se razbije četnički pokret i ponovo oslobodi Crna Gora — dočekala Petu ofanzivu potpuno spremna.

Poslije razbijanja neprijatelja na Javorku, brigada se (bez 3-ćeg bataljona) prebacila ka južnim padinama Sinjajevine (Strug — Malinsko), a njen 3 bataljon, koji je ušao u sastav Udarne grupe bataljona za dejstvo prema Bioču, zadržan je u rejonu s. Lukova.[3] Savlađujući usput otpor četnika, brigada je 14 maja izbila (preko Sirkovca i Dragovića Polja) sa 2 i 5 bataljonom zapadno od Kolašina, neposredno ispred komunikacije Kolašin — Mateševo, dok je 1-vi bataljon upućen u rejon s. Lješnja, gdje je vodio borbu sa četnicima. Štab brigade sa intendanturom nalazio se u s. Bistrici.

U vezi sa odlukama donijetim na savjetovanju u Kruševu (8 maja) trebalo je da Prva i Druga proleterska divizija zauzmu Kolašin i Mojkovac i omoguće Glavnoj operativnoj grupi dalja dejstva ka istoku. Napad na Kolašin trebalo je da počne 17 maja, ali je već 15 maja osujećen iznenadnom protivofanzivom

---

[2] Na Javorku su (30 aprila — 1 maja) Druga proleterska (bez 3 i 5 bataljona), Peta crnogorska i Četvrta proleterska brigada uništile jaku italijansko-četničku formaciju (bataljon iz divizije »Ferara« ojačan artiljerijom, inžinjeriskom četom, četom tenkova i četnicima) i zaplijenile: 7 tenkova, 17 kamiona, 4 topa, 10 minobacača, 8 mitraljeza, 6 radiostanica i dr. Napadajući sa jugoistočne strane, Četvrta brigada je dočekala i dijelom uništila jedan italijanski bataljon ojačan tenkovima, koji je pošao da se 1 maja probije iz Gornjeg Polja ka Javorku, u pomoć opkoljenim snagama, a zatim se okrenula protiv neprijateljskih snaga koje su pokušale da se sa Javorka probiju prema Nikšiću.

[3] Udarna grupa bataljona (3-ći Četvrte i 2-gi i 4-ti bataljon Pete brigade, a kasnije su se pridružila i dva slaba bataljona Zetskog odreda) pod komandom Nika Strugara, zamjenika komandanta Četvrte brigade, krenula je 12 maja preko Nikšićke Župe ka Bioču da zatvori pravac Podgorica — Mateševo. Poslije razbijanja jake grupe (oko 4.000) četnika u rejonu s. Radovča i s. Kopilja (12 i 13 maja), Udarna grupa je u rejonu Bioča, noću 15/16 i u toku 16 maja, okružila i uništila štab 383 italijanskog puka sa njegovim 3 bataljonom. Bataljoni su se poslije toga (18—22 maja) povukli u sastav svojih brigada.

njemačke 1 brdske divizije u zoni između Brodareva i Kolašina. Toga dana su dijelovi borbene grupe »Salminger«[4] forsirali Taru kod Kolašina. Drugi i 5 bataljon su posjeli položaje Umovi i Gornje i Donje Vučje i odbili njemačke prethodnice koje su popodne pokušale da ovladaju ovim položajima. Prvi bataljon i dalje vodi borbe sa četnicima u rejonu s. V. i M. Duboko — s. Liješnje — s. Višnje.

Sjutradan, 16 maja, bataljoni su održali položaje i pored jake neprijateljske artiljeriske vatre. Oko 11 časova neprijateljski dijelovi (ojačana četa) su, koristeći maglu i susnježicu, neopaženo izbili na greben G. Vučje (k 1688) u pozadinu 2-og bataljona. Energičnim protivnapadom jedne naše čete podržane vatrom bataljonskih mitraljeza i minobacača Nijemci su zbačeni sa k. 1688 i do mraka nabačeni preko Umova na litice Lipovske grede, gdje su potpuno uništeni (mnogi su izginuli skačući u provaliju).

Sljedećih dana dolazi do oštrih borbi. U toku 17 maja Nijemci su jakom artiljeriskom vatrom pritisli naše položaje na Vučju, vršeći u isto vrijeme pokrete jakim kolonama kroz Lipovo prema Vratlu i Jablanovom Vrhu. Sjutradan brigada uspjeva da u dolini Plašnice (ispod Umova) okruži neke dijelove njemačke borbene grupe »Daumiler«. Pretpostavljajući da se radi o pripremama za napad na Kolašin, Nijemci uvode jače snage (od Kolašina i Lipova), oslobađaju okružene dijelove i vrše snažne napade na položaje 2 i 5 bataljona. Oko podne jedna jača neprijateljska kolona izbija na desni bok 2 bataljona koji je prisiljen da se pod jakom unakrsnom vatrom neprijatelja povuče na položaje sjeverozapadno od s. Bistrice. I 5 bataljon se povukao po naređenju štaba brigade. U toku 19 i 20 maja 2 bataljon vodi borbu sjeverno od s. Konjev Laz, održavajući vezu sa dijelovima Sedme krajiške brigade. Tih dana neprijatelj vrši jako dejstvo artiljerijom i avijacijom.

Zbog sve ozbiljnije situacije u rejonu Kolašina, naređeno je da se i 3 bataljon vrati u sastav brigade (na prostoriju s. Liješnje — s. V. i M. Duboko).

U toku 20 maja Štab Druge divizije naređuje da se brigada prebaci na prostoriju Boan — Krnja Jela, stim da na Vratlu i Gornjoj Morači ostavi jake zaštitne dijelove. Ona je imala zadatak da, zatvarajući pravac preko Vratla, usporava nadiranje neprijatelja (grupa »Salminger«) ka Šavniku, dok su ostale dvije brigade Druge divizije (Sedma krajiška i Druga dalmatinska) imale da zatvore pravac koji od Mojkovca, preko Sinjajevine i lijevom obalom Tare, vodi ka Žabljaku. Na

[4] Grupa je bila sastava: 98 brdski lovački puk, 2 divizion 79 brdskog artiljeriskog puka (bez jedne baterije) i jedna četa 54 pionirskog bataljona.

osnovu ovoga brigada je posjela južne i jugoistočne padine Sinjajevine — dijelovi 2-og bataljona zadržali su se u rejonu Katuna Vratlo, gdje je u toku noći 20/21 maja stigao i 1-vi bataljon, poslije povlačenja sa prostorije V. i M. Duboko.

Peti bataljon koji se takođe povlačio ka Sinjajevini, upućen je (vjerovatno 19 maja) usiljenim maršem preko Javorja, planine Lole, s. Gvozda i s. M. Oraha u s. Šipačno, da neprijateljskim snagama iz rejona Lipova Ravan — Gornje Polje — Jasenovo Polje spriječi izbijanje na komunikaciju Nikšić — Šavnik. Bataljon je, poslije 24 časa napornog marševanja, uzoru iznenadio Nijemce kod s. Šipačna i nanio im osjetne gubitke. Na tom pravcu je zadejstvovao Petoj brigadi u odbijanju pokušaja neprijatelja da se probije ka pomenutoj komunikaciji i dalje ka Šavniku, a zatim se po naređenju priključio ostalim snagama Četvrte brigade i nastavio pokret ka Mratinju.

Treći bataljon, koji se prebacio usiljenim maršem od Bioča ka Sinjajevini, iznenadio je četnike u rejonu s. Trmanja. Pojava partizana sa tog pravca jako ih je zbunila, tako da su, na zahtjev komandanta Udarne grupe (koji je bio sa 3-ćim bataljonom), upočetku pristali da prikupe podatke o kretanju Nijemaca, kao i o mjestu Četvrte brigade. (Pretpostavljali su vjerovatno da se sa juga kreću jače partizanske snage.) Međutim, sjutradan mijenjaju odluku — odbijaju da bataljonu daju hranu i zahtijevaju da odmah napusti »njihov teren« i vrati se istim putem ka Bioču. Nijesu dozvoljavali pokret u bilo kom drugom pravcu. Kada je u toku dana stiglo naređenje iz Štaba Druge divizije (preko Štaba Pete brigade) da bataljon napusti rejon Morače i da se, izbjegavajući po mogućstvu borbu, najhitnije prebaci u rejon Boana, četnici postaju još drskiji — prijete da će svaki pokret na sjever spriječiti silom. U takvoj situaciji donijeta je odluka da se pod borbom probija preko Bara Bojovića ka selu Strugu. Četnici su se bez otpora povukli desno i lijevo od pravca kretanja, tako da je bataljon u toku 22 maja stigao u Bare Bojovića, a sjutradan se prebacio preko Štirnog Dola za s. Strug. Odatle se 25 maja prebacio za Sirovac (preko Boana) i posio položaje na Javorju i Tjentaču.

U toku 22, 23 i 24 maja neprijatelj prati pokret jedinica Druge divizije, ali dejstvuje obazrivo. Da bi što više usporila nadiranje dijelova grupe »Salminger«, Četvrta brigada vrši noću 23/24 (ili 24/25) maja protivnapad na Jablanov Vrh (tt 2203). Drugi bataljon uspjeva da iznenadnim napadom izbaci Nijemce iz nekih bunkera i rovova, ali nije uspio da potpuno ovlada Jablanovim Vrhom. Iako napad nije do kraja uspio, ipak je zadržao nadiranje dijelova 1 brdske divizije na tom pravcu sve do 27 maja i omogućio da se izvrši predviđeno pregrupisavanje snaga Glavne operativne grupe. U toku 25, 26 i

27 maja brigada se nalazi još uvijek na istoj prostoriji, na položajima Starac (k 2021) — M. Starac (k 1921) — Vratlo (sa 3 bataljonom na Javorju), a zatim se povlači pravcem Krnja Jela — Boan — Tušina — Slatina — Mljetičak.

U to vrijeme je lijevo krilo SS divizije »Princ Eugen« odbacilo naše snage (Sedmu krajišku i Desetu hercegovačku) na pravcu Gacko — Goransko i energično produžilo ka Pivi težeći da se što prije dočepa prelaza kod Goranskog i Plužine. Usmjeravajući dejstva naročito ka Mratinju, Nijemci su žurili da ovladaju ovim za nas u to vrijeme vrlo osjetljivim prelazom. Da bi to osujetio, Vrhovni štab, koji je u to vrijeme već bio donio odluku za proboj preko Sutjeske i Zelengore u pravcu Bosne, naredio je Drugoj proleterskoj diviziji da i Četvrta brigada krene preko Pive na gatački pravac. Divizija (sa Četvrtom proleterskom, Sedmom krajiškom i Desetom hercegovačkom brigadom) imala je zadatak da razbije lijevo krilo SS divizije »Princ Eugen«, a zatim da produži ofanzivna dejstva ka liniji Gacko — Čemerno — Suha. Na osnovu ovog naređenja (primljenog 28 maja) brigada produžava pravcem Mljetičak — Komarnica — Boban — Nikolin Do — Boričje — Pišće — Vojnovići, gdje je zanoćila 29/30 maja, uhvativši vezu sa Desetom hercegovačkom i Sedmom krajiškom brigadom koje su se prebacivale preko Pive kod Mratinja.

Ovaj usiljeni marš izvršen uskim planinskim stazama, po veoma teškom terenu, po danonoćnoj kiši sa snijegom skoro bez odmora i sna, u kome su za tri dana savladane tri planine (Sinjajevina, Treskavac, Pivska Planina), u velikoj je mjeri iscrpao ljudstvo. Sa brigadom se kretao i veliki broj naroda koji nije hteo sačekati ponovo neprijatelja.

Sjutradan 30 maja brigada je prešla Pivu preko visećeg mosta i prikupila se kod Mratinja. Iste večeri 2 i 3 bataljon izlaze uskom stazom na katun Javorak, gdje se već razvila oštra borba u susretu između dotle pristiglih dijelova Sedme krajiške i Desete hercegovačke brigade i njemačkih snaga koje su, nadirući s juga, težile da preko Javorka ugroze prelaz kod Mratinja. Ovoga dana Vrhovni štab naređuje da Četvrta proleterska, Sedma krajiška i Deseta hercegovačka brigada, pod komandom Štaba Treće divizije, razbiju neprijatelja koji nadire pravcem Plužine — Javorak — Mratinje i oslobode pravac Krstac — Plužine — Miloševići — Stabna — Izgori — Grab.

Tako u rejonu Javorka dolazi do ogorčenog sudara. Odbacivši neprijatelja sa Javorka, sve tri brigade su preduzele (31 maja oko 19 časova) opšti napad preko Štirna i Brljeva na njemačke snage koje su se nalazile na lijevoj obali Vrbnice, između Plužina i Stabna, i to: Četvrta brigada u centru, preko Štirna

ka Budnju; desno Deseta hercegovačka (ka Sedlarima i Stabnu), a lijevo Sedma krajiška (ka Brljevu). Pri tome su se kolone brigada međusobno pomagale. Borba je trajala skoro cijelu noć i sjutradan. Noć, a usto gusta šuma i magla otežavali su orijentaciju, preglednost i kretanje tako da su pojedine jedinice tek uzoru uhvatile dodir sa neprijateljem. U dvočasovnoj borbi prsa u prsa neprijateljski dijelovi su odbačeni ka Budnju i u dolinu Vrbnice. Međutim, otpor sa kose južno od sela Brljeva, gdje je u toku noći blokirana veća grupa Nijemaca, bio je vrlo jak. U napadu su, pored dva bataljona Četvrte, učestvovali i dijelovi Sedme krajiške brigade. Svi pokušaji da se ova grupa u toku dana (1 juna) uništi, ostali su bez uspjeha. Iako su bili zbijeni na uzak prostor i izloženi velikim gubicima, uspjeli su da cio dan i sljedeće noći do zore (kada su im stigla pojačanja) odbiju sve naše napade. Kiša, često pravi pljuskovi, i otpor opkoljene njemačke grupe usporili su gonjenje onih neprijateljskih dijelova koji su se razbijeni povlačili u dolinu Vrbnice.

I kod Budnja je neprijatelj pružio žilav otpor koji je slomljen jurišem tek oko podne 1 juna, uz podršku jake minobacačke vatre. Dok su 1-vi, 2-gi i 3-ći bataljon napadali na Budanj, 5-ti je odbijao protivnapade jakih snaga od Stabna. Razbijeni Nijemci su se povukli preko Budnja i Miloševića u dolinu Vrbnice, a za njima su uskoro izbili i naši dijelovi. Trebalo je učiniti još samo jedan veći napor sa prostorije Miloševići — Stabna (za ovo su već bile grupisane snage Četvrte i Desete brigade) pa da se razbijeni neprijateljski dijelovi odbace prema Goranskom. Međutim, u tom momentu neprijatelju pristižu svježe snage. Nijemci su, uočavajući važnost ovih položaja, prebacili sa Komarnice nove snage (vjerovatno iz 13 SS puka divizije »Princ Eugen«) i pokušali da još u toku noći 1/2 juna okruže brigadu na prostoriji Budanj — sjeverni dio s. Miloševića. Blagodareći zalaganju i energičnom dejstvu 5-og bataljona iznad sela Miloševića, brigada je uspjela da se izvuče u pravcu Štirna.

U toku 2 juna Nijemci su preduzeli s juga snažan napad između Pive i Sutjeske, sa težištem ka Javorku, što je prisililo brigade (Četvrtu, Sedmu i Desetu) da se izvuku iz doline Vrbnice i povuku bliže Javorku — Četvrta brigada se povlačila pravcem Štirno — Javorak. Kada su popodne istog dana i neprijateljske snage preko Vlasulje odbacile obezbjeđenje sa Smrekovca (iz Desete brigade) i ugrozile pravac Presjeka — Mratinje i kada je pritisak preko Miloševića postao vrlo jak, situacija se još više pogoršala. Vrhovni štab odustaje od namjere da se neprijatelj odbaci južno od reke Vrbnice i oslobodi pravac za Grab, te se na ovom sektoru jedinice ograničavaju uglavnom

na odbranbena dejstva, stim što je naređeno (noću 2/3 juna) da se Četvrta brigada povuče sa ovog pravca i uputi na sektor Sutjeske — u sastav svoje Druge divizije.

Brigada je u toku noći 3/4 juna povučena ka Mratinju, stim što je front prema Javorku skraćen — njen dio preuzela je Deseta hercegovačka brigada. Četvrta je dobila zadatak da sa ostalim snagam Druge divizije izvrši proboj pravcem Suha — Gornje Bare — Konjske Vode i dalje preko Oblja i Umoljana ka srednjoj Bosni.

Do Mratinja brigada se uglavnom uredno snabdijeva hranom. Raspolagala je izvjesnim rezervama brašna, stoke za klanje i tovarnih grla. Istina u toku borbi i pokreta nije se uvijek moglo kuhati. Ali, ni u borbama kod Javorka gdje su, zbog težeg dotura, obroci smanjeni i svedeni uglavnom na parče mesa, još se ne može govoriti o gladi kakvu su u to vrijeme već osjećale neke druge naše jedinice. Ona će se kod ove brigade pojaviti tek od Zelengore.

Od Mratinja brigada je nastavila pokret ka Sutjesci i to: 2 bataljon 3 juna popodne ka Trnovačkom Jezeru, 3-ći je upućen (4 juna) stazom preko Police i Stubice za Mrkalj-Klade, a ostali dijelovi preko Prepeličja za Mrkalj-Klade. Marš je izvršen po kiši sa vjetrom i susnježicom, uskim i raskaljenim stazama, koje su usto bile i zakrčene tifusarima, iznemoglim borcima iz drugih jedinica i narodom iz zbjegova, što je znatno usporavalo i otežavalo pokret. Često je za rastojanja koja se normalno prelaze za 3—4 časa, trebalo pod ovakvim uslovima 8—10, pa i više časova. Dok je 1-vi bataljon po izbijanju u rejon Mrkalj-Klada nastavio pokret ka Suhoj, da bi (6 juna) smijenio 1-vi bataljon Prve proleterske brigade na položajima koji zatvaraju dolinu Sutjeske, dotle se glavnina brigade prikupljala u rejonu Dragoš-Sedla (kao rezerva Vrhovnog štaba) gdje se u to vrijeme, pored Vrhovnog štaba, nalazio i Štab Druge proleterske divizije. (Drugi bataljon se 4 i 5 maja nalazio prema Volujaku gdje je smjenio dijelove Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba.)

Usput brigada prihvata i hrani izgladnjele grupe boraca iz drugih jedinica, a ispod Maglića njena intendantura ustupa znatne količine hrane i nešto municije Prvoj proleterskoj brigadi.

Računajući i dalje na mogućnost proboja Druge divizije preko G. i D. Bara, gdje se u to vrijeme vode ogorčene borbe između Druge dalmatinske brigade i dijelova grupe »Anaker«, Vrhovni štab naređuje pokret od Dragoš-Sedla ka Sutjesci (u pravcu Suhe). U toku pokreta 3 bataljon je vodio 7 i 8 juna borbe na položajima iznad Suškog Potoka (Vratnice) sa njemač-

kim snagama koje su nadirale od Čemerna, zatvarajući u isto vrijeme i staze koje vode od Trnovačkog Jezera ka Suhoj. Poslije prelaska Sutjeske (8 juna) nizvodno od Suhe (preko mostića kod Priboja, zapadno od k 877) brigada je sa kolonom u kojoj se nalazio i Vrhovni štab nastavila pokret ka Kazanima. Na začelju brigade prešao je 3 bataljon, a kasnije, kada se i Deseta hercegovačka povukla sa Prijevora ka Sutjesci, začelju Četvrte brigade se priključio i njen 1-vi bataljon od Suhe. Pred mrak 8 juna kod Suhe su izbile jake neprijateljske snage koje su produžile dolinom Sutjeske težeći da se spoje sa dijelovima 118 divizije.

Pošto su svi pokušaji da se Bare povrate ostali bezuspješni, Vrhovni štab donosi odluku da se i jedinice Druge proleterske divizije probijaju za Prvom proleterskom divizijom — preko Milinklade i Lučkih Koliba. Dalji napori su uglavnom usmjereni na to da se po svaku cijenu obezbijedi uzan koridor na tom pravcu i neprijatelju ne dozvoli da potpuno zatvori obruč. U to vrijeme naše jedinice sa Vrhovnim štabom u dolini Sutjeske bile su izložene neprijateljskoj artiljerijskoj vatri sa Prijevora, iz rejona D. Bara i sa Košura.

Četvrta brigada je sa ostalim jedinicama nastavila pokret pored Krekova za Milinkladu. Kretalo se zakrčenim stazama, a često i novim prolazima kroz šumu i preko krša. U svanuće 9 juna kolona je iznenada potpala pod minobacačku i mitraljesku vatru sa pravca Košura. Da bi podržali u borbi bataljone Druge proleterske brigade koji su već danima krvarili oko Košura i omogućili im izvlačenje, a u isto vrijeme onemogućili dejstva grupe »Gertler« na desni bok naših snaga (ka Tjentištu, Krekovima i Milinkladi), bataljoni Četvrte brigade se (zajedno sa nekim bataljonima Druge proleterske brigade) energično bacaju na neprijatelja i zadržavaju ga.

Uočavajući jasno pravce proboja naših snaga, neprijatelj preduzima, i na zemlji i iz vazduha, vrlo energična dejstva da bi ih tu na uskom prostoru između Sutjeske i Hrčavke potpuno uništio. Zato od svanuća pa u toku skoro cijelog dana (9 juna) njegovi avioni nisko u talasima nadlijeću prostoriju Milinklada — Ozren — Krekovi, zasipajući grozdovima bombi i mitraljeskim rafalima iznurene borce na stazama, proplancima, po šumi i kamenjarima. Pa i u takvom paklu od huke motora, praska bombi, eksplozije granata, cike mitraljeza, dima, polomljenih stabala i iskasapljenih tijela, pritajeni borci nisu gubili vjeru u pobjedu. Oni su, u intervalima između naleta, jurišima odbijali sve pokušaje Nijemaca da ih potpuno okruže. Brigada je imala osjetnih gubitaka — poginuo je i neustrašivi i omiljeni komandant brigade Vako Đurović. U isto vrijeme ranjen je i drug Tito. Vaka je ranilo parče avionske bombe u nogu.

On se blijed posljednjim pogledima sa nosila opraštao sa svojim ratnim drugovima — proleterima koje je hrabro proveo kroz tolike okršaje. Smrt ovog proslavljenog komandanta bio je veliki gubitak za Narodnooslobodilačku vojsku.

I lijevi bok je bio ugrožen. Težeći da presijeku jedinu stazu preko Hrčave za Lučke Kolibe, Nijemci energično nastupaju uz Tisovo Brdo, a s druge strane pojačavaju pritisak i u pravcu Milinklade. Naređeno je da se 1-vi bataljon, koji se već prebacivao preko potoka Hrčavke, vrati ka Tisovom Brdu i odbaci Nijemce. Iako premoreni i iscrpeni, borci uspjevaju da odbiju sve napade Nijemaca i da ih snažnim protivjurišem zbace sa ovog vrlo značajnog oslonca — uzanog koridora na pravcu proboja. Ostali dijelovi brigade su zajedno sa Desetom hercegovačkom odbijali jake napade na Milinkladu. Teške borbe pod neprekidnim dejstvom avijacije vodile su se i oko Ozrena (jedna četa 1-og bataljona) i prema Boščijoj Glavi. Jedinice Druge divizije uspijevaju da uz maksimalno zalaganje i napor boraca održe uzani koridor i omoguće proboj Vrhovnog štaba i ostalih snaga.

Na traženje Prve proleterske divizije (9 juna u 16 časova) da se obezbijede bokovi — lijevi na Javorku i Ljubinom Grobu (prema Zelengori) i desni prema Zamrštenu i Košuti, Štab Druge divizije, po odobrenju Vrhovnog štaba, naređuje Četvrtoj brigadi da odmah nastavi pokret ka Lučkim Kolibama i Zamrštenu. Brigada je predveče izbila na tu prostoriju, dok je njen 5 bataljon ostavljen na Hrčavki za prihvat Sedme baniske divizije.

Jedinice Druge divizije našle su se 10 juna duž staze ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama, izložene jakom udaru njemačkih snaga i to u desni bok sa linije Stružinsko Brdo — Treskavac, a u lijevi sa linije Videž — Orlovača — Boščija Glava. Borbeni poredak je bio mjestimično prostrijeljivan mitraljeskom vatrom. U ovoj najkritičnijoj situaciji Vrhovni štab naređuje da Četvrta brigada posjedne i brani po svaku cijenu položaj na Ljubinom Grobu, koji je bio od presudne važnosti (Druga proleterska brigada je obezbjeđivala desni bok na Košuti.) Na toj goloj kosi, u žestokom sudaru sa jakim njemačkim snagama koje su u toku cijelog dana potpomagane i snažnom avijacijom, 3 bataljon je uspio da se održi na položaju Ljubin Grob — k 1615, odbije više juriša i spriječi njemački prodor ka Vrbničkim Kolibama i Zamrštenu. U toj natčovječanskoj borbi, često prsa u prsa, bataljon je izgubio preko trećinu svoga sastava, ali je položaj odbranjen. Samo 2 četa 3 bataljona, koja je ponijela glavni teret borbe, imala je 27 mrtvih i veliki broj ranjenih. Ovo je jedna od najznačajnijih pobjeda koje je brigada

izvojevala. Istovremeno je i 1-vi bataljon, poslije marša pravcem Milinklada — Katunišče — Lučke Kolibe — k 1627, borbom obezbijedio prolaz između k 1627 i Zamrštena, gdje su prošle i ostale brigade sa Vrhovnim štabom.

Za to vrijeme je 5 bataljon vodio vrlo teške borbe na Tisovom Brdu i potoku Hrčavki, da bi obezbijedio proboj Sedme divizije ka Vrbničkim Kolibama. On je smijenio iznureni 1-vi bataljon na Tisovom Brdu (k 1379) i potoku Hrčavki i preuzeo osiguranje prema Boščijoj Glavi (k 1710) i Vilinjaku (k 1764). U teškim borbama bataljon je, poslije više uzastopnih juriša i protivjuriša, uspio da odbije napad neprijatelja na Tisovo Brdo i spriječi zatvaranje prolaza. Time je omogućio Sedmoj baniskoj diviziji i dijelu Centralne bolnice sa oko 600 ranjenika da se izvuku iz doline Sutjeske i produže pravcem proboja glavnih snaga. Predveče je 1 i 3 bataljon smijenila Deseta hercegovačka brigada, koja je dalje obezbjeđivala pokret Sedme baniske divizije.

Najveći problem brigade su ranjenici. Sve ih je više. Štab brigade donosi odluku da se ostatak teškog oružja zakopa, a svi konji, izuzev onih koji nose sanitetski materijal i kuhinjsku opremu, oslobode za ranjenike. (Brigada se djelimično i ranije rasterećivala teškog oružja.)

Tako je požrtvovanim zalaganjem Četvrte brigade, kao leve pobočnice za osiguranje pravca od Tisovog Brda preko Ljubinog Groba i Balinovca, obezbijeđen lijevi bok ovog uskog koridora i izvršen prihvat kako brigada Prve grupe koje su izlazile iz kanjona Sutjeske i Hrčavke, tako i nekih jedinica Druge grupe.

U toku noći 10/11 juna brigada je u lijevoj koloni (sa Sedmom krajiškom, Majevičkom i Desetom hercegovačkom) nastavila pokrete preko Balinovca ka Jeleču. Ona je zbog pojave dijelova grupe »Fišer« na lijevom krilu Glavne operativne grupe, 11 juna, sa jednim bataljonom Sedme krajiške brigade, upućena pravcem Balinovac — Radomišlje — Vratilo preko reke Govze. Kada je u toku pokreta od Donje Luke preko Mrčin-Koliba 1-vi bataljon stigao do potoka Oteša, naređeno mu je da se hitno vrati na Mrčin-Kolibe, kojima se spuštala jedna kolona Nijemaca. Trebalo je zaštititi Vrhovni štab koji se kretao ka Jablanovom Brdu (tt 1353). Neprijatelj se nalazio na nekoliko stotina metara od Vrhovnog štaba, tako da je 3-ća četa, koja je prva stigla, dejstvovala protiv Nijemaca preko glava članova Vrhovnog štaba. Neprijatelj je ovdje zadržan sve do večeri, kad je bataljon neprimjetno napustio položaj i nastavio pokret pravcem Mrčin-Kolibe — k 961 ka Siljevcu (tt 1214) na kome se ponovo sukobio s neprijateljem.

Ovoga dana, poslije šestodnevnih neprekidnih borbi, u sastav brigade se vratio i njen 5 bataljon, bez polovine ljudstva. Treći bataljon sa Ljubina Groba nastavio je marš preko Mokrog Dola ka Siljevcu.

U toku 12 juna Četvrta brigada (sa Sedmom krajiškom) vrši pritisak ka Jeleču i Rataju. Prvi i 3 bataljon napadaju neprijatelja na Siljevcu i odbacuju ka Rataju. Pošto su izdržali novo bombardovanje, ovi bataljoni produžuju potokom Oteša i predveče izbijaju u zaselak Rataj. Poslije kraće pripreme bataljoni prelaze komunikaciju Kalinovik — Foča i predveče stižu u Miljevinu, gdje su zanoćili. I ostali dijelovi brigade bili su ovog dana izloženi bombardovanju iz vazduha, vodeći borbu s njemačkim jedinicama koje su nastojale da po svaku cijenu spriječe dalje prodiranje ka ovoj komunikaciji.

Izjutra 13 juna otpočeo je prelaz glavnine preko druma Kalinovik — Foča. Na pravcu Druge divizije prelazi i Vrhovni štab. Četvrta brigada dobija zadatak da osigurava drum prema Kalinoviku. Drug Tito lično naređuje komandantu Četvrte brigade da sa dva bataljona ostane na komunikaciji kao zaštitnica Vrhovnog štaba i ostalih dijelova na ovom pravcu. Po izvršenju ovog zadatka 1-vi bataljon je u toku pokreta ka selu Mrežici pretrpio ponovo teško bombardovanje iz vazduha, pri čemu je imao oko 20 mrtvih i ranjenih. Treći bataljon je produžio za selo Mrđenoviće.

Sjutradan izjutra sve naše jedinice prešle su komunikaciju Kalinovik — Foča. Oko 11 časova neprijatelj je iznenadio osiguranje 1-vog bataljona, upao u selo Mrežicu i zapalio školu sa nekoliko teških ranjenika. Bataljon je vodio borbu do mraka, a zatim se povukao sa ostalim dijelovima brigade pravcem s. Mrežica — s. Modro Polje — Knička Kosa (k 1375) — Korijen (k 1140) — Gornja Prača. Poslije marša cijele noći 14/15 juna 1-vi bataljon je uzoru potpao pod iznenadnu neprijateljsku vatru kod Gornje Prače. Teži gubici su izbegnuti samo zahvaljujući iznenadnoj magli. Čim se pribrao, bataljon je izvršio protivnapad. Razvila se oštra borba koja je trajala sve do predveče, kada se bataljon po naređenju odvojio od neprijatelja i nastavio marš za brigadom opštim pravcem Brijeg (k 1029) — Sanduci (k 1079). I ovoga dana neprijatelj je nastavio napade iz vazduha. Naročito je bio jak napad na bolnicu brigade, koja se u toku cijele ofanzive kretala sa brigadom i podnosila strahovite napore i žrtve. Izbijanjem naših jedinica na Jahorinu (15 juna) praktično je završen proboj iz okruženja. Sjutradan (16 juna) u 16.50 Vrhovni štab izdaje naređenje da se komunikacija Višegrad — Sarajevo pređe noću 17/18 juna, stim da Druga divizija produži nadiranje sa otsjeka Podgrab — Sjetlina preko Bogovića ka Romaniji.

Sedamnaestog juna Četvrta brigada se zatekla u Gornjoj Prači, pripremajući se za prelazak pruge zapadno od željezničke stanice Sjetlina, u kojoj su se nalazili Nijemci. U toku prelaska noću 17/18 juna (prelazak je izvršen zajedno sa Drugom dalmatinskom brigadom) 1-vi bataljon je vršio obezbjeđenje od željezničke stanice Sjetlina (na položaju Rastovac — k 974) dok su 2-vi i 3-ći vodili borbe sa Nijemcima na Graovištu (k 958). Za blokadu Graovišta ostavljeni su dijelovi brigade, a glavnina je krenula da zauzme željezničku stanicu Sjetlina. Pošto je izjutra na prepad zauzeta ova stanica, nastavljen je pokret za s. Hotičinu. Nijemci su krenuli za brigadom i napali je iz pozadine, te je bila prinuđena da zaustavi jedan bataljon na liniji tt 1188 — s. Pribulje i odbije napade.

Jedinice Četvrte brigade se i 19 juna nalaze u rejonu komunikacije, a predveče se odvajaju od neprijatelja i kreću ka Romaniji.

Sa brigadom su se kretali i njena bolnica, Kazalište narodnog oslobođenja i muzička grupa, što je otežavalo dejstva i usporavalo pokret. Bolnica je uspjela da iz obruča izvede preko 300 ranjenika i bolesnika, od kojih su više od polovine teški. Ranjenici su se mahom kretali bez konja, čak i bez veće pomoći zdravih drugova, koji su u danonoćnim borbama krčili put kroz neprijateljski raspored. Iako je na Zelengori izgubljeno više od polovine konja na kojima su prenošeni ranjenici, nijedan ranjenik ili bolesnik nije pao živ neprijatelju u ruke (oko 70 ranjenika, bolesnika i osoblja bolnice poginulo je od bombardovanja, podleglo ranama, tifusu, iscrpenosti i dr.). U toku ofanzive brigadna bolnica je prikupila veliki broj ranjenika i bolesnika iz drugih jedinica, koji su, uslijed napora i iznemoglosti, zaostali.

U neprekidnim naizmeničnim marševima i jurišima brigada je izgubila veliki broj svojih najboljih boraca i starješina — skoro polovinu cjelokupnog sastava — ali je i pored toga do kraja sačuvala svoju životnu snagu, moral i borbenost. U ovim najsudbonosnijim i najkritičnijim trenucima istorije naše Narodnooslobodilačke borbe i Revolucije, na najodgovornijem mjestu (kao rezerva Vrhovnog štaba od Mratinja pa do proboja iz okruženja) vodeći besprimjerne borbe, po bataljonima i četama, Brigada je časno izvršila zadatak dobijen od Vrhovnog komandanta. Tako je ona u ovoj ofanzivi kao i u svim drugim bojevima naše Revolucije u kojima je učestvovala dostojno držala svoju proletersku zastavu i zajedno sa borcima ostalih naših jedinica išla iz borbe u borbu danima i noćima od samog

početka pa sve do konačne naše pobjede. Moralni lik njenih boraca obezbjeđivao joj je povjerenje i ljubav naroda na svim područjima na kojima je ona ratovala. Takav lik izgradila je u procesu borbe Partija, koja je neustrašivost svojih prekaljenih kadrova presađivala na široku boračku masu koju je svakim danom davao naš narod, strpljivo negujući najpozitivnije i najplemenitije vrline boraca, učeći ih hrabrosti i ozbiljnosti, tome kako treba napadati neprijatelja i braniti se od njegovog napada.

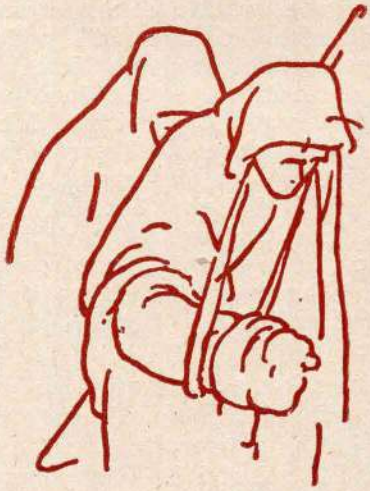

OD BIOČA DO KLADNJA

U BOJU KOD KOPILJA

oslije borbi na Javorku 1, 2 i 3 maja 1943, 3 bataljon Četvrte (crnogorske) proleterske brigade zadržao se na Gvozdu, nedaleko od Nikšića. Još smo bili pod svježim utiscima velike pobjede. Neprijatelj je bio potučen do nogu. Izbačeno mu je iz stroja 1.450 vojnika i oficira, dok su naši gubici iznosili ukupno 48 mrtvih i ranjenih. Zaplijenjeno je 7 tenkova, 17 kamiona, 4 motocikla, 4 topa, 3 teška i 8 malih bacača, 8 mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 500 pušaka i velika količina municije. Bio je to naš prvomajski pozdrav crnogorskom narodu i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske koje su se upravo nalazile pred najtežim ispitom — pred Petom neprijateljskom ofanzivom.

Treći bataljon, u kome su se nalazili Crnogorci, Bosanci, Dalmatinci, Kordunaši i Banijci, bio je snažna jedinica. Istina, ne toliko po broju koliko po moralu i iskustvu boraca. Njegove tri streljačke čete, Prateći vod (2—3 minobacača i 3—4 teška mitraljeza) i Vod za snabdijevanje imali su oko 180 boraca. Sastavljen od ljudi koji se nijesu plašili teškoća, naoružan pretežno automatskim oružjem, sa dovoljno municije, bataljon (u njemu sam tada bio politički komesar 1 čete) je, u to vrijeme, bio oličenje mladosti, čvrstine i vanrednog drugarstva.

Nekoliko dana odmora, pa opet nov zadatak. Glavnina brigade (1, 2 i 5 bataljon) krenula je prema Kolašinu, a 3-ći je, zajedno sa 2 i 4 bataljonom Pete brigade, ušao u sastav

Franjo Šimunović: BORCI (crtež)

Udarne grupe bataljona, koja je imala zadatak da razvije ofanzivna dejstva u sjevero'stočnom dijelu Crne Gore.

Na maršu prema Radovču priključila su nam se dva bataljona Zetskog partizanskog odreda, jačine oko 130 boraca.

Pokret prema Bjelopavlićima i Piperima izazivao je kod Crnogoraca brojne uspomene na okršaje prije godinu dana, posl'je kojih su naše jedinice bile prinuđene da se povlače iz Crne Gore. Gotovo svako brdo, šumarak, selo potsjećali su na borbe protiv talijanskih i četničkih jedinica. Težak je bio borbeni put koji su prošli crnogorski part'zani poslije napuštanja Crne Gore i Hercegovine juna 1942 godine, do Bosanske Krajine, Like i Dalmacije. I sada evo nas opet u Crnoj Gori, radosnih što smo ponovo među svojima. Prež'vjeli drugovi pišu pisma porodicama, komšijama i prijateljima. Četnička propaganda je borce proleterskih brigada poodavno »sahranila«. A mi smo ipak tu!

Za proteklu god'nu dana, od našeg odlaska, u Crnoj Gori je vladao žestok okupatorsko-četnički teror. Znatan broj drugova ilegalaca izginuo je u borbama, a oni što su ostali, u cjelini, časno su izdržali, odoljeli potjerama i provalama, povezali se, učvrst'li partisku organizaciju, održali vjeru naroda u pobjedu, stvorili pozadinske čete i bataljone i spremno dočekali proleterske i udarne brigade.

Iz pribavljenih informacija saznali smo da je na položajima kod Radovča i Kopilja koncentrisano blizu 4.000 četnika sa zadatkom da spriječe naše nadiranje u dolinu Zete i Morače. Noću između 12 i 13 maja izbili smo na kose iznad Kopilja i sjurili četnike u kopiljsko polje. Glavni napad na četničku grupaciju izvršen je 13 maja.

Vodili smo ga revolucionarnom žestinom. Poslužilac minobacača 37 mm, Rajko Begović, nije skidao bacač s leđa. Prilegao bi samo na zemlju, a mine su, preko njegove glave, letjele prema neprijateljskim položajima. Istovremeno, Novo Šaranović je mitraljezima sijao smrt po razbijenim četničkim grupama na kopiljskom polju. Tako s položaja na položaj. Žurilo se. Nije se smjelo dopustiti da neprijatelj organizuje odbranu.

Na lijevom krilu bataljona četnici su pokušali da protivnapadom olakšaju položaj svojih snaga u centru. Razvila se žilava borba. Zato smo tamo kao pojačanje uputili jednu četu. Sa njom smo krenuli drug Dragutin Filipović i ja. Naišli smo na komandanta bataljona, Baka Jugovića.[1] Sio na kamen, bli-

[1] Radisav Jugović-Bako, poginuo 6 avgusta 1943 godine kod Maglaja u Bosni, kao načelnik štaba Druge dalmatinske brigade. Proglašen za narodnog heroja.

jed, pocijepanih i krvavih nogavica. »Raniše me četnici. Zrno je ostalo kod koljena lijeve noge ... Nastavite borbu, a ja ću ostati tu dok dođu bolničari«, reče nam.

Uzalud su se četnici upinjali da uz podršku talijanske artiljerije zadrže položaje. Bili su potpuno razbijeni. Mnogo ih je izginulo, veliki broj zarobljen, a ostatak je otstupio ka Bioču i Podgorici. Bili su to četnici iz Zete, Lješanske nahije i dijelom iz Bjelopavlića.

Naša pobjeda nije ostala bez posljedica. Vojnički poraz četnika značio je u isto vrijeme i njihov politički slom u Crnoj Gori.

NA VEŽEŠNIKU KOD BIOČA

Bioče, talijanski garnizon nedaleko od Podgorice, bio je sljedeći objekt Udarne grupe. Tamo su Talijani već 13 maja kamionima prebacivali jedan bataljon 383 puka iz Danilovgrada, radi pojačanja. Držanje ovog garnizona trebalo je da onemogući našim snagama nadiranje prema Kučima i Albaniji, a i da zaštiti prilaze Podgorici sa tog pravca. Uporište je brojalo preko 1.000 vojnika.

Prekidanjem komunikacije Podgorica — Bioče kod Smokovca naše jedinice su dovele garnizon u Bioču u težak položaj. Prva četa 3 bataljona je noću zauzela i posjela Vežešnik, golu kamenu kosu na lijevom krilu talijanskih položaja. Zbacivanje slabijih četničkih djelova proteklo je bez teškoća. Međutim, četa se brzo našla pod udarom talijanske artiljerije sa Gorice i Trijepča. I na Bioču se borba već razgorjela. Kose iznad sela bile su u dimu i plamenu.

Mi na Vežešniku nijesmo mogli ni glavu pomoliti zbog dejstva artiljerije. Talijanska pješadija, podržavana artiljerijom, mnogo puta je jurišala na naše položaje. Lomili smo je, čvrsto riješeni da održimo Vežešnik i tako ostalim snagama omogućimo uništenje uporišta na Bioču.

Bilo je u toj borbi na Vežešniku mnogo pojedinačnih primjera koji su izazivali divljenje. Neki su mi u živom sjećanju i pokušaću da ih ispričam.

Talijanska artiljerija bez prekida je gađala puškomitraljez na desnom krilu. Jedna granata odrubila je, u ramenu, lijevu ruku borcu Đokiću.[2] Zacvilio je tiho, ali se nije uspravio, da ne bi otkrio položaj puškomitraljeza. Tek kada je za trenutak prestala artiljeriska paljba, pridigao se, noseći otkinutu lijevu ruku i uputio se ka četnom previjalištu. Artiljerija je ponovo nastavila. Granate su udarale u kamenjar i rasprska-

[2] Sin Vojislava Đokića koji je poginuo maja 1943 kao načelnik štaba Sedme banijske divizije.

vale se u stotine parčića. Đokić je išao uspravno, a krv mu je liptala iz velike rane. Ususret mu je pošla četna bolničarka Vukosava Šaranović. Uzela ga je u naručje i odnijela u previjalište pozadi neke stijene. On je i dalje držao pomodrelu lijevu ruku... Zbog velikog odliva krvi, ubrzo je izdahnuo.

Dan je protekao u naizmeničnim jurišima i protivnapadima. Ni noć nije donijela smirenje. Talijani su, i dalje uz snažnu podršku artiljerije, uporno pokušavali da slome naš otpor i probiju se do opkoljenog 383 puka na Bioču. Juriši su im se završavali na domaku naših ručnih bombi. Mjesečina je osvjetljavala položaje, s vremena na vrijeme svitkale su granate i prštalo kamenje. Jedan neprijateljski puškomitraljez zadavao nam je mnogo muke. Vatrom automatskih oruđa nismo ga mogli učutkati. Videći to, bombaš Poleksić se obratio komandiru voda:

— Da ga donesem?

— Kako da ga doneseš?

— Provući ću se kroz talijanski položaj, baciti bombe u gnijezdo i — puškomitraljez će biti moj! — odgovorio je brzo, kao da je o tome dugo razmišljao.

Svi su u bataljonu poznavali tog dječaka koji je u brigadu stupio u Bugojnu, 1942. Tada nije imao ni punih 14 godina, a sada je već skojevac i vođa bombaške grupe.

Nije proteklo ni 20 minuta, a već su u puškomitraljeskom gnijezdu odjeknule eksplozije ručnih bombi. Suknuo je plamen, a ubrzo zatim, sa zaplijenjenim puškomitraljezom i jednom puškom preko ramena, Poleksić se srećno vratio.

U težnji da ga sačuvamo od preterano smjelih poduhvata, povukli smo ga u komandu čete, a kasnije u štab bataljona. No, on se nije mogao uzdržati da ne uzme učešća u svakoj borbi.[3]

Upeklo sunce, a mi cio dan, 16 maja, bez vode na položaju. Na Vežešniku je vruće i bez toga. Neprijateljska artiljerija ne da oka otvoriti. Ali četa nije popustila. Ostale dvije čete takođe su se uporno držale na položajima Donje Mrke — Gornje Mrke — Petrovići.

U pomoć posadi na Bioču upućen je iz Podgorice i bataljon »crnih košulja«, a 16 maja još dva bataljona. Ni oni nijesu uspjeli da oslobode uporište. Istog dana uveče predale su se okružene neprijateljske snage.[4]

---

[3] Poginuo je 1 juna 1943 u borbi sa Njemcima na Budnju. Na prijedlog preživjelih boraca Četvrte proleterske crnogske brigade, malo čobanče iz okoline Bugojna, jedva poznato u svom selu, partizan Poleksić, dobio je najveće priznanje — Orden narodnog heroja.

[4] Tom prilikom je neprijatelju izbačeno iz stroja 739 vojnika i oficira, među kojima 400 zarobljenih.

Po dobijenom naređenju, 17 maja uzoru, povlačimo se na položaj sjeverno od Vežešnika. Fingiramo pripremu juriša. Bodo Brajović dejstvuje puškomitraljezom, prebacuje se s položaja na položaj da bi time zavarao neprijatelja. Sa novih položaja uputili smo po nekoliko boraca i starješina iz sva tri voda da razgledaju razbojište kod Bioča. Na relativno maloj prostoriji, solidno utvrđenoj, leže u grupama desetine i stotine mrtvih talijanskih vojnika i oficira; razbacane puške i puškomitraljezi, bacači i topovi, municija. Ogroman ratni plijen. Borci odnose lako naoružanje i municiju, a i nešto mitraljeza i bacača.

Napad na Bioče Njemci i Talijani su ocijenili kao naš pokušaj probijanja ka Albaniji.[5] I dok su Talijani grozničavo utvrđivali položaje za odbranu Podgorice, komanda Udarne grupe dobila je naređenje da se njeni bataljoni vrate u sastav svojih brigada. Glavnina Četvrte proleterske brigade nalazila se na položajima prema Kolašinu.

NA SINJAJEVINI

Dvadesetog maja 3 bataljon Četvrte proleterske je iz Mrka krenuo za Rovca. Na tom maršu saznali smo da su Njemci došli u Kolašin i tamo razoružali četnike. Prijatno nam je bilo čuti da su te bijedne sluge okupatora razoružane i »osamarene« od strane Njemaca da bi poslužile za nošenje oružja i municije.[6] U početku nam nije bilo jasno zašto sve to, otkuda Njemci u Kolašinu, u talijanskoj okupacionoj zoni! Međutim, ubrzo smo, preko radiovijesti i drugih informacija, saznali da je Peta ofanziva već počela. Sredinom maja njemačke snage, koncentrisane za ofanzivu, počele su nastupanje iz Nikšića, Kolašina, Bijelog Polja, Pljevalja, Foče, Mostara i Gackog.

Kad smo napustili položaje oko Podgorice, Talijani i Njemci su u znak odmazde popalili Bioče, Mrke, Bliznu i druga, a starce, nejač i sve živo što im je palo u ruke poubijali.

Dvadesetprvog maja u selu Trmanju (Rovca) dobili smo zadatak da što prije izbijemo na Sinjajevinu.

Kraj maja, a na Sinjajevini veoma hladno: kiša, grad, snijeg. Na Jablanovom Vrhu djelovi naše brigade vode borbu sa Njemcima. Na položaju smo, ali još nema oštrijih borbi. U trenucima zatišja diskutujemo o situaciji. U jednom vodu obrađivalo se nacionalno pitanje. (Pomalo čudno izgleda sje-

---

[5] Tako se kod Bioča, 23 maja, našlo desetak talijanskih i njemačkih bataljona, dok je Udarna grupa bila na povratku u svoje jedinice.

[6] Njemci su ih razoružali i mnoge upotrijebili za nošenje municije i drugih potreba; stavili im samare kakve, obično, imaju nosači u gradovima. Crnogorske čobanice pjevale su: »Gledala sam sa vrh kose, gdje četnici samar nose«.

ćanje na takve časove. Okolo borba, a mi raspravljamo o aktuelnim teoretskim i političkim pitanjima!) Jedan drug je isticao da je nacionalno pitanje u osnovi seljačko pitanje, prema onome iz »Osnova Lenjinizma«. Drugi ukazuje na to da je drug Tito Prvu proletersku formirao od radnika te da je radnička klasa rukovodeća i da će, u savezu sa seljaštvom, biti riješeno nacionalno pitanje. Najzad, treći je izvadio iz torbe Titov članak, objavljen u »Proleteru« (U čemu je suština nacionalnog pitanja i kako se ono rješava), i »raščistio« stvar.

Dvadesetosmog maja spustili smo se u Krnju Jelu. Tamo smo, u povjerenju, čuli da idemo u centralnu Bosnu. Plan za Sanždak, Kosovo i Metohiju je napušten. Pojava Njemaca u talijanskoj okupacionoj zoni, naročito u Kolašinu i Bijelom Polju, poslije naših uspjeha u Četvrtoj ofanzivi, bila je siguran znak za novu ofanzivu.

Uslijedio je usiljeni marš preko Sinjajevine i Pivske Planine. Bio je veoma težak. Približavanje Pivi praćeno je pojedinačnim, negdje i grupnim dezertiranjem novomobilisanih boraca.

Na zastancima i kraćim odmorima održavali smo sastanke, analizirali marševe, prenosili odluke i zaključke, objašnjavali situaciju u cilju pripremanja ljudi na savlađivanje napora i teškoća koje su pretstojale.

NA JAVORKU PIVSKOM

Tridesetog maja prešli smo preko visećeg mosta na Pivi (nedaleko od Mratinja) i stigli u Mratinje, malo selo u dubodolini okruženoj visokim i okomitim stranama. Tu nam je postala jasna težina situacije. Saznali smo da Njemci nastupaju od Brljeva prema Pivskom Javorku, da bi onemogućili prelazak naših snaga na lijevu obalu Pive. Na savjetovanjima brigadnih i bataljonskih rukovodilaca, potom na kraćim sastancima komunista, objašnjena je, u glavnim crtama, situacija. Komunisti su i ovom prilikom imali zadatak da služe za primjer ličnom hrabrošću i razboritošću, da budu na najtežim i rješavajućim mjestima.

Tridesetog maja popodne krenuli smo na položaj. Obradovali smo se kiši, nadajući se da ćemo biti pošteđeni dejstva avijacije. Ulagali smo krajnje napore da uz mratinjsku stranu izbijemo na Javorak koji je, po svom topografskom i taktičkom položaju, bio veoma značajan za odbranu Mratinja. Išli smo uskom vijugavom stazicom, razgaženom i klizavom, opasnom za borce, a naročito za mazge i konje natovarene bacačima i mitraljezima. Bilo je jezivo gledati natovarenog konja koji se spotakne i otkotrlja niza stranu.

Prolazimo pored djelova Sedme krajiške i Desete hercegovačke brigade, koji su na te položaje stigli ranije i već stupili u borbu s Njemcima. Pričaju nam o teškim borbama. Ponestalo im hrane, a nemaju dovoljno ni municije. No vedrina ih nije napuštala.

738 puk, koji je nastupao prema pivskom Javorku, imao je zadatak da nas presiječe kod Mratinja i da se poveže sa drugim njemačkim snagama na lijevoj obali Pive. Trideset-prvog maja njemačka avijacija je bila veoma aktivna. Četvrta proleterska brigada, u sastavu Druge proleterske divizije, još 29 maja dobila je zadatak da razbije neprijatelja koji nastupa pravcem Plužine — Javorak — Mratinje. Trebalo je raditi brzo i energično. Djelovi Sedme krajiške brigade već su se borili. Krenuli smo na položaj. Noću 31 maja pljuštala je kiša. Na bespuću, čekajući na vodiča, stajali smo na jednoj strmini. Zbog umora mnogi su bili posijedali i zaspali. Zaspao sam i ja. Kad sam se probudio voda je ispod mene tekla kao potok. Čudio sam se kako je uopšte bilo moguće zaspati po takvoj kiši, u vodi koja se ispod nas slivala u dolinu.

Ujutro 1 juna, tri bataljona naše i dva Desete hercegovačke brigade napala su neprijatelja na Budnju. U veoma žestokoj bliskoj borbi nanijeli smo mu osjetne gubitke[7]. Nije mu pomoglo ni to što je imao solidne rovove na kosama koje dominiraju okolnim terenom. Zaplijenjena je velika količina oružja, municije i opreme. Naš bataljon imao je teške gubitke: 6 mrtvih i 13 ranjenih. Od toga samo iz 1-ve čete 4 mrtva i 6 ranjenih.

Na desnom krilu 3-ćeg bataljona četa je napadala na jako pošumljen neprijateljski položaj. Kosu smo zasuli ručnim bombama i puškomitraljeskom vatrom i već počeli ovlađivati njemačkim položajem kad osjetih jak, vreo udarac preko grla. Krv me poprska po bluzi, a poteče i iz usta. Nijesam mogao da progovorim. Kuršum mi je prošao kroz vrat i dušnik. Pritrča Stanko Begović i još neki, ali im ja dadoh znak rukom da idu za četom. Međutim, vidjeći da povraćam krv, dvojica od njih me odvukoše, na šatorskom krilu, prema nekoj usamljenoj kući sela Miloševića. Tamo nađosmo jednog borca. Drugovi ga prekorevaju što nije na položaju. Zovu ga da odmah ide sa njima. On odbija — čeka dok se spremi ručak. A kuća pusta. Tek tada samo shvatili da je to tifusar.

Drugovi su me previli maramicom, kasnije zavojem i na konju me prebacili u brigadnu bolnicu. Veljko Dragović mi reče da je iz čete poginulo mnogo boraca. Pored ostalih: Vojin Poleksić, bombaš sa Vežešnika, Branko Pekić, Sima Mraović,

[7] Drugi bataljon 738 njemačkog puka imao je preko 60 mrtvih.

Sveto Jovović. Ima i mnogo ranjenih. U brigadnoj bolnici mi rekoše da sam imao sreću što mi kuršum nije prerezao dušnik i da izliv krvi nije bio velik. Pristižu i drugi ranjenici sa Budnja, među njima i zamjenik komandanta našeg bataljona, Vojin Katnić[8]. Parče granate udarilo ga u lijevu nogu, prebilo mu butnu kost i odnijelo oveće parče mesa. Rana mu krvari. Priča nam kako je poginuo bombaš Poleksić. Nalazio se u rovu kad je tresnula bacačka mina.

U KOLONI RANJENIKA KROZ SUTJESKU I ZELENGORU

Pretstoji povlačenje naših snaga sa pivskog Javorka. Naše ranjenike među kojima se i ja nalazim, vraćaju u Mratinje. Najteži odlaze u Centralnu bolnicu, ostali ostaju u brigadnim i kreću sa svojim brigadama kao ranjenici »pešaci« i ranjenici »konjanici«. Priključuli su me bolnici Druge proleterske divizije zajedno sa Vojinom Katnićem i Pavlom Janjevićem, komesarom 3-će čete našeg bataljona. Svi na konjima, ali je jahanje Vojinu i Pavlu pričinjavalo velike bolove. Dobijamo mršavu hranu, po malo skroba i parčence neslanog mesa. To su posljednje zalihe. Borci u jedinicama naveliko su već jeli travu, jer je i konjetine počelo ponestajati.

Čuli smo da je 3 juna u Mratinju održan sastanak Vrhovnog štaba sa štabovima brigada.[9] Osjećali smo da pretstoje odlučujuće borbe. Nekoliko dana išli smo ka Sutjesci. Jedinice ispred nas vršile su proboj.

Kiša nas je pratila, ali i avijacija. Vatra se nije smjela ložiti. Jednog popodneva, u nekoj udolini na putu prema Suhoj, kuvalo se meso od mazge. Sjedeli smo oko kazana, grijali se, sušili odjeću i ostatke opanaka. Naišao je avion-izviđač — »špijun«, kako smo ga zvali, i izručio nekoliko kanti bombi. Razbježali smo se i posakrivali iza bukvi. Ranjeno je bilo nekoliko drugova, a jedna bomba je pala pravo u kazan i razbacala meso na sve strane. Tako smo, lišeni i tog parčeta konjetine, krenuli naprijed, gladni i iscrpeni, u kišnu noć.

Osmog juna sreli smo se, nakratko, sa 3-ćim bataljonom naše brigade. Osjećamo neposrednu blizinu bitke, slušamo dvoboj automatskih oruđa. Stiže naređenje da se zakopa teško naoružanje; rukovodioci četa i bataljona izvršavaju ga teška srca, iako osjećaju da je to potrebno da bi jedinice bile pokretljivije. Proboj će tako biti lakši. Konačno, tovarna grla koja su nosila to naoružanje poslužiće za ishranu jedinica i bolnica. Drugih zaliha hrane nema.

[8] Proglašen za narodnog heroja.

[9] Tada je Vrhovni štab odlučio da Prva i Druga divizija probiju obruč na Sutjesci i Zelengori, a da Treća i Sedma divizija ostanu sa ranjenicima.

Glad uveliko vlada. Na zastancima i kraćim odmorima ranjenici beru srijemušu, traže djetelinu i jedu mezgru sa bukove kore. Ako je nekome ostalo koje zrnce soli, onda se srijemuša lakše jela. Na putu nailazimo na oglodane konjske skelete. Sastrugano svako parče mesa. A kad ni ranjenici nemaju ništa, sem parčeta konjetine, onda je to potvrda da u komorama i intendanturi nema više doslovno ništa. Više nije mogao da važi nepisani zakon da bolnici treba sve dati, da treba snabdjeti prvo ranjenike, jer jedinice nijesu imale ništa. Ovog puta smo svi bili ravnopravni u nemanju. Pa ipak, gunđanja nije bilo, ljudi znaju da nema.

Iako smo u bolnici, znatan broj ranjenika nosi puške.

Nastupanje jedinica kanalisano je jednom ili, u najboljem slučaju, dvjema planinskim stazama. A baš te staze, kojima će da prođu jedinice, bolnice i komore, bile su neprekidna meta neprijateljske avijacije. Ponekad iz aviona padaju »ausvajsi« — pozivi na predaju. Tamo gdje ih avioni ne mogu doturiti, zasipaju nas lecima iz artiljerisk'h granata.

Neprijateljska artiljerija tukla je Milinklade. Bilo je to 9 juna. Gusta izmaglica prit'sla doline. Kasnije, sunce se probijalo kroz oblake i maglu, a sa njim je pristigla i njemačka avijacija. Pošto smo prešli Sutjesku, penjemo se ka Milinkladi. Cijelu noć na maršu. Stopu po stopu. Po pomrčini. Ni riječi u koloni, ni šibica da kresne. Ne smijemo se spustiti na zemlju, zaspaćemo i ostati tu. Glava klone od umora i nespavanja, tijelo se klati od gladi. Jedini poneki konj potkovicom ukreše varnicu u kamenu ili se pospani, iznemogli ranjenik sa konja sruši na zemlju. Nikad kraja tom maršu!...

Između 9 i 10 časova izjutra izbili smo na Milinkladu. Kojiput se rasture oblaci i proviri sunce. Naiđu »Štuke« i glomazni »Dornijeri«. Zaravan na Milinkladi, krcata jedinicama i ranjenicima, idealna je meta. Znamo da je u neposrednoj blizini i Vrhovni štab. Neprijateljska avijacija i minobacači biju sa svih strana. Nije potrajalo dugo i avioni su počeli da spuštaju smrtonosni teret. Nigdje zaklona. Ne pomažu debele bukve ni razbacane gomile kamenja. Za »Dornijerima« naišle su »Štuke«, njih devet. Iza njih ostaje pustoš i smrt. Nakon što bi otkačio bombe, njemački avijatičar bi pikirao i mitraljirao, ili bi aparat iskosio na jedno ili drugo krilo, kako bi bolje gađao gomile drugova prileglih na kamenje, uz bukve ili na golu ledinu. Tog dana smo imali na stotine mrtvih i ranjenih.

Njemci po svaku cijenu nastoje da nas presijeku na Milinkladi, kao što su to pokušali na Mratinju i Sutjesci. Avionske bombe, teške 100—500 kg, padale su usred živih ciljeva. Eksplozije su odbacivale ljude ili komade njihovog rastrganog

tijela svuda naokolo. Oko 10 časova bio sam na prvoj zaravni Milinklade. Do mene, u neposrednoj blizini, nalazila se bolničarka našeg bataljona, bosanska partizanka. Stajali smo jedno pored drugog. Padala je bomba, mene odbacila i zasula zemljom a bolničarku, čije sam ime, nažalost, zaboravio, parče bombe preklalo je kao nožem, otsjeklo joj glavu. Poprskala me je njena krv, trup joj se kotrljao po zaravni. Potresan je bio taj prizor jezive smrti. Iz vratnih žila šikljala su joj dva mlaza vrele krvi. Posljednji trzaji jedne mladosti djevojačke.[10]

Pribrao sam se i pošao u zaklon iza jednog većeg kamena. Tu sam našao nekoliko drugova: Minju Šaranovića, Zarju Šaletića, Jokaša Jovovića i druge. Naišli su ponovo avioni: izbacili bombe, mitraljirali. Spustili se nisko, domalo iznad bukovih krošnji. Osmotrio nas avijatičar, nagnuo aparat i tuče mitraljeskim rafalima. Sklonili smo se u jedan škrip. »Vidi ovog fašističkog skota«, veli jedan od drugova, »hoće da nas pribije uz ovaj kamen«. »Ako nas prorešeta, primijetio sam, u škripu možemo ostati svi. Kamena piramida poslužiće kao nadgrobni spomenik«.

Ne možemo pomoliti glavu jer avioni neprekidno bombarduju i mitraljiraju zaravan. Malo kasnije, srećom, navuče se oblak. Desno i lijevo od Milinklade — krkljanac. Oko 13 časova krenuli smo gustom šumom ka dolini Hrčavke. Na putu naišli smo na druga Vaka Đurovića, komandanta Četvrte proleterske. Parče avionske bombe pogodilo ga u nogu, na povratku od Vrhovnog komandanta — od koga je na Milinkladi primio naređenje da djelovima brigade posedne i održi Ljubin Grob. Bijed je. Krv mu se izlila. Uspio je pre smrti da izda naređenje štabu 3-ćeg bataljona o posijedanju Ljubina Groba. Na naš pozdrav jedva nam je uzvratio pogledom. Uzalud su bolničarke nastojale da mu pomognu, rana je bila smrtonosna. Malo kasnije je izdahnuo.[11]

Saznali smo da je ranjen i drug Tito.

Na Milinkladi pretrpjeli smo najteže gubitke.

Spuštamo se u dolinu Hrčavke. Rječica se razlila, ali se može gaziti. U dolini puno partizana, naročito ranjenika. Na desnoj obali Hrčavke jedan teški ranjenik leži na nosilima. Činilo mi se da su mu obje noge otsječene, a ni ruke nije mogao da pokreće. Molio je: »Ubijte me, drugovi«! Ne znam što je bilo teže: njegove riječi ili njegovo lice izobličeno bolo-

[10] Bila je to drugarica Sava Vukovljak, četna bolničarka 3-ćeg bataljona, iz Sajkovića (srez Livno). Podatke su mi naknadno dali Jokaš Jovović i Branko Injac.

[11] Za herojsko držanje u svim borbama od 1941 do pogibije, proglašen je za narodnog heroja.

vima. Nije htio živ da padne u ruke Njemaca, preklinjao je drugove da mu prekrate muke. Jedan od drugova nije mogao da odoli — ostavio mu je otšrafljenu bombu...

Dolinu Hrčavke tukla je neprijateljska artiljerija, avioni su kružili i bacali bombe. Bili smo na drugoj polovini doline kad se pojavio neprijateljski avion — izviđač. Pohitali smo da se dohvatimo bukove šume na drugoj strani, ali izviđač je već prosipao bombe, po nekoliko povezanih jedna za drugu. Prvo što sam ugledao ispred sebe bila je jedna podebela bukva. Njeno stablo, gotovo dva metra horizontalno, dizalo se zatim uspravno. Vjerovatno oborena, mladica se kasnije uspravila. Došao sam do nje i tek što sam se bacio pored stabla, zagluši me strašna eksplozija. Bio sam za trenutak onesviješćen. Poslije pogledam: gornja strana bukovog stabla oljuštena, široko izlokana rupa na drvetu, kao dno manjeg kotla. A ja sam ipak živ. Bomba je pala nasred stabla. Imao sam razloga da posumnjam da mi je glava ostala čitava. Jokaš Jovović me pita jesam li u životu. Ne vjeruje.

Prešli smo Hrčavku i zanoćili na visoravni iznad nje, a 10 juna već smo bili na prostoriji Vrbničke Kolibe — Lučke Kolibe — Ljubin Grob — Zelengora. Na tom uskom prostoru od Milinklade do Lučkih Koliba nalazi se većina naših jedinica, sa Vrhovnim štabom. Neprijateljska avijacija neprekidno tuče i mitraljira, a pješadija vrši snažan pritisak na bokove naše grupacije.

Na Ljubinom Grobu napadaju djelovi 738 njemačkog puka, »poznanici« naše brigade sa Budnja. Na Košuti i Ljubinom Grobu, tim kosama koje obezbjeđuju pravac našeg proboja, vodila se borba na život i smrt. Djelovi Druge i Četvrte proleterske brigade branili su ta dva dominantna visa. Ljubin Grob je držala 2-ga četa našeg bataljona. »Samo preko nas mrtvih Njemci mogu proći!« poručivali su borci čete. Takva njihova poruka prenijeta je štabu brigade. Čitav dan vodila se borba. Druga četa je dokraja izvršila svoj zadatak. Posljednje naređenje koje je primio od Vrhovnog komandanta komandant Četvrte proleterske brigade Vako Đurović, održati Ljubin Grob, borci 2-ge čete 3-ćeg bataljona kojima je povjeren taj zadatak, časno su izvršili. Njemci su uporno jurišali na golu kosu Ljubinog Groba, čitav dan u talasima bombardovali su te položaje »Štuke« i »Dornijeri«, ali je hrabrost proletera bila jača. Četa je ostavila na Ljubinom Grobu 27 boraca i svetao primjer kako se izvršava naređenje i žrtvuje za spas glavnine. Njemci su i ovdje, kao i na Milinkladi, učinili sve što je bilo u njihovoj moći da ovladaju Ljubinim Grobom i onemoguće probijanje naših jedinica preko Zelengore. Ali bez uspjeha.

Bolnica se nalazila u bliz'ni Ljubinog Groba. Pred sam zalazak sunca, ko zna po koji put, naišli su avioni, posljednji put toga dana, i donijeli smrt i nove rane mnogima u boln'ci. Bombe su padale posred ranjenika; njemački izviđači otkrili su mjesto gdje se bolnica bila razmjest'la. Veliki broj mrtvih i ranjenih i stravični eho bitke na Ljubinom Grobu demoralisali su dosta ranjenika, naročito one na nosil'ma.

U mojoj neposrednoj blizini nalazio se Vojin Katnić. Bako Jugović je bio malo dalje od nas. Pala je jedna bomba i ranila Voj'na. Jedno veće parče granate udarilo ga je u zdravu nogu i prebilo je, tako da su mu sada bile slomljene obadvije. Trebalo ga je nositi na nosilima. Ali, on nije htio da bude teret drugovima u najtežem času. Izvadio je p'štolj i prije nego što smo ga u tome mogli spriječiti, ispalio metak u sljepoočnicu i ostao na mjestu mrtav.

Pavle Janjević i mnogi drugi ponovo su ranjeni. Pred noć je došao u boln'cu Mitar Bakić, politički komesar Druge proleterske divizije. Jahaći konji Štaba Druge divizije dodijeljeni su ranjenicima; došlo je novo ljudstvo za nošenje teških ranjenika a vod'či za one koji su prebacivani na konjima. Za svakog teškog ranjenika — 8 do 12 boraca. Mnog' ranjenici sa polomljenim nogama ili rukama, sa ranama na glavi ili grudima, odbijali su da krenu. Nek' od njih su molili da ih ubiju ili su tražili pištolje da sami izvrše samoubistvo. Prebacivanje nosilima noću, uskim planinsk'm stazama, još više je pogoršavalo njihovo teško stanje. Odvajanje ne malog broja boraca za nošenje, iz ionako prorijeđenih jed'nica, smatrali su prevelikom žrtvom. Žrtvovanjem sebe ranjenic' su htjeli da sačuvaju pokretljivost jedinica. Ali niko nije ni pomislio da im udovolji molbi.

Noću između 10 i 11 juna krenuli smo ka Vrbnici i Zelengori, a 11 juna smo bili na Mrčin-Kolibama. Prva proleterska brigada je već razbila Njemce na Balinovcu. Tada je Njemcima postalo jasno da ćemo se probiti na drum Kalinovik — Foča.

PRELAZAK BISTRICE

I dalje nas prati av'jacija, mada nešto ređe, jer je njihovu pažnju privukla Prva proleterska divizija, koja poslije razbijanja Njemaca na Balinovcu nastupa ka Rataju i Miljevini. Situacija je i dalje kritična. S vremena na vrijeme našu kolonu prostreljuju neprijateljski mitraljezi. Noću između 12 i 13 juna i mi maršujemo prema Rataju i Miljevini. Na tom pravcu su naše jed'nice nezadrživo nastupale. Prva proleterska je razbila Njemce na položajima u širem rejonu Miljevine i prešla drum Kalinovik — Foča. Jedinice Druge proleterske divizije

i bolnica to tek treba da učine. Maršovali smo cijelu noć. Jedva da smo prešli 4 do 5 km. Izjutra smo bili u Rataju. Magla. Posle sunce . . . i njemački avioni. Prati nas i jaka artiljeriska i minobacačka vatra.

U Rataju i Miljevini još su bili svježi tragovi borbe jedinica Prve divizije. Naše kolone su se svile, jedinice prikupile za prelazak komunikacije Kalinovik — Foča. Na relativno malom prostoru našla se Druga proleterska divizija. Desno i lijevo od stvorenog prolaza vodila se teška borba. I bolnice su prišle. Čekaju da se obezbijedi prelazak preko željezničkog mosta na rječici Bistrici. Njemci ulažu krajnje napore da ponovo zatvore prolaz stvoren probojem Prve divizije. Dovlače pojačanja od Foče i Kalinovika. Sunce prigrijalo. »Štuke« u talasima bombarduju Rataj i Miljevinu, naročito kuće oko ceste i most na Bistrici. I to bombardovanje nam je nanijelo ozbiljne gubitke. Ipak, svi pokušaji Njemaca da zatvore brešu ostali su bez uspjeha. Poslije podne, 13 juna, prešli smo preko željezničkog mosta na Bistrici.

U Miljevini prava pustoš. Avionskim bombama i artiljeriskim granatama izrovane njive, popaljene ili oštećene kuće. U Rataju smo naišli na nekoliko stanovnika. Neobično nam je, jer već nedjeljama nijesmo vidjeli nikoga sem naše borce i ranjenike. I neprijatelja. Na drumu Kalinovik — Foča, u blizini mjesta prelaska, stoji uništen njemački tenk. Pogodio ga je iz protivkolca Dragojlo Stojić, komandir prateće čete Druge proleterske brigade.

Most na Bistrici smo prelazili trkom, jer su ga Njemci tukli artiljerijom. Nasred mosta jedna granata napravila poveću rupu. Jedan konj tu upao, slomio prednje noge i ostao. Niti je mogao da propadne u rijeku, niti da se digne. Posmatram kako sa živog konja jedan drug siječe meso. Opominjem ga da se ne zadržava jer može poginuti od artiljeriskih granata. Pogledao me i hladnokrvno odgovorio: »E, asti boga, oli mi nije svejedno da umrem od gladi ili da poginem od granate«. Glad nas je zaista bila žestoko stegla. Kad bi potrajala još koji dan, ne bi se, čini se, mogli ni pokrenuti.

Trinaestog juna popodne svi naši dijelovi prešli su preko mosta na Bistrici. Našli smo se izvan obruča. Najteže je za nas završeno.

U ISTOČNOJ BOSNI

Maršujemo prema Jahorini. Selo Mrežice. Potom Jabuka. Prvi put smo se nahranili. Tu smo saznali da idemo za istočnu Bosnu.

Izvukli smo se iz kanjona Pive i Sutjeske. Umjesto one staze preko Zelengore sada se na sve strane otvaraju putevi,

naselja, prostranstva. Ali neprijateljska avijacija i dalje nas prati. Tako je 15 juna poslije podne bombardovana bolnica Četvrte proleterske brigade. Bombe su pogodile kuće u kojima su bili ranjenici. Narednih dana avijacija je gotovo prestala da nas uznemirava, jedino što su nas nadlijetali avioni — izviđači. Bujne šume Jahorine pružale su nam dobru zaštitu. Ipak, maršujemo noću radi očuvanja tajnosti pokreta. Sedamnaestog juna st gli smo u Gornju Praču. Saznali smo da su Njemci pojačali garnizone duž pruge; prugom patroliraju oklopni vozovi. Druga proleterska divizija dobila je zadatak da pređe prugu na otsjeku Stambolčići — Sjetlina.

Tokom 18 juna izvršili smo pripreme za prelazak pruge. Bolnica je prešla ispod nekog visokog gvozdenog mosta. Obje strane oko mjesta prelaza bile su prepune boraca i ranjenika. Baš kad smo prelazili prugu naišao je oklopni voz i stao na mostu. Začudo, nije otvarao vatru. Padala je jaka kiša. Iznad pruge izdiže se okomita, pošumljena padina, kojom vijuga staza. Uspeti se na njen vrh bilo je veoma naporno. Nekoliko teških ranjenika nije bilo moguće iznijeti. Ostali su, kao i mnogi drugi, na tom tegobnom putu. Tako je kosturima i lješevima obilježavan pravac našeg proboja. Zaostale grupe ili pojedinci išli su našim tragom i priključivali se jedinicama. Navrh strane, malo podalje, naišli smo na nekoliko kuća. Sjutradan, pošto smo se malo odmorili, nastavljen je pokret prema Romaniji.

Prolazimo kroz naselja, mahom ljetnje katune. Snabdijevanje je povjereno isključivo drugovima koje je odredio Vrhovni štab.

Prelazimo drum Sarajevo — Zvornik. Već sam sa 3 bataljonom. Cesta nam neobično izgleda, nekako tuđa, pa se prema njoj neki drugovi odnose s nepovjerenjem. Mogu naići tenkovi. Obaviješteni smo da nas mogu napasti ustaše. Prešli smo drum, uz manje puškaranje pobočnica. Cestu smo pregradili balvanima.

Rasplinuli smo se kao stiješnjena rijeka po izlasku iz kanjona. Prva i Druga divizija oslobodile su Han Pijesak, Vlasenicu, Zvornik, Srebrenicu i Olovo.

*

Neprijatelj je objavio »uništenje partizana«, a mi oslobađamo prostrana područja istočne Bosne. Kladanj je bio na redu. To je bio zadatak i 3-ćeg bataljona. Ustaški garnizon je dotada odolio mnogim partizanskim napadima. Stoga je Pavelić odlikovao ustaškog vođu u Kladnju. U tom kraju je vladalo uvjerenje da se ni sada neće moći zauzeti to uporište. Stoga

su za ovu akciju angažovane jače snage: Druga dalmatinska, Druga proleterska i Četvrta proleterska brigada.

U sastavu brigade, 3 bataljon napadao je od Ravne. Zauzeće Kladnja — »Kupresa istočne Bosne«, i prvog većeg mjesta koje napadamo poslije Pete ofanzive, biće ubjedljiv demant neprijateljske propagande o našem uništenju; domoći ćemo se oružja i municije; i sa ekonomske strane biće od značaja.

Vojno-političke i partiske pripreme za napad brižljivo su izvršene. Uveče 27 juna, po padu mraka, počeo je napad. Ustaše su pružile jak otpor, urlale su, dozivale se, psovale nas. Nijesmo za to mnogo marili. Kad smo likvidirali spoljni pojas odbrane, energično smo jurišali na varoš — Druga proleterska i Druga dalmatinska oko pola noći, a nešto kasnije i Četvrta crnogorska. Otpor ustaša bio je potpuno slomljen oko 2 časa poslije ponoći.

Branioci »Kupresa istočne Bosne« morali su pobjeći.

Zaplijenili smo znatnu količinu oružja i municije. Svi su se borci snabdjeli municijom, a komore — počev od četnih pa naviše — uzele su municije i za rezervu. Obrazovane su četne bataljonske i brigadne bojne komore.

U Kladnju smo našli dovoljno hrane, nešto obuće i odjeće. Poslije dugog gladovanja u njemu smo se prvi put nahranili. Ali, ti prvi normalni obroci imali su nepredviđenih posljedica. Drugovi su se porazboljevali. Neke jedinice su bile prepolovljene. Navikli na gladovanje, na parče konjetine, ponekad i bez toga, nedjeljama bez hljeba ili skroba, teško nam je bilo preći na redovnu ishranu. To prilagođavanje trajalo je kod pojedinih drugova i 10 do 20 dana.

Naš 3 bataljon bio je određen za posadni. Sav plijen, po naređenju Vrhovnog štaba, trebalo je centralizovati. Od strane Vrhovnog štaba određen je čika Janko da obezbijedi izvršenje ovog naređenja. Bolnicama je poslato sve najbolje i u dovoljnim količinama. I pored naređenja i strogosti čika Janka, neke jedinice su pretjerale u zbiranju sredstava za potrebe svoga ljudstva. Gotovo svi intendanti jedinica koje su učestvovale pri oslobođenju Kladnja (i ne samo oni!), toga i narednih dana, imali su »sukob« sa čika Jankom. Onima koji nijesu znali njegovu ulogu, nije bilo ubjedljivo njegovo nastojanje da se sve centralizuje, pa su naređivali da se uzme sve što im je potrebno. Oni, pak, koji su poznavali čika Janka, pokušali su da ga zavaraju na neki način, bilo većim brojnim stanjem jedinica, što nije »palilo«, jer je on znao približno tačno brojno stanje svih jedinica, bilo zagovaranjem kakvom pričom dok kuriri izvode »operaciju« i trpaju stvari u džakove.

Došao čika Janko i u štab 3 bataljona. U najbližoj četi interesovalo ga je šta se sprema za ručak. Vidio veliki kazan u kome se kuva kačamak. Bilo mu je, čini mi se, žao što je ta četa tako »skromna«. »Čime ćete ga začiniti?«, upitao je. »Tek što nije otišao kuvar po trebovanje malo zejtina ili masti«, odgovorio je ekonom. Čika Janko bi možda prekorio itendanta za nedovoljnu brigu o ishrani ljudstva, ali je, izgleda, posumnjao da je to običan, suvi sirotinjski kačamak. Zatražio je kašiku. Ekonom nikako da je pronađe; pobjegao je ne sačekavši da čika Janko okusi kačamak; za njim i kuvari. I nama je onda bilo jasno što se zbilo sa tim »posnim kačamakom«. Ustvari, u veliki kazan od 100 litara ekonom i kuvar su stavili sanduk šećera, nekoliko kilograma meda i masti, i sve to izmiješali sa kukuruznim brašnom. Čika Janko ih je prekorno pogledao: »Posadna jedinica! Zar i vi ovako!« Bili smo svi krivi. Ponudili smo čika Janka da ruča s nama. Uvijek ozbiljan, a toga časa namrgođen, on se nasmijao, što smo i mi bučno prihvatili. Nije nas mnogo grdio, mada nam je zamjerio.

Poslije podne naišao je neprijateljski izviđački avion. Bacio je bombe i u dvorište zgrade u kojoj je bio smješten štab bataljona. Jedna bomba je pala u neposrednu blizinu mitraljeza i uništila ga. Bilo nam je žao, jer nam je tada to bio jedini mitraljez u bataljonu.

Nakon 2—3 dana došla je smjena. Iz Kladnja smo krenuli u sastav svoje brigade. Druga divizija razvila je ofanzivu na širokom frontu prema Tuzli i Maglaju. Krajem juna 1943 gotovo cijela istočna Bosna bila je oslobođena.

Boško BRAJOVIĆ

U BOJEVIMA NA JAVORKU I KOD BIOČA

peracijom »Švarc« okupator je težio da nam nametne borbena dejstva u takozvanim »normalnim uslovima«, u uslovima koji su bili u suprotnosti sa našim vojnopolitičkim koncepcijama i planovima Vrhovnog štaba.

Prema prvobitnoj zamisli Vrhovnog štaba Glavna operativna grupa imala je da izbije na područje gornjeg toka Tare i Lima, napadne i zauzme Kolašin i Mojkovac i na taj način stvori povoljne uslove za dalje prodiranje ka Kosovu i Metohiji, a zatim u Srbiju. U tom cilju je 17 maja 1943 godine Vrhovni komandant drug Tito naredio Štabu Druge proleterske divizije da organizuje napad na Kolašin, s tim da se prethodno obezbedi sa pravaca Podgorice i Bijelog Polja. Druga proleterska divizija sa Sedmom krajiškom brigadom imala je pre napada na Kolašin da izviđa i zatvori pravce koji iz doline Morače izvode u pravcu Žabljaka i Šavnika i da održava tijesnu vezu desno sa Trećom udarnom divizijom na pravcu Šavnik — Nikšić, a levo sa Prvom proleterskom divizijom u slivu gornjeg toka Tare prema Mojkovcu.

Sedma krajiška brigada je, prema ovom zadatku, posle forsiranja Tare kod s. Tepci, produžila nastupanje u pravcu Žabljaka, zauzela ovo mesto bez borbe (jer su ga Italijani i četnici napustili), a zatim dobila naređenje da na jugoistočnim padinama Sinjajevine zatvara i izviđa pravce od Mateševa prema Šavniku i uništava ostatke četnika.

Posle prodora Treće udarne divizije iz Hercegovine na područje Nikšić — Šavnik, Četvrta proleterska brigada je po-

novo ušla u organski sastav Druge divizije i postavljena u širem rejonu Boana sa zadatkom da izviđa i zatvara pravce od Kolašina prema Žabljaku i Šavniku, i da prikuplja potrebne podatke o jačini, sastavu i rasporedu neprijatelja u Kolašinu.

Druga dalmatinska brigada imala je zadatak da sa prostora severoistočno od Žabljaka izviđa i osmatra pravac Mojkovac — Žabljak (orijentišući se za Četvrtom brigadom) i da delom snaga održava levo vezu sa Prvom proleterskom divizijom.

Druga proleterska brigada (bez 1 i 2 bataljona), koja je privremeno izišla iz sastava Druge proleterske divizije, obrazovala je Drinsku operativnu grupu pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, dok su 1 i 2 bataljon ove brigade ostavljeni kao diviziska rezerva na prostoru Lipova Ravan, sa zadatkom da izviđaju i zatvaraju pravac od Nikšića prema Šavniku i Gornjoj i Donjoj Brezni do pristizanja Treće udarne divizije na taj prostor.

Međutim, pošto nije na vreme raspolagao potrebnim podacima o koncentraciji i razvoju nemačko-italijanskih snaga na širim područjima istočne Bosne, Hercegovine, Crne Gore (Crnogorsko primorje) i Sandžaka za operaciju »Švarc«, Vrhovni štab je odmah po forsiranju naših glavnih snaga preko Neretve i Drine odustao od prvobitne zamisli. A s obzirom na uzan prostor između Tare i Pive za manevrovanje snaga Glavne operativne grupe, on je dao direktivu Štabu Druge proleterske divizije da se delom snaga orijentiše prema dolini Zete (Nikšić) i Morače (Podgorica), sa zadatkom da uništi neprijateljska istaknuta uporišta Javorak i Bioče i ostatke razbijenih četnika (sa Neretve, Drine i Tare) na prostoru Nikšić — Podgorica. U skladu sa ovom direktivom, Štab Druge proleterske divizije, posle prikupljenih podataka o jačini i rasporedu neprijatelja, izdao je zapovest za napad na Javorak.[1]

BOJ NA JAVORKU (NIKŠIĆKOM)

Posadu uporišta Javorak (koje je na brzu ruku organizovano kao istaknuta tačka spoljne odbrane Nikšića) sačinjavao je jedan nepotpuni pešadiski puk divizije »Ferara«, ojačan jednom baterijom topova 75 mm, sa pretstražom na liniji Čeranića Gora — Gradička Poljana — Krnovska Glavica, na kojoj su se nalazili ostaci Župskog i Dobrovoljačkog bataljona. Odbranu ovih italijansko-četničkih snaga podržavao je jedan vod lakih tenkova iz rejona Nikšić.

---

[1] Originalna zapovest za napad na Javorak nalazi se u Arhivu Vojnog istoriskog instituta.

Prema ideji napada na Javorak trebalo je najpre uništiti četnike na liniji: Čeranića Gora — Gradačka Poljana — Krnovska Glavica, a zatim koncentričnim napadom tri proleterske brigade u tri kolone, u sadejstvu sa mesnom partizanskom četom, otseći neprijateljske snage na Javorku od Nikšića i uništiti ih.

Severna kolona (Druga proleterska brigada bez dva bataljona, baterija minobacača i jedno protivkolsko odeljenje topova 37 mm) imala je zadatak da na pravcu D. Brezna — Toplo Prisoje (k 1286) — Živa (k 1154) — Javorak razbije četnike i u sadejstvu sa Severozapadnom i Istočnom kolonom napadne i uništi neprijatelja na Javorku. Ovoj koloni određena je zona širenja desno i levo, kao i linija na kojoj treba sadejstvovati i održavati vezu sa susedima.

Severozapadna kolona (Peta crnogorska proleterska brigada, sa jednom baterijom minobacača) imala je da napada opštim pravcem: Bundos — Runjava Glavica — Tisova Glavica — Pakline — s. Dubrave sa zadatkom da u sadejstvu sa Severnom i Istočnom kolonom u određenoj zoni uništi neprijatelja na Javorku, s tim da pored održavanja tesne veze sa Severnom kolonom, po izbijanju na prostor Dubrave, uputi jedan bataljon na tesnac Surdup radi rušenja puta i postavljanja prepreka na pravcu Javorak — Gornje Polje.

Istočna kolona (Četvrta crnogorska proleterska brigada, baterija minobacača i jedno protivkolsko odeljenje topova 47 mm) dobila je zadatak da na pravcu nastupanja: s. Mokro — Štirni Do (na južnim padinama pl. Vojnik) — s. Jasenovo Polje — Jelovi Vrh — Brezovi Vrh razbije i uništi ostatke četnika, a potom povrne na sever pravcem: s. Lipova Ravan — Papratni Doli — Javorak, sadejstvujući Severnoj koloni preko Gole Strane, a Severozapadnoj preko Pišteta prilikom uništenja neprijatelja na Javorku.

Da bi ovaj značajni napad uspeo Štab Druge divizije je radi obezbeđenja naredio komandantu Istočne kolone da postavi jedan bataljon na prostoru Šipačno — Mali Orah, sa zadatkom da zatvori pravac: s. Gornje Polje — s. Šipačno, s tim da se, po dolasku bataljona iz sastava Severozapadne kolone na prostor Surdup, rokira na prostor Veliki Orah — Mali Orah radi zatvaranja pravca od s. Lukova, naročito za neprijateljsku motorizaciju, i da delom snaga, u sadejstvu sa mesnom partizanskom četom[2] izvrši diverziju na vatrene položaje artiljerije

[2] Ova četa, pod komandom Boža Markovića, bila je sastavljena od ilegalaca koji su radili na političkim partiskim zadacima u pozadini neprijatelja.

u Papratnim Dolima. Štabovima bataljona na Surdupu i Velikom Orahu naređeno je da sa po jednim vodom pešadije, ojačanim automatskim oružjem, izvrše demonstrativni napad na Gornje Polje.

S obzirom na pošumljenost i neprolaznost zemljišta i teškoće u održavanju veze, kako između napadnih kolona tako i unutar njih, komandantima kolona je u zadatku određen i krajnji cilj, a za pojedine faze napada u zapovesti su predviđeni znaci signalnim raketama. Data su i uputstva o upotrebi protivkolskih oruđa za slučaj napada neprijateljskih tenkova od Nikšića kao i o merama za rušenje i postavljanje prepreka na tenkoopasnim pravcima. Preduzete su i mere za maskiranje jedinica i korišćenje pokrivenog zemljišta radi zaštite od neprijateljske avijacije. Bilo je regulisano i zbrinjavanje ranjenika. Oni su imali da idu u s. Štirni Do, gde se nalazila diviziska hirurška ekipa.

Manevar za napad na Javorak odvijao se po planu. Jedinice sve tri kolone nastupale su određenim pravcima, s tim što je 1-vi bataljon Istočne kolone u jutarnjim časovima 1 maja, na pravcu Papratni Doli — Javorak, otsekao motorizovanu kolonu od polaznog rejona s. Gornje Polje — Nikšić.

Energičnim napadom i međusobnim sadejstvom napadnih kolona i mesne partizanske čete, neprijateljske snage na Javorku bile su prvo otsečene od Nikšića, a zatim ispresecane na male delove i postepeno uništavane, sem manjih delova koji su uspeli da se izvuku kroz međuprostore naših jedinica. Tako je boj na Javorku završen 2 maja oko 19.00 časova potpunim uništenjem neprijateljske žive sile i tehnike.[3]

Pobedom na Javorku, koja je imala veliki vojni-politički i moralni značaj, zadat je težak udarac snagama prvog okupatorskog ešelona predviđenog za učešće u Petoj ofanzivi, demoralisani su ostaci četnika i stvoreni povoljni uslovi za mobilizaciju novih snaga u redove naše vojske. Likvidacija Italijana i četnika na Javorku imala je silnog odraza i na dalji proces raspadanja četnika i nesigurnosti Italijana u dolini Zete i Morače.

Ova pobeda je plod zajedničkih dejstava i hrabrosti i energičnosti svih boraca, starešina i komandanata, i njihove želje da se neprijatelj po svaku cenu uništi. Posebno treba istaći

---

[3] Od 1.450 iz stroja izbačenih neprijateljskih vojnika i oficira zarobljeno je 580 Italijana i 200 četnika, dok smo mi imali 10 mrtvih i 38 lakše i teže ranjenih. Tom prilikom smo zaplenili i uništili 7 tenkova, 4 brdska topa 75 mm, 11 teških i lakih minobacača, 20 teških i lakih mitraljeza, 500 pušaka, 5 ispravnih radiostanica, 20 motornih vozila, preko 120.000 raznih metaka, preko 150 mazgi, velike količine intendantske, inžinjeriske, logorske i druge opreme.

požrtvovanost i hrabrost komandanta Severozapadne kolone Save Kovačevića, koji je sa grupom boraca prvi izbio na vatrene položaje artiljerije, a zatim je zarobio i lišio neprijatelja njene podrške; desetara 1 čete 1 bataljona Druge proleterske srpske brigade Milana Tadića, koji je sam uništio neprijateljski tenk; 3 četu 1 bataljona Četvrte crnogorske brigade, koja je sa jednim vodom pod ubitačnom vatrom tenkova onemogućila povratak tenkova u Nikšić, koji su naknadno bili uništeni i zarobljeni.

BOJ KOD BIOČA

Prilikom planiranog napada na Kolašin, za obezbeđenje desnog boka Druge proleterske divizije sa pravca Podgorica — Mateševo formirana je Udarna grupa bataljona (jedan bataljon Četvrte i dva bataljona Pete crnogorske brigade) koja je nastupala opštim pravcem: s. Lukovo — Župa Nikšićka — Piperi — Bioče. Ova grupa je imala zadatak da u sadejstvu sa Zetskim partizanskim odredom razbije i uništi ostatke četnika na području Pipera, Bjelopavlića i Podgorice, kao i italijanske snage u rejonu Bioča, i da na taj način prekine vezu Podgorica — Mateševo i obezbedi desni bok Druge proleterske divizije za napad na Kolašin.

Pošto je marševski cilj Udarne grupe bataljona bio dosta daleko, a zemljište pokriveno i teško prolazno, trebalo je raditi vrlo brzo i energično i koristiti dan za kretanje, iako je nemačka izviđačka avijacija bila vrlo aktivna, naročito na pravcu Pljevlja — Šavnik — Nikšić, dok je na pravcu Nikšić — Podgorica dejstvovala 61 vazduhoplovna grupa iz Podgorice.

Na pravcu nastupanja Udarne grupe bataljona, kao pretstraža italijanskih snaga u Podgorici i na Bioču, nalazili su se ostaci četnika[4] na liniji: Radečko Radovče (k 1041) — Pantelijev Vrh (k 1102) — Martinićko Gostilje — Kurilo (k 702) koje je trebalo prethodno razbiti i uništiti. Posle usiljenog marša, 2 i 4 bataljon Pete crnogorske brigade izbili su 12 maja na prostor Poljica — Cerovlje, a 3 bataljon Četvrte proleterske brigade u rejon Martinićko Gostilje.

Prema predviđenom planu, bataljoni Pete brigade, u sadejstvu sa delom snaga Zetskog partizanskog odreda, upućeni su u napad pravcem: Cerovlje — Radovče Polje, Ožezi, a 3 bataljon Četvrte brigade, u sadejstvu sa Zetskim partizanskim odredom, pravcem: Martinićko Gostilje — Kopilje — Ožezi. (Na ovim pravcima postojali su povoljni uslovi za mobilizaciju

[4] Njihova jačina kretala se oko 2—3.000. To su dobrim delom bili demoralisani ostaci sa Neretve, Drine i Tare a delom su nasilno mobilisani, tako da nisu pretstavljali neku veću borbenu vrednost.

novih snaga, naročito posle uništenja italijanske posade na Bioču.)

Manevar Udarne grupe pri razbijanju Italijana i četnika na području Bioča, ogleda se u smelim i energičnim napadima sa fronta, kombinovanim sa ubacivanjem dela snaga u pozadinu neprijatelja, koji je podržavan vatrom artiljerije sa Gorice i 61 vazduhoplovnom grupom sa podgoričkog aerodroma.

Napadu na četnike noću 12/13 maja prethodilo je ubacivanje dela snaga 3 bataljona Četvrte proleterske crnogorske brigade i Zetskog partizanskog odreda u pozadinu četnika na položajima Pantelijev Vrh — Martinićko Gostilje. Pretrpevši osetne gubitke demoralisani četnici počeli su otstupati prema Bioču i manastiru Piperska ćelija i predavati se u većim grupama.

Brzim i energičnim dejstvima bataljona Četvrte i Pete brigade, u sadejstvu Zetskog partizanskog odreda pod komandom Voje Todorovića otpor četnika je potpuno slomljen pred mrak 13 maja, dok se italijanska artiljerija, koja ih je podržavala sa vatrenih položaja iz s. Kopilja, jedva izvukla preko s. Crnaca u pravcu Spuža. Posle razbijanja četnika, italijanska komanda je prebacila jedan bataljon 383 pešadiskog puka iz Podgorice u Bioče, sa ciljem da osigura vezu Podgorica — Kolašin i da prihvati ostatke razbijenih četnika. Ovaj bataljon je snažno podržavan artiljerijom sa pravca od Podgorice i 61 vazduhoplovnom grupom sa podgoričkog aerodroma.

Da bi se izvršio postavljeni zadatak do kraja — uništila italijanska posada na Bioču i time potpuno obezbedio desni bok Druge proleterske divizije pri napadu na Kolašin, 2 bataljon Pete brigade, prema zamisli štaba Grupe bataljona, ubacio je u pozadinu neprijatelja svoju 2 četu pod komandom Nikole Zvicera, koja je posle dva uzastopna napada zarobila artiljeriju 383 pešadiskog puka na vatrenim položajima s. Mijeli — Popova Gora (dve baterije topova 75 mm i jedna četa minobacača). Time je italijanski 383 pešadiski puk bio lišen ne samo podrške artiljerije, već i sam izložen jakoj artiljeriskoj vatri doskora svoje artiljerije, što je ubrzalo obuhvatni manevar Udarne grupe i potpuno okruženje i uništenje 383 pešadiskog puka u rejonu s. Gornje i Donje Mrke — s. Vinogradište — Velja Glavica. Da bi deblokirala ovaj puk, italijanska komanda iz Podgorice angažuje dva bataljona »crnih košulja« i jedan bataljon 127 puka (koji je, u vezi sa nastalom situacijom, prebačen iz Skadra u Podgoricu). Međutim, sve njene mere ostale su bezuspešne, jer je 3 bataljon Četvrte proleterske brigade, osluškujući teške borbe na prostoru Vežešnika, usiljenim maršem sa prostora s. Kovački Dolovi 15 maja izbio glavnim snagama na Vežešnik, a delom snaga na put Podgorica — Bioče

i time stvorio potrebno vreme glavnini Udarne grupe da okruženi 383 puk potpuno uništi ili zarobi, uprkos jakoj intervenciji i dejstvu neprijatelja sa pravca Podgorice, podržavanom jakom artiljerijom i avijacijom.

Ovom prilikom, kao i kod Nikšića na Javorku, naneti su neprijatelju teški gubici u mrtvim, zarobljenim i ranjenim.[5]

Počev od 1 maja ovo je drugi poraz italijanskih i četničkih snaga, što je zabrinulo nemačko i italijansko komandovanje. S druge strane, hrabrošću boraca i starešina i smelošću i brzinom manevra Udarne grupe bataljona stvoreni su povoljni uslovi *»za prodor naših glavnih snaaa na jug prema Albaniji«*. A pošto je ocenilo bojeve na Javorku i Bioču kao početak prodora naših glavnih snaga u Albaniju, nemačko komandovanje je preduzelo mere u smislu korekture početnog rasporeda za angažovanje svojih snaga na ovom delu fronta, kao i mere ojačanja italijanskih snaga na prostoru Nikšić — Podgorica, naročito pešadiske divizije »Ferara« koja je pretrpela osetne gubitke.

*

Bojevi na Bioču i Javorku, s obzirom na mesto, vreme i posledice, daleko prevazilaze taktički značaj, jer imaju više operativni karakter, za razliku od »diverzije« kako se ponegde tretiraju u našoj literaturi.

Oni su uticali na pregrupisavanje neprijateljskih snaga uoči same Pete ofanzive i na izmenu operaciskog plana »Švarc«. Tako je 127 pešadiski puk iz Skadra prebačen u Podgoricu, 383 pešadiski puk je sa prostora Danilov Grad pomeren u Bioče (gde je kasnije potpuno uništen), četiri bataljona divizije »Marke« prebačena su iz Mostara u Nikšić, motorizovani puk »Brandenburg« rokiran je u Bioče, po dolasku 7 SS divizije »Princ Eugen« u Nikšić upućen je motorizovani odred »Šmithuber« sa tenkovima u Podgoricu, a komandant 1 brdske divizije je 19 maja borbenu grupu »Remolt« sa otseka Gostun — Mojkovac uputio u Mateševo.

Izmenom nemačkog operaciskog plana »Švarc« (rokiranjem 7 SS divizije prema Podgorici, odnosno 118 lovačke divizije prema Desetoj hercegovačkoj brigadi) vezano je oko pet nemačkih i italijanskih pukova na vrlo uzanom frontu Mate-

[5] Izbačen je iz stroja ceo 383 pešadiski puk sa čitavom opremom. Između ostalog zarobljeno je 600 vojnika i oficira, ubijeno 370 i toliko ranjeno; zaplenjeno 8 topova 75 mm, oko 30 lakih i teških minobacača, 27 mitraljeza, 70 puškomitraljeza i mnoge druge opreme i municije. Oružje, oprema i municija podeljeni su jedinicama Udarne grupe, a ono što se nije moglo nositi uništavano je. Naši gubici 17 mrtvih i 25 ranjenih.

ševo — Bioče, stvoreni su povoljni uslovi našim glavnim snagama, u inače vrlo teškoj i složenoj situaciji, za manevar prema gornjem toku Drine i usporen zamah nemačkih snaga u prvoj etapi izvođenja Pete ofanzive, naročito od Nikšića prema Šavniku i Žabljaku i od Gacka i Bileća prema srednjem toku Pive.

Operišući na prostoru Nikšić — Podgorica, štabovi 7 SS divizije »Princ Eugen« i divizije »Ferara« su tek 22 i 23 maja uočili da se Udarna grupa po izvršenom zadatku povlači u sastav svojih jedinica i da za naše snage nije aktuelan front prema Šavniku i Žabljaku i od Gacka i Bileća prema srednjem kada je bio predviđen početak izvođenja plana »Švarc«.

Pobedom na Bioču zadat je poslednji udarac ostacima četnika sa Neretve, Drine i Tare, a položaj italijanskih snaga u dolini Zete i Morače uzdrman je do te mere da su Nemci morali intervenisati svojim snagama. Ova pobeda imala je i veliki politički i moralni značaj, podigla je ugled naših jedinica i omogućila novu mobilizaciju boraca.

Jovo VUKOTIĆ

ORGANIZACIJA I RAD NA SNABDEVANJU BRIGADE[1]

rodirući posle Četvrte ofanzive ka Metohiji i Srbiji, jedinice Glavne operativne grupe VŠ obuhvatile su neposredno pred početak Pete ofanzive operativno područje od Foče do Mojkovca i Kolašina i od prilaza ka Pljevljima do prilaza ka Podgorici, Nikšiću i Avtovcu. Prelaskom na ova područja naše jedinice naišle su na drukčije geografske, ekonomske i političke uslove od onih koji su postojali na oslobođenoj teritoriji Bosne i dela Hrvatske gde su operisale zadnju godinu dana. Veći deo ovoga terena dosta je siromašan, orijentisan pretežno na stočarstvo, a protekle dve godine rata bacile su narod u veliku oskudicu, naročito usled pljačke okupatora i četnika. Pa ipak je ova teritorija bila jedini izvor za ishranu Glavne operativne grupe zajedno sa Centralnom bolnicom u periodu Pete ofanzive sve do proboja glavnine jedinica na Zelengori i prelaska preko komunikacije Kalinovik — Foča.

Rezerve hrane što su prenele neke jedinice pri nastupanju iz Hercegovine na područje Pive i Tare bile su, u celini uzeto, vrlo male, a naročito kod onih jedinica koje su prešle Drinu. Četvrta proleterska brigada je uspela da prenese zalihe hrane za dva do tri dana kao i veće količine municije. Plen što ga je

[1] Ovaj napis je načinjen na osnovu ličnih beležaka i drugih podataka sačuvanih iz vremena Pete ofanzive i na osnovu ličnih sećanja na događaje iz tih dana. Pri izradi su konsultovani i neki drugovi koji su tokom Pete ofanzive bili intendanti bataljona ili na dužnosti u intendanturi brigade. Pri tome je od naročite koristi bila pomoć druga Neška Dulovića. Osim toga, korišćeni su i neki podaci već objavljeni u publikaciji *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, prva knjiga, izdanje Vojnog istoriskog instituta JNA, Beograd 1957.

brigada zadobila na Javorku (prema Nikšiću) u osvit 1 maja, zajedno sa Petom crnogorskom udarnom i dva bataljona Druge proleterske brigade, bio je pretežno u naoružanju i konjima (mulama).

Okupator je posle evakuacije naših jedinica iz ovih krajeva, godinu dana ranije, činio sve da razbije jedinstvo naroda i uguši njegov otpor. Nastojao je naročito da koristi oskudicu i glad u narodu, služeći se uz pomoć izdajnika, terorom i podmićivanjem. Zato je bilo neobično važno da svaki kontakt naših jedinica sa narodom na ovom terenu, a pogotovu Četvrte proleterske brigade čiji su borci velikim delom bili baš iz ovih krajeva, bude u skladu sa vojnopolitičkim ciljevima naše borbe.

Trebalo je posle razbijanja četničkih snaga na Neretvi i dalje na maršu prema Crnoj Gori i Sandžaku, do kraja likvidirati na ovim područjima svaki njihov politički oslonac i obezbediti političku mobilizaciju stanovništva i njegovu podršku Narodnooslobodilačkoj borbi materijalnim sredstvima i ljudstvom. Otvarala se i perspektiva popune naših jedinica značajnijim brojem novih boraca sa ovog područja. I ovde, kao i na drugim područjima u toku Narodnooslobodilačkog rata, uporište naše borbe bio je sam narod, njegova fizička i duhovna snaga, njegova materijalna bogatstva i njegova privrženost slobodi i veri u svoju pobedu. Narod je dobrovoljno davao borce, svoje sinove i kćeri, podnosio patnje i odolevao mnogobrojnim nevoljama koje mu je rat doneo. On je i dobrovoljno hranio i opremao svoju vojsku. Od bivše jugoslovenske vojske ostalo nam je samo ono što je u zadnjim danima pred neprijateljem izvučeno i sklonjeno. Ali, bilo je to isuviše malo za dugotrajnu i tešku borbu. U toku neprekidnih borbi naša vojska je, tukući neprijatelja, oduzimala, od njega oružje i ratnu opremu i naoružavala se i opremala.[2]

Ocenjujući značaj pravilnog postupka prema narodu prilikom snabdevanja jedinica, pogotovu što je u drugoj polovini 1942 i početkom 1943 bio formiran veći broj novih jedinica i izvršena popuna postojećih novim ljudstvom, Vrhovni komandant izdao je u kratkom razdoblju s proleća 1943 godine dve pismene naredbe koje se odnose samo na pitanje snabdevanja (17 marta i 7 aprila). Tim naredbama ukazano je na greške koje su se ispoljile kod nekih jedinica u vezi sa snabdevanjem i podvučena je potreba pravilnog odnosa prema seljacima i njihovoj imovini. Naredbama se određuje da se pribavljanje hrane sa terena mora vršiti preko određenih komisija koje će se formirati u jedinicama, odnosno preko narodnooslobodilačkih odbora.

[2] Izvori snabdevanja NOV u toku Narodnooslobodilačkog rata bili su: ratni plen, konfiskacija imovine narodnih neprijatelja, kupovina, dobrovoljni prilozi naroda i rekvizicije od imućnijih građana.

Ekonomski otsek Vrhovnog štaba je bio izdao 5 marta 1943 sličnu naredbu svim intendantskim organima NOV. Jednom ranijom naredbom Vrhovnog štaba od 5 januara 1943 bile su propisane i tablice ishrane za sve pripadnike NOV kao i način rukovanja hranom i vojnom opremom, način kako da se evidentira i kontroliše raspodela itd. Iako ove tablice najčešće nisu mogle da se primenjuju zbog oskudice u hrani, a pogotovu ne u periodu Pete ofanzive, ipak je njihovo propisivanje bilo značajno već i zbog toga što su davale orijentaciju kako na potrebu pravilne i dobre ishrane jedinica, tako i na potrebu štednje i stvaranja rezervi onda kada jedinice raspolažu većim količinama hrane (naprimer, u slučajevima znatnijeg ratnog plena, stacioniranja na bogatijim područjima itd.). Četvrta proleterska brigada striktno se pridržavala ovakve politike snabdevanja tokom čitave borbe na raznim područjima na kojima je ratovala.

ORGANIZACIJA I NAČIN RADA

Organizacija snabdevanja u Četvrtoj proleterskoj brigadi, koju je ona imala i u periodu Pete ofanzive, postavljena je u suštini još u toku formiranja Druge proleterske divizije u zapadnoj Bosni, novembra 1942. To je bio period kada je brigada prviput stupila na širu, manje-više oslobođenu teritoriju, koja se sve više povećavala i na kojoj su se osnivali narodnooslobodilački odbori i izrastala narodna vlast. Intendantura brigade nije ni tada više mogla biti samo aparat koji je rešavao trenutne potrebe brigade. Ona je morala organizovati sistematsko snabdevanje koje će joj obezbediti i određene zalihe ratne opreme, hrane i odeće. Ovo područje je, osim toga, bilo izvor snabdevanja glavnine snaga NOV koje su tu operisale, te je trebalo usklađivati potrebe brigade sa mogućnostima tog područja i potrebama ostalih jedinica.

Trebalo je intendanturu u prvom redu organizaciono ojačati da bi mogla valjano organizovati rad u novim uslovima. Zato je još tokom jula i avgusta 1942, neposredno po prelasku brigade na teritoriju zapadne Bosne, sprovedena nova organizacija intendanture. Pored intendanta brigade i njegovog zamenika, formirana je posebna grupa od oko 10 ljudi koji su ustvari pretstavljali operativni aparat intendanture. To su bili članovi Partije, od kojih većina sa dužim partiskim stažom, politički sposobni da pravilno tumače političku liniju naše borbe. Ova grupa, zajedno sa intendantom brigade i njegovim zamenikom, sačinjavala je intendanturu brigade. I za intendante bataljona određivani su drugovi koji su umeli da politički shvate našu borbu, sa inicijativom i smislom za organizaciju. Naročito je bila odgovorna dužnost intendanta bataljona u slučajevima kada su pojedini bataljoni dobili posebne borbene zadatke odvojeno od područja na kome je operisala glavnina

brigade. Bataljoni su se u takvim slučajevima morali orijentisati uglavnom na svoj rejon dejstva.[3]

U našim uslovima ratovanja vrlo odgovornu ulogu imala je u prvom redu organizacija snabdevanja pri manjim jedinicama — brigadama i bataljonima. Intendanture pri višim jedinicama — divizijama i korpusima, naročito u prvo vreme posle njihovog formiranja, kao i Ekonomsko odeljenje Vrhovnog štaba — vršili su ulogu regulatora sistema snabdevanja, a na širim oslobođenim teritorijama organizaciju skladišta i rezerve hrane, naoružanja i opreme, organizaciju raznih radionica za NOV i koordinaciju u raspodeli hrane i opreme među jedinicama.

Organizacija snabdevanja brigade mahom je zavisila od uslova u kojima se u raznim periodima borbe brigada nalazila. Zato je i organizacija intendanture, a naročito njen sistem rada, morala biti elastična i sposobna da se brzo prilagođava različitim terenskim i drugim uslovima borbe. Osnova ove organizacije morala je biti intendantura bataljona.

Intendantura brigade imala je ukupno 10 do 14 ljudi i to: intendanta brigade, zamenika i 10 do 12 intendantskih organa-članova komisije za snabdevanje.[4]

Intendant brigade bio je odgovoran za snabdevenost brigade hranom, odećom i ostalom opremom. Raspoređivao je hranu i opremu pojedinim jedinicama brigade, bio je odgovoran za organizaciju službe snabdevanja za brigadu u celini, koordinirao je i usmeravao rad intendanata bataljona i obezbeđivao izbor i podizanje kadrova za službu snabdevanja u bataljonima i brigadi. Pod njegovom komandom i rukovodstvom nalazile su se i pomoćne jedinice: komora i radionice. Zamenik je pomagao intendantu u svim poslovima, a često je dobijao zadatak da samostalno rukovodi pojedinim poslovima naročito prilikom detašovanja pojedinih delova brigade na udaljenija područja, kao i prilikom velikih marševa čije je izvršenje trebalo organizovati na širem području itd. Zamenik intendanta obično je bio odgovoran i za organizaciju, red i obezbeđenje u marševima.

Članovi komisija za snabdevanje brigade nabavljali su hranu i opremu sa terena neposredno ili preko narodnooslobodilačkih odbora, odnosno vojno-pozadinskih komandi. Oni nisu mogli rekvirirati hranu

---

[3] Posle formiranja Druge proleterske divizije, njen štab je još novembra 1942 preduzeo mere da se izvrši jednoobrazna organizacija intendantura u svim brigadama u njenom sastavu. O tome je štab divizije izdao i posebno naređenje. Njime je ukazano na značaj ove službe i istaknuto da joj zbog toga treba posvetiti najveću pažnju i odrediti za nju odgovarajuće sposobne kadrove. Naređenjem je propisana i čitava organizacija i način rada službe, postavljanje intendanta u brigadi i bataljonima i njihovih pomoćnika, njihova ovlašćenja i odgovornosti itd. Organizaciju intendanture u smislu ove naredbe, sa nešto naglašenijom ulogom intendantskih organa pri intendanturi brigade, koji su sada imali ulogu članova u komisijama za snabdevanje, zatekla je i Peta ofanziva.

[4] U toku Pete ofanzive intendanturu brigade sačinjavali su: intendant brigade Dušan Lompar, zamenih intendanta brigade Jagoš Radović, intendantski organi (članovi komisije): Neško Dulović, Mihailo Jovanović, Stevo Dobrković, Vuko Radović, Ilija-Bećo Radulović, Lazo Miranović, Petar Borozan, Gajo Drljević, Ljubo Popović, Andrija Prlja, Jagoš Šćekić, Drago Dapčević i dr.

onde gde nisu bili formirani narodnooslobodilački odbori, bez posebnog odobrenja štaba ili intendanta brigade. Povremeno su upućivani kod pojedinih bataljona da pomognu intendantu bataljona oko organizovanja snabdevanja, a naročito oko izvlačenja ratnog plena sa područja na kome bataljon operiše. Prilikom oslobođenja gradova i većih naseljenih mesta intendant brigade je raspoređivao intendantske organe na pojedine zadatke (mobilisanje transportnih sredstava, ljudstva i konja, obezbeđenje ratnog plena, vezu i saradnju sa NOO i organizacijama narodne omladine i AFŽ i sl.).

Brigada se naoružavala uglavnom oduzimanjem od neprijatelja u toku same borbe i pleneći neprijateljska slagališta u gradovima i naseljima koja je oslobađala sama ili u sadejstvu sa drugim jedinicama, a ponekad je i dobivala pomoć u oružju i municiji od Vrhovnog štaba i drugih jedinica. Ovo oružje i municiju delio je štab brigade na pojedine bataljone odnosno samostalne jedinice brigade prema potrebama ovih jedinica. Deo oružja i municije koji jedinice nisu mogle nositi služio je za rezervu i čuvan je u brigadnoj komori.

Intendanturu bataljona sačinjavali su: intendant bataljona, zamenik i dva ili tri izvršna intendantska organa. Intendant bataljona je neposredno odgovarao za obezbeđivanje ishrane i opreme bataljona. Davao je uputstva četnim ekonomima i starao se o dopremanju i raspodeli hrane, municije i opreme. Pod njegovim rukovodstvom bila je bataljonska komora.

Bataljoni su u principu snabdevani preko intendanture brigade i to bilo preuzimanjem hrane i opreme od nje ili neposrednim snabdevanjem sa terena. Bataljon se iz brigade snabdevao uglavnom kad se ova duže zadržavala na određenom području, odnosno kad je bila na slabo naseljenom terenu. Bataljoni su se snabdevali neposredno sa terena prilikom izvođenja borbenih zadataka na udaljenijim područjima i kad su jedinice brigade bile šire razmeštane na ekonomski jačim područjima. U takvim slučajevima intendant bataljona snabdevao je svoje jedinice u prvom redu dobrovoljnim prilozima. Rekvizicije je mogao vršiti (ukoliko nije bilo narodnooslobodilačkih odbora) po prethodnom odobrenju štaba odnosno intendanta brigade. Ponekad su intendanti bataljona vršili rekvizicije i po odobrenju štaba svog bataljona koji je o tome uvek obaveštavao štab brigade. Prilikom zaplene hrane i opreme od neprijatelja, obično je u prvom redu snabdevana bolnica i ona jedinica koja je učestvovala u tim borbama, a potom je posredstvom intendanture brigade vršena raspodela na ostale delove brigade. Ukoliko se radilo o većim količinama, one su čuvane u brigadnoj komori, odnosno upućivane i drugim jedinicama NOV. Organi bataljonske intendanture bili su samo izvršni aparat intendanta bata-

ljona i u principu nisu mogli samostalno nabavljati hranu bez posebnog ovlašćenja.

U Četvrtoj proleterskoj brigadi se već od samog formiranja najstrože pazilo na odnos prema imovini naroda. Pomoć od naroda prikupljana je preko narodnooslobodilačkih odbora, a na terenima gde ti odbori nisu bili formirani, intendantski organi su prikupljali hranu zajedno sa nekoliko najuglednijih meštana. Tom prilikom održavani su zborovi i konferencije koje su sazivali aktivisti ili simpatizeri NOB, na kojima se objašnjavao smisao i karakter naše borbe. Izdavane su uredne potvrde seljacima i građanima o prijemu hrane, odeće i dr. U slučaju gde je NOO vršio izvesne rekvizicije, takođe su davane uredne potvrde. Rekvizicije su vršili narodnooslobodilački odbori, a tamo gde oni nisu još bili formirani, to su radili sami meštani. Konfiskacije imovine neprijatelja vršili su NOO na osnovu odluke vojnog suda, pri čemu se porodici ostavljala potrebna količina hrane i imovine.

U četama kao i jedinicama van bataljona postojali su ekonomi (u bolnici, četi pratećih oruđa, štabu brigade, komori i sl.) koji su samo raspoređivali hranu i opremu. Sve nabavke za ove jedinice vršene su preko intendanture brigade. Ekonomi u četi pratećih oruđa i brigadnoj bolnici imali su obično obimniji posao i veće zadatke od onih u četama, bataljonima i drugim jedinicama. Zato su oni, uz odobrenje intendanta brigade, izuzetno dobijali ovlašćenja koja su imali i intendanti bataljona (naprimer, nabavka mleka za bolnicu i sl.).

Pomoćne intendantske jedinice u brigadi bile su komore i radionice.

Brigadna komora[5] se sastojala od čete boraca na čelu sa komandirom i političkim komesarom i imala je dva voda: za naoružanje i municiju — bojna komora — i za hranu i opremu — trupna komora. Brojila je ukupno oko 50, a u pojedinim periodima borbe do 60 i više boraca. Iz sastava brigadne komore određivana je jedna desetina sa puškomitraljezom, koja je vršila ulogu zaštitnice na marševima, a naročito prilikom odvojenog kretanja od glavnine brigade. Inače, svi borci iz komore obavljali su stražarske dužnosti, a po potrebi upućivani su sa članovima komisija kao obezbeđenje. Uz komoru su bile priključene i stalne pokretne radionice: puškarska, krojačka i obućarska. Ove radionice su stalno vršile opravke oružja, odeće i

[5] Komandir brigadne komore bio je Simo Džaković, a politički komesar Panto Mališić, zamenik komandira Milan Perović (poginuo u NOB), a dužnost zamenika političkog komesara vršio je sekretar partiske jedinice komore sve do kraja Pete ofanzive. (Posle Pete ofanzive pol. komesar je bio Petar Vujović, a zamenik Pavle Lopičić.) Vodnici su bili Risto Ulićević (poginuo u NOB), Mitar Kuljača (poginuo u toku Pete ofanzive) i Marija Divanović.

obuće i imale su obično po dva-tri druga, a prilikom oslobođenja većih naseljenih mesta radionice su odmah proširivale delatnost i angažovale i mesne radnike. Komora je transportovala i čuvala hranu, rezervno oružje i municiju i drugu opremu. Na širim oslobođenim područjima gde je bilo drumova, a i na ravnim terenima, transport je vršen zapregama koje su bile privremeno mobilisane u mestu, a prilikom oslobođenja gradova na komunikacijama transport je vršen i kamionima (zaplenjenim od neprijatelja, konfiskovanim ili rekviriranim). Inače, tokom čitavog rata (a naročito do kapitulacije Italije) glavno transportno sredstvo bili su konji. U uslovima našeg ratovanja konji su bili od neobično velikog značaja za transport hrane, municije i naoružanja, za prenos ranjenika i uopšte za pokretljivost i bojnu gotovost jedinica. Brigadna komora je imala obično oko 30 do 50 konja.

Bataljonska komora sastojala se od jednog voda sa komandirom i političkim delegatom voda. Delila se na desetine: za naoružanje i municiju i za hranu i ostalu opremu. U njenom sastavu bili su i mesari, a neke su imale i manje pokretne radionice (obućarsku i druge). Bataljonske komore imale su oko 15 do 20 konja.

POČETAK OFANZIVE — NAŠE ROKIRANJE OD TARE I MORAČE DO SUTJESKE

Na području Pive i Šavnika, neposredno pre početka Pete ofanzive, brigadno rukovodstvo razvilo je vrlo intenzivan politički rad u jedinicama i na terenu. Održavana su savetovanja po jedinicama i zborovi i konferencije sa narodom po selima. Na tim savetovanjima i konferencijama s posebnom pažnjom se objašnjavala i razrađivala naša politika u snabdevanju NOV. Održavali su se i partiski sastanci i savetovanja na kojima su se pretresala i ova pitanja. U Šavniku je 27 aprila 1943 održano brigadno partisko savetovanje, a u s. Mokrom 9 aprila savetovanje zamenika političkih komesara brigade i rukovodilaca polit-odela sa intendantom brigade i intendantima bataljona. U intendanturi brigade održavali su se takođe partiski sastanci (29 aprila sastanak partiskog biroa u s. Pošćenju, 2 i 3 maja sastanci partiske jedinice takođe u s. Pošćenju, 10 maja sastanak u birou u s. Mokrom itd.).

Trebalo je i na ovom području obezbediti široku mobilizaciju svih materijalnih i fizičkih snaga naroda za dalju borbu. To je bilo moguće jedino pravilnim odnosom jedinica prema narodu i njegovoj imovini, pravilnim diferenciranjem organizatora četnika i istaknutih neprijatelja naroda od mase prinudno mobilisanih ili zavedenih seljaka.

Politički komesar Druge proleterske divizije uputio je 19 maja posebno pismo političkim komesarima brigada u kome im skreće pažnju, pored ostalog, na odnos prema imovini naroda i postupak pri snabdevanju jedinica. U pismu je posebno istaknuto da se prema dokazanim neprijateljima naroda imaju provoditi i kaznene mere konfiskacije.

Polovinom maja 1943 Četvrta proleterska brigada, posle bitke na Javorku i kraćeg zadržavanja u rejonu Šavnika i Boana, izbila je na prostor gornje Morače, Vučja i Lipova zapadno i severozapadno od Kolašina. Brigada se već 14 i 15 maja nalazila neposredno ispred komunikacije Kolašin — Mateševo pripremajući se za napad na Mateševo.[6] Zauzimanje Mateševa i Bioča, kao i Mojkovca od strane jedinica Prve proleterske divizije, trebalo je da prethodi zajedničkom napadu ove dve divizije na Kolašin koji se predviđao narednih dana. Intendantura brigade nalazila se u gornjoj Morači — s. Ljuta, a kasnije s. Mioska — odakle je 14 maja prešla u s. Bistricu gde se nalazio i štab brigade.

Intendantura brigade, neposredno i preko bataljonskih intendanata, ulagala je na ovom području mnogo napora da obezbedi ishranu brigade, kao i da u tome pomogne i Sedmoj krajiškoj brigadi koja je takođe ovde operisala. U snabdevanju mesom nije bilo posebnih problema, ali je bilo teškoća u snabdevanju hlebom. Intendantura je imala još nešto zaliha brašna i šećera koje je nosila čak iz Jablanice i Nevesinja, a držala ih je kao neku vrstu rezerve brigade, želeći da to što duže sačuva. U Morači i Lipovu brigada je izvršila niz konfiskacija, a u selima Ljuta, Duboko i dr. izvršene su i rekvizicije.

Na području Bioča, Udarna grupa je potpuno potukla Italijane i zarobila veliki broj vojnika i oficira. Štab Udarne grupe primorao je italijanski štab divizije u Podgorici da za ove zarobljenike šalje hranu u štab naših jedinica. Tako su iz Podgorice Italijani poslali redovno sledovanje hrane za ove zarobljenike za pet dana. Slično se događalo i ranije na položajima prema Nikšiću. Posle boja na Javorku italijanska komanda je prihvatila naš zahtev da šalje redovno sledovanje za zarobljene italijanske vojnike.

Sve uporniji pritisak nemačkih snaga na položaje naših jedinica na ovom kao i na sektoru u Sandžaku i na drinskom frontu, brzo je otkrio nameru operativnog opkoljavanja naših

---

[6] Treći bataljon Četvrte proleterske brigade zajedno sa dva bataljona Pete udarne (crnogorske) brigade i Zetskim partizanskim odredom, sačinjavao je Udarnu grupu pod komandom zamenika komandanta Četvrte proleterske brigade Nika Strugara, koja je već ranije upućena pravcem Lukovo — Nikšićka Župa — Radovče prema Bioču sa zadatkom da zatvori pravac Podgorica — Mateševo.

snaga na području Crne Gore i Sandžaka. Čitava Glavna operativna grupa bila je sada stavljena pred zadatak da razbije ove nemačke planove i izbegne okruženje. Zato je počelo taktičko rokiranje naših snaga sa njihovih dotadašnjih položaja. U okviru plana za pregrupisavanje naših snaga koje je prouzrokovano Petom ofanzivom vršeno je i rokiranje Četvrte proleterske brigade. Naređeno je i njenom 3 bataljonu iz sastava Udarne grupe da dođe u sastav brigade na položaje prema Liješnju i V. i M. Dubokom. Na ovim položajima je 1-vi bataljon vodio tih dana uporne borbe sa neprijateljem.

Čitava brigada je 19 i 20 maja već rokirana na prostor Boan, Krnja Jela — Vratlo i Sirovac — Javorje, okrenuta frontom prema gornjoj Morači i Lipovu. Intendantura brigade je 18 maja rokirana u gornju Moraču pravcem Bistrica — Mioska — Dragovića Polje — Bojići gde je i zanoćila. Tokom noći 19/20 maja u Bojićima četnici su izvršili prepad na intendanturu, ali su ubrzo bili rasterani uz pomoć jedne desetine iz brigadne komore. Pojedine četničke grupe sa ovog terena koristile su naše povlačenje i vršile prepade na naše zaštitnice.

Intendantura je 20 maja izjutra izvršila pokret iz gornje Morače u rejon Boana pravcem s. Bojići — Javorje — Sirovac — Tušina (severozapadno od Boana). Pri izlazu iz gornje Morače intendantura je na Javorju ponovo vodila borbu sa četnicima koji su pokušali da zaposednu ovaj prolaz izbijajući preko planinskog venca s leve strane naše kolone.

Izbijanje brigade u rejon Boana i Šavnika sa orijentacijom na dalje rokiranje prema Pivi, i izvlačenje iz neprijateljskog okruženja, nametali su nove ozbiljne zadatke u vezi sa snabdevanjem. Bilo je jasno da se moraju bolje obezbediti i izvesne zalihe hrane, a naročito da se brigada mora obezbediti tovarnim konjima i tako osposobiti za brzo kretanje po planinskom terenu. Radi toga je intendantura organizovala dopunjavanje bataljonskih, a naročito brigadne komore, dovoljnim brojem odmornih i zdravih tovarnih grla. Intendantski organi, u zajednici sa vojno-pozadinskim komandama i NOO, organizovali su nabavku konja, u prvom redu zamenom kod seljaka za iscrpene konje, a i za drugu stoku, kao i putem rekvizicije. Isto tako na ovom području (u selima na prostoru između Boana, Šavnika i Žabljaka) intendantura je nabavila i znatnije količine žita (ječma) i stoke za klanje i tako popunila svoje rezerve. Data su naređenja i uputstva i intendantima bataljona da obezbede rezerve brašna i stoke. Da bi se ovo što uspešnije obavilo, u bataljone su upućeni i intendantski organi iz intendanture brigade. Oni su pomagali u snabdevanju bataljona sa terena prema Sinjajevini i Javorju tako da su i u bataljonima bile obezbeđene zalihe hrane za nekoliko dana. Narod na ovom

području svesrdno je pomagao našu vojsku i bio je spreman da dâ sve što je mogao. On je pomogao našim jedinicama u nošenju ranjenika, transportu hrane, smeštaju jedinica, gonjenju stoke i dr. Seljaci su na svojim konjima pomagali prenošenje hrane i municije za jedinice na njihovim marševima od jednog do drugog naselja. Sa ovoga kao i sa područja Pive, pristupio nam je već prilikom našega nastupanja iz Hercegovine početkom meseca veći broj boraca.

Dalje rokiranje brigade na područje Pive izvršeno je posle nekoliko dana tako da su se 28 maja svi njeni delovi nalazili na Pivskoj Planini, odnosno na maršu prema njoj. Intendantura brigade izvršila je 28 maja pokret sa područja Boana prema Pivskoj Planini pravcem Slatina — Mletičak — Komarnica — Duži — Dubrovsko — Boričje — Pišće — Trsa.

Rokada naših jedinica sa pravca Kolašina na sektor Pive, kao i orijentacija prema Pivi i naših snaga sa pravca Nikšića, stvorila je i u pogledu snabdevanja novu situaciju. Neprijatelj je sve više vršio pritisak sa pravca Kolašina, Nikšića i Gacka i uporno branio pravac prema Drini, sa namerom da potpuno okruži naše snage, izvrši prodor u Pivu i ovlada dominantnim položajima na ovom frontu. Sve više se sužavala baza snabdevanja i trebalo je obezbediti što veće rezerve hrane, u prvom redu za Centralnu bolnicu, a potom i za sve operativne jedinice. Rejon Pive na koji smo bili orijentisani bio je isuviše mali, a teren iscrpen da bi mogao zadovoljiti makar i deo naših potreba. Radi toga se moralo brzo organizovati prikupljanje žita i stoke sa područja Sandžaka, kao i sa leve strane r. Pive. U tom smislu dato je i uputstvo jedinicama od strane Ekonomskog otseka Vrhovnog štaba, kao i zadatak njegovim delegatima (koji su se još od Četvrte ofanzive kretali sa pojedinim divizijama).

Intendant Četvrte proleterske brigade formirao je nekoliko ekipa koje su (po dogovoru sa komandom područja) bile upućene na teren većeg dela sela na Pivskoj Planini, a jedna posebna ekipa upućena je na levu obalu Pive da i sa tog područja nabavi nešto hrane. Na tom pravcu bila je već prikupljena glavnina brigade sa zadatkom da obezbedi ovaj deo fronta Glavne operativne grupe od neprijateljskog prodiranja pravcem Krstac — Plužine prema Mratinju i da time omogući prodor dela naših snaga pravcem Stabna — Čemerno — Suha. Međutim, s obzirom da su Nemci nakon ubacivanja SS divizije »Princ Eugen« uspeli najzad posle teških borbi da ovladaju Brljevom, razvoj događaja naredna dva dana otežavao je izvršenje ovog zadatka.

Na Pivskoj Planini intendantura brigade je u selima Borkovići, Boričje, Pišće, Vojnovići, Trsa, Unač, Podmilogora, Ne-

dajno i dr. i na katunima na Durmitoru nabavila oko 250 komada sitne stoke i oko 80 goveda. Jedan deo ove stoke seljaci su dali dobrovoljno našim jedinicama i bolnici, a drugi deo, većinom krupne stoke, nabavljen je rekvizicijom. Rekviriranje stoke bilo je u ovom momentu neophodno s obzirom na situaciju koja je svakim danom postajala sve ozbiljnija. Veći deo ove stoke upućen je odmah Centralnoj bolnici.

Noću 31 maja/1 juna intendantura je izvršila pokret pravcem Trsa — Barni Do — Mratinje. Ovo je bila prva od onih teških, tamnih i kišnih noći koje će se tako često ponoviti u toku naredne dve nedelje. Marš je bio veoma naporan, put većim delom kamenit, a noć potpuno tamna. Tuda su prolazile i jedinice pratećih oruđa koje su imale velike zastoje jer su konji pod teretom posustajali i padali, zakrčujući na taj način prolaze. Osim toga, sipila je hladna kiša tako da je kisnulo i ljudstvo i materijal.

Brigada je u ovom momentu imala još dosta dobre zalihe brašna, stoke za klanje i tovarnih grla. Brigadna komora nosila je velike količine municije, nekoliko minobacača, mitraljeza i dr. Uzoru je kolona izbila na Barni Do (kolibe) i tu zalogorovala, pošto je pretila opasnost od neprijateljske avijacije. Pre podne je avijacija više puta samo nadletala, a kasnije se pojavilo odjednom 15 bombardera u grupama po tri. Počelo je bombardovanje i mitraljiranje. Na relativno malom i otkrivenom prostoru bilo je skoncentrisano mnogo ljudstva i stoke. Ranjeno je nekoliko drugova (vodniku Mitru Kuljači prelomljene su obe noge), a pobijeno je i ranjeno mnogo konja.

Predveče je intendantura izvršila pokret pravcem Barni Do — s. Mratinje. Spuštanje niz strmi kanjon r. Pive do jedinog prelaza na improvizovanom žičanom mostu bilo je krajnje teško i vrlo sporo.

Mratinje je bilo zadnje naseljeno mesto na maršu prema komunikaciji Kalinovik — Foča. Nastupali smo prema planinskim masivima Maglića, Zelengore i dalje. Napuštanjem pivske visoravni i doline Pive prestaju za naše jedinice i poslednje mogućnosti ikakvog snabdevanja sa terena. Intendantura brigade i intendanture nekih bataljona pribavile su i u Mratinju nešto stoke. I pitanje ishrane je jedan od razloga zbog kojih se glavnina naših snaga morala što pre prebaciti do naseljenih područja.

Četvrtog juna brigada je povučena sa položaja prema Brljevu i preko Mratinja upućena na položaje u Sutjesci. Iz Mratinja se intendantura brigade izvukla 4 juna predveče i pela u toku noći strmim liticama prema Brdu severozapadno od k 1286 do na plato zapadno od k 1542. Bio je gust mrak i

kiša. Ljudstvo i konji su bili posustali, a na putu se isprečila gusta visoka šuma. Jedinica je zastala radi kratkog odmora, ali je još u toku noći krenula dalje i zorom 5 juna izbila na Prepeličje. Sutradan je intendantura izvršila pokret pravcem Katunsko Polje — Ponor, gde je pre podne dobila naređenje da zakopa sve rezervno teško oružje koje je nosila bojna komora. Tu je na prostoru oko Klenove Glave zakopano nekoliko minobacača sa municijom i tri mitraljeza. Ovo je bilo prvo rasterećenje u maršu ove ofanzive. Posle podne intendantura je izvršila pokret pravcem Ponor — Plan — Haluge (ispred Mrkalj-Klade) do zaravni u zaleđu Maglića južno od Suhe Gore.

Čitava brigada je sad već izbila na područje Maglića i Sutjeske na pravcu ka Zelengori.

ZA VREME PRODORA NA SUTJESCI I ZELENGORI

Jedinice koje su dosad operisale na sektoru prema Drini stigle su ubrzanim maršem na ovo područje. Pozadi na Pivi nalazile su se Treća i Sedma divizija i Centralna bolnica, ali su se deo bolnice i Sedma divizija već do 7 juna prebacile preko Pive na prostor Vučeva i Suhe Gore.

Zastoj glavnine naših snaga koji je nastao na prostoru Vučeva, Suhe Gore, Maglića i Sutjeske imao je vrlo nepovoljne posledice u pogledu snabdevanja jedinica i održavanja fizičke i psihičke kondicije boraca. Većina jedinica je još na ovim položajima utrošila najveći deo hrane koju su one sobom donele na ovaj potpuno pust i nenaseljen prostor. Nije bilo nikakvog izgleda da će se uskoro moći pribaviti bilo kakva hrana. Napred, u pravcu kretanja naših snaga, zjapila je hladna i surova pustoš Zelengore. Od ovog momenta nastaje potpuno nova etapa na maršu u Petoj ofanzivi.

Intendantura brigade izbila je na ovo područje sa još prilično dobrim zalihama hrane i stoke za klanje. Ali je to u ovim uslovima trebalo podeliti sa onim jedinicama koje nisu imale skoro ništa, iako su tek napustile naseljena područja. Česta rokiranja pojedinih brigada, pa i bataljona, na odvojene delove fronta, ubrzani marševi, neprekidne borbe u nekoliko zadnjih dana i drugi teški uslovi ratovanja na ovom terenu, mnogo su otežali i tekuće snabdevanje pojedinih brigada, a pogotovu obezbeđenje rezervi.

Ovde je intendantura Četvrte proleterske ustupila hranu za tri dana i nešto municije Prvoj proleterskoj brigadi, pošto se ova odvojila od glavnine ostalih snaga s ciljem da se brzo probije prema komunikaciji Kalinovik — Foča. Ukazana je pomoć u hrani i Drugoj proleterskoj brigadi koja je izbila na ove položaje sa relativno malim zalihama, a nešto brašna i stoke

za klanje upućeno je i Majevičkoj brigadi. Tokom ove ofanzive mnoge manje jedinice izvan sastava brigade, kao prateće jedinice Vrhovnog štaba, grupa članova AVNOJ-a i članovi Vrhovnog štaba, Štab Druge proleterske divizije, Hirurška ekipa divizije, grupa članova Narodnog pozorišta i drugi, najvećim delom su se snabdevali iz intendanture Četvrte proleterske brigade.

Vreme izvlačenja iz Mratinja (4 juna) do na šumovite zaravni u zaleđu Maglića, pa do prelaska preko reke Sutjeske 8 juna, intendantura brigade iskoristila je za pripreme za dalji marš. Trebalo je izvršiti izvesnu reorganizaciju jedinice i prilagoditi je što više novonastalim uslovima. Izvršeno je smanjenje ljudstva u brigadnoj komori i nekoliko drugova upućeno je u bataljone, dok je nekoliko organa iz intendanture brigade upućeno u štabove bataljona.

Još od samog početka ofanzive Četvrtoj proleterskoj brigadi bilo se priključilo dosta izbeglog naroda sa područja Kolašina, Žabljaka i Pive odakle su rokirane naše jedinice, što je u ovim okolnostima pretstavljalo nov problem. To su bili mahom stariji rodoljubi koji su pomagali NOP tokom čitavog rata. Štab brigade je radi toga odlučio 6 juna da se od ovih rodoljuba formira posebna jedinica i odred za nju odgovorni komandni kadar. Ova odluka je bila izraz potrebe u datoj situaciji (za komandovanje ovom jedinicom određen je Đuro Čagorović, a za politički rad Andrija Prlja, a kasnije Neško Dulović). Ona se na maršu kretala uz intendanturu brigade. Ovoj jedinici pridata je grupa boraca iz brigadne komore sa jednim puškomitraljezom, koja je imala zadatak da pojača njenu bezbednost u maršu.

Nastupili su dani u kojima je svaki borac osećao ozbiljnost situacije, dani koji su rukovodstvu i višim štabovima nametali veliku odgovornost za dalje vođenje jedinica i izvlačenje naših snaga iz neprijateljskog obruča. U bataljonima, bolnicama, intendanturi, u pratećim i drugim jedinicama, članovi Partije su svojim držanjem davali primer, zračili hrabrošću, išli na najteže i najopasnije zadatke i ulivali poverenje ostalim borcima u sopstvene snage i veru u našu nepobedivost.

Partiska organizacija intendanture brigade održala je 7 juna u Halugama (predeo Suhe Gore) poslednji sastanak pred prelazak Sutjeske. Sekretar partiske organizacije objašnjavao je na ovom sastanku ozbiljnost i težinu situacije u kojoj smo se nalazili. Govorio je o pojavi novih nemačkih snaga na Balkanu u svetlu perspektiva za otvaranje Drugog fronta i isticao naš položaj u vezi s tim. Objašnjavajući da je naša situacija ustvari proizvod nepovoljnog položaja Nemačke i Italije, naročito s obzirom na njihovo stanje na Istočnom frontu, a po-

sebno pred Staljingradom, kao i na uspehe Saveznika u Africi, on je naglasio da je ofanziva koju su Nemci sada preduzeli protiv naših snaga ustvari priprema za odbranu ovog dela Evrope pred opasnošću iskrcavanja Saveznika. Na sastanku se raspravljalo i o organizacionim pitanjima jedinice u vezi s nastalom situacijom i pretstojećim marševima (preformiranju desetina, slanju nekih drugova u bataljone, odgovornosti komandira, disciplini, popunjavanju upražnjenih mesta vodnika i desetara, sprovođenju odluke štaba brigade od 6 juna o formiranju posebne jedinice za rodoljube). Analiziran je rad intendanture, perspektive daljega snabdevanja itd.

Sastanci su se održavali i u drugim jedinicama brigade i vršene su političke i organizacione pripreme za dalje događaje. Partija objašnjava politička zbivanja i vojnu situaciju, otvara perspektivu pobede, razvija kod boraca smisao za političko razumevanje događaja i podstiče njihov moral. Uložena je velika moralna i politička snaga Partije u ove najteže trenutke naše istorije.

Nakon izbijanja delova SS divizije »Princ Eugen« na vrh Maglića 7 juna predveče, intendantura brigade dobila je naređenje za pokret pravcem Dragoš Sedlo — Suha. Nešto oko ponoći zastala je ispod Dragoš-Sedla, a 8 juna izjutra krenula u pravcu Suhe (na Sutjesci). Spuštajući se u zaklonu velike šume niz strme strane prema Suškom Potoku, intendantura je do popodne stigla u Suhu i zastala u samoj dolini, gde su se prikupljali i ostali delovi brigade. Uveče, pri prvom sumraku, intendantura se zajedno sa glavninom brigade uputila nizvodno prema ušću potoka Perućice u pravcu Tjentišta i prešla Sutjesku na mostiću blizu Priboja, zapadno od k 877. Na začelju je 3 bataljon koji je do predveče sprečavao neprijatelju prodor sa pravca Čemerna. Na maršu je tokom noći tukla neprijateljska artiljerija. Preterano su zamarali česti i dugi zastoji u maršu zbog teško prohodnih mesta na kojima se zaglavljuju naročito prateće jedinice i bolnice. U svanuće neprijatelj je iznenadio deo ove kolone minobacačkom i mitraljeskom vatrom sa pravca Košura. Kolona je zahvaćena vatrom neposredno ispred litice u prevoju planine Ozren. Ujutru 9 juna neprijateljska avijacija počela je već od 8 časova sa intenzivnim bombardovanjem i mitraljiranjem položaja Ozren — Milinkade — dolina potoka Hrčavke. Tukla je celog dana sve do noći. Iako je od samog početka ofanzive stalno pratila kretanje naših snaga, a ponekad nanosila i osetne gubitke, ona ipak nije dosad pokazala ovakvu upornost. Brigada je imala ovog dana velike gubitke. Poginuo je i komandant brigade Vako Đurović. Bilo je i jezivih prizora. Na samom prevoju pri vrhu brda u kamenitom gvozdu pali su u toku dana nekoliko puta čitavi grozdovi avionskih

bombi, koji su zajedno sa odlomljenim kamenjem kosili kolonu. Sve jedinice koje su ujutro izbile na ovaj položaj ostale su tu prikovane čitav dan. Nebo nije ni u jednom trenutku bilo bez neprijateljskih aviona, koji su nadletali u grupama od po 5, 10, 15 i više. Iako su borci sa toga položaja odbijali celoga dana nadiranje neprijatelja Nemci su nastupajući uz Tisovo Brdo predveče ugrozili pravac kretanja naših jedinica prema Hrčavki i Debeloj Ravni. Ali se 1-vi bataljon koji se nalazio na domaku Hrčavke vratio, i uspeo da odbaci nemačke snage sa ove kote i preuzme obezbeđenje položaja Tisovo Brdo — Ozren — Milinklada. Intendantura brigade i ostale jedinice izvukle su se pred mrak preko sedla i spustile u potok Hrčavku. Neprijatelj je sve do samog prelaska preko sedla, pored bombardovanja iz aviona, tukao ovu kolonu artiljerijskom i mitraljeskom vatrom.

Delovi brigade su se okupljali te noći na Debeloj Ravni gde su zastali radi predaha. Izmoreni i iscrpeni, tužni zbog gubitka svog omiljenog komandanta i mnogih drugova, borcima je u ušima još odzvanjao eho proteklog dana, činilo im se da avioni u noći nadleću i ovu stopu odmora. Čuli su se povici: »Gasi vatru, sklanjaj se...« iako od aviona tada nije bilo ni traga. Nakon kraćeg odmora intendantura je oko ponoći nastavila marš pravcem Debela Ravan — Katunište — Lučke Kolibe. U ovom trenutku brigada je još imala nešto stoke za klanje dok su sve druge zalihe bile utrošene, izuzev malo šećera za bolnicu i zadnjih pregršti brašna od kojih su još te noći neke jedinice napravile skrob.

Četvrta proleterska brigada dobila je zadatak da osigura položaj na Ljubinom Grobu, pa se već 10 juna čitava našla u rejonu Lučke Kolibe — Ljubin Grob (osim 5-og bataljona koji je određen da prihvati na Milinkladi, Ozrenu i Hrčavki Sedmu banijsku diviziju i ranjenike koji su sa njom išli). Intendantura brigade, bolnica, Hirurška ekipa Druge proleterske divizije i prateće jedinice Vrhovnog štaba prikupile su se do sredine prepodneva 10 juna i razmestile na prostoru Lučkih Koliba i u potoku Treskavac. Tokom dana Četvrta proleterska brigada vodi natčovečansku borbu na Ljubinom Grobu i besprimernim junaštvom zadržava neprijatelja i omogućuje prolaz glavnine naših snaga. Sve više je teških ranjenika. Uveče na Lučke Kolibe pristigla je i Sedma banijska divizija sa oko 600 lakših ranjenika iz Centralne bolnice. Štab brigade je doneo odluku da se zakopa ostatak teškog oružja i oslobode konji za ranjenike, izuzev onih koji su nosili sanitetski materijal i kuhinjsku opremu. Sve sposobno ljudstvo iz bolnice, komora, jedinice rodoljuba i kuriri određeni su da pomognu drugovima iz bataljona pri nošenju ranjenika. Nekoliko rodoljuba sa po-

družja Kolašina vratilo se tog dana predveče, uz odobrenje štaba brigade, sa Lučkih Koliba.

Tog dana je jedinicama Četvrte proleterske brigade podeljen zadnji obrok mesa. Ovde je intendantura ustupila nešto stoke i Sedmoj banijskoj diviziji i ranjenicima koji su s njom pristigli. U intendanturi je ostalo samo još pet mula od onih koje su zaplenjene u borbi sa Italijanima na Javorku kod Nikšića. Te mule su ostavljene kao poslednja rezerva hrane, pa je strogo naređeno vodniku trupne komore da osigura njihovo dalje prebacivanje do prvog zastanka, kada će biti podeljena bataljonima. Samo za bolnicu čuvana su još dva slaba govečeta i nešto malo šećera. I u bataljonima je bilo nešto konja koji su dotad nosili teško naoružanje, a mogli su poslužiti za ishranu, pošto su se sve jedinice brigade oslobodile teških mitraljeza i minobacača.

Intendantura je 10 juna u prvi sumrak svrstana u kolonu brigade i zajedno sa štabom krenula pravcem Lučke Kolibe — Zamršten — Vrbničke Kolibe i u svanuće 11 juna izbila u zatiljak visokog grebena zapadno od k 1775, brzo se prebacila preko vrha i tu na uskoj zaravni zastala radi kraćeg odmora. Ali posle svega nekoliko minuta na vrh je izbila i jedna grupa Nemaca i otvorila mitraljesku i puškomitraljesku vatru. Intendantura je kasnije sa štabom brigade nastavila marš prema Mrčin-Kolibama i Balinovcu.

Za vreme ovog marša u kolonu su ulazile i grupe iznemoglih boraca iz raznih jedinica i bolnica, lakši ranjenici i tifusari, koji su se oporavili tek toliko da su se mogli kretati. Oni su zastajali, kidali meso sa mrtvih konja, ložili vatre. Iako je glad, osobito kod nekih jedinica, bila prisutna još od samog prelaska preko Vučeva i padina Maglića, iako se i dosada umiralo od iznemoglosti i gladi, ona se sada pojavila u svoj svojoj okrutosti. Ljudi su sve češće padali i ostajali mrtvi, a nije im se moglo ničim pomoći. Udružile su se mnoge nedaće: stalne borbe sa Nemcima, bombardovanje iz aviona, neprekidni marševi, neispavanost i premorenost, tifus, dizenterija, glad...

Što su naše jedinice išle dalje, sve je više bilo pojedinaca koji nisu mogli izdržati tempo marša i borbe, pa su izolovano išli za kolonama bilo koje jedinice. A to je otežavalo kretanje, unosilo nered u marševski poredak i slabilo disciplinu i autoritet komandovanja. Zato je Štab Četvrte proleterske brigade naredio da se sve izolovane grupice i pojedinci na koje naiđe brigada ili koje joj se priključe u maršu, svrstaju u posebnu kolonu koja će se kretati sa grupom rodoljuba. Zamenik intendanta brigade (Jagoš Radović, koji je kasnije poginuo u NOB) zadužen je da sprovede ovu odluku.

Na maršu od Mrčin-Koliba preko Jablanovog Brda do prilaza potoku Otešu, intendantura i neki drugi delovi brigade, Štab Druge proleterske divizije, grupa članova AVNOJ-a, članovi Vrhovnog štaba, bolnice, Hirurška ekipa Druge proleterske divizije, grupa glumaca i dr. kretali su se povremeno pod mitraljeskom vatrom neprijatelja koji je ovde-onde izbijao u grupama. U jednom momentu izbila je jedna grupa Nemaca na prostor zapadno od Mrčin-Koliba u neposrednu blizinu Vrhovnog štaba i Štaba Druge proleterske divizije. Drugovi iz intendanture brigade stupili su smesta u borbu zajedno sa jednom četom 1-vog bataljona Četvrte proleterske koja je ubrzo stigla. To je bio prvi neprekidni usiljeni dnevni marš posle prelaska Sutjeske, nastavljen neposredno posle marša m nule noći. Intendantura je predveče izbila na prostor iznad potoka Oteša i zastala radi odmora u udolinama zapadno od Mokrog Dola. Tu se sakupila i većina ostalih delova brigade kao i druge jedinice. Ovde je izvršena podela i onih poslednjih pet italijanskih mula. Tri su date bataljonima, a dve jedinici rodoljuba i grupicama, raznim manjim jedinicama uz štab brigade i Štab Druge proleterske divizije, intendanturi brigade, komori i dr. Bolnici je dato poslednje goveče, a pre toga jedno je dato za članove AVNOJ-a i Vrhovni štab. U brigadi se već od Hrčavke i Lučkih Koliba počelo jesti konjsko meso. Ali i konja je već bilo vrlo malo. Sve više je pretila glad i sve više je boraca padalo od iznemoglosti. No, pošto su već na domaku bila naseljena mesta, postojala je nada da će se izbeći katastrofa od gladi, iako je ona već bila nanela žrtava.

Nakon odmora intendantura je upućena desnom stranom iznad potoka Oteša, nizvodno. Kolona je u toku noći prešla vrlo mali put pošto je bila gusta tmina, a put naizmenično stenovit i blatnjav. Na nekim mestima ostajali su konji zaglibljeni u ilovači. Zora je zatekla kolonu na samom prelasku na levu stranu potoka. Napred je bila, blago nagnuta i prilično gola dolina sa retkim šibljem. Nemci su te noći bili bolje sreće. Oni su, izgleda, pogodnijim terenom (verovatno sa pravca k 1293 — Ponor) izbili na kameniti greben koji se diže s desne strane potoka i otvorili vatru na našu kolonu baš kada je izbijala na čistinu preko puta tog grebena i to između potoka i k 967. Neprijatelj je zatim držao prolaz pod vatrom sve do podne. Poginuo je Vido Burić, stari rodoljub koji je bio sa Četvrtom proleterskom brigadom od njenog formiranja, i još jedan drug, a nekoliko je ranjeno. Prvi i 3 bataljon vodili su već borbe sa leve strane potoka Oteša na pravcu s. Jeleča, osvojili Siljevac i zadobili nešto ratnog plena. Intendantura brigade je pokušala da taj uspeh iskoristi i prikupi nešto hrane sa ovog terena, te je tamo uputila neke svoje organe. Međutim, naši

bataljoni su morali napustiti ove položaje zbog marša prema Rataju i pripreme za prelazak komunikacije, tako da su pribavljene samo manje količine hrane koje su odmah date borcima tih bataljona.

Tokom 12 juna brigada se prikupljala u Rataju i pripremila za prelazak komunikacije Kalinovik — Foča. Istodobno se prikupljala prilazima Rataju i duga kolona delova Sedme divizije, bolnica, rodoljuba, komora, tifusara. Sve se to slivalo brisanim prilazom Rataju preko Stavnja istočno od k 1001. Čitava ova reka vojske bila je odjedanput izložena strahovitom bombardovanju avijacije. Žrtava je bilo naročito kod onih jedinica koje su se već bile spustile u Rataj, a naročito kod nekih delova Sedme banijske divizije.

U prvi sumrak se kolona u kojoj se kretala i intendantura brigade spustila u Rataj. Za vreme kraćeg zastanka pred komunikacijom, pored kolone su prošli drug Tito i neki članovi AVNOJ-a. Drugu Titu je leva ruka bila provučena kroz zavoj, obešena o vratu. U prolazu nam daje uputstva da se što brže prebacujemo preko komunikacije. U noći 12 juna oko 22 časa intendantura je prešla komunikaciju i uputila se prema s. Mrđenovićima.

U svitanje 13 juna neprijateljska artiljerija počela je da tuče i put kojim se intendantura izvlačila. Ranjena su dva druga. Posle kratkog predaha intendantura je nastavila marš pravcem Mrđenovići — Jasenovo — Mrežica. U Jasenovu je izbila pred podne i odmorila se, ali je odmah zatim, posle intenzivnog bombardovanja, u donji deo sela izbila jedna nemačka kolona. Intendantura je postavila zaštitnicu i izvlačila se teško prohodnim terenom pod borbom i uz neprijateljsko bombardovanje. Tek je pred sam mrak stigla u Mrežicu. U tom momentu neprijateljska avijacija bombardovala je Mrežicu i nanela teške gubitke naročito 1-vom bataljonu, a ranjene su i neke drugarice iz bolnice i brigadne komore. Poginulo je sedam, a ranjeno oko četrnaest drugova i drugarica.

STANJE POSLE PROBOJA IZ OKRUŽENJA I PRELASKA NA PODRUČJE ISTOČNE BOSNE

Prelaskom komunikacije Kalinovik — Foča kod Miljevine 12/13 juna, a naročito pruge Sarajevo — Višegrad, nekoliko dana iza toga (17/18 juna) nastupila je bitna promena u položaju naših jedinica. Ove su imale sada šire manevarske mogućnosti i nastupale su uglavnom kroz naselja. Počelo je svakodnevno, iako još oskudno, snabdevanje jedinica sa terena. Borci su se počeli i fizički i psihički oporavljati od nečuvenih napora.

Prelaskom na područje Miljevine i dalje prema Jahorini i Sjetlini, intendanture brigade i bataljona obezbedile su jedinicama prve obroke hrane (mesa, a neke i hleba). Intendantura brigade prikupila je i manju rezervu stoke za naredne dane.

Izlaskom naših jedinica na naseljena područja, posle celog meseca neprekidnih borbi i marševa, u kojima su borci do krajnjih granica iscrpeni i izgladneli, nametalo se rukovodstvima jedinica obezbeđenje potpuno organizovanog snabdevanja. Intendantura brigade preduzela je odmah mere da se snabdevanje bataljona i drugih delova brigade vrši preko nje, a ako se bataljoni neposredno snabdevaju, da se to vrši samo uz njenu saglasnost. U brigadi je pooštrena kontrola i kritika svakog i najmanjeg slučaja nediscipline u pogledu nabavke i podele hrane.

Intendantura brigade je, zajedno sa ostalim delovima, izvršila 14 juna pokret preko Pribisalića pravcem Kolakovići — Modro Polje. Tokom 15 i 16 juna čitava brigada je pravcem Modro Polje — Knička Kosa — Brataljevići — Jahorinom i Korijenom izbila u Gornju Praču. Ovde je vodila borbu sa Nemcima tokom čitavog dana, a 17 juna je prišla Sjetlini gde je na komunikaciji opet vršila obezbeđenje pri prelasku glavnine naših snaga. Intendantura je u sastavu brigade prešla noću 17/18 juna prugu Sarajevo — Višegrad kod Sjetline i uputila se u pravcu sela Babići.

Posle prelaska pruge Sarajevo — Višegrad intendantura brigade je preko Bogovića, zatim preko ceste Sarajevo — Sokolac na Romaniji, Belih Voda, Šahbegovića, Kazmerića, Gurdića, Petrovića, Slivna izbila u sastavu brigade 25 juna ispred Kladnja koji su naše jedinice oslobodile 26/27 juna.

*

Počev od r. Pive pa do prelaska komunikacije Kalinovik — Foča, naše jedinice nisu mogle vršiti nikakvo snabdevanje sa terena. Morale su izdržati samo sa onim što su iznele prelazeći Pivu. Međutim, to su kod najvećeg dela jedinica Glavne operativne grupe bile dosta male količine hrane, tako da se većinom gladovalo. Četvrta proleterska brigada je bila među onim jedinicama Glavne operativne grupe koje su bile uspele da obezbede relativno dobre zalihe hrane. Ali, i pored toga i uz najveću štednju, u ovoj je ofanzivi, a osobito zadnjih dana, brigada trpela veliku oskudicu. Iako su njene jedinice većim delom ove ofanzive imale mesa, ono samo nije moglo održavati kondiciju boraca pri ovako natčovečanskim naporima kroz čitav njen tok. Ovo tim pre što je i obrok mesa sveden na minimalne količine i nije se često mogao u toku tih

teških borbi i usiljenih marševa ni pripremiti. Jedino je za brigadnu bolnicu bilo tokom cele ofanzive obezbeđeno meso, a do pred sam kraj proboja na Zelengori i nešto brašna i šećera.

Iako se stanje u ishrani znatno popravilo posle prelaska komunikacije Kalinovik — Foča, a naročito pruge Sarajevo — Višegrad, brigada je još uvek oskudevala u hlebu sve do oslobođenja Kladnja i prodora naših jedinica prema dolini Krivaje i Ozrena. Intendanture brigade i bataljona su, i pored brzih marševa, nabavile u selima na Romaniji toliko hrane koliko je bilo nužno za trenutne potrebe jedinica. Osetnu pomoć Četvrtoj proleterskoj i drugim našim jedinicama pružilo je posebno selo Bogovići pod Romanijom. Snabdevanje sa terena mimo domašaja naših jedinica pri maršu bilo je otežano (iako ovde izvan komunikacija nije bilo okupatora) zato što su se četničke grupe koje su dotada pljačkale po ovim selima sklonile ispred naših jedinica na Romaniju odakle su ometale intendantske organe, vršile prepade na kurire, bolnice i sl. Tako je zamenik intendanta Četvrte proleterske brigade sa jednim vodom boraca vodio borbu sa nekim četničkim grupama na Romaniji prilikom nabavljanja hrane za brigadu. Četnici su rasterani, ali su tom prilikom poginula dva naša borca.

Oslobođenjem Kladnja naše jedinice su zaplenile znatne količine hrane i druge opreme. Tek su od tih dana borci mogli imati redovnu ishranu.

U Petoj neprijateljskoj ofanzivi, brižljivo pripremljeni Hitlerovi planovi okružavanja naših snaga na planinskim masivima u tromeđi Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka, računali su kako na prirodne prepreke tako i na nestašicu hrane i opreme kod naših jedinica. Ali snaga naših boraca uspela je da savlada sve prepreke i da, iako uz velike žrtve, slomi neprijateljsku ofanzivu. Intendantura brigade počela je u ovoj ofanzivi danonoćnu borbu protiv najrazličitijih teškoća još od sela Bistrice i Mioske u Morači na domaku Kolašina, a završila je u istočnoj Bosni na području Konjuha i Ozrena.

Intendantura Četvrte proleterske bila je uvek sa svojom brigadom neposredno na položajima, vršeći svoju dužnost. Ona je tokom Pete ofanzive stalno bila na udarcu nemačkim jedinicama počev od Maglića i Zelengore pa do prelaska Romanije. U toku ove ofanzive poginuli su i ranjeni mnogi drugovi i drugarice iz intendanture. Bilo je i mnogo primera velikog požrtvovanja i hrabrosti pojedinih drugova u intendanturi i brigadnoj komori. Rad intendanture brigade u tom periodu može se videti iz izveštaja partiskog biroa intendanture za period od 1 januara do 1 jula 1943 upućenog brigadnom partiskom rukovodstvu, gde stoji:

»U ovom šestomesečnom periodu i pored izuzetnih teškoća tokom Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, partiska organizacija intendanture brigade razvijala je i dalje intenzivni politički rad kako u jedinici tako i u narodu — na terenu. Drugovi iz intendanture brigade održali su u ovom periodu preko 160 zborova i konferencija sa narodom, na kojima je formirano oko 70 narodno-oslobodilačkih odbora. U ovome radu naročito se istakao član Partije drug Panto Mališić«.[7]

Narodnooslobodilački odbori i masovne organizacije žena i omladine pomagali su nesebično Četvrtoj proleterskoj brigadi kao i drugim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, organizujući materijalnu i svaku drugu pomoć za njenu borbu protiv okupatora. Na praksi je ostvarivana parola o jedinstvu fronta i pozadine.[8]

Četvrta proleterska brigada oslobodila je od okupatora u toku Narodnooslobodilačke borbe mnoga naselja u raznim krajevima naše zemlje i uvek je iza sebe ostavljala ljubav i poštovanje naroda. Ona je posebno vodila računa o pravilnom odnosu prema stanovništvu. Ukoliko su se i događale pojedine greške, bilo od strane organa snabdevanja ili pojedinaca, rukovodstvo brigade ih je odmah ispravljalo obeštećujući građane, odnosno dajući im odgovarajuću satisfakciju. Svaka samovolja prema imovini naroda nanosila bi i ozbiljne političke štete našoj borbi. Boreći se u najtežim uslovima tokom Pete ofanzive, kako bi obezbedili snabdevanje brigade i pomogli u snabdevanju bolnica i drugih jedinica, organi snabdevanja Četvrte proleterske brigade i tada su imali pravilan odnos prema narodu. Ovakav postupak u snabdevanju bio je u duhu naredbi Vrhovnog štaba o snabdevanju NOV i POJ i odgovarao je karakteru naše borbe, u kojoj je štićena imovina i životi miliona naših građana od zločina okupatora i domaćih izdajnika.

Intendanture brigade i bataljona vodile su detaljnu evidenciju o pribavljenim količinama hrane, novčanim sredstvima, odeći, municiji i ostaloj opremi, o zalihama kojima su raspolagale i raspodeli jedinicama. Intendantura je vodila posebne knjige evidencije i skoro redovno podnosila izveštaje intendanturi divizije. Takve izveštaje ona je slala i u toku Pete ofanzive.

U cilju podizanja intendantskog kadra i što pravilnijeg rada u vezi sa snabdevanjem, intendantura brigade dala je inicijativu da se uvedu povremena savetovanja političkih ko-

[7] Iz izveštaja Dušana Lompara, sekretara partiskog biroa, partiskom rukovodiocu brigade.

[8] Divne primere ovog jedinstva pokazala su, naprimer, sela oko Drvara: Prekaja, Preodac, Mokronoge, Tičevo i dr.; neka sela oko Livna, Nevesinja; selo Bogovići nod Romanijom; sela na Pivi i oko Šavnika, na Durmitoru, po Sandžaku i mnoga druga.

mesara brigade i bataljona sa intendantima. Na ovim savetovanjima raspravljalo se o metodu političkog rada u narodu, odnosu prema narodu i njegovoj imovini, analizirani su uspesi i greške u radu na snabdevanju i ukazivano na pravilan rad u masama itd. Isto tako uvedena je i praksa povremenih sastanaka intendanata bataljona sa intendantom brigade. Ovakva savetovanja pokazala su se veoma korisnim, jer su osposobljavala intendantske organe u prvom redu za uspešan rad u narodu. Ona su bila naročito značajna u periodu neposredno pre Pete ofanzive i u toku nje.

Ovakav metod i organizacija intendantske službe omogućili su Četvrtoj proleterskoj brigadi da najveći deo naoružanja, hrane i druge opreme prenese i preko tako velikih prirodnih prepreka kao što je to bilo pri prelasku Neretve i Prenja u Četvrtoj ofanzivi. To je omogućilo brigadi da u najtežim uslovima Pete ofanzive sačuva najnužniji minimum potreba i izbegne strašnu opasnost od gladi na pustom području Maglića, Sutjeske i Zelengore.

Brigadna intendantura je ukazivala i najveću mogućnu pomoć narodu. Ona je oslobođenom narodu vraćala imovinu koju su okupatori, ustaše i četnici opljačkali, a ukoliko su je okupatori bili uništili, davala je pomoć opustošenim selima.[9] U oslobođenim gradovima vraćan je zanatlijama opljačkan alat i drugi pribor. Narod se i na ovim primerima uveravao u istinski narodni i oslobodilački karakter naše borbe. Vojska je delila sa narodom zlo i dobro u najtežim danima. Organi intendanture su bili neposredno sa narodom, objašnjavali mu ciljeve naše borbe i pomagali u organizovanju i radu narodnooslobodilačkih odbora i oživljavanju privrede.

Brigada je osim toga ukazivala pomoć u snabdevanju naoružanjem, hranom, odelom i drugom opremom ostalim jedinicama narodnooslobodilačke vojske: srpskim, bosanskim, dalmatinskim, banijskim i dr. U toku Pete ofanzive, a i ranije, intendantura brigade je, i pored velikih prepreka, uspela da izvrši zadatak ne samo prema svojoj brigadi, već je pomagala Centralnoj bolnici i drugim jedinicama.

Ovo su samo neki od primera drugarske pažnje i visoke svesti boraca i rukovodilaca brigade, koji su u najtežim uslovima delili sa ostalim jedinicama i sa narodom ono što su imali.

Razume se, ovo nije bilo svojstveno samo Četvrtoj proleterskoj brigadi, već su drugarska pažnja i pomoć bili praksa svih

[9] Tako je postupala i tokom 1942 i početkom 1943 godine u popaljenim selima Vukovsko, Janj, nekim selima oko Gacka, Livna (Šaikovići, Boimunti i dr.), a u toku Pete ofanzive u selima na Pivi, oko Šavnika i Boana i drugim mestima.

jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Drukčiji odnos nisu ni mogle imati jedinice NOV i POJ, jer su bile vezane jedinstvom velikih ciljeva oslobodilačke borbe, a rukovođene organizatorskom i vaspitnom snagom Part'je.[10]

Za uspehe koje je postigla i za pravilan politički stav koji je sprovod'la, intendantura Četvrte proleterske brigade dobila je tokom borbe u više mahova priznanje boraca i rukovodilaca brigade a i pr'znanje viših štabova Narodnooslobodilačke vojske — Štaba Druge proleterske divizije i Ekonomskog odeljenja Vrhovnog štaba.

Dušan LOMPAR

[10] Tako je, naprimer, samo u oblasti snabdevanja, veliku pažnju i pomoć ukazao Igmanski partizanski odred Četvrtoj proleterskoj brigadi u toku Treće ofanzive, zatim bosanske jedinice koje su operisale na području istočne Bosne posle razbijanja Pete ofanzive. Drugovi iz ovih jed'nica organizovali su pomoć Četvrtoj proleterskoj i Petoj udarnoj brigadi iz doline Sanice kada su se one nalazile na Konjuhu, u dolini Krivaje i na Ozrenu. Ovakvu pažnju i pomoć ukaz'vao je u svakoj prilici i Vrhovni štab preko svog Ekonomskog odeljenja, Druga proleterska brigada, Prva proleterska, Treća sandžačka, Druga dalmatinska i dr.

DRUGA DALMATINSKA

... preduzeli smo ofanzivne operacije prema Gacku i uputili brzim maršem Drugu dalmatinsku brigadu na jednu od najvažnijih tačaka, tj. na Gornje Bare, brdo u trouglu gornjeg toka rijeke Sutjeske i Neretve. Ova je brigada kasnije odigrala presudnu ulogu u povlačenju naše glavnine preko tjesnaca rijeke Sutjeske i pokazala divne primjere upornosti i herojstva.

TITO

Neposredno pred Petu ofanzivu našli smo se u Crnoj Gori, gdje je brigada nekoliko dana vodila borbe sa Nijemcima i četnicima na Sinjajevini, u pravcu Kolašina i Mojkovca.

Na nov zadatak pošli smo usiljenim maršem preko Sinjajevine, Durmitora i Maglića. Ovaj zadatak sastojao se u tome da se što prije izađe na Gornje i Donje Bare i da se taj pravac osigura za prolaz ostalih jedinica prema Zelengori. Pretpostavljalo se da na tom pravcu nema Nijemaca i da će on biti najpovoljniji za prolaz glavnine koja je tek nailazila. Međutim, situacija se razvijala sasvim drukčije tako da je i pravac proboja preko Sutjeske izmijenjen, a brigada je dobila sasvim novu ulogu.

Petog juna 1943 godine brigada se preko Dragoš-Sedla spustila u Suhu, na samoj obali Sutjeske, gdje je glavnina i

prenoćila. Jedan bataljon je poslije kraćeg odmora prešao rijeku preko vrlo primitivnog i na brzinu postavljenog brvna, nastavljajući marš kozjom stazom koja je vodila uz padine lijeve obale Sutjeske.

Na Bare smo stigli u sam mrak i smijenili bataljon Druge proleterske. Prvi »pozdrav« Nijemaca upućen nam je još dok je bataljon bio u prikupljanju oko koliba na Donjim Barama — obasuti smo snažnim plotunom iz haubica sa pravca sela Donje Čemerno. Od toga plotuna imali smo oko desetak mrtvih i ranjenih. U toku noći Nijemci su produžili ovo dejstvo i u nekoliko navrata haubicama tukli naše položaje. Obasipali su naročito prostor između stočarskih koliba na Donjim i Gornjim Barama, koje su na kartama bile obilježene, ali ne više sa takvim uspjehom kao prvi put, jer je bataljon već bio na položaju. Sjutradan, 6 juna, na liniji Gornje Bare — Tovarnica tri bataljona su bila na položajima i prednji dijelovi su došli u kontakt sa grupom »Anaker«. Međutim, ovoga dana nije bilo većih napada ni sa jedne ni sa druge strane. Nijemci su u početku dejstvovali uglavnom manjim snagama — prvenstveno jedinicama dobro obučenim u planinskom ratovanju — i artiljerijom, a kasnije i avijacijom. Još nijesu imali dovoljno snaga da bi mogli preduzeti odlučniji napad, ali su to već bile pripreme za najteži okršaj na borbenom putu Druge dalmatinske.

Sedmog juna jedinice grupe »Anaker« otpočele su jakim napadom na Gornje Bare i poslije nekoliko naizmeničnih juriša uspjele su da potisnu dijelove brigade sa G. Bara. S obzirom na tešku situaciju koja je nastala i gubitke koje smo imali, a ne znajući još ni pravi značaj položaja koje smo držali u vezi sa novonastalom situacijom, štab brigade se sastao da prodiskutuje o tome šta dalje da se radi. Međutim, tek što je otpočela diskusija, stigao je kurir Štaba Druge proleterske divizije sa novim naređenjem o neophodnosti odbrane položaja na Barama.

Sastanak štaba je produžen ali sada isključivo sa ciljem kako najbolje izvršiti dobijeni zadatak. Svima nam je bilo jasno da će novi zadatak — odbrana položaja na Barama i zaštita prolaza glavnine naših jedinica kanjonom Sutjeske — zahtijevati od svih boraca i rukovodilaca najveću upornost i zalaganje, pa čak i žrtvovanje. Kad se ovo shvatilo nije nam bilo teško donijeti i odgovarajuće zaključke. Ovoga dana su otpočele najteže borbe, koje su trajale tri dana i tri noći. To su bile borbe koje su se rijetko mogle vidjeti na bilo kojem frontu u prošlom ratu, i nije pretjerano tvrditi da bi svaka druga vojska teško izdržala na ovakvom položaju i sa ovakvim snagama i sredstvima.

Lojze Dolinar: NOŠENJE RANJENIKA (bronza, detalj)

Bila je to najupornija i najotsudnija odbrana koja se uopšte može zamisliti i koja je od svakog pojedinog borca zahtijevala krajnju upornost i izdržljivost. To je, uopšte uzev, divan, gotovo školski primjer kako treba da se upotrebi i bori stalna pobočnica. Situacija je bila takva da povlačenja nije moglo biti ni za pedalj, jer bi to značilo svaliti se u dolinu Sutjeske, dozvoliti Nijemcima izlaz na njene padine, a time onemogućiti prolaz i našoj glavnini.

Naša taktika na Barama bila je: danju se braniti, a noću napadati. Pri tome, ni dnevna odbrana nije bila isključivo pasivna već je bila prožeta stalnim, manjim ili većim, aktivnim dejstvima. Nijemci su obično planirali početak napada poslije svanuća. U tom cilju oni su vršili artiljerisku, a ponekad i avijacisku pripremu. Naši noćni napadi, u kojima smo imali prilično uspjeha, gotovo uvijek su kvarili njihove planove.

Osmog juna Nijemci su pokušali da se nekako doviju: preduzeli su napad kasnije no obično, kako bi imali vremena da srede pješadiju rastrojenu našim noćnim napadima. Toga dana pošlo im je za rukom da na jednom mjestu probiju naš položaj i potisnu jedan bataljon. Međutim, zahvaljujući brzoj koncentraciji minobacačke i mitraljeske vatre kao i snažnom protivnapadu tog istog našeg bataljona ojačanog dijelom rezerve, ponovo smo povratili izgubljene položaje i osujetili i ovaj napad.

Ono što je, uglavnom, bilo odlučujuće za krajnji ishod borbe, bili su svijest i moral naših boraca — svaki od njih bio je spreman da pogine ali da ne otstupi. Uprkos ogromne premoći neprijatelja u ljudstvu i tehnici, uprkos velikim gubicima koje smo imali, nedostajanju hrane (imali smo samo konjsko meso), sanitetskog materijala i lijekova, niko ni jednog trenutka nije pomislio da neće izvršiti zadatak Partije i druga Tita. To Partija traži, to je Tito naredio — lebdilo je pred očima svakog od nas i mi smo bili neprobojni čelični bedem.

Evo nekoliko detalja o ovoj velikoj borbi koji su mi ostali u sjećanju, iako ih je takvih, i još potresnijih, bilo nebrojeno.

Štab 2-og bataljona izvijestio nas je, otprilike, ovako: od brojnog stanja našeg bataljona nije ostalo više od polovine, ali, kaže se u izvještaju, možete računati na nas kao da je brojno stanje bataljona potpuno i takve nam zadatke i dajte. Izvještaj je poslao sa konferencije 2-og bataljona njegov komesar Đuro Bošković.

Svako veče, pošto bi pao mrak, kada smo bili sigurni da nas neprijatelj neće napadati, sazivali smo kratke konferencije

na kojima su učestvovali ne samo komandanti i komesari bataljona već i komandiri četa, tako da su na položajima ostajali samo njihovi zamjenici. Na tim konferencijama obično su se saopštavali rezultati borbe u toku dana, situacija na drugim sektorima, stanje na Sutjesci — šta je prošlo, šta treba još da prođe od glavnine i kakav nam zadatak pretstoji za sjutrašnji dan. Tu smo davali i zadatke za noćna dejstva. Obično se dešavalo da na iduću konferenciju nije dolazilo po četiri do pet, a nekad i više drugova koji su im prisustvovali prethodne noći, jer su ostali mrtvi na položajima ili ranjeni upućeni u previjalište. Jedne večeri poginuo je i komandir čete Boško Žunić. Te noći zamolio me je da mu dam mašinku koju sam ja nosio. Tražio je samo da mu je pozajmim za tu noć, a da će mi je sjutradan vratiti. Dao sam mu mašinku i on je veselo otišao u pravcu čete. U prvom noćnom protivnapadu upao je sa četom u njemačke položaje, sa jednog Nijemca skinuo njegovu mašinku, a moju dao jednom borcu da mi je vrati. Odmah zatim je u jurišu na neprijateljske položaje, sada sa svojom mašinkom, jedno pedesetak metara dalje ispred svih boraca, herojski poginuo.

U naizmjeničnim jurišima i mi i Nijemci imali smo ogromne gubitke, položaji su stalno prelazili iz ruke u ruku. U jednom ovakvom jurišu Nijemci su uspjeli da se probiju između našeg 2 i 3 bataljona i da dođu neposredno pred štab brigade. Tada su Jovo Kapičić, zamjenik komesara, i Ratko Sofijanić, zamjenik komandanta, sjeli za mitraljeze i, zajedno sa ono nekoliko kurira, uspjeli da ih zadrže.

Prenošenje ranjenika takođe je bilo vrlo teško — jednom velikom strminom, kozjom stazom, evakuisali smo ih u Suhu i ni jednog jedinog nijesmo ostavili na Barama. Koliko su i sami borci olakšavali ovu evakuaciju neka posluži ovaj primjer: Jedan od teško ranjenih kurira, kada sam prolazio pored njega, rekao mi je: »Druže komandante, meni je noga slomljena, ali ja mogu da jašim i ne treba niko da me nosi«. A noga mu je, takoreći, visila na parčetu kože.

U toku najtežih borbi dogodio nam se i ovakav slučaj: Baterija (dva brdska topa) Prve proleterske divizije išla je u sastav svoje divizije i zalutala pa nekako stigla na Bare. Bili smo neobično radosni ovom slučajnom pojačanju brigade, jer smo brdske topove mogli odlično iskoristiti u ovim biskim borbama. Ali, nije dugo trajalo naše radovanje pošto su oba topa bila neispravna. Prilikom prelaska Sutjeske udavila su se dva konja, a oba su nosila iste dijelove topova. Nama je ostalo jedino da im pokažemo pravac Prve proleterske.

Tek 9 juna brigada je pod borbom otpočela postepeno povlačenje dolinom Sutjeske ka Tjentištu, skrenula kroz tesnac između Pleća i Ozrena na sjever prema potoku Hrčavki i izbila na Debelu Ravan i Katunište, izvršivši u potpunosti svoj dotada najteži ali i najvažniji zadatak.

Gubici brigade bili su vrlo veliki. Slobodno se može reći da se na Barama Druga dalmatinska prepolovila. No, bez obzira na to, ona je i dalje, pri probijanju neprijateljskih obruča u Petoj ofanzivi, a i kasnije, pokazala da je sposobna za izvršavanje i drugih zadataka, pa čak, ako bi to bilo potrebno, i takvih kao što je bio ovaj na Barama.

Ljubo VUČKOVIĆ

SA BORBENOG PUTA DO BARA

orci Druge dalmatinske brigade su prvi forsirali Neretvu u toku Četvrte neprijateljske ofanzive i zašli četnicima za leđa, a kod Kalinovika, na južnim padinama Treskavice, odoleli su brojnim jurišima četnika Pavla Đurišića, ne otstupivši ni koraka. Oni su prvi forsirali i Drinu početkom aprila 1943 i uspešno vodili borbe protiv neprijatelja u toku Pete ofanzive, od kojih one na G. i D. Barama, za vreme proboja Glavne operativne grupe na Sutjesci, pretstavljaju najslavnije stranice istorije ove jedinice. U ovom napisu ići ćemo borbenim putem brigade u toku Pete neprijateljske ofanzive do G. i D. Bara.[1] Dodirnućemo u najkraćim crtama i njene borbe koje je vodila u predvečerju ove velike bitke.

PROTIV ČETNIKA KOD ČELEBIĆA

Posle forsiranja Drine (6 aprila 1943) razvile su se u rejonu Foče oštre borbe između jedinica Glavne operativne grupe i italijanskih i četničkih snaga koje su pokušavale da likvidiraju naše mostobrane i spreče prodor naših jedinica kroz Sandžak. Naše snage su ovladale svim važnijim položajima u rejonu Foče. Italijanski bataljon »Aosta« iz divizije »Taurinense« bio je prisiljen da se, sa jednom grupom četnika, povuče u Foču gde je okružen. Bataljon je porušio most na Ćeotini, u samom gradu, i poseo utvrđenja na severnoj ivici grada.

[1] Pisac ovih redova bio je u Drugoj dalmatinskoj brigadi od njenog formiranja i sa njom prošao kroz Četvrtu i Petu ofanzivu, najpre kao komandant 1-vog bataljona, a zatim kao načelnik štaba brigade.

Jedinice Druge dalmatinske brigade[2] držale su 10 aprila položaje severno i zapadno od Crnog Vrha (tt 1132). Preko noći su manjim delovima kontrolisale deo grada koji se nalazi na levoj obali Ćeotine, a uzoru su se istureni delovi morali povlačiti u sastav glavnine, zbog dejstva italijanske artiljerije iz utvrđenja. Jedan bataljon se nalazio kao rezerva Druge proleterske brigade u s. Potpeć i kao osiguranje pravca prema Bukovici.

Od 10—18 aprila, na položajima istočno i severoistočno od Foče, jedinice Prve i Druge divizije vodile su žestoke borbe sa Italijanima i četnicima. Pred frontom Prve divizije, na položajima oko Metaljke, Čajniča i Ifsara, grupisale su se snage iz sastava italijanske divizije »Taurinense«, a prema položajima Druge divizije nastupalo je od Čelebića i Šćepan-Polja oko 2.000 četnika Pavla Đurišića. Petnaestog aprila četnici su uspeli da izbiju na položaje: Humić (tt 1326) — Bakić (tt 1444) — Slabić (k 1504) — Gradina (k 1473) i da direktno ugroze mostove na Drini.

Shvativši ozbiljnost situacije, Štab Druge divizije uputio je gro snaga Druge proleterske i Druge dalmatinske brigade u protivnapad na četnike ostavljajući oko Foče, za blokadu Italijana, samo slabije delove. S obzirom na tešku situaciju, Štab Druge divizije tražio je od Vrhovnog štaba da u napadu na četnike uzmu učešća i jedinice Prve divizije koje su već bile razbile italijanske snage na položajima Ifsar, Čajniče, Metaljka. Vrhovni štab je naredio da Prva divizija uputi Treću i Sedmu krajišku brigadu u pravcu Čelebića da napadnu u bok i pozadinu četničku grupaciju koja se nalazila pred frontom Druge divizije.

U toku noći 16/17 aprila jedinice Druge divizije izvršile su opšti napad na četnike i to: Treća sandžačka brigada u dve kolone opštim pravcem: Pliješ (tt 1717) — s. Toholj — s. Čelebić, a levo od nje Druga proleterska i Druga dalmatinska brigada opštim pravcem: Bakić (tt 1444) — s. Zavajit — s. Borje — s. Čelebić sa jakim levim bočnim obezbeđenjem u pravcu Korče (tt 1255) — s. Ječmište. No, odlučujuću ulogu u ovom napadu odigrala je Sedma krajiška brigada koja je, iako prilično udaljena, izbila četnicima u pozadinu i 17-og izjutra zauzela Čelebić, a zatim sela Rijeku i Suho Polje. Vest o pojavi

---

[2] Druga dalmatinska brigada imala je tada četiri bataljona, a brojno stanje 10 aprila bilo je 1.040 boraca (od kojih 83 drugarice). — Arhiv Vojnog istoriskog instituta (VII), dok. br. 20—2/13, k. 731.

Sedme krajiške u pozadini delovala je na četničke jedinice kao grom iz vedra neba. Obuzete panikom, jedinice su neorganizovano napuštale položaje i bežale. Tako su u svanuće 17 aprila pred većinom bataljona Druge divizije četnički položaji bili pusti. Pred frontom Druge dalmatinske i Druge proleterske brigade vodila se oštra borba, ali je i tu otpor bio kratkotrajan jer su četnici, saznavši za prodor naših snaga u pozadinu, otpočeli opšte povlačenje na celom frontu.[3] Jedinice Druge divizije prešle su u odlučno gonjenje. Predveče je stigla i Treća krajiška brigada na Čeotinu tako da je pet brigada obuhvatilo sa svih strana četničke kolone koje su otstupale i nanele im velike gubitke.[4] Samo noć i ispresecano zemljište spasli su četnike od potpunog uništenja.

Posle ovog poraza četnici nisu više pretstavljali vojničku snagu koja bi mogla pružiti ozbiljniji otpor našoj Glavnoj operativnoj grupi. Razbijene su italijanske i četničke snage i stvoreni uslovi za prodor Glavne operativne grupe u Sandžak i Crnu Goru.

BLOKADA ITALIJANSKE POSADE U FOČI

Jedinice Prve i Druge divizije nisu gubile vreme, već su odmah produžile nastupanje kroz Sandžak i u pravcu Crne Gore, a u rejonu Foče ostavljena je Druga dalmatinska brigada da blokira italijanski garnizon. Na utvrđenom bezimenom visu koji se uzdiže neposredno na severnoj ivici Foče nalazila se neprijateljska posada — italijanski bataljon »Aosta« iz divizije »Taurinense«, ojačan sa 1—2 baterije, i oko 100 četnika na čelu sa kapetanom bivše jugoslovenske vojske Vojislavom Lukačevićem.[5] Posada je bila jako utvrđena. Italijani su još ranije izgradili više betonskih bunkera i solidnih zaklona u zemlji. Svi bunkeri i objekti za stanovanje bili su povezani podzemnim ili pokrivenim saobraćajnicama. Jedna takva saobraćajnica vezivala je utvrđenje i sa gradom, odakle se posada snabdevala

[3] Kako se situacija brzo menjala i kako su četnici naglo otstupali najbolje svedoči ovaj primer. Za vreme napada u pravcu Foče Italijani su snabdevali četnike, spuštajući hranu i municiju padobranima na ugovorena mesta. Tako su se i 17 aprila oko 7 časova izjutra tri italijanska transportna aviona pojavila iznad Čelebića, u kome su bili zanoćili četnici. Međutim, istog dana osvanula je u ovom mestu i Sedma krajiška brigada. Napravivši nekoliko krugova iznad sela i videći da vojnici mašu rukama i kapama, a ne sluteći da su to partizani, Italijani su spustili među jedinice Sedme krajiške brigade celu pošiljku (municiju, makarone i konzerve) i zatim se vratili u svoje baze.

[4] U toku noći 17/18 aprila ubijeno je i zarobljeno oko 800 četnika.

[5] Zbornik III/5, dok. 145.

vodom. Celo utvrđenje bilo je opasano visokim zidovima sa puškarnicama okrenutim u sve strane, i tako dominiralo gradom, da nije bilo mogućno vršiti ma kakav napad sa južne strane. U utvrđenju su se nalazili izgrađeni vatreni položaji za artiljeriju i minobacače, a na 200 metara od utvrđenja bilo je podignuto dva reda bodljikave žice visine dva metra. Predteren je bio brisan, a svi prilazi pod unakrsnom vatrom.

Napasti tako jako utvrđenje bilo je vrlo teško i necelishodno. Zbog toga Štab Druge divizije, posle forsiranja Drine, nije ni imao nameru da napada Foču jačim snagama, jer je pretpostavljao da bi gubici bili isuviše veliki, već je italijanski garnizon samo blokiran i iz dana u dan uznemiravan artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Druga dalmatinska brigada držala je opkoljeno utvrđenje 22 dana, posevši sve važnije položaje okolo, a naročito sa severne strane grada. Na položajima su držane manje snage dok je glavnina brigade bila pozadi spremna da brzo interveniše ukoliko bi neprijatelj pokušao ispad iz utvrđenja. Naše jedinice su neprestano vatrom uznemirivale neprijatelja i prisilile ga da se u toku dana nijedan njegov vojnik ne pojavi izvan zaklona. Noću su vršeni prepadi grupama koje su dolazile do same žice, tako da se neprijatelj nije mogao odmarati, jer je svake noći očekivao napad.

Skoro svakog dana italijanski avioni sa aerodroma iz Skadra i Mostara, a i nemački avioni, bombardovali su položaje naših jedinica oko Foče.[6] Neprijateljska transportna avijacija[7] snabdevala je svaki drugi ili treći dan posadu municijom, hranom, lekovima i drugim materijalom. Iako je neprijatelj skoro svakodnevno bombardovao položaje brigade, naši gubici su bili relativno mali, jer su jedinice bile rasturene u zaklonima, jarugama i uvalama. Za vreme blokade, prema zvaničnim italijanskim izveštajima, neprijatelj je od naše vatre imao 3 mrtva i 29 ranjenih (od kojih 2 oficira), minobacačkom vatrom zapaljena je jedna baraka, a mitraljeskom su oštećena dva nemačka aviona.

---

[6] Iz aviona su naročito često bacani specijalni limeni sanduci u kojima se nalazilo 20 do 50 malih bombi sa krilcima, koje su naši borci nazivali »žabice«. Sanduk se u vazduhu otvarao, a iz njega su se rasipale bombe. Bacane su i zapaljive bombe po svim jarugama i šumama gde se pretpostavljalo da su naše jedinice.

[7] Vrlo često se dešavalo da po nekoliko padobrana sa teretom padne van žice ili se okače na samu žicu. Pod zaštitom mitraljeske vatre grupe naših boraca privlačile su se žici i odnosile okačene padobrane sa pošiljkama. One padobrane koji bi pali između utvrđenja i žice odnosili bi Italijani noću pošto danju nisu mogli da im se približe usled naše vatre. Takva slika se ponavljala iz dana u dan sve dok je Druga dalmatinska brigada držala blokadu.

Još od prvih dana blokade fočanskog garnizona, komanda italijanskog 6 armiskog korpusa razmatrala je mogućnost njegove deblokade, pa su u aprilu više puta vođeni pregovori sa nemačkom komandom o zajedničkoj akciji u pravcu Foče. Međutim, Nemci su imali svoje planove koje su krili od Italijana (u aprilu su počeli da potajno vrše pripreme za operaciju »Švarc«). Tek krajem aprila Nemci su se sporazumeli sa Italijanima da zajednički izvrše prodor iz Goražda u pravcu Foče, navodno, u cilju deblokiranja italijanskog garnizona. Kasnije se pokazalo da Nemcima nije bilo stalo do deblokade italijanske posade već da su tu akciju izveli u sklopu priprema Pete ofanzive i realizovanja plana grupisanja svojih snaga oko naše Glavne operativne grupe.

U rejonu Goražda počele su se 29 aprila grupisati nemačko-italijanske jedinice određene za deblokadu Foče. Za ovaj zadatak Nemci su formirali borbenu grupu »Rogatica« sastava: 369 puk sa 2 i 4 bataljonom, 2 bataljon 750 puka iz 118 lovačke divizije, protivtenkovska četa 369 protivtenkovskog bataljona, dve čete 369 pionirskog bataljona i nekoliko italijanskih tenkova i oklopnih automobila. Italijani su za ovu akciju odredili: 3 alpiski puk iz divizije »Taurinense«, 3 bataljon 383 pešadiskog puka i 57 bataljon »crnih košulja«. Sve snage su bile pod komandom štaba nemačke 369 divizije.

Neprijatelj je krenuo 2 maja iz Goražda preko Ustikoline u pravcu Foče. Tih dana su se na prostoru između Goražda i Foče nalazile uglavnom tri naše brigade i to: oko Foče Druga dalmatinska, na desnoj obali Drine na položajima Gradina (k 1208), Oštri V., Paljika (tt 1164) Šesta istočnobosanska i na Golom Vrhu (tt 1309) i Kapku (tt 1203) jedan bataljon Majevičke, dok je na levoj obali Drine na položajima: Zebina Šuma, Grabić (k 1022), Šešin Vrh (tt 1098), Stolac (tt 1519) bila Majevička brigada. Delovi Druge dalmatinske vodili su borbu na Bojčinom Brdu (tt 798) i Korjenu (k 1023), ali su se morali povući u pravcu Trovrha (k 1057). Usled brzog napredovanja nemačkih kolona obema obalama Drine, morale su se povući i ostale jedinice Druge dalmatinske koje su držale blokadu Foče. Četvrtog maja u 10.30 časova u Foču su ušli Nemci, a 5 maja u 12 časova i Italijani, koji su se istog dana vratili za Goražde, povlačeći i bataljon »Aosta«. U Foči su ostale nemačke jedinice i to: 2 bataljon 369 puka i 2 bataljon 750 puka, a 6 maja je tamo stigao iz Ustikoline i 3 bataljon 369 puka.

Sve do 12 maja Druga dalmatinska brigada vodila je oštre borbe sa Nemcima na položajima južno i jugoistočno od

Foče, a naročito na Crnom Vrhu (tt 1113), Okrugljici, na položajima oko s. Kruščica, sela Dragočava, na Trovrhu (k 1386) i oko s. Potpeć i s. Zavajit. Dvanaestog maja došla joj je u pomoć Majevička brigada iz Drinske operativne grupe i toga dana su oko Okrugljice i s. Kruščice zajednički vodile borbu protiv Nemaca. Istog dana je Druga dalmatinska brigada dobila naređenje od Štaba Druge divizije da krene u sastav divizije pravcem Tepca — Žabljak — Boan. Tako je Druga dalmatinska, posle skoro mesec dana samostalnog dejstva, krenula u sastav svoje divizije, a na položajima kod Foče smenila ju je Majevička brigada.

MARŠEVI I DEJSTVA NA SINJAJEVINI

Druga dalmatinska brigada marševala je za Crnu Goru pravcem: s. Čelebić — s. Ograđenica — s. Tepca. U Tepce je stigla 13-og, a u Boan, gde se nalazio štab Druge divizije, 15 maja izjutra, tj. tačno na dan početka Pete neprijateljske ofanzive. Brigada je u Boanu prenoćila i već sutradan nastavila pokret za Krnju Jelu, da bi 17 maja izjutra krenula preko Sinjajevine u pravcu crkve Ružice. Imala je zadatak da dejstvuje u pravcu s. Štitarice i izbije na položaje Gradac (k 1360) i Mali Prepran (k 1057) u dolini Tare da bi na taj način presekla neprijatelju saobraćaj i vezu između Kolašina i Mojkovca.

Sedamnaestog maja brigada je marševala preko Sinjajevine. Jutro je bilo hladno, a zbog guste magle vidljivost nije bila veća od 200 metara. Jednoliko zemljište sa bezbroj vrtača i čuka, bez ikakvih puteva i staza, još više je otežavalo orijentaciju. Brigada se kretala uz velike napore ali je ipak do noći stigla kod crkve Ružice gde je prenoćila.

Sutradan, 18 maja u 9,30 časova, Štab Prve divizije obavestio je Štab Druge divizije da se u selima G. i D. Polja nalaze jake neprijateljske snage i da će u toku noći divizija izvršiti pritisak ka Mojkovcu, predlažući da i Druga dalmatinska brigada učestvuje u ovom napadu.[8] Tako je Druga dalmatinska, pored zadatka koji je dobila još prethodnog dana kada je krenula iz Krnje Jele, sadejstvovala i Prvoj diviziji u napadu na Mojkovac. Jedan njen bataljon upućen je pravcem Ružica — Katun Muleće — Katun Ubline — Kriva Greda (k 1745) — Gusar (tt 1907). Taj bataljon trebalo je da preko Gusara, obilazeći selo Štitaricu sa juga, izbije na Veliki Prepran (k 1124) i zatvori komunikaciju Mojkovac — Kolašin u visini sela Sjerogošta. Prvi bataljon upućen je od Ružice preko Katuna

[8] Arhiv VII, dok. br. 3—12/9, k. 731.

Muleće u pravcu Koćaci — Pometenik sa zadatkom da, obilazeći Štitaricu sa severa, izbije preko Večerinovca (k 1302) na Mali Prepran (k 1057), zatvori komunikaciju Mojkovac — Kolašin u visini Preprana i sadejstvuje desnom krilu Prve divizije prema Mojkovcu. Ostali bataljoni zatvarali su pravce koji vode od Štitarice, G. i D. Polja i Bistrice u pravcu crkve Ružice.

Bataljoni koji su upućeni u obuhvat Štitarice sporo su se kretali, naročito bataljon ka Gusaru. Prvi bataljon je najpre stupio u dodir sa neprijateljem i to u visini Cistine i Pometenika (k 1857). Izviđački delovi iz sastava neprijateljske 1-ve brdske divizije već su se bili utvrdili na Pometeniku. U velikoj vrtači iznad jedne strme grede oni su postavili nekoliko šatora, oko kojih su ozidali kamene zaklone. Prvi bataljon je iznenada naišao na Nemce i oko ponoći otpočela je borba. Do zore je bataljon vršio tri juriša, ali je sva tri puta bio zaustavljen mitraljeskom vatrom i ručnim bombama. Nemci su bili sabijeni na ovoj gredi, severno od Štitarice, tako da više nisu imali kuda, osim da skaču niz strmu liticu, te su se očajnički branili. Zora je već počela da rudi kada se bataljon morao povući na bolje položaje. Te noći je 1-vi bataljon imao 4 mrtva i nekoliko ranjenih.

Bataljon koji je išao u pravcu Gusara tek je posle ponoći izbio na ovaj goli planinski vrh. On takođe nije imao uspeha jer se na samom vrhu sukobio sa neprijateljem koji je pre njega izbio na Gusar. Posle kraćeg okršaja bataljon je otstupio i 19 maja vratio se u sastav brigade.

*

Vrhovni komandant je, 20 maja u 12.15 časova, naredio Štabu Druge divizije: »2 dalmatinsku brigadu rokirajte na levu obalu Tare da brani prelaze kod Dobrilovine, Prenćana, Đurđevića Tare, Levertare i Tepce sa manjim snagama, a glavninu brigade držati na prostoriji Krš — Negobuđa, radi zatvaranja pravca od Sandžaka ka Žabljaku«.[9]

Ovaj novi zadatak Druga dalmatinska brigada dobila je 21 maja izjutra. Zbog tesnog dodira sa neprijateljem ona nije mogla da odmah napusti položaje, već je prema neprijatelju ostavila skoro dva bataljona, a sa ostalim jedinicama krenula je od crkve Ružice u pravcu Dobrilovine i dalje ka Kršu i Negobuđi. Marš preko Sinjajevine bio je vrlo naporan. Prethodne noći je u planini pao sneg, neuobičajen u to vreme, a hladan

[9] Arhiv VII, dok. br. 3—13/9, k 731.

severac je duvao bez prestanka. Borci su bili vrlo slabo hranjeni i odeveni — više od stotine bilo ih je skoro potpuno boso.

I pod ovako teškim uslovima brigada je ipak uspela da se do noći 22 maja glavninom snaga (štab brigade sa dva bataljona) prikupi u rejonu sela Krš i Negobuđe. Jedan njen bataljon (iz zaštitnice) ostavljen je na položajima prema selu Dobrilovini da zatvori puteve koji iz kanjona Tare izvode na Sinjajevinu, dok je jedan sa položaja na levoj obali Tare zatvarao pravce koji od sela Đurđevića Tare i Levertare izvode ka Negobuđi i Žabljaku.

Neprijateljska 1-va brdska divizija, u nastupanju iz kanjona Tare na zapad preko Sinjajevine, ovladala je 23 maja prednjim delovima linijom: s. Gojakovići — Čorov Vrh (k 1781) — Jablanov Vrh (tt 2203) — Vratlo — Umovi (tt 1945) — Pej (k 1359) — s. Ravni. Skoro na celom ovom frontu naše jedinice su imale slab dodir sa neprijateljem. Zaštitnica Druge dalmatinske brigade, koja je 22 maja bila kod Borove Glave (k 1850), povukla se u toku noći na položaje Rabrenov Do (k 1714), Suvi Pečarac (k 1892).

Noću 23/24 maja dva bataljona Četvrte crnogorske brigade napadala su Jablanov Vrh (tt 2203) ali nisu uspela da potisnu neprijatelja.

Na položajima Druge dalmatinske brigade nije bilo tih dana nikakvih promena. Brigada je bila u kontaktu sa delovima neprijateljske 1-ve brdske divizije prema crkvi Ružici. Njeni su delovi obezbeđivali Negobuđsko polje gde je trebalo da se spusti engleska vojna misija.

Četiri uzastopne noći su držane straže oko Negobuđskog polja, paljene su vatre i očekivani avioni. Nevreme je tih dana bilo veliko, a naročito noću 25/26 maja. Kiša je neprekidno padala, a povremeno i grad i susnežica. Pored guste magle, i oblaci su se bili spustili gotovo do zemlje, pa verovatno zbog takvih atmosferskih prilika avioni nisu ni dolazili. Tek 28 maja u 2 časa izjutra spustila se engleska vojna misija od 6 članova kod Žabljaka.[10]

PRED NOVIM ZADATKOM NA G. I D. BARAMA

U okviru mera za obezbeđenje proboja Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba preko Sutjeske i Zelengore, Druga proleterska brigada dobila je zadatak da po svaku cenu drži Suhu i desnu obalu Sutjeske i uputi izvesne snage pravcem Suha — D. Bare — G. Bare — Dobra — Koljeno koje će sa

[10] Arhiv VII, dok. br. 3—13, k. 931

položaja Koljeno — Ninkovići sprečiti svaki pokušaj neprijatelja da se probije koritom Sutjeske u pravcu Suhe i Tjentišta.

Štabu Druge divizije drug Tito je naredio da sa Četvrtom crnogorskom, Sedmom krajiškom i Desetom hercegovačkom brigadom, ne čekajući Drugu dalmatinsku, razbije neprijatelja koji je nastupao pravcem s. Plužine — Javorak — Mratinje. U depeši upućenoj Drugoj diviziji 31 maja drug Tito pita: »Koje su jedinice prebačene preko Pive? Zašto je toliko zakasnila 2 dalmatinska brigada?« i dalje naređuje: »Radite brzo i energično, vreme ne čeka. Druga proleterska brigada drži Suhu.«[11]

Druga dalmatinska brigada nije mogla ranije stići, jer se do spuštanja engleske vojne misije nalazila u rejonu Krš — Negobuđe, odakle je krenula u pravcu Žabljaka, verovatno 29 maja, tako da je stigla na reku Pivu tek 1-vog, a u selo Mratinje 2 juna.

S obzirom na pogoršanje situacije na južnom boku naših snaga pojavom SS divizije »Princ Eugen« prema s. Mratinju i Magliću (tt 2386), Vrhovni štab je 3 juna doneo odluku da Prva i Druga divizija probiju obruč na Sutjesci i Zelengori. Računalo se da će Prva divizija moći da se probije preko Košura (k 787) i Popovog Mosta, a druga preko Suhe, G. i D. Bara i Zelengore.[12]

U duhu dobijenog zadatka Štab Druge divizije uputio je 4 juna Drugu dalmatinsku brigadu pravcem Mratinje — Ponor — Poljana — Suha Gora — Mrkalj Klade — Suha, sa zadatkom da se poveže sa delovima Druge proleterske brigade koji su zatvarali klisuru Sutjeske prema Grabu, izbije u D. i G. Bare, posedne položaje na Tovarnici i spreči neprijatelju prodor sa juga u pravcu Sutjeske, G. i D. Bara i Zelengore.

Brigada je stigla 5 juna uveče u Suhu gde je prenoćila. Rano izjutra 6 juna krenula je iz Suhe i preko jednog brvna prešla nabujalu Sutjesku, a zatim krivudavom stazom koja iz kanjona Sutjeske vodi pravcem Crkvine — Gusni Put popela se u D. i G. Bare (gde je stigla u poslednjem času).[13] Od 6 do 9 juna ona je danonoćno vodila žestoke borbe za odbranu ovih mesta.

Periša GRUJIĆ

---

[11] Arhiv VII, dok. br. 22—6, k. 14

[12] Arhiv VII, dok. br. 22—6, k. 14.

[13] Autori napisa o Drugoj dalmatinskoj brigadi koji su objavljeni u ovoj knjizi ne slažu se u tome kad je brigada izbila na položaje za odbranu Gornjih i Donjih Bara. — Prim. red.

U BORBAMA NA DONJIM I GORNJIM BARAMA I PROBIJANJE KROZ ZELENGORU

rvog juna krenula je Druga dalmatinska brigada iz sela Skočki Omer i južnim padinama Durmitora preko Dubokog Dola, Pišća i Paklišta hitala ka reci Pivi. U napornom maršu, po kiši, tučena neprijateljskom avijacijom, doprla je 2 juna na desnu obalu rijeke Pive i prešavši preko visećeg mosta stigla oko 10 sati u selo Mratinje odakle je, iako umorna od kretanja i neprospavanih noći, gladi i borbi produžila pokret preko Polica, Stubice i Poljane prema Mrkalj-Kladama, gdje se razmjestila za prenoćište.

Tu je 4 juna oko 11 sati održan sastanak štaba brigade sa štabovima bataljona, na kome je komandant brigade Ljubo Vučković izložio situaciju. Ona je, otprilike, bila ovakva: otpočela je nova neprijateljska ofanziva; prema ocjeni Vrhovnog štaba, mnogo teža od svih dotadašnjih. Neprijatelj jačim, odmornijim i opremljenijim snagama napada naše jedinice gotovo sa svih strana. Desnu obalu Sutjeske, od njenog ušća u Drinu do sela Tjentišta, već je posjeo. Od Graba su pokušali izvjesni njemački djelovi da se dolinom Sutjeske, preko Suhe, probiju i spoje sa svojim jedinicama oko Tjentišta i zatvore pravac preko rijeke na sjever. S ovim neprijateljskim snagama i onim što se nalaze oko Tjentišta i Borovna, vodili su borbu dijelovi Prve i Druge proleterske divizije koji su imali zadatak da na otsjeku Mrkalj — Suha ostvare mostobran i omoguće našim snagama prodor preko Zelengore.

U vezi s tom situacijom Druga dalmatinska brigada dobila je od Vrhovnog štaba naređenje, da u toku istog dana

usiljenim maršem krene u rejon Gornjih i Donjih Bara, gdje će dobiti zadatke.

Četvrtog juna, pred mrak, brigada je izbila iznad Suhe, i tu je prenoćila.

KOD DONJIH I GORNJIH BARA

U rano jutro 5 juna, prije pojave njemačke avijacije, brigada je nastavila pokret iz rejona Suhe preko rijeke Sutjeske, iznad stare austriske karaule. Po prelasku rijeke brigada je krenula jednom uzanom stazicom uz padine Varda, Crkvine i Gusni Put za Donje i Gornje Bare.

Na čelu kolone bio je 1 bataljon, za njim 2 i 4, a na kraju prištapske jedinice. Treći bataljon, koji je bio u bočnom osiguranju iznad Suškog Potoka, ostao je iza ovih djelova pa ih je pristigao kasnije. Put je bio naporan — trebalo je savladati velike planinske nagibe da bi se izbilo na određene položaje. Umornim bataljonima trebalo je za taj marš dvostruko više vremena, nego što je inače potrebno. Osim toga, pored uobičajenog dejstva avijacije, ovoga dana nas je gađala i njemačka artiljerija iz rejona Graba od koje su iz 1 bataljona poginula 3 druga i 1 drugarica.

U rejon Donjih Bara izbio je 1 bataljon oko 11 sati, a za njim 2 i 4 bataljon, dok je 3 bataljon stigao kasnije. Na položajima Donjih i Gornjih Bara brigada je zatekla 2 bataljon Druge proleterske brigade, koji je upoznao štab brigade sa situacijom na ovim položajima.

Po izbijanju na Bare komandant brigade upoznao je štabove bataljona sa zadatkom — trebalo je smjeniti djelove Druge proleterske brigade koji su držali Gornje Bare i Planinicu (k 1172), posjesti Tovarnicu i, ukoliko naiđe, odbaciti neprijatelja preko Tovarnice i Uglješina Vrha (tt 1858), te tako obezbijediti pravac: Suha — Bare — Zelengora — Treskavica radi lakšeg proboja naših snaga na što je moguće širem frontu.

5 JUN

Oko 15 sati 5 juna, poslije smjenjivanja djelova Druge proleterske brigade sjeverozapadno od G. Bara, 2 bataljon Druge dalmatinske brigade krenuo je ka Uglješinom Vrhu, ka kome su se u isto vrijeme, pošto su već posjeli Tovarnicu, približavali djelovi 118 divizije. Došlo je do sukoba sa jačim njemačkim djelovima na istočnim padinama Uglješina Vrha i u rejonu Barica. Poslije kraće borbe bataljon je odbačen prema Gornjim Barama.

Ovaj neuspjeh je primorao brigadu da na otsjeku Boščija Glava — Gornje Bare — kolibe sjeverno od Dobre (k 1795) — Ardov — Planinica (k 1722) pređe u odbranu, sa zadatkom da uporno drži ove položaje i bočno obezbijedi pravac između Bara i Košura, jedini koji je još preostao za proboj naših snaga ka Lučkim Kolibama.

Kako su se događaji dalje razvijali.

Drugi bataljon jačine oko 145 boraca, sa vodom teških mitraljeza (dvije »Brede«), poslije oštrog sukoba sa neprijateljem zaposjeo je radi odbrane položaj: potok Kotač od Haluga zaključno sa Gornjim Barama, dok je na Boščiju Glavu (k 1710) uputio jedan vod. Sve su čete bile raspoređene u liniji. Zadatak bataljona bio je da zatvori i staze koje vode od Javorka i Uglješina Vrha prema Gornjim Barama i da aktivnom odbranom u sadejstvu sa 3 bataljonom onemogući Nijemcima prodor preko platoa Bara ka rijeci Sutjesci.

Treći bataljon, jačine oko 140 boraca, sa vodom teških mitraljeza (dvije »Brede«), izbio je oko 20 časova u rejon Gornjih Bara, gdje je dobio zadatak da posjedne za odbranu položaj lijevo od 2 bataljona, u rejonu k 1600. Kretanje noću teško prolaznim zemljištem od Donjih Bara do određenog položaja uslovilo je da je bataljon bio jako iscrpen. Po dolasku u rejon koliba (sjeveroistočno od k 1795) došao je u dodir sa neprijateljem i odmah preduzeo noćni juriš na njegove utvrđene položaje (na istočnim padinama Dobre). Bataljon je ovladao djelom rovova i nanio neprijatelju osjetne gubitke, ali je snažnim protivnapadom jačih neprijateljskih snaga odbačen u rejon koliba (sjeveroistočno od k 1795) i na k 1600. Na toj liniji on je organizovao položaj za odbranu, rasporedivši sve čete u liniju. Desno, u rejonu Gornjih Bara, oslanjao se na 2 bataljon, a lijevo, u rejonu istočnih padina Dobre (k 1795), na 4 bataljon. Širina fronta ovog bataljona iznosila je oko 1000 metara.

Četvrti bataljon, jačine oko 130 boraca, sa vodom teških mitraljeza (dvije »Brede«), dobio je zadatak da u vatrenom sadejstvu sa 1 bataljonom odbije Nijemce sa Ardova, ukoliko na njih naiđe, a u svom daljem dejstvu da zaposjedne južnu ivicu šume Ardov, zatvarajući staze i pravac koji vodi od Koljena (k 1171) preko Vukove Stijene i Ardova prema Donjim Barama i da, u tijesnom sadejstvu sa 3 bataljonom, onemogući Nijemcima prodor pomenutim pravcem u dolinu Sutjeske.

Izlazeći od Donjih Bara sjeverozapadno pored Jezera, besputnim teškim terenom na položaj Ardov, bataljon se mnogo zamorio, ali se u toku pokreta nije sukobio sa neprijateljem,

već je nesmetano zaposjeo određeni položaj, raspoređujući sve čete u liniji, sem jednog voda koji je zadržao u bataljonskoj rezervi. Širina fronta bataljona iznosila je oko 1.000 metara. Njegovo desno krilo bilo je čvrsto povezano sa 3 bataljonom u rejonu istočnih padina Dobre, dok mu je lijevo krilo, u odnosu na 1 bataljon, bilo mnogo istureno naprijed (tako je sklop zemljišta diktirao), pa nije bilo neposrijednog dodira između ova dva bataljona. Položaj je pretstavljao ključnu tačku odbranbenog otsjeka brigade, i njegovim bi se padom narušavala odbrana brigade u cjelini.

Prvi bataljon, jačine oko 145 boraca, sa vodom teških mitraljeza, dobio je naređenje da izbije na Planinicu i da posjedne položaj koji je ranije držala 2 četa 2 bataljona Druge proleterske brigade. Njegov je zadatak bio da taj položaj organizuje za odbranu i da u vatrenom sadejstvu sa 4 bataljonom ne dopusti Nijemcima prodor tim pravcem u dolinu Sutjeske.

Bataljon je zaposjeo položaj, naslanjajući se desnim krilom na Jezero kod Donjih Bara, a lijevim na k 1722. Sve su čete bile raspoređene u liniji, jedan vod je ostao u bataljonskoj rezervi. Širina fronta za odbranu bataljona iznosila je oko 800 metara.

U brigadnoj rezervi nalazila se Četa pratećih oruđa jačine do 60 boraca (dva minobacača, jedan top 37 mm i dvije »Brede«), raspoređena u rejonu Donjih Bara.

Brigadno previjalište bilo je kod južnih koliba u Donjim Barama, a štab brigade u istom mjestu — kod šumareve kuće.

Brigada je ukupno brojala oko 600 boraca i starješina, a od oružja je imala oko 480 pušaka, 10 automata, 30 puškomitraljeza, 10 teških mitraljeza, 2 minobacača 81 mm, 2 mala minobacača, 1 top 37 mm, 50 pištolja, ručnih bombi prosječno na borca 2—3 komada, municije na pušku prosječno 30—35 metaka, municije za svaki puškomitraljez talijanske izrade (kojih je u brigadi bila većina) oko 200 metaka, dok je za ostale puškomitraljeze, kojih je u brigadi bilo nekoliko, municije bilo znatno manje. Na svaki teški mitraljez bilo je oko 400 metaka. Što se tiče mina i granata za minobacače i top jako se oskudjevalo, tako da je za minobacač 81 mm bilo svega 17 mina.[1]

Nasuprot tome, neprijateljske snage na položajima oko Gornjih i Donjih Bara bile su nesrazmjerno veće. Osim grupe »Anaker«, 6 juna je na prostor Čemerna prebačen puk »Bran-

[1] Podaci prikupljeni od štabova bataljona poslije rata. Pisanih dokumenata o ovome autor nije našao.

denburg«[2] sa 659 pionirskim motorizovanim bataljonom,[3] koji će preko Tovarnice učestvovati u ovim borbama. Neprijatelja je stalno podržavala i jedna teška baterija od 4 topa iz 7 SS divizije sa pravca Čemerna, kao i jedna grupa aviona »Štuka«.[4]

Odnos snaga bio je preko 6 : 1 u korist neprijatelja.

Uslijed malog brojnog stanja i širokog fronta — oko 7 km, štab brigade bio je primoran da položaj posjedne liniski. Položaj je bio vrlo važan a vrlo nepodesan za odbranu. Velika ispresjecanost zemljišta iziskivala je razvlačenje i onako malobrojnih bataljona. Po dubini, položaj je takođe bio nepodesan za vođenje odbranbene borbe. Bio je pokriven gustom šumom i šipražjem, ispresjecan velikim brojem jaruga sa bezbroj mrtvih uglova što je otežavalo pa čak i onemogućavalo međusobnu vatrenu povezanost i sadejstvo jedinica.

Zemljište na strani neprijatelja bilo je takođe besputno, ispresjecano velikim stijenama i kamenjarima i otežavalo mu je pokret i manevar. Naročito je bilo otežano snabdijevanje hranom i municijom, ali su Nijemci ovo obavljali avijacijom. Artiljerija se nije mogla kretati po ovakvom terenu i njeni vatreni položaji nalazili su se u rejonu Graba i istočno od Čemerna. Ali su zato Nijemci raspolagali avijacijom, minobacačima i brdskom artiljerijom, a grupa »Anaker« bila je sastavljena od planinskih i drugih specijalnih jedinica, vrlo pokretna i izvježbana za planinska ratovanja.

Prema tome, prednost neprijatelja nad našim snagama nije bila samo u velikoj brojnoj i tehničkoj nadmoćnosti, već i u njegovim položajima u rejonu Ardova, Dobre i Uglješina Vrha, koji su nadvišavali položaje naših jedinica i omogućavali mu efikasnu upotrebu minobacačke, mitraljeske, pa čak i puščane vatre. Činjenica da je raspolagao specijalnim jedinicama za planinsko ratovanje, koje su imale veliko borbeno iskustvo, a koje je potpomagala avijacija i svakodnevno ih snabdjevala hranom i municijom takođe objašnjava zašto je u tom trenutku inicijativa bila u rukama neprijatelja.

6 JUN

Pošto je posjela položaje i u toku dana izvela neuspješan napad ka Dobri i Uglješin Vrhu brigada je pokušala da noćnim dejstvom postigne ono što nije uspjela u toku dana. Zato je noću 5/6 juna 2 bataljon sa 1 i 2 četom napadao na

[2] Puk »Brandenburg« imao je oko 1300 ljudi. Vojnoistoriski glasnik 5/56, str. 57

[3] Pionirski moto-bataljoni bili su jačine 1120 ljudi.

[4] Arhiv VII, kutija 73, br. reg. 7/3-a.

njemačke položaje oko Jezera i Barica. Prva četa pod komandom Boška Žunića uspjela je da sjeverno od Gornjih Bara neprimjetno podiđe neprijateljskom položaju u rejonu koliba i napadne ga bombama i mitraljeskom vatrom. Ovim napadom Nijemci su bili iznenađeni i potisnuti prema Javorku. Za sobom su ostavili vojničku opremu i nešto oružja. Druga četa, koja je napadala Nijemce u rejonu Jezera, približila se na pedesetak metara od njihovih rovova. Sa neprijateljske strane sinula je raketa. Nijemci su zapucali, ali četa nije odgovarala nego je zalegla. Poslije prekida vatre produženo je sa podilaženjem. Međutim, Nijemci su otkrili pokret čete, izbacili nekoliko raketa i sa snagama od preko 150 vojnika izvršili protivnapad i odbacili 2 četu prema Gornjim Barama. Na pravcu napada 1 čete, u visini Jezera nalazio se jedan veliki kamenjar iza kojega je uz pomoć osvjetljavajućih raketa tukao neprijateljski teški mitraljez i onemogućavao četi proširenje postignutog uspjeha. Komandir je zato riješio da pošalje grupu bombaša da ovaj mitraljez bombama likvidira, ali je ovaj pokušaj ostao bez uspjeha, tako da se i 1 četa u toku noći morala povući na svoje prvobitne položaje.

Ovoga dana naši su položaji osvanuli obavijeni gustom maglom koja nam je onemogućavala izviđanje ispod prednjeg kraja naše odbrane. Po naređenju štaba brigade, 2 bataljon je, u rano jutro, s položaja Gornjih Bara, a pod zaštitom magle i u sadejstvu sa 3 bataljonom, ponovio napad na njemačke položaje u rejonu Jezera. Druga četa je podilazila istim pravcem kojim i u toku noći, ali nije uspjela da iznenadi Nijemce, pa je bila odbijena, a njen komandir Pile Popović je poginuo. Pošto su odbili napad, Nijemci su nastavili sa protivnapadima. Jedna kolona, jačine čete, spuštala se s Dobre prema kolibama. Treći bataljon ju je tukao brzom paljbom, ali je ona i dalje nastupala. Kad se približila položajima, 2 četa ovoga bataljona izvršila je manevar i, iznenadno je napavši u desni bok, odbacila uz gubitke nazad ka Dobri.

Oko 7 sati iz pravca Koljena i Vukove Stijene dopirao je, tako se činilo, topot vojničkih cipela i larma vojnika. Zbog velike magle, s položaja 1 i 4 bataljona nisu se mogli osmotriti pokreti neprijatelja, pa su komandanti bataljona u tom pravcu slali djelove za izviđanje.

Tako je komandant 1 bataljona sa desetinom Steva Opačića[5] uspio da se neprimjetno približi njemačkim polaznim položajima i ustanovi da jedna njemačka kolona u jačini jedne

[5] Stevo Gliše Opačić bio je komandir odjeljenja u 3 četi 1 bataljona, a poslije komandir ove čete.

čete (to je bila 6 četa 2 bataljona 738 lovačkog puka) kreće od Vukove Stijene i Tovarnice prema Planinici — ka položaju 1 bataljona. Druga kolona Nijemaca, nešto jača od prve, kretala se također preko Vukove Stijene, konjskom stazicom prema Ardovu — ka položaju 4 bataljona, dok su se djelovi puka »Brandenburg«, naoružani minobacačima i plamenobacačima, kretali grebenom Tovarnice prema Dobri. Komandant 1 bataljona, primjetivši ovaj pokret, hitno se vratio u bataljon i pripremio ga za vatreni doček neprijatelja, ali uslijed ispresjecanosti zemljišta i slabog međusobnog dodira, nije bilo vremena da se o ovome obavijesti i 4 bataljon. Kad su se Nijemci približili položaju 1 bataljona na blisko otstojanje, bataljon je otvorio plotunsku paljbu. Proređeni neprijateljski streljački stroj brzo je zalegao i otvorio mitraljesku vatru po našem položaju. Rasplamsala se žestoka borba na cijeloj širini našeg položaja. Neprijatelj je nastojao da odbaci naše bataljone, i u nekoliko mahova izgledalo je da je povlačenje naš jedini izlaz. Ipak bataljoni su se uporno držali i protivnapadima osujećivali namjeru neprijatelja, odbacujući ga prema njegovim polaznim položajima.

Najzad je neprijatelj krenuo prema Planinici uz podršku artiljeriske i minobacačke vatre. Puškomitraljezac 3 čete 1 bataljona, Miloš Torbica, iz svoga zaklona hladnokrvno ga je gađao i nanosio mu gubitke sve dok ga nije pogodila neprijateljska granata. Tada je, preko brisanog prostora, kroz kišu neprijateljskih kuršuma priskočio borac Đuro Bursać, sklonio mrtvog Torbicu i legao za njegov mitraljez. Tukao je vrlo precizno, čak i onda kada je i sam bio ranjen. Druga četa tukla je Nijemce bočno, a kad su podišli bliže položaju 3 čete, ona je izvršila juriš i odbila ih uz velike gubitke.

Artiljerija iz rejona Graba, nemilosrdno je tukla položaje 1 i 4 bataljona. Eksplozije topovskih granata dizale su čitave oblake zemlje. Borce 1 bataljona — Jarić Paja, Veselinović Miloša i Maroti Hermana, eksplozije granata bacile su prema Jezeru, dok su mnogi drugi ranjeni parčadima granata ili odbijenih stijena.

Njemačka kolona koja je podilazila položaju 4 bataljona na Ardovu, uspjela je da se neopaženo približi njegovom prednjem kraju i da ga jakom mitraljeskom vatrom, u prvom naletu, potisne za oko 200 metara. Bataljon je pokušavao da protivnapadima odbije neprijatelja, ali se ovaj uporno borio i nije otstupao, bez obzira na gubitke. Tek poslije žestoke borbe, koja je trajala duže od dva sata, počeo je otstupati. Tada je 2 četa 3 bataljona preduzela protivnapad sa istočnih padina

Dobre, dok su ga 1 i 2 četa 4 bataljona sjurile preko Ardova prema Vukovoj Stijeni. Tako je ponovno uspostavljen prvobitni položaj.

Oko 9 sati neprijatelj je ponovo preduzeo napad na 1 i 4 bataljon. Pošto se magla donekle bila razišla, napad je podržavala grupa aviona i jaka artiljerija. Prvi i 4 bataljon dočekali su napadače preciznom mitraljeskom vatrom i odbacili ih na polazne položje. Istovremeno je neprijatelj, jačine jednog bataljona, napadao od Dobre i Uglješina Vrha na položaje 2 i 3 bataljona. Bataljoni su ih, međutim, upornom odbranom i jakom mitraljeskom vatrom sa k 1600 i sjeveroistočnih padina k 1795, kao i od potoka Kotač, odbili.

Poslije neuspješnih napada, počeli su Nijemci oko 12 sati sa jakom avijaciskom i artiljeriskom pripremom, koja je trajala više od 30 minuta, poslije čega su ponovili opći napad na svim pravcima. No, ovog puta su pravac glavnog udara usmjerili preko Dobre, na položaje 3 bataljona, dok se 118 izviđački bataljon pojavio istočno od Uglješina Vrha, povezujući se sa lijevim krilom grupe »Anaker« i ugrožavajući desni bok 2 bataljona. Ipak, i ovaj napad je krajnjim požrtvovanjem bio odbijen. Nešto kasnije Nijemcima su od Čemerna preko Tovarnice pristigla izvjesna pojačanja, pa su nastavili sa jačim napadima na naše bataljone.

Neprijateljska avijacija nas je obasipala bombama i mitraljeskom vatrom sve dok sunce nije zašlo i time nanijela našim bataljonima ozbiljne gubitke. Borba se nastavila i u toku noći. Nijemci su bili uvjereni da će im noć omogućiti da prodru preko D. i G. Bara, pa su oko 21 sat, poslije artiljeriske pripreme, obnovili dejstvo na cijelom frontu brigade. Uspjeli su da podiđu prednjem kraju odbrane i krenu na juriš. Ali ih je brigada spremno dočekala. Prolomila se urnebesna paljba. Bataljoni su se podigli na noge i sa bombama i noževima bacili na neprijatelja. Neki Nijemci su počeli bježati. Drugi, hrabriji, dočekivali su naše streljačke strojeve vatrom iz automatskih oruđa, ali to nije zaustavilo naše borce. Nastala je borba kundacima, noževima i bombama. Razlijegao se jauk, kuknjava i povici. U ovakvoj borbi puška nije mnogo odlučivala. »Parabele« i automati u rukama Nijemaca bili su opasniji. Naši su se hvatali u koštac sa njima i valjali u krvavom krkljancu, boreći se na život i smrt. Svuda naokolo bilo je mrtvih Nijemaca i naših boraca. Trčalo se lijevo, desno i naprijed, gazilo se preko mrtvih, preko šljemova, slomljenih pušaka i očekivao svakog časa iznenadni udarac ili rafal automata u leđa. Nakon jednog sata teške borbe uspjeli su bata-

ljoni brigade da odbiju neprijatelja na cijelom otsjeku i da zadrže svoje položaje.

Na obema stranama gubici su bili osjetni. Naši bataljoni pretrpjeli su najviše gubitaka od artijerije i u noćnim napadima. Preko 65 boraca i starješina poginulo je ili nestalo. Tačne gubitke neprijatelja nismo mogli ustanoviti, ali su vjerovatno bili osjetniji nego naši.

7 JUN

Osvanuo je 7 jun. Tek što se razdanilo, otpočelo je dejstvo neprijateljskih bombardera po našim položajima. Poslije avijacije, uslijedila je kratka artiljeriska priprema. Bilo je jasno da je to priprema koja treba da obezbijedi lakši prodor kroz naše položaje.

U tim trenucima svima su nam živci bili napeti. Uho je neprestano lovilo udarce koje je jasno prenosila zemlja, a tijelo je osjećalo kako pod njim zemlja podrhtava. Tresak granata u kamenjaru, a zatim šištanje parčadi i kamenja po streljačkom stroju bilo je čini se manje strašno od tišine i očekivanja sljedeće bombe ili granate. Sa nestrpljenjem se očekivao napad neprijateljske pješadije. Samo neka počne — mislili smo. Naše jedinice, iako su bile izložene ubitačnom dejstvu avijacije i artiljerije i trpjele osjetne gubitke, čvrsto su držale svoje položaje.

Poslije bombardovanja, oko 8 sati grupa »Anaker« sa 118 izviđačkim bataljonom izvršila je obuhvatni napad na čitavom odbranbenom otsjeku brigade sa tri pravca: od Javorka i Barica 118 izviđački bataljon, od Vukove Stijene i Tovarnice dijelovi puka »Brandenburg«, a od Vukove Stijene i jugozapadnih padina k 1722 6 četa 2 bataljona 738 lovačkog puka.

Neprijatelju je sa pravca Javorka i Barica, uz podršku artiljeriske vatre, uspjelo da sa jednom četom zauzme Boščiju Glavu i potisne naš vod prema Halugama, zasipajući ga mitraljeskom i minobacačkom vatrom od koje su tri borca bila ranjena. Sa dvije čete neprijatelj je izbio stazom u rejon koliba, sjeverozapadno od Gornjih Bara, i ozbiljno ugrozio 1 četu 2 bataljona. Treća četa napala je od Haluga u lijevi bok neprijatelja i u sadejstvu sa 2 četom odbila neprijateljski napad.

Malo kasnije pojavili su se njemački transportni avioni i počeli da spuštaju padobrane s hranom i municijom. Nekoliko padobrana palo je u rejon potoka Kotač, na »ničije zemljište« pa su borci 2 i 3 bataljona potrčali da ih zaplijene. Ali su ih Nijemci, koji su već držali Boščiju Glavu, skriveni iza kamenjara i zaklona, obasuli mitraljeskom vatrom. Povela se oštra

borba oko padobrana. Komandir 3 čete, Jovo Četnik[6] krenuo je iz rejona Haluga, sa četom kroz gustu šumu na juriš, udarajući neprijatelja u lijevi bok i nanoseći mu osjetne gubitke i natjerao ga na djelimično otstupanje. To je omogućilo 2 i 3 bataljonu da takođe potisnu Nijemce i zaplijene nekoliko padobrana u kojima je bilo nešto hrane i municije, toliko nužne za vođenje borbe. Zaplijenjeni padobrani bili su nam jedini sanitetski materijal za zavijanje rana ranjenim borcima.

Poslije kratkog vremena neprijatelj je, uz podršku minobacačke i mitraljeske vatre, produžio napad prema položajima 2 i 3 bataljona. Ovi su ga odbili spriječavajući mu dalje nastupanje. Ali kako su Nijemci bili na podesnijim položajima to su ozbiljno ugrožavali 2 i 3 bataljon. Zato je odlučeno da se protivnapadima potisne neprijatelj od G. Bara i Ardova. Tako je 2 bataljon izvršio protivnapad na Gornje Bare, a 3 bataljon jugozapadno od koliba. Cilj protivnapada bio je da se neprijatelj odbaci što dalje od te linije. Nakon kratkog vremena 2 četa 2 bataljona ponovila je napad i u rejonu G. Bara odbacila Nijemce, ali su oni protivnapadom jakim snagama opet zauzeli prvobitne položaje i ugrozili desni bok 2 bataljona. Da bi oslabio ovaj pritisak 3 bataljon je udario neprijatelja u desni bok, uspio da ga potisne i olakša tešku situaciju kod 2 bataljona. U ovim žestokim okršajima poginuo je i komandir 1 čete 2 bataljona Boško Žunić.[7]

Neprijatelj koji je napadao sa pravca Vukove Stijene i Tovarnice na Ardov uspjeo je u prvom naletu, jakom mitraljeskom i minobacačkom vatrom, da potisne 4 bataljon sa prednjeg kraja odbrane i da ga odbaci oko 300 do 400 metara. Pošto protivnapadom nije uspio da povrati prednji kraj, 4 bataljon je bio primoran da se povuče na proplanak iznad šume jugozapadno od Jezera kod Donjih Bara, organizujući na toj liniji odbranu. To je bila najpodesnija linija s koje se neprijatelj mogao zaustaviti. Nijemci su podilazili, ali su bili tučeni jakom mitraljeskom vatrom. Nastupali su iako su trpjeli ozbiljne gubitke. Uslijed žestokog pritiska postojala je opasnost da položaj brigade bude prosječen na dva djela i da neprijatelj izbije u rejon Donjih Bara i dalje prema Sutjesci.

Uviđajući ozbiljnost situacije, štab brigade je oko 13 sati donio odluku da 4 bataljon otsudno brani posjednutu liniju

---

[6] Jovo Četnik poginuo je 3 marta 1944 godine kao zamjenik komandanta 3 bataljona Druge dalmatinske brigade u borbi sa Nijemcima u selu Milojevići kod Danilovgrada (Crna Gora).

[7] Boško Žunić je za mnoga herojska djela učinjena u NOB-u proglašen narodnim herojem.

i da mitraljeskom vatrom i protivnapadom zaustavi neprijatelja, a potom uz pomoć 3 bataljona, povrati izgubljeni položaj; da 1 bataljon sa svojih položaja, bočnom vatrom, tuče neprijatelja koji se uklinio u položaj 4 bataljona i da na taj način potpomogne odbacivanje neprijatelja; Prateća četa hitno da pojača 4 bataljon sa dva mitraljeza, a minobacačkom vatrom podrži njegovo dejstvo.

Protivnapad 4 bataljona počeo je u 14 sati. Nijemci su se uporno držali na zauzetoj liniji i nisu popuštali. Međutim, poduhvaćeni bočnom vatrom 1 i 3 bataljona i minobacačkom vatrom Prateće čete, konačno su primorani na otstupanje. Poslije dvočasovne borbe pretrpjevši ozbiljne gubitke bataljon je uspio da odbaci Nijemce ka Dobri i uspostavi prvobitni položaj.

Neprijatelj koji je napadao jugozapadnim padinama k 1722 na položaj 1 bataljona, bio je pušten da podiđe prednjem kraju odbrane što bliže. Bataljon nije otvarao vatru. Streljački stroj ležao je iza zaklona, a borci su stiskali puške, očekujući komandu za plotunsku vatru ili juriš. Kad su se Nijemci približili, bataljon je izvršio juriš. Otpočela je borba prsa u prsa. Situaciju je olakšala 2 četa koja je neprijatelju udarila u lijevi bok nanoseći mu izvjesne gubitke. Poslije sat i po žestoke borbe bataljon je uspio da potisne neprijatelja niz južne padine Planinice. Neprijatelj je ponovio pritisak, ali je mitraljeskom vatrom i ponovnim protivnapadom 1 bataljona bio odbijen izgubivši pritom 10 do 15 mrtvih.

Konačno su Nijemci uvidjeli da opštim napadom ne mogu postići neke znatnije uspjehe, pa su obrazovali nekoliko grupa opremljenih automatskim oružjem i ručnim bombama i oko 18 sati pokušali da se kroz jaruge, guste šume i mrtve uglove, na spojevima bataljona, probiju u unutrašnjost naše odbrane, kako bi iznenadnim prepadima na naše štabove stvorili zabunu i neizvjesnost kod naših boraca. Jedna takva grupa, jačine od 10 do 12 vojnika, iskoristila je slabu međusobnu povezanost između 1 i 4 bataljona i uspjela da se probije kroz položaje 4 bataljona lijevo od Jezera u rejon Donjih Bara i iznenada pripuca na štab brigade. Zahvaljujući snalažljivosti štaba, grupa je poslije kraće borbe razbijena.

Druga neprijateljska grupa se pomoću konopca, preko neprohodnih kamenjara i litica, popela u rejon k 1722 i na njoj se utvrdila. Odatle je bočnom mitraljeskom vatrom ozbiljno ugrožavala 1 bataljon. Zbog toga je štab bataljona riješio da pod zaštitom mraka pošalje jednu grupu vojnika — bombaša s puškomitraljezom radi uništenja ove neprijateljske

grupe. U prvi sumrak su bombaši (pet boraca na čelu sa najboljim bombašem Dušanom Vujićem[8]), iskoristili svaki žbun i kamen, uspjeli da se neprimjetno popnu na k 1722 i da neprijatelja iznenade, razbiju i prisile da skače niz strmine.

Pred sam mrak Nijemci su, uz podršku artiljeriske i minobacačke vatre, snagama s kojima su napadali i ranije, a s linije gdje su bili zaustavljeni, produžili dejstvo. Počela je opet žestoka borba. Kad su se približili na pedesetak metara do prednjeg kraja odbrane brigade, digli su se na juriš. Bataljoni su ih, međutim, brzom i preciznom vatrom prisilili da se povuku na prvobitnu liniju. Poslije toga počelo je vrlo jako dejstvo artiljerije iz rejona Graba i sa pravca Čemerna. Nakon artiljeriske pripreme krenuli su neprijateljski streljački strojevi u napad. Svaki put smo ih puštali da priđu blizu, a zatim plotunskom i uzdužnom vatrom mitraljeza kosili njihove redove prikivajući ih za zemlju i primoravajući ih da se puzeći povlače.

Nijemci su na kraju dana djelovima 118 izviđačkog bataljona izbili u Haluge i Gornje Bare, gdje su protivnapadima 2 i 3 bataljona bili zaustavljeni. Ostale neprijateljske snage, koje su napadale na Ardov i Planinicu, odbačene su na polazne položaje.

Oko 22 sata Nijemci su na naše položaje otvorili snažnu artiljerisku vatru, koja je trajala preko 30 minuta. Položaji brigade bili su osvjetljeni od eksplozija i plamena granata i mina. Pješadiske snage iskoristile su ovu vatru da bi se privukle našim položajima, pa su poslije njena prestanka pošle na juriš. Prvi streljački strojevi nisu imali noževe na puškama, već automate i gađali su u pokretu. Ka našim položajima nastupalo je preko 2.000 neprijateljskih vojnika. Sručili su se na 2 i 3 bataljon, ali su ih ovi smjelo dočekali i na juriš odgovorili protivjurišem. Započela je strašna borba. Odjekivali su udarci kundakom i jauci od uboda noževa. U tom kovitlacu borac 3 bataljona, Tadić Milan, zabio je Nijemcu nož pod plećku, a Tomašević Ante zabio mu je nož u slabinu. Tri Nijemca izboli su noževima borca Marelić Marijana, koji je umro od zadobivenih udaraca. Nijemci su počeli da otstupaju, a naši su jurnuli za njima zabijajući mnogima noževe u leđa, dok su se drugi okretali, otvarajući vatru iz automata. Ipak su morali da se povuku na polazni položaj.

Pored navedenog, 2 i 3 bataljon su u toku noći preduzimali nekoliko napada na njemačke položaje, na sjeverne

[8] Dušan Vujić poginuo je 4 oktobra 1944 godine kao vodnik voda u borbi s Nijemcima pri oslobođenju Trebinja.

padine k 1795 i Jezera, ali nisu uspjeli da potisnu neprijatelja, jer se on nalazio u dobro uređenim zaklonima, naročito oko Jezera kod Gornjih Bara.

Borci su puzeći izvlačili svoje ranjene drugove iz streljačkog stroja i odvlačili ih u šumu. Tu su bolničarke Anđa Žuljan, Ankica Belamarić i druge, u nedostatku platna od padobrana, cijepale svoje košulje i zavijale rane ranjenicima. Iznemoglo se od gladi i umora. Ljudi su vapili za hranom i vodom. Hrane nije bilo, a voda se morala topiti od snijega i nije je bilo dovoljno. Počeli smo klati konje i sa konjetinom kuvati travu srijemušu ili koprivu. To nam je bila jedina hrana. Ti napori i besane noći naglo su iscrpivali borce.

Gubici na našoj strani bili su ovog dana mnogo veći nego prethodnog — preko 70 poginulih i nestalih drugova i drugarica. Verujem da gubici neprijatelja nisu bili manji.

8 JUN

Budući da je neprijatelj težio da se po svaku cijenu probije preko Bara u dolinu Sutjeske, to je i ovog dana nesmanjenom žestinom napadao na cijelom otsjeku brigade, jako iscrpene i oslabljene gubicima u borbama proteklih dana.

Već od ranog jutra brigada je bila izložena ubitačnom dejstvu avijacije. Ovo je bio siguran znak da će neprijatelj obnoviti svoje napade i po svaku cijenu pokušati da probije našu odbranu. Očekivali smo artiljerisku vatru i ona je uskoro otpočela, ali jače nego obično i nanijela nam je osjetne gubitke. Komandant brigade i komesar bili su ranjeni. Poslije vatre streljački strojevi neprijatelja odlučno su krenuli u napad.

Djelovi grupe »Anaker« napali su 1 bataljon oko 6.30 časova na položaju Planinica. Kako je ovaj bataljon oskudijevao u municiji, pustio je neprijatelja da se približi na pedesetak metara a zatim se, s bombama u rukama bacio na njega. Nijemci su se malo povukli i zalegli iza kamenjara, pa su opet prešli u napad. Dolazilo je po ne znam koji put do borbe prsa u prsa. Poslije jednog sata vanredno oštre bliske borbe 1 bataljon je suzbio napadača.

Istovremeno su drugi djelovi grupe »Anaker« sa djelovima puka »Brandenburg«, a uz podršku minobacačke i artiljeriske vatre, izvršili snažan pritisak na 4 bataljon i odbacili ga sa prednjeg kraja u unutrašnjost šume. On je pokušavao vatrom i protivnapadima da zaustavi Nijemce, ali bez uspjeha, pa se pod pritiskom povukao na položaje ispred Jezera i Donjih Bara. Ovim je odbrana brigade bila dovedena u pitanje. Treći bataljon bio je neposredno ugrožen bočnom vatrom s položaja

koje je ranije držao 4 bataljon. Prijetila mu je opasnost potpunog uništenja. Njegova 2 četa koja se nalazila na lijevom krilu bataljona bila je gotovo uništena, a komandir čete Stevo Opačić[9] teško je ranjen. Zato se bataljon počeo izvlačiti na pogodniju liniju u rejonu k 1600, jer je svako dalje zadržavanje na dosadašnjim položajima bilo nemoguće. Povlačenje bataljona vršilo se pod vrlo teškim okolnostima i pod snažnom vatrom neprijatelja s fronta i boka. Zbog nepovoljnog razvoja borbe kod 4 bataljona, a pritisnut jakim napadom 118 izviđačkog bataljona od Gornjih Bara i Boščije Glave, morao se poslije dva sata žestoke borbe, povući sjeveroistočno od k 1600 i 2 bataljon. Nijemci su bez obzira na gubitke energično pritiskivali otstupajuće bataljone, koji su s novo-zaposjednutih položaja vatrom zadržavali brzo nadiranje neprijatelja. U ovoj borbi bataljoni su im onemogućili brz prodor ka Donjim Barama, zadržavajući ih vatrom na uzastopnim linijama. Sada su naši položaji (2, 3 i 4 bataljona) bili udaljeni od njemačkih svega oko 50 metara.

I nama i Nijemcima bilo je jasno da je ovaj položaj od presudnog značaja. Zato su se za njega i vodile ovako žestoke borbe. Nijemci su znali da bi njegovim zauzimanjem onemogućili našim snagama prodor prema sjeveru i da bi nas doveli u bezizlaznu situaciju. Iz ovoga razloga je i posljednji borac naše brigade bio spreman da prije pogine, nego da dozvoli Nijemcima da ovladaju položajima prije izvršenja našeg zadatka.

Zato je neprijatelj, pojačan novim snagama koje su bile zadržane kod Slanog Brda, produžio oko 10 časova dejstvo na položaj brigade. Četvrti bataljon je potisnut sjeverno prema Donjim Barama, a 3 i 2 bataljon istočnije od kote 1600 i kote 1214, dok je 1 bataljon i dalje ostao na položajima Planinice, jer na njega nije vršen onakav pritisak kao na ostale bataljone.

U takvoj situaciji, oko 11 sati, brigada je dobila naređenje od štaba Druge proleterske divizije da se ovi položaji moraju održati po svaku cijenu, sve dok ne stigne smjena ili pojačanje.

Vrhovni štab je zbog teške situacije na Barama uputio Majevičku brigadu (oko 200 boraca) sa zadatkom da zajedničkim dejstvima sa Drugom dalmatinskom odbaci Nijemce sa Gornjih Bara. Majevička brigada je pristigla u momentu kad su bataljoni Druge dalmatinske bili potisnuti iz rejona sjeveroistočno od kote 1600. Upoznavši njenog komandanta sa si-

[9] Stevo Jandrije Opačić je prešao u Četvrtoj ofanzivi sa »Grom desetinom« prvi preko porušenog mosta na Neretvi na njenu lijevu obalu i omogućio svom bataljonu nesmetan prolaz na istom mjestu.

tuacijom, štab Druge dalmatinske brigade zahtijevao je da se Majevička brigada odmah uvede u borbu sa zadatkom da u sadejstvu sa 2, 3 i 4 bataljonom Druge dalmatinske brigade protivnapadom odbaci neprijatelja prema koti 1600 i Gornjim Barama.

Majevčani još nisu bili zauzeli svoj borbeni raspored, kad su Nijemci nastavili sa napadom. Tukli su minobacačima po položajima i nadirali stazom od Gornjih prema Donjim Barama. Uz jaku podršku avijacije i artiljerije napadali su, bez obzira na žrtve. Naši borci su se uporno borili. U šumi, po grupama, ubijajući neprijatelja iza drveća, povlačili su se korak po korak prema M. i V. Siljevici — posljednjoj liniji i položaju koji je zatvarao dolinu Sutjeske.

U toku ovog pritiska, Nijemci su uputili jednu grupu (jačine 10 do 15 vojnika), da se probije od kote 1214, kroz šumu, i prije naših snaga zauzme Malu i Veliku Siljevicu, kako bi onemogućili našim jedinicama da zauzmu ove prihvatne položaje. Međutim štabovi 2 i 3 bataljona preduhitrili su neprijatelja, pa su pod komandom Jože Grubelića i Jove Četnika uputili jednu grupu boraca da zauzme ove kote i obezbijedi bataljonima povlačenje na njih. I baš u momentu kad je naša grupa izbila na Malu i Veliku Siljevicu na nju je izbijao i neprijatelj. Počela je opet bliska mitraljeska i puščana vatra. Poslije kraće borbe grupa naših boraca uspjela je da razbije neprijatelja i rastjera ga po šumi.

Izbijanjem neprijatelja u rejon Donjih Bara doveden je 1 bataljon, koji se još nalazio na položajima Planinice, u vrlo kritičnu situaciju. On je bio gotovo otsječen te je jedva u toku noći 8/9 juna uspio da se istočnim padinama Planinice kroz gustu šumu preko Gusnog Puta i Varde povuče na Stoca (k 1168).

Pred noć situacija je bila kritična, manevrisati se više nije imalo kuda. Nijemci su napadali nadmoćnim snagama. Ono malo preostalih, još zdravih boraca jurišalo je na neprijatelja riješeni da po cijenu života održe položaj.[10] Oko 19 sati Nijemci su pred linijom Mala i V. Siljevica, Stoca, protivnapadom i vatrom naših djelova bili zaustavljeni. Vrhovni štab je sada naredio da se ovi položaji uporno drže i spriječi prodor Nijemaca u dolinu Sutjeske.

---

[10] U to vrijeme brojno stanje naših bataljona bilo je ovakvo: 1 bataljon oko 70 boraca, 2 bataljon 55 do 60, 3 bataljon 45 do 50, 4 bataljon oko 45, a Prateća četa 20 do 25 boraca. Ovdje je uračunat i izvjestan broj ranjenih. To znači da je na položajima zajedno sa starješinama bilo jedva oko 200 boraca.

U zaključku izlaganja borbi u toku 8 juna, moram podvući da su Druga dalmatinska i Majevička brigada preživljavale vrlo tešku situaciju na Barama. One su bile u velikoj mjeri borbom iscrpene i gubicima oslabljene. Ishrana ljudstva bila je vrlo slaba a ponestalo je i municije i bombi. Neprijatelj je znao za naše teškoće i zato je pokušavao da svim sredstvima koja mu stoje na raspolaganju slomi našu moć i moral i da ovlada ovim vrlo važnim položajem.

Po sjećanju komandanta bataljona, brigada je u borbama 8 juna imala preko 80 poginulih i nestalih boraca i starješina. Gubici neprijatelja nisu bili poznati, ali se može sa sigurnošću pretpostavljati da su bili veći od naših, jer je bilo očevidno da je i njegova snaga pri kraju ovog dana znatno malaksala.

9 JUN

U toku noći 8/9 juna 2 i 3 bataljon Druge dalmatinske brigade sa djelovima Majevičke brigade vršili su nekoliko napada na njemačke položaje, ali ih nisu uspjeli zauzeti. Ujutro oko 10 sati, pokušali su slabiji njemački djelovi da se stazom od Donjih Bara spuste prema Stocu, ali su vatrom naših jedinica vraćeni nazad. Oko 12 sati kurir iz štaba divizije provukao se kroz šumu do štaba brigade i predao naređenje komandanta divizije, Peka Dapčevića, prema kome je odmah trebalo preduzeti izvlačenje iz obruča i probijanje prema Lučkim Kolibama. O ovom je trebalo izvjestiti i Majevičku brigadu.

Po dobivenom naređenju otpočelo je oko 13 sati povlačenje Druge dalmatinske i Majevičke brigade s položaja Mala i Velika Siljevica. Iskrvavljene, proređene, umorne, i gladne i iscrpene Druga dalmatinska i Majevička brigada, sa po oko 200 boraca, pod stalnim dejstvom njemačke avijacije, povlačile su se dolinom Sutjeske prema selu Tjentištu. Međutim, tamo se nije moglo, jer su Nijemci oko 12 sati potisnuli 1 bataljon Šeste istočnobosanske brigade prema Ozrenu, zauzeli Krekove i presjekli stazu koja vodi od Tjentišta prema Milinkladi. Na ovaj način su dovedeni u tešku situaciju djelovi Šeste brigade, koji su se nalazili jugozapadno od Tjentišta. Međutim, ova brigada se herojski borila i uz žrtve omogućavala naše povlačenje prema Lučkim Kolibama.

Kako se ka Tjentištu nije moglo, to je naređeno da Majevička i Druga dalmatinska brigada krenu lijevo uz Usovički Potok i da se ispod položaja Šeste istočnobosanske brigade probiju preko sedla između Ozrena i Pleća ka Hrčavki. To je bio

jedini prolaz širine 500 do 600 metara koji Nijemci nisu uspjeli da zatvore, a kojim je trebalo da prođu još neke naše jedinice.

Oko 16 sati prešli smo Usovički Potok, u podnožju između Pleća i Ozrena. Sustigli smo djelove nekih naših jedinica koji su se pred nama povlačili. Po prelasku potoka brigada je uspjela da se probije duboko u šumu, ali je u rejonu sedla između Pleća i Ozrena napadnuta od dvije eskadrile njemačkih bombardera koji su, bombardujući iz niskog leta, napravili na tom prostoru pravu pustoš.

Komandiri četa i komandanti bataljona jedva su uspjeli da održe pod komandom ono malo preostalog ljudstva. Neki su borci pokušali da izbjegnu smrtu opasnost, skrećući lijevo i desno. Lijevo se nalazilo Tisovo Brdo (k 1379) na kojem su djelovi Četvrte crnogorske proleterske brigade vodili žestoku borbu sa 118 izviđačkim njemačkim bataljonom. Desno u rejon Ozrena (k 1405) uhvatili smo vezu sa 1 bataljonom Šeste istočnobosanske brigade, kojeg su Nijemci potisnuli od sela Krekova, a koji im je i dalje davao otpor na tom pravcu. Nijemci su na ovom terenu upotrijebili i vojničke pse koji su im pomagali u pronalaženju naših ranjenika i iznemoglih boraca. Na ovom prostoru naša brigada izgubila je oko 15 boraca, što poginulih što nestalih.

Da bi ova, gotovo bezizlazna situacija bila još teža, saznali smo da je na tom istom mjestu, jedan sat ranije neprijateljska avijacija napala kolonu Vrhovnog štaba i da je tom prilikom ranjen drug Tito. Teško nas je pogodilo to saopćenje, teže od svih dotadašnjih patnji i napora.

Pritisnuti jakim njemačkim snagama sa svih strana, morali smo smanjiti svoju komoru i ostavljati konje koji su nam do tada nosili teško oružje i ranjene drugove. Pored toga, naređeno nam je da zakopamo sva teška oružja. Teška odluka! Trebalo se rastati od oružja kojim smo tukli Talijane i četnike u dolini Drine i Neretve, od oružja koje je doprinijelo našoj pobjedi na Barama i za koje je proliveno mnogo krvi. Ali odluka je pala i tako se moralo postupiti. Zakopali smo nekoliko teških mitraljeza i top 37 mm, a minobacače smo pokušali da nosimo sa sobom i uspjeli da ih iznesemo do Crnih Jezera (na Zelengori, zap. od Vrb. Koliba). Ali, dalje nismo mogli pa smo ih tu zakopali. »Sahranili« smo svoja teška oružja sa tugom koja se teško može riječima objasniti.

Oko 18 sati, uz neopisive napore, uspjeli smo da se izvučemo iz ove kritične situacije, pređemo potok Hrčavku, i uhvatimo se Debele Ravni. Kad smo to postigli, bili smo uvjereni da je najveća opasnost prošla.

Ovim je završena jedna od najtežih borbi Druge dalmatinske brigade. U njima je brigada imala osjetne gubitke. Preko 300 njenih boraca čuva Zelengora zauvijek u svojoj utrobi kao simbol najsavršenijeg izraza ljubavi i požrtvovanja kako se gine za slobodu i spas svoje domovine.

KROZ ZELENGORU

10 i 11 JUN

Noću 9/10 juna brigada je, bez borbe, marševala sporo uz nagibe Debele Ravni (k 1276) i Katuništa. Išlo se cijelu noć a pređeno je jedva 6 do 7 km. Borci su se spoticali, padali, ali su ipak išli dalje. Otstupalo se ka Lučkim Kolibama, a niko od nas nije znao kakva je situacija okolo. Po izbijanju u rejon Lučkih Koliba, oko 16 sati, saznali smo da je čitava 2 četa 3 bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade, braneći položaj Ljubin Grob i ne dopuštajući Nijemcima da ovladaju ovim vrlo važnim položajima, herojski izginula.[11] Istom takvom upornošću i požrtvovanjem djelovi Druge proleterske brigade branili su položaje prema Košuti. Oni su uspjeli da obore jedan njemački avion.

Pošto je komandant brigade, drug Ljubo Vučković bio ranjen, komanda nad Drugom dalmatinskom brigadom povjerena je drugu Savu Drljeviću.

Do sumraka bataljoni su se kratko vrijeme odmarali, a zatim je počela priprema za pokret. Održan je po četama sastanak partiskih organizacija i štabova bataljona s štabom brigade. Iznijeta je teška situacija u kojoj smo se nalazili. Podvučeno je da brigada mora po svaku cijenu da pređe Vrbničku Rijeku, i da u ovim naporima moraju da prednjače starješine i članovi Partije.

Oko 22 časa od Šeste istočnobosanske, Druge dalmatinske i Druge proleterske brigade formirala se jedna kolona pod komandom načelnika štaba Druge proleterske divizije Jovana Vukotića. Pravac kretanja kolone bio je: Vrbnička Rijeka, Mrčin Kolibe i dalje prema sjeveru. U prethodnicu kolone određena je Šesta istočnobosanska brigada.

Na Treskavcu (tt 1805), V. Košuti (tt 1871) i na koti 1592 nalazili su se Nijemci, pa se između njih trebalo neprimjetno probiti i izbiti na Vrbničku Rijeku. Isto tako, Nijemci

[11] Druga četa 3 bataljona Četvrte crnogorske proleterske brigade za navedena i druga junačka djela učinjena u NOB-u odlikovana je Ordenom zasluge za narod I reda (Vidi »Četvrta proleterska«, strana 167, izdanje VII, 1952).

su držali selo Vrbnicu i Stružinsko Brdo. Kretanje je zbog toga bilo vrlo sporo, često se kidala veza između kolone, te su se borci poluglasno dozivali, da bi se veza uspostavila. Išlo se čitavu noć i tek 11 juna, u samo svitanje, izbili smo u dolinu Vrbničke Rijeke, koju su Nijemci stalno tukli mitraljeskom i minobacačkom vatrom, tako da su se jedinice morale probijati trkom i po djelovima. Na tom prelazu izginulo nam je mnogo konja.

Šesta istočnobosanska i Druga proleterska brigada brzo su prešle Vrbničku Rijeku i odmah se na zapadnoj ivici sela Vrbnice i na Stružinskom Brdu sudarile sa djelovima 369 njemačke divizije, razbile ih i zarobile pritom veći dio njemačke komore. Druga proleterska brigada produžila je gonjenje razbijenog neprijatelja prema sjeveru — prema selu Ratkovcu i Zakmuru. Druga dalmatinska brigada uspjela je da se bez borbe prebaci preko Vrbničke Rijeke i oko 11 časova izbije u rejon Mrčin-Koliba. Prvi bataljon, koji se kretao na čelu brigade, probijao je put kroz neprohodnu šumu, krećući se u pravcu Jablanovog Brda (tt 1353). Trebalo je još prije izići iz šume i razabrati gdje smo.

Nad nama je samo nebo. Sada je tišina. Idemo dalje. Kolona bataljona stigla je do jednog proplanka, borci se onako iznemogli, kao klasje žita, jedan do drugog složiše na vlažnu zemlju i odmah pospaše. Niko nije očekivao da će se ova tišina, ponovo prolomiti novom jekom. I ja sam jedva dočekao da sjednem i da se malo odmorim. Ali to nije dugo trajalo. Samo što sam sjeo, dobio sam poziv da se vratim u štab divizije. Teško je bilo vraćati se čak tamo, onako iznemogao, zato da mi saopšte kuda ću da se krećem. U sebi sam negodovao: »Zašto me vraćaju zbog toga, zar mi to nisu mogli napisati«.

Dosta brzo sam se vratio u bataljon. Taman sam sjeo na jedan bukov panj, kad odjednom zapuca sa svih strana. Ugledah sive njemačke figure kako iza debelih bukava i zaklona, u koje su se ušančili, pucaju na nas. Nijemci su bili po čitavoj šumi. Našli smo se u strašnom položaju. Na Barama smo utrošili svu municiju. Kod boraca se nalazio samo poneki metak i rijetko koja bomba. Odlučio sam da se ponovo bacimo na neprijatelja. Komandovao sam: »Treća četi lijevo, Druga i Prva pravo — juriš na neprijatelja«. Zapucale su puške i po koja bomba sa naše strane. Jurišali smo. Nastao je krkljanac. Bilo je i ranjenih boraca, koji su se jedva vukli, pa ipak su se razvili u strelce i pošli na neprijatelja. Čete su se brzo izmiješale sa oko 200 njemačkih vojnika. Nastalo je gušanje. Odjednom Nijemci počeše da se kolebaju i uzmiču. Ja sam tada ponovo,

još jače komandovao: »Juriš drugovi, neprijatelj otstupa«! Borci su već zaplijenili nešto municije i još snažnije grunuli na Nijemce. Već u prvom naletu bilo ih je desetak mrtvih, a sada ih ima više. Iako iznemogli i iscrpeni, natčovječanskom snagom smo se bacili na neprijatelja. Odlučnost je dopunila našu malobrojnost. Svaki se uhvatio i borio sa dva i više Švaba. U roku od pola sata neprijatelj je bio razbijen a mi smo imali samo dva ranjena druga.

Zarobili smo nekoliko njemačkih vojnika. Među njima i jednog podoficira. Počeli smo ga saslušavati, zapitkivati, tražiti da nam nešto kaže o njihovim snagama, na kojim pravcima ih još ima i koliko ih je. On je prvo ćutao. Malo kasnije, kad se pribrao, rekao je: »Nemate kuda! Svuda se po šumi nalaze jaki njemački bataljoni, sa dovoljno hrane i municije. Vi ste brojno slabi, bez hrane i sa velikim brojem ranjenika«.

Tom prilikom bio je zarobljen i jedan civil koji je Švabama služio kao vodič. U toj gužvi, ne razmišljajući ubio sam i njega. Kasnije sam zažalio što sam to učinio. Shvatio sam da nam je mogao biti od velike koristi i dati dragocjene podatke o neprijatelju. Kad je drug Tito saznao za ovaj slučaj, zamjerio mi je.

Kod zarobljenih Nijemaca pronašli smo jednu i po štrucu kruha i malu kutiju masla. Pola kruha i masla poslao sam u štab a štrucu od jednog kilograma kruha i polovinu masla podjelili smo u bataljonu.

Nije bilo važno koliko će svaki borac dobiti od ovog »sljedovanja«, jer je to bila stalna praksa u našim jedinicama da štabovi i starješine dijele sa borcima i najmanji zalogaj hrane. To je ono što je, pored ostalog, uljevalo pažnju i poštovanje boraca prema svojim starješinama i što je omogućavalo uspješno izvršavanje zadataka u najtežim momentima borbe i gladi.

Dva zaplijenjena mitraljeza »šarca«, dvije radiostanice, 15 pušaka, 5 mašinki, 7 pištolja, deset hiljada metaka, rančevi, čizme i do 40 ubijenih Švaba govore o posljednjem jurišu boraca Druge dalmatinske brigade u Petoj ofanzivi. Predveče 11 juna brigada je izbila u rejon Jablanovog Brda (tt 1353), gdje je i zanoćila.

12 i 13 JUN

Druga dalmatinska brigada 12 juna bila je na odmoru, sa još nekim našim jedinicama, u rejonu Jablanovog Brda i popunila se djelovima Treće dalmatinske brigade koja je tih

dana rasformirana. Poslije podne održane su po četama i bataljonima pripreme u vezi sa pretstojećim pokretom. Trebalo je ostaviti konje i svu suvišnu opremu. Morale su se nositi samo puške, automatsko oružje i municija. Ovdje su se od Druge dalmatinske brigade odvojile Šesta istočnobosanska i Majevička brigada, koje su upućene u Prvu diviziju, Druga dalmatinska, Deseta hercegovačka brigada i Sedma divizija imale su se probiti za Prvom proleterskom divizijom preko Jeleča ka Miljevini.

Oko 19 časova, pod zaštitom mraka otpočeo je pokret brigade prema selu Zagorici, Rataju i dalje prema Miljevini. U toku čitave noći brigada se kretala besputnom šumom i 13 juna oko 10 časova sa Desetom hercegovačkom brigadom izbila u selo Rataj. Za njom su pristizali djelovi 7 divizije. Poslije 15 dana borbe po besputnom, pasivnom i planinskom terenu stigli smo u selo. S lijeve obale rijeke Bistrice čuli su se njemački »šarci« i minobacači. I sa puta od Miljevine, u našem pravcu, tukli su »šarci«, minobacači i poneki top. Brigada se kretala od Rataja ka cesti sa zadatkom da što prije pređe rijeku Bistricu i likvidira neprijatelja ako na njega naiđe. S položaja Nozdre (k 757) i Miljevine neprijatelj je na brigadu otvorio mitraljesku i minobacačku vatru. Bataljoni su zalegli i pognuti kretali se kanalom pored same željezničke pruge u pravcu mosta na rijeci Bistrici. Čelo brigade oko 13 časova približavalo se mostu. Najednom iznad mosta pojavilo se oko 12 »Štuka« i počelo ga snažno bombardovati, ne dopuštajući tako brigadi da preko njega pređe. Brigada je bila primorana da se vrati natrag, u voćnjake i šumarke. Desno i lijevo od mosta rijeka se nije mogla preći, jer su joj obale bile suviše strme.

13 juna oko 16 časova bataljoni Druge brigade uspjeli su, i pored minobacačke i mitraljeske vatre koja je obasipala most i prostor oko njega, da se prebace preko mosta na suprotnu obalu Bistrice, pretrpjevši pritom gubitke od 10—15 boraca. Poslije prelaska mosta trebalo se što hitnije prebaciti preko ceste Foča — Kalinovik, jer je sjeverozapadno od ceste bila slobodna teritorija, a ostati sa njene južne strane značilo je još uvijek neizvjesnost. Izbivši na cestu brigada je naišla na razbijene njemačke tenkove, masu razbacane vojničke opreme i desetine švapskih leševa koje su zdrobile Prva proleterska i Druga proleterska brigada. Po prelasku ceste brigada je produžila u pravcu sela Miljevine, koje se nalazilo uz samu cestu.

Stigli smo u Miljevinu, ali neprijateljska avijacija nije prestala da nas napada. Čitav ovaj prostor je bombardovan i mitraljiran. Tučena je svaka kuća, koliba, štala. Neprijatelj nije poštedeo ni stoku na livadama ni ljude — pojedince na njivama, tukao je sve što mu se činilo da se može boriti protiv njega i njegove vojske. Na sve strane gorele su kuće i kolibe.

U toku noći 13/14 juna sve naše jedinice prešle su cestu kod sela Miljevine i nastavile pokret preko Jahorine prema centralnoj i istočnoj Bosni. Time je za nas Peta ofanziva bila završena.

Obrad EGIĆ

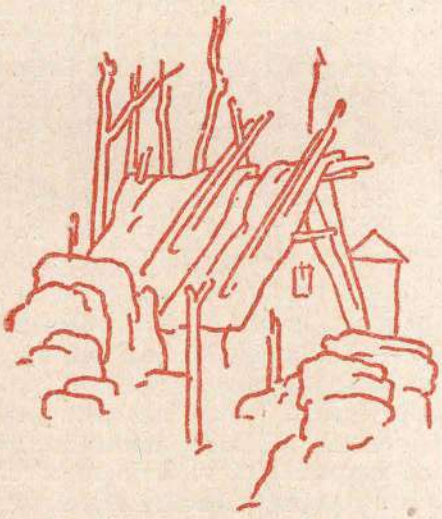

SEDMA KRAJIŠKA

edma krajiška brigada spada u red mlađih brigada koje su bile u sastavu Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ u periodu Pete okupatorske ofanzive. Formirana je 9 novembra 1942 godine. U njen sastav su ušli Janjski (1-vi) i Pljevski (4-ti) bataljon Trećeg, i Ribnički (2-gi) i Manjački (3-ći) bataljon Šestog krajiškog partizanskog odreda. Jezgro tih bataljona činili su već prekaljeni borci koji su učestvovali u borbama od početka ustanka u Bosanskoj Krajini — 27 jula 1941 godine. Brigada je prilikom formiranja imala oko 1.200 boraca. Bila je u sastavu Pete krajiške divizije.

U toku Četvrte ofanzive dejstovala je po bataljonima na pravcima Sanski Most — Ključ, Banja Luka — Sitnica — Mrkonjić Grad i Jajce — Janj. Kada je otpočela druga faza ofanzive brigada je ovako razvučena vodila uporne borbe zadržavajući prodore neprijateljskih snaga ka Glamoču, Livnu i Kupreškom Polju. Tako se desilo da je njen 2-gi bataljon koji je zatvorio pravac Ključ — Ribnik — Mlinište otstupio sa glavninom snaga Petog korpusa ka planini Šatoru, a glavnina brigade ka Kupreškom Polju. Ovdje je po naređenju Vrhovnog štaba primila zadatak da zatvara pravac Livno — Šujica — Prozor i Kupres — Prozor, otstupajući postepeno ka Prozoru. Tako je Sedma krajiška brigada bez 2-og bataljona ušla u sastav Glavne operativne grupe, nastavljajući borbe u sastavu njene zaštitnice ka Jablanici i dalje preko masiva Prenja do Glavatičeva, odakle je izvršila pokret preko Kalinovika u širi rejon Jabuke. Tu je zatvarala pravce koji preko Jahorine iz-

vode u oblast Foča — Ustikolina — Kalinovik gdje se tada nalazila glavnina snaga Glavne operativne grupe.

Posljednjih dana marta brigada je odlukom Vrhovnog štaba ušla u sastav Prve proleterske divizije. Tada su štabovi njenih bataljona i komande četa ojačani kadrovima iz ove divizije. Iskusni partisko-politički rukovodioci iz Prve proleterske brigade doprinijeli su učvršćenju brigade podizanjem organizacije i metoda partiskog i političkog rada na viši stepen.

Noću 10/11 aprila brigada je kod Ustikoline prešla Drinu i nastavila nastupanje ka Čajniču i Metaljci, a odavde ka Pljevljima. U to doba razvile su se oštre borbe na pravcu Čelebić — Foča gdje su ostaci crnogorskih četnika pokušavali da spriječe prodor Druge proleterske divizije iz doline Drine ka Tari. Na zahtjev Vrhovnog štaba Štab Prve proleterske divizije naredio je Sedmoj krajiškoj brigadi da izvrši pokret pravcem Boljanić — Čelebić sa zadatkom da udari u bok i pozadinu četničkih snaga koje su od Čelebića napadale ka Foči. Brigada je uspješno izvršila ovaj manevar. Noću 16/17 aprila razbila je četnike na Čelebiću i u selu Ječmištu izbivši na taj način u pozadinu glavnih četničkih snaga, koje su otstupale pod udarcima Druge divizije od Foče. Četnici su bili razbijeni. Brigada je odavde po naređenju Vrhovnog štaba izvršila pokret preko Tare i 21 aprila ušla u Žabljak koji su talijanske i četničke snage napustile. Tu je brigada u operativnom pogledu stavljena pod komandu Štaba Druge proleterske divizije, a zatim nastavila prodiranje preko Sinjajevine gdje je razbila četnike i ovladala masivom ove planine i oblašću gornjeg toka rijeke Morače.

*

Izvještaji partiskog rukovodioca i politodjela brigade iz vremena neposredno pred Petu neprijateljsku ofanzivu pokazuju da je brigada, uprkos teških uslova pod kojima se borila u toku Četvrte ofanzive, napredovala u svakom pogledu.* U teškim borbama i pokretima u toku te ofanzive i protivofanzive preko Drine i kroz Crnu Goru borci i starješine stekli su bogata ratna iskustva, što je pozitivno uticalo na podizanje borbene vrijednosti brigade. Neposredan dodir sa proleterskim jedinicama, korišćenje njihovih iskustava u pogledu organizacije života i rada u brigadi i, posebno, pojačanje brigade u partisko-političkom kadru dolaskom rukovodilaca iz Prve proleterske

* Neposredno uoči Pete neprijateljske ofanzive brigada je imala 763 borca i rukovodioca. Od toga je članova KPJ bilo 169, kandidata za KPJ 58 i članova SKOJ-a 221. U to doba dio njenih boraca i rukovodilaca koji je preboleo tifus u toku Četvrte ofanzive već se bio vratio u jedinice.

brigade uticalo je na poboljšanje kvaliteta partiskog, političkog, kulturno-prosvjetnog i vojno-stručnog rada, što se neposredno pred Petu ofanzivu pozitivno odrazilo na moralno-političko jedinstvo brigade, njenu borbenost i spremnost za izvršavanje zadataka.

*

Uoči Pete ofanzive Sedma krajiška brigada nalazila se sa 1-vim i 4-tim bataljonom u rejonu sela G. i D. Lipovo, a sa 3-ćim bataljonom u rejonu sela Crkvine, orijentisana ka Kolašinu. Trebalo je da učestvuje u opštem napadu Glavne operativne grupe na Kolašin. U vremenu od 15 do 20 maja brigada vodi borbe protiv njemačkih snaga koje nastupaju iz Kolašina ka Sinjajevini i gornjem toku rijeke Morače. Oštre borbe od 16 do 19 vodio je njen 3-ći bataljon na pravcu Kolašin — s. Crkvine — Gornja Morača.

U toku 19 do 20 maja u okviru odluke o pregrupisavanju Glavne operativne grupe Sedme krajiške brigade dobila je zadatak da izvrši usiljeni marš u Pivsku Župu sa zadatkom da ojača odbranu na pravcu Gacko — Pivska Župa. Njene dotadašnje položaje imali su preuzeti djelovi Četvrte crnogorske i Druge dalmatinske brigade.

NA PRAVCU GACKO — PIVSKA ŽUPA

Već u početnoj fazi neprijateljske ofanzive pravac Gacko — Pivska Župa dobio je krupan operativni značaj. U trenutku kada je Vrhovni štab donio odluku za izvlačenje Glavne operativne grupe u pravcu sjeverozapada odbrana i kontrola Pivske Župe bila je preduslov za očuvanje čvrstine cjelokupnog borbenog poretka Glavne operativne grupe u izvlačenju i slobode manevra u situaciji dok su se njene krupne snage još uporno borile za usporavanje prodora neprijatelja na jugoistočnom dijelu obruča — na istočnim padinama Sinjajevine, u izvornom dijelu Morače i na pravcu Nikšić — Šavnik, a jedinice određene za proboj na sjeverozapad tek bile u prikupljanju. U takvoj situaciji preran gubitak značajnih prelaza preko kanjona Pive kod Pivskog Manastira, na ušću Vrbnice i onog kod sela Mratinja znatno bi umanjio operativnu slobodu grupe i mogućnost njenog manevra.

Pomenuti pravac branila je Deseta hercegovačka brigada razvučena na širokom frontu između planina Golije i Lebršnika. Ona je vodila uporne odbranbene borbe protiv nadmoćnijih snaga iz borbene grupe »Anaker«, postepeno uzmičući ka Pivskoj Župi.

Dvadeset prvog maja Sedma krajiška brigada otpočela je svoj pokret po teškom planinskom zemljištu. To je bio za njene borce prvi veliki napor u ovoj ofanzivi. Trebalo je za najkraće vrijeme prevaliti oko 70 kilometara planinskom stazom, savladavajući na nekoliko mjesta velike visinske razlike. U toku marša bila su dva duža zastanka — prvi negdje u okolini Šavnika da bi se skuvalo meso, i drugi na Pivskoj Planini da bi se organizovao ručak po katunima. Taj ručak najvećim dijelom sastojao se od šolje mlijeka. Iscrpena maršem i glađu brigada je 23 maja izbila u selo Goransko.

Dvadeset četvrtog maja, zajedno sa Desetom hercegovačkom brigadom, preuzela je izvršenje dodijeljenog zadatka. Ove dvije brigade vodile su uporne borbe sve do 29 maja uveče, braneći pravac Gacko — Pivska Župa na niz uzastopnih položaja najprije na liniji s. Zukve — Šejtan Kula (k 1575) — Vučja Bara, zatim Šišman (k 1398) — Crvena Greda (k 1387) — Apište (k 1624) i najzad na liniji Gola Glava (k 1134) — s. Goransko.

Danonoćne borbe na teškom planinskom terenu i slaba ishrana teško su se odrazile na brigadu. Za tih nekoliko dana brigade su danju zadržavale nadmoćnije snage ustupajući postepeno zemljište, a noću su izvodile protivnapade, ponekad svim snagama da bi povratile izgubljene položaje i primorale neprijatelja da se sjutradan ponovo bori za zemljište koje je već bio osvojio, a ponekad samo manjim djelovima u cilju zamaranja i iscrpljivanja neprijateljskih snaga.

Poslije 25 maja, uvođenjem dijelova 7 SS divizije »Princ Eugen« Nijemci su postigli neuporedivu nadmoćnost na ovom pravcu. Od tada na operativnu grupu Desete hercegovačke i Sedme krajiške brigade napadaju dva bataljona 7 SS divizije i ojačani bataljon iz grupe »Anaker«.

Brigade su uspješno izvršile zadatak. Operativna situacija 29 maja, kada su one bile zbačene sa posljednjih položaja iznad kanjona Pive od Pivskog Manastira pa do ušća Vrbnice, znatno se izmijenila. Do tog vremena glavnina snaga Glavne operativne grupe vodila je već borbe na sjeverozapadnom dijelu obruča za proboj, a od 29 maja otpočelo je njeno pregrupisavanje ka Vučevu u cilju stvaranja uslova za izvođenje proboja preko Zelengore. Istovremeno su snage na sjevernom dijelu obruča napustile Sandžak i povukle se na lijevu obalu Tare, a dalje na istoku one su držale greben Sinjajevine i desnu obalu Komarnice.

Međutim, pravac povlačenja Sedme krajiške i Desete hercegovačke brigade bio je sasvim u suprotnosti i sa stvarnom operativnom situacijom i sa koncepcijom Vrhovnog štaba za proboj iz okruženja. U trenutku kada je težište bitke već bilo

preneseno na sjeverozapad i kada je Vrhovni štab skraćujući front povlačenjem snaga na lijevu obalu Tare i desnu obalu Komarnice stvorio konačno povoljne uslove da izvlačenjem snaga sa tog fronta ojača glavninu na pravcu proboja, povlačenje Desete hercegovačke i Sedme krajiške na masiv Pivske Planine bilo je bespredmetno.

Vrhovni štab je noću 27/28 maja u duhu svoje koncepcije proboja izdao naređenje Trećoj diviziji za pregrupisavanje i ostalih njenih snaga (Druge dalmatinske i Četvrte crnogorske brigade) ka Pivi. I zaista, 29 maja Četvrta crnogorska brigada otpočela je pokret iz doline Tušinje ka Pivi. Ta su pregrupisavanja bila u duhu odluke da se Treća divizija orijentiše za proboj pravcem Stabna — Izgori — Grab — Zelengora. I stvarna operativna situacija i na njoj zasnovana ova odluka o dejstvu Treće divizije ukazuje da su se Sedma krajiška i Deseta hercegovačka brigada morale povlačiti na južne padine Bioča zatvarajući prvenstveno pravac koji preko sela Stabna, Miloševića i Brljeva izvodi u Mratinje. Tako bi one obezbijedile povoljan oslonac sa koga bi bilo moguće po pristizanju Četvrte crnogorske i Druge dalmatinske pristupiti realizaciji ideje Vrhovnog štaba. Ovako su se povlačenjem na desnu obalu Pive one našle na pravcu odakle će upravo toga dana, uslijed skraćivanja fronta i orijentacije na proboj, biti izvučene i ostale dvije brigade Druge divizije.

S druge strane, pravac koji sa južnih padina Bioča izvodi preko sela Stabna i Brljeva ka Mratinju ostao je potpuno otvoren, a značaj toga pravca u datoj operativnoj situaciji izvanredno je porastao. On je izvodio u selo Mratinje u čijoj se blizini nalazio most na Pivi, preko koga je u nekoliko narednih dana, shodno koncepciji Vrhovnog štaba o proboju iz obruča, trebalo da se prebaci glavnina snaga sa bolnicama i Vrhovnim štabom sa Pivske planine na Vučevo i dalje preko Sutjeske na Zelengoru. Prelaz kod Šćepan-Polja 29 maja, poslije povlačenja dijelova Prve proleterske divizije sa Čelebića i Zlatnog Bora na lijevu obalu Pive i Drine, bio je izgubljen, a onaj kod s. D. Kruševo nalazio se neprestano pod snažnom artiljeriskom vatrom sa pravca Zlatnog Bora.

Značaj prelaza kod Mratinja uočili su i Njemci pa je Štab 118 divizije 28 maja izdao naređenje borbenoj grupi »Anaker« da svojim bataljonom iz rejona sela Stabna i Miloševića izvrši prodor pravcem Brljevo — s. Mratinje. Istovremeno je naređeno glavnini snaga grupe »Anaker« da iz doline Sutjeske ovlada Vučevom i posjedne kanjon donjeg toka Pive sa mostom kod D. Kruševa. A već 30 maja, pošto je otkrio manevar Glavne operativne grupe ka Vučevu i dolini Sutjeske i iz procjene situacije zaključio da se ona priprema za prodor ka

Zelengori, general Liters mijenja i zadatak 7 SS divizije »Princ Eugen«. Toga dana njeno dejstvo na frontu s. Boan — Šavnik — s. Brezna — Pivski Manastir bilo je obustavljeno i naređeno joj je da se prebaci u prostor između Pive i Sutjeske da bi sa linije selo Goransko — južne padine Bioča — zapadne padine Volujaka prešla u nastupanje ka Mratinju i Vučevu.

Posmatrano u tom svijetlu povlačenje Desete hercegovačke i Sedme krajiške brigade na Pivsku Planinu pretstavlja krupnu grešku operativnog značaja. Ovo je izazvalo duboku krizu na ovom veoma osjetljivom operativnom pravcu. Ne samo da je ono uticalo u smislu gubljenja operativne inicijative u momentu kada je ona bila neophodan uslov da se osigura pregrupisavanje snaga za izvršenje proboja, već je dovelo u pitanje očuvanje vanredno značajnog prelaza preko Pive kod Mratinja. Ojačanom bataljonu iz grupe »Anaker« koji je 29 maja naveče izbio u selo Brljevo ostalo je da se preko katuna Javorka spusti u Mratinje. Pred njim se na tom pravcu nije nalazila ni jedna jedinica Glavne operativne grupe.

Noću 29/30 maja u Štabu Treće divizije pravilno je procijenjena situacija i uočen je značaj pomenutog pravca. Ali obe brigade već su se bile povukle na desnu obalu Pive u sela Vojnović, Pišća i Pirni Do, pa je manevar divizije usljed gubitka mostobrana na lijevoj obali Pive došao u pitanje. U tom trenutku trebalo se boriti za Mratinje i za most na Pivi. preko koga su se morale prebaciti krupne snage koje su do 30 maja još bile na desnoj obali Pive. Pored šest brigada Treće i Sedme divizije, bile su tu četiri brigade Druge proleterske, a na maršu ka Pivi nalazila se još i Treća dalmatinska brigada. Pregrupisavanje snaga, prema tome, nije bilo završeno, a prelaz na Pivi kod Mratinja bio je najozbiljnije ugrožen. Na desnoj obali Pive nalazio se i Vrhovni štab i Centralna bolnica.

NA JAVORKU PIVSKOM

U zoru 30 maja Sedma krajiška brigada primila je naređenje da usiljenim maršem krene pravcem selo Vojinovići — Barni Do — Mratinje na katun Javorak sa zadatkom da spriječi prodor neprijatelja pravcem Brljevo — Mratinje. Na čelu brigade išao je njen 1-vi bataljon, koji se kasno u noć izvukao iz kanjona Pive. Ostali dijelovi brigade, pošto su se 29 maja naveče prebacili preko Pive, odmorili su se i skuvali hranu. Ujutro je otpočeo novi marš — jedan od najtežih marševa u čitavoj ofanzivi i najnaporniji marš Sedme krajiške brigade. Trebalo je, poslije 15-dnevnih danonoćnih borbi i marševa i veoma oskudne ishrane, savladati u što kraćem vremenu razdaljinu od 25 km po surovoj Pivskoj Planini i duboki kanjon Pive

sa visinskom razlikom od 800 metara. Tridesetog maja oko 14 časova na drugu stranu kanjona, na katun Javorak izbio je Štab 1-vog bataljona sa ukupno 41 borcem. Glavnina bataljona nalazila se rasuta na planinskoj stazi od sela Mratinja do Javorka, krećući naprijed posljednjim snagama. Tu je bataljon odmah stupio u borbeni kontakt sa njemačkim izvidnicama koje su upravo prilazile Javorku sa pravca Brljeva. U oštroj borbi bataljon je odbacio Nijemce i održao se na katunu. Ubacujući nove snage Nijemci su pokušali da na svaki način zbace 1-vi bataljon sa Javorka, ali je on, postepeno ojačavan novim borcima koji su pristizali iz Mratinja, uspio da odbije sve napade. Uskoro je na katun izbila i grupa od 25 boraca 4-tog bataljona. Ove snage preuzele su inicijativu i uspjele da odbace Nijemce ka selu Brljevu.

U toku noći 30/31 maja na Javorku se prikupila glavnina Sedme krajiške brigade zauzevši položaje ka selu Brljevu, a 31 maja i u toku noći između 31 maja i 1 juna na ove položaje stigle su Deseta hercegovačka i Četvrta crnogorska brigada sa Štabom Treće divizije.

Za 1 jun Štab divizije je, u duhu primjene direktive od Vrhovnog štaba, organizovao napad pravcem Javorak — Brljevo, sa ciljem da se njemačke snage razbiju i omogući prodor divizije pravcem Stabna — Izgori — Grab. Sedma krajiška brigada napadala je na lijevom krilu divizije — od Stolova (k 1382) ka selu Brljevu obuhvatajući njemačke položaje od kanjona Pive. U toku noći 1/2 juna 2-gi bataljon 738 puka 118 lovačke divizije bio je izbačen iz sela Brljeva i u neredu se povukao ka selu Miloševićima i dolini Vrbnice. Ali je na ovaj pravac u toku 2 juna izbio 13-ti puk 7 SS divizije »Princ Eugen«, koja je upravo bila završila pregrupisavanje svojih snaga po ranije pomenutom naređenju, generala Litersa od 30 maja. Ovaj puk je potisnuo jedinice Treće divizije i ovladao Brljevom i na taj način stabilizovao situaciju na ovom pravcu. Napadi Treće divizije u toku 2/3 juna nisu doveli do uspjeha. Trećeg juna divizija je prešla u odbranu pred brojno i tehnički nadmoćnijim neprijateljem.

Od 31 maja do 3 juna Krajiška brigada vodila je krvave borbe pod nepovoljnim uslovima. To je otkriveno krševito zemljište veoma nepodesno za razvijanje jedinica. Neprijatelja je podržavao artiljeriski divizion koji je nanosio krupne gubitke jedinicama, jer one nisu imale artiljerije za protivdejstvo. Ishrana tih nekoliko dana bila je veoma slaba. Borbe nisu prestajale ni danju ni noću. Danju je neprijatelj preuzimao inicijativu i pokušavao da odbaci jedinice, a noću su one prelazile u napade. Za čitavo vrijeme borbe neprijatelj je snab-

djevan hranom i municijom vazdušnim putem. Oko paketa koji su spuštani padobranima razvijale su se oštre borbe.

Poslije neuspjeha da se na ovom pravcu izvrši proboj i teške operativne situac je u kojoj se našla Glavna operativna grupa kada se već ispoljio novi manevar 7 SS divizije ka Mrat nju i Vučevu sa juga i zapada i kada su snage 118 divizije izdržale napade Prve proleterske divizije i uspjele da se održe na lijevoj obali donjeg toka Sutjeske od Košura do njenog ušća, Vrhovni štab je 3 juna donio odluku o podjeli Glavne operativne grupe u dva dijela. U okviru ove odluke Sedma kraj ška brigada dobila je naređenje da se i dalje zadrži na pravcu Brljevo — Javorak — Mratinje sa zadatkom da spriječi brz prodor Nijemaca u Mratinje kako radi obezbjeđenja prebacivanja preostalih jedinica iz Prve i Druge proleterske div zije sa Pivske Planine na Vučevo tako i radi obezbjeđenja pozad ne glavnih snaga Prve i Druge divizije na Vučevu i u dolini Sutjeske koja bi bila ugrožena brzim prodorom 13-tog puka SS div zije preko Mratinja na Vučevo.

Brigada je ostala na pravcu Brljevo — Javorak do noći 5/6 juna, vodeći danonoćne teške odbranbene borbe. Daleko nadmoćni je njemačke snage pokušavale su da je zbace u Mratinje. Njene jedinice su u toku dana uporno branile položaje, povlačeći se postepeno ka Javorku da bi noću preduzimale protivnapade, iznuravale nepr jatelja i nanosile mu gubitke. U toku 5 juna brigada je odbačena na ivicu kanjona Pive sjeveroistočno od Javorka i ka Previji (k 1341), a 5/6 juna napustila je odbranu ovoga pravca i povukla se preko Mratinja na Vučevo.

U borbama od 31 maja do 6 juna br gada je pretrpjela veoma krupne gubitke. Oko 200 boraca i rukovodilaca poginulo je i ranjeno. Ali su ove žrtve i vanredni napori donijeli značajne rezultate. Nijemcima je spriječeno brzo izbijanje u Mratinje i ovladivanje prelaza na Pivi, koji je ostao još 6 dana u rukama Glavne operativne grupe. To je imalo krupan operativni značaj s obzirom na pregrupisavanje njemačkih snaga ka Sutjesci i na njihove namjere da okruže snage Glavne operativne grupe između Sutjeske i Pive.

NA POLOŽAJU KREKOVI — MILINKLADA

U toku 6 i 7 juna brigada je marševala preko Mratinja pravcem Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo — Suha — Tjentište — Krekovi. Na Vučevu br gada se po odluci Vrhovnog štaba rasteretila svega onoga što je otežavalo pokret. Radilo se o težem naoružanju i kuhinjama. Na vrletnim planinskim stazama konji su padali od iznemoglosti, tovari se preturali, a

borci se mučili da spasu konje i materijal. Često je uslijed toga dolazilo do zastoja i prekidanja kolona. U širem rejonu Haluga brigada je zakopala teške mitraljeze, minobacače, top »Pito« i sve ono što nije bilo neophodno. Na Javorku se brigada snabdjela sa više goveda i ovaca, pa su tih dana borci primali po komad kuvanog mesa. To je bilo sve.

Sedmog juna Vrhovni štab je donio odluku da se obustave pokušaji proboja Druge divizije pravcem Suha — G. i D. Bare — Zelengora. Uporni napadi Nijemaca preko Tovarnice ka Barama primorali su Drugu dalmatinsku brigadu da pređe u odbranu još 5 juna. Sedmog juna bilo je očigledno da bi pokušaj prodora tom planinskom stazom iziskivao krupne žrtve. Sem toga, krupne snage Prve divizije i Drinske operativne grupe bile su vezane za borbe na Košuru, odakle su Nijemci pokušavali da ovladaju stazom koja od Tjentšta preko Krekova vodi za Lučke Kolibe. Izvještaji sa svih strana (sa pravaca Maglić — Vučevo, Grab — Suha, Tovarnica — Gornje Bare, Boščija Glava — Tisovo Brdo, Košur — Krekovi govorili su o tome da su Njemci ubacili u borbu veoma krupne snage i da se one neprekidno povećavaju. Prijetila je opasnost da jedinice Prve i Druge divizije izgube potpuno operativnu slobodu i da budu opkoljene na uskom prostoru srednjeg toka Sutjeske. Zbog toga je Vrhovni štab izdao naređenje da Druga proleterska divizija krene za Prvom divizijom i da svojim dijelovima smjeni njene snage prema Košuru kako bi ona mogla da produži nastupanje kroz Zelengoru. U vezi s tim Sedma krajiška brigada koja se u toku 7 juna spustila u kanjon Sutjeske u rejonu Suhe dobila je naređenje da smjeni snage Druge proleterske brigade na položajima Krekovi — Milinklada.

Uveče 7 juna bio je organizovan posljednji napad na Košur. U njemu je učestvovala i Sedma krajiška brigada. Noćni napadi na utvrđene položaje ostali su bez uspjeha. Jedini povoljniji pravac kojim je bilo moguće napadati na Košur od Krekova preko Poštarića suviše je uzan tako da se na njemu nije moglo razviti za napad više od jednog bataljona. Ostale jedinice pokušavale su napadati lijevo i desno od toga pravca, lomeći se noću po besputnim i kamenitim strminama i jarugama. Osmog juna ujutro bataljoni su zauzeli odbranbene položaje od sela Krekova do Milinklade štiteći stazu kojom su u toku 8 i 9 juna prolazile jedinice i bolnice.

Nijemci su preuzeli inicijativu nastojeći da na svaki način ovladaju stazom i da se preko Ozrena i Pleća spoje sa snagama koje su napadale od Tovarnice preko G. i D. Bara. Njihove napade podržavala je artiljerija i avijacija. Položaji su neprekidno zasipani granatama, a grupe aviona smjenjivale

su se jedna za drugom. Pored bombardovanja protivpješadiskim bombama i mitraljiranja, grupe »Štuka« su u više navrata tukle položaje jedinica i stazu bombama i do 500 kg. Samo u jednom bombardovanju 1-va četa 3-ćeg bataljona imala je 17 izbačenih iz stroja. Poslije artiljerijske i avionpripreme Nijemci su prelazili u napad. Nastupali su obično u manjim kolonama jarugama sa Košura i iz potoka Hrčavke. Veoma strmo, ispresjecano, kamenito i pošumljeno zemljište otežavalo je napad sa razvijenim borbenim poretkom. Ovdje su Nijemci u pokušajima da iz doline Hrčavke izbiju na stazu upotrebljavali specijaliste za planinsko ratovanje, koji su se pomoću užadi pokušavali penjati na plato sjeverozapadno od sela Krekova, ali su i u tome bili osujećeni.

Sve više su se osjećale posljedice iscrpenosti. Apatija je bila sve masovnija pojava. Pojedini borci su umirali na položaju. Ljegali su i nisu se više dizali. Na pozive drugova više nisu reagirali. Strašan je bio ukočeni pogled njihovih staklenih očiju. Ostali su se održavali krajnjim naprezanjem. U razmacima između dva njemačka jurša borci su drijemali i spavali uprkos prasku granata i avionskih bombi. Događalo se da su Nijemci nailazili na borca isturenog u šumi 20 ili 50 metara ispred položaja radi osmatranja koji spava. Starješine su svakog časa motrile na borce i opominjale ih da ne spavaju. Jedino okrepljenje bilo je mlado bukovo lišće i sok koji su ljudi skupljali ispod bukove kore.

U blizini staze između Milinklade i Krekova neposredno iza položaja brigade bio je Vrhovni štab. Njegovo prisustvo i njegova upornost da se što duže očuvaju položaji ispred ove staze u tako teškim uslovima imalo je presudan uticaj na držanje brigade. Borci su znali da se iza njih nalazi Vrhovni komandant i to im je bilo dovoljno da shvate ozbiljnost zadatka koji izvršavaju. I borili su se do posljednjih mogućnosti. Devetog juna poslije podne Nijemci su najzad uspjeli da se probiju od Košura do Krekova i da presjeku front Sedme krajiške i Šeste istočnobosanske brigade koja je ostala desno i otstupala ka Tjentištu. Toga dana popustila je i odbrana Druge dalmatinske i Prve majevičke brigade na Barama. Otvor na Sutjesci nije više bilo moguće braniti. I zbog toga i zbog manevra 389 divizije preko Zelengore moralo se krenuti dalje, jer su Nijemci već stezali obruč.

Ali je opisana odbrana imala za Glavnu operativnu grupu krupan značaj. U toku 9 juna Sedma banijska divizija stigla je na Sutjesku i noću 9/10 Usovičkim Potokom preko Pleća izbila u Hrčavku. Nijemci nisu imali vremena da posjednu položaje na Ozrenu, Pleću i Vilinjaku i da organizuju kontrolu terena kojim je prošla Sedma divizija.

Noću 9/10 juna Sedma krajiška brigada bila je u pokretu stazom od Milinklade za Lučke Kolibe. Uslijed velike iscrpenosti kolona se sporo kretala. Ranjenici, od kojih neki i na nosilima, još su više otežavali pokret. Za čitavu noć brigada nije uspjela da savlada strmi uspon od Koliba Hrčave preko Debele Ravni do Lučkih Koliba, već se pokret produžio i ujutru 10 juna. U toku 10 juna zadržala se u rejonu Lučkih Koliba. Taj odmor proveden je u uslovima čestog i snažnog bombardovanja iz vazduha, a jednom su Nijemci, probijajući se kroz šumu, iznenada upali među borce, pa je nastala bliska borba u kojoj su bili odbačeni.

Desetog juna naveče brigada je dobila naređenje za pokret. U naređenju je stajalo da se radi potrebe za što većom pokretljivošću brigada ponovo rastereti svega što bi pokret otežavalo, pa i kazana za kuvanje hrane. Kazani u ovoj situaciji zaista nisu bili potrebni jer se u njima nije imalo šta kuvati, a n ti je za to bilo vremena.

Brigada je noću 10/11 juna marševala na čelu lijeve kolone pravcem Vrbničke Kolibe — Potok Vrbnica — Balinovac. Ujutru 11 juna njene jedinice sukobile su se u rejonu Balinovca sa Nijemcima. Po svemu sudeći to su bili dijelovi jedinica 369 divizije koje su prošlog dana bile razbijene od Prve proleterske divizije. Nijemci su bili ubrzo razbijeni i odbačeni, pa je brigada 11 jun provela u rejonu Balinovca. Ubijeno je nekoliko konja za ishranu ljudi.

Noću 11/12 juna brigada je bila u pokretu ka Rataju gdje je stigla u toku 12 juna. Ovdje je primila zadatak da zatvori pravac od Kalinovika na položajima Nozdre — s. Ocrkavlje — Rataj, sa koga su Nijemci uz podršku tenkova i avijacije pokušali da ovladaju prolazom na Miljevini, koji je otvorila Prva proleterska brigada, i da na prugu Foča — Kalinovik spriječe prodor Glavne operativne grupe sa Zelengore.

Kasno noću 12/13 juna glavnina brigade je krenula na zadatak. Njen 1-vi bataljon zauzeo je položaje neposredno ispred Rataja okrenut frontom ka Jeleču i Ocrkavlju. Ostala dva bataljona su marševala drumom ka Kalinoviku. Uzoru su izbili na most preko rijeke Bistrice u Ocrkavlju, odakle su imali da se razviju za odbranu na liniji s. Ocrkavlje — k 688 — k 693. Ali su upravo u tom trenutku, dok su još stajali u koloni, bili iznenada zasuti mitraljeskom i topovskom vatrom iz tenkova koji su zanoćili na cesti s onu stranu mosta. Čitava kolona se sa druma povukla na njegovu stranu iznad Ocrkavlja, a tenkovi su, tukući neprekidno po jedinicama, produžili dalje ka Miljevini, ugrozivši na taj način dalje prebacivanje

jedinica i bolnica iz Zelengore na sjever. Iako je otporom brigade, osobito njenog 1-vog bataljona, nastupanje njemačke pješadije bilo zadržano, ovaj prodor tenkova uslovio je velike teškoće u normalnom prebacivanju snaga preko druma u situaciji kada je forsirano izvlačenje sa Zelengore zbog pritiska koji su njemačke snage vršile na bokove i pozadinu Glavne operativne grupe i na Zelengori i drumom od Foče i Kalinovika. Zbog toga su se neke od jedinica koje se u toku noći 12/13 juna nisu prebacile preko druma prebacivale u toku 13 juna pod dejstvom ne samo avijacije, koja je bila neprekidno nad Miljevinom, već i tenkova.

Trinaestog juna jedinice Sedme krajiške brigade, osobito njen 1-vi bataljon i dijelovi 4-tog bataljona, vodile su teške borbe. Toga dana samo 3-ća četa 4-tog bataljona izgubila je u borbi 30 od oko 45 boraca, a 1-vi bataljon od jednog bombardovanja u selu Rataju imao je 17 mrtvih i 8 ranjenih.

Noću 13/14 juna brigada je napustila položaj i krenula na sjever. Bio je to kraj velike ofanzive, kraj natčovječanskih napora i žrtava u ovoj velikoj bici Oslobodilačkog rata.

Iz ovih borbi brigada je izašla sa ukupno 480 boraca i rukovodilaca.

U toku Pete neprijateljske ofanzive ona je pretrpjela ogromne žrtve — blizu 300 poginulih, umrlih od bolesti i iscrpenosti i nestalih. Od 169 članova KPJ poginulo je 50, a SKOJ je bio više nego prepolovljen: od 221 člana palo je 120. Te žrtve Sedme krajiške brigade su utkane u najslavniju pobjedu Narodnooslobodilačke vojske — u epopeju Sutjeske.

Pero MORAČA

SJEĆANJE NA SEDMU KRAJIŠKU

rajem aprila bili smo pred Kolašinom. Željeli smo da ga što prije napadnemo. Računali smo da već potučeni četnici i demoralisani Italijani nijesu u stanju zadržati grad u svojim rukama. U kolašinskim zatvorima čamile su stotine rodoljuba i komunista pod četničkim terorom. Još više ih je strijeljano na Brezi pored Kolašina. Pretpostavljamo da živi znaju da smo stigli tu nedaleko i da se na nas ljute što ih ne oslobađamo, a i oni mrtvi kao da nas zovu, da im oslobodimo grobove koje gaze prljave noge izdajnika.

U Sedmoj krajiškoj brigadi je stvoreno izvanredno raspoloženje za jednu takvu akciju. Svaki borac zna da smo pred gradom od kojeg je Draža napravio centar za svoju izdajničku akciju, pred gradom u kome su izvršeni, a i svakodnevno se vrše strašni zločini nad komunistima i rodoljubima.

Znajući da je to vojna tajna, moji zemljaci su me krišom svakodnevno zapitkivali:

— Kad ćete na Kolašin?

Odgovarao sam da to ne znam, ali da su mu dani izbrojani. I nijesam znao. Rečeno nam je da ne smijemo ništa sami preduzimati, jer se operacija planira s više brigada i da će uskoro uslijediti.

Zatvarali smo prostor od Lever Tare do Gornje Morače. Četnici su katkad pravili ispade iz Kolašina. Progonili smo ih. To nam nije smetalo da pojačamo rad na svim sektorima izgradnje naše jedinice. Naročito smo pojačali rad partiskih organizacija i politički rad u jedinicama. Brigadna tehnika je

proširila svoj rad. Pored radio-vijesti počeo je da izlazi i list brigade. Rad kurseva, vojno-stručni rad, sve je krenulo. U pismenim izvještajima sumirali smo stanje po svim sektorima. Hrana je bila oskudna, ali se nije gladovalo. Dani su bili vedri, a zemlja kopna. Majsko sunce nas je izdašno zaspalo svojom toplotom. I namučili smo se mnogo od Sanskog Mosta do Kolašina. Četiri puna mjeseca pokreta i borbi. Pored mnogobrojnih neprijatelja i priroda nas je neprekidno bičevala hladnoćom. Sad je neprijatelj razbijen i povlači se. Naša lepeza se širi preko Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka — od Nevesinja do Bijelog Polja s dubokim prodorom do same Podgorice. Vedri dani nam omogućuju sa Sinjajevine vidik ogromnog prostranstva. Naši pogledi su usmjereni ka Bjelasici, Šari, planinama Srbije. Načuli smo nešto o kombinacijama Vrhovnog štaba, da nam je pravac kretanja: Limska dolina — oblast Kosova i Metohije, a onda prema mogućnostima.

Bilo je to negdje polovinom maja, kad nam je jedna vijest poremetila lijepe snove i planove. Komandant brigade drug Rade je bio na položaju, a ja sam ostao u štabu. Imali smo telefonsku vezu s pozadinom, s frontom i sa višom komandom — Štabom Druge proleterske divizije. Telefon je često zvonio, dizao sam slušalicu i razgovarao. Sad, nakon petnaest godina, sjećam se samo jednog razgovora:

— Neki Nijemci su se pojavili u Kolašinu. U najkraćem roku treba bar jednog živog da uhvatite i da nam ga sprovedete, naredio je komandant Peko.

Nijemci u Kolašinu. To je bio prvi rđav nagovještaj onog što će se slijedećih dana događati.

Narednog dana događaji su potvrdili našu bojazan. Naši bataljoni u Morači i Lipovu uhvatili su borbeni kontakt s njemačkim jedinicama. Drugu Gliši[1] pošlo je za rukom da zarobi dva njemačka podoficira. Nad oslobođenom teritorijom pojavili su se njemački avioni. Tražili su i na frontu i u pozadini ciljeve, a potom bombardovali. U našoj pozadini bila je varošica Žabljak, spaljena do temelja. Poznavala se samo po krezubim zidinama, koje su činile okvir oko jedne jedine ulice. Našem neprijatelju je i to bio dobar cilj. Jednog dana su se prolomila nebesa hukom motora i sirenama desetine aviona. Potom su odjeknule reske i teške detonacije. Bombardovali su Žabljak, ne radi dokrajčivanja krezubih zidina, nego su znali da se tu negdje nalazi Vrhovni štab.

Naše jedinice su se već svojski ukopčale u okršaje s Njemcima ispred Kolašina, kad smo dobili naređenje da se najhitnije prebacimo na položaje prema Gacku.

---

[1] Gliša Race, komandant 3-eg bataljona.

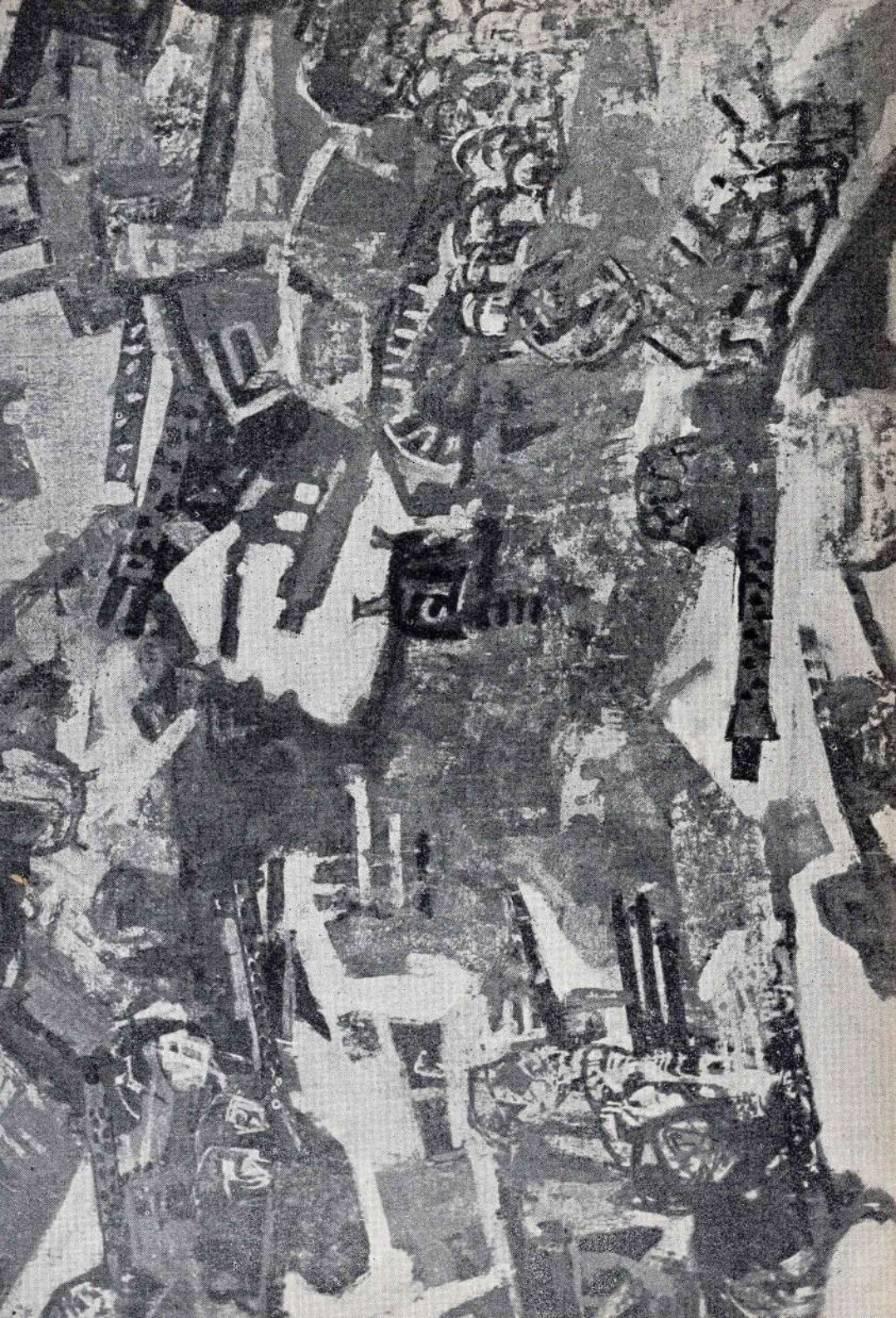

Petar Lubarda: SUTJESKA (freska, detalj)

*

Otišao sam na Žabljak da posvršavam neke poslove i da se pozdravim s porodicom. Kako se vratolomnom brzinom mijenjaju situacije u ovom našem partizanskom ratu. Ravno prije mjesec dana došao sam na Žabljak. Nikad s toliko radosti i čežnje nikud nijesam išao, niti ću kad ići. Usput sam mojim drugovima Krajišnicima mnogo pričao o Durmitoru i njegovim ljudima. Nijesam ih prevario. Oni su nas dočekali s partizanskom puškom o ramenu, raširenih ruku, kao što je i nas crnogorske partizane dočekala Krajina u ljeto 1942 g. Bili smo srećni i jedni i drugi.

Sad, nakon mjesec dana došao sam ponovo na Žabljak. Majka, rodbina, komšije pitali su me šta se to događa. Kazao sam im da dolaze Njemci s velikom snagom, da ćemo mi morati napustiti tu teritoriju, a oni neka se privremeno sklone u najzabitija mjesta, dok Njemci ne prođu. To je bilo gorko kao čemer, ali je bilo istina.

Preko Jezera sam išao ka Bukovici, da bih negdje u Drobnjaku stigao svoju jedinicu, koja se kretala ka Gacku. Dan je vedar i miran. Džinovski masiv Durmitora se otslikava na modroplavoj pozadini neba. Majsko sunce izdašno grije, ali nam ni ono više nije prijatelj i saveznik, jer nas otkriva neprijateljskim avijatičarima. U nedostatku boljih ciljeva oni su tog dana mitraljirali i čobanče sa dvoje-troje govedi u polju.

O JEDNOM PARTIZANSKOM MARŠU

U Bukovičkoj Gori sam stigao brigadu. Nakon borbi kod Kolašina dobro bi došao odmor. Ali mjesto toga stavljeno nam je u zadatak da takoreći bez predaha premaršujemo Sinjajevinu, Ivicu, Drobljak, Pivsku Planinu, kanjon Pive, Župu Pivu i da se popnemo na padine Golije i Lebršnika prema Avtovcu u Hercegovini. Krajišnici ne znaju te puteve, izuzev prema karti, a ja sam njima išao u proljeće 1942 god. Bio sam iscrpen i zamoren, kao i sad. Nepregledno su dugi i teški ti putevi. Svaka planina seže u nebo, a dolina se beskonačno spušta. Ljuti krš raznosi obuću i probija kožu na tabanima. Ima mnogo klanaca koji zadržavaju pokret kolona. Naročito ga komore usporavaju. Danju avijacija, a noću se ne vidi. Ne zna se šta gore usporava kretanje.

Upitao sam komandanta, druga Rada, kako je isplanirao pokret. Odgovorio mi je smješkajući se:

— Tačno po naređenju: bez predaha.

Opisivao sam mu teren sumnjajući da se to može izdržati.

— Partizani sve mogu, izdržaće, odgovorio mi je.

Išli smo noću i danju. Možda dvije noći i jedan dan, ili dva puna dana. Više se ne sjećam, ali se sjećam da smo u neprekidnom maršu prešli put od Kolašina do Avtovca. U koloni smo pravili zastanke i odmore, uzimali hranu, spavali. I noću i danju do počinaka je dolazilo po nuždi. Danju je avijacija napadala i tada bi se kolona zaustavljala, zaklanjala koliko bi to bilo moguće. Noću bi dolazilo do zastoja zbog zaglavljivanja konja. To su bili dragocjeni trenuci odmora, a često i sna. Čovjek je odredio sebi noć, ili dio noći za spavanje. Ali spavati se može i na minute, pa čak i na sekunde. U tom danonoćnom maršu, koji se otegao u vječnost, nije mi ni prvi, ni posljednji put bilo da zaspim idući i da usnim nešto. Isto to sam i kod drugih gledao. Ide čovjek i spava dotle, dok ne udari nogom o kamen, ili ne zapne kojim drugim dijelom tijela za što.

Kad smo pošli iz Bosanske Krajine nekoliko dječaka iz zbjegova pridružilo nam se. Imali su po desetak godina. Nalazili su se u komorama i davani su im neki sitniji poslovi. Skoro na kraju ovog našeg marša, čini mi se da je bio rasvit, ugledao sam kako jedan sredovječan čovjek nosi na leđima jednog od tih dječaka. Zaustavio sam ga i upitao, zašto ga nosi. Odgovorio mi je sažaljivo:

— Zaspalo je, druže. Ne možemo ga nikako probuditi, pa će negđe ostati. Ako ga turiš na konja, hoće da padne, pa evo ga malo nosim. Probudiće se ono, pa će ići. Ja imam svoju djecu, pa mi padnu na pamet kad ovu vidim. Onda mi nije teško.

NEOBIČNA BORBA

Narednih dana vodili smo borbe na obroncima Golije i Lebršnika s jedinicama »Princ Eugen« divizije. Neprijatelj je bio brojno neuporedivo jači i uz to dobro snabdjeven i pripremljen za rat u planinama. Naše jedinice su se svakodnevno proređivale. Nakon svake borbe živi su morali preuzimati zadatke mrtvih i ranjenih. Umor se kao nešto materijalno taložio u tijelu. Došla je i glad, ona nama, partizanima siromašnih planinskih područja stara poznanica. Sad je došla kao i ranije što je dolazila. Prvo je nestalo hljeba, zatim variva. Jeli smo neslano meso. U proljeće ono je mršavo, ljepljivo, gadno i gladan čovjek ga jede s odvratnošću, zato što mora. Pored toga, samo meso je nedovoljna hrana. Prvo gubiš snagu i noge, ono što je nama najpotrebnije.

U zatišjima na našem frontu, u bistrom planinskom vazduhu čujemo bitku koja sastavlja krug po obroncima Vojnika, Sinjajevine, Ljubišnje, Vučeva i Volujaka. Očito je neprijatelj

pokrenuo velike snage i opkolio nas. U jedinicama se diskutuje o tome. Ali još više i neumorno počinje da se priča o hljebu i kačamaku u najrazličitijim varijantama. Partiska organizacija mora da se bori protiv tih pojava organizovano. Partiski sastanci su kratki, u pogodno vrijeme i na zaklonitom mjestu. Na njima se pretresaju glavna vojna pitanja, ali se ni ova ne zapostavljaju.

A u pivskim šumama rijetka su sela. Njihovi stanovnici su siromašni. Hrane nemaju ni za svoju čeljad. Ali vojska se mora hraniti. Snabdijevamo se organizovano preko odbora. Naš stav je čvrst — protiv ma kakve anarhičnosti u tom pogledu.

Nakon nekoliko dana teških borbi na Lebršnici i Goliji, jače snage neprijatelja potisnule su nas na desnu obalu Pive. Neprijatelj je dobio slobodan prolaz za ovladavanje čitavim prostorom lijeve obale sve do Mratinja. To je pretstavljalo vrlo veliku opasnost za sve naše jedinice. Most na Pivi kod Mratinja bio je jedini povoljan za prelaz naših snaga. Trebalo je preteći neprijateljske snage prije nego što ovladaju Javorkom pivskim, položajem koji dominira Mratinjem. To je značilo još jedanput, kao i sa Sinjajevine, zapeti u danonoćnom maršu, izbaciti se na Pivsku Planinu, savladati je sve do Dube, sići u kanjon Pive, popeti se na pivski Javorak prije neprijateljskih jedinica i tu ih po svaku cijenu zadržati.

Mnogo je tih naređenja »po svaku cijenu« i do brigade. Onda onih koja izdaje štab brigade štabovima bataljona, tako da je za četu i vod skoro svaki zadatak »po svaku cijenu«. To bi nam se teško osvetilo kad ne bi bilo i samoinicijative pri prosuđivanju zadataka koje mlađi primaju. U ovom slučaju je zaista trebalo zapeti iz sve snage i po svaku cijenu izvršiti zadatak. To je čitavom starješinskom kadru i svakom borcu brigade bilo jasno. Glavnina naše vojske s Vrhovnim štabom ne smije se naći u klopci. To ovog puta zavisi od nas, naše izdržljivosti i hrabrosti.

Sad kad obnavljam uspomene na ovaj događaj, nakon petnaest godina — čini mi se da je taj marš, koji je trajao jednu noć i sjutradan do podne bio ustvari jedan beskonačan juriš. Čelni je bio 1-vi bataljon. Svi ljudi nijesu mogli ovo izdržati. Pored ostalog zavisilo je i od fizičke snage. Kad se uvidjelo da kompletne jedinice ne mogu savladati taj prostor, išli su oni koji su mogli, a drugi zaostajali. Kolona je bila sve tanja i duža, ali su ipak svi išli. Najteže je ostalo posljednje — kanjon Pive — silazak na mratinjski most s Pivske Planine. Duba je toliko strma, duboka i kamenita, da i najodmornijem čovjeku drhću noge, kad se niz nju spušta. Daleko je teže peti se uz stene pivskog Javorka. Kolona brigade se proređivala,

rastojanje u koloni se stalno povećavalo. Nije više bilo desetina, vodova, četa. Mjesto u koloni je jedino odgovaralo ličnoj snazi pojedinca. U kanjonu Pive bilo je toplo. Znoj je oblijevao borce a oružje i municija pritiskivali izmučena tijela. Sigurno su i tog dana, kao i svakog drugog od početka ofanzive avioni bombardovali, ali se ja više ne sjećam aviona. Možda je i mnogo vremena prošlo od tada. No ipak sam ubijeđen u to da me neko i odmah nakon Pete ofanzive pitao: Da li su nas tog dana avioni napadali u pokretu? ja mu ne bih znao kazati, a vjerujem ni drugi. Tog dana ta činjenica nije imala takav značaj, da bi je zapamtili.

Ali se ne mogu zaboraviti neobični gubici 3-eg bataljona u tom maršu. Noću dok se umorna i pospana kolona spuštala uskom kamenitom stazom preko pivskih greda, čuo se vrisak. Borac je zaspao i pao niz grede. Čuo se tup udar nisko u gredama. Ledena jeza tragične smrti rasanila je ostale. Nakon izvjesnog vremena borbe između sna i straha od ambisa san je ponovo pobijedio. Čuo se drugi vrisak, koji je potonuo u provaliju ispod kolone — i drugi borac je u snu napravio pogrešan korak i survao se niz litice. Ta stravična opomena je ponovo upozoravala na opasnost, ali i po treći put san je pobijedio. Srećom, borac koji se survao s puta držao je konja za ular. Konj je stao na ivicu provalije, dok je on visio držeći se čvrsto rukama za ular. Drugovi su mu pritekli u pomoć i izvukli ga na put.

Ipak smo pobijedili teškoće i stigli na vrijeme. Pošto ne pišem na osnovu dokumenata, nego na osnovu sjećanja, ostavljam istoričarima da utvrde. Meni se čini da je grupa »Anaker«, koja se kretala lijevom obalom Pive u pravcu Mratinja imala ogromnu prednost nad nama. Za njih je takođe taj zadatak imao veliki značaj. Ali su oni išli pipavo, oprezno, po naređenjima viših komandi, bez samoinicijative mlađih starješina. Zato je pobjeda pripala partizanskoj izdržljivosti, koja je bila nošena svjesnom samoinicijativom višeg i nižeg komandnog kadra i boraca.

Naši prvi djelovi od svega nekoliko desetina susreli su se s njemačkim djelovima na prostoriji brljevskih katuna, potisnuli iznenađene Njemce i zauzeli katun. Međutim Njemci su ocijenili malobrojnost protivnika i protivjurišem potisnuli partizane. Za nas je glavno bilo dobiti u vremenu, jer se svakog momenta pojačavala naša snaga novim borcima, koji su uspijevali da pristignu. Zbog toga je ubrzo postalo moguće da se preduzme novi juriš i da se neprijatelj potisne duboko iza linija koje je dosegao, a to je na položaj iza sela Brljeva. Prolaz naših jedinica preko Pive i Mratinja bio je obezbijeđen.

Nakon prve borbe na Javorku (pivskom) ustalili smo položaje prema Njemcima. Oni su se utvrdili na kosi povrh sela Brljeva. Bio je kraj mjeseca maja i početak juna. Vrijeme jako promjenljivo. Nijesmo znali čemu da se radujemo. Ako je vedro — avijacija nas neprekidno napada, a kiše su bile neobično hladne ovdje između Volujaka i Durmitora, čiji vrhovi ovih dana često osviću pod snijegom. Bez sumnje u ovom slučaju bilo je bolje kad je vedro, jer Njemci nijesu samo mitraljirali i bacali bombe iz aviona, nego i padobrane s hranom i municijom za svoje jedinice. Za sve ono što bi palo van njihovog položaja, vodili smo upornu borbu da nama pripadne u dio. Za svaki padobran pripremana je posebna taktička operacija, kako da se zaplijeni. Neki su usred dana s čistog prostora pod zaštitom vatre s našeg položaja uzimani. Ponekad se čekao sumrak, da bi se bez žrtava došlo do dragocenog materijala.

Neobični su ti naši ljudi, prekaljeni ratnici. Poneseni vjerom u nužnost i opravdanost borbe i snagom mladosti — uvijek nađu u sebi nove snage za podvige i optimizam za tumačenje i najbezizlaznijih situacija u naš prilog. U čitavoj toj tragici događaja oni nađu i komičnog i smiju se od svog srca, pa tim i kod drugih stvaraju vedrije raspoloženje. Šego, zamjenik komesara 1-og bataljona, i Šefik, zamjenik komandanta su uvijek u prvom borbenom redu, a pored toga kao rukovodioci imaju mnogo obaveza. Ipak, kad su pričali kako se komandant Nedić ponašao kad su mu doveli zarobljenog Francuza, smijali su se toliko da, iako su naizmjenično pričali, jedva su stigli do kraja.

Francuz je, ne znajući ni riječi našeg jezika, prestrašen, kao da će ga to spasti, samo ponavljao:

— Ja Francuz, ja Francuz...

Nedića je baš ta činjenica što je Francuz dovodila do bijesa.

— Ne čudim se ja Njemcima, Italijanima... i onda je ređao nacije po Evropi do iznemoglosti... Ali ti Francuz, pa došao s njemačkom puškom da me tjeraš po Pivi...

Drugima je bilo smiješno što se Jovica toliko uzbudio pred tom činjenicom da je u Hitlerovoj vojsci bio i taj Francuz.

I pored svakodnevnih napada, sami nijesmo mogli odbaciti Njemce s položaja koje su čvrsto držali. I s jedne i s druge strane ovdje se front pojačava. Jedinice njemačke »Princ Eugen« divizije nastupaju iza grupe »Anaker«. Na naše položaje pristižu Četvrta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada. Njemci su u jednom velikom našem napadu sa sve tri brigade

odbačeni prema Vrbnici i Miloševićima. Tim je postignut veliki uspjeh u ovako teškoj situaciji za naše jedinice. Potom dolazi do protivnapada od strane vrlo jakih neprijateljskih snaga. Mi čvrsto držimo naše položaje, sve do naređenja da se povučemo kao posljednja jedinica. Naš pokret je usmjeren preko Mratinja i Vučeva pravcem opšteg pokreta probijanja ka Sutjesci, koji je Vrhovni štab već odredio.

DVA SUSRETA

S Javorka smo krenuli preko Mratinja uz Vučevo. I druge jedinice su išle istim putem, pa je zbog toga dolazilo do zastoja. Avioni su bombardovali koristeći svaku provedricu, jer je tih dana padala kiša. Kraj puta je bilo leševa poginulih i umrlih od bolesti i iznemoglosti. Na Vučevu smo imali duži odmor. Druge jedinice su prolazile pored nas putem. U jednom momentu, kad su avioni napali kolone, posmatrali smo, kako se jedno preplašeno goveče svom snagom otima da pobjegne djevojci koja ga je vodila. Ona je čvrsto držala uzicu i, skačući s njim po otvorenom prostoru, izlagala se kao cilj neprijateljskim avionima. Privukla nam je pažnju svojom hrabrošću i upornošću. Kad je naišla pored nas, prepoznao je drug s kojim sam posmatrao i komentarisao prizor.

— Rekoh li ti pošteno da ne ideš s nama.

— Reče mi, ali ja pođoh i ne kajem se, odgovori u prolazu, smiješeći se izmučena djevojka.

To je bio njihov drugi susret. Prvi put su se vidjeli na Sinjajevini na početku ofanzive. Bila je s područja Kolašina. Javila mu se kao rukovodiocu u bataljonu, da je primi u partizane. On je predosjećao što nas čeka. Vidio je onako mladu i lijepu. Bilo mu je žao i počeo je da je odvraća šaleći se:

— Ne znaš ti to, kako je teško biti partizan. Najbolje ti je kod svoje kuće. Ako bude opasno sklanjaće se i drugi, skloni se i ti s njima. Najstrašnije je biti stalno u borbi, u pokretu, ratovati. I ja bih pobjegao da imam kud.

Slušala ga je čudeći se, a potom otišla u drugu jedinicu, gdje su je primili.

Čudan je ovaj naš rat. Neprijatelj nema nikakvih obzira, niti poštuje ma kakve zakone čovječnosti. Često stavlja na indeks uništenja sve naše živo stanovništvo. Zato smo primorani da primamo i djecu u jedinice. Ti mali dječaci su nam bili od koristi. Oni su vršili svoje sitne i krupne dužnosti s osobitim požrtvovanjem i hrabrošću. Neki su bili u komorama, neki kuriri, a neki, malo stariji i u boračkim jedinicama. Oni su brzo sazrijevali u surovim uslovima rata u prekaljene ratnike. Bio sam kritikovan baš odmah poslije Pete ofanzive što sam jednog

takvog primio u članstvo Partije. Nikako nijesam mogao shvatiti da sam pogriješio. Jovica je bio ne samo iskusan borac, nego i politički delegat među kuririma. Iako je imao svega petnaest godina za njega se moglo reći da je zreo čovjek, zreliji i pouzdaniji od mnogih koji su bili mnogo stariji od njega.

Sjećam se i Ćevuke, gluvonijemog radnika, omladinca iz Jajca, borca od prvih dana ustanka. Prošao je kao borac u streljačkom stroju Sedme brigade Četvrtu i Petu ofanzivu. Nije mi poznato ni iz literature, ni inače, da je gluvonijemi čovjek mogao postati izvrstan ratnik u ma kakvom drugom ratu. Naš Ćevuka je bio do tančina izgradio svoju posebnu taktiku. On nikad i nigdje nije zaspao a da se prethodno ne zaveže kaišem za drugog borca. Na taj način se obezbjeđivao da ne ostane iza jedinice. Na položaju je morao da osmatra kako se ponaša neprijatelj, ali isto tako i budno da drži na oku svoje drugove lijevo i desno, da bi ustanovio kako se oni ponašaju. Na taj način je uvijek imao jasnu situaciju, pa čak i kad se radilo o napadima iz vazduha. Samo se jedanput prevario i to ga je skupo koštalo. Bili smo izišli iz svih obruča Pete ofanzive na prostoriju istočne Bosne. U jednom momentu Ćevuka je vidio da su se svi njegovi drugovi sručili i pripili uz zemlju. Bacio se i on, smatrajući da su ih napali avioni. Međutim ovog puta se nije radilo o tom. Ćevuki se otšrafila kragujevačka bomba, pala s opasača na kamen i upalila se. Za druge nije bilo mogućnosti da je uklone, niti da ga obavijeste. Trenuci su bili dugi do eksplozije. Ćevuka je bio sav izranjavljen, ali ipak živ. Dugo nakon toga su ga nosili i liječili njegovi drugovi, sve dok se nije ponovo vratio u jedinicu. Iako gluvonijem bio je izvrstan borac, krepak i vedar, a pored toga se dobro obavještavao o događajima i razumijevao u opštu situaciju.

KOŠUR

Preko Vučeva smo prešli pod dosta dobrom zaštitom oblaka i noći. Kad smo se počeli spuštati prema dolini Sutjeske razvedrilo se i otpočelo je često nadlijetanje i bombardovanje naših kolona. Zbog toga smo se kretali sporo. Put je bio prilično zakrčen raznim jedinicama, komorama, sanitetima. Jako pokriven velikim lisnatim šumama, neprijateljski avioni su ga dosta dobro gađali. Više od dvadeset dana strahovitog neprijateljskog pritiska iz vazduha i sa zemlje, neprekidni pokreti i glad, ostavili su teške tragove na nekim našim ljudima. Osjećali su se elementi demoralizacije. Demoralisani ljudi su na dva potpuno različita načina reagirali. Idući niz te lisnate, ogromne šume tog dana sam slušao psovke i upozorenja onima koji glasno govore ili okreću lice k nebu. Jer, navodno, avija-

tičari imaju prislušne sprave, kojima mogu da čuju glasove sa zemlje, a svjetlosne reflekse ljudskih očiju mogu da vide kao odbljeske ogledala. Ljudi koji su to govorili bili su uvjereni u ispravnost svojih upozorenja i maloumnost onih koji ih ne slušaju. Drugi su opet putem ložili vatre, da bi ispekli parčad konjetine koju su usput pribavljali na razne načine, kao sledovanje ili od crknutih i poginulih konja. Dimovi tih vatara su obilježavali put naših kolona neprijateljskim avijatičarima. Ti naši ljudi, koji su ih ložili, ostajali su gluvi i nijemi na sva upozorenja. Tifusne bolesnike bilo je potpuno iluzorno opominjati. Oni nijesu mogli shvatiti i osjetiti opasnost ni za sebe, ni za druge. Oni se nijesu ničeg bojali.

U jedinicama naše brigade i pored strahovitih napora i gubitaka koje smo preživjeli moral je očuvan. Jedinica je bila sposobna za pokrete i za izvršavanje daljih borbenih zadataka. Bosna je brdovita i siromašna, ali je Crna Gora još brdovitija i siromašnija. I zbog toga je ljudima laknulo kad su stupili na tle Bosne, baš ovdje negdje na padinama Maglića, koje silaze Sutjesci.

Usred tih strana i tih bombardovanja naišao sam na komesara Prve divizije druga Fiću Kljajića. Bio je vedar kao i uvijek kad sam ga viđao. Zaustavio me je i pitao o stanju u brigadi. Naročito se interesovao za dvadesetak drugova iz Prve proleterske brigade, koji su još kod Foče bili raspoređeni, pretežno kao partiski i politički radnici, u našoj brigadi. I ovog puta kao i ranije raspitivao se za svakog pojedinačno, a posebno kako su se snašli u novoj sredini i na rukovodećim dužnostima. O tim drugovima ja sam mogao samo najpohvalnije da kažem i to je Fiću očito radovalo.

Snažne su spone tog ratnog drugarstva. S nekim od tih drugova on ide iz Srbije, s drugima od Rudog. Skoro dvije godine dijelili su teškoće i pobjede. Upoznao ih je i zavolio. Čini mi se da i mene više voli zbog njih. Kad je naišao fotograf Vrhovnog štaba, zaustavio ga je, zagrlio me i rekao mu da nas fotografiše. Zbog dejstva aviona morali smo se sklanjati, dok najzad fotograf nije uspio da napravi snimak.

U dolini Sutjeske, nakon mnogih dana provedenih u kamenitim škrapama i divljim šumama, stali smo prvi put na parče plodne zemlje. No to nije bilo naročito utješno, jer nas je tu čekao Njemac.

Kao da je predodređeno ovoj našoj Sedmoj krajiškoj brigadi da neposredno iz dugih i iscrpljujućih marševa ulazi u teške borbe. Tako je bilo i ovog puta. Odmah nakon prelaska Sutjeske dobili smo zadatak da napadnemo Košur. To je zaobljena debela glavica na lijevoj strani Sutjeske, a sad dobro utvrđen njemački položaj, s kojega se može vrlo efikasno tući

jedini naš prolaz prema dolini Hrčavke i Lučkim Kolibama. Napadali smo Košur u više mahova, ali su naši napadi odbijani, kao i raniji i kasniji napadi svih naših jedinica na ovu kobnu debelu glavicu. Čini mi se da se nikad i nije s manje plana i organizacije napadao jedan jak neprijateljski položaj, kao ovaj. Imali smo nove gubitke. Osobito nam teško pada to što su Šego i Šefik ranjeni i izbačeni iz stroja. Naredna dva dana držali smo položaje prema Košuru i obezbjeđivali prolaz našim jedinicama. To su bila dva dana neobično teških napada neprijatelja. Nijesmo smjeli dopustiti Njemcima ni stopu zemlje više da nam uzmu. Ustvari položaj naših jedinica na nekim djelovima bio je stari seoski put, a sad ustvari jedini naš prolaz. Tu pred Košurom za ta dva dana bilo je bezbroj juriša i protivjuriša na sektorima svih naših bataljona. Pored ostalog, Njemci su kišom tromblona zasipali naše položaje. Pritisak sa zemlje nadopunjavaju dejstvom avijacije. Prošlih dana smjenjivala se oblačina s provedricama, ali otkad smo sišli u dolinu Sutjeske, potpuno se izvedrilo. Avioni nas napadaju od zore do mrklog mraka, pa čak i noću. Trpimo velike gubitke. Brigadna bolnica se grdno povećala.

Jednog od tih dana u svitanje dobio sam zadatak, da sve bolnice i intendanture Prve divizije, Treće i Sedme krajiške brigade u jednoj koloni prebacim pored Košura u dolinu Hrčavke. Ništa neprijatnije od toga nije mi mogao staviti u zadatak onaj ko mi je to naredio. Unaprijed sam vidio nepreglednu dugačku živu metu njemačkim mitraljescima i artiljercima s Košura, a da i ne govorim o avijaciji. Jedan dio puta je zaklonjen šibljem, a onda se izlazi na čistu livadu, koso nagnutu prema Košuru. To je već duže vremena njihova meta. Sve su tačno izmjerili. Vidio sam ne jednom kad gađaju grupno bacačima, sve mine padaju na cilj. Sreća je što je izgleda zemlja meka i municija slaba, ni svaka peta ne eksplodira. Doduše, ovoj koloni bolnica i komora dosta je i toliko. Uz neophodan dio stručnih kadrova i boraca tu se pored ranjenika i bolesnika nalazi sva nejač ovih jedinica. Sve se to jedva kreće i u normalnom pokretu. Ali izložiti ga kao metu i gledati kako neprijatelj kosi tu žalost, koja nije sposobna da se brani, niti da se skloni, bilo je teže od svega. A nije bilo drugog izlaza. Naredio sam intendantu Sedme brigade drugu Mirku da se prebaci na ivicu tučenog prostora i da prihvata djelove koji uspiju da prođu. Mirka sam izabrao za ovaj zadatak, zato što sam ga poznavao kao disciplinovanog, inteligentnog i okretnog druga.

— Nemoj da idemo tuda. Sve će nam to Švabe razbiti i pobiti. Nego da idemo lijevo preko kose, pokrivenim terenom, odgovorio mi je Mirko.

Rekao sam mu da drugog prolaza nema, da su sve naše jedinice i komande otišle onuda, kuda smo i mi dobili zadatak da idemo i da se ništa ne pogađamo, nego nek ide na izvršenje zadatka.

— Ja sam osmatrao taj teren i čini mi se da se može proći. Uostalom, daj mi petnaestak minuta vremena da provjerim, odgovorio mi je.

Kolona je stajala na dosta otvorenom prostoru za napad iz vazduha i svaki minut je bio dragocjen. Ipak sam se odlučio da mu dopustim tih petnaest minuta da provjeri. Otišao je kao na krilima i na vrijeme se vratio zadovoljan svojim istraživanjem.

— Malo je krševito, ali može, rekao je i pošao na čelu kolone.

Skrenuli smo lijevo od puta preko krševitog i šumovitog terena, na kom nije bilo nikakve staze. Kolona bolnica i komora je bez gubitaka savladala taj put i dohvatila se visokih šuma na Milinkladi.

FRAGMENTI

Tek pred veče sam se našao negdje u dolini Hrčavke s drugovima iz Sedme brigade. Oni su tog čitavog dana vodili dramatične borbe s Njemcima. Stipe Bilan i Meka Jandrić su mi pričali o drskim i uzastopnim jurišima neprijatelja na naše položaje. Bili su neobično zadovoljni što su tog dana naše jedinice izvršile svoj teški i odgovorni zadatak.

— Drug Tito s Vrhovnim štabom bio je iza našeg položaja i znali smo ako popustimo da neće biti dobro, rekao je neko od njih.

— Spuštali su se pomoću konopaca niz grede s lijevog boka, dodao je drugi.

Tanak zastor od krajnje iscrpenih boraca Sedme brigade, stajao je tog dana pred tvrdoglavim njemačkim jurišima kao gvozdena brana. Takvu upornost, izdržljivost i hrabrost moguće je shvatiti samo ako imaš pred očima Maku, Stipa i mnoge njima slične borce ove brigade.

Maka je robustan momak iz Janja. Ralo je u njegovim rukama bilo mala stvar dok je orao zemlju. A kad su zlikovački pogromi protiv srpskog stanovništva dosegli njegovo selo Trojice prihvatio je oružje. Bio je rumen u obrazima, punog i snažnog tijela. Smatrao je da je mitraljez takva stvarčica s kojom čovjek može da se igra kako hoće. Uvijek je bio dobroćudan, vedar i nasmijan. Izuzetno se ljutio i galamio samo onda kad su ljudi oko njega krajnje spori, kad oklijevaju i ne mogu

nešto da učine. Tada bi Maka učinio to što drugi ne mogu i na njegovom licu bi zaigrao dobroćudni osmjeh.

Stipe je stolarski radnik iz Jajca, predratni član Partije. S omladinom je politički radio naročito u fiskulturnim organizacijama. Kroz taj rad omladinci su postajali politički napredni, a Stipe je očeličio svoje mišiće, kao da je znao šta ga čeka. Stihiju ustanka trebalo je da uzme Partija u svoje ruke i Stipe je poslan na teren među ustaničku masu. U tim danima masovnih pokolja srpskog stanovništva od strane Pavelića i njegovih ustaša, nije baš bilo lako Hrvatima pojaviti se u ustaničkim srpskim selima. No Stipe je znao kuda vodi put stvaranja povjerenja masa prema komunistima. Ubrzo je ušao u sastav Šolajine udarne desetine najhrabrijih. Ustanici Srbi su ga vidjeli ne jedanput na najopasnijim i najtežim mjestima. Postao je njihov Stipe, koji je među njih smio doći i onda kad su, zavedeni od četnika, počeli da pucaju i na Šolaju.

Sad, u Petoj ofanzivi Stipe je komandir čete. On prvi nastupa i posljednji otstupa iz borbe. Nikad se mnogo ne žuri, a uvijek stigne na vrijeme. Za njega bi se moglo reći, kao i za Maku i mnoge druge, da ima mnogo sreće što je još uvijek živ.

Tim i takvim drugovima smo govorili da vode računa o tom, da se nepotrebno ne izlažu pogibiji. No oni bi se na to nasmiješili i rekli, da bi za njih bila šteta koliko i za drugog i da bi se za njih odmah mogla naći dostojna zamjena. Takvo tumačenje je u cjelini bilo neispravno, ali je u njemu bilo istine. Narod koji se bori za slobodu u stanju je da iz svog krila neprekidno rađa heroje.

Naša brigada od početka ofanzive stavljana je čas pod jednu, čas pod drugu komandu. To je imalo loših posljedica, jer naše komande nijesu imale mogućnosti da upoznaju jedinicu. Prekidan je kontinuitet u redovnom rasporedu opterećenja pokretima i akcijama. Pored toga, s pridatom jedinicom i pored sve savjesnosti nešto drugačije se postupa, nego s onom iz organskog sastava. Zbog toga je Štab Sedme brigade imao puno razloga da interveniše, kako bi se prekinula ovakva praksa. Pošto je naša brigada bila krajem Četvrte ofanzive uključena u sastav Prve proleterske divizije, to smo smatrali da Štab Prve divizije treba ponovo da nas preuzme pod svoju stalnu komandu. Naš štab brigade je odlučio u dolini Hrčavke da ja idem na Lučke Kolibe kod druga Koče, komandanta Prve divizije i da mu iznesem našu želju i motive te želje. Pošao sam na konju izjutra uz Debelu Ravan. Krkljanje bitke nije se stišavalo ni noću na svim stranama, ali od ranog jutra bitka je počela da bijesni svom žestinom. Partizanske snage su bile stisnute u izduženom džepu neprijatelja. Znao sam tjeskobu

našeg položaja ali me neprijatno iznenadilo, kad sam u bistrom i vedrom jutru, penjući se lijevim padinama Hrčavke, kao na dohvat ruke, usred stena desne obale ugledao njemačku zastavu. Zastava se vijorila na nekom visokom drvetu, kao znak za avijaciju, da ih ne bi bombardovala. Čini mi se da na tom pravcu nije bilo nikakvih naših snaga i ni danas mi nije jasno zašto se nijesu spustili da nam presijeku put u dolini. Da li su to bili manji djelovi, koji nijesu smjeli da se upuste u takav poduhvat, ili su postupali samo po naređenjima pretpostavljenih.

Od ranog jutra do mrklog mraka tog dana je avijacija masovno dejstvovala duž našeg puta i položaja oko tog puta. Bio sam, kao i drugi, već iznuren dugotrajnim naporima, glađu i nesanicom. Izjahati na konju uz ovu kosu bilo je spasonosno, ali to je ubrzo postalo neuporedivo teže, nego ići pješke. Put je skoro čitav otkriven i sve što se na njemu kreće pretstavlja dobar cilj njemačkim vazdušnim nišandžijama. Po tom putu vide im se tu i tamo i tragovi. Ubijeni ljudi i konji leže oko puta i putem. Rado bih se otarasio konja, vratio ga. Ili kad zviždi bomba bar se skinuo i legao po zemlji, ali ovom prilikom ni to ne mogu da učinim. Jedan komandant jaše preda mnom sasvim hladnokrvno, kao da ga Njemci kruškama gađaju. Ljutim se na njega, u sebi ga psujem što se tako ponaša. Ali ne mogu da mu ma šta rečem u tom smislu, ili što drugo učinim. Pomisliće: Vidi komesara kako se prepao.

Srećno smo izjahali na kosu i pozdravili se. Gore je bio jedan pojas velike šume u kom je čovjek mogao malo da odahne, da odmori dušu i prenapregnute nerve. A ispred te šume pružalo se ogromno golo prostranstvo livada i pašnjaka Lučkih Koliba, opet sa svih strana oivičenih šumom.

Na domaku livada, skoro na ivici šume, našao sam druga Krsta. Gledao je oko sebe i na drveće oko njega. Kad sam mu prišao ispričao mi je i pokazao kako je maločas pala bomba u grupu partizana i raznijela im komade tijela i odijela okolo i po drveću. Krsto nije bio ranjen, ali mu je grč bola nad tom slikom izmijenio izraz i ponašanje. Slika je bila zaista jeziva. Raskomadani udovi, razbijene i unakažene glave, ugljenisani i razderani dijelovi tijela. Najjezivije su djelovale krpe i komadi izbačeni na lisnate guste bukove grane okolo.

Drug Koča se nalazio na položaju Prve proleterske brigade, na prednjoj ivici površi Lučkih Koliba. Dugačak čist prostor nas je dijelio od njega. Odlučili smo se da idemo ivicom šume i da ponegdje skraćujemo zaobilazne puteve. Oni se tog bistrog junskog dana nijesu skidali s komada izduženog neba, stisnutog među planinama, koje je pokrivalo obojak zemlje po kom smo se kretali.

Sporo smo išli prema čelu klina koji je probijao neprijateljske obruče. Smrt je svakog momenta lebdjela nad glavom. Često smo morali leći na zemlju i osluškivati reski cijuk bombi koje su padale, pitajući se u sebi: Da nije to ona posljednja. No i pored toga, kako sam se približavao položaju naših čelnih jedinica, lakše sam se osjećao. Sve manje je bilo onih prizora koji demorališu: mrtvih, ranjenih, bespomoćnih i izgubljenih ljudi, čije patnje umnožavaju i tvoje sopstvene. Čini mi se da su se tako osjećali i drugi drugovi s kojima sam išao. Sve vrijeme smo nešto pričali. Bilo je i smiješnog, jer je svaku priču avijacija po nekoliko puta prekidala.

CIGARETE »MORAVA« NA ZELENGORI

Prva proleterska divizija je otvorila brešu kroz neprijateljski obruč i nastavila pokret prema Miljevini. Mi smo izišli iz kotla Hrčavke na Zelengoru. Bilo je više prostora, a i pritisak sa zemlje i iz vazduha kao da je nešto popustio. Duž pravca pokreta smjenjujemo se s drugim jedinicama. Iz pokreta ulazimo u borbu i iz borbe se prikupljamo i krećemo. Naši pokreti su postali užasno spori iako smo bacili teško naoružanje i kazane. Veliki broj jedinica ide istim putem. Danju avijacija i dalje masovno učestvuje i otežava nam kretanje. Noći su bez mjesečine. U gustim šumama Zelengore ne vidi se prst pred okom, a putevi su kameniti i ružni. Uz to, ljudstvo je krajnje iscrpeno. Prve noći u pokretu s Lučkih Koliba, iako smo svu noć bili u pokretu, jedva ako smo prevalili nekoliko kilometara. Svaki čas bio je neki zastoj. Ljudi su postali nervozni, vikali jedni na druge, ali zastoje niko nije mogao otkloniti.

*

Valjda još u Pivi, čuli smo da je došla jedna engleska vojna misija u Vrhovni štab na Žabljak. To nas je obradovalo, jer je značilo mijenjanje političkog stava Zapadnih saveznika prema našem pokretu.

Tokom našeg pokreta preko Pive, Vučeva, Sutjeske, već smo nekoliko puta vidjeli englesku misiju. Bili su koščati, dugonogi i dobro opremljeni. Mnogo su se razlikovali od nas. Prolazeći pored mjesta gdje su se zadržavali nailazili smo na ambalažu, staniol, prazne konzerve. Govorili smo:

— Teško će nas shvatiti gospoda Englezi, dok im god teče konzervi.

Na Zelengori smo ih vidjeli u drukčijoj svjetlosti. Približili su nam se po spoljnom izgledu. Postali su nam ratni drugovi. Čuli smo da je jedan poginuo i bilo nam ga je žao. Druge smo vidjeli kako u šumi traže od partizana da im pokažu trave koje se mogu jesti. Pokazivali su im: zečju travu, neku vrstu

djeteline, kisjelicu, srijemušu, mezgru bukove kore, neko korijenje i razne druge trave koje su korisne i bezopasne kao hrana. Bilo je to pomalo smiješno. Ljudi, koje smo do juče tretirali kao gospodu, sad s nama zajedno traže i jedu živu travu.

— Ako, sad će nas bolje razumjeti, rekao je neko u koloni. Oni će biti ponosni, što su bili s nama u najtežim danima naše borbe. Ma s kakvim predrasudama da su došli, ovi ljudi će nam kroz zajednička stradanja postati prijatelji.

— Pokazaćemo im sve trave koje se mogu jesti.

*

Tu negdje na Zelengori susreo sam se s mojom matičnom jedinicom, 5-im bataljonom Četvrte crnogorske brigade. Iako je sastav bataljona mnogo izmijenjen, našao sam u njemu puno svojih starih drugova. Radovao sam se što ih vidim žive i spremne da podnesu i sve dalje napore koji nas čekaju. Herojski su se borili na mnogim mjestima, a naročito na području Sutjeske za prihvat Sedme banijske divizije.

Stari moji drugovi rekli su mi da smo se na lošem mjestu sastali i da me nemaju čim počastiti. Ipak su odnekud izvadili pravu jugoslovensku »Moravu«. Negdje su je zaplijenili od neprijatelja. »Morava« je zamirisala u planinskom vazduhu Zelengore, a ja sam se među mojim starim drugovima osjetio kao kod kuće.

Još u decembru 1942 g. bio sam raspoređen na dužnost zamjenika komesara Sedme krajiške brigade, koja se tek tada formirala iz teritorijalnih jedinica sa područja Jajca, Ključa i Mrkonjića. Sve sam poduzeo što je bilo u mojoj moći da ne idem iz Petog bataljona. Ništa mi nije izgledalo dragocjenije od prisustva poznatih mi likova, od tople riječi starih mojih drugova s kojima sam rastao od djetinjstva, učio gimnaziju, studirao u Beogradu, učestvujući u političkoj borbi, i najzad ratovao od prvih dana ustanka u Crnoj Gori. Smrt je svuda ružna, strašna, odvratna, ali među njima činilo mi se da bi bila lakša.

Sad su mi jednako bliski i dragi moji drugovi Krajišnici, kao i ovi od kojih sam se tako teško odvojio. Među njima sam našao drugove koji su mi vremenom nadoknadili one među kojima sam izrastao.

GDJE SE KRAJNOSTI DODIRUJU

Na Zelengori smo vodili borbe s Njemcima. Bili su pokolebani munjevitim udarom i probojem Prve divizije. To se očito vidjelo, jer su pokazali manje upornosti nego ranije. Prema avijaciji smo potpuno nemoćni. Čak nemamo nikakve volje ni

da trošimo municiju na nju. Iz iskustva nam se čini, da je to uzalud. S onima koji nam stoje na putu imamo još i snage i volje da se borimo. I pored svih užasa kroz koje smo prošli ovako prepolovljeni i iznureni, sačuvali smo udarnu snagu. Ipak kod pojedinih drugova češći su znakovi demoralizacije i ona se javlja kao ravnodušnost prema svemu.

Više ne lože vatre pretežno tifusari, nego i oni koji su »izgubili vezu s jedinicom«, pa idu za svoj račun. Nikakva upozorenja ni ubjeđivanja ne važe za njih, kao da su gluvi. Tupo te gledaju i peku meso, najčešće od poginulih i crknutih konja. Ne boje se da će se otrovati, niti se boje od avijacije koja neprekidno nadlijeće, traži ciljeve i dejstvuje bombama i mitraljezima.

U našoj jedinici, takođe, kod pojedinaca ima pojava ravnodušnosti. Dvojica srednješkolaca do pred ofanzivu bili su lijepi, pametni i otresiti momci. Za jednog od njih znam da je rastao u imućnijoj porodici. Teškoće koje je nametnula ofanziva nijesu mogli izdržati, valjda uslijed povoljnijih uslova života pod kojima su rasli i nedovoljne prekaljenosti. Čudno su se iz dana u dan mijenjali. Od divnih mladića koji su mnogo držali do svoje spoljašnosti, postali su najneuredniji borci u koloni. Jednom od njih bile su prsle pantalone i golo meso se duž čitave nogavice vidjelo, a niko ga nije mogao nagovoriti da to zašije. Ostatke nekih tralja na nogama više su vukli za sobom, nego što su im služile kao obuća. Nijesu se umivali i na sve što se dešavalo oko njih gledali su ravnodušno. Izgledalo je da još jedino imaju nešto fizičke snage da se kreću u koloni.

Bilo je jutro, brigada je išla u koloni po jedan kroz veliku i gustu šumu, koja je svojim lisnatim drvećem pokrivala put. Šuma je bila tolika i hladovina takva, da oko puta nije bilo trave. Mjesto nje tle su pokrivale debele naslage lišća. Bila je tišina i čuli su se meki koraci umornih partizana. Ni aviona nije bilo, ni huk bitke nije dopirao u ovu kotlinu pod zelenim krovom. Najedanput me trgao pucanj u koloni na pedesetak metara ispred mene. Požurio sam da vidim šta se desilo. Vidio sam kako partizani kundacima pušaka i rukama razgrću lišće u udolici pored puta. Pravili su raku za svog druga, koji se maločas ubio, tu, na njihove oči. Rekli su mi da je kazao:

— Ja dalje ne mogu.

Potom je izišao iz kolone, prislonio se uz među puta, neočekivano izvadio pištolj i ubio se. Prethodnih dana govorio je da se osjeća jako umornim i iscrpenim, ali da neće dopustiti da ga drugovi nose. Bio je dobar i hrabar drug. Niko nije shvatio šta pritom misli. Sad je svima jasno. Umoran i iscrpen nosio je druge na nosilima. Znao je kako je to užasno teško. Nije htio da ionako preopterećene drugove još više optereti. Našao

je ovaj izlaz. Pitao sam se šta je u moralnim kategorijama to što je učinio i nijesam mogao naći odgovor, jer se u njegovom rješenju krajnosti dodiruju.

Neki drugi su drukčije postupali. Jedan naš teški ranjenik zaspao je čvrsto držeći uzdu konja u svojim rukama. Naišli su od gladi izbezumljeni ljudi. Vješto su skinuli uzdu konju s glave, malo ga zaveli u stranu, zaklali ga, uzeli nešto mesa i izgubili se. Drugi su naišli, vidjeli zaspalog ranjenika, kako čvrsto drži uzdu u rukama i nedaleko od njega raščerečenog konja. Probudili su ga riječima:

— Druže, druže, je li ono bio tvoj konj.

Tog čovjeka u uslovima ofanzive ni sama smrt nije mogla probuditi oporijim rečima.

Na odmorima noću tvrdo se spava pored vatre. Neko može i gladan, kad je premoren tvrdo da zaspi. Drugi opet ne mogu. Oni koji ne mogu da spavaju potstiču vatru i pričaju. Glad svrdla u stomaku. Crveni žar vatre i sam potstiče ljude da pričaju o hrani. Ta priča još više pojačava osjećaj gladi. Ljudi se obziru oko sebe, ali nema ništa što bi se dalo staviti na taj crveni žar i pojesti. Glad se osjeća kao težak bol. Jednom od drugova dolazi u pamet da bi se mogli pojesti i opanci od sirove kože ispečeni na takvom žaru. No on ima samo ostatke nekakvih tralja, drugi nemaju ni to. Na jednom koji spava sa skoro novi opanci. Njega inače znaju kao tvrdosana. Nakon kratkog dogovora, oprezno mu skidaju opanke i meću na žar. Koža se skuplja, zatim grči, onda počinje da bubri i vri sokovima. Prevrću tu zgrčenu kožu po žaru da ne bi sagorela i kad se dovoljno spekla pojedu je. Time glad nije prestala, ali je bar malo utoljena.

*

Skoro će već pun mjesec dana otkako traje Peta ofanziva i mi se nalazimo u izuzetno teškom položaju, u neuporedivo težem, nego ikad ranije. Neprijatelj je dovukao ogromne snage sa svih strana. Svi su skoro u položaju da zavide mrtvima, zbog umora, gladi, nesanice. Gora i voda su raznijele s nas odijelo i obuću. Iza jednog probijenog obruča nailazimo na drugi, koji treba probijati. Nesahranjeni mrtvi drugovi i živi kosturi ostaju oko puta i obilježavaju ga. Živi mogu da vide danas šta ih sjutra čeka. Teško naoružanje smo bacili, s municijom smo oskudni. Svaka druga vojna formacija bi se u takvoj situaciji raspala. Došlo bi do toga da se spasava ko kako može. Međutim naše jedinice se uporno drže. Naša vjera u pobjedu je fanatična. Ona nas održava i spasava. A tu vjeru svakodnevno pothranjuje, drži i čuva partiska organizacija. U našoj brigadi ona živi i radi uprkos svih nedaća, upravo zato da bi

pobijedila nedaće i one u nama i one oko nas. Rad partiske organizacije ispoljava se u samokontroli komunista, članova Partije i SKOJ-a, i pružanju pomoći ostalim drugovima da izdrže. Partiska organizacija ne napušta ni svoj redovan organizacioni rad. U predahu bitke, dok se drugi odmaraju, komunisti partiskih ćelija i rukovodstava, sastaju se i rešavaju pitanja. Ti sastanci su kratki, često onako »s nogu«, zato ih zovu »letećim sastancima«. Dnevni redovi tih sastanaka se ne zapisuju, ni diskusija na njima, ali oni se bave važnim pitanjima: vojničkim zadacima i njihovim izvršenjem, pitanjem ishrane, pravičnosti i raspodjeli dužnosti, brigom za ranjenike. Držanje komunista po svim tim pitanjima je na najvidnijem mjestu sastanka, a onda o drugima.

ZAR IMA NEKO ŽIV?

Izišli smo iz visokih pustih šuma Zelengore u Rataj. S one strane je Miljevina. Radost preživjelih je pomiješana sa strahom. Ova potoma naselja su presječena kolskim putem Foča — Kalinovik. Kolski put služi neprijatelju, a ne nama. Mi se moramo boriti da ga što prije pređemo. Planine sa gustim nepreglednim šumama su naši prijatelji, ali i one su nam mnogo muke zadale baš svojom neprohodnošću i pustoši. U njima smo pojeli konje do posljednjeg. Glad nam je postala neprijatelj ravan Njemcima.

U ovim selima žive siromašni ljudi, koji su još više osiromašili tokom dvije godine rata. Mnoge vojske su tada prolazile i snabdijevale se kod njih. Naša vojska je do te mjere iscrpena i gladna, da se za nju postavlja pitanje opstanka. Moramo nabaviti nešto hrane. Nijesmo zaboravili na naše dugo izgrađivane principe u pitanju odnosa prema narodu u vezi snabdijevanja hranom. Kako sad pomiriti realnu situaciju s tim principima. Koridor kroz koji ćemo proći preko sela je neobično uzak, cio u domenu neprijateljske pješadiske vatre, kako iz pravca Foče, tako i iz pravca Kalinovika. Da bi riješili situaciju drug iz višeg rukovodstva prenosi nam stav:

— Vojska se mora nahraniti. Mi smo u izuzetnoj situaciji. Zato moramo izuzetno i postupiti. Ako ne može drukčije uzmite i posljednju kravu. Seljak je kod kuće, ljeto je, neće on dozvoliti da mu djeca pomru od gladi.

Tako teške riječi sam prvi put čuo u dvije godine partizanskog rata. Mučno se bilo složiti s njima, ali drugog izlaza nije bilo.

Stanovništvo kuća u koje smo došli srelo nas je prestrašenim i sažaljivim pogledima, kao nekoga ko se vraća iz mrtvih. Pitali su i nas i sebe, kako je to moguće da je iko živ

izišao iz pakla bitke koja traje već mjesec dana. A to što je izišlo nijesu bile razbijene grupice i pojedinci, nego čitava dobro organizovana vojska, koja je u naletu pred njihovim očima, tu, u Rataju i Miljevini, razbila neprijateljski obruč, potisnula ustranu Švabe i omogućila sebi prolaz. Seljaci Miljevine su od početka ofanzive gledali svojim očima ogromne neprijateljske motorizovane i pješačke kolone, koje su se kretale drumom i nestajale u brdima. Gledali su mase aviona koje su kao rijeka sa sarajevskog aerodroma jurile preko njihovih sela. Zemlja je danima i nedjeljama drhtala od neprekidne jeke eksplozija i huka bitke. Zaista je bilo realno pretpostaviti da će otuda malo ko živu glavu iznijeti, pa je i čuđenje ovih ljudi opravdano.

U Rataju se štab naše brigade smjestio u veliku kamenu kuću. Intendantura nam priprema za večeru pečeno ovčje meso. Najzad dugo očekivani zalogaj ljudske hrane. Štab Prve divizije, Koča i Fićo su nam gosti na večeri. Izišli su živi i zdravi iz Zelengore. Šaleći se kažu nam da smo ih lijepo počastili, samo da je to malo. Sliježemo ramenima, jer više nema, a ono što je bilo pošteno smo podijelili.

Naša brigada je dobila zadatak da se postavi na pravcu prema Kalinoviku, s tim da čuva prolaz drugim jedinicama, koje su nastupale iz Zelengore. Kamenite čuke Rataja i Miljevine, koje dominiraju kolskim putem iz pravca Kalinovika, su gole. Dva dana smo na tim položajima. Trpimo strahovit pritisak Njemaca, jer su valjda svjesni da im je to posljednja šansa da nam presijeku put. Avijacija bjesomučno bombarduje naše položaje. Ponovo trpimo velike gubitke, naročito od bombardovanja. Vrijeme je vedro. Junski dan je beskonačno dug. Zalud pogledaš u sunce, ono se tako sporo spušta zapadu, kao da je stalo u mjestu. Naši ljudi su stekli iskustvo da se od avijacije najbolje može zaštititi približavanjem što bliže neprijateljskim položajima. No ima i takvih terena gdje to nije moguće. Golu, oblu i ušiljenu glavicu pored ceste, koju držimo cio dan bombarduje eskadrila za eskadrilom. Kamen ljuto ciјuče. Ono malo zemlje diže se u prašinu. Kad se gusti dim eksplozije i prašine slegne, vidiš nastavljanje bitke istom žestinom.

U toj strahovitoj vatri od bombardovanja jedan mališan — borac, skupio se i napregao slabašno tijelo kao zapeti luk. Neko ga je upitao zašto se tako stiskao i napregao. Odgovorio je:

— Ako me pogodi, da otskoči.

Mladi život se borio za opstanak svim što je realno, a onda se volja za životom latila nerealnog, naivnog. Svejedno, mladiću je ostalo samo to da zategne mišiće, kako bi avionska bomba otskočila od njega. Nije ni pomislio da napusti golu

čuku, koju je branio sa svojim drugovima. Tu odmah iza njegovih leđa nalazi se most na Bistrici preko koga prelaze partizanske kolone noću i danju neprekidno.

Taj most je u zoni neprijateljske vatre. Situacija na njemu i oko njega je jeziva. Mrtvih ljudi i konja ima u vodi i oko mosta. Jedan konj je zaglavio noge u drveni pod mosta i ostao na njemu. Švapski mitraljezi su ga dokusurili, a gladni ljudi kako nailaze režu po parče mesa. Dok to rade meta su neprijatelju, ali teško je proći, a ne uzeti parče mesa. Uskoro na mostu nije više mrtav konj, nego njegov kostur.

I pored sveg krkljanca u kom se nalazimo primjećujemo da mnoge eskadrile iz pravca Sarajeva prelijeću preko nas i istresaju svoje tovare tamo negdje na području Sutjeske. Potmula jeka para Zelengorom i stiže do nas. Znali smo da se to legendarni heroj Sava Kovačević bori za ranjenike. I pored sve težine situacije u kojoj se i sami nalazimo saosjećamo još s daleko težim položajem Treće divizije i naših ranjeničkih ešelona.

*

Tu negdje na području Miljevine, među mnogima ranjen je i dr Moni Levi, referent saniteta Sedme krajiške brigade. Jedna od onih malih bombi za žive ciljeve pala je ispred njega, izranjavila ga po cijelom tijelu i povrijedila mu oba oka. Vodili su ga sa zavezanim očima. On i svi ostali su mislili da je s njegovim vidom svršeno. Dr Levija smo svi voljeli i cijenili, ali malo je ko imao hrabrosti da mu priđe i porazgovara s njim. Nijesmo imali utješne riječi da mu je kažemo. Znali smo mu životni istorijat. Čim je završio medicinski fakultet otišao je na dugogodišnju robiju, kao komunist. Promijenio je mnoge kaznione, ostao tamo desetak godina i uoči rata izišao na slobodu. U partizanima, na prostranim livadama zaboravio bi se i šetao s rukama prekrštenim kao da su okovi na njima — tri koraka naprijed i tri natrag. Bilo nam je jasno da se to Levi šeta okovan po samici. Ratni napori za izmučenog robijaša bili su dvostruko teži, a sad i oči da izgubi. Šta mu se moglo teže desiti nakon svega zla koje je preživeo? Zar ne bi bila lažna svaka utješna riječ koja bi se rekla tom čovjeku? — činilo nam se tada.

KROZ POSLJEDNJI OBRUČ

Dosta brzo smo napredovali prema pruzi Višegrad — Sarajevo, sve manje napadani od neprijatelja. Avijacija je neprekidno pratila naš pokret, ali je njena aktivnost nešto manjeg obima. Iako smo prema pruzi išli kroz naseljene krajeve,

uspjeli smo samo djelimično da riješimo pitanje snabdijevanja jedinica hranom. Jelo se oskudno i opet samo meso. Situacija nam nije bila jasna i smatrali smo da je ofanziva još u toku i da ćemo osobitih teškoća imati na komunikacijama Sarajevo — Višegrad. Proklinjali smo puteve i pruge i činilo nam se da su ih zli duhovi gradili. Veliku opasnost nagovijestila nam je avijacija, kad smo stigli na brda više Prače. Dugo su nas i teško bombardovali.

Od Štaba Prve divizije, u čiji sastav smo se ponovo uključili, dobili smo zadatak da kao čelna kolona izvršimo proboj preko ceste i pruge. Treći i 4-ti bataljon vodili su jaku borbu na cesti. Trećem je pošlo za rukom da zaplijeni nekoliko kamiona i nešto oružja i municije. Vozila su bila zapaljena na licu mjesta, a oružje i municija su nam dobro došli. Osiguranja su vodila borbu lijevo i desno, dok se glavnina prebacivala preko pruge i ceste. Stajao sam duže na cesti dok je kolona preko nje prelazila. Ma koliko umorni i iznureni partizani neobično brzo prelaze ceste, prosto ti se čini da je ne dodiruju, kao da je žarom posuta. Čudno mi je bilo zašto ljudi žure da što prije pređu i kad se nalaze na čelu kolone, jer ako se radi o otsijecanju, onda je lakše ostati s glavninom, nego u sastavu manjih djelova biti na drugoj strani.

Među partizanima Sedme brigade našlo se i takvih koji su nakon više od mjesec dana najvećih teškoća našli u sebi snage da uz strme strane s puta iznose svoje drugove teške ranjenike na plećima. Jednog od tih sam upamtio. To je bio Dušan Poprženi. Gledajući ga kako sam na leđima nosi čovjeka teškog koliko i on mislio sam: nije fraza ono što često govorimo — da nema sile koja nas može uništiti. Dušanu Poprženu i drugima niko nije naređivao da čine to što su činili.

Naša akcija na pruzi je uspjela. Pruga je razrušena i blindirani vozovi, koji su došli da intervenišu, ne pretstavljaju veliku opasnost za prelazak naše vojske. Doduše to smo platili novim gubicima. Poginuo nam je Nikola Vještica, komesar čete iz Pljeve, prvi Šolajin borac. Njegovo oružje donijeli su drugovi i predali njegovom maloljetnom bratu, koji je bio u našoj brigadi. Poginuo je i popularni komandir čete Đurađ Zrilić iz Sokolova, koji je dovde junački vodio svoju četu.

Sa kolskog puta Višegrad — Sokolac izviješteni smo od naših prethodnica, da na tom putu nema neprijateljskih snaga. Ipak smo poslali jače zasjede i prema Sokolcu i prema Višegradu. Zasjeda prema Višegradu imala je više sreće. Naišli su domobranski kamioni sa svježim hljebom, koji je pečen u Višegradu i vožen za snabdijevanje garnizona u Sokolcu. Dragocjenijeg plijena nije moglo biti. To je valjda prvi hljeb koji su partizani očima vidjeli od početka neprijateljske ofanzive. Bilo

ga je dosta i oni koji su ga zarobili smatrali su da mogu nešto više da se počaste. Zbog toga je kasnije bilo raznih nezgoda za njih.

U istim kamionima nađena je i pošta. Partizani su napunili džepove domobranskim pismima. Od kuća im je pisala rodbina o svojim sitnim svakodnevnim brigama. Našim ratnicima bio je smiješan jezik tih pisama i te sitne ljudske brige. Najgrublja stvarnost u kojoj su se nalazili već dugo vremena, pomjerila je naše shvatanje daleko od običnog. Osobito su bila smiješna ljubavna prenemaganja u nekim pismima. Bilo mi je jasno što su se partizani smijali tim pismima.

Prije rata sam volio da čitam romane. Katkad nijesam mogao ispustiti knjigu iz ruke dok je ne pročitam. Za vrijeme rata bilo je, iako rijetko, i takvih prilika da nađem negdje knjigu o kojoj sam slušao. Uzimao sam je i dugo nosio do stvaranja povoljnijih uslova da bih je mogao čitati. Takvi uslovi su nastajali, ali začudo knjiga mi je ubrzo postajala dosadna. Činilo mi se da svi pisci pišu dosadno, preopširno. Sukobi su bili blijedi i slabi, problemi sitni. Takvu knjigu sam ostavljao nedočitanu, s tim što sam u drugoj prilici uzimao drugu. Ali činilo mi se da su sve jednako dosadne i zato sam ih ostavljao sve nedočitane. Najzad sam sebi odgonetnuo ovo raspoloženje prema knjigama i piscima. Ljudske tragedije, koje svakodnevno gledaš sopstvenim očima, živiš s njima i u njima, i dinamika događaja u kojima si, zasjenjuju ti to što je čovjek uzimajući iz života i mašte mogao prenijeti na papir.

Iako nas neprijatelj nije ostavio na miru, izvanredna manevarska prostorija istočne Bosne pružila nam je mogućnosti da prihvatamo borbe samo pod za nas povoljnijim uslovima. Istočna Bosna bila je ratom prilično opustošena, ali nas je i nahranila iako je to bilo prilično teško. Strah od gladi je djelovao kod mnogih i onda kad su se fizički zasitili. Bilo je i onih koji su u tom otišli vrlo daleko. Dođe ti u jedinicu i moli da mu se dâ nešto hrane. Davali smo i ne sjećajući se o čemu se radi. Upravo, pretpostavljajući da je naša brigada u povoljnijem položaju, zato što smo na ovu prostoriju izbili kao čelo kolone.

U nekom glasinačkom selu došla su jednog dana trojica boraca i molili.

— Druže, četiri dana nijesmo ništa jeli...

Naredio sam ekonomu da im odmah da hranu. Na to se jedan naš kurir šeretski smijao, namigovao mi i pokazivao neprimjetno na njihove prilično velike ruksake. Zaista je bilo sumnjivo. Rekao sam im da skinu ruksake. Nakon oklijevanja skinuli su. Njihovi ruksaci su zaista bili preopterećeni hranom.

Bilo je svega: i hljeba i sira i pekmeza i mesa i brašna i to u svakog pozamašne količine. Objasnili su da ih nije prošao strah od gladi. Nesumnjivo to je mogao biti jedini razlog.

NESHVATLJIVA VITALNOST

Dvojicu Janjana, Miroljuba Sakana, komandira čete, i Vasa Marjanovića, vođu teškog mitraljeza — zatekla je Peta ofanziva u Centralnoj bolnici u Pivi. Obojici je bila amputirana po jedna noga iznad koljena. Rane su im bile zaliječene, ali su kao teški invalidi ostali u bolnici. Nakon katastrofe koju je preživjela Treća divizija na Sutjesci, ova dvojica su nastavili put za nama na po jednoj nozi. Iskusni ratnici su se vješto provlačili kroz njemačke položaje. Hranili su se svim onim što se u pustim planinama moglo naći i poslužiti za ishranu. Neumorno se krećući pregazili su sve vode i gore i stigli svoju Sedmu krajišku brigadu u istočnoj Bosni.

Prvi put, nakon ofanzive, vidio sam ih u jednom selu gdje su bile dobro rodile trešnje. Obojica su se bili visoko popeli na jedno drvo s drugim zdravim partizanima i brali trešnje. Sišli su da se pozdravimo. Na naše čuđenje što da se oni, tako teški invalidi, penju po drveću kad im drugi mogu ubrati trešanja, odgovorili su:

— Najslađe je kad sam sebi ubereš, a to je sad za nas sitnica. Kad smo mi mogli iz Pive dovde doći i to kroz Njemce, šta je to onda popeti se na trešnju.

Radomir Šćepanović je u Sedmu brigadu došao iz Prve proleterske na dužnost zamjenika komesara čete. Bio je mlad, poletan, snažan i lijep. Sve zadatke je primao sa smiješkom na usnama i ništa mu nije bilo teško. U borbama oko Brljeva bacačka mina je pala u njegovoj neposrednoj blizini i izranjavila mu čitavo tijelo. Rane ispod grudnog koša bile su tolike i takve da se činilo da mu se jetra vidi. Svi su mislili da su to smrtonosne rane od kojih se ne može preživjeti. Odnijeli smo ga u Centralnu bolnicu, više radi oduživanja posljednjeg duga prema drugu, nego da ga spasimo. Međutim, Radomir se jednog dana pojavio među nama u istočnoj Bosni. Bio je drugi čovjek. Na njegovom licu nije više bilo mladalačkog rumenila. Pričao nam je o tragediji naših ranjenika na Sutjesci, o svojim patnjama, dok je uspio da sa nezaliječenim ranama prođe toliki prostor koji je kontrolisao neprijatelj. Najzad je raskopčao bluzu ispod koje su se ukazali mnogi zavoji od zelenog lišća bokvice zakoreli od krvi još nezaraslih rana.

I drugi njemu slični su nas pristizali. Takva vitalnost koja pobjeđuje nemoguće nije bila samo izraz snage i borbe za život. Valjda je bila odlučujuća ratnička prekaljenost i volja za na-

stavljanje borbe, kako bi se ostvarili ideali za koje smo se borili.

Ubrzo nakon prelaska u istočnu Bosnu jednog dana dobili sno Naredbu, koju je svojom rukom napisao drug Tito. U Naredbi je stajalo da se Sedma krajiška brigada po svom držanju i hrabrosti pokazala dostojnom da definitivno uđe u sastav Prve proleterske divizije, kao treća brigada te divizije.

Veće priznanje se nije moglo dati. Preživjeli borci su bili ponosni na odluku Vrhovnog komandanta. Oni nijesu iznevjerili svog prvog komandanta, legendarnog Šolaju. Imali su u rukama svjedočanstvo da su se pokazali na svim poljima dostojni najboljih boraca i njihove jedinice dostojne najboljih naših jedinica. Taj ispit je položen u najtežem periodu naše borbe na život i smrt. Mogli su se s ponosom vratiti svojoj Krajini, koja ih je poslala daleko od svojih kuća da se bore za slobodu. Na tom stravičnom putu mnogi su ostavili svoje kosti, ali su pobijedili neprijatelja, da bi naši narodi mogli živjeti u slobodi. Među njima su pali mnogi divni junaci, rukovodioci jedinica od Ustanka: Nikola Vještica, Božo Roljić, Pavle Džever, Đurađ Zrilić, Milan Stupar, Mile Kecman, Tomić, Miljuš, Olić, Kospić, Jaćimović i mnogi drugi.

Mijuško ŠIBALIĆ

DESETA HERCEGOVAČKA

ovlačeći se uoči Pete ofanzive iz revira Nevesinja, prema Ulogu i Čemernom, Deseta hercegovačka brigada, sa svojih šest bataljona, baterijom topova i Omladinskom četom — svega oko 1.240 ljudi, počela je svoj borbeni put u vidu kruga da bi se na koncu ofanzive ponovo vratila tamo odakle je i pošla.

ODBRANA OTSEKA RAVNO

13 maj. Dolazeći preko Zelengore, Vučeva, Mratinja (iz Mratinja je brigada krenula 12 maja) i Plužina, smenjujemo delove Prve dalmatinske brigade na otseku Ravno. Glavnina ove brigade ranije je pošla preko sela Brezne ka Nikšiću. Naš je osnovni zadatak da zatvorimo pravac Gacko — Ravno — Goransko. Obren Ivković[1] odmah kreće ka Goranskom. Da li će tu ostati ili ide dalje — ne znamo. Valjda je nekom povereno osmatranje pravaca preko planine Golije koja nas razdvaja od nikšićkog otseka i naših snaga na njemu.

Ovde smo samo sa četiri bataljona. Naši 1-vi i 5-ti bataljoni, koji su ostali u Suhoj i Vrbnici, na zatvaranju pravca Sutjeske prema Foči i od Lelije i Konjskih Voda ka Zelengori, dobili su naređenje da krenu za nikšićki otsek, preko Pivske Planine i Javorka.

16 maj. Pošto nam je juče stigao 4 bataljon, brigada je posela 2 bataljonom Knez-Strane i Kućetine, 3-ćim šumu južno,

[1] Obren Ivković, zamenik komandanta Prve dalmatinske brigade.

do Šejtan-Kule, a 4 bataljonom Hadžića Poljanu — Javorov Vrh i Zmijski Krš, pripremajući se za odlučan napad na četnike. Patrole izviđaju široko na krilima, prema Izgorima i Kazancima, uz jače frontalno obezbeđenje prema Ledeniku i Trešteniku. Naš 6 bataljon je po naređenju štaba divizije upućen pre dva dana ka Nikšiću, u sastav grupe ostalih naših bataljona na tome otseku.

Podataka o široj situaciji nemamo. Isto tako, nemamo ni sa kim veze ni levo ni desno. Osećamo se usamljenim. Zato šire izviđamo i čvršće se i uže obezbeđujemo. Sva naša rezerva su baterija topova, Omladinska četa i kuriri.

Pokušaji da dublje izviđamo jačim delovima nisu uspeli. Četničke grupe su tako budne i guste da smo se radije odlučivali slati pojedine obaveštajce ka Ulogu, Nevesinju, Gacku i Planoj.

Sva naša nastojanja da se ukopamo u osnovi su propala. Doduše, u celoj brigadi imamo valjda svega desetak ašovčića i možda još toliko pijuk-sekirica. Sa zidanim i otvorenim natpovršinskim bunkerima ide nešto bolje, mada su oni uočljiviji.

17 maj. Otkako smo došli na Ravno preganjamo se i vodimo gotovo neprekidne borbe sa četnicima. I to svaki dan, čas danju, čas noću. Njihov broj je ozbiljno porastao. Pre neki dan bilo ih je preko 1.000. Naknadno su im stigla i znatna ojačanja. To nas još više iznurava. Nikad sna kako treba. Niti popariti odelo kako valja. A u ovo doba vaši su veća opasnost od četnika. Tifus još nemilice hara u vojsci i na terenu. Partizansku burad čuvamo kao i topove. Ona su nas spasla; imali smo vrlo malo obolelih.

Četnike nije teško poterati. Ali se ne daju baš lako opkoliti. Čim ih prestanemo goniti evo ih opet, pripucavaju iza leđa. Noćas smo ih razbili na Ledeniku i Trešteniku, goneći ih preko sela Lipnika i Jasenika. Uveče su se ponovo za nama vratili. Gonili smo ih pre toga u dva maha čak preko Ponikava i Samobora. Upadali smo i u Avtovac, ali badava. Pošto se vratimo na stare položaje, eto i njih nazad.

18 maj. Noćas smo naprazno napali Ledenik i Treštenik. Četnika je nekud nestalo. Čudnovato?

Rešili smo da glavne snage odbrane ipak pomerimo napred. Drugi bataljon prelazi na Mramor sa četom na Orlovcu, 3-ći na Treštenik, a 4-ti na Ledenik i Jablanov Dol. Prednji delovi su u zasedi na Vučjoj Jami i Koviocu.

Uveče su stigla dva izveštaja, jedan iz Izgora, a drugi iz Dulića, da su se pojavili Nemci sa motorizacijom u Planoj

i Nevesinju. To nas nije baš zabrinulo niti uznemirilo. Ne zato što su možda i donosioci bili nedovoljno pouzdani, već valjda više zato što smo navikli da se u zadnje vreme uvek neko oko nas mota i obleće. A u ovom našem ratu i tako se vrlo često malo vodilo računa ko je tamo i ko se sve kreće dalje od nas. Navikli smo odavno da se savršeno mirno odmaramo i isto tako ratujemo u uslovima neprekidnog okruženja. A da li se u ovim prilikama uopšte zna ko je okružen, a ko okružuje? Naredi se jednostavno da probiješ, da zauzmeš ili uništiš, pa ma kako i koliko bio snažan i mnogobrojan protivnik. I uvek se ide sa verom u uspeh. I redovno pobeđujemo.

19 maj. Ovo je prvo prepodne da na frontu vlada relativna tišina, bez manevrovanja i pucnjave. Čuje se samo lakša borba prema Avtovcu. Kakva retkost! Valjda pred novu buru. Četnici su još od sinoć nekud nestali. Ah, ti četnici. Ima li od njih igde gore vojske? Ništa od njih ne možeš zapleniti do koju vašku, praznu torbu i pušku ili pocepane opanke. A itekako nam znaju potrošiti municiju. Istina, imamo je dosta u zalihi. Samo u komori brigade — 12 tovara. I bataljoni imaju bar po 1—2 tovara. Fišeklije boraca su usto pune. Ima ih koji nose i po 5—6 bombi. Ali municiju valja uvek štedeti. Pre svega sada, kad je imamo dovoljno. Zapleniti u proseku bar onoliko koliko se potroši, nepromenljiva je deviza naše borbe.

Posle podne pojavili su se iznenada Nemci. Potisnuvši lako naše zasede sa Vučje Jame, a nešto posle i sa Kovioca, Nemci su odmah produžili energičan napad na Treštenik i Ledenik. Naši iznenađeni bataljoni prihvatili su borbru, ali ne do kraja. U sumrak su Nemci izvršili opšti juriš i odbacili naše snage. Najpre sa Ledenika, zatim sa Treštenika i Mramora. Ali su ovaj uspeh platili mnogim žrtvama. Valjda su nas zato i onako malo i mlitavo gonili.

Jedinice javljaju da je na drumovima u Gatačkom Polju osmotren gust automobilski saobraćaj u oba pravca. Italijanske »Savoje« češće nas preleću, ali ne otvaraju vatru.

Zbog neizvesne situacije odlučujemo se da ove noći izvučemo 3 bataljon u rezervu — u s. Lisinu; 2 bataljon da posedne front prema selu Krivom Dolu, od Kućetina do Šejtan-Kule, sa četom na Orlovcu; 4 bataljon da preuzme i deo fronta 3-eg, braneći se na taj način na liniji kolibe Hadžića Poljane — Javorov Vrh, sa osiguranjem na Zmijskom Kršu. Izviđamo dublje ka Izgorima i preko Vučje Bare.

Uveče, ponovo sa terena dobijamo jedan pa drugi izveštaj da su Nemci stigli u Kifino Selo, Gacko i Planu. Četnici su se razbežali. Njihov se front raspao. Neke od njih Nemci su pri-

tvorili. Ne razumemo postupak Nemaca prema četnicima. Do juče su to bili čvrsti saveznici.[2]

Od Šegrta[3] smo dobili obaveštenje da je grupa naših bataljona stigla kod Nikšića. Smenili su delove Druge proleterske brigade i organizuju odbranu pravca Nikšić — Javorak — Brezna — Župa Pivska. Peti bataljon je u rejonu Gornjeg Polja — na M. Brezoviku i Virovštaku; 1-vi bataljon je na Šišmanu i Pišteti, a tek pristigli 6-ti poseda za odbranu rejon Lipova Ravan — Jasenovo Polje, zatvarajući klanac Surdup.

Nerado smo primili ovu vest. Na Ravnom, prema tome, ostajemo samo sa tri bataljona, Omladinskom četom i baterijom topova. Vidimo da će brigada ostati pocepana za ovaj period. Podeljena je čak ravnomerno, »da ne kriva ni tamo ni amo«. Čini nam se da bi bila korisnija obratna odluka — da se vratio Šegrt k nama. Čemu ovo cepanje na takvom otstojanju? Naravno, nismo to predložili. Nemajući pojma šta se drugde događa, takav predlog bio bi i neumesan, možda shvaćen i kao malodušnost, a takvi nismo.

20 maj. Zorom Nemci otpočinju napad jakim snagama. Ovog puta i snažno podržani artiljerijom. Napadaju u više talasa, gustim strojevima. Ima ih 2—3 puta više od nas. Posle uporne borbe koja je trajala čitavo prepodne, potisnuvši prethodno naše borbeno osiguranje, Nemci su najzad podišli Hadžića Poljani i Kućetinama. Pokušaj Nemaca pred noć da jurišem zauzmu Hadžića Poljanu i Kućetine nije uspeo. Svojski su se branili 2 i 4 bataljon. Na Javorov Vrh bili su Nemci delimično iskočili, ali ih je 4 bataljon zbacio u protivnapadu. Ovaj njihov neuspeh povukao je i ostale delove nazad, te su Nemci konačno morali da otstupe u neredu, zanoćivši na liniji Mramor — Treštenik — Ledenik. Na bojištu je ostalo više mrtvih Nemaca. Naročito na otseku Krivi Do i Javorov Vrh, gde je teren pretežno čist, sa malo zaklona i gde smo na vreme zgusnuli unakrsnu vatru.

Ostavljajući jače borbeno osiguranje prema neprijatelju, naši su bataljoni zanoćili na starim položajima Kućetine — Javorov Vrh. Treći bataljon je još u rezervi, baterije topova na Šejtan-Kuli, a brigadna bolnica i Omladinska četa u selu Osojni.

---

[2] Pretpostavljajući da će se pri eventualnom savezničkom desantu na jadransku obalu četnici pridružiti Saveznicima, Hitler je početkom 1943 doneo odluku da se četnici razoružaju, o čemu je izvešten i Musolini 15 maja iste godine. — Prim. red.

[3] Vlado Šegrt, komandant Desete brigade, neposredno je rukovodio grupom bataljona Desete brigade kod Nikšića

Začudo, mada su znatno nadmoćniji, Nemci ne preduzimaju obuhvat, već uglavnom lupaju frontalno, duž puta Avtovac — Ravno. Predveče, pošto se bila uklinila njihova glavnina u Hadžića Poljane, ukazala se vrlo povoljna prilika da ih odlučno napadnemo, možda i uništimo. Međutim, nismo se usudili da rizikujemo. Za uništenje tolike grupe trebalo je više snage i vremena, čak i pošto bismo ih okružili. Ili, bar da je bojište dalje od druma. Avtovac je bio udaljen svega 10—12 km, a podaci o neprijatelju u dubini veoma nejasni, te bi nas mogućna brza ojačanja pešadije i tenkova sa te strane mogla dovesti u veću nepriliku.

Iz štaba divizije nam skreću pažnju da svestrano izviđamo i hitno javljamo novosti. Sumnjaju da su ispred nas Nemci. Više veruju da su to domobrani ili ustaše. Čudi nas ovo nepoverenje. Dosada tako šta nije se događalo. Pišemo nov detaljan izveštaj o situaciji kod nas. Za svaki slučaj, zahtevamo od bataljona da se ponovo dobro proveri sa kakvim neprijateljem imamo posla.

Za noćas planiramo napad na Nemce. Uvešćemo i rezervu — 3 bataljon. Želimo da iskoristimo njihov današnji neuspeh, da im poremetimo što više planove i smanjimo udarnu snagu za sledeće dane.

21 maj. Naš noćni napad uspeo je samo delimično. Drugi bataljon je napadao Mramor, 3-ći Treštenik, a 4-ti Ledenik. Sva tri bataljona bila su nečujno i u silovitom naletu iskočila na neprijateljske položaje. Noćna tišina se prolomila od silnog treska stotina bombi na najbliže bunkere na čitavom frontu. Treći i 4 bataljon čak su se i dublje uklinili. Međutim, napustivši prednje bunkere, Nemci su se brzo pribrali i brzim i energičnim protivnapadom zbacili naše bataljone, čiji su se borci bili isuviše zabavili oko njihovih ruksaka. Bilo je obostranih žrtava. Mi smo imali oko 20 mrtvih i ranjenih, pretežno iz 4 bataljona.

Kad smo se uzoru vratili na polazne položaje, ostavili smo i 3 bataljon u prvom borbenom redu. Drugi je ponovo poseo Kućetine, sa četom na Orlovcu, 3-ći levo od njega, prema Krivom Dolu, do Šejtan-Kule i Hadžića Poljane i 4-ti na liniji Hadžića Poljana — Javorov Vrh — Zmijski Krš. Na taj način ostajemo na ovom pravcu bez ikakve rezerve.

Pred podne Nemci ponovo kreću u napad. Ovog puta nešto šire nas natkriljuju. Izvukli su nešto iskustva od juče. Desnim krilom idu sa Jablanovog Dola, a od Lebršnika niz Knez-Strane napada gatačka ustaška milicija.

Današnji napad podržava ne samo artiljerija, već i avijacija. Po desetak »Štuka« je skoro neprekidno iznad nas. Druge odlaze na istok, valjda ka Foči.

Pokušaj nemačkog opšteg juriša na celom frontu slomljen je još u početku masovnom bliskom i dobro usmerenom vatrom naših bataljona. Nemci i njihovi izviđački psi, koje su sobom vodili, ostali su prikovani za zemlju sve do noći. Isto tako im je propao i nov pokušaj da obuhvatom zauzmu Javorov Vrh, u kom pravcu su napadale i najjače snage. Brstina[4] i Šakotić[5] odlučno su sarađivali i uspešno su se održali na položajima.

Nemci su ponovo imali osetne gubitke. Morali su većinom preko čistine da napadaju, da se povlače i ponovo napadaju. A to ne može proći olako kad se vrši u bliskoj vatri branioca koji precizno gađa. Naši gubici nisu veliki.

22 maj. Danas je relativan mir na frontu. Izgleda da su Nemci malo ošamućeni od jučerašnjeg neuspeha. Samo izviđaju i valjda spremaju nov udar. Mi takođe sređujemo redove i odbranu. Drže se konferencije po četama, pretresaju se dobri potezi i slabosti iz proteklih borbi.

U sumrak je stiglo od Čemerna na Ravno više od 1.000 Nemaca. Znači — stižu im pojačanja. Eto uskoro novog napada. Najviše strepimo za krila i bokove. Nemamo baš nikakvih podataka o situaciji levo ni desno.

23 maj. Oko podne Nemci ponavljaju napad, no ovog puta znatno manjim snagama, »Štuke« nam se ne skidaju sa glava. Nije ih mnogo, po 3—4, ali tek što jedne odu, evo novih.

Opet su najjače delove uputili frontalno. Ovog puta na Šejtan-Kulu. Međutim, svi su njihovi napadi ponovo zamirali u onih zadnjih 200 m. Danas se potpuno ponovila jučerašnja scena, samo u manjem obimu. Njihov obnovljeni napad isto tako je propao kao i onaj jučerašnji. Silno se brane naši bataljoni. Ako se Nemci negde preko dana i ukline, prve ih noći naši bombaši izbacuju. Čudan je ovaj »šturmbandfirer« Han. Mi neprekidno strepimo za gole bokove, a on se grupisao, pa uvek isto — pravo čelom o zid.

U bojevima zadnjih dana pali su mnogi Nemci. Okršaji su bili veoma žestoki pa nekako nema zarobljenih. Niti se ko predaje. Je li to slučajnost ili je takva ova operacija? Bataljoni nikako da nam pošalju živog Nemca, iako se stalno gušaju sa njima. Najzad nam šalju neke podatke iz legitimacija, koji

[4] Dušan Brstina, komandant 4-og bataljona.

[5] Radovan Šakotić, komandant 3-eg bataljona.

očito govore da su pred nama delovi SS divizije »Princ Eugen«. Možda i još neke druge? Usto, naši obaveštajci javljaju da su 19 i 20 maja kroz Dugu prošle veće kolone Nemaca i komore ka Nikšiću. Iz Čemerna i Izgora javljaju naši odbornici da su Nemci i tamo stigli. Došli su preko Vrbe i kroz Borač. Ima ih mnogo i u Ljubini i Vrbnici. Ove vesti se ponovo potvrđuju. Računamo da je pred nama, na Ravnom, oko 2.000—2.500 Nemaca.[6] Šta se zbiva pozadi planine Golije i Bioča — ne znamo.

O svemu hitno izveštavamo štab divizije. Napominjemo da je neprijatelj suviše nadmoćan i da dalja odbrana ovih položaja ne zavisi samo od nas. Uostalom, oni nas mogu jednostavno zaobići i manevrom prisiliti na povlačenje. Ipak ne smemo nipošto dozvoliti da nas okruže. Obaveštavamo i Šegrta kod Nikšića.

Umesto odgovora sa radikalnijim rešenjem, realnijim zadacima i perspektivom, dobijamo samo kratko naređenje da položaje i dalje branimo po svaku cenu. Osim toga, od nas se još uvek zahteva da zarobimo i pošaljemo žive Nemce. Imamo utisak da se donekle sumnja u prisustvo Nemaca na našem otseku. U svakom slučaju, vidimo da naši viši štabovi još nemaju dovoljno jasnu pretstavu o snagama neprijatelja, a naročito o njegovim planovima i osnovnim namerama. To nas čudi. Čak nas i brine. Bojimo se da ne zakasne bitne odluke za naša dalja dejstva. Već puna dva dana jasno osećamo dah nove ofanzive i uporno ukazujemo na nju, ali još uvek ne vidimo sigurno da su reagovanja pretpostavljenih komandi u skladu sa novonastalom situacijom.

Oko podne stigli su Rade[7] i Ljubo[8] u Orah i stavili se na raspolaganje radi ojačanja i čvršćeg zatvaranja ovog pravca. Njihova brigada treba da stigne do mraka.

Brzo smo se složili da još iste noći razbijemo i odbacimo Nemce prema Avtovcu. Računamo da su iznureni, bez dovoljno uređene odbrane i sistema vatre i da će biti iznenađeni našim protivnapadom, napose, njegovom snagom, silinom i manevrom.

Odlučili smo da, zaobilazeći prikriveno neprijateljska krila, naročito prirodne bastione Treštenik i Ledenik, i ostavljajući za pritisak s fronta samo naš 2 bataljon, glavnim snagama obuhvatimo Nemce dublje, sa oba boka — Sedmom bri-

---

[6] Borbena grupa »šturmbandfirera« Hana, sastava: 2 bataljon 13 ili 14 puka SS divizije »Princ Eugen«, 2 bataljon 738 puka 118 divizije, brdski artiljeriski divizion i gatačka ustaška milicija.

[7] Rade Marjanac, komandant Sedme krajiške brigade.

[8] Ljubo Babić, politički komesar Sedme krajiške brigade.

gadom sa severa, a Desetom sa juga. Tačno u 23 časa treba otpočeti snažan koncentričan napad u pozadinu neprijatelja, opštim pravcem ka selu Berušici. Po razbijanju treba ga goniti samo manjim delovima.

Čim je pao mrak, krenuli su bataljoni Desete i svega jedan iz Sedme brigade. Ostali krajiški bataljoni nisu ni stigli do sela Oraha, a noć je već poodmakla. I sam Marjanac je precenio mogućnosti svojih Krajišnika. Maršuju oni gotovo bez predaha sve od Kolašina. Pošto se videlo da će Sedma brigada zakasniti — čemu su uzrok suviše mrkla noć i loš teren, a pre svega zaista veliki umor koji je ta brigada nosila u nogama — protivnapad je obustavljen. Neki bataljoni jedva su stigli da se do zore vrate na polazne — odbranbene položaje.

Sedma brigada je zanoćila u rejonu sela Zukva — Kućetine, a Deseta na položajima — u šumi, južnije od Šejtan-Kule i Zmijskog Krša.

Dobijamo obaveštenje od Šegrta i Crnog.[9] Naši bataljoni kod Nikšića imali su takođe jačih okršaja sa Nemcima. Iznenadili su ih pojavom iz Duge. Nemci su bili još više iznenađeni našim prisustvom tamo. Imali su i veće gubitke. Nisu ni naši prošli olako. Stradale su i neke naše komore.

Svi izveštaji sporo stižu, iako ih nose oprobani kuriri — konjanici. Šteta što nemamo radiosredstava. Brža veza uštedela bi nam vrlo često mnogo krvi i napora. A još više po ovom bespuću.

24 maj. Na frontu vlada relativno zatišje. Umorne su obe strane. Čuje se samo povremena pucnjava onih što nasilno izviđaju i odmeravaju snage za sutra. Već šesti dan se neprekidno rvemo sa Nemcima. A noge još pamte Četvrtu ofanzivu. Rešili smo da noćas jednom i mi mirujemo. Zbog toliko nužnog sna i odmora.

Dobivši pouzdane podatke o (za nas sumnjivom) kretanju Nemaca kroz Dugu i o njihovom prisustvu kod sela Krstaca i Višnjića Dola, izvlačimo odmah Sedmu brigadu[10] sa otseka Ravno, rokirajući je više na otsek planine Golije. Računamo da će se tamo pre i bolje odmoriti. Brigada se komotno razmestila u rejonima Radojčića, Smriječnog i Goranskog, izviđajući naročito preko Komanskih Koliba i Zavodišta ka Višnjića Dolu, dok je naš 2 bataljon preuzeo njen deo fronta na Kućetinama. Ne računajući Sedmu brigadu, kao jaku dublju rezervu prema Desetoj brigadi, otsada će na otseku Ravno

[9] Vaso Miskin Crni, zamenik političkog komesara brigade.

[10] Brigada je imala svega tri bataljona — 1, 2 i 4 bataljon.

ostati, kao bliža slobodna rezerva, jedino dva topa, nekoliko bacača, desetak kurira Desete brigade i Omladinska četa.[11]

Na ovaj način bio je dosta dobro obezbeđen naš levi bok, dok je desni — prema Izgorima i planini Bioču — i dalje ostao nezaštićen i osetljiv. Pomalo računamo i sa pogrešnom pretpostavkom da neprijatej valjda neće ići i po takvim vrletima kakva je planina Bioč. A možda su tamo već stigle kakve naše snage? Kakva šteta što malo poznajemo situaciju! Kad bismo imali samo još jedan bataljon! Postavili bismo ga daleko — prema Izgorima. Čudno je to. Koliko god se ima bataljona, skoro redovno nedostaje još samo jedan.

U sumrak se štab brigade spustio u selo Orah. »Štuke« noću ne mogu da tuku. Inače, naš štab je redovno u kućama, pa i po danu, ako ih igde ima u okolini. Rizikovali smo često i nije nas čitavog rata nikad pogodilo. A na otvorenom umalo da svi nastradamo u dva maha — kod Studenih Vrela i Nevesinja.

Ovog puta ipak nismo po danu mogli ostati u selu. Orah je danas bio triput bombardovan. Sreća naša što nismo bili tvrdoglavo dosledni. Čekajući večeru, sedimo oko ognjišta i pričamo.

Tek što smo zaspali, otvori se paklena borba na Trešteniku, a zatim se zapali ceo front. Tutnjava nikako ne prestaje, ali se i ne primiče. Požurismo do 2-og bataljona. Ni oni ne znaju šta se događa. Naši još uvek ćute i čekaju. Možda su se i Nemci usudili da pokušaju sreću sa noćnim napadom? Ćute i ostali bataljoni. Intenzivna nemačka vatra nije prestala sve do praskozorja. Nisu ni napadali. Propade nam odmor ove noći. Ipak, ugrabili smo bar nešto.

Docnije smo saznali za pravi uzrok nemačke panike ove noći. Za vreme dana je Meha Trbonja, sa još nekoliko svojih »ahbaba«, uočio jedan izdvojeni nemački bunker na Trešteniku, tek ozidan od kamene suvomeđedine. Tražili su odobrenje da te noći oni idu u patrolu, i naravno, bili su poslati. Privuku se oni bunkeru i, budući iskusni bombaši, začas ga unište i uskoče u njega. Ruksake, kao glavni objekt napada, pokupe, ospu usput još mašinkama i povuku se odmah nazad. Kažu da su u ruksacima našli municije, konzerve, salame, hleba, čokolade i limuna. Rat se ratom hrani.

26 maj. Juče zorom Nemci su svim snagama otpočeli metodičan napad na položaje Desete brigade, sistematski i neprekidno podržavan jakom artiljeriskom vatrom. Iako je tek bilo svanuće, »Štuke« su već tukle. Ovoga puta manje poza-

[11] Omladinska četa, sastavljena pretežno od dece stare 13—15 godina, služila je isključivo za zaštitu bolnice i štaba brigade.

dinu, a više čete na vatrenim linijama. Najjači pritisak osećao se na Kućetinama i Šejtan-Kuli.

Dinamična borba trajala je skoro ceo dan. Redali su se upadi i obostrani protivnapadi, dok najzad nije prevladala masa neprijatelja. I pored dugotrajne i muške odbrane, 2 bataljon je morao konačno popustiti. Čvrsto prikovan s fronta, odbačen sa Orlovca i već neposredno ugrožen sa Knez-Strana, on je počeo da se povlači sa Kućetina prema Rudovoj Gori. Treći i 4 bataljon branili su se veoma žilavo do pred noć kada su, zbog proboja fronta na desnom krilu, i oni povučeni.

Neprijatelj je zanoćio na zauzetoj liniji selo Jasen — Rudova Gora — selo Lisina — Bogoševica — Vučja Bara. Naši bataljoni, prihvaćeni od dva krajiška bataljona na Paktinama, skupa sa njima su poseli kose na liniji Guja — Paktine — Međeđa, odmah prekoputa Nemaca.

Ponovljenim napadom Nemci su danas lako potisli nedovoljno sređene snage naše odbrane, ovladavši u toku dana i linijom Guja — Pakline. Nekoliko neprijateljskih aviona bacalo je pakete na Hadžića Poljanu.

Prebacivši zaostale delove bolnice i sve brigadne i nepotrebne delove bataljonskih komora preko reke Pive, u Pirni Do, naši bataljoni su još za videla zaseli na nove položaje: 2 bataljon na Šišmanu i Razvršju, braneći greben Panosa, sa jačim zasedama na Muratovici; 3 bataljon na Crvenoj Gredi; dva krajiška bataljona levo — do Apišta, zatvarajući prolaz za selo Smriječno, dok je naš 4 bataljon upućen na Obljaj. Štab brigade zanoćio je na odličnoj osmatračnici na Panosu.

Uveče dobijamo naređenje od štaba divizije da po svaku cenu povratimo izgubljene položaje. Cenimo da smo suviše slabi za takva dejstva. I — da su ona u ovom slučaju neopravdano riskantna. Frontalan protivnapad bio bi jedino mogućan, a on bi, s obzirom na ovako nepovoljan odnos snaga, bio besmislen. Za širi, pak, obuhvat neprijateljskih krila nema ni najosnovnijih uslova. Teren je gotovo nemogućan za kretanje. Svaki naš pokret preko planina, Žagrice i Bioča, radi eventualnog udara u levi bok neprijatelja, potpuno je isključen zbog neprohodnosti zemljišta. Uostalom, iz istih razloga vremenski ne bismo stigli da ostvarimo ma kakav širi manevar ni preko planine Golije. Osim toga, bojimo se pogoršanja situacije na Goliji, u kom slučaju bismo se našli u vrlo neugodnom položaju, a bila bi sasvim kompromitovana i zadnja mogućnost da se otsudnom odbranom pokuša sprečiti dalje nadiranje neprijatelja. I najzad, nikako ne želimo da se zapletemo u frontalne borbe sumnjivog ishoda, za koje bi vreme neprijatelj mogao da upadne iza naših leđa, u Goransko i Plužine, i da nas okruži

između veoma ograničeno prolaznih kanjona reke Pive, Komarnice i Bukovice. Zato smo odlučili da ne napadamo, već da se sredimo za odbranu. Bataljonima je naređena krajnja upornost. Međutim, i pored svih mera, intimno sumnjamo u potpun uspeh odbrane ako nas Nemci svim snagama odlučno napadnu. U svojoj odluci i predviđanju razvoja situacije izveštavamo štab divizije.

Na ovaj način, pravac za planinu Bioč i selo Mratinje bio je načet još u toku 25-og, a ostao je sasvim otvoren u toku 26 maja. Istina, pravci preko Bioča za Mratinje otvoreni su još od početka borbe sa Nemcima, te im novostvorena situacija ustvari i nije pružala nikakve nove mogućnosti.

POVLAČENJE NA PIVSKU PLANINU

Borbe na Ravnom bile su i za Nemce oštre i naporne. One su, kao neki magnet, od početka privlačile na sebe pažnju nemačkog komandovanja i nove nemačke snage. Usled toga Nemci su napravili kardinalnu grešku, ostavljajući prazan pravac Izgori — planina Bioč — Mratinje, odakle su skrenuli svoje snage prema žarištu borbi — ka Ravnom, što će imati dalekosežnih posledica, po nas svakako povoljnih. Upravo, jedan od osnovnih uspeha borbe naših grupa na otseku Ravno sastoji se baš u tome što su oni na sebe privukli nemačke snage predviđene za nezaštićeni mratinjski pravac. Ipak je čudnovato što Nemci još uvek ne uviđaju svoju grešku. Umesto da sada, dok je još vreme, smelo skrenu, makar i delom snaga ka Mratinju, oni će i dalje, uglavnom frontalno, gurati ka Goranskom i Plužinama. Valjda su i oni strahovali za svoje bokove, tražeći više oslonca na snage koje su im išle u susret od Nikšića.

27 maj. Sedimo na zapadnom grebenu Panosa, između Šišmana i Razvršja, sa štabom 2-og bataljona. Dogledom odlično osmatramo bojište, mada je tek zora. Pomalo je sumaglica i oblačno.

U selu Stabni se vidi oko 500—600 Nemaca. Izviđaju platoom ispod Suvobora, ka selu Sedlarima. Idu veoma lagano i oprezno. Očigledno od nečeg prezaju. Na grebenu Katinog Kuka, Suvobora i Kamenitog Pleća ne vidimo nikoga. U rejonu sela Radojčića je najjača neprijateljska grupa. Vidimo je kako zauzima i poseda polazne položaje za napad. Otprilike jedna četa penje se od Međeđe stazom prema Komanskim Kolibama. Između sela Radojčića i Međeđa, kod Koliba, gužva je najveća. Vidi se i nekoliko stotina konja, i još toliko seljaka, koje su Nemci poterali da im služe. Postavljaju artiljeriju na va-

trene položaje. Toliki konji ipak nisu samo zbog artiljerije. Ocenjujemo da mogu imati najviše 10—12 brdskih topova. A toliko nas je tuklo i dosad. Valjda ovoliki konji pripadaju komori cele napadne kolone.

Posle kraće artiljeriske pripreme, Nemci krenuše širokim frontom u napad. Naša odbrana držala se odlično sve do pred podne. Za to vreme Nemci su uspeli, mada uz znatne žrtve, tek da odbace naša borbena osiguranja. U dva maha bili su od našeg 2-og bataljona odbačeni sa ivice Panosa. Povremeno nailazi gusta magla pa teško osmatramo Obljaj i Ledenicu. S vremena na vreme ipak vidimo da se još čvrsto drži naš 4 bataljon. Otpoče slabija pucnjava i od Goranskog, ali duboko na planini Goliji — prema Višnjića Dolu.

Međutim, oko podne, posle snažne artiljeriske podrške, napokon su Nemci izbili na Šišman, produžujući napad na Razvršje. U isto vreme probili su front i kod Muratovice, duž puta Radojčići — Smriječno. Naš 2 bataljon počeo se osipati nazad, preko grebena Panosa, 3 bataljon i jedan krajiški rokiraju se severno od sela Smriječna, dok je 2 krajiški bataljon odbačen prema Ploči, ka našem 4 bataljonu, koji se još držao na Obljaju. Na taj način naša odbrana bila je već probijena, i to baš tamo gde je bila najjača i najgušće posednuta. Novih rezervi nije bilo da je podrže, niti je bio u izgledu dolazak drugih snaga s one strane Pive.

Potisnuti smo s fronta, neuredno se povlačimo, a čvrstina bataljona je poljuljana usled otsudne bliske borbe i dočeka neprijateljskog juriša. Nemamo rezervi, a bez njih ni mogućnosti za kakvu aktivniju intervenciju. Veze ni sa kim, ni levo ni desno. Sa svih strana pritešnjeni smo na uskom prostoru neprohodnim kanjonima reka Vrbnice, Bukovice, Pive i Komarnice i strahujemo za sudbinu sopstvenih prelaza u otstupnici. Nejasna nam je situacija na Goliji, ne znamo šta se dešava na planini Bioču, a najmanje kod grupe naših bataljona na pravcu prema Javorku i Nikšiću. U takvoj situaciji štab brigade je konačno izgubio i zadnju nadu da će se održati na ovom toliko važnom mostobranu. Doneta je odluka da se sve snage izvuku iz borbe i uz prihvat prebace noćas preko reke Pive.

Mada je bilo naređeno da se glavnine odmah izvuku, većina bataljona, osobito levokrilnih, bila je prinuđena da se duže vreme povlači pod borbom, u strelјačkom stroju. Najveće teškoće imali su naš 4-ti i jedan krajiški bataljon, otstupajući vrlo teško i sporo po bespuću ljutog krša Ledenice. Napokon, pred mrak, uneto je više reda u povlačenje, kada počinje i prelazak preko reke Pive.

U sumrak prelazi reku Pivu, kod sela Krstaca, najpre 2 bataljon Desete brigade. Tim pravcem prešao je, skupa sa njim, i deo štaba brigade, a znatno ranije brigadna komora, bolnica i baterije topova. Sve ostale snage izvršile su prelazak u rejonu Pivskog Manastira. U toku ove noći prešao je samo još jedan krajiški bataljon.

28 maj. Zorom Pivu prelaze kod Manastira najpre 3 bataljon Desete brigade i jedan krajiški bataljon. Nešto kasnije prelazi zadnji krajiški i najzad naš 4 bataljon.

Prešavši Pivu, naš 3 bataljon je odmah poseo položaje kod sela Borkovića, radi prihvata ostalih snaga.

Dok je naš 4 bataljon u zadnji čas prelazio jutrom reku Komarnicu, susrele su se na izvornom delu Pive tri nemačke kolone SS divizije »Princ Eugen«, koje su napadale — od Gacka, Višnjića Dola i Brezne. Prelazeći Komarnicu pod neprijateljskom daljnom vatrom, zaštitni delovi našeg 4 bataljona imali su četiri mrtva i nekoliko ranjenih. Uglavnom na suprotnoj strani kanjona. Da penjuća strana kanjona Komarnice nije bila pošumljena i da izvlačenje nije vatrom štitio naš 3 bataljon, gubici 4-og bataljona bili bi svakako mnogo veći.

Prešavši u Pivsku Planinu, brigada se razmestila u rejonu sela Borkovića, Boričja i Pišća, zatvarajući prelaze na reci Pivi od sela Plužina do Pivskog Manastira. Uhvatili smo konačno vezu sa Šegrtom. Najzad se, posle dužeg vremena, prikupio i sjedinio štab Desete i sama brigada. Ostala naša tri bataljona (1, 5 i 6-ti), posle zadnjih oštrih borbi u Pivskoj Župi, prebačena su kod sela Bezuja, takođe pod teškim uslovima, preko Komarnice, i sada brane prelaze od tog sela do Pivskog Manastira. U rejonu Desete razmestila se i Sedma brigada. Najzad, pretstoji nam jedna noć potpunog odmora, bez borbe i čarkanja.

Na taj način, posle devet dana neravne i krajnje uporne borbe i rvanja, već kritično pritešnjeni od Stabne, Gacka, Višnjića Dola i Brezne, konačno smo napustili Pivsku Župu. Za to vreme prosek neprijateljevog dnevnog nastupanja bio je svega 2 km. Definitivno je ugušen naš dosadašnji pravac i likvidiran zadnji deo našeg mostobrana na levoj obali Pive. Time je otvoren nov — mratinjski pravac i stvorena nova kriza, čak i za samu Glavnu operativnu grupu.

BORBE ZA JAVORAK

Našavši se jedna prema drugoj, razdeljene neprohodnim kanjonom Pive i Komarnice, obe strane uočavaju važnost Bioča i mratinjskog prelaza. Zato nastaje obostrana trka: ko će pre da posedne to važno područje.

30 maj. Maršujemo pored reke Pive ka Barnom Dolu. Još uvek se osećamo vrlo iscrpenim. Danas opet žurimo. Ko zna po koji put i koliko ćemo puta još ovako. Bar će se više odmoriti Dalmatinci. Njima smo juče predali front na Komarnici. Imamo zadatak da zajedno sa Sedmom brigadom zatvorimo pravac Miloševići — Javorak — Mratinje. Sedma brigada je krenula zorom istim pravcem ispred nas. Jedino njen 3 bataljon ide sa nama.

Pozadi brigade, stalno izostajući, maršuju brigadna bolnica i komora. Bolnica ima više od stotinu ranjenih i bolesnih. Otskora ljudi nerado odlaze u Centralnu bolnicu. Ni mi ih više ne šaljemo. Glavni problemi bolnice su lekovi, hrana i konji za nepokretne. Iako ranjenici čine za sebe i sami sve što mogu, ipak, svakičas moramo da šaljemo u bolnicu izvestan broj zdravih boraca da im se nađu pri ruci, bar onim najtežim. Ostavili smo im, radi zaštite, svoj 1-vi bataljon, a mi hitamo napred.

Sa nama nije jedino 3 bataljon. Ostao je pod neposrednom komandom Štaba Treće divizije, na otseku Krstac — Suvodo, zatvarajući prelaze na reci Pivi, kao i put od Plužina, obalom Pive, ka Mratinju.

Očekivali smo da ćemo bar sada, prviput od početka ove ofanzive, imati u ruci kompletnu brigadu. A evo, ona se ponovo cepa. I ne samo to. Jasno osećamo da će ovog puta odvojenost još duže potrajati.

Zato, u želji da 3 bataljon imamo svakako kod sebe, upućujemo molbu diviziji da nam ga naknadno što pre uputi.

*

Predveče stižemo čelom u Barni Do. Prilazeći mu, čujemo već nekoliko sati povremenu borbu oko Javorka, na planini Bioču. Zato hitno upućujemo sa čela kolone 2 i 4 bataljon na Javorak, preko Mratinja, da bismo što pre podržali Krajišnike. Pre sedam dana Sedma brigada je došla nama u pomoć, na Ravno. Sada mi žurimo nju da pomognemo. Išli bismo odmah i sa celom brigadom, ali je staza iz Mratinja preko Previje do Javorka tako uska i jadna, da bismo u ovoj mrkloj noći uzalud izgubili večeru i noćni odmor, a verovatno ne bismo s celom brigadom do zore stigli na Javorak. Zato smo odlučili da sa ostatkom brigade još večeras pređemo samo Pivu, noćimo u Mratinju, a zorom da krenemo na Javorak.

31 maj. Zora je, a Nemci avionima već tuku po Mratinju. Od bombardovanja smo imali nekoliko ranjenih. Kre-

ćemo na Javorak, gde su noćas već stigla naša dva bataljona. Odande se čuje omanja borbena huka. Žurimo, ali ipak se ide dosta sporo. Staza je vrlo teška, osobito od Previje. Mestimično se služimo i rukama. Pravo su čudo ovi naši bosanski konjići. Idu oni kud ni koza ne može. Samo mu pusti uzde ili oglav, pa da vidiš kako ide. Još da im je zobi! Nisu je videli odavno. Uglavnom se hrane bukovinom, a negde se nađe i malo trave. Ipak smo bateriju morali, bar zasada, ostaviti u Mratinju. Neka naknadno pokušaju izići, ako budu mogli.

Usput nailazimo na desetak odbačenih sanduka puščane municije. Povremeno se čuje samrtno stenjanje ili potmulo rzanje ugruvanih konjića, negde na dnu ovih aluga. To su jasni tragovi ubrzanog marša Sedme brigade ovom stazom. Ipak nas čudi zašto su ostavljali toliku municiju. Uzimamo je iako se Božo i Simo[12] bune tvrdeći da su konji ionako preopterećeni.

Pred podne stižemo na Javorak. Tamo se brani Sedma brigada, odmah južno ispod samih koliba. Pozadi nje su naš 2 i 4 bataljon u rezervi. Dočekuju nas Rade Marjanac Lah[13] i Ljubo Babić. Stisak ruke i zagrljaj. Baš pred naš izlazak na Javorak odbili su Krajišnici jedan pokušaj Nemaca da ga zauzmu. To je bila ona huka i pucnjava koju smo slušali od jutros. Rade nam priča da su od juče ovde. Prethodnica Sedme brigade — deo 1-og bataljona — odmah po izlasku na Javorak, sudarila se u šumi pozadi koliba sa oko pedesetak Nemaca. Iznenađeni Nemci pobegli su brzo iz bliske iznenadne vatre u kojoj su se našli. Krajišnici su ih gonili do pred selo Brljevo. Silan je i vrlo snalažljiv bio taj komandant 1-og bataljona — Medić Jovo. Zatim su Nemci nešto jačim snagama pokušali zauzeti Javorak, ali su pred noć bili ponovo odbijeni.

Odmah po stizanju na Javorak, sporazumno sa Štabom Sedme brigade, preuzimamo 4, 5 i 6 bataljonom rejon samih koliba Javorka, do Konjske Lastve. Iako iznureni, Krajišnici su ipak zadržali za sebe deo otseka — od koliba do početka kanjona Pive. Naš 2 bataljon određen je u rezervu, iza koliba Javorka, pozadi unutarnjih krila obeju brigada.

Sa divizijom imamo samo povremen kontakt. Njena je pažnja razapeta od nas do Nikšića. Zbog direktivnog rukovođenja, jedino opravdanog u ovim uslovima vanredno širokih frontova, veoma dinamične situacije i sporih veza, ostavljena je brigadama i veća sloboda akcije. Iako očekujemo dolazak

[12] Inženjer Simo Babić, glavni intendant brigade; Božo Vukoje, komandant bataljona iz prvih dana ustanka, sada u intendanturi brigade.

[13] Milan Lah, načelnik štaba Sedme brigade.

nekog iz štaba divizije, samostalno se odlučujemo i planiramo protivnapad sa obe brigade prema Štirnu i Brljevu. To je naš najbolji i davno provereni način izvršenja odbranbenih zadataka. Zbog jedinstva komande i akcije na zajedničkom pravcu, oba štaba brigade redovno su na okupu i sede skupa u kolibama Javorka. Jedino nam češće nedostaje Šegrt. Teško on miruje u ovakvim trenucima. Čas je kod bataljona, čas ide u više komande. Da nije toga, često bi nam nedostajali i najosnovniji podaci o situaciji i razvoju događaja. I ovako znamo vrlo malo. Mi uglavnom samo povremeno naslućujemo ideje i planove pretpostavljenih i zadatke i pokrete ostalih, pa i susednih brigada. O neprijatelju, pak, znamo upravo samo ono što sami izvidimo i otkrijemo. Veoma je ozbiljna slabost ne obaveštavati potčinjene. Ova slabost je odavno postala karakteristika ove operacije. U Četvrtoj ofanzivi u tom pogledu nismo osećali naročite teškoće. Valjda se ovog puta situacija razvija takvom brzinom da više komande jednostavno ne stižu?

U prvi sumrak, taman kada su zaplamsale ručne granate naših bombaša na Oberu i krajiških oko katuna Smedereva, stigli su na Javorak i Vako Đurović i Vojo Nikolić, komandant i komesar Četvrte crnogorske brigade. Četvrta je već posle podne krenula iz Mratinja ovamo. Za njom će krenuti naš 1-vi bataljon i baterija topova. Na Javorak će Četvrta doći tek u toku noći. Dobili smo i naređenje Treće divizije da odmah, svi skupa, Četvrta, Deseta i Sedma brigada, krenemo u energičan protivnapad, s ciljem da se neprijatelj što pre odbaci sa Štirna, iz Brljeva i Budnja preko reke Vrbnice, a zatim da se goni preko sela Plužina i Stabne.

Lako smo se složili da već započeti protivnapad samo produžimo i da u duhu novog zadatka zorom uvedemo sveže snage Četvrte brigade. Sedma brigada (bez 1-og bataljona) napada opštim pravcem Javorak — Brljevo; Četvrta (ojačana 1-im bataljonom Sedme brigade) i naši 4, 5 i 6 bataljon napadaju opštim pravcem Javorak — Štirno — Budanj, goneći neprijatelja preko sela Stabne i Plužina. Za to vreme naš 2-gi i 1-vi bataljon čistiće teren preko Rupe ka Smrekovcu i Katinom Kuku i konačno zatvoriti taj pravac za Mratinje.

PROTIVNAPAD NA BUDANJ I BRLJEVO

1 jun. Sinoćni protivnapad potpuno je uspeo. Kratak, ali snažan i odlučan juriš naših bataljona, osobito Danila[14] i Grka[15] na M. Gradac i Ober i dva krajiška bataljona oko Sme-

[14] Danilo Komnenović, komandant 5-og bataljona.
[15] Grk Dušan, komandant 6-og bataljona.

dereva, naterali su lako Nemce na uzmak. Otstupajući uz manje zaštitne borbe tokom cele noći, glavnina Nemaca se povukla u selo Brljevo, ostavljajući nešto manje snage na Štirnu, Kamenitom Pleću i kod Budnja.

Uzoru, u visini Štirna, na levom krilu Desete, uvedena je Četvrta brigada (ojačana 1-im krajiškim bataljonom) povukavši za sobom sve bataljone u vanredno silovit nalet. Omanja nemačka posada na Štirnu prosto je zbrisana. Četvrta brigada je začas izletela na Kamenito Pleće, a odmah zatim, zajedno sa tri hercegovačka bataljona, napadnuto je i zauzeto selo Budanj u prvom jurišu. U Miloševićima i Sedlarima nije bilo neprijatelja. Pojedine patrole, naše i crnogorske, izbile su na potok Vrbnicu. Najdublje je prodro naš 6 bataljon. On je ceo, sa svojom komorom, prešao potok Vrbnicu, probio se do u šumu Žagricu, zakačivši se patrolama čak za sam greben Panosa. Surovu, vrletnu i neprohodnu Žagricu valjda su mogli savladati samo iskusni brđani od kakvog je ljudstva bio sastavljen ovaj bataljon. Sjajno su napadali svi bataljoni. Osobito Četvrte brigade. Ona je unela mnogo poleta i svežine u celokupni napadni poredak. Ono malo preživelih neprijateljskih vojnika pobeglo je u Brljevo.

Nakon okršaja pogledali smo bojište. Na nekoliko mesta su ležale grupe od po 4—8 mrtvih Nemaca. Uglavnom, pogođeni u leđa i potiljak. Bili su ozidali bunkere od kamena, nasred travne gole kose, ali ne i sa zadnje strane. Međutim, bacači Četvrte su tukli baš pozadi bunkera, tako da su leđnom vatrom slistili posadu ovih nekoliko bunkera. Majstori su bili nišandžije ovih bacača.

Dok se ovako povoljno odvijala situacija na Štirnu i kod sela Budnja, Sedma brigada je, prema Brljevu, bila slabije sreće. Neprijatelj[16] se zbio na jednu uzvišicu u južnom delu Brljeva, koju je na vreme utvrdio i pretvorio u mali bastion. Gusto posednut na malom prostoru, ranije utvrđen i kružno branjen, sa pripremljenim sistemom vatre, usto osetno dominirajući okolnim terenom, ovaj bastion je bio vrlo nepovoljan objekt za dnevni napad. Brljevo nije palo ni posle pristizanja i pritiska naših i crnogorskih delova. Pošto je prvi pokušaj bombaških grupa ostao bez osetnog uspeha, nastavljena je samo povremena minobacačka vatra po okruženom neprijatelju. Rešili smo da sačekamo noć radi definitivnog obračuna sa ovim bastionom.

Međutim, pred mrak je primećeno nekoliko manjih nemačkih kolona kako se kreću od Goranskog ka Plužinama.

[16] Glavnina 2 bataljona 738 puka 118 divizije.

Ovo, a zatim povremeno dejstvo neprijateljske artiljerije i pojava njihovih aviona sa hranom i municijom, potstakli su okružene Nemce u Brljevu na manji ispad, koji su skupo platili.

Pojava neprijateljskih ojačanja u Plužinama, a pre svega potpuno nepoznavanje situacije ispred i oko nas, posebno prema Ravnom i Izgorima, izmenili su naše prvobitne namere. Došli smo najzad do zaključka da bi produženje nadiranja ka Plužinama pretstavljalo neopravdan, čak i opasan rizik. Svaki ozbiljniji prodor Nemaca iz Izgora, preko planine Bioča ka Mratinju ili Štirnu, mogao bi dovesti u vrlo neugodan položaj ne samo osnovne snage Četvrte i Desete brigade već, što je osnovno, direktno ugroziti samo Mratinje. Zato smo odustali od daljih ofanzivnih namera, pa i od likvidacije utvrđenog Brljeva, na kome bismo inače sigurno morali ostaviti bar stotinak mrtvih i ranjenih. Brigade su zaustavljene i zanoćile su na dostignutim linijama, u rasporedu za odbranu, stim da se Deseta izvuče sa ovog pravca i cela rokira na otsek Smrekovac — Katin Kuk — Suvobor. O svemu ovome obaveštavamo i Štab Treće divizije na Javorku. Istovremeno ga ponovo molimo da nam uputi naš 3 bataljon. Ovaj bataljon je dosada bio u odbrani na otseku Krstac — Suvodo, na Pivskoj Planini, s perspektivom da se, kada mi izbijemo u rejon Plužine, prebaci preko reke Pive i uđe u naš sastav. Pošto se odustalo od takvih namera, smatramo da nema više razloga za njegovo otsustvo iz matične brigade. Sada nam može doći jedino preko Mratinja, zašta je potreban samo jedan dobar marš.

Dok se odvijala borba oko Budnja i Brljeva, naš 2-gi, a za njim i 1-vi bataljon, izbio je bez teškoća pred Pamučnicu. Drugi bataljon je poseo Smrekovac, oslonivši se na Vilište i Krvava Brda (2 četom na Trnovačke Kolibe), dok je 1-vi zaposeo položaj ulevo — preko Česme Zemunice i Oštre Glave do Katnog Kuka. Na taj način po prvi put je zatvoren ovaj dosada uvek otvoreni pravac za Mratinje.

U duhu poslednje odluke naređeno je odmah našem 1 i 2 bataljonu da što bolje organizuju vatru i budu spremni za otsudnu odbranu; 6 i 5 bataljonu da se odmah izvuku na Štirno i tu odmore i zanoće; 4 bataljonu da odmah krene preko Sedlara i Stabna za Katin Kuk; baterija topova da se zorom prebaci u Rupe, a brigadna bolnica da dođe iz Mratinja na Javorak.

Kasno noću dobijamo izveštaj 2-og bataljona sa Smrekovca. Primećene su dve veće kolone Nemaca kako se od Knez-Strane i sela Stubice kreću ka planini Bioču. Javljaju da su »seli« na Smrekovac, prema jezeru, od Vilišta do Krvavih Brda, i da su jednu četu uputili na Trnovačke Kolibe radi za-

štite leđa od pravca Vlasulje. Desno nemaju veze ni sa kim, a levo od njih je naš 1-vi bataljon. Usput im je dezertiralo nekoliko novomobilisanih boraca.

U toku noći dobijamo potvrdan odgovor iz štaba divizije. Naš zadatak je usvojen i ostao nepromenjen. Sedma brigada će se i dalje orijentisati osnovnim snagama prema Brljevu, na pravcu za Javorak, dok će Četvrta sa 1-vim bataljonom Sedme zatvoriti pravac Budanj — Štirno. Do daljeg neprijatelj ne sme ući u Mratinje ni po koju cenu. Napominje se da kroz njega sada prolaze ostale jedinice, a treba sačekati i Centralnu bolnicu i zaštitnice. Obavešteni smo da je u Mratinje stigao i Vrhovni štab. Sad nam je karakter našeg zadatka jasan, pa donekle i opšta situacija oko nas.

TRKA ZA KRVAVA BRDA

2 jun. Tačno u 4 časa Nemci su otpočeli veoma snažan napad na celom frontu, od Vilišta do sela Stabna, podržavan jakom vatrom minobacača i nekoliko brdskih topova. Napadaju u tri kolone — od sela Stabna na Katin Kuk, od Pamučnice na Krvava Brda i Česmu Zemunicu. Druge dve kolone znatno su jače. Manji pritisak vrše i na Trnovačke Kolibe. Ovu borbu takođe čujemo. Tamo su izgleda podišli iz Izgora preko Volujaka. Osim toga, primećena je uzoru manja kolona Nemaca u pokretu od Stabna ka Sedlarima. I jedna i druga se spuštaju sa Ledenica u selo Smriječno.

Povremeno nas nadleće i tuče po nekoliko aviona. Planina Bioč je dosta gola. Bojište je ovde-onde pokrila zakržljala kleka i smrekovina, pa su ovi avioni baš nevolja. Osobito za komore. No, i mi njih tučemo, zato se sad drže veće visine, pa nam je ipak lakše.

Dok su Nemci razvijali intenzivan napad na naš usamljeni 2-gi i 1-vi bataljon, svi ostali delovi brigade bili su tek u pokretu ka mestu boja. Šesti bataljon je tek stizao iz Štirna na Suvobor, posedajući ga za odbranu jednom četom ka Katin-Kuku. Stigavši u to vreme upravo u Rupe, naš 5 bataljon je nastavio pokret za Bogdan. Baterija topova već je bila na vatrenim položajima između Rupa i Bogdana, dok je 4 bataljon bio još u pokretu od Štirna za Rupe.

Naš 4 bataljon nije sinoć krenuo preko Sedlara i Stabna za Katin Kuk, kako je bilo predviđeno našom zapovešću, već je, budući premoren i gladan, zanoćio poviše Miloševića. Zorom je to pokušao ali je već bilo kasno. Dočekali su ga Nemci kod Sedlara. Pošto je u to vreme već bio otpočeo opšti i sinhronizovan napad Nemaca u tom rejonu — iz tri pravca — od Plužina,

Sedlara i Brljeva — a Četvrta brigada već se bila povukla na Kamenito Pleće, to se naš 4 bataljon našao usamljen, pod pretnjom da bude otsečen. Međutim, on se brzo snašao i uspeo je da se vanredno brzim manevrom spretno izvuče na Štirno, gde su ga prihvatili delovi Četvrte brigade. Tako je nov napad svežih nemačkih snaga dočekala Deseta brigada sa svega dva, i to veoma iznurena bataljona u prvoj liniji, dok je ostatak brigade bio u pokretu, prikupljajući se u njenu rezervu.

Napadajući u više uzastopnih talasa, Nemci su pokušali u nekoliko mahova da odbace snage naše prve linije odbrane, ali su svaki put bili zaustavljeni bliskom vatrom naših bataljona. Planina Bioč je u tom delu gola kao dlan, tako da je pešadiska vatra efikasna, usled čega su Nemci imali znatne gubitke. Ali i pored toga, jedva bi prošlo pola časa ili najviše čas od poslednjeg neuspelog pokušaja, a oni bi uvodili nove rezerve i ponovo napadali. Pred podne, po našoj oceni, uključilo se u borbu preko 1.500 Nemaca. Iznenađeni smo prisustvom ovako mnogobrojnog i upornog neprijatelja.

Nemci nisu mogli razviti značajniji napad na naš 2 bataljon na Smrekovcu zbog neprohodne stene iznad V. Jezera. U to su se oni brzo uverili. Zato ih je 2 bataljon povremeno tukao vatrom čim se pojavi malo praznine u talasima magle, koja se čas dizala čas spuštala. Šesti bataljon takođe je lako odolevao pokušajima Nemaca da od Stabna ovladaju Katin-Kukom. Na taj način ubrzo se sva silina nemačkog napada kanalisala i sručila na Okiljevića.[17] Prvi bataljon više nije bio u stanju da izdrži pritisak mnogo snažnijeg neprijatelja. Naročito na svom desnom krilu i centru.

Masovnim jurišem, podržanim minobacačkom vatrom, Nemci su najzad ovladali gredom Krvavih Brda, čime je naš borbeni poredak bio rasečen. Prvi bataljon se ozbiljno počeo da koleba. Neki njegovi delovi počeli su i da otstupaju sa desnog krila i centra, ponovo da se vraćaju ili rokiraju levo i desno. Gubici su znatni sa obe strane. Tomanović i Čedo koji su se, na povratku sa obilaska borbenog stroja, zatekli odmah pozadi 1-vog bataljona, poleteli su na mesto proboja da pomognu Okiljeviću. Tek što je stigao, Tomanović je pao smrtno pogođen.

Uočivši brzo početni uspeh, Nemci kroz nastalu brešu ubacuju istog časa rezervu jačine oko jedne sveže čete. Svi je lepo vidimo, kao na egzercirištu, kako sa Greznice žuri u koloni pravo na sever, uz Krvava Brda. Usled prodora Nemaca na Krvava Brda, naš 2 bataljon, našavši se otsečen i usamljen, i,

[17] Milinko Okiljević, komandant 1-vog bataljona.

zbog neprohodnog terena, u nemogućnosti da udari u bok napadača i pomogne pritešnjenom 1-vom bataljonu, počeo je i sam da povija svoje levo krilo uz uvalu Smrekovca, držeći se i dalje čvrsto na Vilištu. Nastala je kriza boja.

Da bismo omogućili 1-vom bataljonu da se više prikupi i konsoliduje stanje na desnom krilu, rokiramo nove delove 6-og bataljona sa Suvobora na Katin Kuk. Pošto se 4 bataljon već pojavio kod Rupa, upućujemo ga na Bogdan, u rezervu brigade, pozadi desnog krila 1-vog bataljona, i odlučujemo se da bacimo momentano jedinu slobodnu rezervu brigade — tek pristigli 5 bataljon u rejon Kljusine, u susret Nemcima koji hitaju uz Krvava Brda. Zato je 5 bataljon odmah produžio pokret uz Kljusine, preko Đokovog Dola, sa zadatkom da zbaci ili bar zadrži neprijatelja na Krvavim Brdima. Nismo se odlučili na protivnapad glavnim snagama, pošto bi za to trebalo nešto više vremena dok stigne i 4 bataljon, a vremena nije bilo, jer je front već pucao. Osim toga, naša suviše aktivna dejstva u postojećem odnosu snaga nikako nisu obećavala odlučan uspeh. Naprotiv, takav bi potez bio vrlo rizičan i možda bi mogao dovesti u pitanje dalje vođenje odbrane pa, prema tome, i ono osnovno — bezbednost prolaza kroz Mratinje. Zato smo radije potražili pomoć u jedinom savezniku na planini Bioču — zemljištu, koristeći rezerve pretežno za popunjavanje nastale breše u odbrani i povećanje žilavosti u dubine. Zaista, tipična odbrana slabijeg od izrazito jačeg.

Intervencija naših rezervi, koju je neprijatelj takođe mogao u celini da osmotri, imala je efekta. Nemci su prekinuli napade na celom frontu, osim na Krvavim Brdima. To je dalo dragocene oduške i 1-vom bataljonu. Povinuvši svoje desno krilo i centar za oko pola kilometra, on je ponovo sredio svoju odbranu. Uto je stigao i 4 bataljon na desno krilo 1-vog, između njega i 5-og bataljona koji se jedva zakačio i konačno održao na vrhu Krvavih Brda. Na taj način front se privremeno stabilizovao.

Jedinstvena je bila scena na Krvavim Brdima. Dve kolone ratnika — Nemci i naš 5 bataljon — jedna pored druge, a obe žure punom snagom da se što pre dohvate kupe Krvavih Brda. Dok na čelu 5-og bataljona kolonu vuku Danilo i Jovan,[18] Živko i Jozo,[19] ispred Nemaca žuri dresirani vučjak i puškomitraljeska trojka iza njega. Na ostalom delu bojišta gotovo tajac. Borba se utišala. Svi žele da vide ishod ove trke. A ona se vidi čas

[18] Jovan Andrić, zamenik komandanta bataljona.

[19] Živko Jošilo, politički komesar 5-og bataljona. Jožo Bakrač, zam. komesara bataljona.

kao na dlanu, a čas je prekriju gusti pramenovi magle. Čini nam se da naši jedva gmižu. Zaista, to nije varka. Uhranjeni SS »soldati« pre će stići. A tada, naši će biti upravo pod njima. To bi vodilo vrlo teškom završetku. Uznemireni, za svaki slučaj izveštavamo ih preko kurira o situaciji i da požure. Treba sve od sebe da daju, i zadnju snagu. Danas se očito vidi koliko smo svi dokrajčili svoje fizičke snage. Samo mesec dana ranije 5 bataljon bi mogao skoro u trku da uzleti na ovu gredu. A danas, kao da nema nogu. Vide oni kao i mi situaciju, ali brže ne ide. Da imamo bar radio vezu umesto kurira. Sad bi itekako vredelo bodriti 5 bataljon. Uvek se u čoveku nađe negde pokoji skriveni točak koji ga pokrene i onda kad se misli da je već sve iscrpeno.

Napokon se izdvoji deo bataljona — onaj svežiji — sa komandantom i komesarom na čelu. Stigli su u zadnji minut. Borbu u susretu na kapi Krvavih Brda nismo videli, jer naiđe opet magla. Plamsalo je nebo čitavih desetak minuta od guste vatre. Najzad je borba jenjala. Obe su strane zasele skoro na same rubove kupe i niko ne popušta ni pedlja. Nemački gubici bili su osetni. Među našim poginulim bio je komandir čete Gojko Đurić, vodnik Nikola Mioč, borci Sučić Žarko, Šantić Ivan i Vlado Mušketalo, a među teže ranjenim našao se i prvi bombaš bataljona Miloš Jagodić. Dobro je ime pogođeno ovom brdu. Valjda su ga ranije okrvavile Osmanlije ili haračlije Smail-age Čengića. A i da nisu, otsada bismo ga tako zvali.

Tek što se borba stišala i splasnuo pritisak Nemaca na Krvavim Brdima, otpočeo je nov, još snažniji i većim snagama napad na naš centar. Napad se ubrzo proširio i na oba krila. Zapalio se ceo front. Redali su se česti obostrani juriši. Naš centar morao se ipak povući za oko jedan kilometar, gde se održao. U sumrak se utišala borba. Gubici su bili znatni na obe strane. Osobito su Nemci skupo platili današnji dan. Osim manje rezerve iz 6-og bataliona, svi naši batalioni zapoćili su u prvoj liniji: vrh Krvavih Brda — Biočka Greda — Kliusine — Bogdan — Greznica — Katin Kuk, neposredno ispred nemačkih borbenih redova.

Današnji prodor Nemaca na Krvava Brda i jake borbe u pozadini — kod Trnovačkih Koliba, ugrozili su opstanak našeg 2 bataljona na prvobitnom odbranbenom položaju prema V. Jezeru. Usled toga on se u Smrekovac počeo rokirati prema Presjeci. Na taj način, gubeći direktnu vezu sa ovim bataljonom, mi smo ispustili i mogućnost ma kakve neposredne kontrole situacije na tom pravcu. Zato će otsada sudbina pravca Smrekovac — Presjeka — Mratinje biti potpuno u rukama

2-og bataljona. Uvereni smo da će ga bataljon čvrsto braniti, jer mu je takav zadatak bio postavljen još u početku. Karakter zadatka ostao je nepromenjen i u novonastaloj situaciji. Tu je naš stari i oprobani štab bataljona koji je odavno naviknut na samostalan rad i u najsloženijim uslovima. Ipak, za ovaj pravac brinemo više nego za onaj preko Javorka. Bojimo se da Nemci ne udare krupnim snagama koje prevazilaze stvarne mogućnosti jednog našeg bataljona. Šteta što se uz Ljubibratića[20] nije našao bar još jedan naš bataljon. Naravno, ne bi bila greška da je još od početka orijentisana glavnina ili cela naša brigada na taj pravac.

Posle povlačenja 2-og bataljona, negde oko 13 časova, na Vilištu se pojavilo do 200 Nemaca, a nešto kasnije, pošto su naše manje pobočnice bile odbačene, jedna veća njihova grupa izbila je duboko na našem desnom krilu, kod V. Vitla. Ova nova ojačanja kretala su se od 500—600 ljudi. Zaista neravna borba. Nama visi neprekidno za vratom ova prokleta avijacija koja nas stalno tuče i izviđa, a usput dotura Nemcima hranu i municiju. Njima pristižu sveža ojačanja, sa kojima nas na ovako širokom i besputnom frontu sve više zaobilaze, a nama niotkuda ništa. Ni čete vojnika. Hleba, ima već tri dana, i ne vidimo. Pa ni onog od zobi. Uz to brojno stanje brigade neprekidno opada, a raste brigadna bolnica. U njoj se već nalazi preko 130 ranjenih i teže bolesnih.

Negde posle podne, u vreme kad je borba zahvatila ceo prostor od Brljeva i Štirna do Krvavih Brda i Trnovačkih Koliba, a žestoki okršaji na Bioču bili u punom jeku, stiže naređenje od Treće divizije da Četvrta brigada odmah krene u sastav svoje divizije, na nov zadatak. Deseta i Sedma brigada imaju da rokiraju svoje snage tako da zatvore pravac Budanj — Štirno, koji je dosad držala Četvrta brigada (i 1-vi krajiški bataljon).

Odmah smo uhvatili vezu sa Radom Marjancem. On ne može da odvoji nikakve snage od Brljeva, jer Nemci i tamo uporno napadaju. Mi, takođe, ne možemo ništa izvući za Štirno, jer su svi bataljoni upleteni u bliske borbe i jedva odolevaju nadmoćnom protivniku. Da smo imali ikakvih rezervi, bacili bismo ih dosada u protivnapad prema V. Vitlu da osiguramo sopstveni desni bok, a posebno nov pravac V. Vitlo — Javorak. Osim toga, Sedma brigada je spala na poslednje zalihe municije i bombi, što zabrinjava štab brigade. Marjanac izričito sumnja da će njegova brigada moći da odoleva i sutradan, a situaciju smatra kritičnom. Tim više što će pravac

[20] Nikola Ljubibratić, komandant 2-og bataljona Desete brigade.

Budanj — Štirno ostati da brani jedino njihov 1-vi bataljon, koji sada jedva drži Kamenito Pleće pred uzastopnim i upornim nemačkim napadima.

U to stiže i Šegrt od Radovana.[21] Mnogo je ljut zbog njegovih zamerki, naročito zbog neobjektivnih primedbi oko privremenog gubljenja kontrole na pravcu Smrekovac — Presjeka — Mratinje. Radovan se ne slaže s tim da u toku noći skratimo front, povlačeći obe brigade na liniju Konjska Lastva — Javorak. Komanda 3 divizije ipak je na vreme uočila slabosti na pravcu Presjeka — Mratinje, koje stvarno i već odavno postoje, i, ukazujući na vreme Vrhovnom štabu na njih, doprinela je da se ipak blagovremeno preduprede eventualne teže posledice, ustvari da se preduprede Nemci da relativno lako odbace naš usamljeni 2 bataljon sa Presjeke i upadnu u Mratinje. Ipak nas ozbiljno čudi zašto Radovan nije prihvatio skraćenje fronta. Ono je, nametnuto razvojem situacije, postalo neminovnost i jedini racionalan izlaz, koji sadrži najmanji rizik i najviše čuva snage od nepotrebnih gubitaka. Brza intervencija Vrhovnog štaba za skraćenje fronta i hitno upućivanje drugih snaga na pravac Presjeke i zapadno od Maglića konačno će uneti stabilnost i u toj zoni.

Posle kraće diskusije, na pristanak Šegrta i Kapora i insistiranje Marjanca, štab brigade je samoinicijativno odlučio da se brigada povuče pod zaštitom noći i u toku sutrašnjeg dana posedne nove položaje za odbranu: Kolibe — Javorak — Konjska Lastva. Levo od nas, do reke Pive, biće Sedma brigada. Manje zaštitnice ostavićemo na liniji Rupe — Štirno — Brljevo. O odluci ukratko obaveštavamo i diviziju, uz napomenu da će zato pravac preko Javorka za Mratinje biti apsolutno sigurno zatvoren.

Deseta i Sedma brigada, posle svih proteklih borbi i napora, došle su do granice svojih fizičkih i psihičkih moći. Stalni marševi i odbrambene borbe već duže vreme, malo sna po hladnim čukama, loše odelo i obuća, veliki gubici, nedostatak municije, a iznad svega skoro nikakve mogućnosti za negu, lečenje i bezbednost ranjenih i bolesnih — sve se to napokon loše odrazilo na moral i udarnu snagu brigade. Apatija i bezvoljnost su sve češće pojave. Polete i prenu se borci tek ako negde oštro zapuca izbliza. Čini nam se kao da se u diviziji ne računa dovoljno sa ovim faktorom. Jer, mi neprekidno dobijamo zadatke kao da se u brigadi ništa ne menja. Šta li će biti kad se sasvim istopimo? A to nas čeka ako duže potraju ovakve borbe i napori.

[21] Radovan Vukanović, komandant Treće divizije.

Кук

Đorđe *Andrejević-Kun: PORED PALOG DRUGA (crtež)*

U sumrak je osmotren pokret novih nemačkih ojačanja prema Brštevcu i Plužinama. Za nas je to značilo novo ozbiljno upozorenje. I inače po nas loš odnos snaga još više se pogoršavao. Postojala je mogućnost da se taj odnos kritično pomeri u korist Nemaca. Postojale su i druge opasnosti. Izbijanjem Nemaca na V. Vitlo, odakle bi mogli lako i nesmetano da upadnu u našu duboku pozadinu — na Javorak, ne samo što bi obe brigade bile dovedene u situaciju da budu okružene na prostoriji bez puteva i hrane, već bi i Mratinje bilo neposredno ugroženo. Odlaskom Četvrte brigade postao je opasno ugrožen pravac Brljevo — Javorak, a naročito Budanj — Štirno — Javorak, gde je ostao samo 1-vi krajiški bataljon — na Kamenitom Pleću, i to pred mnogo jačim neprijateljem i gotovo bez municije. Usled toga su postali nesigurni i naš levi bok i pozadina, a time i jedina otstupnica Desete brigade — zonom Štirna. Preko Štirna cure za nas i ova utanjena sledovanja hrane i vrši se evakuacija ranjenika. Tuda se još jedino može održavati kurirska veza, a drugih i nemamo sa štabom divizije. A snabdevanje je ovde pitanje opstanka. Prazna planina Bioč ne može hraniti ni ljude ni stoku; vukovi su sa nje pošli u veću pitominu. Najzad, postojala je bojazan da će nas Nemci, s obzirom na opšti odnos snaga i razvučen front (od Volujaka i Vlasulje do reke Pive), sutra razbiti i razdvojiti i time dovesti u pitanje odbranu Mratinja. Sve ovo skupa presudno je uticalo na to da se odlučimo na skraćenje fronta i izvlačenje osnovnih snaga još noćas iz neposrednog dodira sa neprijateljem.

PONOVO NA JAVORKU

3 jun. Naši bataljoni zorom već pristižu u rejon Javorka. Poslednji dolaze 4 i 5 bataljon, stazom ispod Pandurice. Na Javorku se prikuplja i Sedma brigada. Prema Mratinju odlaze još zaostali pozadinski delovi Četvrte crnogorske brigade. Ponovo smo u istoj kolibi sa Štabom Sedme brigade.

Odlučili smo da prolaz za Mratinje branimo po svaku cenu. Povukli smo se na svoju ruku, pa zbog toga moramo na sebe preuzeti potpunu odgovornost za dalji uspeh odbrane. Puni smo samopouzdanja. Naš 5 bataljon je na Konjskoj Lastvi i izviđa prema Krvavim Brdima, V. Vitlu i Boljanovića Vratima. Ispred koliba Javorka je 1-vi, a desno, između koliba i Konj. Lastve 4 bataljon. Odmah pozadi koliba smestio se 6 bataljon, u rezervi. Naše dublje zasede su čak pred Štirnom, a krajiške pred Brljevom. Glavnina Krajišnika je levo od nas, od koliba na Javorku do kanjona Pive.

Ovog puta smo se duže nego obično pozabavili organizovanjem što boljeg vatrenog sistema. Stvaramo unakrsnu vatru gde god se može. Osnovno je da se najčvršće drži sam goli hrbat, gde su kolibe. Ko njega drži dominira ovim pravcem. Zato smo samo manji deo teških mitraljeza ostavili kod 1-vog bataljona, a veći deo, njih 8—10, predali smo Brstini. On ih je grupisao u rejonu k 1473 i pripremio da kosom, nadvišavajućom i višestrukom vatrom tuku pre svega čistinu ispred koliba, do šume.

Jučerašnje naporne borbe i gubici loše su se ponovo odrazili na moral jednog dela brigade. Njena udarna snaga, uzev u celini, jednostavno se sve više topi i mi jasno vidimo kako lagano, ali neprekidno opada. Brojno je brigada već sada prepolovljena. U ovakvim teškoćama nismo dosada nikad bili. Bilo je velikih gubitaka i pre, ali tegobe, koje ovako duboko nagrizaju moral, nismo ovoliko osećali. Zato je naša pažnja koncentrisana baš na to pitanje. Naredili smo da se, pre svega, pojača hrana. To znači samo veći obrok mesa. Slobodno vreme u jedinicama koristi se za intenzivan političko-partiski rad radi učvršćenja jedinica. Čedo,[22] Vojo,[23] Crni, Špiro[24] i Vule[25] gotovo su neprekidno u četama i među borcima.

Kuriri su za štab brigade podigli od suvozidine i omanji bunker između k 1473 i koliba, u samom streljačkom stroju. Dosad tako nešto nismo nikada praktikovali. Niti ikada posle, do kraja rata. Takav neuobičajen gest štaba brigade izazvao je povoljan efekat kod bataljona. Svima je sada bilo jasno da smo se čvrsto odlučili na odbranu do poslednjeg. Sve ove mere delovale su osvežavajuće, unoseći nov duh i polet u brigadu.

Oko podne izišao je Radovan na Javorak. Očekivali smo oštru kritiku i bili spremni da sa mnogo argumenata opravdamo svoj postupak. Radovan se, međutim, samo interesovao za situaciju na ovom pravcu i mirno odobrio našu odluku, naredivši da tu obavezno ostanemo do daljeg. Dakle, ipak je bio zadovoljan preduzetim merama. Iskoristilo smo njegovo prisustvo da se bar donekle obavestimo o svemu što se zbiva oko nas. Odlazeći, Radovan je komandu nad snagama ovog pravca preneo na Desetu brigadu.

Ovog dana nije bilo značajnije borbene delatnosti. Nemci su pokušali u dva maha da prodru manjim snagama od Štirna i Brljeva, ali su ih odbili naši i krajiški istureni delovi.

---

[22] Čedo Kapor, komesar brigade.

[23] Vojo Kovačević, rukovodilac Političkog odeljenja bridade.

[24] Špiro Srzentić, član Političkog odeljenja brigade.

[25] Vule Mićunović, član Političkog odeljenja brigade.

4 jun. Ujutro ovog dana smo obavešteni da Sedma i Deseta brigada izlaze iz sastava Treće divizije i da se prepotčinjavaju Štabu Druge divizije. Do kontakta sa Štabom Druge divizije ostajemo na vezi kod Vrhovnog štaba.

Manja borba traje već celo pre podne. Naši istureni delovi napokon su morali otstupiti ka Javorku. Prikupivši snage, Nemci su posle podne izvršili vrlo snažan opšti juriš na Javorak. Nalet je bio naoko vrlo efektan. Ali, nije bio dovoljno uređen i organizovan. Izgleda da im je ovaj put nedostajalo hrabrosti, te su počeli da galame i otvaraju paklenu vatru pre vremena — na oko 200 metara pre no što će iz šume izići na čistinu. Ponovo je njihov glavni udar usmeren na naš 1-vi bataljon i desno krilo Krajišnika. Zbog bliske i snažne nemačke vatre, levokrilni redovi 1-vog bataljona su se malo pokolebali i otstupili tridesetak metara. Mitraljeska četa 1-vog bataljona skida isturene mitraljeze sa postolja u nameri da se i ona malo pomeri. Okiljević i Glogovac galame, ljute se i bodre pokolebane vodove. Rakova[26] četa Bilećana ipak ne mrda. Pripijeni su uz zemlju i budno čekaju trenutak da otvore vatru. Manje kolebanje je zahvatilo i desnokrilne redove Sedme brigade. Marjanac je tamo, pokušava da uspostavi raniji poredak. Od naših još niko ne otvara vatru. To je dobar znak. Ugovoreno je da ih dočekamo plotunskom vatrom tek kad iziđu iz šume. Utom su Nemci, u priličnom neredu, izbili na čistinu. Dočekala ih je vražje gusta i ubitačna plotunska vatra. Otstojanje je bilo 150—200 metara. Naročito su jezivo štektali dugački rafali grupisanih mitraljeza kod Brstine. Za tren oka juriš je propao. Nemci beže bezglavo, ostavljajući mnoge mrtve i ranjene, iako naša rezerva — 6 bataljon — još nije upotrebljena. Ponovo ih gone naše i krajiške patrole prema Štirnu i Brljevu. Nemci su ovog puta napali zaista lošom taktikom. Valjda su mislili da nećemo sačekati juriš, pogotovo borbu prsa u prsa. Međutim, i da su napali kako valja, pa i znatno jačim snagama, teško da bi uspeli. Smrtonosan je bio vatreni kotao ispred koliba na Javorku, vešto i planski spleten od naše bliske vatre. Dok su Nemci bežali ka Brljevu i Štirnu, gonjeni od naših patrola, sruči se, po njima i Brljevu, nekoliko artiljeriskih plotuna. To nam na svoju ruku daje podršku artiljerija Treće divizije odnekud s one strane Pive.

Veze sa našim 2 bataljonom još nemamo. Javljaju nam iz Vrhovnog štaba da će nam biti upućen naš 3 bataljon u Mratinje.

---

[26] Rako Mirković, komandir čete 1-vog bataljona.

5 jun. Goneći sinoć zaplašene Nemce, naši su delovi izbili čak pred Stirno, u blizini Pandurice. Delovi Sedme brigade su kasno noću odbacili Nemce sa Stolova i izbili pred selo Brljevo. Glavnine obeju brigada i dalje drže liniju Konjska Lastva — Javorak u prvobitnom rasporedu za odbranu.

Zbog hladnoće i nevremena koje je vladalo na Bioču i Konjskoj Lastvi, upućujemo zorom 6 bataljon da bismo mogli smeniti promrzli 5 bataljon i pružiti mu mogućnost da se bar malo odmori, dok bude u brigadnoj rezervi. Šestom je skrenuta pažnja da naročito budno izviđa prema Boljanića Vratima.

Odjutros su se Nemci ponovo aktivirali, odbacivši naše isturene prednje delove. Oko podne su pokušali da napadnu Sedmu brigadu na samom Javorku, ne velikim snagama. Dok su Nemci bili podalje od prednjeg kraja, otstupajući prednji delovi Sedme brigade, pri prolasku preko Javorka, povukli su za sobom i desnokrilne delove glavnih snaga ove brigade. Marjanac je bio dalje, negde na centru svoje brigade, te na mesto kolebanja skočismo mi, komesar Ljubo i kuriri i red brzo bi uspostavljen.

Hrabri su bili baš ti Krajišnici koji pođoše nazad i stvoriše ovu trenutnu gužvu. Proveravali smo nekim od njih fišeklije i džepove. Imali su još po 2—3 metka i nijedne bombe. Ipak su oni odmah zalegli, orni i spremni da dočekaju Nemce. Ne znamo zbog čega, ali se i Nemci povukoše ka Štirnu i Brljevu. Biće da i kod njih nešto škripi.

Ovog dana dobijamo naređenje da napustimo Javorak. Određeni smo u zaštitnicu glavnih snaga. U toku sutrašnjeg dana imamo da zatvorimo sve pravce iz Mratinja prema Vučevu i Dragoš-Sedlu. Sedma brigada odlazi pravo za Sutjesku. Zato će sa Javorka krenuti najpre Sedma pa Deseta brigada.

U ZAŠTITNICI NA MRATINJU

6 jun. U toku protekle noći, pozadi Sedme brigade, krenuo je ka Mratinju odmah i naš 4 bataljon. Peti bataljon je pošao još juče, za videla, odmah po smeni i dolasku sa Konjske Lastve. On je dobio zadatak da usiljenim maršem, oko Maglića, što pre izbije u Jelov Do (zapadno od Maglića) i, izbacujući osiguranje na Suvu Jezerinu — prema Trnovačkom Jezeru, zatvori taj pravac ka Prijevoru. Četvrtom bataljonu je naređeno da na Katun Brdo i od Razvršja do reke Pive posedne izlaz iz Mratinja, zatvarajući pravac Mratinje — Prepeličje.

U toku ovog prepodneva oba su bataljona stigla na određena mesta. Peti je u rejonu Trnovačkog Jezera istog dana uspostavio kontakt sa jednim bataljonom Četvrte crnogorske

brigade. Rekli su im da su pre dva dana vodili borbe kod Jezera i da su tom prilikom odbacili neku grupu Nemaca. Takođe smo uputili kurire i prema Presjeci da pronađu 2 bataljon. I on posle podne ima da napusti Presjeku i, pošto prebaci sve svoje delove u katun Plan ili Poljanu, da u visini Klekovog Pleća i Stubice zatvori pravac za Vučevo. Zorom otpočinje pokret i ostalog dela brigade, opštim pravcem Previja — Prepeličje.

U vreme kada su otpočele manje borbe naših zaštitnica oko Javorka, glavnina brigade već se pela serpentinama iz Mratinja ka Prepeličju. Pre podne su i zadnji delovi zaštitnice napustili Javorak, krenuvši ubrzanim maršem za glavninom brigade. Štab brigade, bolnica, baterija topova, Omladinska četa, 1-vi i 6 bataljon razmešteni su u katunu Prepeličje.

Most kod Mratinja bio je već srušen. Izgleda pre dva dana. Ne znam zašto je tako rano prekinuta ova dragocena veza sa Trećom divizijom i Centralnom bolnicom. Saznajemo da je zbog toga bilo onemogućeno i prebacivanje našeg 3 bataljona, koji je bio već došao u Barni Do. Kakva šteta!

Došavši u Prepeličje, napokon smo dobili izveštaj i uspostavili neposrednu vezu sa 2 bataljonom, prekinutu još 2 juna, za vreme borbi na Bioču. Tog dana bataljon je bio otstupio na Presjeku, uz manje zaštitne borbe, ostavivši svoju 2 četu na Trnovačkim Kolibama. Nekoliko dana kasnije kod te čete je došao jedan bataljon Prve proleterske brigade, a četa se tada povukla u sastav svog bataljona. Trećeg juna došla je na Presjeku jedna četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, gde je ostala još dva dana na desnom krilu bataljona. Noću 3/4 juna na Presjeku je došao i 2 bataljon Četvrte crnogorske brigade i ostao sve do 5 juna kada se povukao preko Klekovog Pleća za Sutjesku. U toku ovog vremenskog perioda Nemci su jedva uspeli da ovladaju ulazom u klanac Presjeke, ali dalje nisu mogli. Naši su čvrsto držali izlaz iz klanca, kao i kamenite grede sa oba njegova boka. Odlično je radio Štab 2-og bataljona. Kao da smo imali stalnu radiovezu. Naša opšta idejna povezanost, osećanje za interes celine, odnosno ujednačen pogled na ratovodstvo i akciju, pokazali su i ovog puta da su prvi uslov za međusobno sporazumevanje a ponekad i sigurnija veza od svake fizičke linije.

Danas posle podne, dobivši naše naređenje, 2 bataljon je napustio Presjeku i prebacio se ispod Maglića u katun Plan i Poljane, zatvorivši pravac ka Vučevu na liniji k 2309 — Klekovo Pleće — katun Stubica. Uveče su Nemci ovladali Presjekom, otvorivši i ova vrata za Mratinje.

Na ovaj način će, kao zaštitnica glavnih snaga, Deseta brigada ovog dana zanoćiti u visini Mratinja, od reke Pive do Trnovačkog Jezera, zatvarajući sve pravce u toj zoni ka Vučevu i Sutjesci. Pred nama će zanoćiti neprijatelj na liniji Previja (k 1341) — Presjeka — Trnovačke Kolibe.[27]

Od Druge divizije dobili smo naređenje da zakopamo celokupno teško naoružanje i sve što opterećuje jedinicu. Konje treba da sačuvamo za prenos ranjenih, bolesnih i iznemoglih, kao i radi ishrane ljudstva. Diskusija na sastanku štaba nije pokazala jednodušnost. Nije svima bilo ubedljivo takvo naređenje. Ipak smo u Prepeličju zakopali nešto bataljonskih minobacača i teških mitraljeza, kao i sve minobacače iz brigadne Prateće čete.

U Prepeličju rasformiramo 1 i 6 bataljon. Za komandanta 4-og bataljona postavljen je Danilo Šarenac.[28] Morali smo to učiniti u interesu popune ostalih bataljona i da bismo bolje sačuvali dragocene kadrove nekih područja. Pojedincima ili kompletnim četama 1-og i 6-og bataljona popunjeni su 2, 4 i 5-ti.

7 *jun*. Po naređenju Štaba Druge divizije moramo krenuti hitno da smenimo Drugu dalmatinsku brigadu u rejonu D. Bara i delove Četvrte crnogorske u Suhoj. Naš je zadatak da sigurno zatvorimo otsek između Sutjeske i potoka Kotač i sa tog pravca ne dozvolimo Nemcima prodor ka Tjentištu i Hrčavki. Stoga, posle podne napuštamo dosadanju liniju odbrane Razvršje — Klekovo Pleće — Suva Jezerina i krećemo ubrzanim maršem ispod Maglića, preko katuna Plan i Prijevor i kose Prijevor, ka Suhoj i Priboju na reci Sutjesci. Napred maršuje 5-ti pa 2 bataljon, a za njima baterija topova, štab brigade, Omladinska četa i brigadna bolnica i, najzad, 4 bataljon kao zaštitnica. Na taj način čitavu zonu od reke Pive do Maglića i Suškog Potoka ostavljamo potpuno otvorenu i slobodnu za upad neprijatelja ka Vučevu i Sutjesci.

Budući da se još uvek čuju povremene borbe u Suhoj, a naročito oko Bara, odakle snažno odjekuje jaka kanonada minobacača, kao i artiljerije koja tuče sa Čemerna, usled čega ne možemo sigurno predvideti ishod i završetak tih borbi, odlučujemo se na oprezniju varijantu — da što pre siđemo u Suhu i Priboj na Sutjesci, a potom da preko Zabrđa i Stoca stazom izbijemo na Medveđe Brdo. Peti bataljon je dobio zadatak da posedne Stoca i tu zatvori stazu za Sutjesku, upućujući samo jednu četu na D. Bare, kao istureni odred i smenu

[27] Ovog momenta se na otseku između reka Pive i Sutjeske nalazila cela SS divizija »Princ Eugen«.

[28] Poginuo u Hercegovini odmah posle Pete ofanzive.

Drugoj dalmatinskoj brigadi; 2 bataljon da posedne M. i V. Siljevicu, a 4-ti da smeni delove Četvrte brigade u Suhoj. Za ovaj zadatak naše snage su relativno malobrojne. Ali, štab divizije je verovatno imao u vidu naše mogućnosti. Naročito činjenicu da od juče imamo svega tri bataljona, umesto ranijih šest.

Ovog dana, do našeg pokreta za Sutjesku, neprijatelj nije bio osobito aktivan na Bioču, sem što je izbio na Carev Do i i Veliko Pleće, ometan jedino od naših manjih isturenih zaseda. Međutim, pošto smo otvorili mratinjski front, krenuli su i Nemci neometano napred. U vreme kada se začelje naše brigade svijalo ka katunu Prijevoru, pojavili su se manji nemački delovi na samom vrhu Maglića. Izvukli su gore jedan topčić, koji se žurno oglasio prkosnom vatrom po padinama prema Sutjesci. Pojava Nemaca na vrhu Maglića i dejstvo ovog topčića, mada se tako šta moglo očekivati, delovali su iznenađujuće i uneli su dosta nervoze i zabune u naše više komandovanje, i pored toga što niko time nije bio naročito i neposredno ugrožen niti je pretrpeo iole značajnije gubitke. Verovatno se pretpostavljalo, što bi doduše bilo normalno, da su Nemci ovladali i širim rejonom Maglića.

Dok smo držali položaje na liniji Suva Jezerina — k 2309 — Klekovo Pleće — Stubica, neprijatelj nije mogao izići na Maglić. Jednostavno zato što je teren bio takav da je neprijatelj mogao da napada samo ograničenim brojem jedinica i samo na pojedinim pravcima. Za prodor prema Sutjesci on bi morao angažovati veće snage, koje nisu mogle ići preko Maglića, već samo levo i desno od njega, preko koliko-toliko prohodnijeg zemljišta. Zbog toga sam vrh Maglića za nas nije igrao nikakvu ulogu, niti ga je iko od snaga NOV stalno posedao. To tim više što na njemu nije bilo nigde ničega, pa ni parčeta drveta za one diskretne četne vatrice po udolicama i škrapama iza samih vatrenih linija bez kojih naša prozebla i gladna vojska jedva da bi tamo mogla duže opstati. Prema Magliću su samo povremeno išle manje izvidnice našeg 2 bataljona. Međutim, sada smo besni i iznenađeni željom Nemaca da zasednu baš na najvišu kupu Maglića. Ljutimo se što na njega lako i besplatno iziđoše i što prkosno i bahatno zveckaju sa njega.

Izgleda da Maglić nije Nemcima ni bio potreban za drugo sem da izazovu iznenađenje i demonstriraju silu. Tačno je to da su oni posedanjem Maglića mogli bolje osmatrati teren i naše mnogobrojne kolone koje su se u to vreme motale na sve strane i slivale se ka Sutjesci. Međutim, i takva mogućnost

bila je samo povremena, jer su česte magle promenljive gustine i ćudi neprekidno hvatale i napuštale vrh Maglića, ne dozvoljavajući onome ko ga drži da stalno koristi njegove prednosti. Da su Nemci imali kakvih širih planova, usklađenih sa izbacivanjem izdvojenih grupa na vrh Maglića, oni bi sigurno krenuli i preko Klekova Pleća i Jezerine, pa i dalje ka Sutjesci, a to su mogli sasvim komotno da učine, pošto je u to vreme naš front bio već potpuno otvoren, bez ikakvih snaga u neposrednoj blizini. Čudnovato je što Nemci nisu iskoristili ovu povoljnu mogućnost. Tako su bili drski i uporni na Bioču, a sada, kad očekujemo da krenu svom snagom na Sutjesku, oni su upravo stali, pipajući dugo i izviđajući oprezno, i gde treba i gde ne treba. Čudan splet vrleti i aluga na Volujaku, Magliću i kod Mratinja, slučeni i otegnuti pravci snabdevanja i, najzad, ono najznačajnije — gubici i druge posledice dosadanjih borbi, naterali su konačno Nemce da malo zastanu i smanje svoje prohteve.

Što je više odmicao dan, to se nemački top sa Maglića javljao sve ređe — samo povremeno i po kojom granatom. Nešto zbog magle, a nešto zbog nedostatka municije. Neprijatno je trpeti dominirajuću vatru koju ne možeš neutralisati. Da li zbog nemačke topovske vatre sa Maglića, ili novih momenata u vezi sa Sedmom i Trećom divizijom, ili možda zbog nekih drugih razloga, tek, mi u sumrak dobismo naređenje iz štaba divizije da se sa celom brigadom hitno vratimo na stare položaje, izuzev na pravac Mratinje — katun Brdo — Prepeličje. Pored toga, zahteva se da povratimo i Maglić. Čudi nas i pomalo ljuti ovo naglo menjanje odluka. Možda su tome krive i naše spore veze, ili možda isuviše malo znamo o zbivanjima oko Sutjeske.

Vraćajući odmah brigadu na levokrug, obaveštavamo štab divizije da će sve biti u redu, osim što Maglić nećemo ni pokušavati da osvojimo, jer je to nemoguće. Ali, garantujemo da ni Nemci neće sa njega sići, pošto je i za njih takav poduhvat nemogućan, sve dok smo mi okolo Maglića.

Naređenje da povratimo Maglić zaista je bilo nepotrebno i nerealno. Tim više što se u njegovom podnožju može lako onemogućiti svaki dalji pokret. Jutros, da je napadala cela SS divizija, ne bi bila u stanju da prodre na Maglić. Večeras je i za nas, iz istih razloga, nemogućan takav poduhvat. U postojećim uslovima vrh Maglića se za kratko vreme uopšte ne može zauzeti. Na dve kupe, koje povezane blagim udoljem čine vrh Maglića, dovoljno je po jedan vod, najviše četa hrabre pešadije i, dok se oni ne unište glađu, artiljerijom ili avijacijom, ili dok

ne istroše municiju, od juriša nema ništa. Ima, ali preko nekoliko stotina mrtvih. Na tolike žrtve od jutros nije bila spremna ni SS divizija, a večeras ni mi. Uostalom, tolika je sada cela naša brigada.

8 jun. Vrativši se nazad, Deseta brigada se našla uzoru ponovo na starim položajima — oko Maglića, stim što 4 bataljon nije vraćen u Prepeličje već na Crvene Prljage i kolibe Plan. Peti bataljon se vratio u katun Jelov Do sa delovima na Suvoj Jezerini, dok je 2-gi poseo Klekovo Pleće, istovremeno zatvarajući kod koliba Stubice prolaz iz Mratinja. Nemci su, uglavnom, i ovoga dana bili neaktivni. Osmotreni su na istim mestima gde i juče — oko Trnovačkog Jezera i na Velikom Pleću. Manji delovi viđeni su i u Mratinju. Osim toga što su iz ovih rejona češće slali čarkaše i izvidnice prema nama i što je uništena jedna njihova omanja grupa koja je pokušala da se spusti sa Maglića, drugog ničeg nije bilo.

Izviđajući dublje preko Katuništa, naš 2 bataljon je na Prepeličju uhvatio vezu sa delovima Sedme baniske divizije.

Predveče nam stiže naređenje da se još u toku noći prebacimo preko Sutjeske, kod Priboja ili Ravnog Borja, a potom da krenemo za Tjentište. Odmah svijamo brigadu u kolonu. Bio je već mrak kada je čelo brigade prolazilo kolibe Prijevora, idući stazom preko istoimene grede za Priboj.

O situaciji na Sutjesci znamo samo toliko da je za nas vrlo teška. Uostalom, to čujemo po pucnjavi i borbenoj huci i osećamo po mirisu baruta, a donekle i po stilu rukovođenja, dosada neuobičajenom. Međutim, gde je ko i šta radi, kakvi su bliži i širi naši ili neprijateljski planovi, da li ima koga od naših desno ili levo — o tome znamo veoma malo ili, bolje reći, ništa.

*

Za vreme zastanka, kod raskrsnice puteva pod Pločom, zakopali smo topove. Odavno su oni kod nas. Bili smo ih dobili na dar od Prve divizije još dok smo bili u Bosni, negde iza Vlašić-Planine. Bilo je to uoči Četvrte ofanzive. Iz milošte su ih borci zvali »Krnjo« i »Zelenko«. U mnogim su bojevima do danas oni učestvovali. Prošli su svu Četvrtu i ovu ofanzivu i mnogo nam puta efikasno pomogli. Žepče, Prozor, Rama, Konjic, Bahtijevica, Porim, Nevesinje, Ravno, Bioč, sve su to imena za čije je bojeve i uspehe vezano ime »Krnjo« i »Zelenko«. Plenila je naša brigada i druge topove, ali smo ih uvek davali drugim jedinicama ostavljajući kod nas samo »Krnju« i »Zelenka«. Zadnje plotune oni su ispalili na Rupama, u od-

brani Bioča. To su bili oni topovi koji su znali da samo izbliza prate svoju pešadiju i da je pomognu najefikasnijom direktnom vatrom. Ratujući tako, oni su često upadali u najveće borbene gužve i okršaje. Ginuo je tokom mnogih borbi sastav naše baterije isto kao i pešadiskih bataljona. Ratna sreća nije mimoišla ni njene komandire.

PRELAZAK SUTJESKE

9 jun. U 3.30 časova gustom šumovitom padinom krećemo za Priboj. Orijentišemo se pomoću busole, jer nema traga od pešačke staze. Obezbeđujući se za svaki slučaj pobočnicama od Suhe i Zabrđa, brigada je između 7 i 8 časova začeljem prešla Sutjesku. Konji su gazili, ostali su išli preko mosta.

Majevička i Druga dalmatinska brigada već su otišle ispred nas. Pred Tjentištem skreću nas kuriri Šeste istočnobosanske brigade ka Usovičkom Potoku. Za drugi zadatak ne znamo, osim da odmah idemo dalje — napred. Šesta brigada je u Tjentištu prema Borovnoj, Košuru i Krekovima, a manjim delovima na Ozrenu. Rekoše nam da su Nemci sa Košura upali u Krekove. Staza je teška za kretanje, osobito konja, ali je dobro utabana, valjda od brigada koje su pre nas ovuda prošle, pa ipak se nekako ide. Od povremene artiljeriske vatre, čije granate doleću preko Košura i padaju na ovu stazu i oko nas, imamo već nekoliko mrtvih i više ranjenih.

Uskoro je počelo veoma žestoko i intenzivno bombardovanje koje neće prestati gotovo celog dana. Dosadanja vatra neprijateljske artiljerije i sva dosadanja bombardovanja su prema ovome igračka. Čim jedna grupa aviona istrese bombe, stiže ubrzo nova. Ne gađaju precizno, niti mnogo nišane, na ovom, za njih, više poligonu nego bojištu. Ustvari, oni samo planski mitraljiraju i obasipaju kišom lakih bombi površinu uskog zemljišnog pojasa od Tjentišta do Hrčavke. Ostavši bespomoćno ceo dan u ovome paklenom obruču, brigada je pretrpela velike gubitke i osetan psihički udar.

U ovakvim trenucima, u kojima od silnog uzbuđenja trepere svi nervi i staje dah u grlu, kad se rešava pitanje biti ili ne biti, najbolje se proverava i meri moral i čvrstina vojske. A ova naša kao da je u tome beskonačno velika. Ne čusmo jauka ni zova u pomoć. Spokojstvo, red i mirnoća dominirali su brigadom. Nikada ranije nismo kao ovoga dana tako duboko osetili snagu, nesalomljivu volju i veru koja leži u ovim ljudima.

U kratkim pauzama između avionaleta instinktivno se pomeramo Usovičkim Potokom naviše. Negde oko podne izbijamo na sedlo, između Ozrena i Pleća. Duž jednog uskog pro-

planka, na samom sedlu, zastalo je čelo brigade. Desno, na ivici šume, pojavio se drug Marko.[29] Daje nam znak da stanemo, a Šegrt da priđe bliže. Saznajemo da se tu nalazi drug Tito i da je i on ranjen. Plotuni nekog od ovih brojnih bombardovanja zahvatili su pre nekoliko sati i Vrhovni štab, dok se nalazio oko Milinklada. Ova bolna vest je novi i neočekivan udar za sve nas. Ipak, raduje nas što smo tu, pored Tita i Marka, što ih vidimo žive posle svega ovoga. U današnjoj gužvi i tutnjavi vrlo lako se moglo dogoditi i ono najgore. A što se nije dogodilo, može se dobrim delom zahvaliti slučaju.

Stigavši kod Vrhovnog štaba, zatekli smo oko njega samo manje delove njegovog Pratećeg bataljona, sa komandantom Muhom Osmićem. Šegrt dobija zadatak da preuzmemo komandu nad svim mesnim snagama i hitno posednemo Ozren i Pleće. Na Ozrenu smo zatekli manje delove Šeste istočnobosanske brigade. Nije im bilo žao što dolazimo. I ta je brigada krajnje iscrpena i više nego desetkovana u proteklim borbama. Naš 2 bataljon, upućen na Pleće, ubrzo se sudario i lako proterao manju grupu Nemaca iz rejona Vilinjaka. Ne usuđujemo se ići dalje, jer je situacija sasvim nejasna. Ne smemo preduzeti čak ni dublje izviđanje, jer nam vremenski zadatak nije određen, pa bi nam mogle propasti zaostale izvidnice. Osim toga, što je osnovno, zbog blizine Vrhovnog štaba i odgovornosti zadatka, odlučujemo se radije na sigurnu odbranu uže zone, između Pleća i Ozrena, nego da radi proširenja ovog uskog koridora preduzimamo ma kakav napad neizvesnog završetka.

Na sedlu između Ozrena i Pleća postoji uzan proplančić. U kasni sumrak brigada se svijala prema tom mestu. Na sedlu smo zatekli Vrhovni štab i druga Tita. Jedva smo pronašli nekoliko konja koje smo mogli osloboditi za englesku misiju. Iza nas ostaje samo Šesta istočnobosanska brigada. Sve ostale snage su otišle napred. Banijci nas nisu još prošli, ali čujemo da nisu daleko. Negde su blizu, iza nas.

Skoro celu noć maršovali smo do koliba Hrčavke. Marš je bio naporan, gotovo isto kao i prethodne noći. I još oštriji. Sa nama se do Hrčavke kreću Vrhovni štab i drug Tito, koji daje zapanjujuće brz tempo maršu. Otkud mu toliko snage? Pomrčina je mrka i gusta kao testo. Strma staza, stvorena i utabana od drugih jedinica koje su pre nas ovuda prošle, nazirala se samo s vremena na vreme. Ljudi i konji se stalno spotiču, sudaraju i posrću. Najlakše se kretao onaj koji je dohvatio konja za kakav kaiš ili konopčić da bi ga konj vodio, ili pak ako je drug ispred njega imao makar šta belo ili svetlo na le-

[29] Aleksandar Ranković.

đima. Da nije snage, koju na neobjašnjiv način stvara i sama pomisao na prisustvo druga Tita, mi bismo se sigurno odlučili da ovde zanoćimo i krenemo tek sutradan. Za gladnu i krajnje iznurenu Desetu brigadu dve uzastopne noći bez sna — više je nego mnogo. Ipak, iako zadnjim naporom, idemo u redu.

PONOVO U ZAŠTITNICI

10 jun. Pošto smo u Hrčavki preturili preko glave onaj opasni deo sna koji konjanika obara, a pešaka skreće u jarak, i uz to još dobili porciju makar i nedokuvane konjetine, krećemo lagano uz Debelu Ravan strmom stazom za Lučke Kolibe. U Hrčavku je stigla uzoru i Šesta istočnobosanska brigada.

Ostatak dana provodimo u čekanju, odmarajući se u šumici, između Lučkih Koliba i Zamrštena, duž puteljka koji vodi od sela Vrbnice. Na sve strane oko nas kreću se, reklo bi se, često bez cilja i svrhe, mnogobrojni neborački delovi, grupice ili pojedinci iz raznih brigada. Njihove odavno već prazne komore, koje su sad pretvorene u kolone nosilaca ranjenika, mnogobrojni bolesnici, rodoljubi i ranjenici, sve to nekud luta, odlazi i ponovo se vraća, kao da nekud stvarno ide i nekog ili nešto traži. Kako zapuca s jedne strane, sva ta masa instinktivno krene u suprotnom pravcu. Ovakvu gužvu i metež malo razumemo. Možda i zato što se dosad nikada nismo našli u sličnoj situaciji. Vrlo često dolazi do prepirke, pa i oštrijih reči, sa ponekim delovima te šarolike neboračke mase, koja se kreće čas amo čas tamo. Ovaj metež ne samo što ostavlja utisak anarhičnog stanja i smušenosti koja među njima vlada, već često navlači na sebe i okolinu bombardovanja kojih i tako imamo isuviše.

Danas se čuju povremeni plotuni i borbe na sve strane. Osobito na Ljubinom Grobu, gde se muški i odlučno brani Četvrta brigada. Istovremeno neprijateljska avijacija gotovo ne prestaje sa bombardovanjem. Istina, nešto slabije nego juče, kada je u bombardovanom krugu bilo manje naše vojske. A danas, na površini od 10—12 km² slegla se ovde glavnina Operativne grupe zajedno sa Vrhovnim štabom. Širina neprijateljskog obruča, kao i prethodnog dana, ponovo se svela na jedva 2—3 km. Stvoren je gotovo idealan cilj za nasrtljivu neprijateljsku avijaciju. Vrhovnom štabu i drugu Titu svaki čas fijuču zrna iznad glava, isto kao i svima nama. Ovog dana imali smo znatnih gubitaka, a nisu bolje prošle ni ostale brigade.

Ustvari, čitava ova gužva je nastala zbog toga što je na platou Lučkih i Vrbničkih Koliba Vrhovni štab odlučno, smelo i u pravi čas prikupio glavninu svojih snaga (sedam brigada),

spremajući se za presudan proboj i ofanzivna dejstva preko Miljevine. Odlučeno je da se više ne čekaju delovi drugog dela glavnine Operativne grupe (Sedma i Treća divizija), kako bi se pravovremeno iskoristio pad Balinovca i Mrčin-Planine, odnosno proboj koji su ovog dana herojskom borbom izvojevale Prva proleterska i Treća krajiška brigada.

Posle podne stiže nam od Druge divizije kratak i jasan zadatak — ulazimo u levu kolonu, kao njena zaštitnica. Ispred nas će pre ponoći otpočeti pokret Majevička, Sedma krajiška i Četvrta crnogorska brigada. Mi ćemo se kretati opštim pravcem Balinovac — Mrčin Planina — selo Zagorice — selo Rataj — selo Miljevina. Ostale brigade ulaze u desnu kolonu koja će se kretati desno od nas. Ovaj put, kao retko kada ranije u ovoj ofanzivi, vidimo potpuno opštu situaciju i u njoj sopstvenu ulogu. Sa osobitom radošću i olakšanjem brigada je primila vest o najnovijim uspesima Prve divizije.

Zadnja dva dana su najteži period u kojima se brigada ikad našla. Sve one tegobe što ih skupljamo i vučemo još od Žepča i Prozora kao da su ovde dostigle kulminaciju i hoće da nas smrve. Neprekidni marševi i danonoćne borbe; mnoge neprospavane noći i nedovoljan odmor; neredovna i nepotpuna ishrana, čime se nad brigadu nadnela prava avet gladi; zakopavanje teškog naoružanja; nailaženje u sve strane na raznu opremu odbačenu od naših i neprijateljskih jedinica; svaki čas susretanje mnogih izostalih ranjenika i bolesnika koji su bespomoćno čekali i očekivali pomoć; prolaženje pored mnogih nezakopanih Nemaca i poginulih naših drugova i uopšte suočavanje sa svim onim strahotama ove epopeje, na koje nailazi zaštitnica u kojoj se već duže vreme nalazimo; zatim ogromni gubici;[30] mnoštvo novih ranjenih i bolesnih uz otsustvo i minimalne mogućnosti za njihovu negu i, najzad, mnoge druge teškoće — sve je to iscrplo takoreći i zadnje fizičke i duhovne moći brigade, usled čega je ona dovedena na opasnu ivicu poslednjih mogućnosti. Brigade koje su dobijale pretežno ofanzivne zadatke nisu ni izbliza imale prilike da iskuse sve nevolje koje su se neminovno sručile na zaštitne delove glavnine. Nestalo je one nekadanje vitalnosti, životne i neodoljive udarne snage. Kod pojedinaca su uzdrmane perspektive i vera u pobedu. Od njih poneki pokuša sam da pronađe izlaz, napušta naše re-

[30] Ušli smo u Petu ofanzivu sa oko 1.240 boraca i šest bataljona. Na Lučkim Kolibama brigada je brojala oko 600 ljudi i svega 3 bataljona. Dakle, nedostajalo je oko 50% prvobitnog sastava Desete brigade. Istina, taj procenat ne pretstavlja i gubitke. Oni su znatno manji. Uz Treću diviziju ostao je naš 3 bataljon i mnogi ranjenici u Centralnoj bolnici.

dove ne bi li se dokopao svoga kraja. Pojava apatije i ravnodušnosti graničila se u pojedinim slučajevima sa gubljenjem svake volje i smisla za život i egzistiranje. Sve ove opasne pojave postale su već vrlo ozbiljna briga štaba i političko-partiskih organa. O tome se stalno konferiše i vode se gotovo neprekidni razgovori sa ljudima, naročito kad imamo duže zastanke. Ali ipak, zahvaljujući pre svega visokoj svesti osnovne mase boraca i vanrednim naporima starešina da pronađu, probude i založe zadnje snage, ova kriza, koja je bila na pomolu, ipak je na koncu srećno prebrođena. Svi smo bili takoreći već živi mrtvaci, krajnje iscrpeni i okrvavljeni, ali smo, eto, izdržali do kraja. Nečuvene su i zapanjujuće moralne, duhovne i fizičke snage ovakvih ratnika. Kao da njihova vera, svest i žar revolucionarnih ideja koje ih nose ne znaju za objektivne granice ljudskih mogućnosti. Možda je baš ovo osnovno pitanje u kome je i neprijatelj pogrešio u računu. A nije ni čudo. Ni sami nismo znali šta smo sve u stanju da izdržimo. Baš u tome, više nego igde, naše jedinice su našle izvore onih snaga koje su odlučujuće parirale ogromnu neprijateljsku brojnu i vatrenu nadmoć.

DRUG TITO DAJE NOV ZADATAK DESETOJ BRIGADI

Tek što su se završili bataljonski i četni partiski sastanci (koji su održavani svakodnevno, ponekad i više puta) i konferencija ostalog sastava, stiže i Šegrt od druga Tita. Ovakvi sastanci vanredno su moćno sredstvo za otklanjanje svega što škripi i ne valja. Posle njih uvek se oseti nekako zdravija atmosfera, nov duh, više snage i poleta. Zato za njih redovno nađemo vremena i u najtežim časovima. Upravo, u takvim trenucima oseća se i najveća potreba za pojačanim partisko-političkim radom.

Drug Tito takođe smatra, iznosi nam Šegrt, da bi Deseta brigada trebalo da se izdvoji iz Operativne grupe i u pogodnom momentu i podesnim pravcem prebaci u Hercegovinu radi samostalnog delovanja. Ali, zadatak nije ni lak ni jednostavan. Zato drug Tito prethodno želi da čuje mišljenje celog užeg štaba brigade. Odmah odlazimo kod njega.

Našli smo ga u blizini Vrbničkih Koliba, na nešto uzdignutoj strani jedne poveće i gusto pošumljene kose. Sa njim je bio i drug Marko. Tito je sedeo u jednom omanjem, tankim slojem od jednorednog kamena ozidanom zaklonu, otvorenom spreda i ozgo, sa signalnom električnom lampom okačenom spreda i torbom za sekcije preko ramena. Ranjena ruka oslonjena je na jedva beo platnen zavoj vezan oko vrata. Diktirao je neko naređenje, pominjući nama dobro poznate nazive pre-

dela oko Miljevine i Jabuke, kontrolišući ih češće na karti koju je držao u ruci. Oko njega su samo daktilografi i kuriri. Bio je vedar i raspoložen, iako je bio umoran i iscrpen, kao i svi mi.

Preneli smo drugu Titu svoju spremnost da se prihvatimo novog zadatka, čak i radost što se vraćamo u Hercegovinu. Znamo da će nas tamo čekati nove ljute i krvave borbe, ali i novi borci i pobede. Zato smo izrazili duboko uverenje u siguran uspeh čim se malo fizički oporavimo. Dobili smo utisak da je zadovoljan. Zna on odlično naše stanje i čime danas raspolažemo, zato smo srećni što nam je poklonio poverenje. Usvojio je i naš predlog da još koji dan idemo sa glavnim snagama dok mi sami ne ocenimo momenat za odvajanje. Još nam je na kraju skrenuo pažnju da učinimo što možemo za prihvat preostalih boraca i ranjenika iz Sutjeske i Zelengore, naročito duž zone gornje Neretve, zatim nam je govorio o potrebi da se, pre svega, dobro oporavimo i potom krenemo u akcije i mobilizaciju novih snaga. Čudno je osećanje veličine sopstvene snage i vere, koje obuzima i ponese svakiput posle ma i najkraćeg razgovora sa drugom Titom. Snaga njegove ličnosti, na neobičan način, veoma brzo napaja sve prisutne nekom posebnom vedrinom i optimizmom, vraća i rađa polet i novu snagu, otvarajući jasne poglede i perspektive na budućnost.

Našim povratkom u štab skoro jednovremeno stiže i naređenje od Druge divizije da hitno krenemo za Ljubin Grob, na kome su se upleli u teške borbe delovi Četvrte brigade. Iako smo žurili, kad smo stigli borba je već jenjavala. Četvrta brigada je sama izdržala i ovu važnu tačku očuvala u našim rukama. Odmah iza toga dobili smo zadatak da, ostavljajući manje snage u Vrbničkim Kolibama, smenimo Četvrtu brigadu na Ljubinom Grobu, da tu sačekamo i obezbedimo prolaz Sedme divizije, a potom da se svijemo u zaštitnicu, u pravcu Balinovac — Mrčin Kolibe — Jablanovo Brdo.

FORSIRANJE BISTRICE

11 jun. Protekle noći prolazili su pored nas bataljoni, bolnice i komore leve kolone. Odlaze preko Vrbničkih Koliba stazom prema Balinovcu. Još treba da naiđu Banijci, ali ih nigde nema. Niti sa njima imamo veze. Napokon, pred samu zoru, nailaze i oni. Laknulo nam je kad smo ih ugledali. Verovatno i njima. Koliko je pretrpela ova naša najiznurenija divizija dok se najzad nije neposrednije dočepala glavnine! Platili smo i plaćali račun i mi svi ostali skupa sa Vrhovnim štabom, odugovlačeći već duže vreme čas opšteg proboja i odlažući dinamičniji razmah naših ofanzivnih dejstava, sve u iščekivanju Sedme divizije, i ostalih delova drugog ešelona Glavne

operativne grupe. Najzad, evo prolaze i Banijci da bi se posle dužeg vremena ponovo uključili u čelni — ofanzivni deo eşelona.

Sa Banijcima je išao i Vladimir Nazor. U Vrbničkim Kolibama sišao je sa nosila i produžio peške niz strmu nizbrdicu padina Košute, stazom za Balinovac.

U svanuće, kada su ovu opasnu zonu prolazili zadnji delovi Sedme divizije, otpočeo je i daleki napad Nemaca sa Treskavca i neposredniji od Orlovca na Ljubin Grob i stazu preko Lučkih i Vrbničkih Koliba, kojom je već prešla leva kolona. Pucnjava koja se otvorila na obe strane ustvari je samo ubrzala pokret Sedme divizije. Borci su se instinktivno rokirali nekoliko stotina metara, sa čistine proplanka na ivicu šume, nastavljajući spuštanje još većom brzinom. Po odlasku i zadnjih delova Banijaca otpočelo je svijanje glavnine Desete brigade ka Vrbničkim Kolibama i njen dalji pokret prema Balinovcu kao zaštitnice leve kolone. Napuštajući Ljubin Grob oko 8 časova i odmah zatim Vrbničke Kolibe, naši zadnji odredi su se lako odlepili od nasrtljivog neprijatelja. Tom prilikom imali smo nešto i žrtava. Među njima se nalazi i poznati borac Voja Gušić, komesar 4 bataljona. Maršujući preko Balinovca i Mrčin-Koliba, brigada je još u toku dana stigla na Jablanovo Brdo, gde je i zanoćila, obezbeđujući se naročito od sela Ljubine.

Ovog dana neodoljivo su prodirale naše kolone prema putu Kalinovik — Foča. Nemci su se grčevito branili, upinjući zadnje snage da nas zadrže bar na reci Bistrici. Međutim, koristeći proboj Prve divizije i šireći ga sve više, naše glavne snage su bile u takvom ofanzivnom zamahu da je pred njima morala pucati preostala nemačka odbrana. Manevar, iznenađenja i ofanziva, stari aduti naše snage i moći, dali su nov potstrek i zamah našem opštem naletu, čiju snagu više niko neće moći obuzdati.

Ovakvoj dinamici boja redovno su bila svojstvena ona mala i sitna iznenađenja koja nekad mogu, makar i samo na momenat, da unesu znatnu zabunu i nespokojstvo. Slično se desilo i ovoga puta. Duž zone proboja bile su zastale po šumi brojne naše i nemačke grupice koje su se, lutajući i tražeći svoju jedinicu, svaki čas sretale i sudarale. Samo se tek negde otvori vrlo oštra borba i odmah naglo umukne. Često i u najbližoj okolini. Nisu bili retki slučajevi manjih okršaja i među našim delovima. Zbog toga, svi skupa nastojimo da povećamo budnost i ostale mere onog najužeg obezbeđenja. U jednoj od takvih situacija zatekao se ovog popodneva i sam Vrhovni štab u dolini Vrbničke Reke. Idući na začelju brigade, koja je već odmicala od Vrbničke Reke kuriri nam javljaju da se kroz

šumu šunja i oprezno privlači jedna grupa Nemaca, samo nekoliko stotina metara dalje. U tom momentu Vrhovni štab je bio svega pedesetak metara od nas, bez ikakvih naših jedinica, a Nemci su išli pravo na njega. Čedo je hitno obavestio druga Marka, te je usledila munjevita i odlučna akcija Pratećeg bataljona i opasnost je brzo i srećno otklonjena.

13 jun. U toku jučerašnjeg dana brigada je danila u Rudnoj Planini, pomerivši se svega nekoliko km — na Mokri Do i Siljevno Brdo. Posle četiri uzastopne neprospavane noći juče smo napokon mogli da se dobro ispavamo. Izuzev nekoliko lakših okršaja sa manjim grupama Nemaca, koje su se odnekud pojavile pred Mokrim Dolom i Golom Rudom, verovatno od sela Ljubine i Zakmura, druge borbe brigada nije vodila.

Na Jablanovom Brdu smo juče zakopali ostatak minobacača i teških mitraljeza, koje su bataljoni dovde »prošvercovali« i ljubomorno čuvali.

*

Krenuvši sinoć kasno preko sela Zagorice, brigada je već ujutru stigla pred selo Rataj. Ispred nas su Banijci. Tražimo od Štaba Druge divizije dozvolu da odmah samostalno pređemo drum i tamo se definitivno otkačimo od glavne grupe. Nismo dobili odobrenje. Moramo sačekati u rejonu sela Rataja dok ne prođe Druga dalmatinska. Bespomoćno stojimo na mestu nekoliko sati dok neprijateljska avijacija snažno tuče ovo selo i čitavu zonu reke Bistrice i selo Miljevine. Opet lupa po Desetoj brigadi. Ponovo padaju mnoge žrtve.

Među 17 mrtvih i još više ranjenih bilo je i onih gubitaka koji duboko potresaju celu brigadu. Sedeći, kao i uvek nenametljivo i skromno, mirno i pribrano, leđima oslonjen na uspravnu omaru, pao je smrtno pogođen i naš visoko poštovani, opšte voljeni drug i stari rukovodilac političkog odela brigade Boriša Kovačević. Dok je držao u ruci još nedovijenu cigaretu od bukova lišća, ugasio se isto onako nečujno i tiho život toga velikog, slavnog i plemenitog revolucionara, kakav je on oduvek bio. Ovo je drugi član štaba brigade koji pada u ovoj ofanzivi. Među poginulim na prilazu r. Bistrici bio je i stari komandant bataljona Ratko Stanišić. Teško je bilo podnositi ovakve uzastopne udarce. Kao da nam neko čupa srce. Sasvim je nepotrebno i besciljno bilo ovako dugo naše čekanje. Situacija je apsolutno dozvoljavala da bez ikakva zastajanja pređemo Bistricu.

Napokon, brigada je tek pred podne počela forsiranje reke i prelazak preko druma. Ispred nas su dva uništena tenka.

Neprijateljski protivkolac odnekud sleva tuče neposrednom vatrom sva mesta prelaza. Verovatno sa serpentina Ocrkavlja. Da bismo smanjili gubitke, odlučujemo da ne prelazimo mostom, već da gazimo vodu, između železničkog mosta i sela Duškovića. Međutim, protivkolac je osmotrio naše prve talase na vodi i preneo vatru na njih. Većina granata rikošetira i uz fijukanje odlazi nekud u neznan. Valjda zato što nas gađa pod malim uglom pa je i voda dovoljna da tanetu skrene pravac. Neprijatno je pasivno podnositi topovsku vatru na reci koja nas koči brzom maticom. Usled toga što se neprijateljska vatra prenela na vodu, ostatak brigade, osobito oni komotniji, instinktivno skreće na most. Dok su tako jedni gazeći forsirali usku Bistricu, drugi su pozadi železničkog nasipa čekali spremni, čim protivkolac prenese vatru na reku, da u skoku pređu preko mosta. S one strane druma čuo se bodreći glas Šegrta, koji nas je čekao na prvoj kosi. Varakajući se na taj način dobra dva časa sa nemačkim tobdžijama, po cenu desetak mrtvih i ranjenih, konačno smo prešli vodu i drum, prikupljajući se pored Nozdra, na maršu za Miljevinu.

S one strane druma nailazimo na nov metež. U sve strane se kreću zaostali borci raznih jedinica, snalazeći se u ishrani kako ko ume. Ni naši baš u tome mnogo ne izostaju. U trenutku kada smo ponovo ugledali sela, kuće, ljude i hranu, popustila je za momenat i ona visoka disciplina. Zato se Čedo ljuti, oduzima i vraća seljacima nepravedno rekviriranu stoku, upozorava i deli ukore.

Okrenuvši konačno leđa Zelengori, gladi i smrti, koju je ova krila iza svake bukve, forsiramo marš na sever da bismo se što pre udaljili od opasne zone.

Put do Nozdra drži pod povremenom vatrom neprijateljska artiljerija, tukući nekud od Foče. Avijacija se gotovo ne skida sa ove doline, obrušavajući se čak na pojedine kuće, kolonice, njive i staze. No, i pored svega toga, ljudi ne misle mnogo više na svoje živote. Ulaze u kuće, traže hranu i trpe znatne gubitke od avijacije.

Podnoseći nove gubitke, prihvatajući i previjajući nove ranjenike, brigada se oko podne konačno izvukla iz najopasnije zone, u zaseoke Sokola i Gojtanovića, gde je na miru ručala. Najzad smo u kućama, sa meštanima i odličnom hranom. U novoj situaciji dišemo sa velikim olakšanjem. A nervi pojedinaca tek sada počinju da popuštaju, pošto su prošli najgori dani.

U zaseoku Sokola rasformiran je ostatak naše Omladinske čete. Preživeli borci pridati su bataljonima.

Krenuvši iz Sokola 13 juna posle podne, brigada je zanoćila u rejonu sela Bujakovine. Ponovo smo doživeli bombardovanje i imali novih sedam mrtvih i ranjenih drugova. Bolje bismo postupili da smo sačekali noć za pokret. Sutradan, na maršu za selo Kolakoviće, zahvatila nas je neprijateljska avijacija u nekoliko navrata. Ponovo padaju nove žrtve. Poginuo je komandir čete Marijan Krišto, zamenik komandira čete Teklić Tomo, a među ranjenim smrtno je pogođen Pažin Strahinja, komesar čete. Kod sela Kolakovića, gde smo zatekli Četvrtu crnogorsku brigadu, odvojili smo se od Glavne operativne grupe. Dok ostale snage kreću prema severu, za istočnu Bosnu, Deseta brigada je okrenula na jug, za Hercegovinu. 15 juna, pred zoru, brigada je na Rogoju prešla drum Sarajevo — Kalinovik. Posle kraćeg odmora i nekoliko manjih uzastopnih akcija, brigada je uskoro prešla Neretvu i produžila put Hercegovine. Na taj način završen je i zatvoren ovaj krug svetlog i tegobnog borbenog puta jedne od mnogih narodnih brigada. Izvršavajući svesno, predano i sa žarom svoje proleterske dužnosti, borci i starešine Desete brigade davali su sve od sebe u ovoj nacionalnoj epopeji, pa i ono što je najdraže — svoje živote. Ukupno njih oko 450 padoše u ovoj bici.

Rade HAMOVIĆ

U OBRUČU

šao sam i razmišljao: Samo da nam pođe za rukom da bez zastoja i bez većih gubitaka probijemo i ovaj, ko zna koji po redu, obruč i da se prebacimo preko Sutjeske. Tamo bi se, računao sam, najzad našli izvan ove velike opasnosti — uništenja.

A tamo na Sutjesci, prošlo je evo dva dana i dvije noći, bez prestanka ječi i tutnji. Svakog časa naši mijenjaju položaj. Sad se ne zna da li su se već spojili Nijemci, oni koji dolaze od Vratara niz Sutjesku, sa onima iz pravca Foče. Mada smo u teškom položaju, razvoj događaja je takav, osjećam to, da ćemo iz ovoga obruča uskoro poći na proboj.

Imali smo kratak zastoj kod Prepeličja. Nemamo još nekih posebnih zadataka za našu, Desetu hercegovačku brigadu. Čitav dan treba da čekamo naređenje za pokret. Za to vrijeme trebalo je da sprovedemo neke izmjene u sastavu brigade. Mostarski bataljon je ostao sa Trećom divizijom na drugoj obali Pive. Ostali bataljoni naše brigade skoro su više nego prepolovljeni. Dva bataljona su imala toliko gubitaka da već govorimo o tome da ih rasformiramo.

Moje razmišljanje prekide kurir Vrhovnog štaba. On donese poziv da zamjenik političkog komesara brigade drug Miskin, i ja pođemo tamo.

Vrhovni štab se nalazio u podnožju Volujaka, u jednoj šumi iznad same Sutjeske. Kad smo stigli kod druga Tita, pored njega zatekosmo i drugove: Rankovića, Koču Popovića, Velimira Terzića, Fiću Kljajića, Peka Dapčevića i Mitra Bakića. Tito je odmah zatražio da mu podnesemo izvještaj o stanju u

brigadi i njenoj borbenoj sposobnosti. Želio je da sazna kako su borci i kako su podnijeli gubitke koje je brigada imala u borbama sa divizijom »Princ Eugen« na sektoru Trnovačkog Jezera, Katin-Kuka i Javorka. U ovim velikim borbama Deseta brigada je bila lijeva pobočnica glavnine snaga Vrhovnog štaba i, zadržavajući njemačke snage, omogućila je Vrhovnom štabu i ostalim jedinicama prolaz u pravcu Sutjeske.

Ukratko smo upoznali druga Tita i ostale drugove o tome da su nam bataljoni više nego prepolovljeni. Rekli smo da od pet bataljona sada možemo imati najviše tri. Mostarski bataljon koji je udarna snaga brigade, ostao nam je s one strane Pive, kod Pivskog Manastira. Zamolili smo ga tada da naredi da nam se vrati Mostarski bataljon u sastav brigade. On se s tim odmah složio. Ispričali smo mu i o herojskoj smrti Vlada Tomanovića. Pao je u jurišu protiv divizije »Princ Eugen« kod Katina-Kuka. Kad su ga borci Prvog bataljona donijeli, ranjenog, uvijenog u šatorsko krilo, prišli smo mu Rade i ja. Osmjehnuo se, iako su mu parčad bombe isjekli i stomak i pluća, i rekao tihim glasom:

— Drugovi, nemojte gubiti vrijeme oko mene. Ja vidim, sa mnom je gotovo. Vi treba da izvršite naređenje druga Tita. Da ne dozvolite Nijemcima da izbiju na Vučevo prije nego što se glavnina naših snaga i Vrhovni štab probiju.

Tita i ostale duboko su dirnule ove riječi. Očigledno uzbuđen, on reče:

— Zaista, to je bio hrabar i dobar vojnik!

Zatim nam je saopštio da Deseta hercegovačka brigada neće više biti u sastavu Treće divizije nego da prelazi u Drugu proletersku diviziju. I sva naređenja ubuduće brigada će dobijati od Štaba Druge divizije, od Peka Dapčevića i Mitra Bakića. Složio se da reorganizujemo bataljone, ali nam je prigovorio što nijesmo izvještavali o ovim teškim borbama koje je vodila Deseta i gubicima koje je pretrpila. Potom se obratio načelniku Terziću:

— Mostarski bataljon odmah da se vrati u sastav Desete!

Miskin i ja vratitili smo se poslije toga u brigadu, koja se tada nalazila na Vučevu, pod Maglićem, i odmah reorganizovali bataljone. Dva smo rasformirali.

Početkom Pete ofanzive u politodjel naše brigade došao je Vojo Kovačević, Grahovljanin, moj komšija i stari komunist. Nekidan stigao nam je i Vule Mićunović. To je mlad čovjek, ali iskusan omladinski i partiski rukovodilac. Na mjesto poginulog Vlada Tomanovića, za zamjenika komandnta brigade došao je Vojin Popović koji je i ranije bio u hercegovačkim odredima.

Od koliba Prepeličje smo krenuli sa svega tri bataljona. Mostarski bataljon nije uspio da se probije preko Pive, nego je

i dalje ostao sa jedinicama Treće divizije. To nas je još više ožalostilo. Ostali smo bez dva bataljona, a i treći nam se nalazi daleko od nas, u velikoj opasnosti. Gdje god bi stali, o tome smo razgovarali.

Prije polaska dobili smo jedno neočekivano naređenje koje nas je sve rastužilo. Vrhovni štab naređuje: »Sva teška oružja treba što prije zakopati u zemlju ili uništiti. Zakopavati oružje samo u tom slučaju ako ih je moguće dobro sakriti. Komoru treba svesti na što je moguće manju mjeru. Jedinice treba da budu što više pokretljive. One treba da budu u stanju da što efikasnije operišu«.

Tih dana, u jedno predvečerje, rastali smo se sa brigadnom artiljerijom. Ostavili smo dva brdska topa koje smo bili jako zavoljeli. Borci su ih pazili kao nešto najdraže. A sad je došlo takvo vrijeme da ih bacimo niz Perućicu u neprohodnu prašumu. Zatvarače smo uništili i zakopali. O, kako nas je sve redom ovo pogodilo, kako je to bio mučan trenutak, taj rastanak sa našim topovima.

— Da ih ponesemo sobom pa ma šta se s nama zbilo — predlagali su borci.

— Oni su nam donosili sreću — govorio je stari Luka, pomoćnik nišandžije. — Kako, braćo, sad da ih ostavljamo kad nam je najteže! Kuda ćemo bez topova?

Bilo nam je kao da smo u ovoj prašumi ostavljali ratne drugove, kao da smo se rastajali sa živim ljudima. Ali, naređenje smo izvršili.

Ispod Maglića je bilo hladno. Svejedno što je već poodmakao jun, hladnoća je bila velika. Ništa ne pada, ali se sa planine ne diže magla, vlažna, gotovo mokra, a ledena. Svi smo mokri, mokri su nam i odijelo i obuća. Kada se digne magla i nestane debelog prekrivača iznad nas pred nama se ukaže blještav i oštar sniježni vrh visokog Maglića. Nikad ranije nisam povjerovao da bi se neprijatelj i gore mogao popeti, da će i Maglić zaposjesti.

Pred noć sam pošao s Petim bataljonom u pravcu Prijevora. Stiglo nam je naređenje da zatvorimo taj pravac. Iz šume pred Prijevorom iskrsnu drug Tito sa Vrhovnim štabom. Iza njih je Prateći bataljon. Tu je i Štab Druge divizije. Išli su u pravcu Sutjeska. Kad nas ugleda, drug Tito upita:

— Kuda? — Odgovorih mu:

— Idemo u pravcu Prijevora. Tamo treba da zatvorimo njemačko nastupanje iz pravca Trnovačkog Jezera i Volujaka.

— A otkuda tuče ona artiljerija?

Rekoh, da su jedinice Desete brigade juče pred noć napustile Maglić i da su Nijemci u toku noći izvukli top na vrh Maglića. Danas odozgo tuku naše položaje. On nam na to reče:

— Treba Nijemce da zbacite odozgo, ili da im onemogućite svako dalje napredovanje. Treba ih zadržati sve dok glavnina naših snaga ne pređe preko Sutjeske prema Zelengori.

Poslije toga produžiše prema Sutjesci. Peko Dapčević me obavijesti da će se štab divizije nalaziti uz Vrhovni štab i da sutradan dođem na Sutjesku gdje ćemo se dogovoriti o daljem pokretu i zadacima Desete brigade.

Odozgo, sa Maglića, obasipao nas je top svojom vatrom u kratkim i jednakim razmacima. Po stazi kojom smo se spuštali, ispred nas i pozadi prskale su granate. Danilo Komnenović, komandant Petog bataljona, govorio je idući:

— Ovome se nisam nadao. Druže Vlado, jesi li vidio? Nijemci izniješe top na vrh Maglića!

Sad tek vidimo kakva se velika ofanziva povela protiv nas.

Nisam mnogo mislio na njemačke topove. Dok traje ova magla slabo se vidi. Zato Nijemci od svojih topova nemaju mnogo koristi. Bio sam nespokojan zbog drugoga. Zaokupljale su me misli kako ćemo noćas preći Sutjesku. Kako ćemo se probiti kroz njemački obruč?

Žurili smo niz strme padine, kroz prašumu. Noć je polagano padala najprije se uvlačeći u gustu borovinu i jelovinu. Duboko dolje čula se huka nemirne Sutjeske i neprestana mitraljeska i artiljeriska vatra. Gore, iznad nas, i dalje je tukao top sa Maglića.

Idući po izgaženom putu, kuda su maloprije prošle mnoge jedinice i veliki broj ranjenika, nailazimo na pojedince koji su ostali. Sjede ili leže i izgubljeno gledaju ispred sebe. Poneki su mirni, zatvorenih očiju pa izgleda da spavaju. Nisu mogli da izdrže dalje sa svojim brigadama. Iznemogli i malaksali, pa popadali u hladno blato po putu. Samo poneki podigne glavu i pogleda nas izgubljenim pogledom. Pitaju da li imamo hljeba, ili štogod drugog da se jede. Mučna je to i tužna slika. Dođe čovjeku da uzme jednog malaksalog na vrat i da ga ponese. Ali, dokle bi mogao izdržati? Žurimo. Svaki minut je dragocjen.

Nekoliko dana neprekidno nas tuku »Štuke«. Ne daju nam oka otvoriti. Njihovi naleti ne prestaju, obasipaju nas bombama i mitraljiraju nalijetajući u niskim talasima. Tako je bilo danas, i juče, i prekjuče, i ima već evo sedam dana kako traje neprekidno bombardovanje iz vazduha. Na Prijevor smo stigli u prvi mrak. Zanoćio sam zajedno sa članovima Štaba Petog bataljona. Ovdje je neki dan stradala komora Četvrte crnogorske. Sada borci našli komade mesa od konja koje su bombe raznijele, naložili vatre i peku ovo smrdljivo meso.

Komandant Komnenović i komesar Živko Jošilo nude mi da jedem s njima. Pokušao sam, ali nisam uspio iako dva dana nisam ni vode okusio. Mnogi i od boraca ne mogu da jedu.

Pored nas je vodio put i tuda naiđoše neki kuriri. Oni kažu:

— Idemo iz Vrhovnog štaba. Treba što prije, po cijenu života, da uhvatimo vezu sa Sedmom banijskom divizijom i javimo joj da krene za glavnim snagama.

Morali smo im dati neke naše drugove koji već prilično poznaju ovaj teren, da ih provedu.

— Ko će, drugovi, da pođe? — pitali smo. — Banijci su negdje iza nas. Njih ima više od hiljadu, a imaju sa sobom i nekoliko stotina ranjenika i naroda iz zbjega. Nijemci su tu iza nas, to i sami znate.

Javilo se nekoliko dobrovoljaca. Željeli su da pomognu, jer je trebalo spasti više od hiljadu drugova. Odredili smo dvojicu omladinaca. Otišli su radosno sa kuririma-proleterima. Otišli su nazad, uzastranu i nikad ih više nisam vidio. Nisu se vratili u svoju brigadu. Nisu oni jedini. Koliko je takvih divnih mladića ostalo po kanjonima Sutjeske, između Maglića, Volujaka i Zelengore. I niko im ne zna za grobove. Malo im je ko i imena zapamtio, mnogima.

Sutradan izjutra produžio sam sa kuririma u pravcu Sutjeske. Trebalo je da pođem u Štab Druge divizije. Tog dana poslije podne našao sam se sa Pekom i Mitrom. Bili su u pokretu prema Tjentištu i Zelengori. Drug Peko mi kratko reče:

— Treba da se probiješ sa brigadom u pravcu Kalinovika i Bjelašnice. Mi odlazimo preko Zelengore. Četvrta crnogorska napustila je Vratar i niko ne zatvara pravac prema Izgorima. Druga dalmatinska vodi teške borbe na Barama. Vi sami odredite pravac kojim ćete se probijati. Doviđenja.

Komesar i komandant divizije odoše na konjima uz podnožje Zelengore. S dvojicom kurira sjeo sam kod mosta na Sutjesci, nasred puta. Tu treba da dočekamo brigadu. Malo sam razmišljao o tome kojim pravcem da se probijemo. Napisao sam pismo načelniku brigade Radu Hamoviću i obavijestio ga o stanju i zadacima koje smo dobili od Štaba divizije. Obavijestio sam ga da treba da krenemo za glavninom i Vrhovnim štabom i da pokret treba da izvršimo što prije. Obojicu kurira koji su bili sa mnom poslao sam da nose pismo. Ostao sam sâm na mostu. Tu me samoga i noć zatekla. Odmah naveče iskupili su se neki ranjeni borci i iznemogli koji su izostali iza svojih jedinica.

Pored rijeke još se zadržavaju neke naše jedinice. Proleteri su noćas prodrli kroz obruč neprijateljskih snaga.

Na Sutjesci sam ostao do svanuća. Stajao sam pokraj hladne rijeke koja je hučala. Znao sam da su proleteri otišli naprijed i da nas sada ništa ne dijeli od neprijatelja ni s jedne ni s druge strane. Pored mene su sjedili borci koji su se iskupili sa raznih strana.

Nikad mi časovi nisu tako sporo prolazili. Nikad nisam doživeo teže trenutke. Evo već dvije godine otkako ratujemo, a takve noći nisam doživio. Nije bila teža ni ona noć na Bitovnji u vodi i blatu do koljena, kada nismo znali ni gdje se nalazimo. Nije bilo više neizvjesnosti ni one noći u planini Babi za vrijeme Treće ofanzive. Bila je ovo najpresudnija noć za Desetu brigadu, za sve moje drugove, za one koji su najodaniji našoj borbi, koji su kaljeni u stotinama bojeva. Ovdje pokraj same rijeke Sutjeske mogao sam da nekoliko časova mislim samo o tome, računajući jedno te isto: hoćemo li proći na vrijeme, hoćemo li stići glavninu ili ćemo ostati u obruču? Oko nas, pored rijeke Sutjeske i na padinama Zelengore, neprijateljska oružja ne miruju. Nebo su presijecali svjetleći signali u raznim pravcima. Vrlo često, tu u blizini, negdje iznad same litice, bljesnula bi pokoja raketa i gasila se iznad vrhova visokih omorika. S vremena na vrijeme poneki od drugova koji su pored mene, pokušavao je da zametne bilo kakav razgovor, ali mu nije uspjevalo. Očigledno je da smo bili svi zaokupljeni jednim te istim mislima: kako će uspjeti ovaj naš prodor.

Pred svanuće pojaviše se prve jedinice Desete brigade. Tada mi je laknulo. Potrčao sam pred borce sav srećan što ih vidim. Nastojao sam da bar svakog po imenu zovnem i da mu se javim.

Prebacivanje brigade preko Sutjeske nije dugo trajalo. Odmah smo produžavali naprijed.

Kada je i posljednji borac Desete prešao Sutjesku, pošao sam zajedno sa Radom Hamovićem na čelo kolone. Nijemci su bili u neposrednoj blizini. Zasipali su nas vatrom sa svih strana. Ni sam ne znam kakvim su nas oružjima tukli. Oni su vrlo dobro vidjeli stazu kojom je izmicala kolona. Cilj je bio pred njima kao na dlanu. Topovske i minobacačke granate padale su po stazi i oko nas. Vidio sam tada strašne prizore na mjestima po kojima su neprijateljske granate padale na kolonu. Na jednom mjestu velika rupa nasred puta. Vratio sam se začas da pogledam: umiješeno krvavo blato zajedno sa komadima ljudskog tijela i odjeće. Tu su nam poginula dvojica ili trojica drugova. Tog časa pogibe Drago Vuković, kurir Štaba brigade. Drago je rodom iz Gatačke površi. Bio je siroče bez oca i majke. Sve do 1942 godine čuvao je stoku bogatijim seljacima. Kad je Prvi udarni bataljon naišao u njegovo selo,

Drago je pošao s nama. Bio je još mlad i nejak pa smo ga zadržali pri Štabu brigade. Otada je stalno sa mnom. U prvo vrijeme, dok nije naučio da čita i piše, nije mogao biti ni kurir. Dali smo mu zadatak da vodi brigu oko konja. Ja i Drago bili smo veliki prijatelji, zajedno smo i spavali. Zbog toga se bio malo i osilio. Kad ja nisam u Štabu, nije htio da sluša ostale. Nekoliko puta smo mu ukazivali na to, savjetovali mu da bude razumniji. Žao mi ga je sada kao rođenog brata. Bio je bistar mladić.

Neprekidno moramo da naređujemo da se žuri. Sreo nas je kurir. On nam javlja:

— Nijemci su prodrli od Tjentišta. Sklopili su obruč na Sutjesci. Sada idu za nama.

Brigada se penje uz obronke Zelengore mokrom i blatnjavom stazom. Prolazimo pored iznemoglih i ranjenih drugova iz Treće dalmatinske. Dižemo ih, pomažemo im da idu polagano naprijed. Kad smo stigli čelom kolone u visinu Ozrena njemačka bombardovanja talasima »Štuka« još traju. Razgovaram sa Radom. Najednom čuh poznat glas iz šume:

— Šegrte! Jesi li to ti?

Ugledah druga Marka i odazvah mu se.

— Gde ti je brigada, gde su ti ostali drugovi? — upita me.

— Evo brigade ovdje, ide iza mene.

— Zaustavi kolonu, a ti odmah dođi ovamo.

Rekoh drugu Radu da zaustavi kolonu, a ja se uputih kod Marka.

U šumi sam, pored njega, našao i Muhu Osmića sa drugaricom. On je rodom iz Prozora, a kod nas u brigadi nalazio se na dužnosti komandanta bataljona. Kasnije je bio na dužnosti pri Vrhovnom štabu. Desno od njih, pod jednom stijenom, ugledah Engleze, članove vojne misije pri Vrhovnom štabu. Uvukli se pod jednu stijenu pa se zaklanjaju kamenjem od njemačkih bombi i mitraljiranja koje ne prestaje. Drug Marko mi reče:

— Jutros, prilikom velikog bombardovanja, ranjen je drug Tito.

S teškim osjećanjem u srcu i uzbuđeno upitah ga gdje je Tito i je li teže ranjen.

— Ranjen je u ruku. Poći da vidiš.

Pošao sam nedaleko.

Drug Tito se osmjehnu kad me ugleda.

— Jutros su nas strahovito bombardovali. Poginuo nam je šef engleske vojne misije.

Tada sam saznao da je poginuo i Đuro »Španac«, lični pratilac druga Tita. Poginulo je još dosta drugova iz Pratećeg bataljona.

U tom trenutku pogledah na vrh Ozrena koji je od nas bio udaljen 100 do 150 metara vazdušnom linijom. Tamo sam vidio vojnike u zelenim uniformama. Odmah rekoh drugu Terziću:

— Ono su Nijemci!

Terzić mi na to reče:

— To ne može biti, jer na Barama se nalazi Druga dalmatinska. Ona odbija njemačke napade, iako je imala vrlo teških gubitaka. A prema Košuru se nalazi Šesta bosanska i Majevička brigada.

Kad sam ponovio da su to Nijemci, Tito zatraži dogled i kad razgleda reče:

— Švabe! Šegrte, od danas će se sa tvojom brigadom kretati i Vrhovni štab. Treba da obezbijediš položaj do noći kada ćemo izvršiti pokret u pravcu Lučkih Koliba.

Kad sam dobio naređenje, pozdravio sam Vrhovnog komandanta i pošao u brigadu. Pri polasku drug Marko mi reče:

— Treba odmah upoznati sve borce u brigadi da je drug Tito lakše ranjen. Ne treba dozvoliti da se zbog toga stvori panika među borcima i nepotrebno prepričavanje.

Prošao sam pored Engleza. Oni me zapitaše koliko će dana ovo trajati i kada ćemo imati pokret? Odgovorio sam da će pokret vjerovatno ubrzo, a koliko će dana trajati ofanziva, to ne znam.

U Štabu brigade sam rekao drugovima da je drug Tito lakše ranjen i iznio zadatke naše brigade. Odmah smo postavili obezbjeđenje po ivicama šume. Nijemci su krenuli u napad. Svi borci su bili obaviješteni da je Vrhovni štab i drug Tito u neposrednoj blizini. Znali su da je drug Tito ranjen pa su zbog toga bili čvrsto riješeni da Nijemce ne puste ni koraka naprijed makar svi izginuli.

Poslije ovog neuspjelog njemačkog napada pošao sam da vidim mjesto na kome je Tito ranjen. Na tom mjestu sam našao svježe grobove drugova koji su tu poginuli. Bomba koja je ranila druga Tita napravila je ogromnu rupu. Izgledalo je kao da je tu neko kopao čatrnju.

Krenuo sam u brigadu. Uzput sretoh komandanta Druge dalmatinske, druga Ljubu Vučkovića koji je hramao. Bio je ranjen u nogu, ispričao mi o teškim borbama i junačkim podvizima Druge dalmatinske brigade.

Trebalo je objediniti komandu i obezbijediti položaje. Zato sam pošao prema Hrčavki i Košuru da se povežem sa Istočno-

bosancima. Tu sam prviput upoznao Peru Kosorića. S njim sam našao Pašagu Mandžića, Cvijetina Mijatovića i Miloša Zekića. Rekoh Peri za naređenje Vrhovnog komandanta da položaje treba po svaku cijenu održati do noći. On mi odgovori da mu je brigada gotovo sva izginula na Košuru. Ali dodade:

— Ovo što nas je preostalo držaćemo se do posljednjega.

Posle obilaska položaja otišao sam do druga Tita i upoznao ga sa stanjem. On mi tada reče da se brigada u prvi mrak povuče sa položaja i izvrši pokret u pravcu Hrčavke i Lučkih Koliba. Kad bude sve spremno za pokret da dođem kod njega i javim mu.

Tako sam i učinio.

U prvi mrak sam obavijestio druga Tita da je sve spremno za pokret. Pošao je sa brigadom. Bili smo srećni što je sa nama. Vidio sam da su borci ganuti zbog njegove rane. Pogledi se nisu odvajali od njegove krvave, nabrzinu previjene ruke. Krv je još uvijek probijala kroz zavoj i kvasila bluzu. Upitao sam:

— Druže Tito, boli li te rana?

On se osmjehnuo i reče:

— Boli, rana mora da boli, ali nije ovo ništa. Samo se vi dobro držite.

Zatim zatraži da mu dam vode.

Brigada je krenula u pravcu Hrčavke. Tito je išao u našoj koloni. Borci, umorni i gladni, išli su polagano. Mnogi zabacili puške koje omahuju oko njih. U koloni je polagano išao, umoran, icrpen i gladan, omladinac Đoko Bulajić. Nosio je pušku lovački prebačenu preko ramena i omahivao njom. Ugledavši ga, Tito reče:

— Kažite onom drugu da nosi pušku kako treba, maše s njom, udariće nekoga.

Kad je to čuo, Đoko poče da negoduje, zašto se neko miješa u to kako on nosi pušku. Vojo Kovačević ga obavijesti da je to primjedba druga Tita. Đoki bi užasno krivo.

— Volio bih da sam poginuo — govorio je poslije.

Kad smo prešli Hrčavku naišli smo na kolonu Druge proleterske koja se odmarala na putu. Proleteri polijegali i umorni i iscrpeni spavaju kao da su mrtvi. Jednom proleteru iz Kragujevačkog bataljona priđe drug Marko i zatraži da se malo pomakne. Trebalo je nekoliko trenutaka dok se ovaj Kragujevčanin pomakao, a poslušao je tek kada je poznao druga Marka.

Ujutru smo stigli u blizini Ljubina Groba. Tu se nalazio Štab Druge proleterske divizije. U Štabu napravili nekakvu

supu, našlo se nekoliko zrna riže. To dijele u šoljama za bijelu kavu. Sjećam se, prvu čašu ponudiše drugu Titu. On im reče:

— Neću, dajte ovim Englezima. Oni su nam saveznici, a teže mogu izdržati nego mi.

Trebalo je po svaku cijenu da zadržimo Ljubin Grob. To je kota koja dominira prostorom našeg povlačenja u ovom dijelu Zelengore. Deseta brigada dobila je zadatak da brani položaje prema Ljubinom Grobu, na kome je Četvrta crnogorska već vodila žestoke i krvave bojeve. Tu je poginuo i komandant Četvrte brigade Vako Đurović. Poginuo je tog jutra prilikom njemačkog bombardovanja.

Bili smo na sastanku kod Vrhovnog komandanta. Na sastanak su trebali da dođu svi komandanti divizija i brigada. Tu dođoše i kuriri Štaba Banijske divizije. Štab divizije obavještava da se probijaju u istom pravcu. Vrhovni komandant odredi Desetu hercegovačku da ostane na ovim položajima i omogući prolaz Banijskoj diviziji i ranjenicima koji se s njom nalaze. Ostale jedinice glavnine snaga Vrhovnog štaba treba da izvrše pokret u pravcu Vrbničkih Koliba.

Odmah ujutru otpočeli su njemački napadi. Primijetili su kolonu Banijske divizije i bolnice koju je diviziia obezbjeđivala pa krenuli da je unište. Sjećam se, i Štab Desete je morao ići u streljački stroj i napadati da bi se omogućio prolaz ovoj jedinici.

Među Banijcima sam vidio Vladimira Nazora i Ivana Ribara. I oni su se morali prebacivati preko brisanog prostora koji je bio pod udarom njemačkih mitraljeza.

Vrijeme se brzo mijenjalo. Kad smo se nalazili kod Ljubinog Groba sijalo je sunce, a već čas kasnije poče da pada kiša. Pred veče smo napustili kotu i spustili se na malu poljanu kod Lučkih Koliba. Tu nam stiže zapovijest da zastanemo i da tu čekamo do jutra. Teško je opisati sliku koja se tog hladnog junskog večera pružala na Lučkim Kolibama, usred Zelengore. Slegla se tu ogromna vojska, ranjenici, tifusari, i izbjegli narod. Sve se to skupilo na ovom uzanom prostoru i čeka komandu za pokret. Svi se nadaju, svi vjeruju da će poslije ovog pokreta, poslije ovog proboja, doći do nečega boljeg pa su nestrpljivi.

Ovdje smo mogli da ložimo vatre. Začas je naložen ogroman broj vatri koje su osvjetlile livadicu na kojoj se nalazimo i gustu šumu oko nje. Borci su još imali po koji komadić sirove konjetine. Pekli su je na žaru i onako, samo malo ugrijanu, gutali.

Stigao je poziv pa sam pošao u Vrhovni štab, kod Vrhovnog komandanta. Pozdravio sam ga i sjeo. Drug Tito reče

da je dugo razmišljao i odlučio da mijenja taktiku ratovanja. »Nije moguće«, rekao je, »da držimo veliki broj jedinica uz Vrhovni štab jer tako dajemo mogućnost neprijatelju da nas tuče«. Zato misli da Deseta hercegovačka treba prva da se odvoji od glavne snage Vrhovnog štaba.

Zatim me upita:

— Što ti misliš o ovoj odluci?

Odgovorio sam da se slažem i vjerujem da će se i drugovi u Štabu brigade složiti sa ovom odlukom. Na to mi on odgovori:

— Pođi u Štab brigade, upoznaj drugove o ovoj zamisli i odluci koju treba da donesemo i onda dođi sa načelnikom Hamovićem pa ćemo vam dati dalja uputstva.

Štab brigade nije bio daleko od Vrhovnog štaba, svega kilometar-dva. Kad sam došao vidio sam da su me drugovi jedva čekali jer žele da čuju zapovijest o daljem pokretu. Upoznao sam ih o odluci Vrhovnog komandanta. Ova odluka je primljena vrlo radosno. Svima je bilo drago što idemo u Hercegovinu, ali ujedno i žao što se odvajamo od Vrhovnog štaba i proleterskih jedinica. Rekao sam da Rade i ja treba da pođemo kod druga Tita. Drug Vaso Miskin nam tada reče: — Zatražite od druga Marka da odobri da drug Avdo Humo ili Uglješa Danilović pođe s nama u Hercegovinu. Kad bi jedan od njih s nama pošao, mnogo bi nam pomogli i ne bismo opet pravili greške u koje smo bili zapali u 1942 godini.

Svi smo se složili sa mišljenjem Crnoga. Nekidan kad sam saznao da je u blizini Pokrajinski komitet KP za Bosnu i Hercegovinu, pošao sam da ih obiđem. Tu sam našao Isu Jovanovića, Avda Huma, Uglješu Danilovića. Sva trojica boluju od tifusa. Ranije nisam poznavao Uglješu i Isu. S njima sam našao i Džemu Bijedića i još nekoliko drugova. Razgovarali smo o stanju u Hercegovini i borbama koje su tamo vođene, o sudbini Mostarskog bataljona koji je ostao u sastavu Treće divizije. Svi drugovi se slažu da je u Hercegovini moguće ponova dići ustanak i razviti borbu. Samo treba voditi računa i ne pasti u greške koje su 1942 godine tamo pravljene.

Načelnik Štaba brigade Rade Hamović i ja krenuli smo u Vrhovni štab. U putu smo sreli kurire Vrhovnog komandanta koji mi predadoše pismo od druga Tita. U pismu je bilo naređenje da Deseta hercegovačka brigada krene u pravcu Hercegovine. Uzeo sam pismo. Produžili smo u Vrhovni štab. Tito nas je odmah primio. Upoznali smo ga da je Štab brigade jednoglasno primio odluku da Deseta brigada pođe u Hercegovinu, samo smo mu predložili dvije stvari: da nam dozvoli da mi ocijenimo i biramo mjesto gdje da se odvojimo od

glavnine snaga Vrhovnog štaba i da s nama pođe jedan član Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu, Uglješa Danilović ili Avdo Humo. U tom trenutku dođe i drug Marko.

Obojica, i drug Tito i drug Marko, su se složili sa našim predlogom. Marko nam reče da Vaso Miskin u toku dana dođe kod njega. Uz to dodade da će s nama u Hercegovinu poći Uglješa Danilović.

Vrhovni komandant nas je častio crnom kavom i pored pisma dao nam usmena uputstva. Bio je siguran da ćemo svojim povratkom u Hercegovinu naići na veliki otpor. Tamo je mnogo garnizona koji su puni Talijana i Nijemaca. U Hercegovini ima Dražinih četnika i Pavelićevih ustaša. Zato ne bi trebalo stvarati nikakvu veću komoru. Treba da budemo što pokretljiviji. U sadašnjim uslovima u Hercegovini može opstati samo vrlo pokretljiva jedinica sa snalažljivim i elastičnim komandovanjem. Treba izbjegavati frontalne sukobe i ne dozvoliti da ih neprijatelj nametne. Manevrisati i napadati neprijatelja tamo gdje se ne nada, udarati ga i nanositi mu gubitke u ljudstvu. A uz to ne zaboraviti da treba vršiti stalnu mobilizaciju dobrovoljaca. Naročito nam je napomenuo da se čuvamo grešaka koje smo pravili u 1941 i 1942 godini i izrazio svoje uvjerenje da će narod Hercegovine, naročito istočne Hercegovine, koji je u 1941 i 1942 godini listom bio za naš pokret, pružiti podršku partizanima i da će borci, koje su četnici zaveli, preći partizanima jer su uvidjeli šta znači takozvana kraljeva vojska u otadžbini i njihov Draža.

— U slučaju da se ne uzmognete održati u Hercegovini, neka vam veza bude Vrhovni štab. Treba redovno slušati emisije radiostanice »Slobodna Jugoslavija« i tako ćete otprilike znati gdje se nalazi Vrhovni štab. Probijajte se u pravcu velikih operacija. Po tome ćete znati da smo mi tamo. Nemamo radiostanicu da vam je damo. Čim je dobijemo ili zarobimo od neprijatelja, poslaćemo vam je. Povremeno nas izvještavajte o stanju putem kurira.

To su bile riječi druga Tita na rastanku, a koje su se docnije i ostvarile.

Vratili smo se u Štab brigade. Na sastanku smo odlučili da se brigada odvoji negdje na Miljevini i da idemo prema Rogoju i Treskavici. Kad smo stigli na Vrbničke Kolibe, obaviješteni smo da je Prva proleterska divizija probila njemački obruč na sektoru Miljevine i da napreduje u pravcu planine Jabuke. Raniji plan Vrhovnog štaba predviđao je da se proboj vrši kod Vrbničkih Koliba, ali se odustalo od njega na jednom sastanku kod druga Tita kad je odlučio da se svim snagama jurne prema mjestu proboja i da se taj proboj širi.

Deseta brigada ide u Hercegovinu — odjeknulo je to duboko u srcima svih boraca. Svi su bili radosni. O tome su i ranije govorili, o tome smo razmišljali i mi u Štabu brigade. Borci su se radovali svakom pokretu brigade koji je bio u pravcu Hercegovine. Takvo naređenje svi su iskreno priželjkivali, a kad su čuli da je ono iz usta druga Tita, njihovoj radosti nije bilo kraja. Ipak, svima nam je bilo i teško, i borcima i nama u Štabu. Teško nam je padalo saznanje da treba da se odvojimo od glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske, od Vrhovnog štaba i našeg Vrhovnog komandanta. Istina, i ranije smo često bili daleko od druga Tita. Ali, u najtežim trenucima sjećali smo se njegovog lika, njegovog glasa i njegovih riječi koje su uvijek bodrile i davale nove snage. Mi u štabu smo ozbiljno razmišljali da li ćemo uspjeti i da li sa ovakvim borcima koji su jako iscrpeni možemo stići u Hercegovinu.

Zanoćili smo kod Lučkih Koliba. Ovdje treba da dočekamo zoru. Bila je već prevalila ponoć kad sam se uvio u šinjel i spustio pokraj naložene vatre koju su stalno potsticali kuriri. Na sve strane oko nas nalazile su se vatre. San nikako nije htio na oči. Razmišljao sam o sjutrašnjem danu. Pored mene sjedi Sičko Vuković, sedamnaestogodišnji kurir, koji je još kao dječak sa starim ocem krenuo u partizane. Gleda me i kao da je pogodio moje misli pita:

— Što misliš, druže komandante, hoćemo li sjutra uspjeti da izađemo iz obruča?

— Hoćemo svakako. Kad smo dosada izdržali, izdržaćemo još jedan dan. Kad se nađemo s druge strane ceste biće mnogo lakše.

Još nije bilo svanuće, a naš logor na Lučkim Kolibama je oživio. Stigoše nam vijesti da je Koča još noćas odveo brigadu naprijed, prema Rataju. Ostale brigade idu za njegovom. Nigdje u blizini ne čuje se nikakva pucnjava, nije bilo nikakvih znakova što bi nas potsjećalo na to da još traje najveća i najkrvavija bitka u istoriji našeg ratovanja, Peta ofanziva. Samo bi se s vremena na vrijeme, negdje u daljini, tamo odakle smo došli, prolomila potmula grmljavina topova, grmljavina koju na tom terenu slušamo neprekidno nekoliko dana i noći.

— Ono grmi tamo kod Save? — pitam načelnika Rada. On potvrđuje klimanjem glave. Sad tamo i nema ko drugi da vodi borbe sa Nijemcima. Jedino je tamo ostala naša zaštitnica, Treća divizija. Tamo Sava vodi borbu sa Nijemcima. On je prije nekoliko dana postao komandant Treće divizije.

Slušamo taj potmuli tutanj. Izgleda da se čitava zemlja trese. Zaokupile nas teške brige i neizvjesnost: šta će biti

sa našim drugovima koji su ostali tamo u obruču? Kako će proći Sava sa svojom brigadom? Šta će biti sa našim Mostarcima koji su ostali zajedno sa Savinom brigadom da štite bolnicu u kojoj se nalaze najteži ranjenici? Svi mislimo isto. Rade Hamović nekoliko puta ponavlja:

— Ako Sava bude živ, on će se probiti. Takav je on. Najvažnije je to što on neće pokleknuti i klonuti duhom. A ni naš Treći bataljon neće se loše ponijeti. To su Mostarci.

Svanulo je. Planinska magla polako se diže i razređuje. Spremamo se da krenemo.

Deseta brigada nije se više nalazila u opštem planu nastupanja glavnine snaga Vrhovnog štaba. Kolona brigade pošla je polagano niz obronke Zelengore. Svi smo mislili o Hercegovini, mislili smo na ono što nas tamo čeka kad se probijemo iz obruča.

Izgubili smo mnogo drugova. Desetine i desetine ih je ostalo po kotama Zelengore, u kanjonu Sutjeske, po Magliću i Volujaku. Prekjuče smo izgubili političkog komesara bataljona Voju Gušića. Tužno je bilo pogledati njegovog starog oca koji ga je grlio onako ranjenog, na izdisaju. Grleći ga govorio je:

— Volim što mi ovdje gineš. Izgubiću te ali se poslije neću stidjeti tvoga imena. Volim te više ovdje mrtvog nego da si živ među izdajnicima.

Ubrzo je Vojo izdahnuo i stari otac ga je pokrio lišćem. Tu je Vojo i ostao. Tu su ostali još mnogi drugovi. Nadali smo se da je ono najteže minulo. Stigli smo pred cestu Kalinovik — Foča. Tu nas primijetiše njemački avioni. Po putu su se nalazili tenkovi, a okolo vrlo jake njemačke snage. Proleteri su već bili probili ovaj obruč.

Strahovita vatra iz vazduha trajala je više od tri sata. Tukli su njemački mitraljezi sa svih strana. Talasi aviona smjenjivali su se jedan za drugim. Bombama i rafalima zasipali su šumu, uvale, potoke, zeleno žito, seoske kuće — sve redom. U toj borbi nam izginuše mnogi drugovi. A trebalo je još da pređemo rječicu Bistricu. U prelaženju trebalo je davati nove žrtve.

Proleterske jedinice održale su široki prodor koji su načinile u njemačkom živom zidu. Kroz taj prodor već je prošlo nekoliko brigada. Tuda je prošla i Deseta, a s njom zajedno Druga dalmatinska. U Miljevini su gorjele kuće. Zapalile ih avionske bombe i topovske granate. Gore krovovi seoskih kuća kao da su benzinom posuti... Gotovo je mjesec dana kako se nalazimo u divljini. Pokraj sela, kuća i živih bića nismo prolazili.

Prošao je taj dan velikih borbi, dan u kome ni za trenutak nismo imali odmora. Stalno idemo pokraj desetina i desetina mrtvih, palih drugova. To je bio posljednji dan Pete ofanzive. Poslije smo se nalazili van fašističkih obruča. Ali to ne znači da smo bili na miru. I dalje su nas progonili avioni i zas pali bombama. Već smo se rastali od proletera. Oni su okrenuli udesno prema visokoj Jahorini. Opet smo doživjeli strašno bombardovanje. Avionske bombe smrtno raniše komesara čete Strahinju Pažina, omladinca iz Livna. Od smrtne rane izdahnu Danilo Vukajlović, profesor književnosti iz Mostara. U partizanima je od početka ustanka. Zajedno smo na Borač napadali. Nekidan izgubismo i druga Borišu Kovačevića, divnog druga i revolucionara.

Tako smo izišli iz posljednjeg obruča ove velike ofanzive.

Vlado ŠEGRT

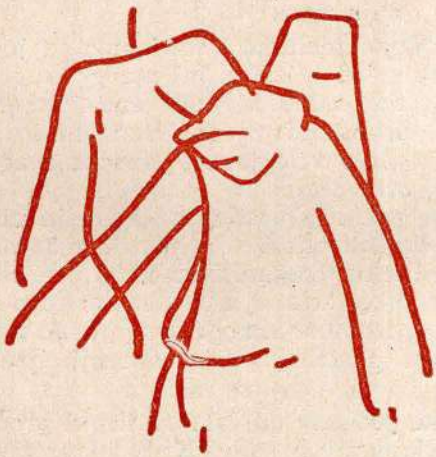

očetak Pete neprijateljske ofanzive zatekao je Prvu dalmatinsku brigadu na odmoru u rejonu sela Bajovo Polje. Međutim, pojava njemačkih kolona od Bileće ka Nikšiću, zatim sukobi Druge proleterske divizije na pravcu Kolašina kao i drugi događaji, nagovještavali su velike promjene u situaciji koje nijesu obećavale toliko željeni odmor.

Na sastanku održanom u štabu Treće divizije, negdje poslije sastanka sa Vrhovnim štabom (18 maja), komandant i komesar divizije upoznali su štabove brigada sa nastalom situacijom. Tom prilkom rečeno nam je: da Vrhovni štab ocjenjuje da se radi o ozbiljnim namjerama neprijatelja; da su prodiranjem njemačkih snaga u Crnu Goru nastupile nepredviđene teškoće u pogledu našeg osnovnog pravca dejstva i da je situacija naročito otežana usljed velikog broja ranjenika i bolesnih od tifusa koje treba zbrinuti i obezbijediti. U vezi sa tim promijenjen je i pravac dejstva Treće divizije.

Prva dalmatinska brigada dobila je zadatak da u rejonu istočno od Nikšića, gdje se prebacila 21 maja, zadržava nadiranje neprijatelja ka Šavniku, a potom da se povuče pod zaštitom Pete crnogorske brigade na položaje na desnoj obali Komarnice.[1]

Za vrijeme tog povlačenja neprijateljski avioni su nas često bombardovali i mitraljirali nanijevši nam manje gubitke u ljudstvu, a osjetne u konjima. Na položajima na rijeci Ko-

[1] U toku 27 i 28 maja. — Prim. red.

marnici[2] takođe smo bili izloženi povremenim ali jakim udarima neprijateljske avijacije. U toku noći 31 maja/1 juna dva naša bataljona su prešla Komarnicu, napala Nijemce u rejonu sela Rudinice — selo Miljkovac, razbila ih i iste noći se povukla zaplijenivši nešto oružja i znatnu količinu municije. Ova municija nam je dobrodošla, jer smo u njoj jako oskudijevali.

Tih dana pojačali smo ideološko-politički rad sa ljudstvom pripremajući ga za još veće napore koji su se jasno naslućivali. Na bataljonskim konferencijama objašnjavali smo spoljnu i unutrašnju situaciju; na sastancima sa članovima Partije i kandidatima detaljnije smo pretresli njihove zadatke, držanje, zalaganje i dr.

Četvrtog juna brigada je dobila od štaba divizije naređenje, otprilike ovakve sadržine: »Naša Prva proleterska divizija vodi žestoke borbe na Vučevu. Vaša brigada će se postaviti na prostoriju Rudina — Nikovići, dok će Peta crnogorska brigada ostati i dalje u zaštitnici naše divizije. Štab dvizije će se kretati sa Prvom dalmatinskom brigadom.«

U Nikoviće i Rudine stigli smo poslije napornog noćnog i dnevnog marša 5 juna. Ova sela su bila toliko preplavljena ranjenicima i bolesnicima, da je sve to pretstavljalo jednu veliku bolnicu. Stanje je bilo vrlo teško. Zbog neprekidnog bombardovanja i mitraljiranja iz vazduha, kao i zbog našeg brzog pokreta, kod ranjenika se stvorilo saznanje da je situacija ozbiljna, da se nešto krupno događa. Predosjećali su, naročito oni teški, nepokretni, da ćemo ih morati sklanjati i ostavljati. Otuda su se mnogi priključivali jedinicama i posljednjim snagama nastavljali pokret.

Prva i Druga divizija već su bile preko Pive, a i Sedma ju je prešla u toku 6-og i noći 6/7 juna. U trouglu Piva — Tara — Durmitor ostala je samo Treća divizija (sada sastava Prva dalmatinska, Peta crnogorska i Treća sandžačka) sa teškim ranjenicima Centralne bolnice. Peta crnogorska, kao zaštitnica divizije i bolnice, vodila je teške borbe na zapadnim padinama Durmitora, a na samom Durmitoru se borila Treća sandžačka.

Od Sutjeske i Zelengore čula se neprestano jaka artiljeriska vatra i aviobombardovanje. Kroz te kanonade pratili smo borbu naše dvije elitne divizije — Prve i Druge proleterske i vjerovali da se tamo odlučuje i sudbina Treće divizije sa Centralnom bolnicom. Znali smo da su tamo Tito i Vrhovni štab. Išlo nam se za njima. A bolnica?! Osjećali smo da nam prolazi dragocjeno vrijeme.

---

[2] Položaj je bio na liniji: selo Borkovići — selo Dubljevići — selo Bezuje. — Prim. red.

Šestog juna saopštio nam je štab divizije da je stigla radiodepeša Vrhovnog štaba u kojoj se naređuje da Treća divizija sa bolnicom krene odmah za njima, pošto su Prva i Druga divizija uspjele da razbiju obruč i prokrče put. U vezi sa tim Prva dalmatinska je trebalo da izvrši pokret preko Pive, uhvati vezu sa Sedmom divizijom i obezbijedi plato Vučeva sve do izlaska ranjenika i ostalih jedinica. Da bi se ranjenici i bolnica mogli učiniti što pokretljivijim, stavljeni su im na raspolaganje svi jahaći i veći dio tovarnih konja (komora je svedena na minimum). Štab brigade je odmah pozvao štabove bataljona i upoznao ih sa situacijom i naređenjem. Ali, još štabovi bataljona nijesu bili stigli u bataljone, kada nam je saopšteno da su kod Prve i Druge divizije iskrsle nove teškoće, te zbog toga Vrhovni štab naređuje da Treća divizija i ranjenici izvrše prelazak preko Tare i probiju se ka Sandžaku. Komandant brigade je dobio zadatak da sa delom snaga odmah krene ka Tari, pređe je i na sandžačkoj strani obrazuje mostobran. U vezi sa ovim 3 bataljon je, u prisustvu komandanta brigade, napravio od priručnih sredstava neku vrstu brvna i prebacio dio snaga preko Tare.[3] Ali na drugoj strani dočekao ih je neprijatelj snažnom vatrom i prinudio da se uz gubitke povuku. Poslije toga ponovo je donesena odluka za probijanje u pravcu glavnine — preko Vučeva i Zelengore.

Sedmog i 8 juna brigada je vršila pripreme za pokret. Pošto su svi konji dati ranjenicima, naređeno je da se minobacači i druga teška oruđa zakopaju. Dio teških ranjenika su nosili zarobljenici — Talijani. One najteže morali smo skloniti i ostaviti. Bili su to teški momenti. Granice između brigade i bolnice nije bilo. A neprijateljska avijacija, zamor i glad su tu granicu kasnije sve više brisali. Brojno i tehnički neuporedivo jači neprijatelj želio je da nas razbije, nabaci na kanjone Pive i Tare i tako potpuno uništi. Naročito je pritisak bio jak sa juga, na pravcima odbrane Pete crnogorske brigade koja je sve to uspješno izdržala.

Osmog juna oko 16 časova brigada je dobila naređenje da što prije pređe Pivu, izbije na Vučevo i uspostavi vezu sa Sedmom divizijom, za čije se dijelove pretpostavljalo da se još nalaze na Vučevu. Zora 9 juna zatekla nas je na prelasku Pive preko improvizovanih mostova kod Donjeg i Gornjeg Kruševa i, blagodareći oblačnosti i magli, mogao se u toku dana preduzeti dalji pokret uz Vučevo.

---

[3] U pogledu vremena pokušaja prelaska Tare upor.: *Treća udarna divizija u Bici na Sutjesci*, Sutjeska I, str. 160; Primorac Rudolf: *Zaštitničke borbe Treće udarne divizije pri proboju na Sutjesci*, Sutjeska I, str. 191; Ivković Obren: *Poslednji okršaj na Sutjesci* i Kronja Ante: *Iz dnevnika* (u ovoj knjizi). — Prim. red.

Uspon ka Vučevu bio je strahovito težak i fizički i psihički. Gladnim i iznemoglima, trebalo nam je skoro punih 8 časova da se iz korita Pive popnemo na 1.000 metara nadvišavajući plato Vučeva. Usput strašni prizori: pored starih ranjenika i bolesnika novi ranjenici od bombardovanja, novi iznemogli drugovi. Izdale su ih i posljednje snage, a mi, po ondašnjim mjerilima »zdravi«, ne možemo da im pomognemo. Oni to vide i znaju. Ne traže pomoć. Čak nas gone da se bar mi spasavamo. A onda, gladni tifusari! Bore se sa životom i za život!

Na Vučevu naš 2 bataljon naišao je na neprijateljske dijelove koji su nadirali od Mratinja. I na vrhu Maglića su Nijemci. Računali smo da će glavna opasnost minuti kad prođemo Pivu i popnemo se na Vučevo. Ali nije bilo tako.

Nemamo veze sa našim glavnim snagama. Avioni stalno bombarduju Vučevo. Sa vrha Maglića tuku nas artiljerijom. I ovdje nailazimo na tifusare; mnogi nijesu svjesni situacije. Većina ih je ravnodušna, ali se nađe i poneki paničar.

Na sastanku u štabu divizije noću 9/10 juna donesena je odluka: da Peta crnogorska sa 2 bataljonom Prve dalmatinske i dijelovi Treće sandžačke brigade izvrše obezbjeđenje od pravca Maglića i Čureva dok se ranjenici i zaštitnica izvuku iz kanjona Pive, a da Prva dalmatinska sa 1-vim bataljonom Pete crnogorske preduzme odmah pokret, pređe Sutjesku, dohvati se linije Košur — Krekovi — Ozren i tu sačeka i obezbijedi prelaz ostalih snaga i ranjenika.

Brigada je krenula zorom 10 juna pravcem Hadžića Ravan — Suha Gora — Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo — Skakavci — Ravno Gorje i poslije cijelog dana 10-og i noći 10/11 juna stigla na Sutjesku. Usput nas je povremeno bombardovala avijacija i artiljerija sa Crvenih Prljaga. Čitava ova staza obilježena je leševima i iznemoglim i izgladnjelim tifusarima. Bili su kao sjenke. Ne osvrćući se na opasnost od avijacije, oni su ložili vatre, smudili meso od crknutih ili ubijenih konja.

U zoru 11 juna brigada se poslije mnogih napora spustila u kanjon Sutjeske. Bataljoni su bili nešto pozadi sa patrolama i osmatračima duž rijeke. S druge strane, uz samu obalu, nalazili su se Nijemci, koji su povremeno puštali mitraljeske rafale po našoj strani. Oko 8 časova jedna neprijateljska kolona je izbila od Suhe ka Tjentištu. Odmah zatim stigla je u štab brigade jedna grupa koja se probila od Zelengore preko Sutjeske. Od njih smo doznali: da je Sedma divizija uspjela da se probije za Prvom i Drugom divizijom, da je usput ostao veliki broj iznemoglih ranjenika i bolesnika i da su na drugoj strani Sutjeske jake njemačke snage koje drže sve dominantne

visove. O svemu tome štab brigade je poslao izvještaj štabu divizije, uputivši mu i neke od ovih očevidaca. Oko 13 časova dobili smo od komandanta divizije Save Kovačevića odgovor: da neprijatelj vrši jak pritisak od Čureva, Popovog Mosta i Maglića, da je situacija teška, a da se nazad ne može.

Poslije ovoga štab brigade je donio odluku: da se po svaku cijenu izvrši prelazak preko Sutjeske i napadne njemački logor kod Tjentišta, stim što će se napad proširiti i na Košur, Ozren i Vilinjak. Na taj način uspostavili bismo mostobran i obezbijedili prelaz ostalih dijelova divizije i bolnice. Prelaz je trebalo da počne u 20.30 časova.

U štab brigade pozvani su komandanti i komesari bataljona da bi se upoznali sa situacijom i zadatkom. Ali, pre nego što je sastanak završen, začu se lavež njemačkih pasa na desnoj obali, a odmah zatim se osu jaka mitraljeska i minobacačka vatra sa druge strane rijeke. Ovo je izazvalo izvjesnu zabunu kod naših dijelova duž rijeke, te je štab brigade na licu mjesta donio odluku da se napad izvrši odmah i da se, u slučaju da budemo razbijeni, jedinice probiju napred ka Vrbničkim Kolibama, gdje će biti zborno mjesto.

Tri bataljona Dalmatinske i jedan bataljon Crnogorske neustrašivo su zagazili u rijeku. Gazili su je povezani u lanac, jer je Sutjeska bila nadošla, a usto brza pa se pojedinačno teško mogla prelaziti. Iako su se pod neprijateljskom mitraljeskom vatrom ovi lanci kidali i čitave ljese boraca padale u nabujalu rijeku, Sutjeska je ipak pređena. U silovitom jurišu na njemački logor kod Tjentišta neprijatelj je razbijen, a komora sa oko 200 konja zaplijenjena.

Naše jedinice zadovoljile su se postignutim uspjehom, a neke, izgladnjele, zadržale su se oko komore duže nego što se to u ovako neizvjesnoj situaciji smjelo činiti. Nijemci su iskoristili šumu i sumrak, prikupili snage i izvršili protivnapad, koji naši bataljoni nijesu izdržali. Znajući da se nazad ne može, probijali su se po dijelovima, kroz noć i šumu, bez puta i vodiča, ka Zelengori, svaki na svom pravcu.

Štab brigade, sa nekoliko kurira, prešao je Sutjesku u prvi sumrak i zadržao se, kako je bilo predviđeno, na putu pored rijeke. Tu je ostao do duboko u noć, bez veze ma s kim. Pokušavao je da se, šaljući kurire u razne pravce, poveže sa bataljonima. Ali se kuriri nijesu vraćali.

Posljednja dva kurira štab brigade je poslao štabu divizije sa izvještajem o nastaloj situaciji. U njemu je, pored ostalog, rečeno da brigada ne može obezbijediti prelazak preko Sutjeske glavnini divizije i bolnice, ali je predloženo da oni odmah krenu za nama. (Kasnije, kad smo se probili, saznali

smo da ovi kuriri nijesu stigli u štab divizije, kao ni kuriri upućeni bataljonima; naišli su na njemačke zasjede i izginuli.) Ne čekajući na odgovor štaba divizije, štab brigade je duboko u noć krenuo u pravcu svojih bataljona. »Prenoćio« je na izvornom dijelu bez menog potočića jugozapadno od Tjentišta, ispod samih njemačkih položaja. U njegovom strmom i stiješnjenom koritu nije se moglo ni leći ni sjesti, ali se najsigurnije mogla sačekati svjetlost dana. Zorom, 12 juna, nemajući još veze sa jedinicama produžili smo kroz gustu šumu, između njemačkih položaja, u pravcu Tisovog Brda. Usput smo počeli pristizati grupe boraca iz brigade i grupe iznemoglih ranjenika i bolesnike Sedme divizije. Oko podne već je bila okupljena glavnina 1-vog i 3-ćeg bataljona. Neprijatelj je držao kotline i sve grebene i v sove, te smo se morali neopaženo kretati najtežim terenom — ni visovima ni dolinama. Noću smo prešli Hrčavku i po jakoj kiši zadržali se na južnim padinama Javorka. Bili smo mokri, gladni, umorni, neispavani — a spavati se nije moglo. Dan ma se nije jelo ništa drugo sem srijemuše, mlade bukovine i katkad parčeta mršave konjetine.

Izjutra, 13 juna, krenuli smo u pravcu Vrbničkih Koliba. Usput smo sustigli naš 4-ti bataljon, skoro kompletan. U izvornom dijelu Hrčavke (Dobri Do i Kapičin Do) zanoćili smo. Već smo se našli i sa 1-vim bataljonom Pete crnogorske brigade. Dakle, sem brigadne bolnice i nekih »pozadinskih« dijelova, br gada je bila uglavnom okupljena. Oko nje su se okupljali bolesni i iznemogli drugovi iz raznih jedinica. Tu je štab brigade održao sastanak kome su prisustvovali i zamjen ci komandanta i komesara Pete crnogorske brigade (Niko Jovićević i Jagoš Uskoković, koji su bili sa svoj m 1-vim bataljonom). Razmatralo se pitanje daljeg pravca pokreta. Osnovno je bilo riješiti da li da se krećemo za glavnim snagama koje su se, prema aviobombardovanju, nalazile na pravcu za istočnu Bosnu. Bilo je i drugih predloga koji nijesu mogli izdržati kritiku (kao, naprimjer, da se vraćamo ka Sutjesci, ili da produžimo ka Hercegovini). Ljudstvo je bilo iscrpeno, bez teškog oružja i municije — skoro nesposobno za borbu. Trebalo ga je izvući najsigurnijim i najpogodnijim pravcem, i to kao kompletne jedinice koje će poslije kraćeg oporavka ponovo biti sposobne za borbu. Odluka je pala da se kreće za istočnu Bosnu.

U toku noći (13/14 juna) brigada je produžila pokret i sjutradan stigla na Vrbničke Kolibe. Usput smo bili bombardovani, ali bez većih gubitaka. Na Ljubinom Grobu je bilo »Kosovo« — ljudski lješevi, pobijeni konji, samari, kazani, prekri li su proplanke. Tu su jedinice iz glavnine vodile vrlo teške borbe.

Na Vrbničkim Kolibama našli smo se sa još nekim borcima 1-vog i 3-ćeg bataljona, kao i dijelom brigadne komore i bolnice. Istog dana pred mrak došla je jedna grupa boraca iz Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade na čelu sa komesarom Pete brigade, Dragišom Ivanovićem. Od njih smo doznali šta se sve zbilo sa glavninom divizije i bolnicom, kao i za slavnu smrt komandanta Treće divizije Save Kovačevića.

Tu smo zanoćili. Na sastanku štabova Prve dalmatinske i Pete crnogorske brigade razmotrena je mogućnost da se probijemo po grupama u više pravaca (naprimjer, preko Treskavice i pruge Sarajevo — Konjic). Na kraju se, ipak, ostalo pri odluci za istočnu Bosnu, stim što je cestu Kalinovik — Foča trebalo preći u rejonu Dobre Vode, a ne poznatim putem preko Miljevine, kako bi se izbegao svaki sukob sa neprijateljem. Dalje bismo produžili preko jugoistočnih padina Jahorine i pruge Sarajevo — Višegrad ka Romaniji.

U toku 15 juna vršene su pripreme, a oko 16 časova brigada je krenula u jednoj koloni, zajedno sa ranjenicima i bolesnicima, pravcem Konjske Vode — Dobra Voda — selo Sijerča. Cestu Kalinovik — Foča prešli smo u toku noći. Najzad smo ugledali i selo, ali vojsku nijesmo smjeli puštati u njega. Razmjestili smo se po okolnim šumarcima, a intendantima je ostavljeno da učine što mogu. Nije bilo lako intendantima onih jedinica koje su bile u zaštitnici. No, ovi su ipak uspjeli. Bilo je nešto mlijeka i hljeba, a pomalo mesa. Ubrzo je u brigadi postalo veselije.

Nekako u to vrijeme pojavila se jedna njemačka kolona od sela Dobro Polje u pravcu Kalinovika, te smo bili prinuđeni da radi obezbjeđenja isturimo u tom pravcu 1-vi bataljon i da za dalje prikriveno kretanje koristimo prvenstveno doline potoka i rječica. U selima Mrežice, Mazlina i Jabuka ostali smo do 18 juna, dobro se odmorili i pothranili. Toga dana popodne krenuli smo preko Jahorine ka pruzi Sarajevo — Višegrad. Usput smo naišli na organizovane veze. Saopšteno nam je da je tuda prošla i glavnina sa Vrhovnim štabom. Veselju u brigadi nije bilo kraja. Saznali smo i da je drug Tito ranjen. No, to smo tada zadržali za sebe.

U rejonu Saračevog Polja naišli smo 19 juna na kurire Vrhovnog štaba koji su nas obavijestili da je Vrhovni štab u toku pretprošle noći sa dijelovima Druge proleterske divizije prešao prugu kod Stambolčića, da se još uvijek na tom mjestu prebacuju naši zaostali dijelovi, a da Prva proleterska divizija prelazi prugu u rejonu Sjetline. Odlučeno je da 1-vi i 4-ti dalmatinski i 1-vi crnogorski bataljon, sa štabom brigade i bolnicom, pređu prugu kod Stambolčića, a da 3-ći dalmatinski

bataljon krene u pravcu Sjetline, poveže se sa d'jelovima Prve proleterske div'zije i pređe prugu u tom rejonu. Ukoliko to ne bude mogao, da se orijentiše prema Stambolčiću i štiti od Sjetline glavninu brigade.

Glavnina brigade se prebacila nesmetano preko pruge i produžila ka selu Bogovići gdje se, kako su nam rekli, nalazio Vrhovni štab. Međutim, kako smo kasnije saznali, naš 3-ći bataljon je naišao na otpor u rejonu Sjetline, promenio pravac i pošao za Dalmaciju.

Dvadesetog juna prije podne su komandant Prve dalmatinske Gligo Mandić, politički komesar Ante Kronja i zamjenik političkog komesara Vlado Šćekić zajedno sa pol'tičkim komesarom Pete crnogorske brigade, Dragišom Ivanovićem, pozvani u Vrhovni štab gdje su drugu Titu podnijeli iscrpan izvještaj.

Gl'go MANDIĆ i Vlado ŠĆEKIĆ

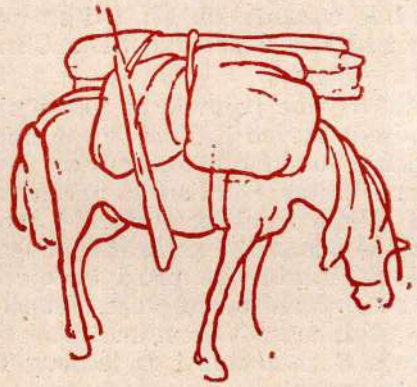

IZ DNEVNIKA

a vrijeme Pete ofanzive bio sam na dužnosti komesara ove brigade. Za ovo što ću iznijeti koristio sam kratke zabilješke iz jednog sačuvanog džepnog kalendara, a nešto će biti i po sjećanju. Što se tiče datuma oni su potpuno tačni, jer su pisani odmah sjutradan.

Od završetka Četvrte neprijateljske ofanzive Prva dalmatinska brigada se nalazila u Gatačkom Polju. Tu je vodila borbu sa četnicima oko Plane i ustašama oko Kule Fazlagića. Negdje 10 maja dobiveno je naređenje od Štaba Treće divizije da brigada krene preko Krstaca na prostoriju Bajovo Polje — Brezna radi odmora. Tamo se stiglo 14 maja poslije podne i tu je brigada ostala do 20 maja.

Za to vrijeme se bataljon sređivao, naoružavao, vršio dezinsekciju itd. Održano je i savjetovanje na kome je analiziran partisko-politički rad u brigadi, međunarodna i unutrašnja politička i vojna situacija. Ovaj odmor je korišćen i za razna predavanja, konferencije, kulturnu-prosvjetnu djelatnost i drugo.

19 maj: Navečer je primljen izvještaj od Štaba Treće divizije o koncentraciji neprijateljskih snaga u Nikšiću i okolini. Naređeno je da se brigada pripremi za pokret u pravcu Nikšića.[1]

20 maj: Brigada spremna za pokret. Poslije podne je preko Javorka pošla u pravcu Nikšića. Na Javorku su još svježi tragovi borbe, koju su vodile jedinice Četvrte i Pete crnogor-

[1] U pogledu vremena prebacivanja brigade na ovaj pravac upor.: Obren Ivković: *Poslednji okršaj na Sutjesci* (u ovoj knjizi). — Prim. red.

ske brigade sa Talijanima: porušene ceste, zapaljeni i prevrnuti kamioni i zidovi zapaljenih kuća svjedoci su žestoke borbe i poraza talijanskih jedinica.

21 maj: Ujutro je brigada stigla na određenu prostoriju kod Nikšića i zauzela položaje. Bataljoni su raspoređeni na liniji Zagrad — Dragovoljići — Laz. Toga dana je započela neprijateljska ofanziva od Nikšića. Čini mi se da smo izviješteni da se jedna neprijateljska kolona kreće preko Golije iz Gacka u pravcu Nikšića.

22 maj: Jedinice se nalaze na istim položajima, samo što je jedan bataljon prebačen od Laza na Gradac. Tog dana bilo je manjih okršaja sa neprijateljem.

23 maj: Jedinice su na istim položajima i vode manje borbe.

24 maj: Isti položaj — manje borbe — vidi se da neprijatelj ispituje jačinu naših snaga, kao i njihov raspored. Obaviješteni smo da neprijatelj dalje koncentriše snage u sektoru Nikšića.

25 maj: Jedinice su na istim položajima. Odmah ujutro neprijatelj je izvršio žestoke napade uz podršku artiljerije i prisilio naše jedinice da se rokiraju na nove položaje Dragovoljići — Gradac — Granice.

26 maj: Neprijatelj ne popušta sa napadima. Naše jedinice su prisiljene na postepeno povlačenje uz borbu. One napuštaju tu prostoriju i u toku noći se, prema naređenju štaba divizije, prebacuju na položaje na prostoriju Gvozd — Granice — Bukovik.

27 maj: Pritisak neprijatelja na naše snage se pojačava, ali naše jedinice uspijevaju da u toku dana zadrže položaje Seoce — Bukovik — s. Rađevo. Preko noći 27/28 maja one se prebacuju preko Šavnika na desnu obalu Komarnice.

28 maj: Dolazak na prostoriju selo Borkovići — selo Bezuje; jedinice tu zauzimaju položaje.

29 maj: Položaj jedinica — Borkovići — Bezuje; nije bilo jačih okršaja sa neprijateljem koji samo izviđa.

30 maj: Položaj jedinica — Borkovići — Bezuje, manji okršaji sa neprijateljem.

31 maj: Položaj isti, manji okršaji sa neprijateljem.

1 jun: Nešto se mijenja raspored jedinica na prostoru Borkovići — Dubljevići — Bezuje, prema Komarnici. Manji okršaji. Neprijatelj izviđa avionima i bombarduje.

2 jun: Položaj jedinica isti, samo što se 3-ći bataljon upućuje u rejon sela Boričja prema Krstacu da zatvori i onemogući neprijatelju nadiranje od Plužine.

3 i 4 jun: Položaj jedinica isti.

5 jun: Položaj je isti — manji okršaji sa neprijateljem. Prema naređenju štaba divizije treba da se izvrši pokret prema Rudinama i zauzme položaj prema rijeci Tari. Brigada počinje pokret.

6 jun: Pokret prema Rudinama i zauzimanje položaja prema rijeci Tari. Neprijatelj stalno bombarduje.

7 jun: Položaj prema Tari — štab brigade i intendantura u s. Rudinama.

8 jun: Položaj isti, situacija je vrlo kritična. Prema naređenju štaba Treće divizije, a na osnovu depeše Vrhovnog štaba, 3-ći bataljon sa komandantom brigade ispituje mogućnost prelaska rijeke Tare i prebacivanja za Sandžak. Bataljon nailazi na neprijateljske položaje i povlači se. Tada se u Tari utopio zamjenik komandanta 3-eg bataljona Gojko Ujdurović, koji je prvi pokušao da prepliva rijeku. Neprijateljska avijacija stalno bombarduje.

Pred mrak pokret sa Rudina u kanjon Pive. Spuštanje do rijeke je vrlo mučno — strmim i neprohodnim terenom, i to noću. Konji koji su bili u komorama mogli su se kretati samo bez ikakvog tereta. U našoj brigadi smo imali dvoje koji su čitav marš sa brigadom prošli jašući na konjima. Te noći, kada smo se spuštali u kanjon Pive, morali smo ih nositi. To su bili drugarica Ranka (prezimena se ne sjećam) bez noge, i drug Bogdan Novović koji je imao ukočenu nogu u koljenu. Pri spuštanju jedinica ka Pivi nailazili smo na mnoge grupe ranjenika koji su se uz vatru odmarali. Pored njih je bilo i teških ranjenika na nosilima koje su nosili talijanski zarobljenici. Neke od njih su zarobljenici ostavili i pobjegli. Sličnih prizora bilo je i pri prelasku preko mosta, gdje je bilo i dosta lješeva poginulih od bombardovanja.

9 jun: Izmoreni borci od noćnog spuštanja do rijeke morali su odmah nastaviti usiljenim maršem penjanje uz Vučevo. To je tek trebalo izdržati! Kada smo stigli na Vučevo, imali smo zadatak da uputimo neke jedinice prema Mratinju (mislim da je trebalo smijeniti neke dijelove Desete hercegovačke brigade), a ostale prema Čurevu. Jedinice prema Mratinju imale su toga dana jače borbe sa Njemcima. Tokom dana neke naše jedinice su bile bombardovane.

Na Vučevu smo se sreli sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta KP Crne Gore i s njima razgovarali o situaciji u kojoj smo se nalazili.

10 jun: Jedinice su i dalje na položajima prema Mratinju i Čurevu, gdje vode borbe sa Njemcima. Situacija je veoma teška. Stalno nailaze nove grupe ranjenika i tifusara, koji su

napustili Centralnu bolnicu i sami lutaju. Ima mnogo teških prizora poginulih i umrlih drugova. Bombardovanje ne prestaje.

11 jun: Brigada[2] se, prema dobivenom naređenju, spušta sa dotadanjih položaja ka desnoj obali Sutjeske. Ona je imala zadatak da po padu mraka pređe rijeku i likvidira neprijateljska uporišta na njenoj lijevoj strani. Zauzimanjem ovih uporišta trebalo je omogućiti prelazak preko rijeke ostalim jedinicama, štabu Treće divizije, kao i pokretnim bolnicama i ranjenicima iz Centralne bolnice. Svi naši bataljoni su već prije podne stigli na desnu obalu i zaposjeli određene položaje. Poslije podne su u štab brigade pozvani komandanti i komesari bataljona radi prijema zadataka. Dok im je izdavao naređenja i uputstva štab brigade je izvješten da od pravca Suhe nailazi jedna neprijateljska kolona jačine oko 300 vojnika sa oko 200 konja. Kasnije je ustanovljeno da je to komora (vjerovatno divizijska) koja ide u sastav svoje divizije i da će vjerovatno proći pored Tjentišta. Međutim, ona nije produžila kuda smo mi očekivali, već se smjestila ispod Tjentišta, naspram naših položaja. Tu su se raspremili i odmah postavili osiguranje. Nailazak ove komore stavio je štab pred novu situaciju, koja je tražila izmjenu ranijeg plana napada. Naime, komora je bila tako postavljena da je njeno osiguranje moglo neometano izvršiti bočni udar na naše jedinice pri njihovom napadu na uporište s one strane Sutjeske. Moralo se prvo likvidirati osiguranje i komora. Mislim da je bilo predviđeno da dva bataljona napadnu komoru, a druga dva da odmah likvidiraju neprijateljska uporišta. Bataljoni su postavili sve teške mitraljeze na položaje da mogu tući komoru. O novonastaloj situaciji odmah je izviješten štab Treće divizije.

Međutim, prije predviđenog napada, neprijateljske patrole iz osiguranja komore otkrile su položaje naših jedinica i otvorile vatru na njih. Uskoro su i ostale snage osiguranja otvorile vatru iz svog oružja. Kod nekih naših djelova nastala je pometnja i oni su se počeli povlačiti. Intervenisao je lično komandant brigade Gligo Mandić — i u takvoj situaciji izdao naređenje da se pređe na izvršenje zadatka. Tada su stupili u dejstvo naši mitraljezi i ostalo oružje, što je donekle stvorilo pometnju kod neprijatelja, jer sigurno nije očekivao ovakav odgovor. Prvi borci i starješine su prešli Sutjesku, a za njima i ostali. Ovdje je Sutjeska progutala neke naše borce koji nisu znali kako treba prelaziti rijeku, naročito onako brzu i nabujalu. Oni su računali: dosta je znati plivati, a šta je Dalmatin-

[2] Prva dalmatinska brigada je imala tada tri svoja bataljona a bio joj je pridat i 1-vi bataljon Pete crnogorske brigade. Drugi bataljon Prve dalmatinske bio je u sastavu Pete crnogorske brigade. — Prim. red.

cima preći ovakvu rijeku! Po prelasku jednog broja boraca, razapeta je preko rijeke na nekoliko mjesta žica, da bi se ostali mogli za nju držati. Kad je veći dio brigade prešao na drugu stranu, napali smo neprijateljsko osiguranje i komoru. Pod jakim pritiskom neprijatelj je počeo otstupati. Već je počeo da se hvata mrak. Štab brigade je također bio na drugoj strani Sutjeske gdje je čekao izvještaje od jedinica.

Borba je prestala i zavladalo je zatišje. Najedanput se ponovo čula žestoka pucnjava od pravca gdje se nalazila komora. To je nas u štabu jako iznenadilo. Kako smo nešto kasnije doznali, Njemci su se pod pritiskom naših jedinica bili povukli. Međutim, naši su, čim su zarobili komoru, prekinuli gonjenje. Mrak je bio pao. Neki borci su se razmiljeli po komori u kojoj je bilo svega. Starješine su, izgleda, izgubile kontrolu nad svojim jedinicama. Poslije kratkog vremena neprijatelj, koji se sredio, izvršio je protivnapad na naše raštrkane jedinice. U takvoj situaciji nije mu bilo teško da ih potisne i povrati komoru. Tada je nastalo ono što nismo očekivali. Starješinama je bilo vrlo teško sakupiti borce, a još teže se moglo poći na likvidiranje neprijateljskih uporišta iznad Sutjeske. Vrijeme je prolazilo, a nikakvih izvještaja od štabova bataljona. Da nas novonastala situacija ne bi ponovo vratila na desnu obalu Sutjeske, štab je odlučio da odmah izvijesti Štab Treće divizije o situaciji i nagovijesti mu da je sada vrlo povoljan momenat da se pređe Sutjeska.

Odmah su upućena dva kurira sa predlogom: da štabovi bataljona, pošto prikupe borce, krenu u pravcu Zelengore (ka Vrbničkim Kolibama, preko Pleća), a da štab brigade još sačeka ovdje neko vrijeme i kasnije se priključi jednom bataljonu u pokretu.

Mi smo smatrali da je ovakvo rješenje najbolje, pogotovo ako se uspije da se u toku noći ostale jedinice Treće divizije prebace preko Sutjeske. Da smo imali jedinice na okupu, svakako bi smo prišli izvršenju postavljenog zadatka. Sada je bilo osnovno da se prikupe jedinice. To nam je uspjelo tek drugog dana kod Vrbničkih Koliba i to ne potpuno.

Poslije nekog vremena dijelovi pojedinih bataljona su se okupili oko štaba brigade i skupa krenuli prema Vrbničkim Kolibama. Teško nam je bilo poći i ostaviti ostale dijelove naše divizije ne obezbijedivši im prelaz. Ipak nas je donekle tješilo to da će kuriri na vrijeme stići i predati im naš izvještaj. Kasnije smo doznali da su kuriri Kitarević i Bego naišli na neprijateljsku zasjedu i da je Bego poginuo, a Kitarević teško ranjen.

12 jun: Marš se nastavlja u toku dana uz manje zastoje. Sve neprijateljske položaje koje smo primijetili daleko smo

zaobilazili. Tako smo uspjeli da se čitavog dana krećemo uz jednu ili dvije lakše borbe. Nalazili smo na teške prizore poginulih, ranjenih i bolesnih. Okupljali smo sve zdrave, zalutale iz raznih jedinica. U toku noći smo učinili manji zastoj na Pleću. Bili smo jako iznureni i gladni. Bez hrane smo već duže vrijeme.

13 jun: Pokret Pleće — Vrbničke Kolibe. Preživljujemo isto kao i dan ranije. Probijamo se zaobilazeći neprijateljske zasjede. Pred mrak stižemo na Vrbničke Kolibe.

14 jun: Odmor u Vrbničkim Kolibama. Tu se moglo spremiti nešto konjetine sa travom, jer druge hrane nije bilo. Ovdje nam se priključio veliki broj grupa iz naše brigade i drugih jedinica. Svi su štabovi bataljona na okupu i najveći broj boraca. Ovdje smo održali partisko savjetovanje i zaključili da svi drugovi iz drugih jedinica moraju ostati sa nama. U toku noći smo se spremili za pokret, a sjutradan, 15 juna, stigli smo u Konjske Vode. Za vrijeme ovog marša priključilo nam se mnogo drugova koji su se probili preko Sutjeske sa Petom crnogorskom brigadom i Štabom Treće divizije. Oni su nam ispričali kako se odvijala situacija 13 juna. Teško nam je bilo slušati o ishodu borbe na Sutjesci.

U toku noći *15/16 juna* prelazimo preko ceste Kalinovik — Foča i smještamo se na prostoriju Borija — Privić. Tu smo tek prvi put došli do hrane, koja je bila pripremljena i podijeljena svim borcima.

17 jun: Pokret Privić — Mazlina — Zbič.

18 jun: Pokret Zbič — Prača — Bogovići.

19 jun: Nalazimo se u Bogovićima.

Vrhovni štab je izvješten o našem dolasku. Sjutradan (20 juna) je pozvan štab brigade u Vrhovni štab koji se nalazio, mislim, kod Crvenih Stijena na Romaniji. Tu smo ga upoznali sa stanjem svoje brigade i situacijom na Sutjesci 13 juna.

Ante KRONJA — Čenčo.

POSLJEDNJI OKRŠAJ NA SUTJESCI

oslije teških borbi Prva dalmatinska osvanula je 1 maja 1943 na prostoru Ravno — selo Kovači. Štab brigade, brigadna bolnica i dva bataljona razmjestili su se na prostoru s. Kovači — s. Lisina — s. Smriječno, a ostala dva bataljona na položaju Ravno — Ledenik (k 1654). Postavili smo jaka osiguranja prema Gacku i Goliji, a ostalo ljudstvo, premoreno od borbi, odmaralo se u neposrednoj blizini, u nekim uvalama oko naloženih vatri.

Razmišljam kako je došlo proljeće, a da to nisam ni primijetio. Ono po kalendaru teče već od 21 marta, ali kako da ga osjetimo kad smo krajem marta gazili snijeg preko Ljubine, Prenja i Obrlina, zebli na studenim kišama i, šibani vjetrovima, ježili se na maršu, na straži i u borbi, u slaboj odjeći i obući. A sada je izgleda došlo pravo proljeće. Osjeća se to po toplom vazduhu, po mirisu livada, po raspupalom drveću, po zemlji koja više nije tako neprijatno hladna. Sada će nam biti lakše, moći ćemo da zanoćimo gdje hoćemo, onima bez obuće — a takvih u našoj brigadi ima veliki broj — lakše će biti i na maršu i u bivaku.

Drugog i trećeg maja neprijatelj je izviđao na ovom pravcu a njegova artiljerija tukla je naše položaje Ravno — Ledenik. Četvrtog maja uzoru jače neprijateljske snage (talijansko-četničke), uz podršku artiljeriske vatre, zauzele su ove položaje i time ugrozile naš dalji opstanak na prostoru s. Lisina — Kovači. Sjutradan uzoru izvršili smo sa dva bataljona protivnapad, iznenadili neprijatelja, nanijeli mu teške gubitke i natjerali ga u bekstvo prema selu Lipniku i Mikoljači.

Na putu za štab brigade svratih u brigadnu bolnicu koja je bila smještena u selu Lisini. Osim nekoliko teških, svi su bili uglavnom lakši ranjenici i bolesnici. Bolnica nam je krajnje siromašna — vrlo slabo stojimo sa zavojnim materijalom i ljekovima, a o hirurškim i drugim instrumentima i da ne govorimo. Ranjenici u bolnici leže na tanko razastrtoj slami, prekrivenoj nekim pohabanim ćebadima. Doktor Marin Britvić mnogo se zauzima oko njihovog liječenja i njege. Hrana je vrlo slaba i jednolična — ima mesa i, samo za najteže ranjenike, pomalo mlijeka i skroba, i to najčešće bez soli.

Materijalni uslovi naše brigade bili su krajnje teški. Borci više gladni nego siti, jer ovaj siromašni kraj ni sam u ovo doba godine, »između dva hljeba«, nije imao dovoljno hrane. Glavna hrana je mršavo meso, kuvano na vodi bez variva i začina, ponajčešće bez soli. Jeli smo travu, kupili puževe i kuvali ih u porcijama. Pa ipak, niko se ne žali na slabu hranu niti na ostale teškoće i nezgode.

Bataljone na položaju Ravno — Ledenik smijenile su uzoru 10 ili 11 maja jedinice Desete hercegovačke brigade. Poslije toga dva bataljona naše brigade prebacuju se u rejon Bajovo Polje — Brezna u sastav brigade (štab brigade, bolnica i ostala dva bataljona prebacili su se ovdje nešto ranije). Tu smo ostali do 14 maja na odmoru i sređivanju.

Četrnaestog maja[1] brigada (dva bataljona nešto kasnije) se prebacuje na pravac Nikšić — Šavnik, gdje smjenjuje neke bataljone Pete crnogorske brigade. Pri prolazu preko Javorka (na putu od sela Brezna prema Jasenovom Polju), naišli smo na tragove borbi (od 1 i 2 maja) u kojima je našlo smrt nekoliko stotina talijanskih vojnika. Pored puta popaljeni talijanski tenkovi i kamioni, razbacani šlemovi, popaljene barake i drugo.

Raspored brigade na novoj prostoriji bio je: štab i brigadna bolnica s. Seoca — s. Vučje [na putu Nikšić — Šavnik]; dva bataljona zatvaraju pravac prema Nikšićkoj Župi i selu Ozrinići, a druga dva pravac prema Gornjem Polju. Koliko se sjećam, štab brigade bio je najprije u selu Dragovoljići, a zatim se premjestio u Seoce.

Prvih dana bilo je relativno zatišje, sem što je neprijateljska avijacija izviđala pravce Nikšić — Bajovo Polje i Nikšić — Šavnik. Dok su naši bataljoni posjedali navedene položaje Njemci su se prikupljali u rejonu Nikšića, a naročito prema Gornjem Polju. Dan i noć kolone kamiona dolazile su od pravca

[1] U pogledu vremena prebacivanja brigade i borbi na pravcu Nikšić — Šavnik upor.: *Treća udarna divizija u Bici na Sutjesci*, Sutjeska I, str. 141, i Kronja Ante: *Iz dnevnika* (u ovoj knjizi). — Prim. red.

Bileća. Njegove patrole vršile su (18 i 19 maja) manje ispade u cilju izviđanja, i to od Gornjeg Polja prema Lukovu i od Nikšića prema Nikšićkoj Župi.

Tih dana (20—24 maja) vode se oštre borbe oko sela Šipačna, Jasenovog Polja i dalje prema Javorku. Neprijatelj je, najzad, uspio da ovlada Javorkom, ali je protivnapadom nekih jedinica Desete hercegovačke, Prve dalmatinske (jedan bataljon) i Pete brigade odbačen. Ovaj pravac štitili su dijelovi Desete hercegovačke brigade. Po grupisanju snaga i materijala moglo se zaključiti da će neprijatelj izvršiti jak napad na naše jedinice, a naročito na pravcu Gornje Polje — Brezna. On je uspio poslije nekoliko juriša, da zauzme (mislim 24 ili 25 maja) položaje V. i M. Orah, a na pravcu Nikšić — Šavnik (26 maja) Gradac. Sjutradan vrši jake napade na Seoca, Ivanje i Bukovik, te se oko ovih sela razvijaju oštre borbe.

Pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, a po naređenju Štaba Treće divizije, Prva dalmatinska se povlači (27 maja oko 12 časova) preko Krnova i Šavnika na položaje na desnoj obali rijeke Komarnice na liniji s. Borkovići — s. Dubljevići — s. Bezuje — s. Duži, da bi zatvorila pravce preko ove rijeke. Na ove položaje, koliko se sjećam, brigada je izbila 28 maja. U to vrijeme neprijatelj je već bio ovladao Gornjom i Donjom Breznom, lijevom obalom Komarnice i Goranskim. Pravac Krnovo — Šavnik poslije našeg povlačenja štitili su bataljoni Pete crnogorske brigade.

U toku 29, 30 i 31 maja vodile su se jake borbe u rejonu Šavnika između neprijatelja i dijelova Pete crnogorske brigade. Isto tako vođene su oštre borbe i u rejonu Plužine — Krstac — selo Miloševići, između naših jedinica (Desete hercegovačke i Sedme krajiške brigade) i neprijatelja, koji je težio da ovlada ovim rejonom. Jake neprijateljske snage su svakoga dana prolazile od Brezne prema Goranskom i dalje prema Pivi radi pojačanja svojih dijelova, kao i radi zatvaranja pravca Izgori — Zelengora. Na položaju iznad rijeke Komarnice ostaju, do 7 juna — kao zaštitnica — dva bataljona, dok su se štab brigade, dva bataljona i brigadna bolnica prebacili, 6 juna (vjerovatno noću) na prostoriju s. Nikovići — s. Rudine. Za ovo vrijeme vodile su se oštre borbe oko ušća Komarnice, u rejonu s. Miljkovca, s. Rudinice i Luga. U ovim borbama se naročito istakao 1-vi bataljon naše brigade. Sedmog i 8 juna brigada je prikupljena u rejonu s. Rudine — s. Nikovići. U to vrijeme štab divizije donosi odluku da sa jednim bataljonom Prve dalmatinske ispita prelaz preko rijeke Tare u rejonu sela Vranovine, prema ušću potoka Sušice. Ovo ispitivanje vršio je, 8 juna,

lično komandant brigade sa 3-im bataljonom. Prelazak nije uspio zbog toga što je neprijatelj jačim snagama bio zaposjeo desnu obalu; pored toga i teren je bio težak, obale strme i nepristupačne, a Tara hladna, brza i prilično velika. Prilikom pokušaja ovog prelaska izgubili smo nekoliko drugova, a među njima i zamjenika komandanta 3-eg bataljona Gojka Ujdurovića.[2]

Ovoga dana neprijatelj je snažno bombardovao Rudine, Nikoviće, Šćepan-Polje i Vučevo. Peta crnogorska i Treća sandžačka brigada vodile su oštre borbe na južnim i zapadnim padinama Durmitora. Poslije neuspjelog pokušaja prelaza preko Tare, Prva dalmatinska kreće iz rejona Nikovići — Rudine ka Pivi, radi prelaska preko mosta kod sela Donjeg Kruševa. Međutim, taj most je porušila neprijateljska avijacija, tako da smo morali improvizovati nov kod Gornjeg Kruševa. Prelazak je izvršen 9 juna uzoru.

Od Pive kolona se pela strmom uzbrdicom i, pored snažnog dejstva neprijateljske avijacije, dohvatila se gustih borovih šuma na Vučevu i stigla do Prepeličja. To je veliki proplanak obrastao gustom travom, koja je prosto mamila da se stane i odmori. Međutim, nijesmo uspjeli ni da se dobro orijentišemo i prikupimo iz dosta razvučene kolone, kad smo nedaleko od čela kolone ugledali grupu neprijateljskih vojnika. Očigledno nas nijesu primijetili. Komandant 1-og bataljona Bogdan Stupar, koji je uvijek bio spreman na brze odluke i akcije, bacio je munjevitom brzinom jednu četu u napad na neprijatelja. Ostalo je nekoliko Nijemaca mrtvih, a ostali su pobjegli u selo Mratinje. Bila je to vjerovatno neka manja prethodnica, koja je trebala da obezbijedi izlazak ostalih neprijateljskih snaga iz Mratinja na Vučevo. Poslije ove kratke, ali za nas važne borbe, bataljoni su raspoređeni na položaje i to: 1-vi — Katunište (k 1778), a 2-gi — Siljevica (k 1542) i Razvršje (k 1286). Svi smo osjetili veliko olakšanje zbog toga što smo prije neprijatelja uspjeli da zatvorimo ovaj važan pravac. Da je neprijatelju uspjelo da jačim snagama izbije u rejon Prepeličja imali bismo teških borbi i posljedica, jer bi nam ugrozio lijevi bok i to u najtežoj situaciji (glavnina divizije sa bolnicom tek je ovog dana izjutra počela prelaziti Pivu).

*

Noćni marš od Rudina ostao mi je duboko u sjećanju. Umorni i gladni, često smo zastajkivali i gubili vezu. Sve nas

[2] Gojko je bio neobično hrabar i energičan mladić, omiljen u celoj brigadi, a naročito u svom bataljonu. Proglašen je narodnim herojem.

je morila žeđ, a nigdje potoka ni izvora da je ugasimo. Noć je bila tamna, te smo se u koloni sporo kretali spotičući se na uskoj stazi o žile i kamenje. Pred zoru čelo kolone izbilo je kod Donjeg Kruševa. Oko porušenog visećeg mosta čije su daske i iskidana žičana užad visili nad kanjonom Pive, leže mrtvi borci, konji, volovi. Bio je to vrlo tužan prizor. Skrenusmo uskom stazom uzvodno ka mjestu na kome je trebalo da pređemo Pivu. Tamo je Ivan Milutinović sa grupom boraca pravio brvno za prelaz. Posječene su dvije velike bukve koje su izrasle neposredno uz desnu obalu rijeke. One su bile duže nego što je širina Pive. Preko debelih stabala stavili smo daske skinute sa neke stare kuće, a zatim je počeo prelaz. Nedaleko od mosta, gore u strani, na nosilima je ležalo oko 100 teških ranjenika i bolesnika. Pri prolazu pored njih neko me sa nosila zovnu slabim, iznemoglim glasom. Priđoh i poznadoh hrabru partizanku Desete hercegovačke brigade Pavu Miletić. Bila je teško ranjena u glavu. Pri rastanku poletješe joj suze niz blijedo i mršavo lice. Nije mogla ništa reći sem: »Pozdravi mi drugove«.

Tek što je prelaz počeo pojaviše se dvije »Štuke« koje najprije napraviše krug, a zatim se munjevito strmoglaviše jedna za drugom i, uz strašno zavijanje, baciše bombe koje padoše u blizini mosta. Potom se ponova vratiše mitralirajući lijevu i desnu obalu rijeke u rejonu mosta, od čega pade nekoliko mrtvih i ranjenih boraca. Oštećeni most brzo smo popravili, a zatim je kolona počela prelaziti. Poslije prelaska nastade mučno penjanje uz Vučevo. Sve se slilo u jednu neprekidnu rijeku koja mili uzbrdo. Ranjeni i bolesni jedva se vuku, češće sjedaju i odmaraju se da bi ponovo pošli. Neki umiru od iscrpenosti, gladi i visoke temperature. Penjući se tako uz strmo Vučevo vidio sam više teških prizora. Tako sam spazio tri tifusara, vjerovatno pod visokom temperaturom, kako se usput svađaju oko jedne oglodane koniske nožurine. Pod samim vrhom Vučeva, prolazeći pored kolone, vidjeh dvojicu mršavih i bljedih mladića. Jedan od njih, izdužena lica, upro otvorene oči prema nebu, a drugi sjedi pored njega. U razgovoru doznadoh da je ovaj sa izduženim licem Dalmatinac, koji je tako sjedeći umro. A dalje — slične slike, desno i lijevo od staze leže mrtvi i ranjeni kao i bolesni tifusari, tu i tamo pod tovarom srušeni konji.

*

Na položajima iznad sela Mratinja vodile su se oštre borbe 9, 10 i 11 juna i svi pokušaji neprijatelja, koji je bio vrlo uporan, da izbije prema Prepeličju nijesu uspjeli. Poslije odvajanja 1-og i 2-og bataljona, štab brigade sa dva bataljona i ostalim

dijelovima ostali su da se prikupe u rejonu Rupe — Jezerina. Radi obezbijeđenja prelaza preko Sutjeske Štab Treće divizije naredio je prikupljanje Prve dalmatinske brigade prema Dragoš-Sedlu i pokret dalje ka toj rijeci. U vezi s tim 1-vi bataljon napušta, 10 juna oko 12 časova, položaje kod Mratinja i kreće u sastav brigade, a 2-gi bataljon ostaje i dalje na položaju dok ga 11 juna nijesu smijenile neke jedinice iz Treće sandžačke brigade. Odmah poslije smjene 2-gi bataljon je izvršio pokret da bi stigao brigadu prije njenog prelaza na lijevu obalu Sutjeske. Međutim, kada je krenuo iz rejona Prepeličja, umjesto da pođe pravcem za Mrkalj-Klade i dalje za Dragoš Sedlo, on skreće pravcem Hadžića Ravan — Ždrijelo i spušta se noću prema Ćurevu. Kada je pred zoru 12 juna komandant bataljona vidio da se nalazi skoro u pozadini neprijatelja i da je pogriješio pravac kretanja, okrenuo je bataljon prema Vučevu i dalje ka Dragoš-Sedlu, gdje je stigao poslije podne 12 juna. Čim smo stigli javili smo se komandantu divizije Savi Kovačeviću.

Spuštajući se od Vučeva ka Dragoš-Sedlu ugledah dvojicu mladića. Jednog poznadoh. Bio je to Mirko Pašajlić, sin siromašnih roditelja iz sela Lukavca kod Nevesinja, koji je 1941, u svojoj sedamnaestoj godini, došao u partizane. U ustanku je bio kurir čuvenog junaka Dukice Grahovca, a zatim, pri otstupanju partizanskih snaga iz Hercegovine, postao je borac 2-gog bataljona Desete hercegovačke brigade, u kojoj je ranjavan dva puta. To je bio zdrav, hrabar mladić, pun ponosa i odvažnosti. Pri prelazu Neretve, marta 1943 godine, teže je ranjen u glavu, od čega je oslepeo. Susret sa njim bio je neobično dirljiv. Nije me vidio, ali me je po glasu poznao. Mnogo mi je bilo žao ovog mladog borca. Ostao je sa drugom koji ga je vodio. Ja ga nikada više nijesam vidio, i vjerujem da je one teške noći 12/13 juna poginuo ili se utopio.

Prva dalmatinska brigada sa tri svoja i jednim bataljonom Pete crnogorske brigade prikupila se i izvršila prelaz Sutjeske 11 juna poslije podne, dok je 2-gi bataljon ostao u sastavu Pete crnogorske brigade.

Neprijatelj je 11 i 12 juna vršio jake pritiske na oba boka naše razvučene kolone. Naročito je bio aktivan od sjevernih padina Maglića ka Mrkalj Kladama, a zatim iz Suškog Potoka prema položaju Prijevor (k 1645) — Makaze. Taj položaj, koji je junački branio Mostarski bataljon sve do mraka 12 juna, prelazio je nekoliko puta iz ruku u ruke. U ovim borbama Mostarci su imali znatne gubitke. Isto tako, neprijatelj je vršio jak pritisak i na naš desni bok — od Ćureva ka Crnom Vrhu

(k 1588) i od sela Mrkalja prema Tjentištu. Od Suhe njegovi dijelovi doprli su niz rijeku u visinu mosta kod Brijega (k 805). Tako je cio dan 12 juna vršeno prikupljanje divizije sa ranjenicima pod vrlo teškim uslovima. Pa ipak, iako gladne i izmorene, a uz to i oskudne u municiji, naše jedinice su se borile sa velikim požrtvovanjem za spas ranjenika koji su se kretali razvučeni od Vučeva prema Dragoš-Sedlu. U ovakvoj situaciji komandant divizije Sava Kovačević određuje grupu bataljona, kao prethodnicu, za obezbjeđenje prelaza rijeke. Grupu su sačinjavali Mostarski, 2-gi Prve dalmatinske i jedan bataljon Pete crnogorske brigade. Za komandanta grupe određen je Savo Burić, a ja za njegovog zamjenika. Ostali bataljoni Treće sandžačke i Pete brigade bili su raspoređeni kao zaštitnica i pobočnica u rejonu prelaza Sutjeske. Prelaz rijeke izvršen je u rejonu zaseoka Keljići (oko 500 m uzvodno od sela). Pri izdavanju naređenja Sava Kovačević nam je rekao da je Prva dalmatinska izvršila prelaz Sutjeske 11 juna poslije podne i da se vjerovatno nalazi negdje u rejonu Ozrena (k 405), ali je napomenuo da od brigade nema nikakvog izvještaja, da se borba nigdje ne čuje, zbog čega je bio veoma zabrinut.

Grupa od tri bataljona izvršila je prelazak Sutjeske brzo, ali je, uslijed sporog kretanja bolnice, i ona morala da usporava kretanje i gubi dragocjeno vrijeme. U zoru se našla na samim kosama ispred sela Krekovi, gdje se odigrala sudbonosna i teška borba između neprijatelja i ove grupe bataljona.

Njemci su bili utvrdili niz uzastopnih položaja i organizovali takav sistem vatre da je tu zaista bio vatreni pakao kakav sam rijetko u ratu osjetio. Borba je trajala od jutra pa do 11 časova. Vršeno je nekoliko juriša u kojima je neprijatelj bio odbačen na same padine kod sela Krekovi. Ali i pored velike hrabrosti naših bataljona, proboj nije uspio. Neprijatelj je, pored vješto organizovane odbrane položaja, držao jaču rezervu u rejonu Krekova i Košura. Nju je upotrebio u najvećem jeku borbe, kada su naše snage vršile posljednji i najjači pritisak na njegove položaje. U ovim jurišima palo je na stotine mrtvih i ranjenih, kako na jednoj tako i na drugoj strani. To je bila prava klanica. Za to vrijeme, neprijateljska avijacija je u talasima, sa grupama od po 6 aviona vršila žestoka bombardovanja i mitraljiranja duž naše kolone, naročito u rejonu Tjentišta i Usovičkog Potoka, gdje su bili prikupljeni ranjenici. Neću zaboraviti onaj trenutak kada je Sava, sa jedne kose ispred sela Krekovi, snažnim glasom pozvao bataljone na juriš. Od mjesta Savine pogibije bio sam udaljen oko 50 metara. Na istom mjestu poginuli su Đuro Roganović, Dušan Bojović, Savin

bratić Dragan i veliki broj drugih, poznatih i nepoznatih drugova iz raznih krajeva naše zemlje.

Da je nekom srećom Treća divizija krenula stazom koja ide između Krekova i Ozrena — uz desnu obalu Usovičkog Potoka, kuda su se uglavnom ranije probijale jedinice Sedme banijske divizije, a prethodne noći bataljoni Prve dalmatinske, i da se taj proboj uspio izvršiti noću, događaji bi se, po mom mišljenju sasvim drukčije razvijali. Ovo bi pogotovo bilo moguće da je Prva dalmatinska uspjela da se održi noću 12/13 u rejonu Ozrena. Ovaj pravac je teško prolazan pa su ga Njemci bili grupno i rjeđe posjeli nego što su to uradili na pravcu Krekovi. Možda bi teške ranjenike i u ovom slučaju izgubili, ali bi se divizija, iako uz teške gubitke, probila u pravcu Milinklade i dalje prema Miljevini.

*

Poslije neuspjelog juriša kod sela Krekova masa boraca i ranjenika koji su bili sposobni da idu, pokolebana i u neredu pošla je prema zapadu. Prijeđosmo Usovički Potok i nađosmo se prikupljeni (oko 600 boraca) u rejonu Lastva (k 1349) — Kazani (k 1034). Tu smo proveli ostatak dana 13 juna. Rejon Lastve teško je prohodan te na njega Njemci nisu toliko obraćali pažnju. Njihovi položaji nalazili su se na oko 200 metara iznad nas, na jednoj stijeni. Čuli smo njihov razgovor i vidjeli kako ubijaju iznemogle i izgubljene partizane. Nekoliko njemačkih vojnika koji su sišli u šumu (vjerovatno da traže vodu) kada su nas ugledali toliko su se uplašili da nisu imali kada ni da viču. Tu nas je zatekla noć 13/14 juna. U ovoj grupi bio je, desetkovan gubicima, i 2-gi bataljon Prve dalmatinske. Negdje oko 18 časova mene i Novaka Kneževića, komandanta 2-og bataljona, pozvao je Ivan Milutinović i naredio nam da od 2-og bataljona i ostalih sposobnih boraca formiramo jednu udarnu grupu, koja će štititi prelaz na desnu obalu Sutjeske. Grupa za prelaz (oko 150 boraca) krenula je oko 20 časova. Ostatak ljudstva — bolesni i lakše ranjeni, kao i oni bez oružja — kretao se za ovom grupom. Lomili smo se niz jaku strminu i kroz neprohodnu šumu. Kada je čelo kolone izbilo na most, dočekala nas je jaka mitraljeska i puščana vatra. Jedna četa je izvršila pritisak jakom vatrom i bombama i poslije kraće borbe Njemci su se povukli na desnu obalu rijeke, ali se zadržaše u blizini mosta. Za vrijeme prelaza oni su nas držali pod jakom mitraljeskom i puščanom vatrom, stalno osvjetljavajući mjesto prelaza. Ipak smo uspjeli da pregazimo rijeku, tako da smo se prije zore 14 juna našli po grupama u stoljetnoj gustoj

šumi Perućice. Te noći izgubili smo dosta boraca — neki su poginuli, a neki se utopili ili nestali. Nestao je i drug Veselin Masleša. Sutjeska je bila hladna, brza i na mjestu prelaza duboka.

Četrnaestog juna uzoru trebalo je da se prikupimo u rejonu Trnovačkog Jezera, ukoliko tamo ne bude neprijatelja. Međutim, prikupili smo se u rejonu potoka Perućica (Čavlovo Vrelo). Tu smo proveli cijeli dan, pokušavajući da izvidimo mogućnost prelaza preko Suškog Potoka i preko Prijevora prema Trnovačkom Jezeru. Međutim, neprijatelj je i dalje držao ove položaje. Od gladi i premorenosti teško smo se kretali. Savo Medan, iskusni španski borac, predložio nam je da zakoljemo jednog zalutalog konja.

Ujutru 15 juna preduzeli smo ponovo izviđanje prevoja prema Trnovačkom Jezeru koji su držali Njemci. Pri sukobu sa neprijateljem na Prijevoru, poginuo nam je Krpo Mustafa, geometar, rodom iz sela Plane, srez Bileća. On je bio sa Tripom Bjelicom u bateriji iz čijih su cijevi ispaljeni posljednji hici na neprijatelja (12 juna pri zalasku sunca).[3] Oko 16 časova Njemci su počeli da se povlače od Maglića i Trnovačkog Jezera ka Suhi. O tome sam odmah izvjestio Ivana Milutinovića. U prvi sumrak pošli smo prema Trnovačkom Jezeru, gdje smo stigli uzoru 16 juna. U ovoj grupi bilo nas je oko 200 boraca i poslije kraćeg odmora krenuli smo preko Volujaka prema selu Izgori, gdje smo stigli oko 19 časova. Pored naše grupe, iskupilo se, u toku 16 i 17 juna, i priličan broj boraca, koji su se sa drugim grupama ili pojedinačno probijali. Svi smo bili iznureni od umora i gladi, a uz to goli i bosi. Oko polovina je bila bez oružja, a i municije je bilo vrlo malo. Izgorani su nas dobro dočekali i dobrovoljno nam ustupili dosta stoke. Pored toga, seljaci su nas stalno obavještavali o pokretima Njemaca na Čemernu, kao i o njihovom povlačenju iz Gacka prema Nevesinju.

U toku 17 juna Ivan Milutinović i ostali rukovodioci donjeli su odluku da on sa jednom grupom pođe u Crnu Goru, a druga da krene prema Vrhovnom štabu. Odlučeno je da se iskupljeni borci, koji su većinom bili bez oružja, probijaju po grupama, svaka prema svome terenu. Ja sam se ovoga dana nalazio sa oko 50 boraca na položaju kod sela Brajčina Laza, prema Čemernu koje su držali Njemci. Oko 8 časova (17 juna)

[3] Ovi topovi su zarobljeni od Nijemaca u borbama kod Gornjeg Vakufa (Crni Vrh) mjeseca februara 1943 godine. Tripo Bjelica i njegovi drugovi rastali su se sa svojim topovima za vrijeme najžešće borbe kod sela Krekovi — rastavili su ih i dijelove pobacali u Usovički Potok.

napao nas je vod Njemaca te smo tu izgubili nekoliko drugova. Povukli smo se prema Volujaku, na položaj zvani Babića Kolibe.

Odluka da svaki ide na svoj teren stajala nas je mnogo žrtava, pogotovu one iz Krajine, Dalmacije pa i Hercegovine, jer su četnički razbojnici relativno lako uništavali ove gladne i iznurene grupe, koje su uz to bile bez oružja. Od sakupljenih boraca — Dalmatinaca, Krajišnika i Hercegovaca mogao se formirati jak bataljon, ali nažalost to nije urađeno.

Osamnaestog juna pozvaše me u jednu kolibu gdje sam našao neke rukovodioce. Rekoše mi da sa grupom od 30 — 40 boraca, koji su uglavnom bili Hercegovci, krenem do sela Bodežišta i tamo ispitam da li se vratila Deseta hercegovačka brigada i gdje se nalazi. Krenuli smo preko Grabovog Osoja i dalje preko Čemerna. Preko Živnja spustili smo se niz jednu tešku strminu u Gračanički Potok. Tu, u jednoj staroj vodenici nađosmo Andriju Petkovića, našeg čovjeka. Kad nas je vidio iznenadio se i jako obradovao. Iz staračkih očiju potekoše krupne suze. Skoro mu je poginuo sin Obrad, komesar Gatačkog bataljona, negdje kod Boračkog Jezera.

Zadržali smo se nekoliko dana u selima Bodežištu, Jugovićima i Dubljevićima. Po dolasku Desete hercegovačke brigade ušli smo u njen sastav, gdje sam dobio zadatak da formiram jedan bataljon na terenu Nevesinja.

Obren IVKOVIĆ

NA PIVI I SUTJESCI

Kao što je u početku borbi manje-više svakom borcu bilo teško napustiti svoj zavičaj, tako je i dalmatinskim partizanima bilo teško napustiti more. Uz njegovo šaputanje i talasanje svaki Primorac se rodio, rastao, zreo, ribario i negde na moru ili na njegovom suvom kamenu umirao.

Ali, i ovde na Pivskoj Planini, ispod Durmitora, između Tare i Pive, uz zavijanje »Štuka«, grmljavinu topova i štektanje nemačkih »šaraca«, gladni, sa malo metaka, u neravnom boju, stiskali su osvetničke pesnice partizani sa plavog Jadrana. Tu, na planinama Crne Gore i Bosne, zajedno sa borcima iz ostalih naših krajeva, trebalo je tući onog što je zaposeo čitavu zemlju, brojna ostrva, obalu mora pa čak i vrh Durmitora.

Naša kolona kretala se od Pišća skoro celu noć. U Nikoviće smo stigli u svanuće. Avijacija još nije počela smrtonosnu setvu. Žurili smo da što pre prođemo kroz selo i sklonimo se od pogleda iz vazduha. No, to nije bilo lako. Nismo ni slutili da ćemo tu naići na one što su, boreći se, izbačeni iz stroja — na teške ranjenike. Sa njima je bolničko osoblje. I ranjenici i bolničko osoblje svesni su stanja u kome se nalazimo. Oni na nosilima nemo posmatraju kolonu boraca. Želeli bi da im se priključe, da još jednom stisnu osvetničko oružje. Međutim, čelični obruč svakodnevno se sve jače steže. Treba ga razbijati golim grudima.

A bolničko osoblje? Ono se uskomešalo. Oseća da su blizu teški časovi, za mnoge možda i poslednji. Ono ima najteži za-

datak: brigu o ranjenicima, ali u velikoj blizini neprijatelja koji svakog časa može da izbije pred njih i da ih divljački zbriše. Znaju oni da je neprijatelj celu našu zemlju stavio van međunarodnih propisa. A sada, ni sopstvene zaštite nemaju. Partizanske kolone moraju probijati čelični zid neprijatelja i stalno proređivati svoje redove. Nisu u stanju da pruže zaštitu svojim drugovima izbačenim iz stroja. To je bilo teško osećanje i za jedne i druge: i za one koji su sposobni za borbu i pokret, i za one koji su ranjeni.

Kolona je morala što pre napustiti Nikoviće. Trebalo je brzo stići do Rudina. Iza nas je bila u zaštitnici Peta crnogorska brigada. Sa Durmitora su se čule žestoke borbe. Daleko ispred nas odjekivao je eho eksplozija avionskih bombi i dalekometnih topova. To Prva i Druga proleterska divizija probijaju neprijateljske obruče. Treća divizija je svakog sata zapadala u sve težu i, kako je izgledalo, bezizlazniju situaciju. Trebalo je prikupiti sve snage i odlučiti se na kom mestu preći u proboj.

Pred prelazak Pive formiran je štab grupe koji je imao da koordinira sadejstvo divizije. On se primio odgovornog zadatka: izvesti sve divizije i veliku bolnicu do slobodne teritorije. U štabu su počela razmatranja i ocenjivanja. Svaki sekund je bio dragocen. I borci su pravili računice. Trebalo je što hitnije kretati za Prvom i Drugom proleterskom divizijom. Osećali smo: što je veća razdaljina između naših divizija (Sedme i Treće) i onih napred (Prve i Druge) biće jača i koncentracija neprijatelja na zaštitnicu. Štab naše Prve brigade je takođe analizirao situaciju. Izgledalo nam je kao da štab grupe zakašnjava. Zato smo tamo poslali Gliga Mandića da vidi šta treba dalje raditi. Iako štab grupe nije bio od nas na velikoj razdaljini (on se ustvari nalazio na susednoj čuki), izgledalo nam je da je prošla čitava večnost od Gligovog odlaska do povratka. Na koncu se ipak vratio. Izgledao je ozaren kao i uvek kad se radilo o nekom dobrom rešenju. I među nas, u štabu, uneo je mir svojim izgledom. Bez uvoda, s nogu, Gligo je između ostalog rekao:

»Stigla je depeša od druga Tita. Naređuje da Treća divizija odmah krene napred. Prva i Druga divizija prokrčile su put. Trebaće hitno izvršiti ogroman organizacioni rad. Bolesnike i ranjenike treba učiniti pokretljivim. Sve sposobne konje treba odmah predati bolesnicima i teškim ranjenicima. Niko od zdravih ljudi ne može imati konja. Komoru smanjiti na minimum. Za ceo štab brigade i politodel zadržati samo jednog konja. Takvo je naređenje — zastade za moment Gligo — štaba grupe.«

Posao je bio obiman. Trebalo je precizno reći kuda ćemo se dalje orijentisati. Zato smo pozvali komandante i komesare bataljona. Međutim, još nismo ni završili sastanak a već je stiglo drugo naređenje. Sasvim suprotno onom što je Gligo preneo iz depeše druga Tita. Novo naređenje je, između ostalog sadržalo:

— Neka Gligo odmah krene sa jednim bataljonom u pravcu Tare i zauzme njen desni kanjon. Sa našim jedinicama ćemo krenuti u pravcu Sandžaka.

Nastao je tajac. To je nova situacija — čitalo se u pogledima svih prisutnih. No, nije bilo vremena za diskusiju. Trebalo je brzo i odlučno raditi. Gligo je izdao naređenje Štabu 3-ćeg bataljona naše brigade da odmah krene na zadatak. Nije trebalo vršiti nikakve pripreme za pokret. Dovoljno je bilo da komandant bataljona izda prosto naređenje: »Pokret« i već je sve bilo na nogama. I Gligo je krenuo na zadatak.[1] Nastala su nova iščekivanja. Sati su bili večnost. Da li će zauzeti desni kanjon Tare? Dok smo mi iščekivali, obruč oko nas se sve više stezao. Topovi i avioni kao da su se takmičili ko će više čelika i eksploziva rasuti po terenu gde su se nalazile naše jedinice. Iz Pete crnogorske sve je više ranjenika pristizalo u bolničku kolonu. Interesovao nas je svaki detalj o situaciji naročito šta je sa Prvom i Drugom proleterskom divizijom. Sa njima nemamo vezu već nekoliko dana. Ovaj nedostatak nisu osećali samo štabovi — svaki borac je to osećao. Veza sa Prvom i Drugom divizijom ulivala je veliko poverenje i sigurnost. Jer, sa njima je mozak oslobodilačkog rata. Vrhovni štab se kreće sa Prvom i Drugom divizijom. Drug Tito je sa njima.

Gligo se vratio sa Tare. Nije mogao izvršiti postavljeni zadatak. Kao i uvek posle neuspeha, bio je natmuren, mrgodan. Nije trebalo ništa da govori sve je bilo jasno. No, Bogdan Novović, kad ga opazi, iako sa jednom drvenom nogom, hitro se podiže i ne ispuštajući lulu iz zuba procedi:

— Nije uspelo, Gligo. Ne gubi nadu, komandant si.

Slomljen od umora i neuspeha, Gligo se spusti na zemlju da se malo odmori. Kad je došao k sebi, počeo je nevezano izlagati:

— Nismo uspeli. Učinili smo sve ali uzalud. Sa bataljonom smo se spustili u samo korito Tare. Neprijatelj se pritajio i

[1] U pogledu vremena pokušaja prelaska Tare upor: *Treća udarna divizija u Bici na Sutjesci*, Sutjeska I, str. 160; Primorac Rudolf: *Zaštitničke borbe Treće udarne divizije pri proboju na Sutjesci*. Sutjeska I, str. 191; Ivković Obren: *Poslednji okršaj na Sutjesci* i Kronja Ante: *Iz dnevnika* (u ovoj knjizi). — Prim. red.

pustio nas do reke. Od bukve smo napravili, uz teške napore, prelaz preko reke. Međutim, kad smo počeli sa prelaženjem neprijatelj je otvorio paklenu mitraljesku vatru. Saznali smo da se s one strane Tare nalaze jake neprijateljske snage: Talijani, Bugari, četnici.

Prisutni članovi štaba su pažljivo slušali svaku izgovorenu reč. Svaki je mislio da možda ipak nije sve preduzeto. No, teško je to reći kad se zna da je Gligo išao na zadatak.

Teško uzdahnuvši, Gligo nastavi kao da je nešto zaboravio:

— Imali smo teške gubitke. Poginuo je i zamenik komandanta bataljona drug Gojko Ujdurović.

Nastao je ponovo tajac, jer je svaki od nas znao kakvog smo borca i rukovodioca izgubili u Gojku.

— Još smo jedan dragocen dan izgubili, ote se Bogdanu Novoviću. Trebali smo kretati za jedinicama koje su se probile, a ne gubiti vreme.

Gligo ponovi naređenje:

— Sve konje treba dati teškim ranjenicima i bolesnicima. Čak i one koji nose oružje i municiju. Municiju i oružje neka nose borci. Teške bacače zakopati ili uništiti.

Ovo je delovalo kao udar groma. Shvatilo se da se konji daju ranjenicima i bolesnicima, ali se teško moglo shvatiti da se daju i konji koji nose bacače.

Osmog juna oko 16 časova dobili smo naređenje da se po svaku cenu probijemo u pravcu Pive, Druge i Sedme divizije.

»Treba što hitnije forsirati Pivu«, glasilo je naređenje Štaba divizije. Nova situacija. Nova organizacija pokreta.

Čim je pao prvi sumrak, kolona je krenula prema koritu Pive. Svaki borac je osećao olakšanje, mada je vladala neizvesnost. Pretstoje žestoke borbe, to svaki zna, ali kako će se završiti, to se ne zna. Mereći vazdušnom linijom, od Rudina do korita Pive kratko je otstojanje. Međutim, mi smo, kozjom stazicom u cik-cak, milili celu noć. Usput smo imali stalne zastoje: pomrčina, konji pobijeni iz aviona, ljudski leševi i samari. U mraku svaki predmet čini, rekao bih, nepremostivu prepreku. Borac se saplete, posrne i padne. Sve to ometa pokret. Tom kozjom stazicom prošla je većina naših jedinica koje su se probile kao prethodnica. Svaka je ostavila za sobom neke tragove, uglavnom tragove krvi i ljudskog mesa.

U beskrajnoj tišini, makar i sa zastojima, naša kolona je ipak odmicala. Neko je pri zastoju i dremnuo, neko sanjario o jelu. Uhvatio sam i sebe u jednom takvom momentu. Razmi-

šljajući, odjednom sam udario nogom u nešto mekano. Šta li je, pomislih. Da nije neko ćebe koje mi ovog časa uopšte ne treba? Pomrčina je, jedva se vidi prst pred okom. Sekund sam razmišljao da li da se napregnem i sagnem da vidim šta je. Zaustaviću kolonu, a po funkciji spadam u red onih koji treba da održavaju disciplinu pokreta. Ipak reših da se brzo sagnem i napregnem oči da raspoznam predmet. Brzo sam se trgao, jer sam u tami prepoznao glavu poginulog borca. Bila je već izobličena od nagaza ljudskih nogu i konjskih kopita. Pored njega je ležala troroga kapa. To bi moglo značiti da je iz neke od dalmatinskih brigada. Mada sam navikao na strahote, za trenutak me uhvatila jeza i tuga. Produžio sam razmišljajući ko li je, ima li oca i majku, decu, ženu, ili mu je već sve pobijeno i uništeno? Šta li je po zanimanju, kakav je posao napustio da bi se dobrovoljno latio puške za slobodu svoga mora i prkosnog kamena? Koliko li je uništio neprijateljskih života, da bi konačno i svojim platio? Njegovo telo će se ovde potpuno raspasti. Samo će kosti ostati da ih ispira planinska kiša i tada će biti nalik na ostale kosti. Ni po čemu se neće razlikovati. Rodbina će, kad jednog dana izvojujemo slobodu, tragati za njim i raspitivati se kod preživelih boraca i njegovih starešina. Verovatno ni oni neće moći ništa o tome da kažu, jer nisu imali prilike da vide gde se ugasio njegov život.

Moje razmišljanje je prekinuo otsjaj vatri u gustoj šumi, naloženih u cik-cak. Ko li loži vatru, pomislih. Što smo se više bližili sve jasnije su se uočavale nepomične ljudske figure koje su više ličile na senke. Zapuštenih brada, nepotšišani, upalih očiju, oko vatre su sedeli italijanski zarobljenici. Oni su nosili teške ranjenike i tu, pored svake vatre, poređana su nosila sa teškim ranjenicima. Niko ni sa kim nije razgovarao. Samo prasak topovskih granata prekidao je mrtvu tišinu. To su nemačke haubice pokušavale da tuku most na Pivi kojim prelaze partizanske jedinice. Situacija je bila jasna: opkoljeni smo, iz ovog obruča mogu se izvući samo oni koji su sposobni da se bore. Ranjenici su samo nemo posmatrali kolonu boraca. Oni nisu puštali ni glaska od sebe. Neki su čak govorili:

— Idite vi. Nemojte da dajete nove žrtve zbog nas koji smo i inače izbačeni iz stroja.

Nije bilo moguće mirno ih posmatrati i slušati. Bili smo potreseni i bespomoćni.

Kada smo izbili na bučnu i nemirnu Pivu sunce je već obasjavalo padine Vučeva. Negde u daljini čuli su se motori »Štuka« i »Savoja« koje nose smrt. Na Pivi gužva. Granate eksplodiraju oko samog mosta. To zapravo i nije most. To su

samo dva drveta preprečena preko reke. »Štuke« po ceo dan pikiraju na njega te svaki žuri da pređe Pivu i dočepa se Vučeva. Žure zdravi, žure tifusari, žure ranjenici. I intendanti su se dali na posao. Oni gone poslednja grla mršave stoke. Ne žele da ih ostave okupatorskim vojnicima. Most je zagušen. Ima ih koji skliznu s njega. Ti se više ne vraćaju u redove živih. Besna Piva ih guta svojim zapenušenim talasima i nosi u zagrljaj još divljije Drine. Komandno osoblje bataljona i brigade, iako iscrpeno, čini sve da se prelazak odvija u redu i što brže, jer svaki čas može naići avijacija i napraviti novo Kosovo.

Samo što smo prešli Pivu, već novi ranjenici. Opet na stazi nailazimo na jednog partizana, polusvestan je, ali sa razmrskanim kukom. Potpuno nepokretan i neprevijen. Naglas zapomaže i pita:

— A gde je moja ba... ba... baniska brigada? Ranjen sam juče od avionske bombe. Ima li ko da me previje? Dajte mi nešto za jelo, ako imate.

Naša bolničarka ga je previla i dala mu parče mesa što je čuvala za naše bolesnike i ranjenike. Ne može niko da ga uzme na nosila jer ih nema — sva su ostavljena po raznim skrovištima. Ostao je tu trenutno utešen.

Penjući se uz strme padine Vučeva sustigli smo vrlo lepog i razvijenog mladića na štakama. Zastao je da obriše znoj. I mi smo zastali. Vlado Šćekić ga upita iz koje je jedinice:

— Ja sam, druže, ranjenik, reče otsečno, iz Treće krajiške brigade. Najradije bih išao sa njom ako znate gde je. Vidite da jedva idem. Naprežem poslednju snagu. Već bih davno klonuo, ali sam član Partije. Ovo što činim, činim zbog onih koji su zdraviji od mene, a kažu da se dalje ne može.

Vlado, Gligo i ja nemo smo se pogledali i bez reči potapšali ranjenika po ramenu. Odlazeći od njega Gligo jedva procedi kroz zube:

— Vala, da nije uopšte ratovao već samo da iziđe ovakav kakav je na vrh Vučeva, pa to bi već bio herojski podvig.

Vlado, zamenik političkog komesara brigade, takođe je mislio da nešto kaže, mada ga je svaka izgovorena reč zamarala.

— Vidite li, drugovi, šta ova naša Partija radi od ljudi? Kad budemo stariji, ako preživimo, govorićemo mlađima kakva je bila ova Peta ofanziva za Titove partizane.

Iako na izmaku fizičke snage, Gligo viknu da se u koloni drži veće otstojanje, jer su »Štuke« već počele da bombarduju pravac kretanja kolone. Kad smo izbili na Vučevo, osetili smo

Pivo Karamatijević: U BORBU! (crtež u glini)

olakšanje jer je jedan obruč već ostao iza nas. Naša obezbeđenja štite nas od pravca Mratinja. Neprijatelj može da nas uznemirava samo avionima i artiljerijom. Šta će biti na sledećem obruču, na Sutjesci, to još ne znamo. Znamo samo to da su naše prethodnice na Sutjesci imale žestoke borbe. No, bez obzira na to šta nas očekuje mora se napred, jer naše zaštitnice vode teške borbe sa okupatorskom vojskom koja žuri da nas sustigne i uništi.

Da pređemo Vučevo i stignemo do korita Sutjeske, trebalo nam je dva dana i dve noći. Nemci su sve više stezali obruč. I na Volujak su se već popeli. I topove izvukli. To je, verovatno, prvi put u istoriji Volujaka da je bilo čiji top pucao sa njega. Sa Volujaka se ima pregled svakog pokreta. Čak se i neposrednim gađanjem može tući pojedinac. Naša kolona se kretala ivicom šume kako bi bila što manje primetna za neprijatelja.

Staza prema Sutjesci nije se mogla zagubiti. Nije morala biti u kartu ucrtana, obeležena je iscrpenim tifusarima, borcima na izdisaju, leševima. Tifusara je bilo više nego ranjenika, a i delovali su strašnije. Tako smo naišli, spuštajući se kroz crnu i gustu šumu, na grupu tifusarskih senki iz Sedme banjske divizije. Pored staze naložili su vatre ne zaziruć ni od koga i ni od čega. Spremali su nešto za jelo ne obraćajući pažnju na našu kolonu. Ništa za njih nije pretstavljalo opasnost. Oni nisu mogli da shvate da njihove vatre mogu poslužiti kao meta avijaciji i artiljeriji. Interesovalo ih je samo jelo. Kad sam malo bolje zagledao šta spremaju, primetih da su to neoprane goveđe iznutrice, izvađene još pre nekoliko dana kad su tuda prolazile prve naše jedinice. Bez vode i soli, bacali su neoprane iznutrice na žar i takve ih jeli!

Nije bilo vremena za posmatranje. Trebalo se brzo spuštati niz strme padine Skakavaca ka koritu Sutjeske. Ne zna se šta je teže — ili ići uz strminu ili niz strminu. Teško je i jedno i drugo. Uz teške napore stigli smo konačno blizu Sutjeske. Čuli smo je kako šumi, a ništa nismo znali o situaciji na drugoj strani. Čuli su se samo kratki rafali iz mašinki, po čemu smo znali da su Nemci.

Zadatak je naše brigade, kao prethodnice Treće divizije, da ispita stanje s one strane Sutjeske i obezbedi prelazak ranjenicima i ostalim našim jedinicama koje su iza nas. Gligo je naredio koloni da se neprimetno razmesti nedaleko od reke, da osmatra pokrete s one strane i o svemu obaveštava štab brigade koji se, sa politodelom, smestio u neposrednoj blizini jedinica koje su zaposele desnu stranu Sutjeske.

— Vreme je dragoceno, reče Gligo, daj da pozovemo komandante i komesare bataljona kako bi se sa njima napravio detaljan plan o forsiranju Sutjeske.

Kuvar Šime je, po svom starom običaju, čim je kolona stala, već naložio vatru da zamuti neku kašu. Zna on šta znači za organizam topla voda sa malo brašna. Dovoljno je da bar miriše na brašno. Komandanti i komesari već su se skupljali u vreme kad je Šime razlivao kašu. Kako im se samo razvuklo lice kad su videli šta Šime radi. Nabrzinu smo srkali kašu i pravili raspored.

U jednom momentu, dok smo još srkali, izbi pred nas meni poznato, ali izmučeno lice. Morao sam malo da se napregnem da bih ga prepoznao. To je bio Luka Marković, intendant 2-og bataljona Prve proleterske brigade. Odatle se i znamo.

— Imate li bilo šta za jesti, upitao je.

Šime nije voleo te nezvane goste i nije ništa imao da pruži Luki. No, pošto smo se nas dvojica poznavali, jeli smo zajedno iz moje porcije. Susret sa njim nam je dobro došao, jer je poznavao situaciju oko Sutjeske. On nam je, između ostalog, rekao i ovo:

— Sa Sedmom divizijom sam se probio preko Sutjeske. Ona se probila preko Zelengore, a diviziska bolnica je zaostala. Nemaca ima na svakom koraku i bolnici se bilo teško probiti. Ranjenici i bolesnici koji nisu mogli da se probijaju za jedinicom razmileli su se po šumi. Tu ih zasede nemačke hvataju i odmah streljaju. Ima čitavih kamara leševa tifusara i ranjenika. Svuku ih do gole kože pa ih onda streljaju. Već tri dana sam bez veze. Za jelo nisam imao ništa, nego sam pasao travu kao životinja.

Slušali smo ga bez predaha. Takva je faktički bila situacija. Gligo je na kraju izvadio sekciju Gacko 1:100.000. Kad je po njoj utvrdio gde se nalazimo, počeo je, koliko se sećam, ovako izlagati situaciju:

— Pred nama je Sutjeska, drugi odbranbeni obruč. Prema obaveštenjima, neprijatelj drži sve dominantne kote s one strane reke. Od Tjentišta takođe nastupa neprijatelj prema Visu i Pogledalu. Naš je zadatak da se probijemo po svaku cenu preko Sutjeske i da stvorimo mostobran za našu diviziju. Prelaz ćemo izvršiti u 20.30 časova. Na kraju je povišenim glasom dodao:

— Jedno znajte, drugovi: mi se moramo večeras probiti preko reke.

Posle kratke diskusije Gligo je rasporedio teške bacače (iz 1-og bataljona Pete crnogorske brigade). Tu je trebalo svu municiju koncentrisati i tući, u pogodnom trenutku, što je moguće jačom vatrom po neprijatelju.

— Oružje ne žaliti, ni municiju, jer preko Sutjeske ne možemo od teškog oružja ništa nositi, dodao je Vlado.

Štabovi bataljona još se nisu ni razišli kad je stigao kurir iz 3-eg bataljona. Kao ukopan, sav prebledeo, stao je pred komandanta brigade i raportirao mu:

— Šalje me drug Jerko Kovačević (zamenik političkog komesara) da vas izvestim o velikoj koloni Nemaca koja se kreće od Vratara pored same Sutjeske. Na proplanku, ispred nas, sprema se da logoruje. Ima veliku komoru.

Završivši raportiranje mladi Biokovac je čekao naređenje za svoj bataljon. Komandant je već zvao diviziskog kurira da ga pošalje u štab divizije sa najnovijim obaveštenjima. Međutim, nastala je nova situacija. S leve strane osula se paklena vatra »šaraca« i bacača po partizanskom stroju koji je čekao komandu. Vatra se razgarala sve jače i to je bio znak da neprijatelj ima ozbiljne namere. Štab brigade je morao brzo donositi odluku i kratka Gligova naredba presekla je trenutnu zbunjenost:

— Na svoja mesta! Prelaz preko Sutjeske, umesto u 20.30 časova, treba izvršiti odmah!

Komandanti i komesari su odjurili svojim bataljonima. Članovi štaba i politodela takođe su se rasporedili po bataljonima sem malog broja koji su ostali na okupu. I oni su se spustili do prvih jedinica koje su forsirale reku. Tu smo i saznali kako je došlo do pucnjave sa neprijateljske strane. Reku je preplivao dresiran vojnički pas i zalajao na partizane. Za Nemce je to bio znak da treba otvoriti vatru. Bez obzira na to što je među nekim našim jedinicama nastala za momenat pometnja, one su se brzo sredile i krenule u napad. Ključalo je kao u kazanu, ali su se čuli poznati prodorni uzvici partizana: »Napred«. Kao i Piva, i Sutjeska nam je progutala izvestan broj dobrih boraca. Progutala nam je zamenika političkog komesara 3-eg bataljona druga Jerka Kovačevića. Reka se morala savladavati kroz kišu granata i zrna. Nije bilo vremena za razmišljanje: hoće li i koga će udariti zrno ili granata. Trebalo je ići napred. Naš bacač je tukao kao pomaman. To je neprijatelja zbunilo. Za momenat se povukao sa prednjih položaja. Brigada je prešla Sutjesku. Ali samo prešla, a nije mogla da izvrši zadatak na širem planu — da obezbedi mostobran za ostale jedinice. Na drugoj strani reke našla se u vrlo složenoj

situaciji: noć, šuma i jake snage neprijatelja. Na svakoj kotici i uvalici bio je neprijatelj. To je onemogućavalo da se jedinice srede. Naprotiv, kako je koji bataljon prelazio u šumu, nailazio je i po dubini na neprijateljske zasede. Veze između brigade i bataljona su pokidane. Štab brigade ostao je na putu pored Sutjeske.

Nastala je nova situacija u kojoj se našla divizija, čiji je prelazak bio određen za sutradan. Gligo je odmah poslao kurira do Save Kovačevića — komandanta divizije — da mu javi o situaciji. Predlagao je da sa ostalim jedinicama odmah krene ne čekajući još jednu noć i dan. Otišao je jedan kurir i nije se vratio. Štab brigade poslao je drugog, trećeg i sve redom dok ih je imao. Nijedan se nije vratio. Gligo je pokušavao i dozivanjem. Vikao je Savu što ga je grlo nosilo. Međutim, ni od kurira ni od Save nikakvog traga. Naš štab je ostao bez ijednog kurira. Štabovi bataljona su izgubili svaku vezu sa štabom brigade. Noć je razastrla svoja krila, te je u šumi bio sve gušći mrak. Kud krenuti, šta raditi? postavljalo se pred štab ovog časa pitanje. Izlaz je bio u tome da samo malo skrenemo s puta u šumu i čekamo da se noć smiluje i digne svoje zavese kako bismo se snašli. Radovali smo se što smo probili jedan od glavnih neprijateljskih obruča, ali smo istovremeno bili u neizvesnosti šta će biti sa Savom i jedinicama sa njim. Očekivali smo da će se ipak neki kurir probiti do njega i da će koristiti noć za pokret prema Sutjesci. Takođe smo pretpostavljali da će Sava po osvetljavanju terena raketama oceniti da su Nemci stisli jako obruč i da svako dalje čekanje može biti katastrofalno.

U noćnoj tami sve je mirovalo. Samo su nemačke rakete označavale dokle je koja jedinica stigla. To je i za nas bilo dobro, jer smo znali gde su neprijateljske jedinice.

Naš štab, zapravo deo štaba, smestio se u neki potočić. Strmina je bila sa jedne i sa druge strane. Nikad nisam tako mrzeo potočić kao te noći. Njegovo žuborenje mi je smetalo da čujem pokret ljudi. Iako je to bila junska noć ipak je za nas bilo suviše naporno da prestojimo u vodi celu noć. No, to ipak nije smetalo da se, stojeći u vodi, leđima malo oslonjen na strmu obalu potočića, zaspi. S vremena na vreme bi se od planinske hladnoće i pretrnulosti nogu u hladnoj vodi budili, naćulivši uši da li ćemo čuti Savine jedinice kako prelaze Sutjesku. Međutim, sve je bilo uzalud. Savin glas sam poslednji put čuo na Rudinama kad je naređivao da se Prva dalmatinska brigada određuje u prethodnicu Treće divizije. Naš štab je celu noć čekao na vezu i iskoristio je sva sredstva da je uspostavi.

Sutradan u prvo praskozorje krenuli smo kroz gustu šumu, skupljajući razne delove naše brigade koji su se u noćnoj tmini, nailazeći na neprijateljske zasede, razasuli. Ubrzo smo okupili jedan bataljon boraca iz raznih bataljona. Probijajući se kroz zasede Nemaca, konačno smo izbili ispod Ljubinog Groba i skupili ponovo skoro celu brigadu. Tu smo naišli na pravo Kosovo leševa, kazana, samara.

*

Uz kratke odmore u borbi konačno smo uspostavili vezu sa Vrhovnim štabom negde ispred Kladnja. Naše jedinice su se već počele oporavljati od udaraca Pete ofanzive. Pred Kladnjem smo uhvatili vezu i sa ostacima Pete crnogorske brigade, sa čijim smo se nekim delovima našli još na Vrbničkim kolibama. Tada smo saznali za krajnji rezultat: na čelu divizije nije više išao njen proslavljeni komandant. On je ostao pored Sutjeske — zauvek.

Paško ROMAC

ada je, 15 maja, počela Peta neprijateljska ofanziva, Peta brigada nije bila na okupu. Štab brigade sa četom pratećih oruđa, 1-vi i 3-ći bataljon nalazili su se sjeveroistočno od Nikšića, u šrem rejonu s. Lukova, i sa te strane vršili pritisak na nikšićki garnizon, dok su se 2-gi i 4-ti bataljon nalazili u sastavu Udarne grupe bataljona koja je dejstvovala u pravcu Bioča (12 km sjeveroistočno od Podgorice).[1] Peti bataljon (Zijametski) se zbog velikih gubitaka u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi sveo na jednu četu, te je rasformiran, a njegovo ljudstvo je ušlo u sastav 4-og bataljona.

U BOJEVIMA KOD RADOVČA I BIOČA

Udarna grupa bataljona krenula je 12 maja ka Piperima pravcem Nikšićka Župa — Turija — Vukotica — Radovče, sa zadatkom da razbije četnike na liniji Ostrog — Radovče — Broćnik i da u sadejstvu sa Zetskim odredom onemogući saobraćaj komunikacijom Podgorica — Kolašin, sadejstvujući na

[1] Udarna grupa bataljona formirana je 10 maja u Nikšićkoj Župi, prema naređenju Štaba Druge proleterske divizije (za komandanta grupe određen je Niko Strugar, zamjenik komandanta Četvrte proleterske brigade; za političkog komesara Dragiša Ivanović, politički komesar Pete brigade, a za načelnika štaba Niko Martinović, načelnik štaba Pete brigade. U njen sastav ušli su 3-ći bataljon Četvrte proleterske i 2-gi i 4-ti bataljon Pete crnogorske brigade, a na terenu pridružila su joj se i dva brojno slaba bataljona Zetskog odreda.

taj način snagama Druge proleterske divizije, koje su u to vrijeme dejstvovale prema Kolašinu.

Na prostoriji s. Gostilje — s. Kopilje — s. Seoca — s. Radovče bila je grupisana glavnina četničkih snaga (oko 4.000 većinom prisilno mobilisanih četnika iz raznih krajeva Crne Gore: Pipera, Kuča, Bratonožića, Bjelopavlića, Lješanske Nahije i dr.), koja je bila ojačana italijanskom artiljerijom iz podgoričkog garnizona.

Kada je Grupa, poslije usiljenog marša po teškom terenu, stigla, noću 12/13 maja, u rejon Vukotice, Štab Zetskog odreda ju je obavijestio o rasporedu četnika i mogućnostima iznenadnog napada. Odlučeno je da se napad izvrši u toku noći na glavnu četničku grupu u širem rejonu Radovča (između Pantelijevog Vrha i Ilijinog Brda), i to iz tri pravca, po bataljonima, uz prethodno zabacivanje dijelova Zetskog odreda u pozadinu neprijatelja. (U cilju presijecanja otstupnice na pravcu s. Kopilje — s. Crnci ubačena je jedna četa, a na pravcu Kopilje — Radeča vod iz Zetskog odreda, dok su ostali njegovi dijelovi napadali sa 3-ćim bataljonom Četvrte brigade.)

Smjelim i energičnim dejstvom probijen je, poslije dvočasovne borbe, neprijateljski borbeni raspored, a do noći slomljeni su i posljednji otpori. Time je bila potpuno razbijena ova četnička grupa. Italijanska artilierija od s. Kopilja se odmah u početku borbe povukla preko Crnaca u pravcu Spuža, dok su razbijene četničke grupe jedva uspjele da se do mraka povuku na lijevu obalu Morače i desnu obalu Zete, u okrilje italijanskog garnizona iz Podgorice. Tom prilikom zarobljen je veliki broj četnika i prisilno mobilisanih seljaka i zaplijenjena izvjesna količina oružja, municije i razne opreme.

U toku noći 13/14 maja dva bataljona (2-gi i 4-ti Pete brigade) i Zetski odred ostali su na terenu Pipera, dok je 3-ći bataljon Četvrte brigade upućen u rejon Gostilje — Kovački Dolovi, prema Spužu i Danilovgradu. Štab grupe bataljona i Štab Zetskog odreda nalazili su se u zaseoku Živa Dubravica.

Odmah nakon razbijanja četnika kod Radovča prebačen je jedan italijanski bataljon 383 puka (bez jedne čete) iz Podgorice u Bioče sa zadatkom da, dejstvom u pravcu s. Blizna — s. Seoca, prihvati četnike i spriječi našim snagama izbijanje u rejon Bioča, na komunikaciju Podgorica — Kolašin. Bataljon je podržavala artiljerija sa Gorice i Spuža, a sjutradan uzoru je i neprijateljska avijacija bombardovala i mitralijirala sela u Piperima i Bjelopavlićima bez naročitog efekta. Uskoro zatim (u toku noći 13/14 maja i sjutradan) upućen je ka Bioču još jedan bataljon 383 puka sa pukovskim dijelovima. Nastupajući

pravcem s. Mrka — s. Petrovići — s. Blizna neprijatelj je palio kuće pored puta, naročito u s. Blizni.

Prateći pokret neprijatelja, Štab Grupe je namjeravao da napad otpočne uzoru 15 maja. Međutim, da bi neprijatelja spriječio u daljem paljenju kuća, komandant 4-tog bataljona Vujadin Popović, koji se sa 3-ćom četom (Zijamećani) nalazio kod Štaba Grupe, odlučio je da sa oko 20 boraca zadrži Italijane dok pristignu ostale naše snage. Ostavljajući jedno puškomitraljesko odeljenje kod škole u s. Blizni (ojačano sa nekoliko boraca Zetskog odreda) da zadržava i zavarava neprijatelja, on je sa ostalim produžio preko Dubravice i južne strane Vinogradišta. Pri tome je na kosi jugoistočno od Vinogradišta razbio jednu grupu Italijana i zaplijenio 4 minobacača i nešto drugog oružja. Poslije toga, ova grupa je oko ponoći izbila u rejon Bioča i iznenada napala neprijateljske baterije na njihovim vatrenim položajima (s. Mijeli — Popova Gora). Ali, zbog slabih snaga, upočetku nije bilo uspjeha. Međutim, kada su uzoru 15 maja dijelovi 2-og bataljona izbili na Popovu Goru (u rejon s. Mrke) i snažno napali artiljeriju, uspjelo je da savladaju i zaplijene dve neprijateljske baterije topova 75 mm.

Predzoru je Udarna grupa izvršila napad sa približno ovakvim rasporedom: 3-ći bataljon Četvrte brigade na desnom krilu — napadao je pravcem s. Radeća — Vežešnik sa zadatkom da zauzme Vežešnik, presiječe komunikaciju Podgorica — Bioče i spriječi intervenciju Italijana od Podgorice: 2-gi bataljon Pete brigade napadao je pravcem Petrovići — Velja Glavica — Pacić; a 4-ti bataljon pravcem s. Blizna — s. G. Mrke — s. Bioče. Bataljon Zetskog odreda napadao je sa jednom četom u međuprostoru 2-og i 4-og bataljona, jednom lijevo od 4-og bataljona, jednom na pravcu Vežešnika, a ostalim dijelovima zatvarao i kontrolisao pravce od Podgorice.

Treći bataljon Četvrte proleterske brigade, koji je stigao usiljenim maršem u s. Zavalu, izbio je (15 maja u 3 časa) jednim dijelom na Vežešnik, a dijelom se spustio na komunikaciju Podgorica — Bioče (sa jednom četom presjekao je otstupnicu u pravcu Vežešnika). Ojačavši dotadanju odbranu ovog pravca na južnim padinama Vežešnika, bataljon je uspješno odbijao sve napade neprijateljskih snaga, koje su iz Podgorice hitale u pomoć okruženom 383 puku u rejonu D. i G. Mrke — Vinogradište — Velja Glavica (upućena su iz Podgorice dva bataljona 86 legije »crnih košulja«, a nešto kasnije i jedan bataljon 127 puka koji je stigao iz Skadra). Tako ni intervencija spolja, ni snažne podrške avijacije i artiljerije nijesu mogli promijeniti situaciju. Ona se po neprijatelja još više pogoršala kada su i

zaplijenjene baterije otvorile vatru po okruženim dijelovima i kada ih je počela mitraljirati i bombardovati sopstvena avijacija.[2]

Dok je 3-ći bataljon Četvrte proleterske dijelom snaga zadržavao neprijateljska pojačanja, dotle su ostale naše snage (sa jednom četom 3-eg bataljona) pristupile uništavanju okruženog neprijatelja. U toku borbe koja je trajala dan i noć uništena je ili zarobljena čitava okružena grupa, sem oko 150 vojnika koji su se pod zaštitom noći izvukli kroz šume i kamenjare, u pravcu s. Zavale i dalje prema Podgorici.[3] U ovoj borbi zarobljeno je oko 600 vojnika i oficira, među kojima dva ljekara. Na bojištu je prebrojano oko 370 mrtvih, među kojima i komandant 383 puka. Zaplijenjeno je 8 topova, veliki broj bacača, 27 mitraljeza, oko 70 puškomitraljeza i velika količina municije i razne opreme.

Neprestana dejstva naših jedinica i nemogućnost da se sa malim brojem seljaka izvrši asanacija zemljišta i pokopaju mrtvi, s jedne strane, a s druge, potreba da se naši ljudi koji su ranije pali u zarobljeništvo zamijene za italijanske zarobljenike, kao i da zarobljenim italijanskim vojnicima doturi hranu njihov garnizon iz Podgorice, naveli su Štab Udarne grupe da stupi u pismen kontakt sa italijanskom komandom u Podgorici. U pismu, koje je upućeno po jednom ranjenom italijanskom vojniku, traženo je: da se izvrši zamjena zarobljenih oficira i vojnika za one naše ljude koje su zatvorili i internirali Italijani i četnici, zatim da italijanska komanda pošalje jednu sanitetsku ekipu i potreban broj vojnika da pokopaju njihove mrtve na bojištu i, najzad, da se za 500 zarobljenih Italijana pošalje kamionima hrane za deset dana. Pritom je garantovano da će ljudstvu koje dođe radi sahrane mrtvih Italijana, biti dozvoljen nesmetan rad i siguran povratak u garnizon, kao i to da će kamioni koji budu dotjerali hranu do Bioča biti odmah vraćeni zajedno sa pratiocima.

Italijanska komanda u Podgorici je tada prihvatila samo naš predlog u pogledu ishrane i kamionima doturila petodnevnu hranu (konzerve, dvopek i drugo) za 500 vojnika. Mi smo, s druge strane, odgovorili svojim obavezama i vratili kamione i vojnike koji su ih pratili.

---

[2] Naše su jedinice pomoću zaplijenjenih signalnih platna obmanjivale neprijateljsku avijaciju tako da je bombardovala i mitraljirala sopstvene trupe.

[3] Seljaci su dva dana poslije likvidacije okružene grupe hvatali italijanske oficire i vojnike koji su bježali čak i u pravcu naše slobodne teritorije.

Naši uspjesi kod Bioča imali su vrlo velikog uticaja na dalje akcije neprijatelja. Smatrajući da su to uvodne borbe u cilju prodora Glavne operativne grupe VŠ u Albaniju ili Kosmet, Nijemci i Italijani su preduzeli hitna pregrupisavanja snaga. Kod Italijana su ovaj naš brzi prodor ka Bioču sa presijecanjem komunikacije Podgorica — Kolašin i katastrofa njihovog 383 puka tu, u blizini albanske granice, izazvali pravi metež. Nastalo je užurbano prebacivanje snaga — iz Skadra je upućen u Podgoricu 127 puk, a iz Bijela Polja, Kolašina i Mojkovca prebačena su prema Mateševu i Lijevoj Rijeci četiri bataljona divizije »Venecija«. U isto vrijeme za Bioče je upućena cijela 86 legija »crnih košulja«. Njemačko komandovanje je također uputilo iz Raške u Bioče dva bataljona 1-vog puka »Brandenburg«, a iz Nikšića (iz SS divizije »Princ Eugen«) za Danilovgrad i Podgoricu motorizovani odred (bataljon pješadije sa tenkovima). Tako je od 17 do 21 maja na prostoriji Mateševo — Lijeva Rijeka — Bioče — Podgorica — Danilovgrad bilo prikupljeno preko 16 njemačkih i italijanskih bataljona, ne računajući druge dijelove.

Poslije boja kod Bioča i raščišćavanja bojišta (prikupljanja i sređivanja plena) zarobljeni Italijani upućeni su pravcem s. Blizna — Manastir Morača ka Kolašinu. Ali, pošto je u to vrijeme (19 maja) Kolašin bio u rukama neprijatelja, zarobljenici su sa ranjenicima i opremom upućeni preko Rovaca i Lukavice u pravcu Šavnika. U isto vrijeme preduzete su mjere za brzo i tajno prebacivanje bataljona u sastav svojih brigada (2-og i 4-og sa jedinicama Zetskog odreda u sastav Pete, a 3-ćeg u sastav Četvrte brigade). Pokret je otpočeo noću 19/20 maja (3-ći bataljon je krenuo vjerovatno 18 maja). S obzirom na ugroženost pravca Nikšić — Šavnik i nepogodnost terena za kretanje, kao i potrebu brzog prebacivanja bataljona, odlučeno je da se zaplijenjena artiljeriska oruđa u toku noći unište, s tim što će se u toku dana iz njih dejstvovati, u cilju obmane neprijatelja, sve dok se cjelokupna zaplijenjena municija ne utroši. Na taj način će se stvoriti utisak kao da se radi o pripremi za nova dejstva. Municija je ispaljena iz rejona s. Ožega i s. Petrovića, a zatim je uništeno sedam topova (jedan je još ranije evakuisan u pravcu Šavnika). Višak zaplijenjenih pušaka, koji borcima nije bio potreban, zakopan je u rejonu Vukotice i Štitova. Poslije toga naše su jedinice noću 19/20 maja napustile teren Pipera i krenule pravcem Seoca — Radovče — Nikšićka Župa, na izvršenje novih zadataka.

*

Dok je Udarna grupa bataljona vodila borbe prema Bioču, ostali bataljoni Pete brigade dejstvovali su vrlo aktivno u rejonu Nikšića u cilju vezivanja nikšićkog garnizona. Tako je 1-vi bataljon zauzeo, 17 maja, četničko uporište Kablena Glava (7 km jugoistočno od Nikšića), oslobodio sela Bršno, Laz i Ozriniće, ovladao grebenom Žirovnica i na taj način proširio slobodnu teritoriju sve do Kunka. I 3-ći bataljon je proširio teritoriju sve do linije s. Glibovac — s. Dragova Luka — s. Rubeža.

Situacija na terenu bila je u to vrijeme povoljna. Uspjesi kod Bioča podigli su duh i samopouzdanje boraca i stanovništva. Pojačan je politički rad po četama i bataljonima, posvećena je puna pažnja ranjenim i iznemoglim drugovima. Bataljoni su bili popunjeni uglavnom iskusnim borcima — ilegalcima sa terena i drugovima koji su došli iz logora kao zamjena za zarobljene Italijane na Javorku i dr. mjestima. Zaplijenjeno oružje i oprema omogućili su da se bataljoni dobro opreme i naoružaju, naročito puškomitraljezima, mitraljezima i bacačima i snabdiju municijom. Formirane su i prateće čete po bataljonima, naoružane minobacačima 81 mm, lakim minobacačima i mitraljezima »Breda«, sa mazgama zaplijenjenim na Javorku i u drugim akcijama.

Štab brigade je, negdje 18 maja, obavjestio štabove bataljona da neprijatelj priprema ofanzivu širih razmjera. Ovo je donekle izmijenilo naše planove i nametnulo nove zadatke. Borci i rukovodioci brigade, koji su većinom bili sa terena na kome se brigada zatjekla početkom ofanzive, imali su težak osjećaj da će se, i pored postignutih uspjeha, morati možda povlačiti. Pustiti neprijatelja da još jedanput izvrši odmazdu nad našim porodicama i nezaštićenim stanovništvom bilo je teže od svih napora koji su nam pretstojali.

Bataljoni su 18 juna bili uglavnom ovako raspoređeni: 3-ći na položaju s. Glibovac — s. Dragova Luka — s. Rubeža, zatvarao je pravac Nikšić — Lukovo; 1-vi na položaju Žirovnica — s. Laz — s. Bršno — s. Ozrinići zatvarao je pravac od Nikšića ka Nikšićkoj Župi; 2-gi i 4-ti sa Zetskim odredom pripremali su evakuaciju zarobljenika i plijena od Bioča; Štab brigade sa pratećom četom bio je u s. Lukovu. U to vrijeme pravac Gornje Polje — Jasenovo Polje — Javorak — Brezna zatvarali su 1-vi i 2-gi bataljon Druge proleterske brigade, koji su sjutradan upućeni ka Šćepan-Polju, u sastav Drinske operativne grupe. Očekivao se dolazak Prve dalmatinske brigade na prostoriju Dragovoljići — Laz — Zagrad. Pravac Gacko — Krstac

— Nikšić zatvarale su neke jedinice Desete hercegovačke brigade.

Noću (najverovatnije 18/19 maja) neke jedinice italijanske divizije »Ferara« napale su, uz podršku artiljerije i potisnule dijelove našeg 1-og bataljona na Kablenoj Glavi. Međutim, prije nego što je neprijatelj uspio da se organizuje na zauzetom položaju, bataljon je izvršio protivnapad i odbacio ga u pravcu s. Bršna, nanijevši mu osjetne gubitke. Na pravcu od Gornjeg Polja neprijatelj nije vršio ispade. Obaviješteni smo da su četnici iz Nikšića pobjegli u s. Straševinu, kao i da su se italijanski dijelovi od Dukla i Rubeža orijentisali prema Kličevu i Ozrinićima.

Koristeći vedar proljetnji dan, neprijateljska avijacija, naročito izviđačka, bila je u toku 19 maja vrlo aktivna, što je znatno ograničavalo naše pokrete danju. Oko 17 časova primijećena je velika neprijateljska motorizovana kolona drumom od Bileća prema Nikšiću, koja se u prvi mrak prikupila na prostoriji Kapino Polje — Rudo Polje (uži rejon Nikšića). Pratili smo sve do kasno u noć pristizanje motorizovanih jedinica u Nikšić, a oko ponoći uočena je jedna jača motorizovana kolona kako produžuje prema Podgorici (vjerovatno motorizovani odred »Šmithuber« koji je upućen ka Bioču).

Slijedećeg dana neprijateljski dijelovi (desne i srednje kolone SS divizije »Princ Eugen«) izbili su u širi rejon Nikšića i ovladali Gornjim Poljem i komunikacijom Gornje Polje — Jasenovo Polje — Javorak. Zbog ovako ozbiljne situacije na ovom vrlo važnom pravcu (bili su ugroženi desni bok i pozadina Pete brigade) Štab brigade je naredio da se 3-ći a zatim i 1-vi bataljon prebace u rejon sela V. i M. Oraha i da napadnu neprijatelja na liniji M. Orah — Rastovac.[4]

Njemci su na ove položaje doveli jake snage (preko dana su tu postavili šatore, a na komunikaciji su imali i motorizovane dijelove). Međutim, i naši bataljoni (1-vi i 3-ći) bili su odmorni, dobro naoružani i ojačani četom pratećih oruđa. Poslije izviđanja u toku dana bataljoni su izvršili noćni napad na neprijatelja na položaju M. Orah — Rastovac. Jedna četa, vjerovatno 3-ćeg bataljona, upala je među same neprijateljske šatore (izgledali su im po noći kao neke bele stijene). U borbi koja je trajala sve do zore neprijatelj nas je tukao jakom minobacačkom i mitraljeskom vatrom i naneo nam osjetne gubitke. Izginuo je, pored nekoliko četnih i vodnih rukovodilaca, i ve-

[4] Drugi i 4-ti bataljon Pete brigade i jedinice Zetskog odreda stigli su (mislimo 21 ili 22 maja u 16 časova) u s. Lukovo.

liki broj novodošlih drugova. Napad je, i pored dobre pripreme, samo djelimično uspio — Njemci su uglavnom zadržali položaje.

Na pravcu Nikšić — Lukovo — Šavnik neprijatelj ovoga dana nije preduzimao nikakve akcije.

Borbe, oštre i krvave, na položajima oko Jasenova Polja, M. i V. Oraha, Šavnog Brda, Lađenika i Granica, nastavile su se u toku dana i slijedeće noći. Zbog smjelih i žestokih napada naših jedinica, kao i zbog njihovog žilavog otpora, kod neprijatelja se stvorio utisak da se na ovom sektoru nalaze naše mnogo jače snage. Tih dana otpočele su borbe i na pravcu Nikšić — Lukovo — Šavnik. Naše jedinice su se, poslije djelimičnog povlačenja isturenih dijelova, zadržale na liniji Jasenovo Polje — M. i V. Orah — Šavno Brdo — Gradac — Dragovoljići. Na ovim položajima brigada je, sem malih izuzetaka, uspjela da se aktivnom odbranom održi sve do 24 maja, stim što su lijevo krilo (na liniji Tović — Gradac — Dragovoljići) držali neki dijelovi Prve dalmatinske brigade.

Stalna briga Štaba brigade, na čelu sa legendarnim Savom Kovačevićem, štabova bataljona i komandi četa o borcima, a posebno o ranjenicima, i njihovo neposredno rukovođenje borbom vidno su doprinijeli ovakvoj borbenosti ljudstva brigade. Štab brigade bio je svakodnevno u neposrednom kontaktu sa štabovima bataljona, a preko njih sa cijelim sastavom.

U toku 22 maja bilo je uglavnom zatišje, sem nekih manjih ispada neprijateljskih izviđačkih dijelova sjeveroistočno od Nikšića i pokušaja manjih dijelova da se probiju preko Šipačna ka Jasenovom Polju.

Sjutradan (23 maja) su 2-gi i 4-ti bataljon stigli na prostoriju Jasenovo Polje — Praga, a od Zetskog odreda formiran je 5-ti bataljon naše brigade i upućen ka Gvozdu. Tako se najzad, ovoga dana cijela Peta brigada prikupila na prostoriji Jasenovo Polje — V. Orah — Gvozd — Praga, sa Štabom brigade u Ćeranića-Gori. Mada su joj česte kiše ometale dejstvo, neprijateljska avijacija je ipak uspjevala da prati svaki pokret naših jedinica. Na pravcu Nikšić — Lukovo nalazio se jedan bataljon Prve dalmatinske brigade koji je obezbjeđivao lijevi bok naše brigade.

Neprijatelj je 24 maja poslije snažne artiljeriske pripreme preduzeo žestoke napade na čitavom frontu brigade, a naročito na položaje 1-vog i 3-ćeg bataljona, na liniji V. i M. Orah — Šipačno. U toku dana Njemci su uz artiljerisku podršku uspjeli da poslije nekoliko juriša i borbe prsa u prsa zauzmu Završje, Brestovački Vrh i Knež Polje i da se na toj liniji održe, i pored naša dva noćna protivnapada (noću 24/25 i 25/26 maja). U toku

26 maja neprijatelj je obnovio napade prema Studenom i duž komunikacije Nikšić — Lukovo — Gvozd i potisnuo je naše zaštitne dijelove.

Rano uzoru 27 maja Njemci su preduzeli opšti napad u pravcu Šavnika, i to jedna kolona duž komunikacije i istočnije preko Laza i Dragovoljića, a druga sa zapada, opštim pravcem M. Orah — Brestovački Vrh — Gradačka Poljana — Krnovska Glava. Naši bataljoni su, i pored toga što su bili premoreni u danonoćnim borbama, pružali vrlo žilav otpor, a naročito na desnom krilu brigade. Tako je 4-ti bataljon, provlačeći se pod borbom prema Gradačkoj Poljani, vodio žestoke borbe oko s. Prage. Isto tako, neprijatelj je vršio vrlo jake napade i na položaje 2-gog i 3-ćeg bataljona, naročito sa pravca od M. Oraha, dok se 1-vi bataljon uspješno odupirao snažnim napadima na pravcu Brestovački Vrh — Ćeranića Gora. Ocijenjujući situaciju na desnom krilu brigade kao vrlo kritičnu, Štab brigade je suzio front uglavnom na zaštitu komunikacije Nikšić — Šavnik, koju su ovoga dana do poslije podne zatvarali i neki dijelovi Prve dalmatinske brigade. Popodne su dijelovi Prve dalmatinske preduzeli povlačenje ka Šavniku pod zaštitom naše brigade.

U popodnevnim časovima, kada se naš front nalazio u visini Ćeranića-Gore, 4-ti i 1-vi bataljon su dijelom snaga zadržavali nadiranje neprijatelja, dok su njihove glavnine još u toku prethodne noći posjele Mali Vojnik, Komandirovo Brdo i Mlečno Brdo, kao i Krnovsku Glavicu i Ostrvicu. Drugi bataljon je, u cilju obezbjeđenja boka, uputio po padu mraka dio snaga u pravcu Mokrog, a kasnije se i glavnina bataljona povukla u pravcu Pošćenja. Isto tako je, u cilju obezbjeđenja desnog boka brigade i sprečavanja neprijateljskog nadiranja od Bajovog Polja i Brezne prema Šavniku, upućen po padu mraka i 3-ći bataljon u rejon s. Duži, gdje je stigao sjutradan ujutru. Peti bataljon koji se nalazio desno od 1-og, pružao je predveče otpor u rejonu Ćeranića-Gora, a zatim je upućen u pravcu Šavnika na položaj Gradac. Brigadna bolnica i intendantura već su se nalazile u pokretu preko s. Miloševića u pravcu Šavnika.

Blagodareći upornosti naših bataljona, dobrom poznavanju zemljišta u vještom manevrovanju, neprijatelju je, i pored velike brojne nadmoćnosti,[5] angažovanja jake tehnike

[5] Na pravcu Nikšić — Šavnik dejstvovala je glavnina SS divizije »Princ Eugen« (ojačani 14-ti puk, neki dijelovi 13-og puka, oko dva diviziona artiljerije, više tenkova, a od 27 maja i motorizovani odred »Šmithuber« — bataljon pješadije ojačan tenkovima), jedna motorizovana pukovska grupa italijanske divizije »Ferara« i dr.

(tenkova i artiljerije) i stalnog bombardovanja i mitraljiranja iz vazduha, ipak usporeno nadiranje i naneti su mu osjetni gubici. On je prema našem otporu računao da se na pravcu Nikšić — Šavnik nalaze najmanje tri kompletne brigade.

Glavnina SS divizije nastavila je 28 maja još energičnije nadiranje ka Šavniku, ubacujući glavne snage desno i lijevo od komunikacije. One su vrlo energično uz jaku podršku artiljerije i avijacije napadale na položaje 4-og i 1-og bataljona na ograncima Malog Vojnika, na Komandirovom Brdu, Krnovskoj Glavici i Ostrvici. Razvile su se vrlo oštre borbe u kojima su položaji prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku. Iako je neprijatelj stalno ubacivao u borbu svježa pojačanja, naše snage su uspjele da ga, povlačeći se sa prihvatom, zadrže na položajima južno od Šavnika i u toku 28 i 29 maja, naročito na serpentinama u rejonu Gradac — Cuklin. U tim borbama su naši hrabri bombaši, mitraljesci i puškomitraljesci smjelim podvizima pružali borcima punu podršku u najtežim situacijama.

U to vrijeme situacija se, zbog nadiranja dijelova njemačke 1 brdske divizije, naglo pogoršala i na pravcu od Sinjajevine, odakle je (dolinom Tušinje i Bukavice) prijetila ozbiljna opasnost našem lijevom boku i pozadini. Zbog toga se Peta brigada prebacila, u toku 30 maja, dijelom na desnu obalu Komarnice, a dio je i dalje ostao na lijevoj obali, vodeći borbu sa neprijateljskim dijelovima koji su poslije ulaska u Šavnik (30 maja) nastavili nadiranje komunikacijom prema Žabljaku.

Sjutradan i u toku 1 juna brigada se povukla na položaje na liniji s. Duži — Komarnica — s. Godijelji, vezujući se desno sa Prvom dalmatinskom, a lijevo (dijelovima 1-og bataljona) sa Trećom sandžačkom brigadom. Tu je zauzela ovakav raspored: 1-vi bataljon na kosi iznad s. Pušina i Jejovca (k 1427), a u toku noći 31 maja/1 juna prebacio se na desnu obalu Grabovice u širi rejon Čeoca (iznad s. Komarnice); 3-ći bataljon u s. Duži sprečavao je prelazak preko Komarnice sa pravca od D. Brezne i Vojnika; 2-gi je zatvarao put s. Pošćenje — s. Komarnica i branio prelaz preko r. Komarnice (vezujući se desno sa 3-ćim, a lijevo sa 5-tim bataljonom); 5-ti je bio sjeveroistočno od s. Pošćenja i zatvarao pravce prema s. Komarnici, a 4-ti bataljon između rijeke Komarnice i potoka Grabovica, nešto sjeverozapadnije od s. Gornji Godijelji. Štab brigade bio je u istočnom dijelu s. Dubrovsko, u čijem su se širem rejonu nalazili i ostali dijelovi brigade. Na ovim položajima brigada je imala zadatak da po svaku cijenu spriječi neprijatelju prelaz od Komarnice i prodor prema Dobrom Dolu. S obzirom na prolazan teren i mogućnost uklinjavanja dijelova njemačke 1-ve

brdske divizije, koji su tih dana pristizali na ovu prostoriju radi sadejstva italijanskoj diviziji »Ferara«, situacija na lijevom krilu brigade bila je prilično neizvjesna.

Na ovim položajima brigada je ostala nekoliko dana vodeći uglavnom zaštitničke borbe sa neprijateljskim dijelovima koji su pokušavali da se prebace preko Komarnice. Tih dana italijanska divizija »Ferara« smijenila je jedinice njemačke SS divizije »Princ Eugen«, koje su upućene u pravcu s. Mratinja i u dolinu Sutjeske kod Izgora, dok su dijelovi 1-ve brdske divizije podilazili komunikaciji Šavnik — Žabljak. Neprijatelj je svakodnevno vršio artiljeriska i avio-bombardovanja i mitraljiranja naših položaja i pritiske slabijim dijelovima u cilju izviđanja i uznemiravanja. Očekujući jače napade morali smo neprestano, danju i noću, držati jake snage na ovim često bombardovanim položajima, a to nas je zamaralo i iscrpljivalo. Usto je i vrijeme bilo nepogodno (česti pljuskovi). I sa hranom je bilo teško — jelo se uglavnom meso i to u znatno manjim količinama nego obično. Brašno se dobijalo veoma rijetko.

Tu je brigada ostala sve do 7 juna ujutru, odbijajući uglavnom neprijateljske manje ispade. Međutim, ovoga jutra neprijatelj je uz artiljerisku i avijacisku podršku preduzeo napad jakim snagama na cijelom frontu Treće divizije. Pošto se nalazila na glavnom pravcu nadiranja od Šavnika prema Pivskoj Planini, Peta brigada je primila najteži udar. Borbe su vođene u toku cijelog dana. Ranjenike, kojih je u toku dana bilo sve više, upućivali smo u Centralnu bolnicu. U toku noći 7/8 i sjutradan 8 juna brigada se povlačila opštim pravcem Dobri Do — Todorov Do usporavajući zaštitnicama, koje su bile obrazovane po bataljonima, nadiranje neprijatelja. Slijedeće noći (8/9 juna) glavnina se potpuno odlijepila od neprijatelja i krenula usiljenim maršem preko Pivske Planine ka prelazima na Pivi kod Gornjeg Kruševa.[6]

*

Tako je Petoj crnogorskoj brigadi pala u deo teška uloga zaštitnice. Ona je i prije godinu dana (22 juna 1942) bila ostavljena sa Hercegovačkim odredom da na sjevernim padinama Zelengore (u rejonu Vrbnice) obezbijedi zbjeg naroda iz Crne Gore i bolnicu sa oko 170 ranjenika. A sada, u sastavu Treće divizije, imala je da štiti južni bok Glavne operativne grupe i Centralnu bolnicu. Nalazeći se na vrlo važnom pravcu Nikšić

[6] Dalja dejstva brigade obrađena su u članku Sava Burića: *Od Pivske Planine do Zelengore.*

— Šavnik, ona je u danonoćnim borbama (od 18 do 31 maja) usporavala nadiranje brojno nadmoćnije i tehnički dobro opremljene glavnine SS divizije »Princ Eugen« i omogućila snagama Glavne operativne grupe pregrupisavanje na zapad. A to je bilo utoliko teže što su se njena dejstva i manevri morali prilagođavati ne samo taktičkim uslovima borbe, nego i potrebama zaštite velikog broja izbjeglica koje su se, zbog terora neprijatelja, povlačile sa jedinicama. Pored toga, ona je angažovanjem svoja dva bataljona (zajedno sa bataljonom Četvrte proleterske i Zetskim odredom) u diverziji prema Bioču, koja je dovela do odvajanja znatnih neprijateljskih snaga sa glavnih pravaca i njihovog grupisanja u rejonu Podgorica — Mateševo, posredno doprinijela slabljenju pritiska u dolini Lima i Tare. To je omogućilo da se Prva proleterska divizija lakše grupiše ka fočanskom sektoru, kao i da brigade Druge proleterske divizije duže istraju na kolašinskom i pravovremeno se pregrupišu ka mratinjskom pravcu.

Vojo TODOROVIĆ i Vujadin POPOVIĆ

OD PIVSKE PLANINE DO ZELENGORE

trouglu između Tare, Pive i Durmitora, na Pivskoj Planini, ostala je 6 juna, od svih naših snaga, samo Treća divizija sa oko 2.500 ranjenika i zbjega. Na tom prostoru od nepunih 150 km² ona se zadržala još dva dana, pokušavajući da pronađe što povoljniji izlaz, da se probije iz neprijateljskog obruča i spase ranjenike.

Uslovi za rješenje tog složenog zadatka bili su vrlo teški. Prostorija na kojoj se našla divizija sa ranjenicima prirodno je otsječena sa dvije strane dubokim i neprohodnim kanjonima Pive i Tare, a sa treće je zatvorena masivom Durmitora. Na oba kanjona i Durmitor neprijatelj je već izbio jakim snagama. Od ušća Tare do Čelebića bila je raspoređena 4-ta domobranska lovačka brigada. Iz Sandžaka je pristizala italijanska divizija »Taurinense«, i već se u noći 7/8 juna naslonila na 4-tu lovačku brigadu i potpuno zatvorila izlaze iz kanjona Tare ka Sandžaku. Preko Durmitora nastupali su: 1-va brdska divizija i jedan puk Bugara. Iza njih Sinjajevinu su pretraživali pukovi italijanske divizije »Venecija«. Desnom obalom Komarnice i Pive nadirali su italijanska divizija »Ferara« i dijelovi SS divizije »Princ Eugen«. Na kanjon Pive, od Pivskog Manastira do mratinjskih kosa, već su izbili bataljoni SS divizije. Surovo zemljište koje je trebalo savladati i jak obruč neprijatelja koji se morao raskidati, zahtijevali su od divizije, sa tolikim brojem ranjenika i zbjega, mnogo jače i odmornije snage i daleko više vremena.

Od početka ofanzive jedinice Treće divizije stalno su bile u borbama sa njemačkim i italijanskim divizijama. Otimale

se sa protivnikom, u toku dana i noći, po nekoliko puta oko svakog položaja. Pod zaštitom noći brigade Treće divizije su protivnapadima vraćale teren koji bi danju gubile. Bataljoni su se spuštali u kanjone rijeka, ponovo se peli na najviše vrhove planina da bi suzbili njemačke alpiniste, koji su iznenada izbijali i na ona mjesta gdje dotada ljudska noga možda nije ni stala. Na golom i kamenitom planinskom zemljištu naše jedinice su bile stalno pod udarima neprijateljskih topova i bacača i bombardovane od jutra do mraka »Štukama« i »Savojama«. Za dvadeset i četiri dana borbi i marševa borce je ispijala glad, nesanica, kiša i hladni vjetrovi. U tim borbama i po takvim putevima oticala je krv i snaga Treće divizije. Tih dana, već dosta prorijeđene, njene brigade su svom žestinom branile položaje, i to Peta brigada na Durmitoru, Komarnici i Pivi, Prva dalmatinska na Tari, a Treća sandžačka od Tare preko Durmitora. Mostarski bataljon (koji je ranije bio otsječen od svoje brigade i ostao u sastavu Treće divizije) sprečavao je Nijemcima prelazak na desnu obalu Pive preko mosta kod Krstaca.

*

Osmog juna učinjen je još jedan pokušaj na Tari da bi se Treća divizija i bolnica probile u Sandžak. Pravac za Sandžak izgledao je privlačniji od ostalih. Na njemu su bile italijanske jedinice, slabijeg kvaliteta i manje otporne od njemačkih snaga koje su se nalazile na ostalim pravcima. Ali, da bi se divizija sa bolnicom probila u Sandžak, prethodno se morao savladati kanjon Tare neobično strm i dubine od skoro hiljadu metara. Trebalo je spustiti se u kanjon, napraviti prelaz na rijeci, a zatim se ispeti kozjom stazom najtežim usponom koji ljudska noga jedva može savladati i, naposljetku, sa te jedine staze probiti položaje divizije »Taurinense«.

Na utoku Sušice u Taru dijelovi Prve dalmatinske brigade pošli su da ispitaju mogućnost za prelazak. Ali kad su se ti dijelovi spustili u korito rijeke, primijetili su ih Italijani sa suprotne strane. Toga časa su granate minobacača i rafali »Breda« udarili po mjestu gdje se ispitivalo. Ali, uprkos vatri, grupa boraca je sa užetima skočila u rijeku i pokušala da ih prenese na drugu stranu. Neukrotiva Tara savladala je iznemogle plivače. Borci su se podavili u divljoj rijeci. Tada je bilo jasno da se Tara ne može preći i pored toga što se na njoj nalazio slabiji branilac. Čim se pokazalo da se preko Tare ne može preći, nije se bilo teško odlučiti za drugi pravac. Jer, u tim časovima bio je ostao samo još jedan jedini izlaz, a i on

pun velikih teškoća i neizvjesnosti. Taj neizvjesni put vodio je preko kanjona Pive na Vučevo i dalje preko Sutjeske.

Sa Sutjeske su stizale vijesti da je tamo neprijatelj jak i da se ostale divizije i Vrhovni štab probijaju uz strahovite napore. Takve vijesti potvrđivao je neprestani tutanj koji je dolazio otuda.

Još u kanjonu Tare štab divizije je naredio: da Prva dalmatinska brigada i inžinjeriski vod Treće divizije hitno krenu na Pivu, naprave prelaz preko rijeke kod G. Kruševa, preko koga da brigada pređe i što prije izbije na Vučevo da bi obezbijedila prelazak preko Pive ostalim snagama divizije i bolnici.

O Vučevu nije bilo nikakvih podataka. Da li su tamo stigli Nijemci i zatvorili i taj jedini izlaz iz kanjona Pive? Sve to trebalo je da utvrdi Prva dalmatinska.

Dok se Prva dalmatinska spremala za pokret, štab divizije je odmah uputio kurire sa naređenjem svim jedinicama divizije i bolnice. Petoj brigadi je naređeno da se padom mraka, 8 juna, sa položaja Todorov Do — Komarnica — Piva, odvoji od neprijatelja i u toku noći krene preko Pivske Planine i spusti se na Pivu kod G. Kruševa. Sandžačkoj brigadi je naređeno da ostane na padinama Durmitora i Pivske Planine i zadrži neprijatelja dok ostale snage divizije sa bolnicama ne pređu Pivu. Mostarski bataljon dobio je zadatak da u prvi sumrak napusti položaje na Krstacu i uputi se preko Pivske Planine i Pive na Vučevo. Bolnica koja je bila sakrivena po šumama i vrtačama u Rudinama i Nikovićima, dobila je naređenje da padom mraka krene, po ešelonima, ka koritu Pive.

Osmog juna poslije podne Prva dalmatinska spustila se niz bespuće kanjona na Pivu kod G. Kruševa. Mosta nije bilo, iako su dva dana ranije na tom mjestu prešle jedinice Sedme banijske divizije. Inžinjeriski vod je sjekirama oborio nekoliko bukovih stabala. Bez mnogo dotjerivanja inžinjerci su grubom građom premostili Pivu i tako spojili Pivsku Planinu i Vučevo. Od toga časa počinje prelazak Treće divizije i ranjenika preko »mosta« kod G. Kruševa. Prelazak traje sve do 10 juna uveče kada su most porušili dijelovi Treće sandžačke brigade koji su posljednji prešli rijeku. Za sve vrijeme je prelaz u kanjonu rijeke bio glavni cilj dejstva neprijatelja. Nad njim su se jatili njemački i italijanski avioni i po njemu su tukle baterije sa Zlatnog Bora. Za nešto više od dva dana, za koliko se prelazilo, u kanjon je bačeno na stotine bombi i granata. I sve to da bi se srušilo nekoliko bukovih balvana preko kojih se prelazila Piva.

Prva dalmatinska brigada je prešla preko mosta u noći 8/9 juna i već je 9 juna izbila na Vučevo. Nijemci, iako su nekoliko dana ranije izbili na mratinjske kose i Maglić, kao da su se plašili da se spuste na Vučevo i začepe i taj jedini izlaz iz kanjona Pive.

Sa položaja Nikolin Do — Komarnica Peta brigada se u prvi mrak 8/9 juna odvojila od neprijatelja. Noću je prevalila Pivsku Planinu i predzoru 9 juna pokušala da se spusti u kanjon Pive. Spuštanje u kanjon bilo je gotovo nemogućno. Noć je bila mračna i u kanjonu je bila potpuna nevidjelica. Kanjon strm i besputan, a staza, koju su pokretom trasirale banijske brigade i Dalmatinci, bila je neprolazna: duž staza zastali su ranjenici i zaglavile se komore. Komore i ranjenici nijesu mogli da se kreću niz gudure kanjona ni danju, a kamoli noću. Te noći bataljoni Pete brigade nijesu uspjeli da se spuste na Pivu. Ostali su pri vrhu kanjona i ispred njega. Devetog izjutra i u toku dana, i to uz teške napore, samo su se neki bataljoni spustili niz kanjon.

Dubok procjep kanjona zjapi između Pivske Planine i Vučeva, a njegove strme strane padaju sa visine od hiljadu metara u korito Pive. Ambisi kanjona su toliko duboki i uski da u njima i jutra kasne, a noći dolaze naglo i prerano. Prelaženje preko njih je uvijek stravično i opasno, pa čak i na onim mjestima gdje postoje putevi i prelazi. Baš na ovom dijelu gdje je most postavljen, nema ni puteva ni staza, osim tragova koje su ostavile jedinice, teškom nuždom natjerane da se lome preko njega. Spuštanje i penjanje tim tragom je mogućno samo i rukama i nogama.

Devetog juna uzoru, na prelazu kod G. Kruševa »stazom« i van nje, niz strmine kanjona survavale su se grupe ranjenika, komore i zbjegovi. Uz veliko naprezanje ranjenici su grabili da što ranije pređu na lijevu stranu Pive i izbjegnu bombardovanje. Rijeka je prelivala most i preko njega se prelazilo polako, i to jedan po jedan. Pri prelasku svako se morao pridržavati rukama za zategnutu žicu. Konji nijesu mogli da prelaze preko balvana, već su bez tovara preplivavali rijeku. Rastovarenu komoru i oružje prenosili su borci na rukama i na drugoj strani ponovo tovarili. Stovarivanje i tovarenje usporavalo je prelazak i stvaralo još veću gužvu u uskom koritu Pive. Rijeka tu nema ni s jedne strane obalnih prilaza.

Još u rano jutro 9 juna na prelaz su stigli komandant divizije Sava Kovačević i Ivan Milutinović. Oni su, sa još nekim rukovodiocima, stalno uspostavljali red i ubrzavali prebacivanje preko mosta. Avioni i artiljerija sa Zlatnog Bora

tukli su još od ranog jutra. Bombe su eksplodirale u koritu rijeke i po stranama kanjona, i ne samo što su pogađale kolone boraca i ranjenika, već su sa strmih strana kanjona rušile stijene, koje su kao usov odnosile sve pred sobom do u korito rijeke. Od eksplozija bombi i granata, od lomljave stijena i zavijanja »Štuka«, u kanjonu je čitav dan tutnjalo i dimilo. Od grmljavine i pritiska eksplozija kanjon se nadimao i iz njega je izbijala neprestana jeka, a crni dim je kuljao visoko u nebo i hvatao se Pivske Planine i Vučeva. Most je bivao često oštećen, a nekoliko puta i potpuno rušen i ponovo podizan. Jedna grupa inžinjeraca neprekidno je sjekla građu, dok su ostale popravljale most ili postavljale novi kad se prethodni poruši. Dan je odmicao, na mostu se povećavala gužva, a naročito onda kad su »Štuke« nadlijetale i ponirale u provaliju.

Na stranama kanjona na desnoj obali rijeke, bez vode na junskom suncu, neke tifusare i zbjegove izdavalo je strpljenje. Oni su se survavali strminama do rijeke i gotovo izbezumljeno navaljivali na most. Pojedinci su to činili posljednjim naporima i od silnog naprezanja su umirali baš kad bi stigli do rijeke. Drugi, opet, od užasa i iscrpenosti, već su gubili svako osjećanje straha i teške stvarnosti i ukočenog pogleda ostajali su nepomični mimo svih naređenja starješina i molbi svojih drugova da krenu naprijed. U toj strahoti bilo je slučajeva da se čak i ranjenik bez obje noge skotrlja do mosta i očajno zapomaže da ga prebace na suprotnu obalu, nadajući se da će biti spasen svih muka samo ako pređe rijeku. Ali, nažalost, ni tamo nikoga nije čekala bolja sudbina.

Stazom iz korita Pive do Vučeva pentrale su se jedinice, grupe ranjenika i komore, a u stopu su ih pratili topovski plotuni i avionske bombe, tako da bataljoni Pete brigade, iako su žurili, nijesu uspjeli da za dana stignu na Vučevo. Neprijateljska artiljerija sa Zlatnog Bora držala je pod stalnom vatrom klance kroz koje se jedino moglo uspeti na Vučevo. Zbog toga su jedinice morale zastati u kamenjarima kanjona, neke s jedne a neke s druge strane Pive, i tek u noći 9/10 juna jedva su uspjele izbiti na Vučevo.

Štab Treće divizije stigao je na Vučevo 9 juna u noć. Čim je stigao odmah je štabu Pete brigade izdao naređenje da jedinice brigade smjesta krenu naprijed u pravcu Maglića i Sutjeske. Brigada treba da obezbijedi Vučevo od Popova Mosta, Ćureva, Prijevora i Maglića. Iako iznemogle i umorne, jedinice Pete brigade odmah su krenule na zadatak. Umor, glad i nesanicu nije više niko pominjao.

Desetog juna uzoru bataljoni Pete brigade krenuli su na zadatke i to 5-ti ka Popovu Mostu i Ćurevu. Bataljon je imao zadatak da obezbijedi Vučevo od Popova Mosta i Ćureva. Treći bataljon je upućen na Mrkalj-Klade. On je imao da brani stazu koja od Vučeva vodi ka Sutjesci, da je ne bi ugrabile njemačke snage od Prijevora i iz šume Perućice. Drugom i 4-tom bataljonu je naređeno da se uvuku u šumu ispod Maglića, okrenu front prema planini i spriječe spuštanje Nijemaca sa Maglića na Vučevo. Prvi bataljon je upućen ispod Dragoš-Sedla prema Sutjesci. Njemu je naređeno da kontroliše dolinu Sutjeske i izviđa njenu lijevu obalu. Kroz šume, prikrivajući se od Nijemaca sa Maglića, bataljoni su u svitanje pošli na zadatke.

Istog dana su iz kanjona Pive pristizali zaostali dijelovi bolnice, komore i na kraju one jedinice Sandžačke brigade, koje su bile u zaštitnici. Do noći 10 juna posljednji dijelovi divizije kao i teški ranjenici, koji su se nekako još mogli kretati, prešli su most na Pivi i penjali se na Vučevo.

Na Vučevu, od ivice kanjona Pive pa do Lokve Dernečišta, ranjenici i tifusari su se uvlačili u šume i vrtače. Po vlažnim šumama i vrtačama oni su se »odmarali« i »povraćali snagu«, hraneći se sirovim konjskim mesom, raznim travama, lišćem i korama drveća. Takvim »odmorom« i »hranom« pripremali se za dalji pokret i za još veće napore. Iza divizije i bolnice koja se na Vučevo uspela uz ogromne napore, kretao se i neprijatelj. On je već 10 juna izbio na Rudine i kanjon Pive. Bili su to prednji dijelovi njemačke 1-ve brdske divizije.

Na pustoj visoravni Vučeva, čija podnožja sa tri strane gloću planinske rijeke: Piva, Sutjeska i Drina, a sa četvrte se dižu, preko dvije hiljade metara, goli i kameniti vrhovi Maglića, Treća divizija se i ovdje našla, ali sada još čvršće, uklještena neprijateljskim snagama, i to na uskom prostoru bez ikakve mogućnosti za predah, bez hrane, pa čak i bez vode.

Još prije izlaska Treće divizije i bolnice na Vučevo, na gole i šiljate vrhove Maglića bile su se ispele njemačke SS jedinice. Pomoću užadi SS-ovci su izvukli mitraljeze, bacače, pa čak i topove. Sa golih visova oni su kontrolisali cijelu visoravan, a posebno stazu koja ide ispod Maglića prema Sutjesci. Sa Maglića su imali odličan pregled i mogućnost da tuku čitavu okolinu. Osmatrači sa Maglića davali su tačne podatke za ciljeve artiljerije koja se bila postavila na: Zlatnom Boru, Pivskoj Planini, Popovom Mostu, Barama i Čemernu. Tako je Vučevo za tri dana — od 10 do 13 juna — postalo pravi poligon za gađanje po kome su padala zrna sa svih pravaca i iz svih oruđa.

Kada su bataljoni Pete brigade stigli desetog juna izjutra na određene položaje, osmotrili su ispred sebe rovove po proplancima i duž staza, osmatrače po visovima i kamenjarima i pokrete kolona i grupa vojnika po šumama. Svi izvještaji koji su toga dana stigli u štab brigade bili su slične sadržine. U njima je stajalo: od Drine, dolinom Sutjeske do Suhe, i od Suhe, preko Prijevora i vrhova Maglića, mratinjskih kosa i kanjonom Pive do utoka u Drinu, Nijemci su potpuno zatvorili obruč oko Vučeva. Vučevo i na njemu Treća divizija sa bolnicom bili su potpuno opkoljeni. U izvještajima je stajalo još i to da Nijemci sa svojih položaja upućuju jače patrole sa psima. Psi se mučki i neopaženo prikradaju položajima, pa čim ih otkriju, cikom daju znak patroli koja se kreće nešto pozadi njih, a odmah poslije toga artiljerija počinje da tuče »markirano« mjesto.

Jedinice Pete brigade ostale su na pomenutim položajima sve do 12 juna u podne. Za to vrijeme bataljoni su odbijali njemačke ispade sa svih pravaca, a naročito sa Maglića i iz šume Perućice. Nijemci su sa visova Maglića navodili grupe »Štuka« koje su se stalno jatile nad Vučevom. Piloti kao da su u tome nalazili razonode, spuštali su aparate na sto do dvjesta metara i u niskom letu, gotovo dodirujući vrhove šuma, oblijetali oko drveća i gonili grupe boraca ili ranjenika, pa čak i pojedince. Pošto bi iz aviona istresli bombe i ispraznili redenike, počinjalo je »bombardovanje« lecima i to raznih boja i u tolikim količinama da se po njima gazilo na svakom koraku. Lecima su Nijemci pozivali partizane da se predaju i da uzalud ne ginu. Listić je trebalo da posluži kao propusnica do prve njihove komande. No na te besmislene pozive niko nije obraćao pažnju, sem pušača, koji su listiće koristili za uvijanje duvana.

Vatre se nijesu smjele ložiti. Svaki pedalj Vučeva je bio na nišanu njemačkog oružja, uvijek spremnog da tuče i noću i danju. Gotovo svaku noć su nadlijetali avioni, a ponekad su čak i bombe bacali. Opkoljena divizija sa bolnicom nije više ništa imala od hrane, sem poneku iznemoglu i izranjavljenu ragu od koje bi i gladan vuk zanio glavu, a i takve rage već su bile rijetke, pa je glavna hrana bila lišće, trava i kora od drveća. Međutim, dok su se po Vučevu ranjenici, tifusari i borci na položajima previjali i umirali u grču od oporih trava, na suprotnoj obali Sutjeske svaki dan su transportni avioni padobranima spuštali neprijatelju hranu, sanitetske potrebe i municiju.

Jedanaestog juna štab divizije izdao je naređenje da Prva dalmatinska i 1-vi bataljon Pete brigade pređu Sutjesku, istog dana u prvi sumrak razbiju Nijemce na lijevoj obali i stvore mostobran za prelazak ostalih jedinica i bolnice. Te večeri, 11 juna, na Sutjesci je planula žestoka borba. To je bio snažan sudar Prve dalmatinske i 1-vog bataljona Pete brigade sa njemačkim snagama koje su se baš tada ulogorivale na lijevoj obali Sutjeske. Jedinice su kidisale na njemački logor i zauzele ga. Nešto kasnije Nijemci su se pribrali i izvršili snažan protivnapad, odbacujući Prvu dalmatinsku i bataljon Pete brigade u šume preko Usovičkog Potoka. U toku noći 11/12 i sjutrašnjeg dana jedinice su se prikupljale u alugama Hrčavke i dalje se probijale preko Zelengore.

Jedanaestog juna štab Treće divizije stigao je na Dragoš Sedlo, a na dan pred proboj tu su stigli i štabovi Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade. Sa jednog uzvišenja iznad korita Sutjeske štabovi su osmatrali neprijatelja i zemljište. Tražili su najbolje rješenje kako da se Treća divizija sa ranjenicima probije preko Sutjeske i planinskog vijenca koji prati rijeku njenom lijevom obalom. Na tom planinskom vijencu ističu se visovi: Siljevica, Vilinjak, Pleće, Ozren, Treskavac i Košur. Ovi visovi su međusobno prirodno povezani i svojim rasporedom i visinama potpuno zatvaraju vidik i svaki izlaz iz kanjona rijeke. Sa Dragoš-Sedla štabovi su osmatrali pokrete njemačkih kolona i kanjonom Sutjeske i po planinskim gudurama. Najupadljivija od svih kolona bila je ona koja se 12 juna čitav dan pela od Suhe na Bare. Na Barama se vidio velik logor koji se stalno uvećavao.

Baš tih dana su se SS i 118-ta divizija čvrsto naslonile jedna na drugu. Obje divizije su svom snagom pritisle kanjon Sutjeske, sve od Suhe do njenog utoka u Drinu, i na taj način zatvorile svaki izlaz iz kanjona i sve prelaze preko planina. Na Vučevo su se već 12 juna sa Maglića i mratinjskih kosa spustili dijelovi SS divizije. Štabovima je bilo jasno da se iznemogla divizija (12 juna već i bez Prve dalmatinske brigade), sa daleko većim brojem ranjenika i bolesnika no što je imala boraca, nalazi u kritičnoj situaciji.

Na Dragoš-Sedlu se dugo diskutovalo kako naći izlaz iz te očigledno teške situacije. Na pravcu preko Sutjeske, kuda su se probile naše divizije, ima nekoliko staza od kojih je najprohodnija ona što vodi preko Popova Mosta, ali se na njoj ispriječio utvrđeni vis Košur koji se nikako ne može zaobići. Drugu stazu koja se penje od Suhe preko Bara zatvorili su njemački logori na Barama. Pored ovih ima još jedna staza

preko Krekova i Milinklade, ali nju čvrsto zatvara vis Ozren. Drugog prolaza na tom pravcu nema, osim da se krene kroz gustu šumu između visova Ozrena i Vilinjaka, ali tuda nema staze, a zemljište je strmo i šumovito. Probiti se tim pravcem kroz šumu u noći, sa kolonom od oko 3.000 ranjenika i zbjega, nemoguće je a da Nijemci ne otsijeku dugu kolonu bolnice. Sve staze i prolazi bili su teški i riskantni, a na svakom od njih pojedinačno neprijatelj je bio daleko jači od ukupnih snaga Treće divizije. Ali nairizičnije je bilo zadržati se i časa više na prostoru od Vučeva do Sutjeske.

U tim procjenama dominirala je obaveza prema ranjenicima. U prijedlozima i odlukama koji su se čuli toga dana na Dragoš-Sedlu bilo je osnovno — »moramo učiniti sve za ranjene i bolesne drugove i sa njima zajedno ginuti«. Takva shvatanja su imale ne samo starješine, već i svaki borac Treće divizije. U tim kritičnim danima niko nije pitao hoće li se probiti on i njegova jedinica, već — »hoćemo li spasti bolnicu«. Učiniti sve da se spasu ranjeni drugovi — bila je osnova donesene odluke na Dragoš-Sedlu.

Poslije dugog osmatranja neprijatelja i zemljišta i diskusija o izboru pravca proboja, štab divizije je odlučio: da se proboj preko Sutjeske izvrši noću 12/13 juna, i to pravcem: Tjentište — Krekovi — Ozren — Milinklada. Za izvršenje proboja je određena Peta brigada. Njoj je naređeno da 12 juna do 14 časova izvlači bataljone sa položaja i da se do mraka prikupi duž staze koja se od Mrkalj-Klada spušta ka Sutjesci. Pod zaštitom mraka da savlada Sutjesku, a zatim razbije Nijemce na pravcu Krekovi — Ozren. Pošto otvori prolaz od Sutjeske, preko Krekova i Ozrena, mora ga čvrsto obezbijediti s jedne strane od Košura i Popova Mosta, a sa druge od pravca Kazani i Vilinjak. Prolaz obezbijediti sve dok bolnica ne pređe taj prostor. Na kraju odluke je dodato — u slučaju neuspjeha u proboju, bilo divizije u cjelini, ili da neka od jedinica bude otsječena od glavnine, probijati se po grupama u pravcu izvornog dijela Neretve, a zborno mjesto da bude selo Igri.

I pored toga što su štabovi bataljona učestvovali u izviđanju pravca proboja i što im je rečeno sve o situaciji i zadacima, štab Pete brigade je izdao i zapovijest pisanu olovkom na listićima iz bloka. U njoj je kratko rečeno: da 5-ti bataljon savlada Sutjesku nešto uzvodno od Tjentišta i, pošto pređe rijeku, krene kroz šumu u pravcu visova Pleća i Ozrena i od tog pravca obezbijedi lijevi bok onih bataljona koji će napadati pravcem Krekovi — Ozren. Četvrtom bataljonu je naređeno da savlada Sutjesku nizvodno od Tjentišta, razbije Nijemce na

lijevoj obali rijeke i zaštiti pravac proboja od neprijateljskih snaga sa Popova Mosta i utvrđenog visa Košura. Drugi i 3-ći bataljon Pete i 2-gi bataljon Prve dalmatinske brigade da u prvi mrak savladaju Sutjesku u rejonu Tjentišta, razbiju neprijatelja u rejonu Krekova i Ozrena i dalje prokrče put bolnici u pravcu Milinklade.

Dok su štabovi brigade i bataljona izviđali svoje pravce sa Dragoš-Sedla, jedinice Treće divizije i bolnica (toga dana sastav divizije je bio: Peta brigada bez 1 bataljona, Treća sandžačka, jedan bataljon Dalmatinske i Mostarski bataljon) prikupljale su se duž staze koja vodi od Lokve Dernečišta do šume Ravno Borje. Ta staza od Vučeva do iznad korita Sutjeske bila je u tim časovima sva »slobodna teritorija« okruženih jedinica i bolnice. Ovu stazu od nepuna dva kilometra dužine obezbjeđivali su: bataljoni Treće sandžačke sa Pogledala i Vučeva, a Mostarski bataljon iz doline Sutjeske i šume Perućice. Obje protivničke strane znale su, i pored svih mjera tajnosti, jedna drugoj i stanje i namjere. Nijemci su tačno vidjeli kako se ukliještena divizija sa ranjenicima grči od Vučeva do Sutjeske.

Dvije brigade Treće divizije spremale su se za proboj. Baš taj trenutak Nijemci su izabrali da im poremete pripreme i otmu što više veoma potrebnog vremena. Jača kolona Nijemaca uputila se od Popova Mosta pravo na Dragoš Sedlo u rejon prikupljanja jedinica Pete brigade. Kolona je osmotrena sa Dragoš-Sedla. Na nju je prvo otvorila vatru minobacačka četa Pete brigade, a zatim je upućena zaštitna četa divizije, ali su i jedna i druga bile nemoćne da je zaustave. Napadač se bezobzirno približio i već je gotovo ugrozio Dragoš Sedlo i stazu kojom se silazi na Tjentište. To je bio kritičan trenutak. Trebalo je po svaku cijenu spriječiti Nijemce da se uhvate Dragoš-Sedla i zatvore put diviziji u koritu Sutjeske. U tom času nije bilo drugog izlaza sem da se na tu njemačku kolonu upute bataljoni Pete brigade, koji su se baš tada užurbano pripremali za noćni proboj.

Komandant divizije Sava Kovačević naredio je da 3 i 4 bataljon odmah krenu u napad. U točilu ispod Pogledala dva bataljona su se sukobila sa njemačkom kolonom. Razvila se žestoka borba na strminama od Pogledala do korita Sutjeske. Njemačka kolona se uporno odupirala i tek nešto kasnije počela je popuštati i povlačiti se uz oštru borbu u pravcu Popova Mosta. Bataljoni nijesu smjeli ostaviti njemačku kolonu na desnoj obali rijeke, jer se mogla ponovo povratiti i ugroziti prelaz preko Sutjeske. Zato su je progonili čak do Popova Mosta.

Dok su se vodile borbe u pravcu Popova Mosta, neprijateljska artiljerija, sa položaja negdje iz rejona Krekova ili Ozrena, izvršila je žestok prepad na jedinice i bolnicu koje su se prikupljale. Snažnim i iznenadnim artiljeriskim plotunima Nijemci su više od pola časa tukli prikupljene dijelove. Gubici su bili veliki. Naročito su stradali komore i zbjegovi, ono što nije moglo brzo da se skloni.

Iz gustih šuma i dubokih jaruga noć se već pomaljala, a borba se ka Popovu Mostu produžavala. Bili su već svi izgledi da se bataljoni neće moći tako brzo ni prikupiti, a kamoli pripremiti za proboj do zakazanog časa. Njemačka diverzija od Popova Mosta postigla je svoj cilj. Vezala je dva bataljona za sebe i to baš u trenutku kada su bili najnužniji brigadi. Štab brigade je u dogovoru sa štabom Treće divizije odlučio da u proboj ubaci Mostarski bataljon koji se nalazio na obezbjeđenju u šumi Skakavica. Hitno, po kuriru, Mostarskom bataljonu je naređeno da se što prije prikupi na Tjentištu gdje će dobiti naredni zadatak.

Već je bilo krajnje vrijeme da se jedinice počnu spuštati ka rijeci, ali baš kada je izgledalo da je sve spremno i kada se sve pokretalo ka Sutjesci, iznenadno se sruči kratka ali vrlo žestoka provala oblaka. Uslijed ovog neočekivanog udara prirode jedinice su još više zakasnile. Pljusak zaustavi pokret i do kože skvasi ionako iscrpene i iznemogle borce i ranjenike. Strmi put se natopi i posta nemogućan za pokret. Noć naglo dođe i od niskih oblaka zamrači se još jače. Kada su bataljoni krenuli sa Dragoš-Sedla, u njihove kolone su počeli upadati tifusari i ranjenici i to ne samo »pokretni«, već i »konjanici«. Ovi upadi u kolone učiniše ionako težak pokret još težim.

Put od Dragoš-Sedla do Sutjeske vodio je koritom kojim se spuštaju drva. Niz tu strmu i ukvašenu vododerinu jedinice nijesu mogle ići već su padale, lomile se i u gužvi i mješavini sa ranjenicima i komorama survavale se čak do rijeke. Dockan u noć jedinice su jedva nekako izbile na Sutjesku. Tu su se ponovo sređivale. Mostarski bataljon nije bio stigao, jer nije uspio da prikupi razbacane patrole i zasjede. On se prikupio kasno u noć i tek uzoru prešao Sutjesku kod Tjentišta.

Bataljoni su počeli forsirati Sutjesku u poznu noć. Prelaženje preko rijeke bilo je vrlo teško i sporo. Ova mala planinska rijeka, ukliještena sa obje strane strmim planinama i gudurama, vrlo je snažna i opasna, a naročito kad nad planinama oko nje učestaju kiše, kao što je bio slučaj tih dana. Nadošla Sutjeska, crnja od mračne noći, od obalnih šuma i planina, zanosila je i davila iznemogle borce. Jauci i dozivanja davlje-

nika unosili su pometnju. Oni koji su je već prešli vraćali su se, gazili ponova Sutjesku i spasavali drugove koji su, daveći se, zapomagali. Već je bilo utrošeno mnogo vremena na spuštanje do korita, a još više na savlađivanje rijeke. Izgubilo se previše noći od koje se mnogo više očekivalo no što se dobilo.

Oko ponoći neki su bataljoni, i to samo njihove streljačke čete, savladali rijeku. Bez pratećih dijelova i komore bataljoni su se uputili na svoje zadatke. Komore i prateće čete su ostale da prelaze rijeku. Peti bataljon je prešao kod Tjentišta i krenuo šumom u pravcu Ozrena i Pleća. Kroz mračne aluge on do zore nije mogao da pređe ni 500 metara. Tek je uzoru krenuo naprijed kroz šumu. Dva bataljona koji su predveče gonili Nijemce u pravcu Popova Mosta prikupili su se na rijeci negdje oko ponoći. Sutjesku su savladali u samu zoru i to 3 bataljon kod Tjentišta, a 4-ti nizvodno od njega. Drugi bataljon Pete i 2-gi Prve dalmatinske, pošto su savladali rijeku, i to samo streljačkim četama, krenuli su stazom od Tjentišta u pravcu Krekova. Na prelazu kod Tjentišta štab Pete brigade je ostavio kurira sa naređenjem Mostarskom bataljonu da, čim pređe rijeku, krene stazom u pravcu Krekova.

Neposrednu obalu na lijevoj strani Sutjeske, od Košura do Kazana, Nijemci su ostavili neposjednutu. Položaj na tom dijelu su povukli nešto dalje od rijeke, za oko 300—400 metara, ispod sela Krekova i k 900. Položaj je imao oblik potkovice sa otvorom ka Sutjesci. Sa kosa jugoistočno od Krekova ređali su se rovovi i saobraćajnice u više linija, obuhvatajući zidine popaljenog sela, i stepenasto se peli do vrha Ozrena, a sjeveroistočno su se protezali u pravcu Košura i oslanjali na padine ovog dobro utvrđenog visa. Drugi krak potkovičastog položaja savijao se od Krekova preko Usovičkog Potoka i šume Lastva do na kosu Kazani. Ovo je bila jedinstvena odbranbena cjelina naslonjena na visove Košur, Ozren, Pleće, Lastva, Vilinjak, Kazani, i sa njima čvrsto povezana rovovima, saobraćajnicama i rasporedom snaga i oruđa. Sve je bilo tako podešeno i predviđeno, da jedan dio položaja podržava drugi, da se uspješno mogu tući i međuprostori, a svi zajedno da tuku prostor između prve linije rovova i Sutjeske i to jednovremeno svim snagama i svim oruđima.

Kada su bataljoni, na kraju, uspjeli da pređu Sutjesku, uputili su se na svoje zadatke. Ukvašenim stazama kroz šume, preko potoka i rivina, umorne i mokre kolone su išle polako. Po stazama su često gazile lješeve, oružje, šlemove, mrtve konje, i kroz nevidjelicu se spoticale preko njih. Tim stazama

su dan ranije prokrčili sebi put Prva dalmatinska i bataljon Pete brigade, a prije njih i druge naše jedinice.

Noć je bila potpuno mračna, a što se dublje ulazilo u šume i pelo se više od rijeke i upadalo u zasjenke visova, mrak je bivao sve gušći, a pokret sve teži. Bataljoni su ispred sebe, na kratkom otstojanju, isturili patrole koje su oprezno ispitivale put, tražeći neprijatelja i njegove položaje. Dok su patrole pretraživale opasna mjesta, kolone koje su se kretale iza njih zastajale su i, slomljene umorom i snom, padale duž puta, dizale se i kretale naprijed. I tako naizmenično do zore. Posljednjim naporima kolone su savlađivale mučni put, noć i umor. Za mnogo vremena prevalilo se malo puta.

Peti bataljon je bio na lijevom krilu borbenog poretka brigade i kretao se šumom u pravcu kose Lastva, a 4-ti na desnom krilu brigade i pošto je savladao Sutjesku, uputio se u pravcu sela Poštarići sa zadatkom da obezbijedi glavninu sa pravca Košura i Popova Mosta. Drugi bataljon Pete i bataljon Prve dalmatinske brigade, kad su savladali Sutjesku, krenuli su stazom od Tjentišta u pravcu Krekova. Njihovim kolonama se priključio već na lijevoj obali rijeke i 3 bataljon, koji je stigao nešto kasnije od Popova Mosta. Sa čelnim bataljonom kretao se štab divizije.

Mostarski bataljon je prešao Sutjesku tek uzoru i hitno se uputio u pravcu Krekova.

Trinaestog juna, u 3 sata izjutra, kolone su na svojim pravcima nagazile na njemačku odbranu. Kad su prvi znaci zore nagovijestili dan, tada su i prve eksplozije ispod spaljenog sela Krekova označile početak juriša Treće divizije za proboj preko Sutjeske. Borci su kidisali na njemačke rovove. Među prvima je iskočio komandant divizije Sava Kovačević. Njegov poziv na juriš povukao je kolone bataljona od čela do začelja.

Čete 5-og bataljona su se sukobile sa neprijateljem u šumi Lastva u samo praskozorje. Nijemci su bili prikriveni iza drveća i po kamenjaru. Čete su ih primijetile tek kad su nagazile na njih. U oštrom okršaju dvije čete su prepolovljene i nabačene na Usovički Potok. Lijevokrilna četa 5-og bataljona probila se kroz šumu u pravcu Pleće — Ozren. Četvrti bataljon se u svitanje našao pod udarom jake vatre neprijatelja sa padina Košura i sa kosa koje se vežu istočno za njega. Uz velike gubitke bataljon se morao rokirati ulijevo u pravcu Krekova i Usovičkog Potoka.

Nijemci su otvorili strahovitu vatru. Iz prvih rovova su bacali bombe, iz sljedećih su tukli »šarci« i mitraljezi, a iza visova i kosa artiljerija i minobacači. Cijela prostorija između

Sutjeske, Krekova, Košura i Kazana bila je odjednom pritisnuta vatrom. Ginuli su borci koji su jurišali na njemačke rovove, a i oni što su još bili u pokretu preko Sutjeske. Prvi njemački rovovi su pregaženi i počelo se uskakati u druge.

U prvom naletu palo je mnogo boraca i rukovodilaca. Među prvima je pao, pogođen u čelo, komandant divizije Sava Kovačević, koji se nalazio na čelu centra borbenog poretka. Već u prvim jurišima stigao je i Mostarski bataljon. On je uskočio na desno krilo Pete brigade i napadao duž staze Krekovi — Milinklada.

Pothranjivani dijelovima jedinica koje su pristizale iz doline Sutjeske, juriši su se svom silinom i dalje produžavali. Odjeljenje topova, minobacačke i mitraljeske čete, sa oruđem na rukama, uskakali su u streljački stroj i jurišali. Na čitavoj liniji od Košura do Kazana i ispod sela Krekova i k 900, kroz šume u pravcu Pleća i Ozrena, svuda se jurišalo. Najsnažniji od svih juriša bio je na k 900, na rovove ispod popaljenog sela Krekova i uz Usovički Potok, na Ozren. Od silne eksplozije bojište i čitav prostor od Sutjeske do planinskih vrhova prekrio je dim. Tutanj se prolamao kroz šume i prodole, odbijao se od planina i cijepao vazduh visoko u nebo.

Pristizali su, neki ranije, a neki kasnije, i bataljoni Treće sandžačke brigade. Oni su izjutra prešli Sutjesku i iz pokreta jurišali, dijelom snaga na rovove ispod Krekova, a dijelom kroz Usovički Potok u pravcu Ozrena. Ali tim jurišima niti je savladan neprijatelj niti je zauzet vis Ozren. U jurišima jedinice su se izmiješale. Neke čete i bataljoni bili su prepolovljeni i ostali su bez komandnog kadra. Jedinice koje su uz Usovički Potok i preko njega jurišale na Ozren još više su se izmiješale kroz šume. Uspjeha nije bilo ni tamo.

Negdje oko 10 sati štab divizije se odlučio da se front na Krekovima čvrsto zadrži i vrši pritisak na neprijatelja kako bi se što više vezao na tom pravcu. Pošto se štab prebacio preko Usovičkog Potoka, pokušao je da u šumi prikupi i sredi jedinice i sa njima otvori prolaz između visova Ozrena i Pleća. Na položajima Krekovi i k 900 borba se i dalje vodila, ali ne više onom žestinom kao u jutarnjim časovima. Municije je već nestajalo, a i kod Nijemaca u rovovima ispod Krekova to se osjećalo. I jedni i drugi su gađali samo kad bi uočili cilj. Nijemci se nijesu pokretali iz rovova, čak ni mrtve nijesu iznosili. Borci Treće divizije takođe su bili prikovani za zemlju i samo su vrebali kad će koji njemački vojnik pomoliti glavu iz rova.

U šumi preko Usovičkog Potoka štab divizije je prikupio neke dijelove jedinica. Ali pokušaj da se prokrči put kroz šume

između Pleća i Ozrena nije ni tada uspio. Dok su prikupljeni dijelovi pokušavali da se probiju kroz šumu između Ozrena i Pleća, dijelovi Pete brigade i Mostarski bataljon vršili su jak pritisak na Krekove i k. 900 i vezali Nijemce na tom dijelu za sebe. Ali ni to nije bilo presudno, jer je neprijatelj ionako imao na svim pravcima jake snage i rezerve. U toku toga dana to su bili posljednji juriši na položaje ispod Krekova i u tom jurišu su gubici bili osjetni, a naročito kod Mostarskog bataljona. Već je bilo 14 časova. Ispod Krekova je ležao veliki broj mrtvih i ranjenih. Bojište je bilo sve u ranama i lomu, prekriveno mrtvim i ranjenim borcima Treće divizije i njemačkim vojnicima. Po njemu je bila razbacana oprema, opustelo oružje i izlomljeno drveće.

Baš tada je od Popova Mosta izbila njemačka kolona. Ona je za momenat zastala i kao iz razonode posmatrala prizor kod Krekova. Zatim je prešla Sutjesku i izbila u Tjentište. Desno od nje izbila je i druga od Košura. Obje su se razbile u nekoliko manjih grupa i krenule u pravcu Krekova i k. 900. Pojava ovih kolona iza leđa označila je kraj daljeg držanja položaja prema Krekovima i k. 900. Dijelovi jedinica Pete brigade i Mostarski bataljon bili su prinuđeni da se izvlače sa tih položaja. To su vršili po dijelovima preko Usovičkog Potoka u šume. Mnogi od boraca već su bili bez municije, pa su u povlačenju grabili ugažene metke kojih je još ponegdje bilo oko zauzetih njemačkih rovova. U prolazu borci su pokušali da pokrenu ranjenike koji su toga dana bili pogođeni u jurišima. Bilo ih je mnogo i većinom su bili sa teškim povredama i nepokretni. Sa kolonom su pošli oni koji su mogli još nekako da se kreću. Najteži su ostali prikriveni ispod granja i među lješevima.*

Kolona se ubacila u šumu i krenula u pravcu Ozrena i Pleća, da bi se tamo povezala sa jedinicama koje su napadale na tom pravcu. Povezivanje u šumi bilo je isuviše teško. Zemljište je tu strmo, izlomljeno potocima i jarugama i zasvođeno visokom šumom iz koje se ni nebo nije vidjelo. Po šumama su bile njemačke zasjede i patrole, koje su sačekivale jedinice i grupe boraca. Hvatanje veze sa patrolama i kuririma bilo je bezuspješno. Oni su ili nagazivali na njemačke zasjede ili se gubili u šumama gdje je orijentisanje bilo vrlo teško. Jedinice i grupe su se povezivale samo ako bi naišle jedna na drugu.

Dan je već bio na izmaku, a rezultati toga dana su bili minimalni. To je bio trideseti dan od početka ofanzive. Trideset

* Kad su ih našli, Nijemci su ih postreljali, dok su neki koji su imali oružje a mogli su ga još koristiti, učinili to sami.

dana borbi sa puno žrtava i ogromnih napora. Ali ono što je od tih popodnevnih časova 13 juna očekivalo borce Treće divizije i ranjenike bilo je najteže. Jedinice su bile blokirane sa svih strana u strmini kanjona Sutjeske, ispod visova Vilinjaka, Pleća i Ozrena, prepolovljene i među sobom izmiješane, malaksale od napora i gladi, a mnogi od boraca već su ostali i bez municije. Povezivanje jedinica i grupa i sređivanje u toj šumi bilo je vrlo teško, a pogotovu kad je nastupila noć. Tada je došlo do sprovođenja u život onog dodatka borbene zapovijesti sa Dragoš-Sedla kojim je data orijentacija i za takav slučaj. Taj dio zapovijesti primijenili su svi bilo kao jedinice, grupe ili pojedinac, samo da se ni po cijenu života ne padne u ruke neprijatelju.

Bilo je ne samo ranjenika, već i boraca koji više nijesu mogli da se kreću. Ti su ostali skriveni po šumama i ispod litica dan-dva i više, ukoliko ih Nijemci nijesu otkrili, pa su tek narednih dana, pošto su malo predahnuli, nastavljali sa probijanjem, a neki pojedinci su se probili i poslije nedjelju dana. Pred noć 13/14 juna probile su se neke jedinice i grupe Pete brigade. Proboj su izvršile između Ozrena i Pleća. Sa njima su se probili i neki dijelovi i grupe iz drugih jedinica i ranjenici. Koloni, koja se povlačila ispod Krekova i šumom preko Usovičkog Potoka, priključile su se usput grupe boraca i ranjenika. Ona je u prvi sumrak pokušala da se probije između visova Vilinjaka i Bara, ali joj to nije uspjelo. Nijemci su je nabacili na Sutjesku, odakle je pod borbom uskočila u aluge Perućice i sljedeću noć nastavila probijanje. Kad bi Nijemci osjetili mjesta probijanja, jačim snagama bi zatvarali takve pukotine i otsijecali zadnje dijelove kolona i grupa. Otsječeni dijelovi nijesu tada gubili nadu da će se probiti pa su činili pokušaje na drugoj strani. Cijelu noć 13/14 kako u dolini Sutjeske tako i na planinama sa obje strane rijeke plamtjele su rakete i vodile se borbe. Iako su imali neuporedivo brojnije snage i položaje kružno organizovane, Nijemci se ipak nijesu najugodnije osjećali u šumama i toj noćnoj mješavini gdje se svuda kretalo i od svukuda pucalo. Oni su stalno osvjetljavali raketama teren oko sebe. Bili su iznenađivani i jedni i drugi i to na svakom koraku i sa svake strane. Te noći, izuzev onih koji od nemoći više nijesu mogli da se kreću, sve jedinice, grupe i pojedinci probijali su se ili u pravcu Zelengore ili u šume sa desne strane Sutjeske. U probijanju njima su se pridruživale grupe boraca i pojedinci koji su u borbama bili otsječeni od svojih jedinica ili su se zagubili u šumi, kao i ranjenici koji su se mogli kretati. Probijanje se nastavljalo i na-

rednih dana i iz kanjona Sutjeske i od kanjona dalje. Neprijatelj se nalazio na svim putevima i prolazima daleko ispred i iza Sutjeske. Iza njegovih snaga, koje su neposredno učestvovale u borbama 13 juna, kretale su se ili su logorovale njegove rezervne i pomoćne jedinice i komore, tako da su se sve jedinice, grupe ili pojedinci, i poslije proboja iz Sutjeske, danima još probijali kroz neprijateljske položaje i zasjede.

Peta brigada se probila u dva pravca. Dio snaga se probio između Ozrena i Pleća i spojio se sa Prvom dalmatinskom brigadom i 1-vim bataljonom svoje brigade na Vrbničkim Kolibama. Tu i u daljem probijanju njima se pridružilo nekoliko stotina ranjenika i tifusara. Od Vrbničkih Koliba te jedinice su nastavile probijanje preko Zelengore, Jahorine, pruge Višegrad — Sarajevo u istočnu Bosnu. Drugi dio se probio u pravcu Crne Gore. Ovi za Crnu Goru još su u probijanju oformili jedinice koje su usput vodile borbe sa Nijemcima, četnicima i Italijanima. Poslije tri mjeseca, oba dijela su se spojila u Crnoj Gori, popunila novim borcima i nastavila svoj borbeni put.

Savo BURIĆ

SJEĆANJA NA PETU CRNOGORSKU

neprekidnim teškim borbama u Bosni Peta crnogorska brigada stekla je veliko vojnopolitičko iskustvo. Brigada je bila sastavljena od cvijeta omladine Crne Gore i biranih crnogorskih slobodara, kao i prilično broja omladinaca i omladinki iz Dalmacije i Bosne. Od boraca sa terena Gornji Vakuf — Bugojno — Travnik formiran je Peti bataljon ove Brigade.

Kudgod je Brigada prolazila ostavljala je odličan utisak i imala znatan uticaj. To dokazuje i priliv novih boraca sa svih terena kuda je Brigada nailazila. Prilazile su i grupe i pojedinci. Ta masovnost i popularnost bila je uslovljena izvanrednom borbenošću Brigade u cjelini i njenih djelova, kao i pojedinaca, a i intenzivnim političkim radom, kako u Brigadi, tako i Brigade s narodom.

U sadejstvu i uvijek najiskrenijem drugarstvu sa drugim brigadama, Peta zajedno sa njima odnosi čuvene pobjede, a naročito u Četvrtoj ofanzivi. Prozor, Konjic, Neretvica, Neretva, Kljuni, Lakat, Nevesinjsko Polje, Nevesinje, Velež — to su istoriske zasluge naših brigada za naše narode. Uloga Pete brigade u tim teškim okršajima dobila je svoju ocjenu i priznanje, a sama Brigada i svoju legitimaciju pred narodom. Izvanredna požrtvovanost, borbenost, upornost, visoka svijest i elan Brigade u tim velikim sudbonosnim okršajima priznati su i istaknuti, između ostalog i prije svega, divnom Pohvalom vrhovnog komandanta druga Tita.[1]

---

[1] Zbornik dokumenata i podataka o NOR Jugoslovenskih naroda, tom II, str. 253. — Pr m. red.

Iako je u tim borbama Peta crnogorska imala znatne gubitke njen borbeni elan bio je na vrhuncu. U nastupanju kroz Hercegovinu Brigada je imala više borbi, uvijek s uspjehom. Najviše gubitaka pretrpjela je na Plani između Bileće i Gacka.

U pobjedonosnom nastupanju u Crnu Goru, nailazeći preko Pive, Peta crnogorska u sadejstvu sa Drugom i Četvrtom proleterskom odnosi sjajnu pobjedu na Javorku i Jasenovom Polju prema Nikšiću. To je bila prvomajska proslava ovih brigada. U toj borbi su potpuno uništene italijansko-četničke snage u jačini od oko 1800 vojnika. Zaplijenjena je velika količina ratnog materijala. Između ostalog nekoliko topova i oko deset tenkova.

Narod nas dočekuje sa velikim oduševljenjem. Ali, čim slomismo i zarobismo Italijane na Javorku, prepriječiše nam se krupnije četničke formacije. Njihov borbeni moral nije visok, ali je veliko njihovo brojno stanje, jer su 1942 godine u Crnoj Gori zaveli takvu strahovladu koja je gora od ma koje u istoriji napaćenih Crnogoraca.

Naš elan i bojna udarnost su izuzetni. Četnici ne mogu odoljeti našim partizanima. Razbijamo ih strahovito i u svakoj borbi natjerujemo na vrtoglavo bjekstvo.

Nailazimo na krševite i siromašne krajeve Gornjih Bjelopavlića i Pipera. Za ishranu nezgodno doba godine, a osim toga narod osiromašen. Pa ipak dijeli sa nama posljednji zalogaj, iako vrlo oskudan. Proleteri mnogo vode računa o tome da od naroda uzmu što manje. Za to nije potrebno držati partiske ili četne sastanke. Nešto hrane zaplijenjeno je i od Italijana. Sve je to malo... Brigada se slabo hrani.

Borba i zadaci su na prvom mjestu, a pobjeda glavni cilj. Ali, moral i elan Pete brigade ogledaju se ne samo u borbi. Kada su djelovi brigade prolazili pored kuća i porodica boraca i rukovodilaca nije bilo slučaja da neko zatraži otsustvo makar na nekoliko sati ili na jedan jedini dan. Niko neće da napusti svoje borbeno mjesto. A svako raspitivanje o porodici, o ocu, majci, bratu, sestri, ženi i djeci, kao po dogovoru, počinje jednom misli i rečenicom: »kako su se držali?«.

I pored izuzetno teških prilika koje su vladale u ovim krajevima na terenu zatičemo Zetski partizanski odred pod komandom Voja Todorovića. U toku Pete ofanzive taj odred ulazi u sastav brigade kao njen 5-ti bataljon.

Dva bataljona Pete i bataljon Četvrte proleterske odnose sjajnu pobjedu na Bioču nad jakim italijanskim i četničkim jedinicama. Katastrofalno ih porazismo. Gotovo dvije hiljade mrtvih, ranjenih i zarobljenih Italijana i četnika. Dugačka ko-

lona od više stotina zarobljenih Italijana tromo se kretala uz Pipere prema Nikšiću ka ostalim djelovima naše brigade. Odmah počeše kukati zbog gladi. Pustismo kućama veliki broj seljaka koje su četnici i Italijani prisilno mobilisali.

I sa tih i okolnih terena, gdje su neprijatelji već učinili svoje, naročito u pogledu stalnog zastrašivanja, poslije uništenja Italijana na Bioču dolazilo je na stotine ljudi da pomognu u prikupljanju i sređivanju plijena i da se pripreme za stupanje u brigadu. Ipak, nije stupio veliki broj.

U tim borbama u Piperima protiv Italijana i četnika poginulo je i nekoliko partizana. Tu su poginuli i poznati junaci Vukosav Božović, Marko Đurović, Miladin Pavličić i Čedo Milutinović.

Odmah poslije naše velike pobjede na Bioču njemački izviđački avioni počeše kružiti iznad nas. Svaki borac zna na osnovu iskustva da »špijuni« (»Rode«) izviđaju u cilju pripremanja nekog napada. Dobivamo i izvjesna obavještenja u koja ne vjerujemo — naime, neki su mislili da se Nijemci orijentišu prema Jadranu u cilju spriječavanja iskrcavanja Saveznika i otvaranja Drugog fronta. Vidjeli smo svi do posljednjeg borca da se radi o većoj neprijateljskoj ofanzivi. Djelovi naše brigade oko Nikšića već se pripremaju da dočekaju njene prve nalete.

Kod Nikšića nam se pridružio i priličan broj naših dobrih drugova i patriota iz internacije, koje smo zamijenili za neke zarobljene Italijane. Susret sa njima bio je dirljiv. Oni presrećni što su na slobodi, a nama je pored sreće i teško što ih ne možemo bolje dočekati, jer sa njima odmah ulazimo u najžešći okršaj našeg rata. Nisu uspjeli ni da slobodno udahnu čisti planinski vazduh svoje napaćene i iskrvavljene zemlje. Zahtijevali su svoje mjesto u borbenom rasporedu, koje su u internaciji željno očekivali i sanjali.

Teško je opisati vedrinu duha i moral Pete brigade u početku Pete ofanzive. U svemu tome glavna crta je optimizam i uvjerenost u pobjedu. Da bi svi disali istim duhom održavamo odmah u početku ofanzive i partiske sastanke po bataljonima, kao i konferencije po četama. Realnost i optimizam. Brigada se do posljednjeg borca upoznaje sa teškoćama koje pretstoje... Centralna bolnica — više hiljada ranjenika... Lako li je biti u ofanzivi, pa i u prethodnici! A sada je brigada zaštitnica svih naših snaga. Međutim, osobina Pete brigade bila je da realnosti gleda u oči onakvoj kakva je. Ona nije zavaravala ni sebe ni druge, niti uljepšavala, a nikada ni precjenjivala teškoće, bez obzira kakve su prirode. To su junački prekaljeni

proleteri, koji su pokazali svoju odanost Revoluciji i borbenost u svim okršajima.

To je brigada Titova i Savina. Svi borci i rukovodioci znaju da je Tito velik i po tome što u najtežim situacijama nađe najpravilnije rješenje. A i Sava je još onda bio legendarni junak i rukovodilac. Cijela Brigada je znala da Sava uvijek nastoji da svaka pobjeda bude sa što manje žrtava, bez obzira na borbenost i upornost i njegovu i Brigade u cjelini.

To je brigada i ogromnog broja ljudi prožetih Titovim duhom, brigada više od hiljade ljudi koji su joj na Sutjesci pripadali — brigada sa *Sutjeske 13 juna 1943 godine.*

Ovo su samo osvrti i fragmenti prema sjećanju i kratkim razgovorima sa pojedinim drugovima.

Neka mi oproste svi oni živi drugovi, koje ne spominjem, a naročito i oni koji imaju tješnju vezu sa poginulim drugovima, jer sve što bi napisala i prikazala pera i najvećih umjetnika, sve je to blijedo prema veličanstvenosti onog što su i kako su ti ljudi izvršili za našu Revoluciju.

Svjesni smo toga da je najbleđe kada se ništa ne piše ili zaslužni ne istaknu pri davanju ocjene ili pregleda. Zato smo mi preživjeli dužni i mnogi obećavamo da ćemo u pogodnim publikacijama opširnije pisati o tim zaslužnim ljudima. Nećemo dozvoliti da nosioci naše Revolucije budu »neznani junaci« i pored sve veličine toga naziva. Zato svi naši napisi imaju karakter osvrta i sjećanja, otrzanja pojedinaca od zaborava, bez pretenzija na ocjene pojedinaca i jedinica, jer su ih njihova djela davno uzidala u temelje naše Revolucije i istorije.

Peta crnogorska udarna brigada borila se u Petoj ofanzivi u pravom smislu nadčovječanski. Pretjerano prikazana legendarna junaštva iz mnogih narodnih pjesama daleko su prevaziđena.

Poslije rata u zaplijenjenim njemačkim arhivama nađeni su podaci da su na sektoru Nikšić — Šavnik, boreći se protiv Pete brigade, Njemci procijenili da protiv sebe imaju ništa manje nego četiri partizanske brigade.

To kažu Njemci, brojno daleko nadmoćniji i naoružani najmodernijim naoružanjem od metka do tenka.

Brigada je još od ranije imala veliko iskustvo u zaštitničkim borbama. Karakteristično je da su ne samo čete nego i vodovi i desetine, pa čak i pojedinci, zaustavljali neprijatelja i njegove tenkove za daleko duže vrijeme od normalno predviđenog. Ne samo povraćanje položaja noćnim jurišima, što je bila obična pojava bez obzira na umor i glad, nego i direktna

borba sa tenkovima usred bijelog dana, na cesti ručnim bombama i puškomitraljezima. Onda bješe obična, ali vrlo prijatna vijest, kako se Jovo Kovačević na čelu svojeg voda uspješno borio protiv njemačkih tenkova i odbio ih zajedno sa svojom četom pod komandom hrabrog komandira Nikole Živkovića, čime su i sami Njemci bili iznenađeni i usporeni, pa i za duže potisnuti. Ili kad puškomitraljezac Vuksan Mijatović sa lakoćom iz stojećeg stava puškomitraljezom kosi Njemce i pored njihove velike vojničke vještine. U Petoj ofanzivi i na Sutjesci borci su ga nazvali »tvrđa bataljona«. A Jovo i Vuksan su tih dana o tome govorili kao o nečemu običnom. Jovo bledunjav, ali živ kao vatra, a Vuksan, uvijek spreman na šalu, sa plavim očima kao nebo — kao da se izvinjavaju što nisu golim rukama slomili njemački tenk. Oni osjećaju da ih borci i rukovodioci vole kao braću svoju. Niko i ne govori da su to podvizi. To se sagleda u pravoj veličini tek poslije ofanzive i rata.

I tako redom u svim borbama Pete ofanzive.

Početkom juna bili smo već sjeverozapadno od Šavnika. Položaji se drže pod neobično teškim uslovima. Njemci ih obasipaju artiljeriskom vatrom iz oruđa koja su u neposrednoj blizini na položaju Mokro. Upornost u držanju položaja zaprepašćuje Njemce. Teško im padaju i sitne vještine naših boraca. Nemoćno golim okom vide kako naši borci mijenjaju položaj samo utoliko da upadaju u rupe koje izriju granate. Borci ne znaju teoriju o rasturanju pogodaka, ali znaju da tako imaju manje gubitaka. A paljba je takva da se stiče utisak velikog požara i potpunog uništenja naših položaja.

Juriši su već običan metod. Na Komarnici jedna naša četa odbila je jednog dana ništa manje nego 17 njemačkih juriša. Njemci ginu u tim jurišima, ali su suviše uporni. Žurilo im se, a i osilili se još više u toku rata, valjda pod drugim uslovima, kada su gazili zemlje bez otpora i uništavali neboračko stanovništvo. Poslije više takvih juriša, koji su završavani neuspjehom, postaju oprezniji, ali im dolaze stalno nova pojačanja. Ginu i proleteri, ginu zaista herojski... Samo jedan primjer od mnogobrojnih... U selu Godijelji kod Šavnika u dnevnim jurišima jedan položaj prelazi više puta iz ruke u ruku. Omladinac Živko Ivanović, koji je nedavno stupio u brigadu, smrtno ranjen ubija Njemce čak i posljednjim metkom, pa u vatri njemačkog juriša ne dozvoljava da ga živog uhvate, nego se uz borbeni poklik raznosi bombom.

Naši borci znaju situaciju gotovo na cijelom forntu. Treća sandžačka je pored nas oko Durmitora i prema Tari, znaju i za Desetu hercegovačku i Prvu dalmatinsku. Ali, glavna misao

i briga i kod boraca i kod rukovodilaca jeste — da li se probio Vrhovni štab i je li počela [Centralna] bolnica da se probija.

Štab brigade često održava sastanke sa štabovima bataljona i obilazi sve položaje. Površina partizanskog trougla između Tare i Pive je sve manja, a u njemu više hiljada ljudi. Treba izdržati. Borci se stalno raspituju za Vrhovni štab i bolnicu. Njemci ludo navaljuju. Borci kao iskusni ratnici pripitkuju da li se tamo na Vučevu može brže ići, jer im se čini da se prilično oklijeva. Četvrtog juna dolazi naređenje da je Sava postavljen za komandanta Treće divizije, a na njegovo mjesto Savo Burić koji će stići tek kroz nekoliko dana. Veselje što je Sava dobio diviziju. Svi mi znamo kakav je Sava. Mi ga najbolje poznajemo. On nije ni sirov ni surov, on je energičan. I disciplinovan. Sava je i ranije na partiskom sastanku plakao za borcima koje smo izgubili. Sava je veliki komandant; prema njegovoj preporuci u komandovanju je učestvovao ne samo štab, već je često konsultovan i politodjel. Sava je bio legendarni junak i divan komunist. Ode za komandanta divizije. Ali, to nije bilo daleko. Svi smo bili zbijeni i blizu.

Planina Pivska prekrivena ljudima, a bez hrane. Intendanture i brigade i bataljona radile su besprekorno u svim ranijim borbama i marševima, a u Petoj ofanzivi gotovo nisu imale što ni da rade. Skrob i kaša — malo i rijetko, neredovno zbog stalnih borbi. Teško! I bolnica potpuno gladuje. Ne zaboravljamo da se i u tome ogledaju junaci. Koliko je tek primjera samoodricanja i u tome i to u svim našim jedinicama! Težak umor! Ali duh ni malo ne popušta. Hrabrenje nije potrebno. Svi su hrabri. Istina, neki čine i čuda od hrabrosti. Bila bi sreća za istoriju i kulturu naših naroda kada bi se sve to u detaljima opisalo.

Ni borci ni rukovodioci nisu zaboravili da tih dana treba da izađe novi broj brigadnog lista »Partizanska riječ«. Tu je Dušan Kostić, a sa njim i Goran Kovačić. Svaki se slaže da konja za brigadnu tehniku i biblioteku treba čuvati kao i one za oruđa. Marksističko-lenjinističko vaspitanje bila je stalna briga svih jedinica naše brigade. I zaista, taj broj »Partizanske riječi« umnožen je, ali nije razdijeljen. Dođe do Sutjeske, no i ostade na njoj. Sa njom ostade i brigadna marksistička biblioteka. Da li su prokleti Njemci i oni domaći strvinari znali koliko je to oružje bilo jače od njihovih topova na Magliću!?

Borba, premor, glad, gubici u borbi — sve je to strahovito teško. Ali, najteže je bilo kada naiđosmo na nepokretne ranjenike blizu tjemena onog ugla neprohodnih kanjona Tare i Pive.

Brigada je dobila zadatak da se hitno prebaci prema Sutjesci u cilju probijanja čitave grupe sa bolnicom.

Bolnica od nekoliko hiljada ranjenika postala je sastavni dio organizma brigade. Tu je i Treća sandžačka za nama, koja će preuzeti ulogu zaštitnice, a već smo se privremeno odvojili od neprijatelja. Bolnica je naša krv. Iako smo se trenutno odvojili od neprijatelja sa pravca Durmitora, stalno nas obasipaju njemačka oruđa sa pravca Šćepan-Polja i Maglića, kao i njemački avioni. Njemačka oružja i dalje ranjavaju i mrcvare našu bolnicu i sve u onom kanjonu i oko njega. Htjeli bismo da prikupimo i posljednju kap te krvi, da sa sobom nosimo i najtežeg ranjenika, ali već na Pivi ranjenika je toliko da se brigada ne može prebaciti u predviđenom roku. A na položaje se mora izaći. Inače, bolnica bi bila potpuno uništena. Što brže prebacivati sve ranjenike koji su se mogli nositi, voditi i vući. Samo jedan jedini prokleti puteljak tamo presijeca kanjon Pive. Zakrčen u potpunosti. To više nije puteljak, nego staza kaldrmisana ljudskim tjelesima, koja su u većini osakaćena, izmrcvarena i izgladnjela do normalne granice prirodne smrti. Njemci »Štukama« stalno bombarduju naš provizorni mostić na Pivi.

Dobivamo detaljna obavještenja o tome da je Treća divizija sa Centralnom bolnicom opkoljena sa svih strana, da je prolaz preko Sutjeske potpuno zatvoren. Laknulo nam je kad smo saznali da se probio Vrhovni štab i drug Tito. Za njegovo ranjavanje saznali smo kasnije. Znali smo da su i prethodne jedinice imale strahovite okršaje i da je neprijatelj iza njih uspostavio vrlo jak obruč. Ali, s druge strane, svaki borac bio je duboko ubijeđen da ćemo pobijediti bez obzira na žrtve.

Zarobljeni Italijani često raportiraju našim drugovima iz saniteta: »morto« — umro partizan koga su nosili. Možda su noću nekog od njih i zagušili da se bar za kratko oslobode od nošenja. To je teško provjeriti, a i ne pomaže.

Kakvi strašni prizori! Partizan, ranjenik bez obje noge. Dokotrljao se do vrha kanjona blizu prelaza preko rijeke. Dovoljno mu je da zna da je tu prelaz. I kotrlja se niz pošumljenu stjenovitu vrlet. I on hoće naprijed. Poneki već počeli da traže revolvere ili noževe za svaki slučaj. Iz Pete ofanzive i Sutjeske izvlačili su se i probijali čak i ljudi bez nogu i bez ruku i sa slomljenim nogama i rukama. Pored ostalih nailazimo i na druga Josifa Malovića iz Četvrte proleterske, teško ranjenog, izlomljenog i nepokretnog. On kao i uvijek, pun humora i optimizma. Drži se onog oprobanog pravila da za komuniste nema bezizlazne situacije. Slučajno je ostao u životu.

Centralna bolnica je naša bolnica. Ne poznajemo sve ranjenike, ali svi mi, do posljednjeg borca brigade, smatramo ih kao da su nam najprisniji drugovi iz zajedničkih okršaja i patnji, kao da su nam prijatelji iz djetinjstva. I ne pomišljamo na ostavljanje bolnice, iako znamo da bi se zdravi ubrzanim pokretom lako probili.

Prolazeći kroz bolnicu nailazimo na strahovite prizore. Polumrtvi i mrtvi drugovi borci, od rana i od gladi. A na licu kao da im se ogleda velika, prevelika neispunjena želja. Položaji tijela mrtvih proletera pokazuju da su i posljednji djelić snage iskoristili za kretanje naprijed. Vidjeh pored ostalih i jednog druga: uspio je da se izvuče uz kanjon na Vučevo i — umro. Među blijedim usnama list srijemuše — uvenuo od junskog sunca.

Jedan bosi tifusar napao da skida cipele sa mrtvog druga. »Živ sam, druže« — tiho je progovorio iznemogli ranjenik.

Prosuti mozgovi i utrobe, artiljerijom i avijacijom raznesena tijela, tijela proletera, revolucionara, nalaze se na svakom koraku. A »Štuke«?! Orli i gavrani sa bojišta iz narodnih pjesama sitnica su prema njima. Ali kao da ih nema. Brigada kreće naprijed.

Utisci i preživljavanja pri prolasku kroz bolnicu nimalo nisu pokolebali duh brigade niti smanjili njen borbeni elan. Naprotiv, povećali su mržnju protiv neprijatelja. Još uvijek smo sigurni da će se i bolnica probiti sa nama. Za zdrave nismo ni mislili ni sumnjali, naravno uz predviđanje gubitaka koji su u svim okršajima prirodni. Glavna briga je bila da tu ogromnu bolnicu izvedemo.

Njemci tuku kao na nekom školskom poligonu sa svih strana. Naša brigada uprkos tome smjelo izvršava svoj zadatak.

Jedanaesti jun — Dragoš Sedlo... Štabovi. Počevši od Ivana Milutinovića, preko štaba grupe, divizije i brigada i nekih bataljona. Prisutni su i kuriri. Niko ne krije situaciju. Ona je očigledna. Ali, veliko povjerenje među ljudima i u ljude. Vjerujemo našem kuriru kao rukovodiocu, konjovocu kao mitraljescu. Kod svih nepokolebljiva uvjerenost u pobjedu. Donesosmo važnu i čovječnu odluku — žrtovavati sve za ranjene drugove. Tom odlukom se ponose naše jedinice. To je odluka svih štabova — od najviših do štaba brigade, a sa istim požrtvovanjem su je prihvatili i štabovi bataljona.

Odluka je pala: probijati se sa Centralnom bolnicom. Inače, u manjim grupama mogli bi se zdravi i pokretni noću

uspješno probiti bez obzira na desetostruko veći broj Njemaca na sigurnim položajima posjednutim po dubini. Brigada i bataljoni dobivaju zadatke za juriš na njemačke položaje u cilju probijanja sa bolnicom. Pri donošenju te odluke nadvladao je samoprijegor u cilju spasavanja ranjenih drugova. Inače, vojnički je bila i običnim borcima jasna veličina te odluke.

O premorenosti je suvišno govoriti. U vojnim školama se uči da su osnovna mjerila za okršaje: naoružanje, brojno stanje, izvježbanost vojnika, zauzeti položaji, fizička kondicija i »srce u junaka«. A često se veličina jedne bitke određuje prema broju poginulih, broju juriša itd. Sutjeska je izuzetak. Njemaca deset puta više. Odmoreni i svježi, najmodernije naoružani, na položajima takvim da se prema vojničkim pravilima iz okruženja ne može izvući ni jedan čovjek. Pa ipak...

Svijest i moral naših jedinica i pojedinaca pobijedili su Njemce na Sutjesci. Njemce — i teškoće svakojake. To je svijest i elan proletera, oružja jača od svih oružja. Ipak je najvažniji čovjek. To je Sutjeska u cjelini pokazala.

Proleteri se već i ne sjećaju kada su primili posljednji redovni obrok hrane. To pokazuju i bukve na Vučevu. Svaka je oljuštena, bilo od njemačkih granata, bilo od gladnih boraca. Sok ispod kore ipak nešto pomaže. Srijemuše na Vučevu nema. Možda je i bilo, ali je već pojedena. Donekle prividno utoli glad, ali presiječe noge.

Tifusari, od bolesti i gladi, liče na one sa obdukcionog stola, a ipak se kreću. Ima i ranjenika tifusara. Jedan jaše konja preko Vučeva ka Sutjesci. Kao da uopšte ne čuje granate i metke koji padaju oko njega kao kiša. Konj takođe ne reaguje zbog gladi i iznemoglosti. Uskoro konj pada a tifusari navalili i od njega ostaju samo kosti i utroba. Tifusara je mnogo a glad neodoljiva.

Zdravi borci nemaju vremena da misle o hrani. Oni su u stalnoj borbi i svojim tijelima čuvaju jedini prelaz, iako Njemci sistematski tuku sa Maglića. Tamo su iznijeli čak i brdski top, a reklo bi se da ni lovac tamo ne bi mogao da se ispentra. Ta stazica od Vučeva ka Sutjesci je aorta naše grupe brigada i bolnice. Nema sile koja bi nas žive pomjerila sa tog položaja. Njemci to dobro znaju i ne smiju izvršiti masovni juriš. Ali, biju stalno i to u glavu. Orijetka šumica na glavnom grebenu i neko šipražje ipak nešto pomažu, ali Njemci lako mogu vidjeti i pojedine borce.

Preziremo te bahate, site, strahovito naoružane Njemce. I osjećamo se jači od njih, iako ni sa municijom ne stojimo dobro. A smrt, pogibija?! Davno smo odlučili kako da se prema

tome ponašamo, pa nam je na Sutjesci u pogledu toga lako. I ranije smo joj više puta gledali u oči. A umiremo samo jedanput. Nju prezire i onaj borac koji je tek nekoliko dana u brigadi. Partija nas je davno naučila kakva treba da bude odanost Revoluciji. To Partija radi i u najtežim momentima Pete ofanzive. Njen sistematski rad ne prestaje.

Ponosni smo zbog odluke da učinimo sve za spasavanje bolnice.

Preko Sutjeske, tu odmah pred našim očima, Njemcima se padobranima drečećih boja dobacuje hrana i municija, iako svega toga imaju još u izobilju. Ništa im ne pomaže. Jači smo. To pokazuje i naša odluka. Nesalomljiv je duh naših jedinica i pojedinaca. Nas je vaspitala Komunistička partija. I zaista, borbe danonoćne, krajnja fizička isprljenost, a na partiskim sastancima primaju se novi članovi u KPJ. Nema veće sreće i časti nego postati član KPJ u takvim prilikama. To su mladi ljudi, skojevci, koji čine čuda od junaštva i odanosti. U takvim trenucima vidi se čovjek u cjelini. Nimalo ne zaostaju za starim komunistima. Elan ne samo što ne popušta nego se još i povećava. Hrabrenje nije potrebno, ali dogovor svakako. Svijest je najjače oružje i u kratkim okršajima, a kamoli u dugotrajnoj borbi.

Prelazak brigade preko Sutjeske... Prvi bataljon noću 11/12 zajedno sa Prvom dalmatinskom brigadom. Okršaj sa Njemcima uspješan na Tjentištu. Njemci se povukli uz osjetne gubitke. Naši se probili. Glavnina naše brigade prešla Sutjesku noću 12/13 juna.

13 juna 1943 — Sutjeska! Književnici, umjetnici, a nadasve učesnici...! Termopile, Scila i Haribda... Originali, prevodi, prikazi, parafraze... Imaginacije...! Sutjeska je jedna. I fragmenti su strahovito jaki, makar se i hladnokrvno i blijedo prikazivali. Uvijek je važna građa za nešto jako i veliko. Neko voli fotografije, makar i slabe i nejasne.

Prisjetimo se svi mi, učesnici i nosioci veličine Sutjeske. Sa nama su svi oni koji su i prije nas tuda prošli uz krvavu borbu. Sa krvlju naših običnih boraca pomiješana je na Sutjesci i Titova krv i krv mnogih biranih komandanata i komesara iz svih jedinica koje su tamo bile. Ali, za 13 jun izgleda kao da se mnogi ne slažu. Učesnici govore, pišu, sjećaju se. Ljudi slušaju i čitaju. Upoređuju. I ko tamo nije bio, može mu se u prvi mah činiti da učesnici pretjeruju. Jer, svi kažu jedno, i to od štabova do djeteta iz zbjega: »... u zoru 13 juna bili smo na glavnom udaru i jurišu, na nas je otvorena prva vatra neprijatelja i mi smo prvi jurišali...« ... Svi su u pravu.

Svi govore istinu. Itekako. Svi su bili podvrgnuti uraganskoj vatri iz svih oruđa. Kako oni na Krekovima, prema Ozrenu i Vilinjaku, tako i oni blizu Sutjeske. Mali je to prostor. A ljudi više hiljada. Borba se za sekund pretvorila u ključanje i takvu grmljavinu da se nisu razaznavala oruđa i oružja koja u kojem momentu dejstvuju, jer su svuda jednovremeno sva dejstvovala. A sve to je bilo pomiješano i sa bojnim pokličima partizana u jurišima na sve strane.

Pobjeda! Velika! Nije to pobjeda regruta ili samih mladića. Na Sutjesci ginu proleteri iz tri generacije, a često i iz jedne porodice.

Sava — oličenje Sutjeske! Pogibe u prvim jutarnjim jurišima i naletima. Sava nije poginuo u borbi prsa u prsa. Sava je poginuo u mnogo težoj borbi, u borbi prsa proletera protiv stotina cijevi mitraljeza, puškomitraljeza, bombi, granata, dobro ukopanih i po dubini raspoređenih Njemaca. Iako su prsa Njemaca bila zaštićena bunkerima, rovovima, stijenama i neprohodnim grebenima, proleteri su ih ubijali izbacivali sa mnogih takvih položaja... Dan ranije pogibe Savin otac Blagoje. Na Sutjesci gine i Savin brat Janko, Savin sinovac Dragan, — svi oni iz jedne porodice, iz tri generacije, ostadoše na Sutjesci, u temeljima naše Revolucije. Mujo, Ljubica, Vjera produžiše borbu sa istom žestinom. Nikola — tamo negdje na okeanima odolijeva fašističkim rafalima u borbi revolucionara u međunarodnim razmjerama. I ostali članovi porodice bore se prema svojim mogućnostima. Ogroman je broj takvih porodica sa velikim brojem žrtava!

To je legitimacija naše borbe pred svijetom. Tri generacije!

Heroj Đoko Pavićević stariji je od Miša Mirkovića i Miloša Kadovića više od šezdeset godina.

Svi jurišaju na Njemce. Za Partiju, za Tita, za Domovinu, za Revoluciju, za Slobodu, za Komunizam, za slobodu Jugoslavije, radničke klase i čovječanstva! — takvi i slični su posljednji poklici drugova koji su ginuli, — a uvijek i »naprijed, drugovi!«

Trinaestojunskim jutarnjim jurišima pokazali smo da smo iako od gladi i stalnih borbi izmrcvareni opet bili u okršajima daleko izdržljiviji, uporniji i mnogo hrabriji od Njemaca. Ali, teren, položaji i naoružanje učinili su svoje.

Mnogobrojni juriši potiskuju Njemce iz prvih redova prema onima koji u vrlo velikom broju čvrsto drže položaje na planinskim vrhovima i grebenima Ozrena i Vilinjaka. Ali ipak proboja nema osim na krajnjem lijevom krilu, na sektoru

jedne jedinice 5-og bataljona. Juriši ne prestaju više časova. No, pritom su se jedinice izmiješale na tako malom prostoru. Tu su i borci Treće sandžačke brigade, i Mostarskog bataljona i 2-og bataljona Prve dalmatinske kao i mnoštvo ranjenika i rekonvalescenata iz raznih jedinica.

Savina pogibija bila je težak gubitak za diviziju. Ali, stegnuta srca proletera nisu klonula. Borba se nastavila nesmanjenom žestinom. Položaji, odnos snaga i ratne tehnike — naoružanje bili su neuporedivo u korist neprijatelja. Kad bi bio obrnut slučaj, ne bi se nijedan Njemac živ izvukao. I jednog i drugog bili su svjesni svi naši borci, pa zato nisu klonuli duhom bez obzira na izuzetno tešku situaciju. Naravno, prirodno je bilo da tolika masa ljudi poslije mnoštva neuspjelih pokušaja probijanja na glavnom pravcu, juriša i provlači se u svim pravcima. Istina, bilo je potrebno i u takvom užasnom paklu organizovanosti, brzine i stalnih pokušaja probijanja bez obzira na žrtve. Ionako se stalno ginulo, jer su sva oruđa svuda dejstvovala, a Njemci su, pored podesnih i sigurnih položaja, bili i vrlo oprezni u toku 13 juna, jer su strahovali od naše odlučnosti da se probijemo po svaku cijenu. To su, uostalom, osjetili još u prvim jutarnjim jurišima. Izdaleka obasipaju uraganskom vatrom cijeli teren i nanose teške gubitke, ali ne smiju nastupati prema nama osim na nekim mjestima, gdje su se planinski grebeni sa neprohodnim vertikalnim liticama uvlačili niz planinske padine, ispod i oko kojih su se nalazile naše snage.

Jedinstvena misao je bila: razbiti neprijateljski obruč po svaku cijenu, probiti se i provući kroz gvožđe, vatru, kamen i planinu.

Rukovodioci su zajedno sa borcima, jer je krupnijim jedinicama više nemogućno komandovati. Oni neprestano daju direktive članovima mnogih štabova i organizuje se mnoštvo udarnih grupa za proboj.

Štabovi bez izuzetka jurišaju zajedno sa borcima i na čelu boraca. Podvizi, junaštva, jurišni udari i klanje sa Njemcima — sve su to samo fragmenti one opšte veličanstvenosti Pete brigade u Petoj ofanzivi, veličanstvenosti Sutjeske u cjelini.

Procjenjujemo da je na Sutjesci Peta brigada imala oko hiljadu boraca, a da je od toga u Petoj ofanzivi poginulo oko četiri stotine. Svi su poginuli u velikim okršajima, a većina uz istaknute junačke podvige. Bilo je veliko i brojno stanje zbjega i ranije ranjenih boraca Brigade koji su tada bili u bolnici.

Blizu Save još rano ujutru smrtno je ranjen Dušan Bojović. Crijeva mu se obmotavaju oko kukrica u Krekovima.

Naša sanitetska služba dejstvuje munjevito. Sestre Martinović — Ljubica i Stana, previjaju njega i ostale drugove i zajedno sa njima ginu od granata koje gusto obasipaju čitav prostor (slučajna prepreka su im drveće ili neravnina terena). O mitraljeskim i ostalim mecima da i ne govorimo.

Junaštvo naše Sutjeske bilo je zaista masovno. Lično mi je poznato da je iz jedne čete naše Pete brigade proglašeno ništa manje nego osam narodnih heroja.

Rukovodioci i borci kao da su se natjecali u samopožrtvovanju pri mnogobrojnim jurišima. Svaki sekund bio je ispunjen užasnim događajima. U 9 sati ujutro ljudi su mislili da je već kasno poslije podne.

Navodim samo neke drugove sa Sutjeske.

Milan Papić, radnik, partiski rukovodilac 3-eg bataljona, pogibe 12 juna u okršaju sa Njemcima na desnoj obali Sutjeske. Pogiboše omiljeni komesari 2-og i 3-eg bataljona — Stevo Boljević i Nikola Lješković. O njima se mogu i knjige napisati.

Na lijevom krilu pri proboju hrabro gine pred svojom četom 5-og bataljona Radule Božović, oprobani i priznati junak.

Sva oruđa dejstvovala su do posljednjeg metka. Komandir čete pratećih oruđa Veljko Backović omogućavao je prelazak preko Sutjeske, ispalio posljednju granatu u Njemce i uskoro hrabro poginuo u proboju.

Kole Roćenović, zamjenik komesara bataljona, Đoko Šaranović, zamjenik komandanta bataljona, Milutin Grozdanić, Milivoje Bogićević, Ljubo Kovačević, Veljko Aleksić, Drago Aleksić — komandiri četa, Milan Gizdić — radnik, Dalmatinac, partiski rukovodilac čete, Momo Radović, komesar čete, 18-godišnji mladić — to su ljudi koji ostaju kao svijetla uspomena na partizansko junaštvo i odvažnost rukovodilaca na Sutjesci. Milutin Grozdanić ni u jednoj borbi nije mogao odoljeti da ma koji borac bude ispred njega. Jedino su mu to borci zamjerali, a voljeli su ga kao sebe.

Hrabro gine i Marko Baletić, šef saniteta Pete brigade, koji je mnogo učinio za naše ranjenike i za zdravstveno stanje i higijenu brigade. U okršajima i jurišima uvijek je bio među prvima.

Puškomitraljesci i bombaši u Petoj ofanzivi neosporno su nosili glavni teret borbe i uspjeha. Njihova hrabrost i snalažljivost dostigli su vrhunac.

Jure Pašalić iz Dalmacije sa svojim puškomitraljezom kosio je Njemce i kada mu je glava bila sva u krvi. Glavno mu je bilo da obriše krv koja mu je smetala da ugleda fašističke krvoloke kako bi ih što više pokosio. Nastojanja komande čete

Franc Mihelič: KURIR (litografija)

da mu se rane previju ostala su bezuspješna. Ante Perković — primjer junaštva i snalažljivosti — poginuo poslije proboja Sutieske. Dušan Đukanović, iako ranjen u Četvrtoj ofanzivi na Kljunima kod Nevesinja, još neoporavljen, juriša među prvim u Petoj ofanzivi, ubija Njemce i kada mu je krv šikljala mlazevima.

Junački gine Jagoš Ljumović, nišandžija na minobacaču.

Oprobani puškomitraljezac Milun-Miza Kadović, koji je na Sutjesci bio partiski rukovodilac čete, junački gine pred svojom četom.

Na Sutiesci hrabro gine i stari komunist Jagoš Kadović sa svojim sinom Velizarom, a isto tako Marko Radović, bivši sekretar sreskog komiteta i poznati komunist. Perko Kadović, Božidar Mandić, Moma »harmonikaš« iz okoline Tešnja — to su ljudi koji ostaju u trajnoj uspomeni svih boraca sa Sutjeske. Stari komunist Đuro Popović, ranjenik sa nogom u gipsu, dolazi u bataljon da juriša na neprijatelja i hrabro gine na Sutjesci.

Omladinski rukovodilac čete Dara Milutinović i omladinka Vera Gnjatić hrabro su poginule u jurišima svojih jedinica, a omladinka Joša Mališić pri prelasku pruge poslije nekoliko dana.

Na Sutjesci gine i veliki broj starijih slobodara, koji su nesebično učestvovali u Narodnooslobodilačkoj borbi doprinoseći časti i slavi naših naroda. Srdan Novaković, Risto Perović, Blagota Ramović i njima slični, koji su još od početka bili u brigadi i poginuli za slobodu — to su svijetli likovi naše borbe.

Naučnici, književnici, umjetnici, istaknuti progresivni političari i javni radnici u velikom broju prolaze zajedno sa našom brigadom i mnogi ginu na Sutjesci. Tu pada poznati revolucionar Veselin Masleša, profesor Univerziteta dr Sima Milošević, književnik Goran Kovačić, javni radnik Bora Prodanović, doktor Jošan Bulajić, doktor Stanko Martinović i mnogi drugi ljudi poznati širom zemlje.

Dirljiv je bio trenutak kada je član AVNOJ-a Nurija Pozderac, smrtno ranjen, predao u amanet svoga sina Ivanu Milutinoviću, odnosno Partiji da ga ona vaspitava.

Stari borac radničke klase Lazar Đurović, iako teško obolio, ne daje se Njemcima živ u ruke, nego vrši samoubistvo.

Na Sutjesci je bila teško ranjena i Hilda Vučinić. Njen muž Marko, koji ju je neizmjerno volio, ne dozvoljava da je Njemci uhvate, nego je ubija, a kasnije i sam gine.

Komandant 4-og bataljona Vujadin Popović bio je teško ranjen. Uvijek bez velikog uzbuđenja i sa izvanrednom upornošću i optimizmom on je i borcima i rukovodiocima ulivao veliko povjerenje i bio najčvršći oslonac u najtežim situacijama. Njemci već u njegovoj neposrednoj blizini viču »halt« i ubijaju tifusare i teške ranjenike. Glavnina naših jedinica bila se probila. Jedan odličan drug i heroj predlaže Vujadinu da ga ubije, da ne bi pao Njemcima u ruke. Vujadin, iako potpuno iscrpen, baca bombu na Njemce zajedno sa svojim drugom, sklanjaju se, a zatim kroz smijeh kaže drugu da idući put ubije sebe a ne njega, ako se već mora. Bio je siguran u pobjedu. I probio se zajedno sa istim drugom, koji je i tu pokazao veliko junaštvo.

Komesar čete Luka Vučinić bio je strahovito izrešetan i izlomljen na Sutjesci. Bio je nepomičan. Ležao je među poginulim drugovima. Ostao je nekoliko dana. Njemci su pri nailasku smatrali da je mrtav. Kasnije je naišla Ika Perović, omladinski rukovodilac iz istog bataljona. Tražeći po bojištu da se sa poginulim ocem Ristom oprosti i zapamti gdje je ostao, naišla je na svoga komesara. Luka je davao znake života. Uz neopisive napore Ika ga je izvukla iz Sutjeske i svojom košuljom previla mu rane. Negdje usput naišla je na neku zalutalu kravicu, pomuzla je i zalila ga mlijekom bez obzira na Njemce koji su kao strvinari u velikom broju lutali po poprištu i ubijali teške ranjenike. Zatim je zajedno sa Lukom i jednom drugaricom došla do sela Izgori u kuću mlinara Mastilovića, koji ih je čovječno primio i pored pakla koji su Njemci izazvali. Tako je omladinka Ika Perović spasla život svoga komesaraheroja, koji je poznat iz svih okršaja brigade i to uvijek veseo i nasmijan.

Komandir Miljan Baletić, iako izrešetan mecima, bio je i u jurišima primjer junaka i borca.

Mitraljesci i puškomitraljesci Petar Jovanović, Nikola Goleš, Ante Perković, Ruro Asanović, Milka Kadović »bredista« i njima slični takmičili su se u toku čitave ofanzive, kao i ranije, ko će bolje olakšati probijanje svojih jedinica. Ranjavanje nimalo nije oslabilo njihov borbeni elan i efikasnost.

Poznati bombaši Ilija Baković, Luka Biljanović, Marko Vujošević, Mićo Žmukić, Stojan Kovačić i ostali neustrašivo su obasipali bombama neprijateljske položaje i znatno olakšali prodiranje svojih jedinica.

U borbama se utrkuju roditelji i djeca. Mato Džankić sa sinom Vladom stalno je za mitraljezom. Mato se bori kao mladić, iako je poodmakao sa godinama. On je u cijelom ratu služio

kao primjer starine koji se ne odvaja od mitraljeza ni u najžešćim okršajima.

Veliki broj porodica u cjelini učestvuje u borbi. Gine po nekoliko članova porodica, a neke i u cjelini — i roditelji i sva djeca — i sve u jurišima naše Brigade.

Kuriri su časno i slavno pokazali da su neustrašivi i samoinicijativni borci, jer su naročito u ofanzivama njihove dužnosti bile po važnosti slične dužnostima rukovodilaca.

Heroj Aga-Veselin Đurović gine u jurišu sa komandantom Savom. Kurir bataljona Branko Ognjenović čak nije htio da bude kurir, jer je smatrao da neće imati dovoljno prilike da se u svim borbama pokaže. Služio je kao primjer druga i borca. Komandir kurira Savo Kadović, kome su Njemci na Sutjesci rasciiepili nogu, dejstvovao je puškomitraljezom kada mu je krv šiklja1a. Komandant nije uspio da mu oduzme puškomitraljez. Onako neprevijenih rana ipak je izdržao i probio se, a kasnije kao komandir čete poginuo u Crnoj Gori.

Drugarice nisu zaostajale ni u hrabrosti ni u izdržljivosti. Čak su u ofanzivi pokazivale i više požrtvovanja nego mnogi drugovi, naročito kada se radilo o pomoći ranjenim drugovima. Pored pobjede glavno im je bilo da ni one ni ma ko, makar ni teško ranjeni, ne padne u ruke neprijatelju.

Svijetli lik Ljubice Račić ostaće u sjećanju svih drugova koji su je poznavali. Bila je poznata kao vrlo hrabar borac protiv neprijatelja, ali opasna i za one koji bi pokazali malo kolebanja u borbi.

Danica Tomašević, delegat voda, iako teško ranjena, u jurišima je ne samo među prvima, nego i među vojnički najsnalažljivijima. Pogibe na Zelengori.

Desanka Gajović, omladinski rukovodilac, bila je oličenje hrabrosti, samopožrtvovanja i disciplinovanosti. Sutjeska ju je pri prelazu njenog Prvog bataljona na juriš nosila kao godinu dana ranije Gračanica u Bosni, ali joj to nije smetalo da se odmah nađe među prvima u jurišu, kada joj je jedan drug dodao pušku da je brza Sutjeska ne odnese. Među prvima u jurišima, a među posljednjim u otstupanjima.

Prevelik je broj i poginulih i živih drugova i drugarica, koji su doprinijeli svojim podvizima i držanjem da naša brigada bude zaista slavna brigada naše Revolucije. Potresna i dirljiva bi bila svaka knjiga ili priča o svakom pojedincu, jer to nisu bili obični ratnici, nego ratnici-revolucionari. Mržnja prema neprijatelju je užasna. Sjećam se kako mi je 13 juna prišao stari borac Ante Šutić iz Dalmacije, koga sam poznavao i iz ranijih borbi. Bio je gotovo sasvim iznemogao. Povjerio mi

je da nosi neki novac, koji je trebalo predati Vrhovnom štabu. Ako ostane živ predaće ga, ali za svaki slučaj stavlja mi na znanje da će taj zlatni novac držati u kesi između nogu, jer ga ni od njega mrtvog neće Njemci dobiti. Uspio je da se probije i uspješno izvrši i taj svoj zadatak... I sitnica je karakteristična.

Crnogorci, Bosanci, Dalmatinci — svi kao jedan čovjek, revolucionarni džin, nadahnuti duhom Partije i slobode, misle samo na pobjedu.

Na stotine pripadnika Pete brigade nalazilo se još od Četvrte ofanzive i od ranije u Centralnoj bolnici i u raznim drugim jedinicama na raznim dužnostima i zadacima. Tako je u Petoj ofanzivi Peta brigada bila i njihova, iako junskih dana nisu bili u njenim redovnim jedinicama. Mnogi od njih bili su u njenim okršajima u maju mjesecu, pa su ranjeni u danonoćnim borbama na sektoru od Nikšića do Sutjeske.

Probijanje neprijateljskog obruča izvršilo se uglavnom 13 juna i u toku noći 13/14 juna. Prvi bataljon Pete brigade sa djelovima Prve dalmatinske probio se noću 11/12 juna. Izmiješanost jedinica u toku 13 juna izazvala je kod nekih pojedinaca izvjesnu nesigurnost. Energičniji rukovodioci su na desetine puta okupljali veće ili manje grupe i pokušavali da se probiju na raznim mjestima.

Još na Dragoš-Sedlu dobiveno je naređenje od Štaba Druge grupe i Treće divizije da je glavni pravac probijanja za Vrhovnim štabom prema Bosni. Prethodno je bilo naređeno da se poslije proboja sakupimo u pravcu sela Igri. Dok smo bili na Sutjesci držali smo se isključivo toga pravca prema Vrhovnom štabu. Međutim, situacija je bila tako teška da su i ostali pravci postali važni, a naročito u toku noći kada je bilo omogućeno i probijanje i provlačenje u manjim grupama. Tako su se u svim pravcima probile i provlačile grupe, pa čak i grupice od svega nekoliko ljudi. No, glavnina Treće divizije i Pete brigade probila se baš u pravcu prema Vrhovnom štabu, u pravcu Bosne.

I pored najbolje volje, upornosti i izdržljivosti mnogi su bili toliko iznureni da su imali i izvjesne halucinacije. Sjećam se jednog druga, koji je najozbiljnije poslije rata pričao da se sa Sutjeske probio kroz njemački obruč na taj način što je došao čovjek sa velikim brkovima na bijelom konju, dao pravac rukom kuda treba ići i sve je bilo u redu.

Niko nema potpun pregled kako su se pojedine grupe probijale, osim onih koji su bili neposredni očevici. Sjećam se da smo poslije vrlo velikog broja pokušaja probijanja sa veli-

kim brojem manjih grupa uspjeli formirati i jednu grupu od preko 300 ljudi. Na čelu su bili rukovodioci i ostali istaknuti borci. Namjeravali smo da izvršimo odlučujući juriš sa više stotina ljudi, iako je strmina bila vrlo velika, a teren više nego vrletan. Kao vezu za ono mnoštvo drugova koji su bili ispod nas ostavismo nekoliko drugova iz raznih brigada na čelu sa drugom Milovanom Pejanovićem iz Treće sandžačke brigade. Ostavili smo za vezu i druga Perišu Vujoševića. Mi se ponovo skupljamo, a čuje se naređenje njemačkog starešine na vrhovima iznad nas: »Mario, šnajde dort«.[2] Ništa im to ne pomaže iako stalno bacaju bombe i obasipaju vatrom. Pred sam mrak sudarili smo se sa Njemcima između Vilinjaka i Ozrena. Borba je bila relativno kratka, ali vrlo oštra. Pobismo nekoliko Njemaca, razbismo ih i zarobismo oružja i nešto bojne komore. Tu nam u jurišu pogibe čuveni mitraljezac Branko Milatović. Njegov otac Novak poginuo je u Četvrtoj ofanzivi kod Nevesinja. U svježoj su mi uspomeni divni junački podvizi drugova u tim jurišima, koje ovdje neću pominjati, jer su to danas mahom poznati rukovodioci. To su zaista veliki pregaoci. U toku noći probile su se i provukle mnoge grupe i grupice u raznim pravcima.

Pri proboju i poslije proboja orijentacija prema Vrhovnom štabu i Titu bila je jasna svakom borcu. Ona je bila trostruka: na nebu, u vazduhu i po zemlji — Sunce, avioni i mrtvi drugovi i Njemci, kao i ratni materijal. Prizori užasni. Njemci su masovno ubijali naše ranjenike i bolesnike, koji su ostajali iza prethodnih jedinica. I ne samo to. Kultura, civilizacija? Čovjek? Nipošto! Zvijer, hijena! — sve je to malo. Hitlerovci, fašisti — to je naročiti pojam. Da ... svojim očima sam vidio kako su našem drugu tifusaru u njegovoj rođenoj zemlji ta njemačka fašistička čudovišta pobola dva velika ugarka u oči. I još nešto. Drugom su razbili lobanju i u nju svršili nuždu ... — to bih ipak teško vjerovao da nisam vidio svojim očima. I tako će istorija Njemcima zabilježiti ne samo Getea, Hegela, Marksa i Planka, nego i Hitlera ... i takve ljude kao što su ovi o kojima govorimo sjećajući se Sutjeske i Drugog svjetskog rata.

A glad? Vidjeh tifusara kako onako bolestan i gladan povraća nekoliko zrna, koja slučajno nađe na razbojištu i pojede, a pored njega drugog tifusara kako htjede da jede ona povraćana zrna.

Poslije probijanja sastali smo se 14 juna na Vrbničkim Kolibama sa 1 bataljonom i djelovima Prve dalmatinske.

[2] Mario, sijeci tamo.

Uzgred su nam se pridruživali borci i rekonvalescenti iz raznih jedinica i bolnice. Bilo je i pojedinih jedinica iz ostalih brigada, koje su se zajedno sa nama prikupljale. Naša brigada je nastojala da prikupi što više takvih drugova bez obzira na to što veliki broj iz bolnice, a naročito tifusari, nisu imali oružja. Na tom terenu se nađe i nekoliko kljusadi koja su još davala znake života. Po zalogaj takvog mesa od konjske mrcine bačen na žeravicu ili u vruć pepeo — to je bilo veliko osvježenje, jer voda i srijemuša više nisu pretstavljale nikakvo olakšanje, nego, naprotiv, umrtvljivale su ionako preko svih granica iscrpene organizme.

Uveče 14 juna već smo oformili više jedinica. Na partiskim, a zatim četnim i bataljonskim sastancima odmah se zauzeo čvrst stav da se obavezno nastavi sa prodiranjem prema Vrhovnom štabu dalje u Bosnu. Onda i nekoliko dana poslije toga smatrali smo da je nepravilna svaka orijentacija u drugom pravcu, osim orijentacije prema Vrhovnom štabu i glavnini naših jedinica. Eventualno samovoljno napuštanje jedinice i orijentacija prema ma kojem drugom pravcu onda se smatralo kao dezerterstvo, koje bi trebalo i strogo kažnjavati.

U toj i takvoj ocjeni bilo je i pretjerivanja, kao i one primjedbe na sporost u ranijem kretanju Treće divizije i na nikakvu pomoć od strane Prve divizije. Ta su pitanja postavljali i borci i neki rukovodioci i to ne mali broj još u toku ofanzive i prije Sutjeske.

O daljoj bestijalnosti neprijatelja da ne govorimo! No ipak toliko da se ne zaborave postupci osvajača i njegovih pomagača, da se umije cijeniti skupo plaćena sloboda. Pored naše glavnine probijale su se prema Bosni čak i razne grupice, pa i pojedinci. Na njih su neprijatelji vršili organizovano napade iz raznih sela. U svojoj nečovječnosti, pored Njemaca, ustaše i četnici su tako iznemogle pojedince i u jame bacali. Primjer: Sveto Popović, bolestan i iznemogao, bačen je živ u jamu blizu Vrbnice zajedno sa još nekoliko partizana sa Sutjeske. Pukim slučajem on je ostao živ zadržavši se pri padu na nekom kamenu u sredini jame. Kasnije se Sveto priključio svojoj jedinici i kao politički komesar junački poginuo.

*

Peta crnogorska poslije probijanja preko pruge Sarajevo — Višegrad imala je formaciski tri bataljona i djelove još jednog. Inače, kada se okupila na Vrbničkim Kolibama 14 juna u njenom sastavu je bilo oko 1300 ljudi iz raznih jedinica. Kasnije

su upućeni u svoje jedinice. Pri prelasku pruge Njemci su nas napali iz blindiranih vozova. Iako je bio dan uspjeli smo se probiti. Odatle se vratio 4 bataljon sa djelovima bolnice koji su se probili. Povratak je uslijedio zbog toga što je taj bataljon izgubio vezu, a kurir štaba brigade ga nije našao.

U pravcu prodiranja ka Vrhovnom štabu bila je orijentacija na formiranje što većih grupa, dok se na drugim pravcima išlo ka smanjivanju grupa. Razumljivo. Smatrali smo velikom slabošću tendencije pojedinaca da idu u pravcu manjih grupa. Neke smo i kažnjavali, a bilo je slučajeva i da se preziru oni samovoljni i bezvoljni slabići koji su napuštali jedinicu, plašeći se daljih teškoća. Ipak, takvih je bilo malo, a ni od njih se nijedan nije predao neprijatelju. Naprotiv, mnogi od njih su kasnije opet bili hrabri borci kada su se, poslije znatnog oporavka, pridružili novim ili starim svojim jedinicama. Pri svemu tome uvijek treba imati u vidu da su to bile izuzetne teškoće u istoriji ratova, a naročito u pogledu fizičke iscrpenosti.

Ne može se reći da su svi učesnici bili svjesni potpune veličine i istoriske uloge Sutjeske. Bilo je i cjepidlačenja. Mnogi sa 13-junske Sutjeske ljutili su se na neke koji su ranije prošli ne dejstvujući u pozadini Njemaca, iako ovi nisu znali u kojem pravcu mi zadnji idemo. Ljutnja je bila i prema svima onima koji su se orijentisali na Crnu Goru i Sandžak. Dosta toga je pokazao i sastanak rukovodilaca, štabova i politodjela u Kladnju. Tom prilikom drug Tito nas je pravilno ocijenio i dobro naučio. Tek onda se vidjela prava veličina i ogromna istoriska uloga i značaj Sutjeske. Time su i slične započete diskusije prestale.

Tako Sutjeska nije natčovječanska patnja, nego i najveća slava i pobjeda. I zaista velika misao i velika istina je ono što je onda drug Tito rekao. Prema mojem sjećanju on je, pored ostalog, rekao na tom sastanku: *Svaka regularna vojska u istoriji ratova potpuno bi kapitulirala u uslovima Sutjeske, a mi smo izvojevali veličanstvenu pobjedu koja će ovjekovječiti našu borbu.*

Peta crnogorska kao i druge brigade NOV i POJ bila je brigada bratstva i jedinstva. To pokazuju i oni brojni rukovodioci Dalmatinci i Bosanci koji su se među borcima i rukovodiocima Crne Gore osjećali kao kod svoje rođene braće. I svi smo se veselili uspjesima i junaštvu svakog pojedinca. Ljudskoj zlobi nije bilo mjesta u našim redovima. Tome je mnogo doprinosio uporni i sistematski partisko-politički rad. Poznato je kakvo je divno bratstvo i drugarstvo vladalo između Pete i

Prve dalmatinske i Desete hercegovačke u Trećoj diviziji, kao i Sandžačke i Druge dalmatinske sa kojima je učestvovala u zajedničkim borbama, kao i uopšte njen odnos sa i prema drugim jedinicama. To dobro znaju svi borci i rukovodioci Pete brigade.

I slučajno, 13 septembra, tačno tri mjeseca poslije Sutjeske, Peta crnogorska nailazi na Sutjesku iz Bosne na putu za Crnu Goru prema zadatku dobivenom od Vrhovnog štaba. Brigada prorijeđena, a Četvrti bataljon i djelovi Drugog i Petog bataljona već dejstvuju u Crnoj Gori. Svečana i veličanstvena komemoracija palim drugovima na Sutjesci. Odajemo poštu i našem Savi, našoj slavi. Pogledasmo. Seljaci mu nijesu htjeli uzeti ni lijepi perorez niti muštiklu iz džepa. Poznavali su ga još iz 1942 godine kada je Peta brigada bila na tom terenu.

Petu crnogorsku proletersku brigadu, uz svu njenu skromnost, bahati Njemci osjetiše i pismeno prikazaše ne kao jednu nego kao četiri brigade! A kakva je tek uspomena i ocjena njenih pripadnika i prijatelja.

Dragiša M. IVANOVIĆ

S PETOM CRNOGORSKOM

rasvitak dana, na odvaljenom komadu betona od bunkera, sedeo je komandant Pete brigade Sava Kovačević i na kolenu pisao izveštaj Štabu Treće divizije. Pored njega dizala se stara kula iz turskog vremena. Zakrčenom ulicom kroz otvorene prepreke od bodljikavih žica tek oslobođenog Prozora. Peta brigada se svijala iz borbenog poretka u marševsku »kolonu po jedan« i zamicala bez zadržavanja dole niz slobodan put prema Neretvi i Ostrošcu.

Ratni blok na kolenu partizanskog komandanta bio je do pre jednog sata, upravo do upada našeg bombaša u štab puka divizije »Murđe«, svojina italijanskog »kolonela«.

Ne vodeći računa ni o jednoj od ucrtanih rubrika u bloku i predviđenih od strane italijanskog Generalštaba da se obavezno popunjavaju — piše Sava po partizanskim pravilima:

»Štabu Treće divizije (za komandanta Peru Ćetkovića).[1] Peta, Deseta i Prva dalmatinska izvršile zadatak. Vrata na Prozoru su otvorena. Slobodan je put našim ranjenicima i našim divizijama. Krećemo bez zadržavanja dalje. Sava«.

Ovaj izveštaj bio je odgovor na naredbu Vrhovnog štaba, primljenu sinoć preko štaba divizije, koja se završavala: »Put naših ranjenika i naših divizija je preko Prozora. Prozor noćas mora pasti. Tito«.

---

[1] Poginuo u borbama oko Nevesinja.

Otposlat Savin izveštaj bio je sasvim dovoljan kao odgovor na dobijeno naređenje, ali je bio sasvim nedovoljan da bar približno prikaže borbu u noći ne toliko sa italijanskom posadom u gradu već sa onim bunkerima raspoređenim na svakih 150 metara oko grada i opasanim sa tri reda bodljikavih žica.

Garnizon u Prozoru, u salivenoj ljušturi od čelika i betona, opasan sa tri reda bodljikavih žica, bio se isprečio na našem putu. Posebno se nije moglo videti iz izveštaja šta je odlučilo bitku za oslobođenje jedinog puta našim ranjenicima, Vrhovnom štabu i ostalim našim snagama koje su odolevale nadiranju nemačke divizije »Princ Eugen« i drugih neprijateljskih snaga za nama.

Sedeći pored njega tog jutra i znajući Savinu skromnost, nisam hteo ni jednom rečju da utičem da se dopuni izveštaj. Sada, posle 15 godina, kada je sa svim svojim poznatim i nepoznatim podvizima veliki Vojnik naše Revolucije ostao na večnoj straži nad vodama Sutjeske, dopunjujem njegov izveštaj.

U momentu kada su te noći naših 15 haubica i topova sa Šćita, pred naš napad na garnizon u Prozoru, zasipali paljbom neprijatelja, štab brigade sa Savom nalazio se na 500 metara od italijanskih bunkera. Pozadi nas na Kolovratu sa hiljadu i nekoliko stotina metara dejstvovala je baterija brdskih topova iz artiljeriskog diviziona Prve proleterske, pridata za ovu akciju našoj brigadi. Pred ponoć, u 23 časa, ugovorena paljba naše artiljerije je prestala i počeo je napad bombaša i streljačkog stroja.

Svakih nekoliko minuta dopuzio bi poneki kurir iz bataljona do Save. Posle svakog izveštaja on bi pod šinjelom osvetljavao električnom lampom kartu na kojoj su bili ucrtani italijanski bunkeri. Kuriri iz streljačkog stroja izveštavali su: »Pokušaj bombaša da dođu do bodljikavih žica nije uspeo, svaki koji je i uspeo da dođe ostao je tamo«. Vreme je odmicalo, a rezultata napada nije bilo. U jednom momentu kada je počela da bledi noć, a sa njom i nade da ćemo Prozor zauzeti, Sava je kuriru pored sebe naredio da odmah ode do baterije brdskih topova i prenese artiljercima naređenje da sa jednim topom na rukama dođu do štaba.

Deset-petnaest minuta kasnije pojavili su se artiljerci pitajući gde ih vode i ko je to naredio. Komentarisali su na sav glas: »Kako se to sme raditi. Otkako imaju topove, prvi put im, kaže neko i naređuje da s njima idu u streljački stroj«.

Ne slušajući njihove primedbe Sava je sa artiljercima i kuririma prihvatio top i doviknuo nosiocima municije da bez

pogovora pođu za njim ne u streljački stroj nego ispred njega. Za komandantom brigade, pod mrtvim uglom, top se kretao kroz streljački stroj sve bliže bodljikavoj žici i bunkerima iz kojih su italijanski karabinjeri tukli prostor ispred naših boraca prikovanih za zemlju. Po naređenju Savinom i naš streljački stroj je otvorio brzu paljbu iz svih oruđa da bi se pod zaštitom naše vatre top dovukao što bliže bunkerima.

Na 150 metara ispred bunkera zaustavio se top u Savinim rukama koji je i sam bio artiljerac. Nišaneći kroz cev topa na bunker ispred sebe, ubacivši dodatu granatu, opalio je. Istovremeno sa eksplozijom granata odletela je i kapa na bunkeru i u njemu zaćutali talijanski mitraljezi. Sa još pet-šest granata obračunao se Sava sa bunkerima desno i levo. Zatim je došao juriš, i preko povaljenih bodljikavih žica na ovom prostoru od oko 300 metara između ućutkanih bunkera učinjen je prodor u utvrđeni garnizon.

Bitku za »neosvojivi Prozor« te noći dobio je Sava.

Posle napisanog i otposlatog izveštaja prevodimo neotposlat izveštaj italijanskog »kolonela« u ratnom bloku. Kolonelo, komandant garnizona u Prozoru, popunjavao je rubriku po rubriku i hvalisao se kako je Prozor neosvojiv i utvrđen tako da može da odoli svakom napadu, jer je, pored ostalog, snabdeven rezervom hrane i municije i može da ostane u opsadi 6 meseci.

Uprkos svemu, protiv svih ratnih pravila, ustupio je grad u toku jedne noći običnom komandantu bez akademija i visokih škola.

Na Trgu, dok kolona prolazi pored nas, naše intendantske jedinice i zarobljeni Italijani na preko 200 mazgi dovedenih iz provincije Murđe i na sva prevozna sredstva koja su se mogla naći tovare šestomesečnu italijansku rezervu municije, topove i hranu.

Za Petom brigadom, dok Deseta i Prva dalmatinska, ulaze u grad odlazi štab Pete dole niz slobodan put prema Neretvi.

Čuvši kako je prošao garnizon u Prozoru, Italijani i četnici u Ostrošcu nisu nas dočekali — pobegli su prema Konjicu i Mostaru.

U varošici Ostrošcu smestio se štab brigade na spratu kuće u kojoj je nekad bila trgovina. Nekoliko kilometara niz Neretvu od Jablanice i Brežnice dopire do nas potmulo krkljanje bitke. Kuriri nam javljaju da je bataljon Četvrte brigade na Kolovratu iznad Prozora, ponovo spasao put našim ranjenicima od nemačkih divizija koje su nadirale za nama od Bugojna.

Od Konjica, u kom su se pravcu uputili bataljoni naše brigade, već se čulo puškaranje.

Nekoliko koraka od štaba — Neretva.

Sa druge strane, odmah od obale i usečenog puta, počinju da se dižu litice Prenja. Njegovi vrhovi, tamo dalje prema horizontu, paraju svaki oblak koji naiđe.

S vremena na vreme javljaju nam osmatrači da se s one strane na brdima primećuju četnici.

U štabu brigade sprema se ručak od zaplenjenih namirnica iz italijanskih magacina u Prozoru. Za stolom štab i kuriri. Ručamo kao jedna porodica. Mirnodopski. U momentu kad smo prešli na pun kotao alve, na jedinoj ulici Ostrošca, tu ispred kuće gde se smestio štab, čula se huka motora i mitraljeska paljba. Skočivši prema prozoru da vidimo šta se to dešava na ulici, za delić sekunde videli smo i razabrali o čemu se radi. Na sve strane stanovnici Ostrošca bežali su od italijanskih tenkova koji su prolazili ispod naših prozora. U prašini na ulici je ostajao trag od gusenica, a po zidovima kuća trag od mitraljeskih rafala.

Dok su kuriri pitali zbunjenu domaćicu kuće da li ima prolaz na drugu stranu da se ne izlazi na ulicu, Sava je otkidao bombe sa kaiša kurira i već silazio niz stepenice.

Iz hodnika u prizemlju videla se ulica i kanal od betona, napred uz ulicu italijanski tenk u pokretu koji je mitraljirao, dok pozadi nije više bilo tenkova.

Preskočivši trotoar, našli smo se u kanalu pored ulice sa Savom i, dok smo se okrenuli osmatrajući ulicu, Sava je već iskočio i trčao za tenkom koji se usporeno kotrljao za ostalima ka izlazu iz Ostrošca.

U nekoliko skokova našao se komandant Pete brigade na tenku i odmah zatim čula se potmula eksplozija bombe koja se jasno razlikovala od mitraljeske paljbe tenkova. Sledeći primer svoga komandanta, pojurili smo svi, pa čak i drugarica kuvar štaba, i za manje od 15 minuta tri italijanska tenka bila su savladana.

Svima oko sebe, kao da se ništa naročito nije dogodilo veselim glasom dovikuje Sava: »Izvolite u štab na alvu«.

Od posade preživelih Italijana saznali smo da su u borbi na Jablanici razbijeni i u brzini nisu »potrefili« put s one strane Neretve, već su se uputili s tenkovima s ove strane, železničkom prugom prema Konjicu, kroz Ostrožac. I eto, okončali svoj ratni pohod na pola puta između Jablanice i Konjica.

Bitka za ranjenike na Neretvi tek je otpočinjala, a iz časa u čas bližile su se kraju Četvrta ofanziva i bitka na Ne-

retvi. Sve više su se sa svih strana svaljivale nemačke, ustaške, četničke i ostale vojske u dolinu Neretve. S one strane Neretve Italijani i četnici čekali su ušančeni da nas »dokusure«. Od Sarajeva, preko Ivan-Sedla prema Konjicu koji je spadao u »nadležnost« italijanske okupacione zone, nadirale su nove nemačke divizije.

Odolevajući na Neretvi navali nemačkih divizija iz pravca Konjica, Peta omogućuje Prvoj proleterskoj da preko porušenog, a zatim iste noći sagrađenog mosta na reci bez gaza, pređe u prethodnicu, a za njom i našim ranjenicima (preko 3.000).

Bitka za ranjenike na Neretvi bila je dobijena.

Prešavši i sama Neretvu, pomagala je Peta brigada da se preko dela jedine kozje staze na liticama Prenja, izloženom neprijateljskoj artiljeriji iz Konjica, prenesu i poslednja nosila ranjenih drugova u pauzama između eksplozija topovskih granata.

Sa Prenja, formirajući desno krilo glavnine naših snaga, u jednom naletu preko Nevesinja i Gackog i u njima preko italijanskih i četničkih garnizona, preko bezvodne Golije, pojavila se Treća divizija na planini Vojniku a sa njom i slavni vojnik naše armije Sava Kovačević da tu kod Javorka, na prilazima Nikšiću sa svojom Petom brigadom, bataljonom Druge proleterske i bataljonom Četvrte brigade uništi još jedno »fašističko gnezdo«, zarobi 7 tenkova i nadoknadi topove koje smo morali da uništimo i bacimo sa obale Neretve u njene zapenušane virove.

Proslavljamo 1 maj — 1943 god. na Javorku sa još jednom pobedom više.

Gledamo artiljerce kako skaču od radosti, miluju cevi zaplenjenih topova i pozivaju sve okolo da vide kako opet imaju topove! To su isti oni surovi ratnici koji su pre nepuna dva dana, bacajući topove u Neretvu, plakali kao deca i pognute glave uključivali se u kolonu koja je odmicala uz litice Prenja.

NA DOMAKU NIKŠIĆA

Posle neprekidnih bojeva i marševa u februarskim, martovskim i aprilskim danima Četvrte ofanzive, ne zaustavljajući se ni 24 časa na jednom mestu, izbila je Peta crnogorska brigada na domaku Nikšića.

Ovde je svaki kutak i svaki kamen bio poznat borcima brigade i njenom komandantu. Ponosno su stajali borci Pete brigade pred narodom rodnog kraja. Obećanje »vratićemo se«, dato pre godinu i više dana, kad se moralo pred navalom daleko jačeg neprijatelja uzmaknuti, ispunjeno je.

Iznad puta, u zaseoku od tri-četiri kuće sela Lukova, koje su nekim čudom ostale nepopaljene, u kućama i pod šatarima razapetim na zelenim livadama, logoruje Štab Pete crnogorske. Oko Nikšića na predahu su i bataljoni Pete crnogorske i čekaju naređenje da udare na Italijane i četnike, dole u gradu. Sivi šatori slivaju se s kamenim morem Gvozda i Krnova. Gledani sa strane, ostavljaju utisak kao da još više pritiskuju i smanjuju ove zelene zaravnine između kamenja, koje bujaju pod toplim majskim suncem.

Već nekoliko dana Italijani i četnici ne pojavljuju se iz grada. Topovima iz utvrđenja na Uzdomiru dumbaraju okolo po kršu crnogorskom. Na to već niko više od nas ne obraća pažnju.

Uz šatore razapete na livadama već puže povijuša i livadsko cveće. Ovoliko zadržavanje od blizu deset dana bilo je neuobičajena pojava za brigadu. Oko štaba brigade borci su počeli glasno da govore kako su se »dovoljno naodmarali«. Jedan drugom očima su pokazivali na šatore koji zarastaju u travu.

Naviknuti na stalne pokrete borci su sve češće počeli da obilaze oko šatora komandanta Save i kurira ne bi li načuli kada će pokret.

Nestrpljenje se osećalo kod svih. A brigada je ipak ostajala na mestu.

U tri-četiri kuće, oko kojih su bili načičkani šatori, ostalo je samo nekoliko onih koji su hteli da osete »krov nad glavom« i kojima je dozlogrdio »nebeski krov« kroz Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru, tokom čitave duge zime i Četvrte ofanzive.

Neograničena količina šatorskih krila zaplenjenih od Italijana kod Javorka, na Vojniku, bila je povod da se većina od nas iseli pod šatore. Neki koje je mrzelo da se petljaju oko nabavke kočića za šatore jednostavno su stavili pet pod sebe i dva na sebe i tako spavali sa natenane izabranim oblim kamenom pod glavom.

Uprkos izričitog naređenja intendanta brigade o pravilnoj raspodeli šatorskih krila, svak je uzimao šatore onako kako mu se svidelo. Čak su i zaroblieni Italijani mirno i bez ustručavanja birali za sebe sa velike gomile koristeći otsustvo intendanta. Raka Perovog, koji je bio izdao to »strogo naređenje«, pa otišao, kako je uvek obavezno obrazlagao nama u štabu na politički rad u okolna sela i katune. Rezultat tog njegovog »političkog rada« bio je redovno nekoliko »belih brava« više u našim kazanima i poneka delegacija seljaka više u štabu brigade.

Kad je jednog jutra Rako primetio neke seljake i čuo da se raspituju za partiskog rukovodioca Andra Mugoša, brzo se izgubio među borcima. Jednom borcu koji ga je zapitao da možda nije zalutao i zaboravio da je gore štab brigade, a ne dole kuda se uputio, odbrusio je u prolazu: »Zajedno smo jeli ovčetinu, pa, druže, sada zajedno i da odgovaramo«.

Nedaleko od štaba brigade uređivalo je sebi smeštaj oko 1.000 Italijana, zarobljenih u borbama kod Nevesinja i Javorka. Žučno su se nešto među sobom raspravljali.

Kasno to po podne oko štaba je bilo izuzetno bučno. Toga dana došlo je naših dvadeset drugova koje smo zamenili za deset zarobljenih italijanskih oficira. Iako je prošlo nekoliko sati otkako su među nama, još uvek su se sa nevericom zgledali i nisu mogli da shvate da su na slobodi.

Nekoliko dana ranije bilo ja za našu isturenu mrtvu stražu pred samim Nikšićem veliko iznenađenje kad su ugledali italijanski automobil sa belom zastavom da dolaze prema njima. Zaustavljajući se pred patrolom, izašli su iz automobila italijanski oficiri — preko tumača, koga su vodili sa sobom, pretstavili su se kao parlamentarci zaraćene strane, ponudili da nam u zamenu za svoje zarobljene oficire dadu za jednog dvojicu naših drugova iz logora u Crnoj Gori.

Štab Pete crnogorske je to prihvatio kao druga zaraćena strana i odredio Dušana Bojovića[2] sa nekoliko drugova da pregovara sa Italijanima.

Naši parlamentarci su prilikom pregovora i razmene predložili italijanskoj komandi da zamenimo i italijanske vojnike za ostale naše drugove koji su čamili po italijanskim i četničkim zatvorima i logorima. Italijanska komanda je preko svojih parlamentaraca odlučno odbila ponudu, izjavljujući da ih samo interesuju oficiri, a ne i vojnici.

Prema spisku koji smo dali italijanskoj komandi, Italijani su jednostavno iz zatvora i logora pokupili ove drugove i, ne govoreći im ništa, potrpali ih u kamion i doveli na mesto razmene. Zbog toga i naši drugovi, iako su bili među nama, nisu mogli da se snađu i shvate da su slobodni, jer su bili ubeđeni da ih vode na streljanje.

Italijanski vojnici i podoficiri, kad smo im saopštili da se njihova komanda ne interesuje za njih već samo za oficire odmah su počeli da se svrstavaju u čete i između sebe biraju komandire. Njihova delegacija je kod nas u štabu izjavila da žele da se s nama bore rame uz rame protiv italijanskih i ne-

[2] Poginuo na Sutjesci.

mačkih fašista i molila da im se vrati oružje. Odmah smo im vratili i tako je uz punu našu pomoć počela da se formira jedna od brigada italijanskih antifašista.[3]

*

Provodimo dan sa oslobođenim drugovima. Oni su nam pričali o streljanim drugovima, o svojim patnjama i mukama u logorima, a mi njima o našim borbama širom Jugoslavije. Kroz svu tu priču i veselje nismo poklonili pažnju ni kuriru koji je došao sa izveštajem od 2-og i 4-og bataljona, koji su poslani prema Bioču, zarobili nekoliko stotina Italijana, preko 15 topova i popunili svoje redove sa nekoliko desetina novih boraca iz tog kraja.

Noć je bila uveliko pala kada nas je usred razgovora upozorio drug sa stražarskog mesta da se nešto neobično dešava na serpentinama s one strane Nikšića iz pravca Grahova.

Uz štektanje mitraljeza na serpentinama pred nama, tamo u brdima bljeskao je i nestajao far za farom motornih vozila da se na novim serpentinama dole, bliže Nikšiću, opet pojave. Do duboko u noć pojavljivali su se i iščezavali snopovi svetlosti na serpentinama i gasili se dole u Nikšićkom Polju.

Žagora je nestalo i svi smo gledali na tu stranu i ćutke odgonetali šta to može da bude.

Iz naređenja Vrhovnog štaba koje je stiglo iste noći, i od kurira iz bataljona koji je bio s one strane Nikšića, saznali smo i odgonetali tu iznenadnu pojavu. Kurir je javljao: nemačka motorizovana kolona probila se u Nikšić; Vrhovni štab obaveštavao je preko štaba divizije da se protiv nas priprema nova neprijateljska ofanziva. Iz svih pravaca koncentrišu se nemačke, italijanske, ustaške i četničke snage prema nama i Centralnoj bolnici.

Druge naše divizije već vode teške borbe, one već razbijaju neprijatelja koji je počeo da nadire sa svih strana i formira obruč oko nas.

Ispunjavamo naređenje štaba divizije.

---

[3] Pet godina posle ovog događaja i tri godine od završetka rata, delegacija Saveza boraca NORJ sa kongresa partizana Italije, januara 1948 godine, stigla je u jedno selo severne Italije. Na mitingu koji je organizovan u našu čast bilo se iskupilo čitavo selo. Iz mase je mahao obema rukama prema tribini jedan seljak i iz sveg glasa dovikivao na srpskom jeziku: »Zdravo druže komesare, ja sam iz Pete crnogorske!« S pravom smo se i ja i moji drugovi iz delegacije toga momenta ponosili što smo bili pripadnici NOV i Titovih partizana Jugoslavije koji su do kraja i uvek ispunjavali svoju internacionalnu dužnost.

Postavljamo se ispred glavne neprijateljske kolone sa namerama da što prije pod borbom otstupamo prema masivu Durmitora ispod koga se nalaze naši ranjenici. Tu treba da ostanemo u zaštitnici bolnice.

Glas da je Peta ofanziva počela, odnosili su kuriri od bataljona do bataljona kroz noć.

U praskozorje idućeg dana pristizale su kolone naših bataljona i upućivale se prema određenim sektorima. Štab brigade bio je na okupu i sa njim komandanti bataljona. Pored slabe svetlosti lojanice, koja je dogorevala, komandant Sava objašnjavao je komandantima situaciju u kojoj se nalazimo i određivao zadatke: »Znači, drugovi, tako kako smo se dogovorili, ovoga puta primenićemo taktiku — stovari, natovari«, rekao je Sava komandantima bataljona, završavajući savetovanje.

Sa ukazivanjem vedrog majskog dana do sinoć zeleno Nikšićko Polje crnelo se pritisnuto nemačkom motorizacijom.

ISPOD DURMITORA... NA MARŠU KA TARI

Otstupamo korak po korak s jedne i druge strane puta preko krnovskog stenja i opustelih pašnjaka prema Šavniku. Već nekoliko dana prisiljavamo Nemce da se dva-triput dnevno penju i skidaju sa vozila, da se uvek u tom penjanju i skidanju više njih skine nego popne, i da svakiput posle borbi zajedno sa nemačkim vojnicima ostane u crnogorskim škripama i po nekoliko tenkova, kamiona i topova. Skraćujemo motorizovanu kolonu svakiput za nekoliko desetina metara i nekoliko desetina Nemaca.

Osmog dana uveče, posle najžešćih borbi na prilazima Šavniku, otstupamo da bismo sutradan iznad Šavnika ponovo primenili na Nemce Savinu taktiku »Stovari, natovari, Švabo«.

Na ulazu u Šavnik komandantu Savi izlazi u susret komandant mesta. Po svim vojničkim propisima raportira borac Pete crnogorske Vojo Cerović,[4] koga je Savo posebno voleo zbog njegove vesele naravi. Zna komandant Šavnika, kao i svi borci Pete crnogorske, da Sava od svakog, ma kako teška situacija bila, zahteva strogo vojničko držanje.

»Druže komandante, stanje ratno. U Šavniku ništa novo«, zatim odmah tihim glasom tužno dodaje: »Šavnik jednom dušom diše, u Šavniku, sem jedne bake u onoj preostaloj kućici, nema više žive duše«.

---

[4] Poginuo na Sutjesci.

»Staricu sa intendanturom brigade evakuisati pod Durmitor« — rekao je Sava komandantu Šavnika i uputio se pognute glave prema zgarištu. Tako potištenog svog komandanta nikad ranije nismo videli.

U ranijim ofanzivama prelazilo je ovo mesto iz ruke u ruku nekoliko puta. Svaki put Italijani i četnici palili su ga i razarali. Njegovi su se stanovnici davno raselili po durmitorskim kolibama i pećinama, partizanskim brigadama ili su izginuli.

Nemački, italijanski i bugarski fašisti, četnici, ustaše i ko zna koja još »fela« raznih vojski bili se privukli oko nas i uvrteli sebi u glavu da nas konačno u ovoj ofanzivi, u ovom obruču, unište.

»Imaju veći broj motornih vozila nego mi boraca«, komentarisali su između sebe naši borci. »Eh, Švabo da nismo samo ovako ranjeni, pljunuo bih ja na tvoju mehanizaciju i tvoje obruče« — jada se drugu pored sebe mitraljezac dok ječi potmula grmljavina topova i eksplozija avionskih bombi oko nas i tamo prema Magliću oko glavnine naših snaga.

U ovoj ofanzivi je neprijatelj privukao dovoljno snaga da ih baci na nas, našu bolnicu i Vrhovni štab koji se nalazi sa glavninom naših snaga.

Nekoliko nemačkih baterija s one strane Komarnice i sa Krnova tuče već treći dan brzom paljbom položaje Treće divizije koja štiti Centralnu bolnicu, sada već naraslu za nekoliko desetina ranjenika više.

Odvajaju se od puta i motorizacije i već polaze peške za nama nemačke divizije prema durmitorskom masivu i našoj bolnici koja leži razmeštena između kanjona Pive i Tare. A mi još uvek i uprkos svega držimo položaje.

Za naše brigade koje se nalaze na desnoj obali Pive formira se štab grupe. Komandu nad Trećom divizijom preuzima Sava Kovačević. Za komandanta Pete brigade određen je Savo Burić iz Prve proleterske.

Da bi se izvršila koncentracija ranjeničkih ešelona, Treća divizija je još tri dana odolevala naletima neprijatelja i drži položaje oko bolnice, na Komarnici, tamo prema Žabljaku, Tari, ispod Čirove Pećine na Durmitoru, prema kojoj se već penju nemački alpinisti.

Obruč neprijatelja sve se više steže oko nas. Vatre ono malo preostalih koliba koje gore i one što su ih Nemci naložili da bi se ogrejali u studenoj noći pod Durmitorom ocrtavaju zažarenu liniju obruča. Starci i žene koji su čudnim slučajem

izbegli ispred nemačkog streljanja pričaju nam o pokoljima koje vrše hitlerovci.

U mrkloj noći ispod Durmitora, za prethodnicom Treće divizije neprestano prolaze dugi ešeloni ranjenika i tifusara prema obalama kanjona Tare. Osam stotina nosila, više od hiljadu i pet stotina ranjenika na konjima i preko dve hiljade ranjenika i bolesnih pešaka ide kroz noć krivudavim kamenitim stazama. Posebnu brigu činio nam je ešelon prebolelih tifusara. Pegavi tifus pretvorio je puškomitraljesce i bombaše u skelete koji nisu shvatili komandu da idu u kolonu niti su razumevali opasnost u kojoj se nalazimo.

Na nosila i konja imali su pravo samo najteži ranjenici. Svi drugi »lakši« morali su da idu peške. Nekoliko stotina nosila na ramenima staraca, žena i devojaka, na ramenima naših boraca i Italijana iscrpivalo je ljude i žene tako da su i oni počeli da padaju od umora. Još nekoliko hiljada rana otvorilo se na ramenima drugova pod nosilima u toj noći na maršu prema Tari. Predlog štaba bolničkih ešelona da deo nosila sa teškim ranjenicima sakrijemo u pećine sa odgovarajućim brojem lekara i bolničarki odlučno su odbili borci divizije. Jednoglasan zaključak je bio: nosićemo do kraja, zajedno ćemo se sa njima probijati ili izginuti.

Kreće u proboj kolona boraca i ranjenika, da tamo preko Tare opet razmahne na sve strane.

»Kolona, stoj« — prenosi se od borca do borca nazad, prema začelju. Na pitanje zašto — odgovor stiže sa čela kolone: prelazak preko Tare nije uspeo. Neprijatelj čvrsto drži drugu obalu kanjona, talasi reke odneli su komandira i polovinu čete koja je pokušala da se prebaci preko da bi vezala splavove na drugoj strani za prelazak naših ranjenika. Izgubili smo još jednu dragocenu noć i dan da pođemo u proboj za glavninom naših snaga kako je Sava predlagao.

U štabu divizije hitno je doneta odluka: što pre izbiti na obalu druge reke — na Pivu, obezbediti prelazak neposredno iznad sastavka sa Tarom i probijati se preko Vučeva i Sutjeske za glavninom naših snaga.

»Bolnica stoj! ... Boračke jedinice na čelo kolone« — prenosilo se od borca do borca kroz kolonu divizije.

Kiša lije kao iz kabla, a na vrhovima Durmitora sneg. Na nosilima spuštenim pored staze, pokisli do kože, ležali su bez jauka, bez ijedne reči protesta, gladni i neprevijeni naši ranjenici. Poslednja košulja u diviziji bila je već isečena za zavoje.

Dok prethodnica žurno prelazi pored kolone ranjenika, jedna jedina misao bila je kod svih nas što pre, još u toku ove noći, dok neprijatelj ne posedne obale Pive, obezbediti prelazak preko reke.

Grupa ranjenih Dalmatinaca naslonjenih na stenje, pored staze i zgrčenih jedan uz drugog, iznemoglim glasom pevuši. Nedaleko od njih, na zaravni, pase bosanski konjić. Preko samara, povijen po vratu konja sa opuštenim rukama, leži mitraljezac Milan Raketić iz mog bataljona Prve proleterske. Pozivam ga i opominjem da mu je tako nezgodno, da treba da se ispravi i da na vreme uđe u kolonu... Nema odgovora. Samo je konjić za časak podigao glavu, pa opet nastavio da pase. Pipnem za ruku druga. Hladna, ukočena. Nije mrtav, ubeđujem sebe...« Razuverava me, zgrčena pored stene, bolničarka i odgovara mesto mrtvog mitraljesca: »Njegova ruka, druže, neće više držati mitraljez i pušku. Čekam bolničko odeljenje da ga skinemo i sahranimo«. Još i sada, posle toliko godina, glas te drugarice, čini mi se, prepoznao bih u hiljadu po tuzi koja se u njega slila za poginulim drugom.

Kolona se neprekidno odvija i kreće kroz noć, a pored nje još uvek oni koji čekaju. Hiljade naših ranjenika na čelu, sa Trećom divizijom — Trećom proleterskom (sandžačkom), Desetom hercegovačkom i Petom crnogorskom brigadom na začelju, koji nisu, i neće dozvoliti da se neprijatelj dotakne naših ranjenika.

PREKO PIVE

Bez minuta odmora, držeći se jedan za drugog, kreću napred borci i ranjenici, čvrsto rešeni da žive, da pobede.

Sa danom koji se pomalja iznad Durmitora prispeli smo na obale Pive.

U ranim jutarnjim časovima, dok se podižu jutarnje magle, slušamo huk reke u dubini, koji nadmašuje tutnjavu bitke koja otpočinje. Gledamo reku u ponoru kao traku platna kako se preko kamenja survava prema Drini. Hiljadu i više metara treba silaziti do njenog korita, stazom usečenom u steni papcima divokoza, hiljadu i više metara treba se peti uz stene da bi se došlo na planinsku površ, čuvene pašnjake Vučeva. Kako ćemo sneti nosila, kako će naši konjići niz tu stazu sneti hiljadu osam stotina ranjenika? — pitaju se pogledima borci koji stoje na obali reke.

Bez obzira na avione koji tek što se nisu pojavili, moramo preći reku. Navikli smo na njihovo besno zavijanje u

vazduhu i na njihovu tačnost pojavljivanja u talasima nad nama u rasvitaj dana. Pa ipak prvi put u ovoj ofanzivi odustali su i Nemci od svoje tačnosti i počeli da se šunjaju i noću sa svojim avionima nad našim glavama. Na noćnim zastancima, da nas ne bi otkrili avioni, ne ložimo vatre (osim poneka tifusarska grupa). Jedinice Pete brigade ostaju i dalje u zaštitnici da štite nesmetan prelazak čitave kolone preko reke. Čuje se već štektanje mitraljeza kod zaštitnice, užurbano se spušta kolona ranjenika u rečni kanjon, užurbano savlađuje poslednje metre staze prethodnica divizije da bi izbila na Vučevo i obezbedila mostobran.

Sedimo sa Savom na kamenju pored same staze na mestu gde ona pada u kanjon. Pored nas prolazi kolona ranjenika i nestaje dole u ponoru prema mostu. U tim momentima bitke koja se počela rasplamsavati Sava mi je izgledao, dok je sedeo na tom kamenu, kao gorski orao, miran i staložen, svestan svoje snage. Kuriru, koji je krenuo da prenese naređenje zaštitnici da po svaku cenu drži položaje do sumraka, nije zaboravio da dobaci: »U sumrak pri prelazu zaštitnice preko mosta na Pivi mineri da dignu most u vazduh«. Granate nemačkih topova već počinju da šaraju preko nas, oko našeg jedinog izlaza i staze s one strane reke koja vodi na Vučevo.

Pored nas, nekoliko metara dalje, sedi drug bez desne noge (otsečena mu je ispod kolena). U borbama oko Vojnika neprijateljski mitraljez otkinuo mu je nogu, a konj koji ga je nosio, iznemogao od stalnih marševa ili ubijen pod njim, ostao je negde u durmitorskom stenju. Slušamo ga kako slabim glasom dovikuje drugovima koji prolaze sa nosilima ili vode konje sa drugim ranjenicima: »Drugovi, i ja ću s vama, čekajte, mogu i ja«. U prolazu su mu borci dovikivali da će, čim naiđe prvi konj sa mitraljezom, skinuti mitraljez i njega poneti, ali on je i dalje dovikivao: »Drugovi, mogu i ja s vama«. Težnja da ide napred slomila je kod njega strpljenje da čeka da naiđe konj sa mitraljezom. Uočivši prazno mesto u prekinutoj koloni, uzeo je granu i, pomažući se njome počeo se spuštati niz okomite pivske stene. Na opomenu druga koji ga je sustizao da ne može izdržati i da treba čekati konja, odlučno je odgovorio da neće ni po koju cenu da bude izbačen iz stroja.

Most... Dole na stazi u stenama prema reci zastoj, ne može se dalje: ubijen je na stazi konj koji nosi kazane. Iz dubine se čuje prodoran glas komandira ranjeničkog ešelona koji naređuje »konja s kazanima zbaciti sa staze«. Njegov glas prate tupi udarci o stenje konja i kazana koji lete dole prema reci. Za konjem i kazanom leti i jadikovanje druga, verovatno ku-

vara: »Šta ste uradili, odgovaraću intendantu zbog kazana, u čemu ću kuvati drugovima ručak« — iako i sam zna da nije imao niti će imati skoro prilike ništa da skuva u tim istim kazanima. Živimo već nekoliko dana, i mi i naši ranjenici, na parčetu polupečenog konjskog mesa i travi. Čuva i kuvar svaki delić opreme po svim nepisanim zakonima naše Armije.

»Mesta — prolaz za ranjenike!« — čuje se sa svih strana. »Pao je konj pod ranjenikom, mitraljez na ruke; konja ranjeniku!«

»Štuke« dolaze! jedna, dve, pet, deset, dvadeset, trideset osam, brojimo ih naglas. »Ala su se poređale Švabe« — mudruje neki šaljivčina. »Kolona, ne kreći se! Pokrite nosila zelenilom, drugovi, nosila pokrite!«, odjekuje eho glasova koji se odbijaju o stene druge obale Pive. Kruže nad nama i odvajaju se grupe od po tri čelične ptice, obrušavajući se dole ispod nas u kanjon, lete niz kanjon da bi iz njega izletele olakšane za bombu od 500 kg. Sve oči su uprte na most. Šta će biti ako nam ga sruše? Ceo tok Pive je takav da se ne može nigde pregaziti; to je jedini prelaz na brzu ruku sagrađen.

Prskaju stene u kanjonu, stubovi vode i dima od eksplozije bombi dižu se uvis i u svom tom košmaru od eksplozija ne vidimo više most. Ovoga puta on nam je važniji od samog života, od svega. Hiljade naših ranjenika treba tuda da prođu.

Odjedanput kad se dole malo razbistrilo, ugledali smo kako se kolona i dalje kreće preko mosta. »Eno ga, stoji, izdržao je bombardovanje bolje nego mi« — vičemo iz sveg glasa i pokazujemo rukom prema mostu, ne toliko da pokažemo drugome, već da sebe ubedimo da on još stoji. »E vala, drugovi, neće mi niko verovati kada budem pričao da su avioni leteli ispod nas. Dosta su nam leteli iznad glava, pravo je da nam malo lete ispod nogu« — preti pesnicom avionima koji se udaljuju i komentariše neko od boraca pored nas.

Kolona i dalje kreće, bez obzira na mitraljiranje »Roda«. »Brže« — čuje se sa svih strana. Kuriri svakičas donose izveštaj da Nemci navaljuju sve besomučnije na našu zaštitnicu. Gledamo dogledima, naša prethodnica je već izbila na Vučevo. Mostobran na Pivi je obezbeđen.

Sa zaštitnicom spuštamo se i mi niz litice. Staza je obeležena krvlju i poginulim drugovima. Za bolnicom, posle čitavog dana borbe, u sumrak dolazimo na most. Gledamo ga prelazeći preko njega tako krhkog, povezanog s čeličnim užetima za stene i čudimo se kako je izdržao napade desetina nemačkih bombi. Čini nam se, iako se pod našim nogama klati da ga niko

neće moći razrušiti. Iza naših leđa miner stavlja između balvana pored čeličnih užadi, kojima je most vezan za stenje i drveće na obali, nekoliko patrona dinamita.

Eksplozija iza naših leđa i — dok smo se za momenat okrenuli — mosta više nije bilo. Razdvojio je miner obale reke i nas od Nemaca koji su nadirali za nama, za jednu noć i bar pola dana.

NA SUTJESCI

Spušta se još jedna noć nad Pivom i Vučevom, kao munje u oblacima sevaju neprijateljske granate po pivskim stenama. Približavamo se Magliću, Dragoš-Sedlu i Sutjesci i neprijateljskom obruču sa kojim se obračunava glavnina naših snaga. Izbili smo na vučevske pašnjake, a bitka u noći još ne jenjava. Slobodna teritorija svela se našoj diviziji na prostor od čela do začelja. Ispod rafala neprijateljskih mitraljeza kroz šume na Vučevu i ispod Maglića prenosimo ranjenike. Znamo da nas čeka nov obruč na Sutjesci. Znamo da nas odmah idućeg dana i noći čeka nov obruč na Zelengori.

U neprozirnoj noći, tamo prema Zelengori i Miljevini čuje se isto tako neprestana potmula tutnjava topova. Po njoj ocenjujemo da je glavnina naših snaga, na čelu sa Vrhovnim štabom i drugom Titom, probijajući obruč, izišla na širinu tamo prema Jahorini i Romaniji. Po borbi koju vodi naša prethodnica na prilazima Magliću i Dragoš-Sedlu, prema Sutjesci, ocenjujemo da je neprijatelj brzim dovlačenjem novih snaga zatvorio ponovo ranjeno mesto na obruču.

Stižu kuriri u toku noći iz Vrhovnog štaba i Prve dalmatinske brigade. Sa njima stiže i Moma Stanojlović iz 3 bataljona Prve proleterske, koji je određen za zamenika komandanta Treće sandžačke brigade. Pre nekoliko dana, kada je Sava Kovačević preuzeo komandu divizije, isto tako se probio sa kuririma i Savo Burić da preuzme komandu nad Petom crnogorskom. Pored ranjenika iz Prve proleterske, u Centralnoj bolnici se sa njima povećao broj meni posebno dragih drugova iz Prve brigade.

U toku te iste noći vraćaju nam se poslednji kuriri koje smo poslali prema Prvoj dalmatinskoj sa vešću da nisu mogli da se probiju do brigade. Prviput u toku rata staju pred Savu njegovi kuriri Kadović i mali Dragan i raportiraju da nisu mogli preći. Nikada oni nisu dotada dolazili pred svog komandanta sa takvom vešću, a sada izveštavaju: »Nemci su od nas i naše divizije na Sutjesci otsekli Prvu dalmatinsku brigadu«. Probijajući se dalje preko Ozrena i Hrčavke, naišli su Dalma-

tinci na padinama Zelengore na drugu liniju neprijatelja. Oslabljeni smo za jednu brigadu koja mora sada i sama da se obračunava sa drugim obručem. Sve naše snage napadaju Nemci; moramo sami, ovom snagom kojom raspolažemo, izvršiti proboj.

Pored preko 4.000 ranjenika razmeštenih u šumi na ivici vučevskih pašnjaka, prolazi Peta crnogorska iz zaštitnice divizije sa Savom Burićem u prethodnicu prema Sutjesci da popuni upražnjeno mesto Prve dalmatinske brigade otsečene od nas.

Ne razlikuju se po borbi i naporima dani i noći pred Sutjeskom. Danju Nemci i ostali napadaju i sprovode svoju zamišljenu operaciju »Švarc«, a noć, naša partizanska noć, ostaje nama za ofanzivu protiv njih.

Čitav dan provodimo i u borbi pod naletima aviona. U noći na Vučevu, u prolazu, borci gase »tifusarske« vatre koje oni, i pored stroge zabrane, da nas ne bi u noći otkrili avioni, i dalje lože. Ugašene vatre izgledaju nam kao rane na davno već nekošenim pašnjacima.

Najtežu vest te noći pred Sutjeskom dobili smo iz Centralne bolnice: »Nekoliko drugova koji nose nosila umrli su od premorenosti i napora pored ranjenih drugova«. Isto nam se to desilo na Prenju, u toku Četvrte neprijateljske ofanzive. Odvajamo nekolicinu iz sastava kurira i pratećeg voda divizije za smenu umrlih drugova pod nosilima. Preko radiostanice, koju će talasi Sutjeske iduće noći odneti zajedno sa radiotelegrafistom, šaljemo poslednju depešu VŠ: »Ostajemo uprkos svemu sa ranjenicima. Polazimo u proboj! Teško kretanje naše bolnice još više otežavaju preboleli tifusari Sedme banijske. Sutrašnji dan koristićemo da se probijemo preko Dragoš-Sedla do obale Sutjeske da sutra u noć slomijemo otpor neprijatelja«.

Pred nama je dan i Sutjeska, između nas preko 4.000 ranjenika, za nama dani gladovanja, grobovi dragih drugova, nad nama avioni koji stalno bacaju bombe i mitraljiraju. Jednu grupu aviona smenjuje druga.

Ceo dan maršujemo. »Začelje još stoji na mestu« — javljaju nam kuriri. Prešli smo tog dana jedva tri kilometra.

Na ramenima krvare rane naših drugova koji nose ranjenike. Rane drugova na nosilima takođe krvare. Pored nosila bolničarke teše ranjene drugove i govore im da ćemo u iduću zoru stići u selo preko Sutjeske i da će oni dobiti mleka. Kako se samo smeše naši ranjenici, dočaravajući belo mleko koje već danima nisu videli. I oni i mi privikli smo se već da živimo na parčetu konjskog mesa i travi.

Dok se u jutarnjim časovima, pod bombardovanjem vučevskih pašnjaka pored šume, strahovito sporo odvija kolona nosila prema Sutjesci, dobijamo još jednog ranjenika, još jedna nosila više. Sedeli smo naslonjeni na jeliku jedan pored drugog kad je na 20 metara od nas eksplodirala avionska bomba i smrtno ranila Nuriju Pozderca, člana AVNOJ-a, koji mi je baš toga momenta pričao o Savinoj plemenitosti prema ljudima. Pričao je kako je Sava naredio da se jedan jedini kilogram ječmenog brašna, koji je intendant čuvao kao neprikosnovenu rezervu, dâ glumcima Pozorišta narodnog oslobođenja da skuvaju kašu za malu devojčicu Ivke Rutić. Izvlačeći se ispod zemlje i kamenja od eksplozije bombe, dok sam mu previjao rane i zaustavljao krv na raznetim venama stopala, Pozderac je nastavio da priča o velikoj partizanskoj plemenitosti, mirno gledajući kako mu iz sopstvenog raznetog stopala lipti krv.

Na maršu prema Sutjesci umro je plemenitom smrću za veliku stvar naše borbe. Svi napori lekara da zaustave izliv krvi na njegovoj rani ostali su bezuspešni.

Posle čitavog dana borbe i pokreta ispod nemačkih bombi koje su sipale i po nama i po našoj bolnici, ponovo pada noć. Niz strme litice Sutjeske, kao ljuta bujica, padamo i mi na obalu reke, rešeni da se probijemo i živimo. Škripe izlomljene kosti naših drugova na nosilima i konjskim samarima. Čuje se škrgut zuba, ali se nigde u čitavoj koloni ne čuje jauk. U proboj se ide i Savino naređenje se poštuje. Od druga do druga, od ranjenika do ranjenika u koloni se prenosi: »Sava je naredio da se ne jadikuje. Malodušnost je sramota za svakog od nas, pa i za one koji umiru na nosilima«. Kako samo strašno sporo kreće naša ranjenička kolona! Ne odmičemo ni kilometar na sat. Približava se ponoć, a još nismo na obali reke.

Konačno, oko 3 sata posle ponoći stižemo na obalu reke. Crna u noći Sutjeska nabujala od kiša lomi se o stene i hita, i ona, napred u proboj. U mrkloj, kišnoj, sudbonosnoj noći na Sutjesci čini nam se da je svaki živi, ugnjeteni stvor pošao u proboj. Na svaki šušanj stežemo jače puške. Tišina, ne čuje se ni pucanj na Sutjesci. Naše izvidnice i bombaška odeljenja, koja su pregazila reku, ispituju gde je i zašto se neprijatelj tako umirio. Poznajemo ceo tok Sutjeske od ranije. Ovde na Tjentištu, gde Sutjeska nešto utišanija izlazi iz kanjona, njene obale su šire i pitomije. Na drugoj obali nema nikog — javljaju nam kuriri koji su se vratili od naših izvidnica preko reke. Da li je to moguće?! Još su u prvi sumrak, pre nekoliko sati bili, tu, na istom mestu čarkale su se naše izvidnice sa neprijateljskim. Krećemo dalje spremni svakog časa da zapra-

šti. Gazimo Sutjesku. Prvi ranjenici već zakoračuju u hladne talase brze planinske reke, a još uvek su začelje bolnice i naša zaštinica na Vučevu, sve tamo do Pive, ostavljeni da obezbede bolnicu od Nemaca sa Maglića i onih koje smo ostavili sa one strane Pive prema Durmitoru. Kroz kolonu, preko reke, prenosi se naređenje baterije brdskih topova, koja se tek spušta negde sa vučevskih pašnjaka prema reci: »Bateriju brdskih topova spremiti za dejstvo. Ispucati svu municiju, topove uništiti«. U rasvitak zore su preneta i prva nosila preko reke. Neprijatelja još nema. Kreću dalje napred prema obroncima Zelengore Peta crnogorska i Treća sandžačka. Gaze i dalje neprekidno reku ešeloni naše bolnice. Odjedanput, sa prvih obronaka (Košura) iznad Tjentišta, kao grom zagrmeše bombe, stotine »šaraca zaštektaše sa jedne i druge strane. Licem u lice našli smo se, konačno, sa nemačkim obručem na Sutjesci.

Eho glasa komandanta Treće divizije odbijao se toga momenta od litica kanjona Sutjeske, čuli su ga svi borci i svi ranjenici: »Drugovi, za druga Tita, za slobodu! Juriš! Ura!« Glas Savin leteo je zajedno sa njim uz padine Zelengore. Njegov je glas ne samo pokretao borce nego i ranjenike sa nosila. Sve što je moglo da se kreće toga jutra na Sutjesci pošlo je za Savinim glasom na nemačke rovove.

Na samom rovu, za momenat, zaklanjajući svojim grudima borce i ranjenike od rafala, zaćutao je, zanjihao se i pao slavni komandant, ali istog momenta zaćutao je i nemački mitraljez koji je smrtonosnom vatrom kosio naše drugove na jurišu.

Zaustavljamo se na momenat nas nekoliko živih pored mrtvog komandanta, koji iako mrtav pavši preko grudobrana na rovu sa ispruženom rukom kao da je pokazivao »Napred i dalje komandovao nama, svojim drugovima«.

Umor, glad, žeđ, ništa više nije postojalo. Probiti se, zgaziti Nemce u rovovima na obroncima Zelengore, osvetiti poginulog komandanta. Bez obzira na gubitke, na sve, išli smo dalje, prema drugoj liniji rovova. Drugi juriš i druga odbranbena linija je probijena. U mladoj bukovoj šumi koja je tek nedavno ozelenela hvatamo se za gušu sa Nemcima. Svetimo slavnog komandanta, svetimo drugove koji dole na obali Sutjeske, iza nas, ginu na nosilima od nemačke artiljerije i bacača kao i one koji nisu mogli zbog teških rana da pođu sa nama na juriš.

Slivaju se sa nama u jurišu i drugovi koje smo ostavili da rukama iskopavaju grob svome komandantu i sahrane ga.

Još jedan napor, jedan zamah pa da se konačno obračunamo sa trećom neprijateljskom linijom postavljenom na sa-

moj ivici i izlazu na zelengorske površi. Pucaju kosti od umora. Nekoliko puta ponovljeni treći nalet ne uspeva. Neprijatelj je već skoncentrisao svu vatru iz pušaka, mitraljeza, topova i aviona na nas i bolnicu.

U predahu, pripremajući se za nov juriš, po borcima koji leže priljubljeni uz zemlju stvara se pokrivač od grančica i lišća mlade bukove šume, posečenih mitraljeskim rafalima. Preko celog dana bitke na Sutjesci, a sada sve češće u kasno popodne, puze do nas s jedne i druge strane borbenog stroja kuriri iz bataljona i javljaju: »Poginuo komandant bataljona, poginuo komesar bataljona«. Iz Treće sandžačke javljaju da je ceo štab brigade izginuo. Javljaju mi da je i Moma Stanojlović poginuo. Komandu nad bataljonom preuzimaju preživeli komandiri i komesari četa. U toku celog dana slušamo bitku tamo preko Govze oko Miljevine, koju vode naše divizije.

Nemci se probijaju od Foče, uz samu Sutjesku, pozadi nas na Tjentište. Stiže i strašna vest — Nemci ubijaju naše ranjenike na Tjentištu. Vraćamo borce sa juriša na Košur i Krekove dole da spasavaju nosila sa teškim ranjenicima.

U sumrak 13 juna na Sutjesci donosimo konačnu odluku. Kao celina ne možemo da se probijemo. Moramo se po bataljonima i grupama u toku noći probijati. Svaki bataljon i svaka grupa da ponese i povede sobom deo ranjenika. Zborno mesto preko Zelengore, Borač, Izgori.

Naša grupa ne uspeva da se probije te noći. Oko 150 boraca i 100 ranjenika sa Milutinom (Ivan Milutinović) probija se prema Suhoj kroz noć i hiljadugodišnju jelovu šumu uz korito divlje Sutjeske.

Probijamo se kroz šumu u kojoj nikad ljudska ruka nije otsekla nijednu grančicu. Stotinama godina šuma je rasla i pod udarcima vremena i oluja padala i opet rasla. U sumrak tog dana probila se nova nemačka divizija obalom Drine i Sutjeske od Foče i opet zatvorila razbijeni obruč na reci, na obroncima više nas, bliže Zelengori. Nemci su na brzu ruku raspodeljivali grupe u šahovskom poretku koje su nas čekale u zasedi.

Krčimo sebi put preko stotine trulih stabala, pored hiljada živih stabala borova i jela, koje čini nam se u noći, svojim vrhovima dodiruju nebo. U koloni boraca i ranjenika iznemoglih od stalnih bojeva koji već danima i noćima traju, i iznurenih od gladi i žeđi, dešava se neobična pojava. Kroz kolonu je počelo da se pronosi tihim šapatom: »Nemci su svuda, nema izlaza«. Primećujemo znake uznemirenja. Prvi put u toku rata osetili smo kod pojedinih boraca da ih zaokuplja misao

o bezizlaznoj situaciji. Iz te tako zlokobne misli, kolonu u pokretu prenuo je Ivanov glas: »Kolona, stoj! Komunisti, članovi Partije, napred!« Ispred kolone stupilo je nas 55 komunista koje je odgajala i vaspitala naša Partija i učila da nema beziz-lazne situacije. »Ovo je četa partijaca« — produžavao je mirnim glasom Ivan Milutinović. Zatim je podelio četu, prolazeći pored nas u noći i dodirujući svakog rukom po ramenu, na vodove. »Prvi i drugi vod, na čelo kolone. Treći u zaštitnicu. Četa komunista ima za zadatak da izvrši proboj i obezbedi izvlačenje iz obruča čitave kolone!« Slušali smo to naređenje i mi i drugovi pozadi nas u koloni. Odjedanput nastalo je komešanje iza naših leđa i jedan za drugim počeli su da istupaju partizani-vanpartijci ispred nas, pred Ivana, i da traže da i njih uvrsti u četu na čelu kolone. Četa komunista i kolona opet je postala jedno.

U noći, iznad Sutjeske, krećući se kroz šumu, nailazimo na nekoliko tifusara koji su izostali iza kolona koje su tuda pre neki dan prošle. Oni su ostali tako u šumi, hraneći se travom i korenjem, izmučeni od tifusa i gladi. Bili su izgubili svaku moć rasuđivanja, čak više nisu ni raspoznavali da li smo partizani ili neprijatelji. Ne razumevajući ništa, grčevito su se držali za stabla drveta pored kojih smo ih nalazili. S mukom ih uvlačimo u kolonu. Idemo dalje, oprezno, korak po korak, otprilike sredinom okomite obale Sutjeske, između reke i vrhova tamo prema Zelengori.

Što više jutro osvaja, sve više počinje da trešte nemački mitraljezi. Nemci, dole pored reke, već počinju da organizuju logore na pogodnim mestima. Verovatno to čine i gore, na planinskim vrhovima Zelengore. Smeštaju se tamo kao da su odlučili da ne idu za nama i ne pretražuju šumu, nego da nas tako blokiraju, dokusure i umore glađu na tom prostoru.

Na dvadesetak metara pred nama, izvidnica moga, Prvog voda neprimetno daje znak da se stane. Kada smo bolje pogledali, videli smo kako se cev nemačkog šmajsera priljubljenog uz drvo polako kreće i namešta da nas bolje poduhvati. Za tren oka našli smo se pored nemačkog šatora. Rezultat kratkog okršaja: šestorica ubijenih i dvojica zarobljenih Nemaca. Broj partijaca u našoj koloni smanjio se za dva druga koji su ležali tu, pored nas, pokošeni nemačkim kuršumima. To je bila jedna od grupa koje su Nemci postavili u šahovskom poretku na našem putu. Još jedan crni pion na šahovskoj tabli u Sutjesci bio je zbrisan. Svuda oko šatora bile su razbacane prazne kutije od konzervi i hartije u koju su bile uvijene čokolade. Gledaju nas tupim, bezizraznim pogledima dva zaro-

bljena Nemca. Oholo nam odgovaraju i pokazuju rukom da su Nemci svuda i da ne možemo nikud proći. Iako znaju dobro iz ranijih bojeva, a i iz ovog će znati, da smo ipak prošli svuda gde smo hteli.

Odatle, gde iz korita reke prolazi staza, usečena u steni na 1.600 metara visine, prema Donjim Barama na Zelengori (tom stazom prošao sam u Trećoj ofanzivi sa Prvom proleterskom), pa dalje u kanjonu Sutjeske nema puta. Napred stene vertikalno padaju u reku sve gore do Vrata Sutjeske. Čelo kolone stoji. Zadnji redovi sve više se zbijaju na malom prostoru ispod stena koje stoje nad nama oko 200 metara visoko. Sedamo, ćutimo i nemo gledamo dole na Sutjesku kroz proređene borove kako se belasa na suncu. Ovde-onde dogorevaju vatre koje su Nemci noćas ložili oko zidina stare austriske kasarne, podignute još u vreme ranijih okupacija naše zemlje. Kroz huk reke čujemo kako se Nemci dozivaju dole u logoru oko Suhe. Sedamo oprezno na taj prostor, pod stenama, gde se ko našao pod gustim krošnjama jela i borova, zbijeni jedan do drugoga, sa čvrstom odlukom i namerom da tu provedemo dan. Nemci odozgo ne mogu da nas vide zbog guste šume. Podižem pogled uz strme stene i odjednom vidim đonove na nemačkim cokulama i noge Nemca obešene niza stenu nad našim glavama. Slušamo ga kako zviždi neki šlager. Što više dan osvaja, to sve jasnije vidimo Nemce dole pored Sutjeske kako dovode ponekog našeg ranjenika ili tifusara, ubijaju ga i bacaju u Sutjesku. Gore, iznad naših glava, čujemo »Halt«, a zatim odmah rafal iz mašinke, krik i kratko i tupo udaranje tela o stene. To je krik nekog od naših tifusara koji je sam na svoju ruku, lutajući kroz šumu, pokušao da se izvuče iz obruča. Saginjemo glave da ne bismo to gledali. Škrgućemo zubima, dok telo ubijenog druga tupo udara o kamenje i pada dole u ponor.

U toku celog rata nismo imali dan koji je sporije odmicao. Presedeli smo ga na jednom mestu, tu pod stenama, i jedini pokret koji smo učinili bio je kad smo rukom dohvatali travu što se probijala između kamenja. To je bilo sve što smo jeli toga dana. Pored nekih nije bilo dovoljno trave, a nije se smeo odroniti nijedan kamičak u neopreznom pokretu, jer bi i najmanji kamen, kotrljajući se niz litice, povukao za sobom bar nekoliko kola kamenja dole u Sutjesku i otkrio nas. Zato su drugovi pored kojih je bilo trave dodavali onima koji je nisu mogli ubrati na svom »sektoru«. Gledajući reku kako teče, nekoliko stotina metara ispod nas, postajali smo još žedniji. Svaki od nas dao bi toga dana sto života za kap vode, ali vode nije bilo.

Predveče tog dana pravimo plan kuda da se probijamo iz obruča i kako da izbegnemo umiranje od gladi. Odlučujemo da se neprimetno, još u prvi sumrak, ali dok se vidi, spustimo prema Nemcima i obali reke i grunemo ponovo preko Sutjeske i Nemaca. Druge odluke i izlaza nije bilo, ukoliko se toga dana išta moglo nazvati izlazom.

Spustili smo se oprezno niz liticu na stotinu metara iznad Nemaca, na stotinu metara iznad reke. Svih dvesta pedeset boraca i ranjenika naše grupe zbilo se jedan uz drugog, spremno da se baci preko Nemaca na obali u talase Sutjeske i pređe na drugu stranu. Komanda nije bila potrebna. Na prvi pokret sa čela sručili smo se u dolinu. Nemci su bili na obali s naše strane. Obračunavamo se munjevitom brzinom sa njima. Za trenutak našli smo se u talasima besne Sutjeske. Sa druge strane Nemci su se snašli i počeli da tuku u noći po talasima Sutjeske mitraljeskom vatrom. Niko od nas nije obraćao pažnju na to šljapkanje zrna po vodi. Svaki je mislio kako da se što više napije vode u Sutjesci. Uprkos toga što se držimo za ruke, svaki neoprezan pokret nogu u vodi po izglačanom kamenu značio je — jedan borac manje (hladni talasi bi ga zaneli i progutali). Na drugoj obali, naišli smo u zaklonima na brzu ruku napravljenim, na nemačku isturenu stražu sa kojom smo se takođe brzo obračunali.

U toj noći odneli su nam talasi Sutjeske i pokosili nemački mitraljezi preko 50 drugova. Među njima je bio i Vesa Masleša, koji nije dočekao da još jednom sa nama zajedno vidi »majku Srbiju«, kako je često u šali govorio nama koji smo »bolovali« za njom. Padine Volujaka i Perućice spuštale su se s druge strane u Sutjesku. U proboju natrag preko Sutjeske penjemo se uz litice hvatajući se za ivice stena i žile drveća. Tražeći vezu sa ostalim, jer smo se u noći razdvojili, izbili smo uzoru na vrhove iznad druge obale Sutjeske. Na samom vrhu skuplja se grupa od nas 70. Među nama i Mugoša,[5] koji je izgubio jednu ruku u početku ustanka, a na drugoj mu u borbi nad Krekovima iznad Tjentišta raznelo zrno celu nadlanicu, kako je izišao te noći uz litice Perućice ni mi ni on nismo shvatili. Ništa ne znamo za ostale iz naše grupe, ni šta je bilo te noći sa njima posle prelaska Sutjeske. Nas 70 došli smo pred sam izvor Perućičkog Potoka, gde voda sa više od 150 metara pada niz strmu stenu. Gore na Volujaku i padinama prema Trnovskom Jezeru i dalje su šetali Nemci. Ovde-onde čula se kratka borba.

[5] Poginuo 1944 u Crnoj Gori.

To su drugovi iz drugih grupa krčili put prema Crnoj Gori. Pod vodopadom smo ostali dva dana hraneći se srijemušom, ali smo sada vode imali na pretek. Dogovaramo se kuda i kako da se probijemo kroz obruč. Izviđajući neprijatelja, naišli smo na konja koji je pasao na proplanku. On nam je spasao život — ništa slađe u životu od njegove džigerice nismo okusili. Ujutro je patrola koja je otišla u izviđanje daleko u šumi dozivala da se orilo: »Otišli su«. To je značilo da nema više obruča, da je opet sloboda.

Pošli smo okrepljeni konjetinom na vrhove Volujaka i istog dana izbili na planinsko jezero ispod Lebršnika. U polusrušenim kolibama, napravljenim ko zna kada oko planinskog jezera, nije bilo žive duše. Seli smo, naložili vatru i skuvali zelje i koprive u nekoj staroj kanti koju smo našli pored kolibe. Gledajući dogledom, primetili smo da nam se na stazama sa planine Lebršnika približavaju tri seljaka. Kad su došli blizu, zaradovali smo se kao deca. Posle 20 i više dana, od Durmitora i Sutjeske, nismo videli čoveka, sem naših boraca (nosioce ranjenika računali smo u borce). Strašno je osećanje bilo tih dana kod svih nas kada danima nemaš kontakta sa narodom za koga se boriš. Sedajući među nas, rekli su da idu na Sutjesku da traže preživele ranjenike. Nose im nešto ječmenog hleba. Kad su pomenuli reč »hleb« još čudnije smo ih gledali. To je bio trideset treći dan kako nismo videli hleba, trideset tri dana života na travi, mesu i čorbi bez soli. Dali su nam svoj hleb, a dva su poneli ranjenicima. Kad smo podelili, pripalo je svakom po zalogaj. Nekoliko nas je držalo čitavi četvrt sata zalogaj hleba u ustima, bili smo rešili da dobro osetimo i zapamtimo ukus hleba. Uzgred ih pitamo da li su negde videli partizane, mada smo ubeđeni da ne znaju. Jedan od njih odgovorio je za sve: »Kako da ne, eno u našem selu, jutros smo ostavili čitavu diviziju. Ima preko 5.000 partizana, i štab divizije je tamo. Ivan je u mojoj kolibi iznad popaljene kuće. U priču ovog seljaka nismo mnogo verovali, ali pošto je zborno mesto po dogovoru na Sutjesci bilo Izgori ipak smo pošli tamo. U noći, šestog dana posle borbe na Sutjesci, spuštali smo se niz padine Lebršnika i po lavežu pasa orijentisali se prema selu. Stražar postavljen iznad sela radi obezbeđenja, osetivši približavanje kolone, viknuo je kroz noć: »Stoj! Ko ide?« Kad smo mu odgovorili da smo partizani, pustio nas je blizu, a zatim, uverivši se, pokazao putanju prema kući u kojoj se bio smestio štab divizije. Ulazeći u kolibu, videli smo pored vatre poznata lica drugova sa Sutjeske. Pored vatre u kolibi sedeli su Ivan Milutinović, Savo Burić i ostali drugovi.

U kratkom razgovoru objasnili su nam da je tu u selu Izgorima skupljeno preko 800 boraca i ranjenika, da su organizovali diviziju, istina, mnogo smanjenu, brigade i bataljone, da su namesto poginulih drugova, komandanata i komesara bataljona i brigada, postavljeni novi drugovi, da su bolnicu takođe organizovali. Sutradan, obilazeći pojedine grupe partizana, razmeštene u logoru u selu Izgorima, nismo mogli da prepoznamo nasmejana lica izmučena borbama na Sutjesci.

Na savetovanju sutradan po našem dolasku, odlučeno je da nas 35 drugova pođemo negde tamo prema istočnoj i centralnoj Bosni ili prema Krajini i uhvatimo vezu sa Vrhovnim štabom i da ih obavestimo o situaciji kod nas. Spremamo se na daleki put u neizvesnost. Opraštamo se sa drugovima koji ostaju, ali su i oni istog jutra pošli ponovo preko Lebršnika i Golije prema Crnoj Gori da prikupe ostale naše snage i nastave borbu.

KROZ SUTJESKU, PREKO BOJIŠTA — DO VLASENICE

Nas 35-torica ponovo krećemo iz Izgora kroz Sutjesku preko razbojišta, gde smo bili pre šest dana. Ulazeći na Vrata Sutjeske, idemo putem širokim jedan metar, pored same obale, prokopanim u steni. Kopala ga je austrougarska carevina još pre Prvog svetskog rata. Dolazimo do mesta na kome smo vršili proboj natrag preko reke, prema Crnoj Gori. Tražimo Vesu Maslešu svuda okolo. Uzalud tragamo za dragim drugom. Talasi nabujale reke odneli su ga prema Drini. Odatle, od Suhe, pa dalje, čitavim kanjonom reke ne čuje se ništa sem šuma vode. Neobična nam je ta tišina posle bitke koju smo preživeli pre nekoliko dana. Na zaravni Nemci su sahranili svoje mrtve koje nisu mogli da odnesu. Na krstovima šlemovi probijeni našim kuršumima. Tražiće Nemci na karti reku Sutjesku i na njoj obeležavati grobove svojih sinova koje su poslali u tuđu zemlju da pljačkaju. A dole, niz Sutjesku, na obalama s jedne i druge strane reke, na stenama i šumarcima, i još dalje tamo gde se Sutjeska širi ka Ćurevu, na proplancima, pored vode, na pesku leže nepokopana tela naših drugova. Prolazeći, pozdravljamo pale drugove stisnutom pesnicom. Ponekog prepoznajemo po odelu. Idući stazom nailazimo na druga koji sedi naslonjen uz kamen. Prilazimo bliže i mislimo da je u tom položaju umro od rana, gladi i tifusa. I kad smo prišli sasvim blizu, trebalo je dobro zagledati i videti da »leš« odaje znake života. Na njemu su samo oči bile žive. Prišli smo mu, okupili se oko njega. Neprimetno je pokrenuo usne verovatno da nam nešto kaže. Glasa nije bilo. Praznim pogledom je gledao negde u

daljinu. Na naše vikanje »hoćeš hleba druže«, u potsvesti valjda sinula mu je reč »hleb«, pokrenuo je teškom mukom oči prema nama, a zatim ih odmah okrenuo, gledajući i dalje u prazninu. Zgledamo se. Činilo nam se da nikada nije toliko mržnje prema fašistima bilo nagomilano u nama kao tada. Ne možemo da ga nosimo sobom na ovako dalek put na koji smo se uputili. Ostavljamo ga dvojici seljaka, koje smo našli u Sutjesci, da se brinu o njemu.

Gazimo preko stotine nemačkih letaka bačenih iz aviona, na kojima krupnim slovima piše da smo do poslednjeg »uništeni« i »umoreni glađu«. Sa posebnim zadovoljstvom i jarošću nogom cepamo letak, mi »uništeni« na Sutjesci, i maršujemo dalje svome cilju preko obronaka Košura i Ozrena.

Približavamo se mestu gde je poginuo Sava. Spuštamo buket ubranog livadskog cveća pored humke. Ostavljamo svoga komandanta, sa svim poginulim drugovima, da večno stoji i čuva stražu nad Sutjeskom i slobodom.

Prilazimo Vrbnici, selu partizanskom — tamo imamo narodni odbor i odbornike. Znamo ih iz ranijih bavljenja kod njih u selu, skoro svakog poimenično. Sa stena iznad sela dovikivali su nam i pitali »ko smo«. Odgovaramo im »partizani«. Kad smo prišli blizu i kada su videli petokrake na našim kapama, trčali su i zagledali nas, nisu verovali da posle Sutjeske još ima partizana sa puškama. Dok smo razgovarali, žene su, čuvši da su partizani ušli u selo, vraćale iz šume naše ranjenike, koji su nekako došli do sela iz Sutjeske i koje su tu iznad sela u bajtama one lečile. Kad smo se približavali selu, one su ih već bile iznele u šumu i sakrile ih, misleći da smo četnici ili Nemci. Među ranjenicima nalazimo Simu Miloševića, Gorana Kovačića i malu bolničarku Oliku čija je majka dr Gutman, poginula na Sutjesci. Za pola sata nas je odbornik Tode dobro nahranio. Polazeći iz sela oprostili smo se sa ranjenicima, sa Simom Miloševićem i Goranom, a u koloni se nalazio jedan borac više — Olika, još dete. Posle dva dana četnici su našli u šumi iznad sela Simu i Gorana i zaklali ih.

Prolazeći kroz Zakmur uzimamo vodiča, starog poznanika Rajka Kovačevića, koji nas preko Govza izvodi kod Miljevine, na put preko Jabuke prema Jahorini. U Miljevini, na drumu prema Kalinoviku, stajali su nemački kamioni, a dve čete su prikupljale leševe Nemaca koji su izginuli pri proboju naših divizija. Rajko nas provodi usred dana preko puta ispred nemačkih kamiona dalje preko Jakube kroz ustaške zasede i četničke straže prema Jahorini. Idemo po tragu kopita konja iz naših kolona koje su tuda nedavno prošle i još svežih humki naših poginulih drugova.

Danima već putujemo i raspitujemo se kod seljaka na Jahorini, na Glasincu preko Romanije za drugove. Ni glasa ne znaju da nam kažu o partizanima. Približujemo se na dan hoda do naših. Priču seljaka u selu Sokoloviću da su naši zauzeli Vlasenicu, Zvornik, Kladanj, Hanpijesak, Olovo, da su zaplenili haubice i tenkove i da napreduju prema Tuzli, primamo potpuno kao maštanje seljaka. Ne možemo da zamislimo da vojska, onako izmlevena u obruču, može da pređe u ofanzivu. Seljaci nas ubeđuju i tačno nam navode mesta — da je Vrhovni štab kod Kladnja, Prva proleterska kod Zvornika, da su Krajišnici juče napali Tuzlu i da je ona verovatno pala. Savetuju nam da izađemo na drum prema Hanpijesku, da je u njemu Šesta istočnobosanska brigada i da će se tu verovatno naći neki partizanski kamion koji će nas prebaciti prema Kladnju, Zvorniku ili Vlasenici, na koju stranu budemo zaželeli. Priča seljaka bila je tačna. Sve naše pokrete seljaci su znali, a nikad se nije desilo da otkriju neprijatelju raspored naših snaga.

Približujemo se putu, a još uvek nismo sigurni. Čujemo huku motora. Kad smo bolje pogledali, na motoru smo primetili veliku petokraku zvezdu. Istrčavamo na put pred kamion. Ne možemo da prepoznamo borce iz obruča na kamionu. Pričaju nam o hiljadama novih boraca koji su došli u našu vojsku, o haubicama, o borbi na Vlasenici. Mislimo svaki za sebe kako smo ipak nepobedivi.

U Štabu Šeste istočno-bosanske izvinjavaju nam se kako ne mogu da nas počaste nečim naročitim, a daju nam za ručak hleb, pirinač, čak i bonbone, zaplenjene od neprijatelja u Zvorniku.

Gledamo iz Štaba na put.

Kroz Hanpijesak prolaze partizanski bataljoni pevajući. Idu u boj negde tamo na položaju prema Zvorniku i Tuzli. Vojska još nezalečenih rana dobijenih u obruču sprema se za nove pobede i osvetu za pale drugove na Sutjesci. A mi za koji čas polazimo u Vrhovni štab da podnesemo izveštaj i dobijemo raspored u novim brigadama.

Raja NEDELJKOVIĆ

NIKAD VEĆEG JUNAŠTVA...

utjeska je sinonim herojstva i požrtvovanja, drugarstva do samoodricanja, vere u sebe i čoveka. »Nikad više junaštva sabijenog u jedan sat i u svakog čoveka ponaosob, nikad više smelosti i uverenosti da se može i ono što izgleda nemogućno...« rekao je pišući o Sutjesci jedan naš književnik-borac. Ipak, o njoj će ostati još mnogo nedorečenog.

UOČI OFANZIVE

Prošlo je skoro godinu dana od kako smo napustili Crnu Goru, a evo, opet maršujemo prema Nikšiću. Gledamo ovaj naš crnogorski krš, čini nam se kao da ga nismo nikad ni ostavljali. Kao da su juče izrečene, sećam se reči druga Tita upućenih Četvrtoj proleterskoj (crnogorskoj) brigadi na dan njenog formiranja 19 juna 1942:

»... Ja vas uvjeravam da naši neprijatelji neće u Crnoj Gori dugo likovati. Crnogorci će ostati dosljedni svojim slobodarskim tradicijama. A i vi sami odvojili ste se od Crne Gore s vjerom da ćete se u nju vratiti kao oslobodioci...«

Manje nas je nego pre godinu dana. Mnoge smo drugove ostavili širom Jugoslavije. Neke su zamenili Bosanci i Dalmatinci, sa kojima smo izvojevali mnoge pobede i sada zajedno idemo u nova iskušenja.

Krajem aprila stigosmo u Pivsku Župu. Moja, Peta crnogorska, brigada je privremeno u sastavu Druge proleterske divizije, koja je, oslobodivši Šavnički srez, imala da se obezbedi

sa pravca od Nikšića, u čijem su se rejonu nalazile jake italijanske i četničke snage.[1]

Maršujući za Gornju i Donju Breznu, 28 aprila smo izbili na prostoriju Miljkovac — Bajovo Polje. Tu smo primili zapovest da noću 28/29 aprila napadnemo na Javorak. Međutim, napad je odložen za 1 maj u 23 časa. Čekali smo da stignu i tri bataljona Druge proleterske brigade,[2] tako da nas sa Četvrtom proleterskom brigadom bude oko 1.500 boraca sa 12 minobacača protivu 2.700 Italijana i četnika.[3]

Oko 23 časa krenusmo u napad — Peta brigada sa zapadne strane, preko Velike Glavice i Bratuljevog Vrha, tri bataljona (1, 2 i 4) Druge proleterske sa severa, preko Smrčeve Glavice, Toplog Prisoja i Gole Strane, a Četvrta proleterska (1, 2 i 3 bataljon) sa istoka i jugoistoka, na Lipovu Ravan i Jasenovo Polje. Četnici se brzo razbežaše, ali se Italijani drže na utvrđenim položajima. Tek posle 13 časova borbe počeše i oni da se povlače. Ali, Peta crnogorska je već bila izbila na drum Javorak — Papratni Doli, a Četvrta proleterska u Jasenovo Polje, tako da su već 2 maja neprijateljske snage na Javorku bile okružene i uništene. Ima dosta zarobljenika, a došli smo i do velikog plena.

Posle uspeha na Javorku Peta crnogorska brigada je izbila na liniju Gornje Polje — Tović — Vardar. Baterija se nalazila na Lepirici, severoistočno od Vujovca (k 984), sa zadatkom da tuče neprijatelja i sprečava saobraćaj ka Nikšiću i Šavniku. Štab brigade je bio u Lipovoj Ravni. Na istaknutim utvrđenim tačkama na Uzdomiru, u Dragovoj Luci i na Trebješkoj Glavi održavamo dodir sa delovima italijanske divizije »Ferara«. Neprijatelj nas izviđa i tuče artiljerijom i avijacijom.

Dvanaestog maja naša dva bataljona, koji su bili određeni da uđu u sastav Udarne grupe[4] bataljona, odlaze ka Bioču.

---

[1] Na sektoru Nikšića nalazila se italijanska divizija »Ferara« (Ferrara), koja je radi zatvaranja pravaca Golija — Duga — Nikšić i Šavnik — Nikšić držala jaka uporišta Javorak, Jasenovo Polje, Gornje Polje, Lukovo i Gvozd.

[2] Ovi bataljoni su bili u pokretu od Foče ka Šavniku, ali su po naređenju Vrhovnog štaba orijentisani ka Brezi, radi napada na Javorak.

[3] Na Javorku se nalazio jedan ojačan italijanski bataljon sa baterijom brdskih topova, inžinjeriskom četom i osam tenkova; u Jasenovom Polju nepotpuni italijanski bataljon ojačan baterijom brdskih topova a u Gornjem Polju jedan italijanski bataljon sa vodom topova. Severoistočno i jugozapadno od Javorka i na južnim i jugozapadnim padinama Vojnika nalazilo se oko 700 četnika (Pero Raičević, O borbi na Javorku 1, 2 i 3 maja 1943 godine, Vojno-istoriski glasnik br. 1/1951, str. 68).

[4] Udarna grupa bataljona bila je sastava 2 i 4 bataljon Pete crnogorske brigade, 3 bataljon Četvrte proleterske brigade i dva brojno slaba bataljona Zetskog odreda.

Treća divizija je imala da napadne i zauzme Nikšić. Kao operativni oficir Pete brigade i kao poznavalac terena (rodom sam iz tog kraja) dobio sam od Save Kovačevića, komandanta brigade, zadatak da razmotrim pravce i način napada Pete crnogorske i Prve dalmatinske brigade i da izradim plan za brzo zauzimanje Nikšića. I Sava je dobro poznavao teren oko Nikšića, jer je u okolini i oko samog Nikšića vodio borbe 1941 i 1942 godine. Međutim, zbog promenjene situacije odustalo se od napada na Kolašin i Nikšić.

Od 13 do 17 maja Štab brigade se nalazio u Seocima (istočno od Lukova), a 1 i 3 bataljon i baterija topova su se nalazili na Šavnom Brdu i na položaju Vujovac — Vardar — Gradac. Tih dana je u Seocu određena komisija (Sava Kovačević, članovi političkog odeljenja brigade, Ivan Milutinović i još neki drugovi iz Četvrte proleterske) za zamenu naših drugova i drugarica koji su se nalazili u italijanskim zatvorima. Zamena je izvršena za italijanske oficire. Zamenjeni su Goiko Garčević, roditelji Save Kovačevića, sveštenik Mirčeta Golović[5] i još neki drugovi čijih imena se sada ne sećam.

Neprijateljska avijacija je vrlo aktivno izviđala, a artiljerija je s vremena na vreme deistvovala po našim položajima i selima. Ofanzivu niko nije očekivao, a ni naša obaveštajna služba nije ništa o njoj znala. Čak ni Italijani nisu znali šta Nemci spremaju. Tih dana su samo dopirali glasovi iz Sandžaka i Hercegovine da se motorizovane nemačke snage kreću komunikacijama, ali kuda i zbog čega, niko nije znao da kaže. Ipak smo na osnovi ovih pokreta počeli pomišljati da se radi o pripremama za neki veći napad, pa smo i mi počeli preduzimati neke mere za odbranu.

PRVI DANI OFANZIVE

Petnaestog maja bilo je oblačno, ali je neprijateljska avijacija ipak izviđala dolinom Zete i u rejonu Nikšića. I italijanska artiljerija je bila aktivna. Ovoga dana vršili smo užurbane pripreme da ne bi bilo iznenađenja. Sutradan su jača italijanska odeljenja iz rejona Uzdomir — Dragova Luka izviđala ka Toviću (6 km severozapadno od Nikšića), ali su ih naši prednji delovi napali jakom mitraljeskom vatrom i odbacili u Dragovu Luku i na Uzdomir.

Sedamnaestog maja Štab brigade je iz Seoca prešao na Bukovik. Vreme je kišovito. Neprijateljska avijacija nije ak-

[5] Golovića su četnici maltretirali. Između ostalog, sa vezanim zvonom oko vrata vodili su ga kroz Nikšić.

tivna, ali zato artiljerija neprekidno tuče naše položaje i okolna sela. Ovog dana neprijatelj je izvršio ispad iz Nikšića u pravcu sela Ozrinića, s ciljem da zauzme Kablenu Glavu, koju su zauzeli partizanski odredi iz Župe od četnika. Tako su se naše snage kod Nikšića povezale sa onima u dolini Zete. Sad su Italijani pokušali da prekinu tu vezu, ali su se usled dejstva naše minobacačke i mitraljeske vatre i pretrpljenih gubitaka morali povući u Nikšić.

Sava Kovačević nas je obavestio da je nemačka SS divizija u pokretu prema Gackom i Bileći.

Osamnaestog maja, zbog kiše, neprijateljska avijacija nije bila naročito aktivna. Naš 1 i 3 bataljon, a koliko se sećam, i bataljon Prve dalmatinske brigade nalaze se na liniji Gornje Polje — Gradac. Neprijateljska artiljerija i minobacači povremeno dejstvuju po našim položajima, naročito na Gradac i Rastoke. Naše snage su posle podne napale četničke položaje u rejonu Prijevora (6 km jugoistočno od Nikšića), ali je napad odbijen žestokom intervencijom italijanske artiljerije. Naša baterija je sa Lepirice dejstvovala na istaknute tačke odbrane Nikšića.

Prema dobijenim izveštajima, SS divizija je nastavila pokret ka Bileći i čelom zanoćila kod Bileće. Svima je jasno da se radi o većem nemačkom poduhvatu. Meštani iz opštine Lukovo stalno dolaze u Štab brigade i raspituju se šta da rade. Sava i političko odeljenje im savetuju da ne čekaju Nemce i Italijane, nego da beže u planine i da sa sobom nose hranu i najnužnije potrebe.

Devetnaestog maja vreme je bilo umereno oblačno, te italijanska avijacija intenzivno izviđa pravce ka Gacku, Bileći i Vilusima i bombarduje Nikšićku Župu, gde je poginulo nekoliko ljudi i zapaljeno nekoliko kuća. Prema Nikšiću je oprezno nastupao jedan ojačani puk SS divizije (četiri bataljona od kojih jedan motorizovan) sa osiguravajućim delovima po visovima desno i levo od komunikacija. U Nikšić su stigli samo motorizovani delovi.

Još 18-og uveče delovi divizije »Ferara« su ovladali Kablenom Glavom. Mi smo ih okružili, ali su se Italijani, uz podršku artiljerije iz Nikšića i intervencijom jednog bataljona sa Prijevora, probili i otstupili u Nikšić. Ceo dan je na nikšićkom frontu neprijatelj bio aktivan, a i mi smo povremeno vršili ispade u pravcu njegovih istaknutih tačaka.

Dvadesetog maja naš 1-vi bataljon se rokira ulevo, ka komunikaciji, radi uspešnije intervencije u slučaju neprijateljskog nadiranja. Desno krilo bataljona je negde na Brezovoj

Glavi, a levo krilo na koti 956, zapadno od Seoca. Treći bataljon je na komunikaciji od Gradca do Bukovika i delom na Vardaru, a baterija topova još na Lepirici. Bataljon Prve dalmatinske na položaju Rastovac — Tović sprečava nadiranje neprijatelja komunikacijom Nikšić — Gornje Polje — Javorak.

Posle podne je i glavnina desne kolone SS divizije stigla u Nikšić. Srednja kolona, koja je nastupala preko Nikšićke Duge, napala je bataljon Prve dalmatinske brigade u rejonu Gornjeg Polja i 1, 5 i 6 bataljon Desete hercegovačke brigade na položajima levo od komunikacije Nikšić — Javorak i uspela da se predveče probije do Gornjeg Polja. Uveče su stigli u Nikšić Štab SS divizije i jedan motorizovani bataljon, sa tenkovima i artiljerijom.

Peta crnogorska brigada je i dalje čvrsto držala svoje položaje. Drugi i 4 bataljon su ovog dana ušli u sastav svoje brigade. Pritisak neprijatelja na ovom pravcu nije bio jak, ali je artiljerija neprekidno tukla naše položaje i selo Lukovo.

U ODBRANI NA PRAVCU NIKŠIĆ — ŠAVNIK

Dvadeset prvog maja Štab brigade se premestio iz Bukovika u Gvozd. Neprijateljska avijacija je po veoma lepom vremenu ceo dan bombardovala i mitraljirala komunikacije, sela i položaje.

U ranu zoru neprijatelj je počeo napad, s ciljem da prodre u Nikšićku Župu, Šavnik i na Javorak. Pod zaštitom jake artiljeriske vatre, prva je pošla u napad desna kolona (Italijani i četnici). Kad je ova ovladala Kablenom Glavom i Lazom,[6] prešla je u napad i srednja, glavna kolona SS divizije. Dejstvujući topovima sa tenkova, ona je brzo zauzela Gradac i na njega izvukla artiljeriju, odakle je tukla Lukovo i naše položaje na Vujovcu i Vardaru. Nemci su brzo uspeli da poprave porušenu komunikaciju i da do 9 časova sa tenkovima i motorizacijom izbiju u Lukovo, negde u visini k 869.

Kad je počeo napad na osmatračnici na Vujovcu (gde se nalazila i bateriska osmatračnica) nalazili su se Sava Kovačević, načelnik štaba brigade Niko Martinović i jedan od članova političkog odeljenja koji je zamenjivao političkog komesara Dragišu Ivanovića (izgleda Jefto Šćepanović-Čajo). Sava Kovačević je naredio Janku Mićunoviću, komandiru baterije, da se sa baterijom od položaja do položaja prebacuje ka Lukovu, s tim da protivkolac prebaci na položaj iznad cisterne

[6] Ne slaže se sa Kronjom.

u Lukovu, odakle može sigurno da gađa nemačke »Pantere«. Negde oko 10 časova devet nemačkih tenkova bilo je postrojeno kao za smotru, te Sava reče: »Nikad ljepše mete u životu neću vidjeti, niti će se ovom našem protivkolcu ovakva meta ikad pokazati«. Pošto je vrlo dobro izračunavao elemente za gađanje, Janko pogodi jednog, pa drugog »Pantera«, ali im ne naškodi ništa, samo se malo razmakoše. Poče Sava da gađa. Prvi put promaši, drugi put granata skliznu, ali tenk osta neoštećen. »Bacaj ovo Janko, viknu Sava, nije ovo ništa, moraćemo pribaviti bolje i sigurnije topove«. »Druže Savo, neću ih baciti dok sam živ, valjaće oni za druge ciljeve kao što su i do sada valjali«, odgovori Janko. Sava se nasmeja i dodade: »Dobro Janko, dobro«.

Uto stiže i neprijateljska motorizovana pešadija. Razvi se teška borba. Nekoliko tenkova ode prema Granicama, a ostali ostadoše na položaju. Oko 14 časova neprijatelj je uspeo da odbaci naše snage iz Seoca i sa Vujovca u Ivanje i na Tačevine. Bataljon Prve dalmatinske brigade je u toku 21 maja zadržao neprijatelja na Šavnom Brdu i Brezovoj Glavi, ali se delom snaga — zbog ugroženosti levog boka, morao orijentisati prema Seocima. Motorizovani deo kolone, koji je nadirao u pravcu Javorka, izbio je do Žive, severno od Javorka.

Sutradan su na Tačevinama i Selačkoj Strani vođene žestoke borbe sa srednjom nemačkom kolonom. U borbama je učestvovao i bataljon Prve dalmatinske brigade.

U toku 23 maja neprijateljska avijacija nije bila aktivna, verovatno usled rđavog vremena (dan je bio kišovit i vetrovit). Isto tako bila je neaktivna i neprijateljska glavna kolona. Ovoga dana u Štab brigade u Gvozdu došao je i politički komesar Dragiša Ivanović. Naše snage držale su uglavnom položaje od prethodnog dana, samo što su se proširile malo udesno. A kad su stigli 2 i 4 bataljon, uputili smo ih ka Jasenovom Polju.

Dvadeset četvrtog maja, oko 11 časova, delovi Prve dalmatinske brigade, koja je napustila Nikšićku Župu, prešli su Donje Vučje, tako da su Italijani i četnici ovoga dana nesmetano ušli u Nikšićku Župu i selo Dragovoljiće, paleći i pljačkajući.

U isto vreme neprijatelj je, uz podršku jake artiljeriske vatre, po cenu velikih gubitaka uspeo da potisne Petu brigadu i delove Prve dalmatinske brigade na položaj Đurkovo Brdo — Ivanjska Strana — Studena — Brestački Vrh — Praga. U toku noći 24/25 maja napali smo Nemce u rejonu Jasenovog Polja i naneli im teške gubitke.

U toku 25 maja (dan je bio oblačan i kišovit) Štab brigade je imao nameru da se prebaci ka Mokrom i Pošćenju, a jedinice koje su se nalazile na položajima od prethodnog dana (u sastav brigade ušao je i novi, 5 bataljon, formiran od bataljona Zetskog odreda) vodile su borbe na Jasenovom Polju i kod Šipačna. Neprijatelj je nastojao da se dohvati Vojnika i izravna front prema srednjoj koloni, koja je dostigla liniju Bukovik — Ivanje — Knež Polje, dok je leva kolona SS divizije potiskivala Desetu hercegovačku i Sedmu krajišku brigadu prema Goranskom.

Ovoga dana primetili smo da neprijatelj vrši pregrupisavanje snaga, verovatno sa ciljem da produži prodiranje ka Šavniku. Sledećeg dana, 26 maja, neprijatelj produžava izviđanje naših položaja. I mi izviđamo, a na desnom krilu vršimo čak i protivnapad koji su Nemci odbili.

Dvadeset sedmog maja (dan je bio hladan i kišovit sa vetrom, a na planinama je pao i sneg) Štab brigade je stigao u Mokro. Vodimo ogorčene borbe za odbranu Brestačkog Vrha. Italijanska divizija »Ferara« i četnici su prednjim delovima izbili na Kutsko Brdo, Rozin Vrh i Golo Brdo. Izgleda da su Nemci pretpostavljali da su naše snage jače i utvrđene, pa čak i da je Šavnik utvrđen. Zbog toga preduzimaju brižljive pripreme da prvo ovladaju položajima koji dominiraju Šavnikom. Oni su ujutru, uz podršku jake artiljeriske i minobacačke vatre, preduzeli napad na celom nikšićkom otseku i prinudili naše snage, uglavnom zbog nedostatka municije. da se — suprotno naređenju Štaba divizije koji je zahtevao da ne otstupimo ni stope — povuku na položaj Krnovska Glavica — Jablan Brdo — Golo Brdo — Vojnik — Brezna. U žestokim borbama na Brestačkom Vrhu, Studenoj i Đurkovom Brdu i mi i Nemci imali smo velike gubitke.

Dvadeset osmog maja Štab brigade se prebacio u Pošćenje. Vreme je još oblačno i kišovito. Pošto se italijanska divizija »Ferara« prošlog dana preko Zakraja približila Ćeranića Gori i izravnala front sa srednjom kolonom, ujutru je počeo opšti napad na Ćeranića Goru, Krnovsku Glavu, Jablan Brdo i Vojnik. I pored našeg snažnog otpora neprijatelj je, uz velike gubitke, uspeo da ovlada pomenutim položajima, tako da su naše snage u toku noći 28/29 preduzele povlačenje na desnu obalu Komarnice, ostavljajući 5 bataljon ispred Šavnika.

Dvadeset devetog maja, iako je vreme bilo kišovito, neprijateljska avijacija je bombardovala Gradac, Žabljak i Šavnik. Naše jedinice su posedale desnu obalu Komarnice, uhvativši

desno vezu sa Prvom dalmatinskom brigadom, a levo sa mesnim partizanima. Peti bataljon je poseo istaknute tačke pred Šavnikom: Gradac, Turiju i Cuklin, sprečavajući neprijatelju prodor u Šavnik. Srednja kolona SS divizije je ovog dana napala ove položaje, uspela da odbaci naše zaštitničke delove sa Gradca, i oko 11 časova se približila Šavniku. Delovi koji su nadirali preko Brezne i Vojnika do mraka su izbili na Pridvoricu i Komarnicu, naspram sela Duži.

Sutradan je nemačka avijacija bombardovala i mitraljirala rejon Žabljaka, Dobrog Dola (10 km jugozapadno od Žabljaka), Šavnika i neka druga mesta, dok su delovi SS divizije, uz podršku jake artiljeriske vatre, minobacača i automatskih oruđa, uspeli da odbace 5 bataljon i oko 13 časova, pošto su popravili drum kod Gradca i most na reci Bijeloj, ušli u Šavnik. Produživši motorizovanim snagama pokret ka Žabljaku, oni su hitali da se spoje sa italijanskom divizijom koja je nadirala iz Pljevalja i nastojala da forsira Taru.

Trideset prvog maja cela Peta crnogorska brigada se nalazila na desnoj obali Komarnice. Levo, kod Dobrog Dola, uspostavili smo dodir s desnim krilom Treće sandžačke brigade, koja je u operativnom pogledu potčinjena Trećoj diviziji. Neprijatelj pali sela Mokro, Kruševice, Miloševići i druga, a narod beži u planine Vojnik i Durmitor.

Treća divizija, koja se ovoga dana zatekla na liniji Lukavica — Ostrvica — Bijela — Šavnik — Komarnica — r. Piva, nalazila se u vrlo teškoj situaciji. Ranjenika i bolesnika mnogo, narod u zbegovima, a hrane vrlo malo. Usto, nedostaje i municije.

U toku noći između 31 maja i 1 juna izvršili smo nekoliko ispada, sa ciljem da vežemo neprijatelja za njegove položaje.

KA VUČEVU

Prvog juna sam se sastao sa Goranom Kovačićem. Razgovaramo o situaciji. Goran je optimista. »Situacija je zaista teška — kaže — ali ćemo iz nje izaći pobedonosno kao uvek«. To je rekao tako sugestivno da nam svima bi lakše. A tako je i bilo. Izašli smo iz teške situacije, ali bez mnogo drugova i bez Gorana.

Još krajem maja govorilo se kako Sava treba da primi komandu nad Trećom divizijom. A kad je 4 juna stiglo naređenje Vrhovnog štaba čestitasmo Savi novo postavljenje. Goran mu je čestitao u stihu, a Sava, očigledno dirnut, zahvaljuje se, diže stisnutu pesnicu i kaže: »Teška je situacija, drugovi. Ali,

uhvatićemo se u koštac sa neprijateljima i tući ih kao što smo ih svuda tukli«. Istoga dana otišao je na novu dužnost, u pravcu Pive. Pri polasku reče mi da dođem u Štab divizije, stim da krenem već sledećeg dana. Kad smo 7 juna, drugarica Mileva Lajović (koja je pošla na dužnost u Štab divizije), ja i još nekoliko drugova, u pokretu ka Pivi, ujutru oko 8 časova stigli u šumu Dragišnjica, doživesmo teško bombardovanje i mitraljiranje. Nekoliko drugova je poginulo i ranjeno. Ceo dan smo na putu. Stalno nas bombarduju i mitraljiraju, jer ovog dana prelaze preko Pive mnoge naše kolone. Osmog juna isto. Ovog dana uveče stigosmo u Nikoviće i odmah produžismo put za Donje Kruševo.

Devetog juna, rano uzoru, izbismo na improvizirani most na Pivi, kod Donjeg Kruševa. Vreme je lepo i oko 8 časova »Štuke« se pojaviše iznad samih vrhova drveća. Baciše bombe. Gađaju i pojedince. Negde iz rejona Šćepan-Polja dejstvuje i nemačka artiljerija. Kod mosta na Pivi pomešali se ranjenici i narod. Prelazom rukovodi Ivan Milutinović. Uzalud objašnjava da borbeni delovi moraju prelaziti prvi. Janko Mićunović sa drugovima prenosi topove po delovima. Oko 10 sati opet 7—9 nemačkih »Štuka« bombarduje i mitraljira prelaz. Bilo je dosta žrtava. Uprkos svega prelazimo Pivu i peniemo se na Vučevo. Istim putem je pre nas prošla Sedma banjska divizija. Ostavila je na putu mnogo mrtvih boraca. Na Vučevo stigosmo tek oko podne. Pošto smo se malo odmorili, Sava nam dade zadatke.

Naše snage još nisu prikupljene. Ovog dana pristižu na Vučevo: Prva dalmatinska (bez jednog bataljona), Peta crnogorska (bez jednog bataljona) i Treća sandžačka brigada. Oko 14 časova nadleće nas jedna »Roda«. Okomila se na plato, na kome se nalazio Štab divizije podelien u dve grupe. Političko odeljenje sa drugovima iz AVNOJ-a: Veselinom Maslešom, Nurijom Pozdercem, Vladom Zečevićem i drugima nalazi se u jednoj vrtači obrasloj bukvama i borovima. Usred vrtače naložena vatra. Šuma je olistala, ali se dim probija kroz drveće. Opominjem ih. Oni se samo nasmejaše. Ubrzo doleteše bombarderi i baciše bombe. Nuriju Pozderca pogodi jedno parče u petu. Umro je posle dva dana.[7] U neposrednoj blizini leži stari i iznemogli Blagota Ramović, potpukovnik u penziji. Kažem mu da se skloni sa tog mesta, a on odgovara: »Ne brini se načelniče, neće grom u koprivu; na kraju, za mene nije ni šteta«. Samo što se udaljih, Blagotu zakači jedan rafal iz aviona. Posle kraćeg vremena umro je na rukama svoje ćerke — partizanke.

[7] Bolovao je od šećerne bolesti.

Desetog juna bilo je oblačno, ali je neprijateljska avijacija bila ipak vrlo aktivna. Ceo dan izviđa Vučevo, Sutjesku, Zelengoru, a povremeno bombarduje i mitraljira.

Na Vučevu se još prikupljaju brigade Treće divizije. Tu su i ranjenici, i bolesnici, i narod koji otstupa sa vojskom. Sve se izmešalo. Situacija je vrlo teška. Jedinice malaksale od umora i gladi. U Štabu Druge operativne grupe i Treće divizije stalno sastanci i savetovanja. Zaključci i odluke se svaki čas menjaju i dopunjavaju. Nema tačnih podataka o neprijatelju, o njegovim položajima i jačini. Nemaju se ni podaci o našoj Prvoj grupi i Vrhovnom štabu. Naše jedinice su u toku noći 9/10 juna prešle reku Pivu. Zaštitnički delovi prešli su na levu obalu Pive i zadržali se na liniji Oblik — Duži — Katun — Strmac — Glavice. Međutim, neprijatelj na desnoj obali Pive još od 8 juna nije toliko aktivan, sem avijacije i artiljerije. Verovatno se prikupljao i pripremao za forsiranje Pive. Pored toga, besputan i jako pošumljen teren primorava ga da nastupa vrlo oprezno. Obezbeđujemo se i od pravca Mratinja gde je neprijatelj naročito aktivan.

Zaštitnica je ostala na pomenutim položajima sve do noći 11/12 juna kad joj je naređeno da otstupi za Dragoš Sedlo, ka Sutjesci.

Jedanaestog juna pred mrak prethodnica Treće divizije (Prva dalmatinska brigada bez jednog bataljona i 1-vi bataljon Pete crnogorske brigade) uspela je da iznenadi Nemce i pređe Sutjesku. Otada smo sa ovom brigadom izgubili svaku vezu.

Dvanaestog juna Štab divizije je bio na Dragoš-Sedlu, a Peta crnogorska brigada, jedan bataljon Prve dalmatinske brigade sa baterijom topova i Treća sandžačka brigada na prostoriji Dragoš Sedlo — Vučevo. Ranjenici su još na Vučevu. O prethodnici ništa ne znamo. Komandant Druge grupe i delegat Vrhovnog štaba donose odluku da se noću 12/13 pređe Sutjeska kod Tjentišta i da se nastupa u pravcu Ozrena, za Prvom dalmatinskom brigadom i Prvom grupom. Oko 14 časova Sava Kovačević je pozvao na Dragoš Sedlo komandanta Pete crnogorske Sava Burića, političkog komesara Dragišu Ivanovića, načelnika štaba Nika Martinovića, komandanta Treće sandžačke Velimira Jakića, političkog komesara Božu Miletića, zamenika političkog komesara Voju Lekovića i načelnika štaba ove brigade Žarka Vidovića. U prisustvu komandanta Grupe i delegata Vrhovnog štaba pri Drugoj grupi, Sava je izdao štabovima usmenu zapovest za prelazak Sutjeske.

Baš u trenutku kada su se brigade prikupljale i formirao poredak za forsiranje reke, Nemci su otvorili snažnu artiljerijsku vatru na Dragoš Sedlo i Vis, nanevši nam osetne gubitke. Bilo nam je jasno da Prva dalmatinska brigada nije proterala neprijatelja, ali nešto bliže o njemu nismo znali. Oko 17 časova Sava je pozvao na Vis komandira baterije Janka Mićunovića i naredio mu da otvori vatru na neprijateljsku artiljeriju i da po utrošku municije, zakopa topove. Sava je lično dogledom osmatrao plotune, poslednje plotune ove baterije.

Nešto posle 17 časova borba je prestala. Pošto je poremećen prelazak Sutjeske onako kako ga je Sava zamislio, promenjen je red u koloni, a zatim smo se u prvi sumrak počeli približavati mestima za prelaz Sutjeske. Po Savinom naređenju sišao sam na reku i pomagao u prebacivanju jedinica. Prelaženje je trajalo skoro celu noć, sve do oko 2 časa 13 juna. Pred samu zoru bataljon Prve dalmatinske brigade naišao je na Ozrenu na prednje nemačke rovove iz kojih je na njega otvorena vatra.

Trinaestog juna vreme je bilo oblačno i maglovito. Šuma je bila puna rose i vlažna od kiše koja je padala prethodnog dana i u toku noći. Nemci su se nalazili u rovovima na položaju Košur — Ozren u dobro maskiranim rovovima i posednutim sa više automatskih oruđa.

Kad je bataljon Prve dalmatinske uzoru oko 3.30 časova dočekan bliskom pešadiskom vatrom sa padina Ozrena, razvio se za borbu i uz velike gubitke uspeo da protera neprijatelja iz prednjih rovova, a zatim i iz rovova druge linije. Pri zauzimanju druge linije rovova već se razdanilo. Udesno od njega razvio se za borbu i 3 (Mostarski) bataljon Desete hercegovačke brigade, a levo bataljon Pete crnogorske. Pošto su zauzeli prednju liniju rovova, bataljoni su nastavili borbu za glavni neprijateljski položaj koji se protezao gotovo samim vrhom Ozrena. Dočekani uraganskom vatrom iz automatskih i drugih oruđa, naši bataljoni su se, pretrpevši velike gubitke, morali povući na polazne položaje. Oko 8 časova Sava se sa Pratećom četom i delom štaba uputi ka prvim rovovima neprijateljskog položaja. Dočekani snažnom vatrom zaustavismo se u retkoj šumici, sasvim blizu neprijatelja. Odjednom, Sava iz sveg glasa viknu: »Napred drugovi, napred proleteri«! Svi bataljoni (3 i 4 su već bili stigli) pođoše ponovo u napad. Sava uze pušku od kurira (pošto je kod sebe imao samo veliki pištolj i bombe) i pođe napred. Posle tri do četiri koraka pogodi ga neprijateljsko zrno. Pade na mestu mrtav. Istog trenutka, nekoliko koraka desno od Save, gađajući neprijatelja, pogibe i Roganović. Čini

mi se da su pored mene, nekoliko koraka od Save, bili Milivoje Maksimović i Mileva Lajović. A kad neko od drugova reče Savinom sinovcu Draganu da je Sava poginuo, dečko poče da plače, ali i on, pogođen, pade.

Savino telo prekrismo i produžismo borbu.

Nešto pre 9 časova stigoše i bataljoni Treće sandžačke brigade i odmah uđoše u borbu. Izmešaše se naši i sandžački bataljoni, jurišaju, proređuju se, ali se neprijatelj ne miče s mesta. Neko iz bolnice, koja se nalazila nedaleko od položaja, u dolini Sutjeske, javlja da su Nemci izbili na samu Sutjesku i da ubijaju ranjenike. Ivan Milutinović, a čini mi se i Radovan Vukanović, narediše komandantu Treće sandžačke Velimiru Jakiću da hitno vrati bataljon Milovana Pekovića i zaštiti ranjenike. Treća sandžačka brigada, koja je imala ovaj zadatak od ranije videć da su naše snage, štabovi i rukovodioci AVNOJ-a u opasnosti samoinicijativno je stupila u borbu. Bila je prepolovljena. Između ostalih poginuli su politički komesar brigade Božo Miletić, zamenik komandanta brigade Moma Stanojlović i komandant 4 bataljona Milovan Peković. Pomoćnik političkog komesara brigade Voja Leković je ranjen. Poginuo je i veliki broj komandira četa i vodova.

Oko 10.30 časova naše snage su davale poslednji otpor. Borba se vodi na sve strane. Pokušavamo da se probijemo iz ovog vatrenog kotla. Na levom diviziskom krilu, kroz šume Ozrena, probiše se neki delovi Pete crnogorske i delovi bataljona Prve dalmatinske brigade i u toku noći produžiše pokret za prvim ešelonom, ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama. U toku 14 juna spojili su se u rejonu Lučkih Koliba sa jedinicama Prve dalmatinske brigade i 1-vim bataljonom Pete crnogorske (prethodnica Treće divizije) i nastavili pokret za Glavnom operativnom grupom. Ostaci Treće sandžačke brigade su se po grupicama ili pojedinačno prebacivali ponovo preko Sutjeske i probijali ka Sandžaku, dok su se ostaci Pete brigade, Mostarskog bataljona i 2-gog bataljona Prve dalmatinske prebacivali preko Maglića i Volujaka u Hercegovinu.

Oko 11 časova 13 juna prikupilo se nekoliko stotina drugova, među kojima: Ivan Milutinović, zatim delegat Vrhovnog štaba pri Drugoj grupi, komandant grupe, kao i Raja Nedeljković i Veselin Masleša. Nismo se mogli probiti u pravcu Ozrena, a na mestu gde smo se nalazili nismo smeli ostati. Svaki minut je bio odlučujući. Tada Ivan Milutinović pokaza rukom kuda da krenemo. U koloni po jedan pođosmo za Ivanom Milutinovićem, prvo paralelno sa linijom nemačkih položaja

a onda na jug, preko izvornog dela Usovičkog Potoka. Predanili smo pod Malom Siljevicom.

Pre dolaska pod kotu 1720 formirana je četa od komunista. Za političkog komesara je određen Radomir Babić, dotada politički komesar Treće divizije. Ova je četa oko 12 časova pošla u pravcu neprijateljskog položaja, u nameri da izvrši proboj. Međutim, dočekana je jakom vatrom i odbijena uz gubitke od nekoliko drugova. Posle toga krenusmo prema vrhu Male Siljevice (k 1720). Grupa je oko 15 časova stigla pod samu kotu 1720. Na savetovanju je rešavano kuda i kako da se probijamo. Nemci su na platou iznad same stene (k 1720), sa uperenim mitraljeskim cevima prema nama i Sutjesci. Ne znaju da se nas nekoliko stotina nalazi pod samom stenom. Sasvim smo iznureni od gladi i umora. Ipak, nešto moramo preduzeti. Doneta je odluka da se što pre evakuišemo, najdalje do 17 časova istoga dana. Odmakli smo se od stene za jedno 150—200 metara, gde smo, iznad Sutjeske, prenoćili 13/14 juna.

Ujutru 14 juna, posle savetovanja, podelismo se na grupe za proboj preko Sutjeske. Prvo popalismo dokumenta i zakopasmo lične dragocenosti — da ne padnu u ruke neprijatelja. Odredismo vod bombaša pod komandom Novaka Kneževića, dotadanjeg komandanta 2 bataljona Prve dalmatinske brigade, sa zadatkom da uništi neprijateljsku posadu na mostu na Sutjesci, oko 150 metara severno od Priboja, gde je trebalo da pređemo reku. U sumrak, kad je vod pošao u pravcu mosta, cela grupa je pošla za njim i sjurila se niz strminu ka Sutjesci, ne pridržavajući se izdatih uputstava za prelazak. Samo što smo zagazili u vodu, neprijatelj nas iz neposredne blizine obasu mitraljeskom vatrom. Mnogi izgiboše ove noći, a mnogi se utopiše u virovima. Ipak je većina prešla Sutjesku i sklonila se uz njenu strmu i klizavu stranu. Trebalo nam je nekoliko časova da se popnemo do vrha strane. Za to vreme iako je bila noć, Nemci nam pobiše mnoge drugove.

Petnaestog juna, u ranu zoru, Radomir Babić, Rašo Radović, Iko Mirković, Vera Kovačević, Rašo Aleksić, ja i još nekoliko drugova čijih se imena ne sećam, nađosmo se na grebenu između Sutjeske i potoka Perućice. Greben je go, a pred nama neprijateljski položaj. Rašo Aleksić i ja javismo se dobrovoljno u patrolu da izviđamo i osiguravamo pokret ostalih. Nismo prošli ni nekoliko stotina metara kad Nemci otvoriše vatru. Raniše Raša Aleksića, a ja, zaklonjen za jednu bukvu, otvorih vatru na bunker ispred mene. Dozivam Aleksića ali se ovaj ne odaziva. Onesvestio se. Zvao sam i grupu, ali je ona već bila otišla na drugu stranu, u pravcu gde se Perućica uliva u Sutje-

sku, a zatim prema Skakavcima. Povukao sam se do Perućice i prenoćio u neposrednoj blizini neprijateljskog položaja. Gladan i umoran, nisam ni spavao. Skoro celu noć slušam razgovor Nemaca i pucnjavu. Nemci povremeno raketama osvetljavaju prostoriju.

Negde oko 2 časa, 16 juna, povukoh se u potok Perućicu, gde sam u jednoj pećini našao dva iznemogla i malaksala druga — greju se pored vatre. Imena im se ne sećam. Tog dana u ranu zoru Nemci napustiše položaj i odoše u pravcu Zelengore. U toku 16 juna sastao sam se sa Ivanom Milutinovićem, Radovanom Vukanovićem, Mitrom Mitrović, Radomirom Babićem, Novakom Kneževićem, Rašom Radovićem i ostalima.

Po dolasku na Trnovačko Jezero, a možda i nešto pre, doneta je odluka kuda će ko da ide. Dati su zadaci da se razbijena vojska prikuplja i novi borci regrutuju. Ja sam pošao sa grupom Ivana Milutinovića u Crnu Goru.

Mnogi znani i neznani drugovi i drugarice, iz svih krajeva naše zemlje, ostadoše na Sutjesci, dajući život za slobodu svog naroda i domovine.

Zaista »Nikad više junaštva sabijenog u jedan sat i u svakog čoveka ponaosob, nikad više smelosti i uverenosti da se može i ono što izgleda nemoguće...«

Rade KNEŽEVIĆ

TREĆA PROLETERSKA

(Sandžačka)

pohalne borbe na plahovitoj Sutjesci su djela koja su po svojim natčovječanskim napor ma, po žrtvama i posljedicama, prevazišla sama sebe i postala legenda. Zato nijedan vojnik, koji takva zbivanja izražava brojevima, pokretima i međusobnim odnosima protivn čkih strana, ne može dati njihovu pravu sliku. Čak i književnik, koji svojom visoko razvijenom stvaralačkom maštom raščlanjuje do najprefinjenijih nijansi složena ljudska osjećanja, teško može dati njihovu vjernu i cjelovitu sliku. Taj splet psiholoških i fizičkih zbivanja kroz koja se ispoljavaju sve ljudske osobine, kroz koja se prosječni ljudi uzdižu na nivo heroja, nijedan umjetnik ne može potpuno izraziti. To može do kraja da izrazi samo narod, stvarajući od njih legendu. Samim tim ta zbivanja postaju besmrtna.

Početkom 1943 godine Treća proleterska (sandžačka) brigada, koja je dejstvovala u sastavu Glavne operativne grupe, došla je iz Bosne na prostoriju Sandžaka, gdje ju je narod oduševljeno dočekao. Tamo je početkom maja dobila zadatak da presiječe komunikaciju Pljevlja — Prijepolje, da je zaposjedne i ne dozvoli neprijatelju komuniciranje. Ona je u tom periodu vodila borbu sa manjim neprijateljskim dijelovima, koji su vršili ispade od Pljevalja i Prijepolja, i istovremeno se popunjavala novim borcima, jer je trebalo nadoknaditi gubitke koje je dotada pretrpjela.

Posle kraćeg vremena brigada se donekle popunila, tako da je pred početak neprijateljske ofanzive imala oko 850 boraca sa oko 600 pušaka, 60 automatskih oruđa i dva mala topa (od kojih jedan »Pito«, a jedan protivtenkovski) različnog mo-

dela i porijekla. U to vrijeme šuma je već bila ozelenila, a snijeg se zadržao još samo na planinskim vrhovima, na padinama većih planina i u pojedinim vrtačama na visoravni. U Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, borbe su vođene samo sa manjim neprijateljskim dijelovima, jer su se glavne snage neprijatelja pripremale za novu ofanzivu. Pretstojali su najteži bojevi u toku Narodnooslobodilačkog rata. I zaista, po naređenju njemačke Vrhovne komande, napad njemačkih, talijanskih i kvislinških jedinica otpočeo je jednovremeno: sa istoka u pravcu Bijeloga Polja i Šavnika; sa sjevera — iz doline Lima ka jugu; sa zapada — iz doline Drine ka rijeci Ćeotini; sa juga — iz Hercegovine ka rijekama Tari i Drini. Taj obruč, u početku širok, trebalo je prema neprijateljskom planu sve više sužavati, da bi se na kraju suzio do granice koja bi omogućila uništenje naših snaga. Nije se smio dozvoliti našim jedinicama proboj na ma kom pravcu, dok je taj obruč još bio širok. Trebalo je naše snage nabaciti na teško prolazne planinske masive, uokvirene kanjonima Pive i Tare, i dovesti ih u bezizlaznu situaciju. Neprijatelj je napravio dobar plan i materijalno ga je u svakom pogledu obezbijedio — i u ljudskom i u tehničkom potencijalu.

Polovinom maja neprijatelj je uspio da jednovremenim udarima jačih snaga od Pljevalja, Prijepolja i Brodareva, poslije oštrih borbi, potisne dijelove Treće brigade sa komunikacije Pljevlja — Prijepolje, sa položaja Jabuke i Mijajlovice, zatim i sa Kamene Gore.

Poslije nekoliko dana borbi na vododjelnici rijeka Lima i Ćeotine, znatno nadmoćnije neprijateljske snage prisilile su Treću sandžačku brigadu da se stopu po stopu povlači ka ćeotinskim položajima. Brigada je posjela nove položaje: Kovren, Bliškovo, Tulovo i Korjen. Neprijatelj je produžavao napad od Brodareva, Kamene Gore i Pljevalja.

Dio naših snaga, koje su dejstvovale u pravcu Kolašina, neprijatelj je uz velike sopstvene gubitke uspio da odbaci ka planini Sinjajevini.

Prije početka ofanzive i u toku njenog izvođenja, neprijateljski izviđački avioni često su nadlijetali položaje naših jedinica, bombardujući ih i mitraljirajući. Dok je neprijatelj na taj način mogao da prikuplja podatke o kretanju naših jedinica i njihovim položajima, dotle mi u tom pogledu nijesmo bili u mogućnosti da na vrijeme uočimo pokrete njegovih snaga, niti da saznamo o njihovom grupisanju i jačini. Nama su takvi podaci redovno kasno stizali, a po sadržini su bili i protivrečni. Vrlo često smo tek u toku same borbe doznavali s kim se borimo.

Dok se razvijala borba na ćeotinskim položajima, Prva proleterska brigada je noću 18/19 maja dobila zadatak da krene u pravcu Foče. Uskoro iz rejona Stožera odlazi za njom i Treća krajiška brigada. Tako su dosadašnji položaji Treće sandžačke brigade morali biti prošireni i na pravce koje su zatvarale Prva proleterska, odnosno Treća krajiška brigada. Sandžačka brigada je morala poviti svoje desno krilo ka Krupcama i primiti na sebe snage neprijatelja koje su dejstvovale od Bijelog Polja i Mojkovca, u međuriječju Lim — Tara.

Jednovremeni udar neprijateljskih snaga sa fronta i boka dovodi brigadu u vrlo težak položaj. Neprijatelj uspijeva da neposredno ugrozi sa boka glavne dijelove angažovane na ćeotinskim položajima. Brigada je primorana da se u toku dana, pod vrlo nepovoljnim okolnostima, naročito na polju kod sela Maoča, postepeno povlači ka rijeci Tari. Povukla se na kosanićke položaje na liniji Čavanj — Kričak — Kosanica — Vlahovići, da bi spriječila izbijanje neprijatelja na rijeku Taru. Borbe se produžuju i u toku noći. Neprijatelj vrši pritisak. Povremeno zastaje, da bi na osnovu nove situacije pregrupisao snage radi produženja napada.

Prema naređenju Vrhovnog komandanta »da se 3 sandžačka brigada prebaci kod Đurđevića i Lever Tare, sa zadatkom da odmah smeni 2 dalmatinsku čiji je štab u Negobuđi«, naša brigada se u toku 28/29 maja prebacila na lijevu obalu kod Đurđevića Tare. Ona se 29 maja penje serpentinama u pravcu Žabljaka, a u toku toga pokreta prednji dijelovi neprijateljskih snaga izbijaju ka selu Kršu. Brigada nema vremena da u tome pravcu uputi neke snage radi obezbjeđenja, jer treba što prije izbiti na nove položaje. U toku noći 29/30 maja brigada je posjela žabljačke položaje: Razvršje — Pitomine — Tepca, sa zadatkom da obezbijedi naše glavne snage sa pravca koji vodi preko Durmitora ka rijeci Pivi i Pivskoj Planini, s tim da se jedan njen bataljon koji je bio upućen na Dobri Do poveže sa jedinicama Pete crnogorske brigade.

Pošto se dolaskom na žabljačke položaje udaljila od neprijateljskih snaga sa kojima je vodila borbu na desnoj obali Tare, Treća sandžačka brigada je mogla dobiti dva-tri dana predaha, bez jačeg dodira sa neprijateljem. Ali, uskoro su se preko Sinjajevine pojavile kolone 1-ve njemačke brdske divizije (koja je sa Istočnog fronta prebačena na jugoslovensko ratište) u pokretu ka Durmitoru, u pravcu Motičkog Gaja i ka Žabljaku, sa zadatkom da učestvuju u zauzimanju durmitorskih položaja i nabacivanju naših snaga na rijeku Pivu, radi njihovog uništenja. Prvo je otpočela borba na desnom krilu. Poslije kraćeg vremena uočen je 61-vi bugarski puk, koji je kod sela Prenčana prešao Taru i izbio preko Negobuđa i Te-

pačkog Polja ka Žabljaku, odvajajući dio snaga na pravac Nikovići — Podgora — Tepca, i 724-ti njemački puk koji je nastupao duž komunikacije Đurđevića Tara — Negobuđa, a zatim u pravcu Žabljaka.

Borba se sve više zaoštravala. Neprijatelj je dovlačio nove snage. Najjače borbe rasplamsale su se na desnom krilu brigade. Koncentrišući jaku artiljerisku vatru na kose kod sela Pitomina, neprijatelj je uspio da zauzme jedan dio ovih položaja. Jedan naš bataljon iz rezerve ubačen je u protivnapad. U toku dana došlo je do borbe prsa u prsa, ali neprijatelj, zbog blizine sopstvenih jedinica, nije mogao artiljeriskom vatrom da dejstvuje po našem streljačkom stroju. Pošto je odbačen sa ove kose, on je poslije sređivanja ponovo krenuo u napad i, uz podršku jake vatre, do noći uspio da ovlada ovim dijelom položaja. Borbe su produžene i sljedećeg dana. Četiri neprijateljska puka, podržana jakom artiljerijom, napadaju na naša tri bataljona. Brigada se postepeno povlačila ka prevoju na Durmitoru — Malom Štulcu, na kome treba pružiti jak otpor. Međutim, vrlo gusta magla otežava pokret. Jedinice su se zaustavile. Napravljen je plan vatre, ukoliko se to moglo pod borbom i za kraće vrijeme da učini. Grupisani su i brigadni minobacači. Njima rukuju odlične nišandžije.

Svojevremeno na Zečjoj Glavi, iznad rijeke Tare i na njenoj desnoj obali, poslije jednodnevne borbe, neprijatelj se odmarao. Kada su se naši borci, gazeći duboki snijeg, u toku noći privukli neposredno do neprijateljskih položaja, minobacači otvoriše preciznu vatru po pospalom neprijatelju. Bez tablica gađanja i bez korekture! Juriš — i iznenađeni neprijatelj je ubrzo proteran. Minobacači precizno tuku i neprijateljske grupe koje sasvim blizu podilaze našim položajima. Čuju se i neprijateljske komande. Kod nas tišina. Iznenadna jaka pješadiska vatra i neprijatelj se povlači, zapravo bježi. Ali, vraća se i ponovo napada. Borba se produžila, ali je prevoj Mali Štulac čvrsto ostao u našim rukama.

Za vrijeme borbe vidjeli smo jednu neprijateljsku kolonu u pokretu grebenom Durmitora. Osjetivši da je teško prodrijeti od Žabljaka, preko durmitorskih prevoja, neprijatelj je uputio dio snaga grebenom, s ciljem da što prije ovlada masivom Durmitora i izbije ka rijeci Pivi. Time bi se izmanevrisale naše snage koje su se branile na sjevernim i južnim padinama Durmitora. Upravo u to vrijeme je Peta crnogorska brigada u teškim borbama odoljevala neprijateljskim snagama na prostoru između izvornog dijela rijeke Pive i Durmitora, pa je neprijatelj, prodorom preko grebena Durmitora, mogao izbiti u njen bok, okružiti je i dovesti u gotovo bezizlaznu situaciju.

Tako su se na durmitorsko-pivskim položajima našle jedna do druge Treća sandžačka i Peta crnogorska brigada, u zaštitnici glavnine naših snaga, koja je već u to doba izvršila proboj na rijeci Sutjesci i uz teške borbe postepeno napredovala kroz Zelengoru.

Noću 8/9 jula Treća sandžačka brigada je napustila durmitorske položaje i prešla rijeku Sušicu. U zaštitnici u toku 9 juna ostao je jedan bataljon, koji se pred neprijateljskim snagama postepeno povlačio preko Velikog Štulca, a zatim preko Sušice izbio u selo Nedajno. Neprijateljska kolona, koja je grebenom Durmitora izbila na njegove zapadne padine, jedino je neposredno ugrozila 2 bataljon kod Todorovog Dola, koji je — iako podijeljen na dva dijela i u dosta teškoj situaciji — ipak uspio da se povuče ka Pivskoj Planini i da dođe u sastav brigade.

U toku 9 juna jedinice Treće brigade našle su se na Pivskoj Planini, štiteći Centralnu bolnicu koja je bila u pokretu ka prelazu na rijeci Pivi, dok je neprijatelj napredovao preko Durmitora ka rijeci Sušici i od Šavnika ka Pivskoj Planini. Posjedanjem Durmitora spojile su se 1-va njemačka brdska i italijanska divizija »Ferara« i u tijesnom sadejstvu produžile napredovanje između Tare i Pive, težeći da što prije izbiju na Pivu sve do njenog ušća i da se spoje sa snagama koje su se nalazile lijevo na Maglići i desno na rijeci Drini — od sastava Pive i Tare do ušća Sutjeske u Drinu.

Na desnu obalu Tare, već ranije, izbila je divizija »Taurinense«. Neprijatelj je direktno ugrožavao naše ranjenike koji su se sada prebacivali preko Pive. Treća brigada je na položajima Vojinovići — Kneževići — Nikovići zadržavala prednje neprijateljske dijelove koji su izbijali na Pivsku Planinu. Ona se sada našla u ulozi zaštitnice naših snaga između rijeka Pive, Drine i Sutjeske i planine Maglića. A kada se noću 9 juna počela prebacivati preko pivskog kanjona, neprijateljska artiljerija je u toku dana, zajedno sa avijacijom, dejstvovala po mjestu prelaza i produžila dejstvo i u toku noći. Jedan prelaz preko rijeke bio je već uništen. Napravljen je drugi, uzvodno od sela Gornjeg Kruševa. Trebalo se kretati jednom stazom, koja je u visini Gornjeg Kruševa vijugala ka jugu i tamo nestajala. Dalje spuštanje u kanjon Pive vršeno je novom stazom koju su napravile naše jedinice. Trebalo se spustiti na Pivu pod najtežim okolnostima i preći je u toku noći preko jednog mosta koji su na brzu ruku podigle naše pionirske jedinice.

Po svanuću 10 juna neprijateljska artiljerija je produžila jako dejstvo po mjestu prelaska. Avijacija se uvlačila

duboko u kanjon Pive i bombardovala, a zatim ponovo nadlijetala i mitraljirala jedinice.

Drugi bataljon naše brigade je ostao u zaštitnici na desnoj obali Pive, odakle se već čula jača borba. U toku dana se i on pod borbom povukao ka rijeci i u sumrak, pošto su se svi ranjenici prebacili na lijevu obalu Pive, prešao most. Po njegovom prelasku most su srušile naše pionirske jedinice.

Na Vučevo su jednice Treće brigade izbile u toku 10 juna, a samo zaštitnički bataljon uzoru 11-og. Preko Vučeva se kretalo i u toku dana. Neprijateljska artiljerija dejstvovala je sa nekoliko pravaca — sa Pivske Planine, preko Drine i preko Sutjeske. Sa planine Maglića dejstvovala je teška artiljerija. Nekoliko desetina artiljeriskih oruđa sipalo je ubitačni čelik na naše snage koje su se sada našle na jednoj vrlo uzanoj prostoriji. Avijacija je i dalje bombardovala i mitraljirala.

Po izbijanju na Vučevo 1-vi bataljon Treće brigade krenuo je 11-og uzoru i kao desna pobočnica naših snaga predveče stigao na položaje Koritnik i Pogledalo; u toku istog dana 4-ti bataljon je zauzeo položaje u rejonu Lokva Dernečište, kao ojačanje lijeve pobočnice, zatvarajući pravce od Maglića, posebno od sela Mratinja; 5-ti bataljon se preko Mrkalj-Klada i Dragoša-Sedla spustio na Sutjesku, gdje je zauzeo položaje do same rijeke, a 2-gi bataljon se prebacio na Dragoš Sedlo.

Donijeta je odluka da se probijemo preko Sutjeske, jer je bilo nemoguće ići ka kanjonu Pive, koji je sam po sebi vrlo teška prepreka, a sada i posjednut sa nekoliko desetina hiljada neprijateljskih vojnika. Probijati se desno preko Drine, posjednute jakim snagama, vrlo je teško, a lijevo se uzdiže visoko i teško prohodni Maglić, posjednut jakim neprijateljskim snagama. Ostao je jedino pravac preko Sutjeske, iako se na njenoj lijevoj obali nalazio neprijatelj, jer taj pravac vodi za našim glavnim snagama.

Za vrijeme probijanja i po proboju Prve dalmatinske brigade sa jednim bataljonom Pete crnogorske, ojačanja iz SS divizije »Princ Eugen«, upućena sa Maglića, gusto su posjela položaje na lijevoj obali Sutjeske. I dok se glavnina Glavne operativne grupe vrhom klina izdužila ka selu Jeleču, na desnoj obali Sutjeske, na prostoru Vučeva, ostale su dvije iscrpene brigade, koje su dotada pretrpjele velike gubitke, tj. oko 1.500 iscrpenih boraca i ranjenika, okruženih sa nekoliko desetina hiljada neprijateljskih vojnika.

Došao je 12 jun. Glavnina naših snaga ostavlja za sobom Zelengoru i produžuje napredovanje. Na samoj Sutjesci vode se jake borbe, dok je neprijatelj na drugim pravcima manje aktivan. Popodne je naređeno 1-vom bataljonu da krene ka Dragoš-Sedlu, a 4-tom bataljonu da se i on povuče ka Dragoš-

Sedlu. Kada se 4-ti bataljon povukao sa položaja na padinama Magl'ća, dijelovi SS divizije »Princ Eugen« krenuli su za njim. Na drugoj obali Sutjeske vidi se na proplancima neprijateljski logor sa podignutim šatorima.

Predveče 12 juna našim premorenim i do krajnosti iscrpen'm borcima podijeljena je zadnja zaliha hrane — po nekoliko suvih mrva kačamaka. Za njima je ostalo više od mjesec dana neprekidnih borbi i rijetko prospavanih noći. Ishrana slaba, često nikakva. Na čitavom putu od Pljevalja do Sutjeske nailazil' smo na mrtve borce naših jedinica koje su ranije prošle, naročito Sedme banijske divizije, koju je zahvatila epidemija pjegavog tifusa.

Dvanaestog juna noću, linijom koju je bujica trasirala, spuštale su se od Dragoš-Sedla ka Sutjesci jedinice Treće brigade. Zajedno sa njima i ispred njih, pomiješani sa jedinicama, kretali su se i ranjenici. Upravo je pao jak pljusak, što je još više otežalo spuštanje niz strmu desnu obalu. Pošto br'gada nije imala više koga da štiti na desnoj obali, trebalo je ići naprijed. Po izbijanju na rijeku, koju je usl'jed brzine toka bilo vrlo teško preći, moralo se hvatati za ruke i teškom mukom prelaziti. Mnoge je odnijela brza Sutjeska.

Prije zore, 13 juna, sve jedinice Treće br'gade i svi ranjenici koji su se mogli kretati, prešli su na lijevu obalu. Bilo se razvedrilo, a uskoro je i sunce iz'šlo. I dok smo se kretali padinama lijeve obale Sutjeske, stazom koja se penje u pravcu sela Krekovi, jače neprijateljske snage izbijale su na visove na desnoj obali.

Od brigadnih dijelova van sastava bataljona form'ran je novi — Kombinovani bataljon. Neki dijelovi Pete crnogorske brigade i jedan dalmatinski bataljon već jurišaju, a uvodi se u borbu i 3-ći bataljon Desete hercegovačke brigade — formiran od mostarskog proletarijata.

Peti bataljon je u toku pokreta padinama na lijevoj obali Sutjeske prvi izdvojen i upućen u proboj. Tako je dospio na lijevo krilo brigade. Drugi bataljon napada na Ozren. Kombinovani i 1-vi bataljon napadaju u pravcu sela Krekovi, a 4-ti na desnom krilu brigade.

Ispred nas, na pravcu proboja, nalazi se šest neprijateljsk'h bataljona sa oko 6.000 vojnika utvrđenih u više linija. Iz prednjih rovova vire samo neprijateljski šlemovi. Pozadi nas izbile su na Sutjesku snage SS divizije »Princ Eugen«. Tako su se naše jedinice, zajedno sa ranjen'cima, našle na jednom uzanom zemljišnom pojasu, okružene sa svih strana mnogo nadmoćnijim neprijateljskim snagama. U takvoj situaciji nije nam ništa drugo preostalo nego da vršimo proboj. Borba se rasplamsava čas jače čas slabije. Utiša se pa se ponovo

razvije. Niže se juriš za jurišem. Toliko juriša i za tako kratko vrijeme vrlo rijetko se negdje dogodilo. Zašto se ovi naši ljudi tako bore? Bore se za ranjenike, za slobodu svoje zemlje, za dostojanstvo čovjeka i za ljepši život.

Na desnom krilu brigade bore se i jurišaju borci 4-tog bjelopoljskog bataljona. Pola bataljona je izbačeno iz stroja, što mrtvih, što ranjenih. Poginuli su komandant, zamjenik komandanta i zamjenik komesara bataljona, a malo je ostalo i četnih rukovodilaca.

Kod sela Krekovi vode borbu borci Zlatara.

Lijevo se nalazi 2-gi bataljon sa borcima Mileševskog sreza, a na krajnjem lijevom krilu brigade 5-ti pljevaljski bataljon.

Borba na Sutjesci se produžuje. Dok je neprijatelj zauzet borbom s fronta, na padinama Ozrena, 5-ti bataljon se na prevoju između Ozrena i Lastve, uništivši nekoliko bunkera, probija u pravcu T'sovog Brda i dalje ka Zelengori.

Dijelovi 1-og bataljona se rokiraju ulijevo i pokušavaju proboj. Ali je neprijatelj ubacio rezerve i ponovo čvrsto povezao front.

Ranjenici koji su se mogli kretati upućivani su lijevom obalom Sutjeske uzvodno da se po grupama prebacuju za vrijeme dok neprijatelj vodi borbu sa našim jedinicama.

Prošlo je podne. Stiže naređenje da se još raspoloživim snagama izvrši napad u pravcu Krekova, kako bi se dio snaga koji se nalazi na lijevom krilu pokušao probiti. Dakle, treba olakšati proboj na lijevom krilu. Glavnu snagu u napadu na Krekove čine borci Mostarskog bataljona, koji je, iako je pretrpio velike gubitke, još uvijek relativno brojno jak. Sa njim napreduju dijelovi 1-og, Kombinovanog i 4-og bataljona Treće sandžačke brigade i manji dijelovi Pete crnogorske brigade. Izvršen je juriš. Novi gubici — novi mrtvi i ranjeni. To je bio istovremeno i zadnji juriš. Borba je počela da malaksava pa se najzad i utišala. Povremeno se čuju pojedini pucnji. Desetkovane jedinice izvlače se po grupama iz prve streljačke linije i kreću padinama lijeve obale Sutjeske.

Nailazi neprijateljski izviđački avion i osmatra bojište. Neprijatelj ne izlazi još iz svojih rovova i ne kreće naprijed.

Treba povući još ono malo snaga što se nalazi u streljačkom stroju. Kasno popodne i one se povlače, po naređenju. Neprijatelj još ne kreće naprijed, a njegov avion i dalje izviđa.

U prvim redovima leže naši mrtvi borci, izmiješani sa njemačkim lješevima. Na putu koji vodi ispod sela Krekovi nalazi se veliki broj naših poginulih i teško ranjenih boraca. Teško je proći tim putem.

Kada su se i posljednje naše snage povukle ispred neprijateljskih položaja, ovaj je krenuo naprijed, ali oprezno. Čuju se pojedini pucnji. To njemački vojnici ubijaju naše teške ranjenike. Zamjenik komesara jedne čete 5-og bataljona, teško ranjen, zatražio je od svojih drugova da ga ubiju. Komandir voda mu je pružio pištolj. Tako je prestao da živi još jedan od naših hrabrih četnih rukovodilaca.

A ti isti njemački vojnici su krajem rata, kada su Jedanaestoj diviziji polagali oružje, molili da se prema njima postupa po međunarodnom ratnom pravu.

*

Završen je posljednji boj velike Bitke na Sutjesci. Odluka je pala, ali borbe još nijesu prestale. Mnogobrojne manje grupe zaostalih boraca i ranjenika probijale su se tu i tamo kroz neprijateljske položaje.

Veliki broj ranjenika, onih koji su se mogli kretati, uspio je da se provuče ka Zelengori, a jedan dio je ostao u šumama u dolini Sutjeske.

Pala je noć. Neprijatelj osvjetljava zemljište raketama. Povremeno se čuje borba. To se manje grupe naših boraca probijaju pod zaštitom noći iz neprijateljskog obruča ka zapadu ili jugu.

Prije boja na Sutjesci, Treća brigada je imala u 1-vom bataljonu oko 140 ljudi, u 2-om oko 110, u 4-om oko 200, a u 5-om oko 170 ljudi. Svega, sa Komb novanim bataljonom, blizu 700 ljudi. Prvi bataljon je izgubio oko 70 boraca, 2-gi oko 50, a 4-ti oko 120. Ukupni gubici Treće sandžačke brigade u boju na Sutjesci iznosili su preko 300 ljudi. Prema tome, brigada je bila gotovo prepolovljena. Poginuli su zamjenik komandanta brigade i politički komesar i veći broj rukovodilaca bataljona i četa.

U boju na Sutjesci, 5-ti bataljon, koji se uspio probiti, izgubio je relativno malo ljudi. Na Zelengoru je, računajući i 25 drugova iz 4-og bataljona i još nekoliko iz drugih bataljona, izbilo svega oko 120 boraca, od kojih je preko 2/3, poslije nekoliko dana, uspjelo da se probije u istočnu Bosnu. Ono što je bilo sposobno za borbu svrstalo se u redove Druge proleterske brigade, a ostali, ranjeni i bolesni, upućeni su na Majevicu. Oni su se borili u redovima Druge proleterske brigade, a tri mjeseca docnije, po dolasku u Sandžak, ušli su u sastav svoje brigade.

U toku sljedeća tri dana pojedine grupe uspjele su da se probiju kroz neprijateljske redove. Dio se probijao uzvodno Sutjeskom i poslije neuspjelog pokušaja da se prebaci preko

Vilinjaka na Zelengori, prebacio se na desnu obalu Sutjeske, a jedan dio je odmah prešao na njenu desnu obalu i probio se ka Vučevu. Za to vrijeme su se neprijateljske snage svijale u kolone, ostavivši izvjesne dijelove da u toku noći 13/14 i 14 juna kontrolišu pravce koji vode sa Sutjeske. Neprijateljske jedinice su pretraživale šume na njenim obalama, kao i padine kanjona neposredno duž riječnog toka. Borci i ranjenici, do kraja iscrpeni i bez hrane, morali su tri dana i tri noći da se probijaju na prostor van bojišta.

Trećega dana, 16 juna, na Vučevu se prikupilo do 180 potpuno iscrpenih boraca i ranjenika Treće sandžačke brigade i nešto iz dalmatinskog bataljona. Tog dana na samom Vučevu više nije bilo jačih neprijateljskih snaga, sem pojedinih patrola. Ponovo se prelazio kanjon Pive i ponovo savlađivao kanjon Tare. Poslije nekoliko dana ovi dijelovi prebacili su se u Sandžak.

Zaštitnica je časno izvršila svoje zadatke. Izginula je braneći ranjenike. Za ranjenike je vođena bitka na Neretvi, tri mjeseca ranije. Za ranjenike su vodile borbu i ove naše jedinice na Sutjesci. Borci, koji su jedva mogli nositi oružje, bili su krvno i moralno vezani za borce — ranjenike. Istina, da su ih ostavili možda bi lakše izvršili proboj iz obruča, a i ranije i u povoljnijoj situaciji. Ali, ostaviti ranjenike a ne braniti ih značilo je odreći se sebe.

Neprijatelj je prema našim okruženim snagama na lijevoj obali Sutjeske angažovao nekoliko desetina hiljada boraca koji su, zauzeti borbom, kasno stigli da ugroze naše glavne snage, koje su krajnjim naprezanjem krčile sebi put na sjever.

Dijelovi Treće sandžačke brigade, koji su prešli Pivu i Taru, poslije kraćeg odmora i pošto su ojačani novim borcima, preduzeli su akcije u Pljevaljskom, Bjelopoljskom, Mileševskom i Zlatarskom srezu. U toku jula i avgusta iste godine vođene su borbe sa okupatorskim snagama, posebno sa četnicima, koji su uz pomoć okupatora počeli da jačaju. Treća sandžačka brigada je uspješno suzbila razvoj kvislinških snaga, popunila svoje redove i, po dolasku jedinica iz istočne Bosne u Sandžak septembra 1943, uveliko olakšala dalji razvoj oslobodilačke borbe na ovoj prostoriji.

Žarko VIDOVIĆ

STANJE JE NEREDOVNO

reća sandžačka narodnooslobodilačka udarna brigada držala je položaje između Pljevalja i Prijepolja.

Petog maja stiglo je naređenje Štaba Prve proleterske divizije da naša brigada obezbedi punije praćenje neprijatelja, jer su postojala obaveštenja da on vrši pokret velikih razmera, mada još nije bilo jasno u koje svrhe. Stoga je trebalo pratiti pomeranja Nemaca i prebacivanje njihovih snaga iz unutrašnjosti Srbije i verovatno iz Grčke prema našoj teritoriji. Postojalo je sve jasnije da se neprijatelj koncentriše u Limskoj dolini. Provereni su podaci i utvrđeno je da se veće nemačke i domobranske snage prikupljaju kod Foče i Ustikoline sa namerom da pređu Drinu i ugroze naše položaje na tom području. Izveštaji sa svih strana nagoveštavali su da neprijatelji pripremaju ofanzivu veću od dotadanjih, očigledno sa namerom da zaokruže glavninu naših snaga i Vrhovni štab i da ih unište. U tome je trebalo da učestvuju Nemci, Italijani, Bugari, četnici i domobranske jedinice.

Neprijatelj je napravio širok obuhvat, ali najčešće napade vršile su nemačke divizije na prostoru od Lima prema Tari, kao i od Nikšića prema Šavniku i Pivi. Ogorčene borbe počele su i sa severa, odakle su napadale jake nemačke snage. Naša brigada držala je baš te položaje i odbijala neprijateljske napade zadržavajući svoje pozicije.

Osvanuo je šesti maj. Naša brigada je još čvrsto držala svoje položaje. Svi naleti neprijatelja ostali su bezuspešni. Oko

deset sati počeli su nemački avioni, umesto bombi, da bacaju pakete sa lecima, u kojima su pozivali partizane na predaju i obećavali punu slobodu svakome ko se prijavi sa letkom. Kako propaganda i ovoga puta uopšte nije delovala na borce, Nemci su nekoliko dana kasnije izdali proglas narodu Crne Gore i Sandžaka s pozivom na pokornost i pretnjom da će, ukoliko se ne odazovu, uništiti čitav ovaj kraj, sav narod i partizane. Posle proglasa Nemci su počeli još žešće napade. Razvila se žestoka borba. Naše jedinice morale su vršiti taktička pomeranja i ustupati izvesne položaje nadmoćnijem protivniku. Neprijatelj je palio i uništavao sela kroz koja je prolazio. Sa partizanskim jedinicama povlačio se i veliki deo naroda. Do dvadeset i trećeg maja naša brigada je zadržavala nemačke napade i vodila danonoćne borbe. Toga dana stiglo je naređenje Vrhovnog štaba o popuni naše brigade, kao i o izvesnim izmenama u njenom komandnom sastavu.[1]

Između dvadeset četvrtog i dvadeset osmog maja vođene su najžešće borbe sa Nemcima na sektoru između Lima i Tare. U ovim borbama učestvovale su brojne nemačke i italijanske jedinice uz podršku avijacije. Nemci su uspeli da nas istisnu iz Limske doline i nabace na Jabuku, Kamenu Goru i dalje prema Tari. Budući da su na ovom planinskom i siromašnom prostoru i ranije boravile neke naše jedinice, iscrpene su sve rezerve hrane, iako seljaci nisu žalili da našoj vojsci dadu sve što su imali. Strah od gladi i sećanje na gladovanje u Četvrtoj ofanzivi prodirali su u sve jedinice. Komesari po bataljonima imali su pune ruke posla. Moralo se najracionalnije raspoređivati ono što se imalo. Bilo je još nešto stoke i meso se nekako obezbeđivalo, ali hleba nije bilo. Ljudi su se, živeći danima samo na mesu, jedva kretali.

Borba na ovom prostoru nastavljala se iz dana u dan i postajala je sve žešća. Štab naše brigade pomerio se u selo Maoče.

Redovno, svakog jutra, nemačke »Rode« izviđale su naše položaje i mitraljirale sve što su primećivale da se kreće. Jednog dana u ranu zoru počele su da mitraljiraju kuću u kojoj se nalazio štab. Sa nama je bila i grupa dece koju su hrvatske jedinice kod Jasenovca otele od ustaša. Sutradan uđe u našu sobu jedan od dečaka, rodom iz sela Dubrave kod Glamoča. Zvali smo ga »Sudija«.

---

[1] Za političkog komesara brigade postavljen je Božo Miletić, za zamenika komandanta Momo Stanojlović, a za zamenika političkog komesara postavljen je pisac ovog članka.

— Drugovi, došao sam da vam kažem da je juče za vreme mitraljiranja Šuca ubio ono prase što ga je doneo vama za ručak. Mi smo ga gledali. Dok su Nemci mitraljirali, on se sakrio iza kuće i mašinkom ubio prase. Kada je prestao napad, on ga je zgrabio i odneo domaćinu: »Evo, ubiše ti Švabe ovo prase. Najbolje da ga daš štabu, inače nema šta za ručak«. Čovek ga je pogledao i rekao: »Dobro, uzmi«.

S teškom mukom je Šuca priznao ovo komesaru. Odlučili smo da ne bude više intendant našeg štaba i prebacili ga na drugu dužnost.

Na međurečju srednjih tokova Lima i Tare ostala je samo naša brigada. Tukla se i zadržavala Nemce. Još ranije, po zadatku, otišle su napred Prva proleterska i Treća krajiška brigada.

Nemci su žestoko pritiskivali. Hteli su po svaku cenu što pre da pređu Taru i spoje se sa svojim i italijanskim jedinicama koje su navaljivale od Šavnika i Kolašina i da na tom prostoru izoluju jedan deo naših jedinica i bolnicu.

Noću 28/29 maja dva bataljona naše brigade prešla su Taru i sukobila se sa jakom neprijateljskom kolonom koja je dolazila od Kolašina da bi nam osujetila prelazak Tare. Naši bataljoni sačekali su ih kod sela Negobuđa i odbacili. Time su stvoreni uslovi za prebacivanje i ostalih jedinica naše brigade na levu obalu Tare. Rano popodne 29 maja prešle su i poslednje naše jedinice. Trebalo je porušiti most koji smo na brzinu podigli. Nije se imalo čim i nije se znalo kako. Nemci su već silazili u kanjon s težnjom da ga zauzmu i spreče rušenje. Moralo se raditi brzo.

Najzad su jedan mitraljezac iz 1-og bataljona i još jedan borac prineli dva puškomitraljeza na otstojanje od 30—50 metara i dugim rafalima udarili po čvorovima zavezanih čeličnih užadi. Užad su popucala. Most se sa treskom stropoštao. Sada je bilo lakše zadržavati Nemce. I oni su morali praviti most. Moći ćemo da ih zadržimo i sa manjim snagama. Na položajima je ostao jedan bataljon da bi ometao prelazak neprijatelja na levu obalu Tare. Ostale jedinice krenule su napred.

Izašli smo na visoravan Jezera. Desno od nas prostirale su se livade sa proređenom četinarskom šumom. Bila je kao kristal vedra noć. Mesečina. Nešto dalje pred nama se ukaza neobično lepa slika: ispod drveća čitav venac vatri, oko njih sede ili leže ranjenici i bolesnici Centralne bolnice. Svuda pesme. Ogromni stubovi plamena dizali su se visoko i gubili u noći noseći sa sobom zvuke partizanskih pesama. Išli smo prema njima.

Levo od nas, u neposrednoj blizini, ukaza se gusta kolona uniformisanih vojnika. Na mesečini se videlo da se kreću u pravcu bolnice. Hitro smo se razvili u borbeni poredak. Kolona je nastupala. Očekivalo se da će naši svakog časa otvoriti vatru. Ali je naređenje bilo drugačije. Moralo se prvo znati ko ide. Komandant 4-og bataljona pitao je:

— Ko je tamo?

Mukla tišina proguta pitanje. Odgovora nije bilo. Kolona je prilazila sve bliže. Ko ovo može biti? Razmišljali smo. Nemoguće je da su Nemci. Otkuda oni tu?

— Či va la? — Povika na italijanskom neki od boraca.

— Prižionjeri Italijani, odazva se kolona. Laknu nam.

Pomešasmo se sa bolnicom. Svi odmah počeše da pitaju kakva je situacija, koje se jedinice nalaze napred, koje pozadi, kakvi su izgledi i koji je pravac našeg daljeg kretanja. Objašnjavali smo im. Sa Tare se čula borba. Ovde se moglo ostati. Odlučili smo da prenoćimo. Nad nama se uzdizao Durmitor i zaklanjao mesec. Bili smo u senci. Stigoše kuriri 2-og bataljona. Njihov se bataljon nalazio na Pirlitoru. Pričali su o užasu koji se noću video preko Tare, gde su juče vođene borbe i kuda su prošle nemačke i italijanske divizije.

Nekolicina nas se popela na Pirlitor. Pred nama se ukaza strašna slika pustoši. Daleko preko Tare, sve do Kamene Gore i Jabuke, još je besneo požar. Na putu kojim su juče prolazile italijanske i nemačke divizije gorela su sva sela. Iz kanjona Tare čula se borba. To Nemci pokušavaju da pređu.

Svuda oko nas nalazilo se mnoštvo naroda: žene, deca i stariji ljudi. Sve je to pošlo sa našim jedinicama, nosilo što se moglo nositi, i poteralo svu stoku. Sve je nemirno. Niko nije spavao. Okupljali su se u grupe i gledali preko Tare. Tamo je ličilo na pakao. Hiljade požara. U trenutku sve zgasne da se odmah pojave nove erupcije plamena i izgube u noći. Borci su posmatrali, stezali srca i razmišljali: da li je sve izgorelo? Da li je ostao ko živ? Od čega će živeti ono što nije poubijano?

Nekoliko boraca je još iste večeri nestalo. Vratili su se sa ostalim narodom preko Tare. Rekli su nekim drugovima da se neće predati: idu da se svete. Boriće se kao gerilci. Sutradan su komesari po četama objašnjavali da ima slučajeva dezerterstva, da se treba svim silama boriti protiv malodušnosti i najoštrije reagovati na ove pojave.

Predveče jedna patrola privela je trojicu koji su pokušali da pređu Taru i pobegnu.

Posle saslušavanja u štabu bataljona naglašeno im je da su učinili težak prekršaj i da će za to biti najstrožije kažnjeni.

Iako im nije konkretno rečeno kakva će kazna biti, očekivali su da će ona biti stroga i verovatno najstrožija — kazna smrću streljanjem.

Sutradan su se javili i tražili da budu primljeni od političkog komesara brigade ili njegovog zamenika.

Primio ih je komesar.

Begunci su se žalili na strogu kaznu i molili komesara da utiče da bi se kazna ublažila.

Komesar ih je odbio.

— Nema govora ni o kakvom ublažavanju, rekao je strogo, vi ste nas izdali i napustili onda kad nam je bilo najteže, pa sada tražite blage kazne. Ne, ne, morate odgovarati za svoje greške. Štab bataljona treba da vas kazni. To je njegovo pravo. Vas niko ovamo nije nasilno doveo, nego ste sami dobrovoljno došli. Mislili ste da je revolucija nešto sa čim se možete šaliti. Ne može to ljudi. Znate li vi šta znači napustiti svoje mesto u ratu? To znači otvoriti vrata neprijatelju. Vi ste mogli upropastiti ceo bataljon. Zato vas štab i kažnjava.

— Zar baš smrt, druže komesaru? Zar ne može biti ništa drugo? Stari smo i inokosni ljudi, opterećeni decom. Može se greška i na drugi način popraviti, dodavali su molećivo.

— Neću da se mešam u rad štaba bataljona. Drugovi vas znaju ko ste i kakvi ste.

Oni stadoše, pozdraviše pesnicom i odoše.

Već je bilo palo veče kad se jedan od njih vratio. Molio je kurira da ga prijavi komesaru.

Komesar ga je ponovo primio.

— Ja sam Zejak. Druže komesare, došao sam još poslednji put da nešto pitam i zamolim.

— De, reci šta 'oćeš.

— Prvo, 'oću da pitam da li se išta može izmeniti, jer mi se čini, a tako se i u bataljonu šapuće, kao da će noćas ili ujutru kazna biti izvršena. Zato 'oću lično da zamolim za jednu stvar. Držim da mi nećeš odbiti, čovek si.

— Kad će kazna biti izvršena, to ja ne znam. To će bataljon odlučiti, a već je kasno da bi se nešto moglo izmeniti. Rekao si da hoćeš nešto da me zamoliš.

— Pa, eto, hteo sam nešto u vezi sa ovim stvarima. Žao mi je, druže komesare, na ovakav način da umrem. To sve dosada nisam mogao ni zamisliti, ali, eto, vidiš. Zlo sam napravio pa moram da odgovaram.

Komesar je ćutao, pognuo glavu pa lomi neku grančicu i pravi perle. Ovaj nastavlja.

— Znaš me, selo mi je ispod Bjelasice. Bio si mi u kući. Najesen će mi biti 48 godina, otac sam četvoro dece, peto mi se rodilo nedelju dana pre polaska; nisam stigao ni da ga krstim. Zato ga i ne računam u žive. Ko zna kad i da li će uopšte biti kršteno. Pa pošto kažeš da se ovde ne može ništa promeniti u kazni, obećaj mi, tako ti Boga i svetog Jovana, da ćeš mi kad se vratimo biti kum i krstiti ono dete. Ukoliko ja sutra umrem, ti otiđi mojoj kući i reci ženi da sam se tako sa tobom dogovorio, a da sam ja u borbi poginuo. Ukoliko bi se što izmenilo i ja ostao živ, ja te opet molim da budemo kumovi. Grešku ću popraviti, nećeš biti, druže komesare, kum kukavici i dezerteru. Obećaj mi, znaću kako ću se držati. Datu reč ću poštovati.

— Dobro, Zejak, pristajem. Želim i biću ti kum, pa bilo da se ti živ vratiš, bilo da pogineš. Hvala ti na počasti koju mi ukazuješ. Hoću sada da ja tebe zakunem istom ono tvojom zakletvom kojom si ti mene zakleo. Onim istim tvojim Bogom i svetim Jovanom: da li bi opet pokušao da napustiš svoju jedinicu ako bih ja naredio Štabu bataljona da ti vrati oružje i ti ponovo stupiš u jedinicu? Reci pošteno, budi sada ti čovek. Smem li ja garantovati za tebe.

— Druže komesaru, ne znam da li sada pretstavljaju išta moja čast i obraz, ali ja u mojoj zakletvi moram poći od toga, jer drugo danas i nemam. Ali znaj, ovo što ću ti reći, neću pogaziti. Molim te u to veruj, veruj pa makar koliko te to koštalo. Veruj mi, neću reč pogaziti. Ako te slažem i izdam, neka me izda ljeto, i godina, i porod, i sve ostalo. Obećavam ti da više nikad neću dozvoliti sebi da se ne mogu zaklinjati u svoju čast i obraz.

— Dobro, a šta ćemo sa onom dvojicom, možeš li ti garantovati za njih?

— Ja mislim da će i oni držati reč. Najbolje da ih dovedem pa razgovaraj sa njima.

Sutradan sva trojica su bila u jedinici pod oružjem.

Zna se da su ušli u kanjon Sutjeske, borili se i više ih nikad niko nije video. Tamo su ostali sa žrtvama 4-og bataljona. Sva trojica su poginuli.

*

Tridesetog maja prošli smo kroz Žabljak koji je do temelja popalila i porušila neprijateljska avijacija. Na ovom sektoru zadržali smo se osam dana odbijajući neprijateljske napade. Prvih dana juna čula se jaka vatra od Tepaca. Tamo je bio naš 4-ti bataljon. Peti je vodio juče borbu sa Nemcima u

Jozo Janda: CRTEŽ IZ PARTIZANA

selu Pitominama. Izgubio je jedanaest boraca, a zamenika političkog komesara bataljona Vladimira Damnjanovića, teško ranjenog i nepokretnog, ostavio kod jednog seljaka koji se prihvatio da ga čuva.

Nemci su prešli Taru i dalje pritiskivali. Komandant Treće divizije Sava Kovačević javio je da neprijatelj jačim snagama nadire ka Mratinju i da, prema podacima, namerava dalje kanjonom Pive.

Očigledno je neprijateljska namera bila da tu zatvori krug i otpočne obračun sa našim jedinicama. Međutim, taj plan im nije uspeo, jer je jedan deo naših snaga sa Vrhovnim štabom već bio prešao Pivu i pošao prema Bosni.

Osvanuo je peti jun. Bili smo još na ovome sektoru. Naša brigada, koja je dotada bila u sastavu Prve proleterske divizije, dobila je naređenje da se stavi pod komandu Treće divizije; takođe nam je saopšteno naređenje Vrhovnog štaba da Treća divizija ima zadatak da štiti povlačenje Centralne bolnice i ostalih snaga koje su se probijale prema Bosni.

Tako je naša brigada ušla u sastav zaštitnih jedinica.

Već sledećeg dana, prema naredbi Štaba Treće divizije, morali smo se osloboditi svih teških oruđa i pripremiti jedinice za povlačenje preko Durmitora prema Pivi. Štab brigade odlučio je da na Malom Štulcu (k 1953) priredimo iznenađenje neprijatelju. Rešeno je da se sva teška oruđa i municija koncentrišu, da pustimo Nemce što bliže i onda svom snagom udarimo po njima. Iz svih bataljona skupljeno je: 17 bacača, 6 teških mitraljeza i sva raspoloživa municija za njih.

Sutradan izjutra došlo je do pokreta neprijateljskih jedinica. Nemci su počeli napade na naše položaje snažnom artiljeriskom vatrom. Na Malom Štulcu vladala je potpuna tišina. Naši su ćutali. Ne naišavši na otpor, Nemci su se kretali sasvim bezbrižno. Rastojanje se smanjivalo, a prostor između nas postao gotovo čist. Kad su došli na oko 80—100 metara, planuo je Mali Štulac. Počeli su naglo i panično da otstupaju. Na položajima je ostalo mnogo mrtvih i ranjenih nemačkih vojnika.

Vrativši se na polazne položaje, komanda nemačkih jedinica organizovala je nov napad uz podršku žestoke artiljeriske vatre. Tukla je položaje sa kojih su se već evakuisale naše jedinice. Kao jedina tačka otpora ostao je Mali Štulac. Nemci su nemilosrdno tukli. Mali Štulac je i ovoga puta ćutao. Nemci su ponovo krenuli u napad, sada mnogo obazrivije. Opet je došlo do borbe iz neposredne blizine; opet je počelo da dejstvuje naše sakupljeno oružje. Nije se štedela municija. Nemci nisu mogli da izdrže. Ponovo su se povukli. Posle toga nastalo

je izvesno zatišje, ali za kratko vreme. Sledećeg dana, još u jutarnjim časovima, jaka kolona Nemaca penjala se ispod Savinog Kuka ka vrhu Durmitora sa namerom da preko Crvene Grede zaobiđe pravac našeg povlačenja i udari u bok naših jedinica. Bilo je gotovo neverovatno da naoružana jedinica može tuda da prođe, jer se pre rata smatarlo podvigom kada bi se neko od planinara probio tim putem. Da bi izbegle zaokruženje, jedinice naše brigade morale su se povući prema Velikom Štulcu i sprečiti nemačko prodiranje u pravcu našeg krila. Na Crvenoj Gredi sačekao ih je jedan vod Zlataraca. Sa njima je bio komesar čete Vlada Šaponjić. Nemci su zadržani na vrhu Durmitora, a Vlada je poginuo sa još nekoliko boraca.

Kasno uveče (mislim negde 7 juna), na Velikom Štulcu nađe me drug Veljko Zeković i reče mi da je direktiva CK da se na terenu ostave grupe gerilaca sastavljene od politički jakih ljudi. Odlučeno je da ostanu drugovi: Jezdo Lović, Mićo Zorić, Velibor Ljujić i još neki. Mi smo nastavili pokret. Pred nama je bila Centralna bolnica.

*

Uslovi pod kojima je vođena Peta ofanziva, i teškoće kojima su bile izložene jedinice zaštitnice jedva se mogu porediti sa uslovima i teškoćama na koje su nailazile jedinice Narodnooslobodilačke vojske u borbama ne samo do Pete ofanzive, nego i posle nje. Posebnu teškoću pretstavljao je pegavi tifus, naročito kod Sedme banijske divizije.

Iza Centralne bolnice pomerale su se i jedinice Treće divizije. Vodile su borbu i zadržavale neprijatelja. Putem su ostajali mrtvi ljudi, i to manje ranjenici koji su podlegli zadobijenim ranama, a mnogo više tifusari — u onim najrazličitijim položajima, u kojima ih je smrt zatekla. Tifusar seo, uzeo nekoliko grančica i kao tobož naložio vatru, iako vatre uopšte nije bilo, stavio praznu porciju da kuva ručak i tako umro; drugi uzeo kašiku i počeo da jede iz prazne porcije i u tom položaju ga zatekla smrt. Tako svuda pored puta. Kraj jednog izvora grupa tifusara čučnula da pije vodu i tako ostala. Dobijao se utisak da iz svakog žbuna mrtvim očima gledaju tifusari u borce koji, pribirajući poslednju snagu, vode borbu. Mrtvi tifusari bili su slični: žuti u licu i većina sa trorogom kapom na glavi. Svuda se osećao težak zadah leševa.

Kada smo prešli Taru i uspeli se na Žabljak, zakonačili smo u selu Bosači. Kuće su bile prazne. Tifusari ušli u njih, a jedna grupa naložila vatru u sobi na patosu. Kuća se upalila, a oni ne umeju da izađu pa ih drugi izvlače. Nije teško zami-

sliti kolika mora biti snaga vojske koja danima prisustvuje ovakvim scenama i još nalazi snage da se bori protiv premoćno naoružanog neprijatelja. Borci naših jedinica podnosili su sve to i vodili najkrvavije borbe.

Trećeg juna izjutra dođe u naš štab doktorka Gutman, koja je još početkom rata došla u partizane sa celom porodicom. Ona se starala o borcima i lečila ih kao da im je majka. Došlo je da javi da je bolnica jutros trebalo da nastavi pokret, ali da to nije učinila jer je grupa zarobljenih Italijana, pridodata bolnici da nosi ranjenike, otkazala i nije htela da napusti selo. Video sam ih. Svaki je imao rane po ramenima. Danima su nosili teške ranjenike na nosilima. Premoreni i izmrcvareni glađu, izgledali su kao aveti. Bilo ih je oko dve stotine. Te noći ukrali su jednog bolničkog konja, zaklali ga i skoro celog pojeli. Izjutra su svi bili bolesni, ječali ispod onog drveća i na sve strane povraćali. Došao sam da im izdam naređenje za pokret. Nisu hteli ni da čuju. Kukali su i pravili se da ne razumeju. Nisam znao šta da radim. Tada mi je prišao jedan, omalen, crn: »Kamarado komisario!« Reče da je komunista, da ovi zabušavaju, jer očekuju da će danas ovde stići Nemci i da će ih osloboditi. Ponovo sam im govorio, ali nije vredelo. Vratio sam se u štab i poslao kurire. Oni su ih silom primorali da pođu. Bolnica je krenula napred. Toga dana došao je na dužnost novi komesar brigade Božo Miletić.

*

Dok smo se nalazili na međurečju Pive i Tare štab divizije proučavao je kojim pravcem treba vršiti probijanje. Ubrzo je stiglo naređenje da bi najbolje bilo ponovo se prebaciti preko Tare i ostati na sektoru između Tare i Zlatibora. Skovali smo splavove i pripremali se za prelazak baš ispod Durmitora, gde se uliva Sušica u Taru. Zatim je došlo naređenje da ne treba ići preko Tare nego razmotriti mogućnosti orijentacije preko Sinjajevine prema Komovima.

Ova neizvesnost uticala je na sve nas. Gubilo se vreme koje je bilo dragocenije od sveg ostalog.

Određeni smo Mile Peruničić i ja da uhvatimo vezu sa štabom grupe i da vidimo kakvo će biti konačno rešenje. Sve je bilo u pokretu. Štab nije dejstvovao kao celina. Najzad, dva dana docnije, usledilo je naređenje Štaba Treće divizije da se treba probijati prema Bosni u pravcu Vrhovnog štaba.

Sutradan, rano izjutra, spuštali smo se u kanjon Pive i već oko deset sati bili na obali kod Kruševa. Niz kanjon se

silazilo strmom stazom u koloni po jedan. Ispod nas je besnela nabujala Piva, koja se bogato hranila otopinom snegova sa Volujaka, Vučeva i Pivske Planine. Na Pivi je bio napravljen most za prebacivanje: dva zategnuta čelična užeta, privezana za stabla na obali, i preko njih nabacane neke cepanice i talpe. Na tom mestu, preko mosta koji su bile podigle naše pionirske jedinice, morale su preći sve naše formacije. Most je ležao na samoj površini vode, koja se klobučala i udarala o talpe. Užad su podrhtavala. Borci su prelazili sa obućom punom vode.

Nemci su tačno znali gde smo jedino mogli i morali preći reku. Privukli su topove i sa Šćepan-Polja otvorili baražnu vatru. Dejstvo artiljerije bilo je veoma jako, ali kako je most bio niže, u mrtvom uglu, nisu ga mogli porušiti. Tukli su jednu kosu više mosta niz koju je silazila staza kojom se spuštala naša kolona. Tukli su intenzivno, bez prestanka. Borci su pretrčavali tučeni prostor. Kosa je bila prekrivena leševima. Na polomljenom drveću visili su delovi iskidanih ljudskih tela: ruke, noge, kao i komadi konjskih telesa. Sve je bilo crveno, poliveno krvlju. Ali to je bio jedini put kojim se moglo sići do Pive, jer su vertikalne strmine i litice krečnjaka sprečavale drugi pravac prilaska mostu, a on je bio tesan i preko njega se moglo preći samo pojedinačno. Stvorio se pravi pakao. Nemački avioni su izviđali, nisko se spuštajući u kanjon, jer su znali da nemamo oružja kojim bismo ih uspešno tukli.

Oko podne, u trenutku najjače artiljeriske vatre, počele su »Štuke« da puštaju bombe. U klisuri je toliko urlalo da se više nisu mogle čuti pojedinačne eksplozije. Ljudi su prikupljali poslednju snagu da pređu reku i zakorače na Vučevo, koje se strmo dizalo iznad Pive.

Prebacivani su poslednji ranjenici. Jedna devojka prebijenih nogu, dozivala je svoju drugaricu na drugoj strani da je pričeka, da je ne ostavlja. U trenutku kada je sve ključalo kao u kotlu, na jednu strmu liticu iznad samog mosta uspeo se stari Seid Musić, kovač, koji je pošao u partizane sa svoje četvoro dece, i počeo punim glasom, kao da je na džamiji, da peva molitvu.

»Alah, Alah, Alah« — vikao je Seid. Artiljerija je gruvala. Piva se penušila. »Alah«, ponovo je dozivao Seid, kao da je alah negde tu, na susednoj litici, pa ne vidi i ništa ne čuje. Seid je kleknuo, metnuo ruke na lice i sad već šaputao svoju molitvu...

Prešli smo Pivu i zakoračili stazama koje vode na Vučevo. Milelo se. Više se išlo na kolenima i rukama nego uspravno. Nemci su pomerili dejstvo artiljerije i tukli Vučevo, koje je

stajalo vertikalno prema njima. Naše kolone su se povijale i polako odmicale.

Kasno popodne bili smo na vrhu Vučeva. Naiđoše »Savoje« i počeše kao kišu da prosipaju neke sitne bombe koje su tukle sve uglove. Od njih se nije moglo naći zaklona. U krugu jednog takvog snopa našao se u jednom momentu i drug Nurija Pozderac. Tu je bila i drugarica Safa Lotrić sa jednom grupom boraca. Nurija i Safa su ranjeni. Dva dana kasnije Nurija je podlegao ranama. Safa je i danas živa. Poneli smo Nuriju, pošto je bio nepokretan, i nastavili marš.

Kada smo izašli na vučevski plato, koji je bio pokriven bujnim livadama, nastavili smo prema Sutjesci. Neprijateljska avijacija je intenzivno tukla do kasno uveče. Sreli smo se sa nemačkim jedinicama koje su imale nameru da osujete naš prelazak Pive. Morali smo odvojiti jedan deo boraca da se tuče sa njima i probija put bolnici, a drugi da zadržava Nemce koji su nas u stopu pratili. Bilo je to 10 juna.

Jedanaestog juna uveče bili smo na prevoju ispod Maglića, više Sutjeske. U toku noći i sutradan, potiskujući Nemce, ušli smo u kanjon Sutjeske. Celog dana smo se čarkali i prepucavali sa njima. Avioni nas nisu tukli. Nije nam bilo jasno zašto avijacija miruje. Konačno smo zaključili: »Mora da im je zagustilo na Istočnom frontu, pa su ih tamo poslali«. Tek kasnije smo shvatili da nisu mogli upotrebiti avione jer smo bili toliko izmešani sa Nemcima da bi tukući nas morali zahvatiti i svoje jedinice.

Dvanaestog juna u kanjonu Sutjeske održano je kratko savetovanje u štabu divizije o prelasku preko Sutjeske.

Saopštiše nam da su noćas imali vezu sa Vrhovnim štabom, da je grupa sa kojom je bio Vrhovni štab, probijajući se, naišla na jake nemačke formacije i vodila strahovito teške borbe, ali da je uspela da se probije i da je povukla za sobom veliki deo neprijateljskih snaga. Rekli su nam da su depešom obavestili Vrhovni štab da ćemo se, zbog izuzetno teške situacije, teško moći probiti, ali da ćemo, ukoliko ne uspemo, svi do poslednjeg pošteno i junački izginuti. Na licima prisutnih jasno se videla svest o ozbiljnosti situacije i velika neizvesnost. Bio sam preokupiran mišlju da smo mnogo vremena izgubili zadržavajući se pod Durmitorom nagađajući koji je pravac najbolji za probijanje. Bi odlučeno da krenemo nekoliko kilometara niz kanjon i na određenome mestu, najpogodnijem za to, pregazimo Sutjesku. Pošto smo završili sastanak, drugovi iz štaba divizije ponudiše nas da nešto zajedno pojedemo. Bilo je čorbe od krompira, pa čak i po parčence hleba. Jedan kurir

odbi da primi. Reče da nije gladan. Drugi, koji je sedeo pored njega i završavao svoj obrok, nagovarao ga je da uzme i dâ njemu ako on već ne može. Prepirali su se. Ja sam ćutao i činio se da ne vidim.

— Zašto, bre, danas, ovde, da uzmeš dve porcije, a drugi ni jednu? Bolje izađi na onu kosu i pogini. Budi čovek! Neću da tražim. Dosta ti je to što si pojeo.

Ovaj se okrenu, pogleda mene i ostale. Zaplaka se. Izvadi iz džepa parče hleba koje nije bio pojeo i ode kod kuvara da ga vrati. Kuvar odbi.

— Čuvaj, pa ćeš kasnije pojesti.

Ali on je navaljivao.

— Idi na posao — odbrusi mu kuvar. On se vrati i sede postiđen. Bio je mlad, nije imao više od 17—18 godina, smeđe kose, invalid u levu ruku.

Čitavog dana smo očekivali da se sa Tjentišta, s one strane Sutjeske, pojavi Gligo Mandić sa svojim jedinicama i, kao što je bilo zamišljeno, napadne Nemce s leđa i tako nama otvori put za Bosnu. Međutim Gligo se nije pojavljivao. Vodio je teške borbe ceo dan sa Nemcima. Veče se približavalo. Trebalo je osigurati prelaz. Četvrti bataljon naše brigade dobio je zadatak da odbaci Nemce sa kota odakle su mogli tući položaje gde je trebalo gaziti reku. Razvila se žestoka borba. Nemci su se uporno branili. Počela je kiša uz strašnu grmljavinu. Komandant divizije naredio je da se skupe svi topovi kojima raspolažemo i pomogne Četvrtom bataljonu. Dovučena su četiri topa i sva municija. Komandant Sava se popeo na jednu kosu i posmatrao borbu. Dao je ciljeve artiljercima i naredio da se otvori vatra. Pratio je dejstvo topova, vršio korekturu i kada su našli cilj, komandovao je brzu paljbu. Ubrzo je utrošena sva municija. Nemci su bili odbačeni. Topovi su zakopani, pošto bez municije nisu pretstavljali nikakvu vrednost, a nisu se mogli nositi dalje, jer kanjonom konji ne bi mogli da prođu.

Pokret je počeo još za dana. Celu noć, sve do zore, trajalo je prebacivanje jedinica kanjonom na vrlo kratkom otstojanju. Išlo se, padalo, potiskivalo, suljalo i opet ustajalo. Došli smo do gaza. Svuda je vladala tišina. Samo se katkad čuo zveket oružja. Tek što smo prešli Sutjesku i počeli penjanje uz njenu levu, ne baš visoku obalu, obznani se zora svojim svežim rumenilom na Volujaku. Za nama je išla bolnica. Popeli smo se na obalu. Pred nama puče prostrana planinska livada. Pozadi nje gusta šuma. Na pragu je dan. Sve do šume je vidno. Tišina, pa neobično, kao da nije rat. Bataljoni su izlazili iz korita reke ne po nekom utvrđenom poretku, ali se znao pravac: preko

Tjentišta — pa dalje. Sve jedinice, po navici, žurile su prema šumi, a ona ih je podmuklo mamila sebi. To muklo sporazumevanje najednom je raskinula uraganska vatra. Borci su se našli neposredno pred nemačkim mitraljezima. Zasuo ih je vreo čelični mlaz. Još se nije bilo sasvim razdanilo. Desilo se ono što je moralo da se dogodi. »Ura«, jurnuli su naši napred. Groktali su nemački mitraljezi, padali naši borci. Već su prvi zakoračili u šumu. Nastalo je gušanje. Nemci su se prebacivali u sledeće pripremljeno utvrđenje. Uz povike »ura« naši su i dalje nastupali kroz šumu.

Razvile su se odlučujuće borbe na Sutjesci. Nemci su otvorili koncentričnu vatru sa svih strana i uzvišica gde su na brzinu podigli svoje rovove i zaklone. Šuma je ječala. Mitraljezi su štektali. Front se sporo pomerao. Nemci su se povlačili iz zaklona u zaklon. Nije se znalo gde se nalaze naši, a gde neprijatelj. Bio sam sa jednom grupom boraca. Tek što smo zakoračili u šumu, među nas je tresnula jedna bacačka mina. Iz kolone je pala teško pogođena učiteljica Kaja, kojoj je bilo jedva 21 ili 22 godine. Pogođena je direktno u stomak. Bila je u besvesnom stanju, ali još živa. Tu je bio i njen otac, prota Jefstatije Karamatijević. Bilo je beznadežno. Nismo je mogli nositi. Rana je bila smrtonosna. Ceo stomak otvoren. Smestili smo je pod visoku bukvu. Prota se prekrsti, poljubi je u čelo, skide sa sebe mantiju i pokri je njome. Kroz plač prošaputa:

— Neka mi bog sačuva ono ostalo troje ako je negde ovde živo.

Krenuli smo napred. Kaja je ostala. Sutradan, kad su se dvojica drugova iz ove grupe vraćali, svratili su da vide šta je sa njom. Kad su prišli, bila je živa pa, valjda osećajući njihovo prisustvo, iako nije otvarala oči, jedva čujno izgovori: »Kaja«. Posle toga nije davala nikakve znake života. Oni su čekali još neko vreme pa su otišli.

S vremena na vreme čuli su se samo povici: »Napred, drugovi«. Dan je sve više osvajao, ali borba nije jenjavala. Postajala je čak sve žešća. Neprijatelju su stizala pojačanja. Napadao nas je i sa leđa. Prvo bolnicu, pošto se ona kretala sada za nama. Štab divizije nalazio se negde na sredini, a levo od njega štab naše br gade. Sa bataljonima se nije mogla držati čvršća veza. Svi kuriri koje smo poslali izginuli su. Niko se nije vratio.

Znali smo raspored bataljona. Na desnom krilu nalazio se Četvrti bataljon, ispred nas Drugi, a između njih Prvi i Dopunski bataljon. Na krajnjem levom krilu nalazio se Peti bataljon. Tamo, na pravcu Petog bataljona, besnela je ogorčena

borba. Već je deset sati. Stiže kurir iz Prvog bataljona sa izveštajem: »Poginuo je komesar brigade Boža Miletić, teško je ranjen zamenik komandanta bataljona Halil Hadžimurtezić, mnogo je boraca izginulo i ranjeno. Desno od nas nalazi se Četvrti bataljon. Vodi se borba, ali Nemci su se jako utvrdili. Javićemo ishod borbe«.

Naiđoše drugovi iz politodela brigade, koji su obilazeći jedinice natrapali na naš štab.

— Šta ima novo, pitamo.

— Teško, odgovaraju oni šapatom. Valjda znate.

— Ne znamo. Ako šta znate, recite.

— Pa, eto, nemamo šta dobro da kažemo, poginuo je komandant Sava. Situacija je teška, šapatom izgovori Mirko i sede. Tek što je seo, jedno zrno prođe mu ispred kolena uzdignute noge i zabi se u zemlju.

— Nemci idu u stopu za nama, nastavi on, već su prešli reku i napali bolnicu. Tamo se našao vod koji štiti bolnicu. Nemci su ga uništili. Probili se do bolnice i izvršili pokolj. Nešto ranjenika što je bilo pokretno izvuklo se, izmešalo se sa borcima i već su na položajima. Neki su se čak probili i otišli daleko napred. Pojedini će proći i tamo gde se ne mogu probiti jedinice, jer se provlače u malim grupama pa ih neprijatelj ne primećuje. Kad prođu vatrenu liniju ispred nas, biće lakše. Tu, baš ispred one kose, desila se teška scena. Među teškim ranjenicima nalazila se i Dušanka Ivović, učenica VI razreda gimnazije, kojoj je bila prebijena noga. Nosili su je neki drugovi pa zastali, nisu mogli dalje. Nemci su kidisali. Nekoliko ranjenika koji su imali oružje prepucavali su se sa njima. Utom je naišao otac ranjene devojke, Dušan Ivović, učiteli, koji je pošao u borbu sa svoje troje dece. Znaju ga svi. Član je AVNOJ-a. Borci su se povlačili. Nemci su prilazili sve bliže. Mnogi ranjenici koji su imali oružje vršili su samoubistvo. Kada je ugledala oca, ranjena devojka je zavriskala i, znajući da je on ne može nositi, tražila da je ubije. Nije imala oružja kod sebe. Uzbuđen i uplašen, otac nije znao šta da radi. Devojka je molila: »Ubij me, tata, nemoj me ostavljati da me zlostavljaju«. Dušan se lomio. Devojka je uporno molila. Nesrećni otac pokušavao je da se odvoji, da ode. Devojka je i dalje molila, a on se lomio. Zatim se mašio za kuburu i počeo da vadi revolver. Utom je priskočio komesar čete jednog hercegovačkog bataljona. »Idi ti, druže, napred sa ostalima, ja ću ostati sa ranjenicom. Videću šta ću. Nešto moram učiniti. Idi ti samo. Moraš ići«. Dušan se okrenuo, pogledao dete i slomljen zašao u šumu. Komesar je ostao, tukao se i poginuo.

Dok je Mirko pričao, stiže komesar čete Prvog bataljona Slobodan Tuzlić Butum, student Beogradskog univerziteta, koji je još od početka bio sa Zlatarcima, a jedno vreme služio kao kurir Glavnog štaba za Sandžak za vezu sa Vrhovnim štabom.

— Zlatarci pitaju da li mogu da se rokiraju malo levo.

— Šta ja znam kako je njima. Neka se rokiraju ako je bolje, samo neka ne gube dodir sa neprijateljem — povika načelnik štaba Žarko Vidović i nastavi: Ali, čekaj, baš dobro što si došao. Ja tebe odavno znam kao odličnog kurira. Idi do Četvrtog bataljona, predaj im naređenje i donesi izveštaj. Evo ti, pročitaj. Ako budeš morao da ga uništiš, da im bar možeš ispričati. Pazi kako ideš, svi nam kuriri izgiboše.

Utom stiže i komesar Drugog bataljona:

— Drugovi, šta da se radi? U mom bataljonu od 110 ljudi ostalo svega 60, sve izgibe.

— Šta možeš, ostani gde si. Naredili smo Četvrtom bataljonu da podiđe i napadne one kose sa kojih tuku tvoje, pa ukoliko ih oni likvidiraju, ići ćemo napred do nove kose i novih bunkera, ako ih još ima, ali ne verujem. Nema valjda ni ovih Nemaca više nego što ih je.

Potraja neko vreme. Poče artiljeriska vatra. Nismo mogli ustanoviti odakle tuku, ali su detonacije granata nekako neobično odjekivale.

— Kakva je ovo artiljerija, Momo, pitali smo zamenika komandanta. — Ti si oficir, stručnjak, valjda ćeš znati.

— Verovatno su ovo granate sa bojnim otrovima, reče on dosta ozbiljno.

— Celo vreme mi se strašno dremalo i pritiskivao me san.

— Da ovo nije posledica ovih tvojih otrova, Momo, te mi se ovako drema? zapitao sam ga smejući se.

— Ne, ne, drukčije se drema kada si otrovan, to su neki drugi uzroci, povika Moma. Svi se nasmejasmo.

— Utom mi priđe rukovodilac politodela Dragoslav Đorđević Goša i reče šapatom:

— Druže, ti si partiski rukovodilac naše brigade. Situacija je veoma teška. Trebalo bi da Partija nešto uradi!

Ja sam ga začuđeno pogledao.

— Šta? Šta bi moglo i trebalo? Ja te ne razumem. Reci određeno šta misliš.

— Ne znam. Ni ja ne znam šta. Ne bih mogao ništa određeno da predložim, ali mi se čini da bi Partija... mogla... trebala...

— Možemo da razgovaramo i sa ostalim drugovima, da vidimo šta oni misle, ali mi se čini da mi sada ne možemo izmi-

sliti ništa što bi bilo bolje i pametnije od ovoga što sad činimo. Moramo se tući i to se sada, ovde, ne može ničim zameniti.

— Dobro, ništa. Ja sam o ovome razmišljao idući iz Drugog bataljona, pa sam zato i rekao. Ne znam, ne insistiram više. Ostavimo to.

Utom se pojavi Butum. Išao je iskrivljen držeći se za levi kuk.

— Druže načelniče, ranjen sam, pa sam se morao vratiti. Nisam izvršio zadatak.

— Je li daleko Četvrti bataljon, jesi li video šta? Tuku li se oni? Gde si bio kad si ranjen?

— Bio sam sasvim blizu njih. I tamo se vodi žestoka borba. Nemci su me primetili, pripucaše i raniše me, evo ovde u kuk. Mogao sam otići i kod naših tamo, bili su mi bliži, ali se ipak odlučih da se vratim ovamo. Nisu oni baš mnogo daleko, iza one kose, ima još malo da se ide, ali nije mnogo daleko.

— Zaboga, brate, zašto nisi otišao k njima i predao naređenje? Oni verovatno ne znaju gde smo mi. Mogao si im reći, pa bi onda oni nekako nekoga poslali. Šta sada da radim, više nemam ni jednog kurira. Po kome da im pošaljem naređenje? — govorio je načelnik.

— Ništa, druže načelniče, ja ću ići ponovo.

— Kako ćeš sad ići tako ranjen, kako možeš?

— Mogu, mogu, polako ću, ništa ne brini, reče Butum, diže se i ode.

Ćutali smo i gledali za Butumom. On se izgubi u šumi.

— Dobro bi bilo da se povežemo sa štabom Pete brigade i vidimo kakva je situacija kod njih, povika zamenik komandanta Moma.

— Pa ne bi bilo loše, dodade komandant.

— Pođite vas dvojica. Pokazivao je na zamenika komandanta i zamenika komesara.

Oni se digoše i odoše. Borba je i dalje besnela. Bilo je podne. Malo kasnije stiže zamenik komesara sa Ivanom Milutinovićem.

— Moma nam pogibe, drugovi. Mene raniše, reče on. — Našli smo štab Pete. Kod njih je slična situacija. Tamo je bio i drug Ivan. Dogovorili smo se da i dalje nastavimo borbu i ne dopustimo Nemcima da izlaze iz utvrđenja. Izgleda da se naš Peti bataljon probio. Poslali smo kurire da uhvate vezu sa njim i izvide teren pa, ako se mogne, da nastavimo prebacivanje — jedinicu po jedinicu.

U toku razgovora stiže i Butum. Stade pred načelnika štaba, pozdravi ga i reče:

— Druže načelniče, izvršio sam zadatak. Predao sam naređenje, i evo doneo sam izveštaj.

Pruži papir. Načelnik otpozdravi. Butum se iznače dva koraka natrag i pade kao pokošen. Mi pritrčasmo. Bio je mrtav.

— Da ga ne pogodi sad, povika neko.

Pregledasmo ga. Bio je samo jednom pogođen u kuk. Žarko ustade i pozdravi mrtvog borca. Ustali smo i mi ostali. Skidosmo kape. Bolničar Radoš se prekrsti.

— Bože, svi izgiboše, zarida Radoš padajući na kolena pored mrtvog Butuma. Gledali smo se i ćutali. U izveštaju koji je Butum doneo, koliko se sećam, pisalo je:

»Naš bataljon od prelaska reke vodi borbu sa neprijateljem. Između 9 i 10 sati, kada su neprijatelji dovukli nove snage i počeli napadati na našu bolnicu, mi smo ovde ostavili samo jednu četu, a ostalim snagama napali smo Nemce da bismo zaštitili bolnicu. U toj borbi poginuli su komandant bataljona Milovan Peković, zamenik komandanta Lale Vuksanović i zamenik političkog komesara Strunjo Bulatović. Izginula je i većina boraca. Nemci su prodrli i poubijali većinu ranjenika i bolesnika koji su bili nepokretni. Prema tome, na ovom položaju nalazi se samo jedna četa, nemamo više bataljona.

Zamenjuje po svojoj inicijativi poginulog komandanta, komandir čete, R. Rakočević«

Ostaci 4-og bataljona primili su naređenje koje im je predao Butum. Krenuli su na izvršenje zadatka. Nečujno su podišli kosu i našli se iznenada za neprijateljevim leđima. Nastao je strašan prasak. Jasno su se čule eksplozije ručnih bombi. Nemačka utvrđenja na toj kosi likvidirana su. Delovi 4-og bataljona spojili su se sa 2-gim bataljonom.

Stigla su dva kurira sa izveštajem u kome je stajalo: »Izvršili smo zadatak, likvidirali smo nemačka utvrđenja, ovladali kosama i spojili se sa Drugim bataljonom. U ovoj borbi imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih boraca«.

Kuriri su nam ispričali kako se razvijala borba koju su vodili za pomenute kose: »Borci naše čete krenuli su sa ciljem da zauzmu kose. Iz krajnjeg utvrđenja, koje smo hteli da zaobiđemo, primetili su nas Nemci i otvorili vatru. Naši borci su zastali, nije se moglo proći. Podelili smo se u dve grupe. Grupa levo pošla je pravo na bunker. Drugarica Desa Bulatović priskočila je i ubacila dve bombe u utvrđenje. Nemački mitraljezi su umukli. Desa je ušla u utvrđenje, i dok smo tukli susedne

bunkere, ona se pojavi na ivici utvrđenja. Zove nas. Obukla nov nemački šinjel, preko grudi joj je nemački šmajser, u jednoj ruci »valter«, a u drugoj velika čokolada. Pošla je prema nama. Hramala je na levu nogu. Iz cokule je tekla krv. Bila je ranjena. Ostali bunkeri bili su lako likvidirani«.

Činilo se kao da se situacija nešto popravila. Međutim, nekoliko stotina metara dalje naišli smo na prostor koji je bio tučen iz više pravaca. Napred se nije moglo.

Komandant brigade Velimir Jakić sumirao je upravo prispele izveštaje iz bataljona. Kad je završio, podneo je ovakav raport Ivanu Milutinoviću:

— Druže Milutinoviću, član si Vrhovnog štaba, ja sam još vojnik — komandant brigade, hoću da ti predam raport.

Ivan otpozdravi. Velimir nastavi:

— Stanje u našoj brigadi je neredovno i teško. Poginuli su nam: politički komesar brigade, zamenik komandanta brigade, ranjen je zamenik komesara brigade. Poginuo je komandant Četvrtog bataljona, zamenik komesara Petog bataljona, šest komandira i osam komesara četa.

— U Prvom bataljonu od 140 boraca poginulo je 70.

— U Drugom bataljonu od 110 boraca poginulo je 50.

— U Četvrtom bataljonu od 200 boraca poginulo je 120.

— U Petom bataljonu od 170 boraca poginulo je 60 ljudi.

— U Dopunskom bataljonu od 80 boraca poginulo je 20. Prema tome, od ukupno 700 boraca koliko je imala naša brigada kada je ušla u ovu borbu poginulo je 320. Ranjeno je mnogo, ne znam koliko.

— Druže Milutinoviću, naša brigada je časno vršeći svoju vojničku i patriotsku dužnost izgubila više od polovine svojih boraca. Reci, druže Milutinoviću, da je naša brigada na svojim položajima i da će tu ostati. Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Voja LEKOVIĆ

U JURIŠU NA KREKOVE

Pokušaću da evociram neke događaje iz borbi od Durmitora do mesta proboja na Sutjesci jedne nove jedinice formirane u Trećoj proleterskoj (sandžačkoj) brigadi, zaštitnici Treće divizije.

Kada se Treća divizija našla na Pivskoj Planini dalo se zaključiti da se radi o teškoj situaciji i da divizija pokušava naći izlaz iz nje.

U selu Crna Gora, ispod Durmitora, na desnoj obali Sušice topovski vod Treće proleterske (sandžačke) brigade (dva topa: »Protivkolac« i »Pito«) dobio je za relativno kratko vreme četiri uzastopna naređenja, pri čemu je svako protivrečilo prethodnom. Prvo naređenje bilo je: zakopati topove i dobro zamaskirati mesto gde su zakopani; drugo: izvaditi zakopane topove i spremiti se za pokret; treće: opet zakopati topove, i, najzad, četvrto naređenje — izvaditi zakopane topove i krenuti preko r. Sušice u pravcu Rudina. To je bila posledica veoma teške situacije u kojoj su se naše jedinice nalazile, njenog brzog menjanja, kao i nedostatka sredstava za prikupljanje podataka o neprijatelju i međusobno obaveštavanje naših starešina.

Takva je situacija uslovila i naređenja inžinjeriskom vodu brigade. Po prvom se morao spustiti niz obalu Sušice na Taru da bi na njoj napravio skelu za prebacivanje na desnu obalu ove reke. Po drugom je iste noći povraćen i upućen preko Sušice na Rudine gde je od delegata Vrhovnog štaba, koji je u to vreme bio sa Trećom divizijom, dobio zadatak da negde iznad Šćepan-Polja napravi skelu na Tari. No, i ovo je naređenje

bilo ubrzo izmenjeno. Novi zadatak voda, koji će se i izvršiti, bio je da sa desetak pozadinskih radnika opravi i pojača most preko Pive kod Kruševa sagrađen na brzu ruku uzvodno od prvobitnog mosta koji je srušila neprijateljska avijacija i artiljerija. Vod se odmah uputio u tom pravcu i, na Rudinama, gde put skreće ka Gornjem Kruševu, naišao je na kolibu pokrivenu dugačkim i dosta jakim daskama. Poskidao je ove daske, potovario na konje i počeo se spuštati u kanjon Pive. Daske su se zadnjim delovima vukle po zemlji zapinjući čas desno čas levo po teško prolaznoj pešačkoj stazi, koja je prosecala visoke i strmenite stene.

Teški su prizori na koje su nailazili borci na ovom kratkom putu. Na samom početku puta s desne strane, jedna grupa drugova i drugarica obolelih od tifusa naložila je nekoliko vatri i oko njih su sedeli, ležali, pekli meso i žagorili svi u glas. Teško je bilo razumeti šta govore i šta hoće. Kad je inžinjeriski vod naišao pored njih gledali su unezvereno, vičući: »Kud bežite kukavice, zašto nas ostavljate«? itd... Druga grupa obolelih od tifusa stvorila je užasnu graju, napravila se čitava lesa od ljudskih tela. Otimali su se oko praznih porcija i nekih ćebadi. Ćebad, čija je svojina u tom momentu postala sporna, vukao je svaki na svoju stranu. Nas, koji smo sve ovo posmatrali, duboko je potresla njihova sudbina.

Inžinjeriski vod je žurio ka mostu, čije su se konture nazirale duboko u dnu kanjona. Celim putem delovi jedinica koje su se spuštale ka reci, kao i sam vod, bili su izloženi jakoj artiljeriskoj vatri iz rejona Šćepan-Polja. Kod mosta smo stigli u sumrak. Noć je bila tamna te se nije moglo ništa raditi. Kiša je bez prestanka rominjala, a sve više jedinica se spuštalo sa Rudina ka mostu. Rano izjutra pristupilo se popravci mosta. Za celo vreme te popravke jedinice su prelazile preko mosta obazrivo i polako. Opterećenje je raslo, jer su preko mosta prelazili ne samo borci već i natovareni konji i mazge, kao i stoka koju su jedinice vodile za klanje. Stoga je most nekoliko puta morao biti ojačavan i popravljen. Usled nesigurne podloge, morali smo ga vezati sa obe strane za debelo drveće, da se pri prelasku stoke ne bi svalio u nabujalu reku. Sa njega su u nekoliko mahova padali konji i mazge sa svojim tovarima. Žedne mazge su kao lude srljale da se napiju vode i tako otežavale normalan prelazak.

Inače nesiguran, ovaj prelaz je bio celog dana izložen bombardovanju neprijateljske avijacije; no ipak je poslužio da i poslednji ranjenici i jedinice pređu preko njega. Najzad, po prelasku poslednjih jedinica sa ranjenicima, 10 juna oko 18 ča-

sova, srušili smo ga na očigled neprijatelja koji nam je već bio za petama.

Pred samo rušenje mosta na desnoj obali reke su se našla dvadeset i tri mrtva druga, koji su kao teški ranjenici ili tifusari, ne uspevši da se prebace, pomrli savladani od rana i teških bolesti. Naređeno je da se njihovi leševi, kad se već ne mogu zakopati, spuste u nabujalu reku. Tako se moralo i učiniti. Iako teška srca, predali smo ih Pivi.

•

Penjanje na Vučevo nije prestajalo u toku čitavog dana. Poslednji delovi Treće proleterske brigade, ranjenika i delovi još nekih jedinica, stizali su pod zaštitom mraka u toku cele noći. Za čitavo to vreme neprijateljski topovi su sa desne strane kanjona Pive i sa Šćepan-Polja razornim granatama pogađali strmi put za Vučevo.

Po izlasku iz kanjona Pive, na početku zaravni Vučeva, čitavi bataljoni su popadali i pospali, savladani strašnim umorom usled neprestanih borbi i neprospavanih proteklih noći. U rasvit se morao pretraživati svaki žbun da neki ne ostane.

Pokret preko Vučeva u pravcu Mrkalj-Klada bio je celog 11 juna praćen bombardovanjem i mitraljiranjem neprijateljske avijacije. Fašisti su navaljivali od Mratinja, Maglića i Volujka da nam preseku put, iako su na tom sektoru naše jedinice davale najžilaviji otpor. Sada nam je svima bilo jasno da treba žuriti napred i da se više niko ne dvoumi kuda će se i u kom pravcu probijati Treća divizija kao celina.

U ovoj situaciji se trebalo osloboditi mnogih tereta. Zato je 12 juna u Perućici uoči samog proboja naređeno bataljonima Treće (sandžačke) proleterske brigade da rasformiraju bataljonske i brigadne komore, i radne, inžinjeriske i topovske vodove brigade. Tako je topovski vod sahranio svoje topove, otisnuvši ih niz stene u korito Sutjeske. Posle izbacivanja poslednjih metaka sa Dragoš-Sedla oni su nam inače postali nepotrebni. U jednoj vreći rasformirane brigadne komore bilo je oko 50 kilograma ječma, što je pretstavljalo poslednju rezervu za ranjene i do kraja iznemogle drugove, ali se dotada nije našlo vremena da se ječam samelje. Mnogi drugovi prilazili su vreći i uzimali nekoliko šaka ječma u džep, što će im biti hrana za nekoliko nastupajućih dana. Iako nismo u potpunosti poznavali situaciju, sve ono što se preduzimalo, a naročito često menjanje naređenja, nagoveštavalo je najteže dane.

Ljudstvo iz rasformiranih prištapskih jedinica i nekoliko desetina ljudi koji su iz pozadine otstupili sa zaštitnicom Treće

proleterske, skupljeno je u *novu jedinicu* Treće brigade. Ova jedinica, formirana 12 juna u šumi Perućici, između Mrkalj-Klada, Dragoš-Sedla i Sutjeske, dobila je zadatak koji je trebalo izvršiti noću 12/13 juna.

Naređeno mi je da je te noći povedem u proboj. Nije dat precizan zadatak. Kako nije imala određen naziv i numeraciju, u šali smo je nazvali »udarni bataljon«. U njoj je bilo dosta neiskusne omladine, žena i boraca još nedovoljno oporavljenih posle ranjavanja i drugih bolesti, kao i starijih ljudi iz pozadine i prištapskih jedinica. Zbog toga je zovemo i *novom jedinicom* iako bi se po broju ljudi mogla nazvati *novi bataljon.* No, da ne bismo unosili zabunu, za one koji pišu istoriju zovemo je *Nova jedinica* Treće sandžačke brigade. Rukovodstvo je uzeto od raspoloživog ljudstva koje se našlo na licu mesta. Jedinica je pri formiranju brojala oko 120 boraca. U toku priprema za pokret i kasnije narasla je na 150 boraca. Naoružanje je bilo vrlo slabo, a za zadatak kakav je pretstojao sledeće noći jedinicama Treće divizije, gotovo nikakvo. Od pušaka sa kojima se raspolagalo većina ih je bila izvađena iz komore. One su bile prikupljene od izginulih boraca, ili su služile pozadinskim radnicima za samoodbranu. Imala je samo jedan puškomitraljez »Brno«, poneku ručnu bombu i malo municije.

U prvi sumrak kolona *Nove jedinice* počela se spuštati sa ranjenicima preko Dragoš-Sedla ka Tjentištu. Spuštali smo se ka Sutjesci niz strmu vododerinu koja je nekad, valjda, služila za otiskivanje građe. Put koji vodi ka s. Popovom Mostu bio je presečen u toku dana i posednut od nemačkih jedinica na Kikalu (k 1349). Noć je bila tamna, a strmi teren pretvorio se u reku od blata, što je još više zamaralo ionako izmučene i gladne borce, a pogotovu ranjenike. I pored svega kolona se spuštala disciplinovano. Nadošla Sutjeska bila je hladna i brza kako to samo može biti planinska reka. Trebalo je pregaziti i na levoj obali stupiti u otsudnu borbu za proboj obruča, koji se sve više stezao. Nemci su bili za petama, a pred nama takođe neprijateljske snage koje je trebalo savladati. One su uspele 12 juna da diviizji preseku sve puteve ka glavnim snagama. Neprijatelj je obruč oko otsečene Treće divizije sve više stezao. Posednuti su Kikalo i Košur (k 787) selo Krekovi i podnožje Ozrena. Položaj neprijatelja protezao se dalje ka levoj obali Sutjeske.

Nazirala se zora a kolona novoformirane jedinice svojim čelom zagazila je u Sutjesku. Kako je u ovoj jedinici bilo dosta omladine i žena, koji su sa svojima otstupili sa terena, nastao je vrisak i povici. Plahovita i hladna Sutjeska nosila je ispod nogu i kamenje. Svojim besom i hladnoćom naterala je izmu-

čene borce da se pohvataju za ruke i da jedni druge izvlače na levu obalu.

Na samoj obali nije bilo borbi. Ni usput. Tišina je svuda. Najedanput desno, između nas i Košura, otvori se uraganska vatra iz pešadiskog naoružanja i ručnih bombi. Nova jedinica se bez komande razvila u strelce i pojurila napred u pravcu Ozrena. Ispred nas isprečiše se uređeni neprijateljski položaji, brižljivo maskirani, nevidljivi i za najbolje oko, a pogotovu kad još nije bilo potpuno svanulo. Neprijatelj je čekao u svojim sigurnim i dobro maskiranim rovovima i dočekao nas gustom vatrom ručnih bombi i pešadiskog naoružanja. Po svanuću poče dejstvovati i neprijateljska artiljerija, bacači i avijacija. Poneko iz neprijateljskih rovova na naše povike odgovarao je grdnjama i pretnjama iskvarenim rečima srpskohrtvatskog jezika, a s vremena na vreme su nas zvali: »Ajde vamo, golje« ... itd.

Prvi okršaj proredio je naše redove. Nastala je mučna situacija. Ovde se u punoj meri odrazilo slabo naoružanje i nedostatak ručnih bombi i municije. Pored toga, jedinica nije bila ni organizaciski čvrsta, bez dovoljno kadra itd. Posle prvog žestokog okršaja, rvanje je nastavljeno naletima naših jedinica u pravcu sela Krekova, gde je bio sektor glavnog pravca proboja. To je trajalo skoro do dvanaest časova. Malaksalost na našoj strani osećala se sve više.

Posle prvog naleta na pravcu Krekova našao se i Prvi (zlatarski) bataljon. On je pokušao da probije neprijateljske položaje, ali je i taj napad ostao samo pokušaj. Od njega nas je na desnom krilu odvajala samo mala pošumljena udolina, na koju se nastavljao livadak u pravcu Ozrena. Osećala se teška situacija, nastalo je očevidno upinjanje poslednjih snaga u proboju, komešanje, žagor i povici. Poznajem već glasove skoro svakog borca. Nataša Stevović zove Kaju Karamatijević, da previjaju ranjenike, a ona je već bila poginula. Natašin glas ubrzo je umukao ... i ona je smrtno presečena »šarcem«. Avijacija sve više besni i topovske granate mešaju se sa strahovitim odjecima avionskih bombi i zvucima njihovih motora. Ne može se dalje. Oko mene nalazi se samo nekoliko boraca i jedini puškomitraljezac koga je ova jedinica imala. Prilegao sam pored njega i preostalih boraca i počesmo svađu sa fašistima koji su se nalazili u rovovima. Njihova vatra prikovala nas je za zemlju, gusta sitna šuma štitila nas je samo od oka, a ručne bombe, većinom »kačamaši« (borci su ih zvali tako jer su imale ručku), padale su oko nas.

Desno od nas livadak ali preko njega niko ne može preći, a ko bi pokušao »šarci« bi ga odmah zaustavili. Iznad samog

livatka pružao se nemački rov koji se nije primećivao jer je brižljivo maskiran. Sa nekoliko boraca i mitraljescem našli smo se u visini neprijateljskog rova i nismo ga primećivali sve dok se jedan neprijateljski vojnik nije podigao, valjda se osećao nesigurnim, i počeo da produbljuje svoj rov. Dvojica smo ga »po komandi« nanišanili i oborili preko grudobrana. Osećao sam potrebu da izvestim štab brigade o situaciji na svom otseku... da se ne može dalje. Borce sam ostavio na tom mestu, a nemajući kurira vratio sam se nazad i na 50 metara od toga mesta sreo Žarka Vidovića, načelnika štaba brigade i zamenika komesara brigade Voju Lekovića. Izvestio sam ih i vratio se ponovo kod svojih boraca.

Levo od nas je 2 pljevaljski bataljon. Pošao sam kod komandanta bataljona Miloša Vučkovića, da bismo se dogovorili za dalji rad. I tamo ista situacija. On se sa nekoliko boraca pribio uz nemačke rovove. Pružio mi je ceduljicu na kojoj je komandant brigade Velimir Jakić pisao svojom rukom da se treba po delovima probijati. Vrlo dobro se sećam te ceduljice jer mi se duboko u pamćenje urezala. Sa svojim borcima povukao sam se nešto unazad na jedan pošumljeni brežuljak gde smo našli oko 50 boraca i rukovodilaca iz naše brigade i crnogorskih jedinica. Ovde se rešavalo kuda se probiti, gde se ponovo zaleteti — određivane su bombaške grupe. Tisovo Brdo (k. 1379) bilo je jedini izlaz, tamo je u toku noći orijentisan 5 bataljon Treće sandžačke brigade. Po tome što se ne čuje borba i što avijacija bombarduje Tisovo Brdo (k. 1379) zaključio sam da tamo nema neprijatelja ili je očišćen.

Prošlo je tek 10—15 minuta otkako smo došli kod ove grupe boraca, dok odjednom pet naoružanih Nemaca iz guste šume izbiše pravo na nas. Kad su nas videli očito su bili zbunjeni. Neko je povikao: »Nemci«! Jurnuli smo prema njima sa puškama na »gotovs«. Jedna drugarica, kasnije su mi rekli da je bila iz nekog crnogorskog bataljona, kao najbliža, pojurila je k njima sa puškom u ruci. Nemci su je rafalom iz mašinke presekli i dali se u bekstvo kroz gustu šumu u pravcu Tisovog Brda. U poteri za njima dvojicu smo uhvatili žive na steni nedaleko od brega na kome smo malopre bili. Na naš poziv digli su ruke i predali se. Možda ih ne bi ni primetili da sa stene nisu padale bombe na drugove koji su ispod nje prolazili. U tom zaletu prihvatili smo se Tisovog Brda, gde nije bilo organizovanih neprijateljskih položaja, sem što su pojedine grupe vojnika bile zamaskirane po šumi. Izgleda da su po tim gnezdima bili raspoređeni snajperisti, jer su po izlasku na jednu malu zaravan mnogi drugovi izginuli od njihovih pogodaka.

Između tih gnezda na zapadnoj strani Tisovog Brda naišli smo na dva borca obolela od tifusa, koji su, ako su znali reći, ostali tu pre nekoliko dana iza svoje jedinice. Sedeli su u visokoj travi i strugali neke kosti i to im je bila jedina hrana mešana sa srijemušom i mladim bukovim listom. Vode nisu imali ali nam rekoše da liže jutarnju rosu sa trave. Kad smo ih upitali: »Ima li ovde Švaba«? hladnokrvno su odgovorili: »Nešto gore puca...« Bili su potpuno indiferentni prema svemu što se oko njih zbivalo. Rekli su nam da je jedna naša jedinica ovuda prošla u jutarnjim časovima. Pretpostavio sam da je to bio 5 bataljon Treće brigade, ali nikakvih drugih tragova nije bilo. Kasnije je utvrđeno da se ceo bataljon tim pravcem probio. Malo dalje sukobismo se sa grupom neprijateljskih vojnika što je, po svemu sudeći, bila neka patrola. Tu u blizini naiđosmo na jednog gorostasnog mladića koji je ležao mrtav sa znacima komandira naše čete na rukavima.

Oko dvanaest časova nije bilo nikakvog izgleda za organizovan proboj. Nije bilo bataljona, pa ni novoformirane jedinice. Ko zna ko je sve u ovu bezimenu jedinicu te noći svrstan, jer je formirana pred samu noć, a u toku jedne i to vrlo teške noći nisu se mogli upoznati svi ljudi.

Te noći, 12/13 juna, nije bilo nikakve zaštitnice. Divizija je bila orijentisana na proboj, sve jedinice pa i svaki pojedinac bili su glavna udarna snaga za proboj, a u isto vreme zaštitnica velikog broja ranjenika i svojih vlastitih snaga. Posle više uzastopnih i neuspelih pokušaja proboja, pokušalo se na više načina izaći iz ove bezizlazne situacije. Probijanje je počelo na više strana ili, bolje rečeno, izvlačenje ko se kuda orijentisao.

Još u prvom naletu naših jedinica i kratke ali žestoke borbe proređeni su neki naši bataljoni do te mere, da se na njih više nije moglo mnogo računati i od ovoga momenta, može se reći, nestajalo je čitavih bataljona. U tom okršaju poginuo je komandant divizije Sava Kovačević. Shvatajući težinu situacije u kojoj se našla njegova divizija sigurno je hteo svojim ličnim primerom, što mu je bilo svojstveno u svim teškim situacijama, da održi moral jedinica i da svojim herojskim grudima probije uređene neprijateljske položaje. Ovoga puta, smrtno pogođen, pao je na čelu svoje divizije.

Ko zna koliko je posle toga formirano novih jedinica ravnih po broju boraca vodovima, četama pa i bataljonima, u nastojanju da se nađe izlaz. No formiranje novih jedinica nije više dolazilo po unapred utvrđenom planu. One su formirane sticajem okolnosti, a na čelo su im dolazili odlučniji borci ili preživeli rukovodioci. Nisu bile retke grupe na brzu ruku svrstanih

boraca, pod komandom svojih drugova, koje su se probijale i žurile tamo gde je pošao drug Tito sa glavnim snagama. Takve grupe probijale su se i drugim pravcima, prema tome kako se koja orijentisala u početku probijanja. Kad bi se ovo dalo nacrtati sigurno bi davalo sliku divergentnog proboja iz jednog malog kruga. Sličan primer teško bi se mogao naći u istoriji ratova.

U ovako teškoj situaciji bilo je tu i tamo subjektivnih slabosti o kojima se govori i koje se nisu mogle prikriti. One su se manifestovale na razne načine i u raznim momentima. Lično ih nisam mnogo osetio. No, te subjektivne slabosti utapaju se u bezbroj hrabrih podviga, u beskonačnu odanost, ljubav za svojim narodom i samopregor kojima malo ima ravna.

U situaciji u kojoj nije bilo nikakvih izgleda na organizovan proboj, pa čak ni na pojedinačno izvlačenje, nisu usamljeni primeri izražavanja ljubavi i neograničenog poverenja prema Partiji i drugu Titu. Zar nije ispunjen herojizmom i mržnjom prema neprijatelju, drug koji slomljenih nogu moli drugove: »Teško sam ranjen, ostajem ovde, napunite mi pušku«. Zar nije težak prizor kad kći Dušana Ivovića, našeg starog druga i borca, poslednji put vidi svoga oca i moli ga da je ubije, jer je teško ranjena. Otac je gleda i ne može da ubije svoje dete, već je ljubi i ostavlja. On nastavlja put u neizvesnost po vlastiti život, ali sa verom u konačnu pobedu. Teško ranjena omladinka od 16—17 godina bodri svoje drugove: »Borite se, drugovi, ja dalje ne mogu, neka me ovde, ovde ću umreti, samo mi napunite pušku«. itd., itd. Veliki je bio broj takvih heroja.

Čedomir DRULOVIĆ

SEDMA BANIJSKA

Neposredno pred Petu neprijateljsku ofanzivu Sedma brigada bila je najmalobrojnija i najiznurenija jedinica Sedme banijske udarne divizije. Njeni borci i starješine ubrajani su u one hiljade boraca iscrpenih pjegavim tifusom o kojima i drug Tito govori u svojim djelima kad daje ocjenu o našoj najtežoj ofanzivi. Stoga, da bi se stekla približna slika o ovoj jedinici u Petoj ofanzivi, potrebno je sagledati njenu ulogu u prethodnoj Četvrtoj ofanzivi i neposredno poslije nje.

U Četvrtoj ofanzivi brigada je izvršila sve postavljene zadatke. Ona je stekla ratnu slavu u borbama na Baniji, Ripačkom Klancu i Oštrelju u Bosanskoj Krajini. Na Pidrišu ispod Kobile vodila je jedanaest dana i noći tešku borbu, nije dala neprijatelju da prodre u Prozorsku kotlinu u kojoj se nalazilo 4.000 ranjenika Narodnooslobodilačke vojske. Na 1.200 dobro naoružanih boraca brigade, koja zasluženo nosi ime legendarnog banijskog heroja Vasilja Gaćeše, kidisali su, na čitavom putu do Neretve, dijelovi iz tri neprijateljske divizije: 369 »Vražje«, 7 SS i 717 divizije. Neprijateljski vojnici su se smjenjivali u jurišima na brigadu. Međutim uzmicanja nije bilo. Tek kada je obezbijeđeno potrebno vrijeme za protivnapad Operativne grupe, Sedma brigada je smijenjena u namjeri da se odmori bar dva-tri dana. Ali, ratni uslovi to nisu dozvolili. Čim se brigada spustila u dolinu rijeke Rame, Vrhovni komandant, drug Tito, koji se tada nalazio u mlinu na rijeci, naredio je brigadi da spriječi četničke snage da ne upadnu u nezaštićenu Jablanicu.

U okuci Neretve, na pravcu nastupanja Operativne grupe, nalazile su se četničke snage. Iz štaba divizije primili smo naređenje da brigada nastupa pravcem sela: Djevor, Jasle, sjeverne padine Velikog Prenja, Gornje Zimlje, Nevesinjsko Polje, Kifino Selo. Uz naređenje smo primili i pismo komesara divizije da ponovo raspalimo ustanak u Hercegovini u mjestima kuda budemo prolazili.

Brigada je na Velikom Prenju naišla na nesavladljive prirodne prepreke a bile su tu i četničke snage koje su je zadržale. Njoj je, poslije izvještaja štabu Sedme divizije o situaciji na našem pravcu, naređeno da krene na Gradac, Krstac, Bjelu, Glavatičevo (gornji tok Neretve). Na tome pravcu, širokom najviše 8, a dubokom do 40 kilometara, kretale su se sve snage Operativne grupe. Jednu od tih mnogobrojnih kolona činila je i naša brigada.

Umor i glad su nas iscrpivali, osobito poslije Prozora. Ljudi su kopali repu ispod snijega da utole glad. Izmiješali su se zdravi i bolesni. Bili smo preopterećeni, jer smo po naređenju štaba divizije predali tovarne konje da prenose bolesnike. Kazane smo uprtili na leđa. Iscrpene borce i starješine kosio je pjegavac, koji nas je još iz Bosne kao senka pratio. Bili smo pri kraju snaga kada smo stigli u selo Grušće. Te noći sve je zaspalo — ljudi i stoka — teškim snom.

Raštrkano hercegovačko selo Grušće, u podnožju vrletne, teško prohodne planine Visočice, u koju uviru dvije seoske staze, ostaće stalno u sjećanju borcima i starješinama brigade. Tu nas je neprijatelj broj dva, pjegavi tifus, takoreći sve propustio kroz svoje »ruke«. Iznurio nas je, uništio dosta boraca i starješina. To nam je padalo mnogo teže nego kada su ljudi ginuli u borbi. Bilo je dana kada se u bataljonu nije moglo naći desetak boraca sposobnih za borbene zadatke. Ni oružje nije imao ko nositi. U bataljonima su formirane ambulante za rekonvalescente. Teške bolesnike slali smo u Centralnu bolnicu. Mjesec dana u Grušću proteklo nam je u oporavljanju, u nadi da ćemo kao brigada ponovo, sa ostalim jedinicama naše divizije, prijeći na zadatke.

Kada smo 22 aprila napustili Grušće i svrstani u dvije kolone krenuli u dva suprotna pravca, osjećao se miris proljeća. Sa kolonom preboljelih tifusara 1 bataljona išao je prema selu Romani još uvijek rekonvalescentni tifusar, komandant brigade Nina Maraković,[1] dok smo sa kolonom »zdravih« boraca i starješina 2 i 3 bataljona išli Mićun Pavlović, načelnik štaba divizije,

[1] Rođen je 13 oktobra 1912 godine u Kostajnici, Sisak, Hrvatska. Student. Član KPJ od pre rata. U Narodnooslobodilačku borbu stupio 1941 godine. Poginuo je 13 juna 1943 u selu Rataju. Za narodnog heroja proglašen je 6 jula 1943.

zatim intendant brigade, drugarica Kaja iz politodjela i ja. Oružje boraca i starješina koji su izbačeni iz stroja nošeno je na seoskim konjima. Cilj nam je bio da po selima planine Visočice oduzmemo oružje od seljaka (muslimana i Srba) — pripadnika ili simpatizera milicije ili četnika, koji su pripucavali na naše bolesne drugove dok smo se nalazili na tome terenu, i da ih za te ispade kaznimo (pojedinačno) oduzimajući im tovarnu stoku i hranu. Obišavši sela Dubovčane, Blace, Čukoviće, Lukomir, Bobovicu, Tušila i Ljutu, sa sjeveroistočne strane Visočice, spustili smo se na komunikaciju u selu Romani (na pravcu Nevesinje — Kalinovik). Tu smo se poslije šest dana sreli sa našom kolonom od koje smo se rastali u Grušću. Susret je bio srdačan. Dvadeset pet konja i nešto hrane koju smo prikupili bili su dragocjeni za brigadu.

Komandant Nina nam je saopštio da moramo smijeniti dijelove Osme brigade na položaju kod Uloga i Oblja, pošto je ona dobila zadatak da odmaršuje ka Konjskim Vodama. Prema tome raspoređeni smo na frontu prema Nevesinju. Tu smo saznali da se u Kalinoviku nalaze neki dijelovi Vrhovnog štaba sa drugom Mošom Pijade. Na ovim položajima smo praznovali i Prvi maj, doduše, skromno. Od Uloga je naletjeo avion i mitraljirao nas. Sjutradan, drugog maja, naše dijelove kod Uloga smijenili su dijelovi Desete hercegovačke brigade. Osjećali smo se sasvim sigurni, iako je više strana pripucavalo. Odavno nismo u tolikom broju bili prikupljeni na tako malom prostoru. Održavali smo vezu sa komandom mjesta iz Uloga, obavještavajući se o neprijatelju, o hrani i tovarnim grlima. To su za nas bili važni podaci. U isto vrijeme obezbjeđivali smo se patrolama sa svih strana. One prema Bjelemiću sukobile su se sa neprijateljem. Pošto su potisnuli našu patrolu, četnici su se popeli na čuke s one strane Neretve. Mi smo im odgovorili vatrom.

Kada je ubrzo poslije toga Deseta hercegovačka brigada povučena sa položaja kod Uloga i upućena na nove zadatke, ostali smo sami u zaštitnici. Padala je krupna majska kiša i natapala nam oskudnu odjeću. Naročito su se loše osjećali oni koji su tek preboljeli tifus. S vremenskim nepogodama miješalo se pripucavanje neprijatelja. Iste večeri brigada je zauzela položaje u rejonu Kalinovika i tu ostala tri dana. Na putu za selo Jelašce štab brigade je stigao dijelove štaba divizije i tu saznao da je neprijatelj krenuo iz Nevesinja, da Nijemci hitaju iz Sarajeva da pređu Drinu i deblokiraju Foču koju su okruživale naše snage. Zbog toga nam je bio onemogućen prelazak Drine kod Broda. U takvoj situaciji smo sve bolesnike, sa drugaricom Ankicom Brodarec, uputili prema gornjem toku Drine. Šćućureni pored vatri, po jarugama u blizini sela, ležeći ili drijemajući, proveli smo tu majsku noć.

Za ta tri dana, koliko smo ostali u rejonu Kalinovika, drugovi iz štaba brigade imali su mnogo posla. Oni su se uglavnom nalazili po jedinicama. Treći bataljon je zapalio kasarne u Kalinoviku nad kojima se vije gust dim, dok su se 1-vi i 2-gi bataljon nalazili u selu Jelašcu. U selu Borju sakupljali smo hranu. U to vrijeme vratilo nam se 35 boraca iz bolnice. Obavješteni smo da se od sela Romani kreću tri neprijateljske kolone, a čuje se i štektanje puškomitraljeza. Upravljajući se prema požaru u Kalinoviku, neprijatelj se na čitavom frontu približavao našem položaju. Ipak smo za nekoliko dana završili mnoge poslove u brigadi po intendantskoj i sanitetskoj grani. U bataljonima smo formirali partiske ćelije. U 1 bataljonu imali smo 14 komunista. Skojevska organizacija tada nije formirana.

Saznali smo da je situacija u Crnoj Gori povoljna i da su naše jedinice zarobile oko 600 četnika sa dva bacača i 300 mina. Od Kalinovika do Foče neprijatelj je bio sve aktivniji. Šesnaesta banijska brigada odmaršovala je u pravcu Foče da sa Majevičkom brigadom spriječi nastupanje neprijatelja uz Drinu.

Devetog maja smo se cio dan borili protiv četnika, koji su u toku noći zauzeli dominantne položaje oko Kalinovika. U borbu su uvedeni 1-vi i 2-gi bataljon da pomognu 3-ćem bataljonu da se izvuče iz poluokruženja pred Kalinovikom. Neprijatelj je imao avion za izviđanje koji je navodio artiljeriju da nas uspješno gađa. Popodne smo se odlijepili od neprijatelja i otstupili u sela Jeleč i Rataj.

Brigada je četiri dana provela na prostoru: Jeleč — Rataj — Zakmur. Po bataljonima su držani sastanci. Čuli smo da su četnici još u Kalinoviku. Poslije kišnog vremena osvanuo je sunčan, vedar dan, koji su neprijateljski avioni iskoristili za letove u pravcu Drine. Oni su u selu Ljubinu bombardovali štab divizije.[2] Dan je topao. Borci skidaju dijelove odjeće, kite se jorgovanom. Idemo preko Trebić-Gore, razgovaramo sa drugovima iz politodjela o prvomajskim govorima sovjetskih rukovodilaca. U pravcu sjeverozapada vidi se Treskavica, na jugu Volujak, desno Zelengora. Priroda je neobično lijepa, uživamo u njoj. Kmur i Zakmur nadvišuju ostali teren. Na položajima kod sela Trebiče ne ostao je 1 bataljon da patrolira prema Kalinoviku, dok su se 2-gi i 3-ći nalazili u šumi kraj Zakmura. Pripremamo se da podržimo Šesnaestu brigadu koja se, poslije borbe sa ustašama kod Risjaka, morala povući prema Zakmuru. Međutim, neprijatelj je, obezbjedivši svoj desni bok, krenuo uz Drinu.

[2] Poginuo je načelnik saniteta divizije dr Vajs, a smrtno ranjen načelnik štaba divizije Vojislav Đokić, koji je bio jedan od učesnika u Mariborskoj pobuni 1932 godine.

Poslali smo konje bolesnicima i ranjenicima u selu Beleni. U našoj neposrednoj blizini, s ove strane Drine, još se nalaze dijelovi bolnice. Noćas je iz 1-og bataljona nestao intendant, Stojan Čakalo, podoficir bivše jugoslovenske vojske. On se, prikupljajući hranu za jedinicu, povezao sa četnicima i prešao na njihovu stranu. Uplašio se novih pokreta, ofanzive.

Negdje oko 13 maja 2 bataljon je smijenio dijelove Šesnaeste brigade u selu Risjaku, a na Kmur je izišao 1-vi bataljon. U Zakmuru smo primili naređenje da se odmah prebacimo u Ljubinu, a da 15 maja budemo u Čurevu.

Prije početka Pete ofanzive, 14 maja, u Ljubini je izvršena smotra Sedme brigade, postrojene na poljanici pored šume iznad sela. Kada je komandant Nina Maraković primio raport, obišli smo postrojene bataljone. Omladinski udarni bataljon je imao 70 boraca. U teškim borbama u toku Četvrte ofanzive poginula su njegova dva komandanta. Juče smo poslali prijedlog Vrhovnom štabu da se prvi komandant omladinac — Živko Bronzić[3] — proglasi narodnim herojem. Dok obilazimo postrojene omladince, pred očima mi lebdi lik Ilije Španovića,[4] koji je kao omladinski komandant poginuo na Prenju. U borbama je bio neustrašiv. Obišli smo i dva druga bataljona, koji ni po čemu nisu zaostajali za omladinskim, a zatim pristapske jedinice. Brojno stanje bilo je nešto preko 250 boraca. Imali su uglavnom vojničku opremu, sa partizanskim kapama sašivenim od talijanskih ćebadi sa svjetlosivom prugom, a na nogama oputnjake (rijetko ko je imao vojničke cokule). Svaki je bataljon imao po dva-tri konja za nošenje oružja onih boraca koji su se nalazili u bolnici. Toga dana sam, sjećam se, održao govor brigadi o teškoćama koje smo preturili preko leđa u Hercegovini, kao i o novim zadacima koji su nas očekivali u Sandžaku. Mnogo bi mi lakše bilo da sam im govorio kako će brigada krenuti u Baniju. Ali... Poslije smotre nastalo je veselje koje je prekratila truba najavljujući nalet neprijateljskog aviona.

Usput do Čureva, brigada je oživjela. Veselimo se susretu sa ostalim brigadama naše divizije, jer su to sve borci sa Banije, naši seljaci, rođaci i drugovi. Nagađamo o daljim pokretima. Neko kaže da idemo ka Kosmetu. Na račun toga padaju i šale

---

[3] Rođen je 7 aprila 1921 godine u Svinici, Petrinja, NR Hrvatska. Zemljoradnik. Član KPJ od 1941 godine. U Narodnooslobodilačku borbu stupio je 1941. Poginuo je februara 1943 na Ripačkom Klancu. Za narodnog heroja proglašen 30 aprila 1943 godine.

[4] Rođen je 1918 godine u Dragotini, Glina, Sisak, NR Hrvatska. Mesarski radnik. Član Partije od 1942 godine. U Narodnooslobodilačku borbu stupio 1941 godine. Za narodnog heroja proglašen 20 decembra 1951 godine.

kako ćemo za Baniju vozom iz Beograda; kako će Rusi ruknuti i otvoriti drugi front i tome slično.

Petnaestog maja ujutru, po lijepom i sunčanom vremenu, održana je, na poljani obrasloj travom, kod spaljenoga sela Ćureva, smotra cijele Sedme banijske divizije. U ušima su mi odzvanjale komande komandira četa i komandanata bataljona, dok su se komandanti brigada presl'šavali za raport komandantu divizije Pavlu Jakšiću, i komesaru Đuri Kladarinu. Ova dvojica su se ukratko osvrnuli na dotadašnje borbe i nagovijestili šta nas čeka na daljem putu koji će odred'ti Vrhovni komandant.

Po završenoj smotri uslijedio je pokret uz Drinu sa Sedmom brigadom na začelju diviziske kolone. Čula se i poneka banijska pjesma. Približavali smo se proleterskim brigadama sa kojima smo skoro pola godine sačinjavali Operativnu grupu Vrhovnog štaba, ali n'kako da se sastanemo, da se vidimo i izmijenjamo iskustva. To onemogućavaju borbe na velikim prostorima. Za dana smo stigli na Šćepan Polje i prešli most na Pivi, koji su napravili inžinjerci Vrhovnog štaba. Most se klatio, nezgodan je za pješake. Smijali smo se ako neko posrne i padne. Mlađen Čaldarević snima borce na mostu. Želimo da budemo što pristojniji na fotografijama, utežemo opasače, čvršće stežemo oružje. Dotjerujemo se i zbog proletera koji su tu na Šćepan-Polju i gledaju nas. Doznajemo da je to Druga proleterska brigada. S njom smo imali susrete i na Pidrišu, u Četvrtoj ofanzivi.

S proleterima se srdačno pozdravljamo. Među njima ima i Ban'jaca koji su još na Neretvi prešli, sa sredstvima veze, u Drugu diviz'ju. Hvale se proleterima, ali ipak traže da se vrate među svoje Banijce. Slažemo se pošto i nama treba četa za vezu.

Prenoćili smo 15/16 na Šćepan-Polju pored Bukovika, a ujutru divizija je nastav'la pokret. I dalje smo na začelju kolone. Taru smo prešli preko mosta kod Uzlupa. Čujemo da će naša divizija zaposjesti položaje: s. Boljanić, s. Glasinci i s. Brvenica, da bi N'jemcima spriječila prodor od Čajniča prema Pljevljima. Na maršu prema Čelebiću nailazimo pokraj Crvenih Stijena, gdje čujemo Taru — huči u dubokom kanjonu. Počinje kiša. Kolona sporo odmiče. Borci su preopterećeni, pomažu jedan drugome u nošenju oružja. Odlučismo da prenoćimo u vel'koj borovoj šumi u koju su pristigli svi borci. Doznajemo da su dva druga iz Šesnaeste brigade podlegla. Drugovi iz politodjela sastali su se sa jedn'm članom Vrhovnog štaba, negdje u šumi, a sada, pre nego što ćemo prodrijemati uz vatre, pričaju novosti koje su čuli. Pretpostavljamo da je negdje u blizini veći dio Vrhovnog štaba.

Ujutru, 17 maja, borci su dobili po porc'ju skroba za doručak (hljeba nema otkako smo u pokretu) a zatim krećemo za

Osmom i Šesnaestom brigadom i štabom divizije, koji su poodmakli. Nemamo određeni zadatak. Nadamo se da ćemo ga primiti u putu. Zalazimo u Sandžak, i produžavamo između Ćeotine i Ljubišnje, preko visoravni koja se blago spušta prema Pljevljima. Seljaci nas u razgovoru upoznaju sa situacijom na tom terenu.

Negdje oko sela Meljaka brigadu je sačekalo 200 boraca otpuštenih iz bolnice. Susret je srdačan, svi smo radosni. Rekonvalescenti su mršavi, lica im tamna. Njima bolnica nije mogla dati potrebnu njegu zbog čestih pokreta. Raspoređeni su po bataljonima. Brigada se sada skoro udvostručila. Međutim, iz bolnice se vratilo malo starješina te su nam štabovi četa i bataljona ostali nepopunjeni. U pokretu nam borci iz bolnice pričaju da je umro drug »Rus« (pseudonim za Miloša Nikole Nožinića, zamjenika komesara 2-og bataljona).[5] Primili smo naređenje da brigada zauzme i organizuje položaje u rejonu Podpeća, na komunikaciji Pljevlja — Đurđevića Tara. Tu se brigada zadržala od 19 do 28 maja u borbi sa neprijateljem (1-vi bataljon je branio položaje lijevo od komunikacije za Pljevlja, 3-ći desno, a 2-gi je ostavljen u brigadnoj rezervi u Vlahovićima). Dijelovi Treće dalmatinske brigade, koje smo smijenili na ovim položajima, odmaršovali su ka sjeverozapadu u sastav svoje brigade. Već oko četiri časa neprijateljski avioni su počeli izviđati naše položaje. Desno od nas nalazila se Šesnaesta, a lijevo Osma brigada naše divizije.

O neprijatelju i raspoloženju naroda prema Narodnooslobodilačkom pokretu imamo malo pouzdanih podataka. Seljak, u čijoj smo kući otsjeli, pričao nam je »u povjerenju« kako su Nijemci naredili da četnici predaju do 21 maja oko 600 pušaka, a da su Talijani protiv ovakvih mjera. Ne znamo kako da postupimo u pogledu prikupljanja hrane. Cio dan nismo ništa jeli nego zauzimali i uređivali položaje. Predveče je trebalo nešto skuvati. Seljaci se izgovaraju da moraju tjerati stoku u Crnu Goru, bolesnicima, da im je ranije tako naređeno.

U prvi sumrak pozvani smo u štab divizije da izvjestimo o stanju u brigadi i primimo uputstva za dalji rad. Po njihovom mišljenju neke brigade su bolje od naše. Poslije zajedničke večere vratili smo se nazad, planirajući šta ćemo sve uraditi. Trebalo je u prvom redu reorganizovati jedinice, jer nam je posljednjih dana došlo dosta drugova iz bolnice.

---

[5] Zaostao je iza grupe bolesnika, na putu od Grušća za Bjeleniće, da se malo odmori i ogrije. Zaspao je pokraj vatre i umro. Patrola ga je našla sa glavom u žaru. Rođen je u Pobrđanima, opština Sunja. Bio je jedan od najboljih komunista u brigadi. Godine 1935 istupio je protiv jeftićevaca, 1937 postao je član SKOJ-a, a 1940 uhapšen kao »antidržavni elemenat«. Član KPJ postao je 1941 godine.

Sastav brigade poslije rasformiranja trećih četa u bataljonima bio je:

štab brigade (sa prištapskim dijelovima, sanitetskim i radnim vodovima) i tri bataljona — ukupno oko 500 boraca. Bataljoni su imali po dvije streljačke čete, prateći i radni vod — ukupno oko 150 boraca (od toga oko 10 u štabu bataljona) i 80 pušaka (bivše jugoslovenske vojske, a nešto njemačkih i talijanskih). Čete su imale po 3—4 puškomitraljeza, a prateći vodovi po 1—2 minobacača i 2—3 teška mitraljeza. Bilo je nešto bombi, a puščane municije vrlo malo (na pušku prosječno oko 20, a na puškomitraljez oko 100 metaka).

U toku 21 i 22 maja na položajima je vladalo zatišje. Jedino je neprijateljska avijacija bila aktivna — izviđala je i mitraljirala cestu i položaje. Borci, koje smo primili prije nekoliko dana, teško se prilagođavaju životu i radu jedinice. Nekako su ravnodušni prema svemu. Pojedince ne mogu ni najoštrije mjere da odvrate od krađe i nedrugarstva. Oni su primili mnoge negativne osobine dok su bili odvojeni od četa i bataljona. Neki čak, neće da se umivaju. Prilikom pregleda vojničkih torbica našlo se i neopranih crijeva od zaklane stoke. Strah od gladi osobito ih je obuzeo i nikako nisu mogli da uvide koliko su izgubili od svog partizanskog izgleda. Međutim, sada su štabovi popunjeni. Vratili su se i naši kursisti Vlado Bakarić i Milutin Omazić. U politodjel je došao novi drug, Ivo Frol. Štab brigade je kompletan, štabovi bataljona takođe popunjeni. U komandama četa imamo po dva rukovodioca. Osjećali smo da jačamo, da ćemo savladati sve slabosti. Trebalo se još istaći u borbi. Predveče 22 maja patrola 2 bataljona u sukobu sa četnicima ubila je dvojicu i otela krdo stoke. Sve do 28 maja imali smo skoro svakodnevne sukobe i borbe. Na desnom krilu uspostavili smo vezu sa Sandžačkom brigadom, jer se Šesnaesta brigada naše divizije prebacila na lijevo krilo. Istoga dana jedna talijanska kolona od 150 ljudi napala je naš 3 bataljon uz jaku vatrenu podršku. Talijani su odbijeni odlučnim protivnapadom.

U brigadu su dolazili seljaci da traže stoku koju smo im uzeli. Napominjali su da imaju mnogo sinova, rođaka i ostalih koji se bore u našim redovima. Tih dana iz biltena Vrhovnog štaba pročitali smo da je pokojni Živko Bronzić proglašen za narodnog heroja.

U toku noći 25/26 i 26/27 maja nismo imali nekih većih borbi, osim demonstrativnih napada u sadejstvu sa Sandžačkom i Šesnaestom brigadom. Međutim, naši napadi nisu bili dovoljno objedinjeni, a vršeni su po kiši. Uglavnom smo rušili i palili mostove i ponegdje prekopavali ceste.

Za sedam dana nismo dobili bogznakakve podatke o neprijatelju. Jedne večeri su načelnik štaba naše brigade, Vlado Bakarić i obavještajac Sandžačke brigade, išli do seljaka čije

su se kuće nalazile između naših i talijanskih položaja, da bi doznali nešto više o neprijatelju. Na ovim položajima najprije smo se sukobili sa četnicima, a potom sa Talijanima, i to sve na pravcu Pljevalja. Međutim, 27 maja se borba vodila na našem desnom krilu, kod 3-eg bataljona, koji je cio dan odbijao neprijateljske napade. I sjutradan izjutra ponovo se razvila žestoka borba kod ovog bataljona, susjeda Sandžaklijama. On je otstupio prema štabu naše brigade. Sve jasn je nam je da je težište neprijateljskih napada od pravca Bijelog Polja. Položaji na Korjenu su pali. Izgubili smo vezu sa Sandžaklijama. Od Pljevalja neprijatelj samo demonstrira ili je to nekakav nesporazum. Nijemci i Bugari žure da prije nas stignu na Đurđevića Taru, da nam tako spriječe prebacivanje preko Tare. Dvadeset osmi maj i naredna noć bili su nam ipak najteži. Izgledalo je da ono što smo postigli u sređivanju brigade odjednom može propasti ako se ne izvučemo iz teške situacije.

Koristimo mrak da se organizovano odlijepimo od neprijatelja i otstupimo ka Đurđevića Tari. Treći bataljon ima zadatak da zauzme i očuva položaje na Zelenom Borju, dok 1-vi i 2-gi ne otstupe preko Kraljeve Gore. Intendantura, bataljonske komore i bolesnici upućeni su nešto ranije ka Đurđevića Tari. Plan je uspio. Treći bataljon je sjajno odoljevao neprijatelju. Osobito su borci 1-ve čete ispoljili veliku hrabrost, puštajući neprijatelja na bliska otstojanja, gdje su ga, u nedostatku municije, tukli kundacima. Krenuli smo tek oko 23 časa ka Đurđevića Tari, tj. sa zakašnjenjem oko tri sata od vremena koje je odredio štab divizije. Maršujemo s naporom, pomažemo bolesnicima. Mislimo i o 3 bataljonu koji je ostavljen u zaštitnici. Dan se bliži.

Taru smo prešli rano 29 maja. Nekoliko drugova i drugarica ostalo je noćas iza nas. Još se ne pojavljuju. Razmišljamo o kricima koje smo noćas čuli prilikom opreznog otstupanja kroz šumu. Tada smo ćutali jer smo mislili da je to neprijatelj. Možda su to bili glasovi naših drugova kojih sada nema a kojima je trebalo pomoći. Međutim, još nam prijeti opasnost. Nemamo vremena ni da se prebrojimo — treba se što prije izgubiti iz korita Tare. Nalazimo se na preglednom terenu, može nas otkriti neprijateljska avijacija. Bataljoni žure da se što prije prebace preko komunikacije Đurđevića Tara — Šavnik i zauzmu pogodne položaje u rejonu sela Međužvalje. Najzad se brigada prikupila po vrtačama sela Negobuđa i Međužvalja. Poslije malog predaha krenuli smo i zanoćili negdje ispred Žabljaka.

Spremamo se za pokret preko Durmitora, brinući se da nam ljudi ne ostanu na putu. Čim smo pošli na horizontu se

pojaviše neprijateljski avioni i zatekoše nas na otkrivenom prostoru. Stali smo. Ko je imao zaklon zauzeo ga je, ko nije stao je kao ukopan. Avioni mitraljiraju, kruže, kao da se žele uvjeriti šta imaju ispod sebe. Dobro smo prošli. Prikupljamo se u nekoj šumici da se odmorimo i priberemo od maloprijašnjeg napada.

Od Žabljaka do Sušičkog Jezera trebalo je u toku dana prevaliti oko 25 kilometara. Na putu sustižemo neku bolnicu. Bodrimo svoje ljude da idu što brže, da se ne miješaju sa drugim ešelonima. Čuje se pucnjava sa svih strana. Neprijatelj nastupa da bi nas okružio na što užem prostoru i tako lakše uništio. Približavamo se Velikom Štulcu, visokom 2103 metara, koji treba savladati. Vrijeme se pogoršava — rominja kiša sa snijegom. Borci, pomalo zagrijani naporom, zastajkuju da predahnu, ali ih hladnoća opominje da kreću. Doživljavamo potresne prizore — nailazimo na ljude koji nas gledaju tupo, neodređeno. Mnogima bi trebalo pomoći, ali šta možemo kada ostavljamo čak i svoje iscrpene borce. I niz Durmitor smo se teško spuštali, jer nas je kiša pratila do korita Sušice. U podnožje stižemo tek kasno uveče. Ovdje je i Vrhovni štab. Komandant Nina odmah odlazi da primi nove zadatke. Noć smo željeli da iskoristimo za ma kakav odmor. Čekamo povratak Nine iz Vrhovnog štaba. Naređenje se može izmijeniti svakog časa i brigada uputiti na drugi zadatak, na novi dio fronta, na kome se naše jedinice tope u borbi sa Nijemcima.

Vrhovni štab je odlučio da naša brigada posjedne Sušički Potok, organizuje odbranu sa pravca Sandžaka i prihvati naše jedinice koje otuda otstupaju. Prvi bataljon je postavljen na lijevoj obali Sušičkog Potoka da kontroliše pravac sjeveroistočno od sela Nedajna, odakle se neprijatelj može najlakše pojaviti; 3-ći je imao da kontroliše i brani pravac jugoistočno od Nedajna (jedna njegova desetina prebacila se na desnu obalu Sušice, prema Oštroj Glavi, radi izviđanja u pravcu Žabljaka). Drugi bataljon je imao da odmaršuje južno od Durmitora i zatvori pravac od Šavnika za Dobri Do. Štab brigade smjestio se u Nedajnu. Ovdje smo ostali skoro sedam dana. Odvajanje 2-og bataljona teško nam je padalo. Bilo bi nam milije da smo išli sa cijelom brigadom na neki teži zadatak nego što smo taj bataljon uputili čak na Dobri Do (ovaj bataljon nas je sustigao tek 8 juna na Vučevu, takoreći, u posljednjem času). Kada je u Nedajno stigao štab brigade zatekao je pripremljen smještaj. Pošto u Nedajno još nije bio stigao štab naše divizije mi smo dan-dva ostali pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Sedma divizija, sa Osmom i Šesnaestom brigadom stigla je u Nedajno noću 31 maja/1 juna i produžila u

pravcu Šćepan-Polja da smijeni Treću krajišku brigadu koju su čekali teški zadaci na Sutjesci.

Istoga dana štab Sedme brigade potpuno je shvatio situaciju. Front od Šćepan-Polja uz Taru, pa preko Durmitora do Dobrog Dola, držale su snage Sedme divizije i Sandžačka brigada. Prema njima su nastupali Nijemci, Bugari i Talijani. U to vrijeme je Treća divizija na Komarnici zatvarala pravce ka Pivskoj Planini. Ovdje se prikupila cijela bolnica Operativne grupe. U pravcu Sutjeske vodile su se danonoćne teške borbe, koje smo ocijenjivali po težini artiljeriske vatre i aktivnosti avijacije.

Utvrdili smo (31 maja) da je brigada prelazeći Durmitor izgubila 50 do 60 boraca. Ovo je za nas bio nenaknadiv gubitak. Preduzimali smo sve što je bilo u našoj moći da sačuvamo što više boraca. Tih dana događaji u Crnoj Gori potsjećali su na teške dane u kojima se nalazio narod Banije u početku Četvrte ofanzive.

Međutim imali smo još jednog neprijatelja — glad. I pored sve teže vojničke situacije, ishrana je pretstavljala centralni problem. Oko nabavke hrane nastale su tolike teškoće da je Vrhovni štab (negdje oko 4 juna) morao uputiti jedan apel, a u isti mah i kao opomenu, svima jedinicama zbog nepravilnog načina snabdijevanja. Dešavalo se da su jedinice, zbog toga što su morale odmah da krenu na zadatak u pravcu Zelengore, uzimale, ne čekajući ničije naređenje, stoku koja joj je bila najbliža.

Nijemci su vrlo surovo postupali sa narodom, palili sve pred sobom. Narod iz sela Nedajna evakuisao je svu pokretnu imovinu i stoku na Durmitor da bi je sačuvao.

Drugog juna kod Šćepan-Polja vodila se teška borba koju smo neprestano slušali. Nijemci su pokušali da pređu Taru kod Uzlupa. Krajišnici su ih odbili dva puta.

Našoj brigadi bilo je 3 juna neopisivo teško. Borci su bili toliko izgladnjeli, da im se mutila svijest. Intendant, inače komunista, obavijestio nas je da su izgledi za nabavku hrane gotovo nikakvi, da je komanda područja u nemogućnosti da naređuje seljacima da donose hranu, pošto su se oni sklonili na Durmitor i tamo otjerali svu stoku, pokretnu imovinu i hranu.

— Seljaci pucaju na svakoga ko im priviri na Durmitor; nikome ne vjeruju — završi on.

Intendant je očito bio neraspoložen i donekle preuveličavao stvari. Mi mu nismo povjerovali, već smo riješili da nas petorica krenemo prema zbjegu ne bismo li tamo dobili brašna ili mesa. Od sela Nedajna išli smo uz planinu oko dva časa, kad nas pred jednom liticom zaustavi prodorni uzvik »Stoj!«.

Na pitanje šta hoćemo, odgovorismo da smo patrola jedne brigade iz Hrvatske, i da izviđamo u rejonu svoje jedinice. Naoružani seljak nas pozva da izađemo gore da se malo ogrijemo i da zapalimo po jednu.

Kad smo se uspentrali uz kamenjar, zapazili smo u jednoj zavjetrini mnogo žena i djece. Bili su šćućureni pod nastrešnicama od granja. Seljak — stražar nas je uveo u svoju kolibu. Tu smo zatekli njegovu ženu srednjih godina, bavila se oko sitne, neočešljane i mršave djece, koja su cvokotala od zime. Bilo nam je neugodno da zauzmemo mjesta oko vatre, ali su domaćini navaljivali da sjednemo da se osušimo. U razgovoru ispričasmo o našim borbama od Siska i Sunje pa sve do ovih vrletnih planina. Ubrzo se oko nas okupše još neke izbjeglice koje nam ispričaše o patnjama naroda i zlodjelima neprijatelja. Na kraju smo bili počašćeni crnogorskim kajmakom. Dok smo jeli, domaćin je govorio kako je zbjeg prilično sređen, da ima svoj odbor koji brine o smještaju i ishrani naroda. Zamolili smo ga da nekako pronađe nekoliko odbornika i dovede ih u svoju kolibu. On se odmah ljubazno odazvao našoj molbi.

Kad su odbornici stigli, objasnili smo situaciju u kojoj se nalazi brigada i zapitali da li bi nam mogli što pronaći. Ne časeći ni časa, oni su izašli među narod, dok smo se mi i dalje sušili. Kad su se vratili rekli su nam da su od naroda dobili četrdeset ovaca. Bili smo dirnuti tim gestom. Zahvalili smo se i odmah potjerali ovce u Nedajno.

Četvrtog juna izišao sam sa Ninom Marakovićem, komandantom brigade, na proplanak pored sela. To je bio naš posljednji nešto duži razgovor o stanju u brigadi i pretstojećim borbama, pošto su nas poslovi i ostale nepredviđene okolnosti ubrzo razdvojili (ja sam već bio ophrvan tifusom). Dok smo nas dvojica razgovarali, iznenada se pojavio neprijateljski avion sa pravca Zelengore. Letio je pravo na selo. Sklonili smo se u jednu jarugu. Avion nas je primijetio sa male visine i pustio bombu koja je padala pravo u naš zaklon. Skočili smo i potrčali u obližnju uvalu da izbjegnemo pogodak. Bacili smo se potrbuške prije nego što je bomba pala na desetak metara iza nas. Srećom, nije eksplodirala.

Pred pokret ka Sutjesci bili smo u velikoj neizvjesnosti. Borba se razgarala na svim pravcima. Kuriri su jurili u bataljone, sa naređenjima iz štaba divizije ili obavještenjima iz Sandžačke brigade. U telefone se nismo smjeli pouzdati. Po naređenju iz štaba divizije upućen je u selo Nikoviće drug Vlado Bakarić. Još dok se on nije vratio iz štaba divizije bilo je nekakvih vijesti, doduše nesigurnih, da ćemo se prebacivati u Sandžak. Danas se ne sjećam šta su nam sve iz sela Nikovića

prenijeli Vlado Bakarić i Ivo Frol, ali mi se čini da je upravo tada odlučeno da prelazimo Taru.

Petog juna štab brigade preduzeo je mjere za pripremu pokreta u pravcu Sandžaka. Pripremamo rezervu hrane, užad, žicu i sjekire za građenje splavova, itd. Ostale su mi u sjećanju posebno ove pripreme za pokret — povratak u Sandžak, jer su bile vrlo teške, upravo neizvodljive u onakvoj situaciji. Dok smo u štabu brigade raspravljali o pojedinim detaljima, dežurni telefonista je javio da broj 35 traži nekog rukovodioca iz štaba brigade. Razgovor sa štabom divizije obavio je drug Pero Lalović. Kada nam je saopštio da je u štabu divizije odlučeno da hitno krenemo u selo Rudine, osjetili smo veliko olakšanje. Svi smo nekako predosjećali da je perspektiva prema Sutjesci.

Selo Nedajno napustili smo 6 juna prije podne. Ono je našim odlaskom gotovo sasvim opustjelo — mještani su odavno bili negdje na Durmitoru, u skloništima. U selu je ostao drug Pero Velebit s nekoliko kurira da posluži kao veza sa našim 2 bataljonom. (Među kuririma je bio i Pero Rudić, koji je u Petoj ofanzivi izvršavao najteže kurirske zadatke.) Naređeno im je da čekaju bataljon do 17 časova i, ukoliko se ne pojavi, da požure za brigadom. Uzalud se čekalo. Bataljon nije stigao u Nedajno, jer je kurir noću zalutao i nije na vrijeme prenio uputstva. Tako je bataljon ostao na položaju sve dok ga nije smijenila neka jedinica Pete crnogorske brigade. Stigao nas je negdje ispred Sutjeske.

Brzo smo stigli do Rudina. Izmaglica i sitna kiša su nas zaklanjali od neprijateljske avijacije. U Rudinama smo saznali da je pravac našeg pokreta Sutjeska i da ćemo već ujutru prijeći Pivu kod Kruševa. Kod Šćepan-Polja i na Komarnici vodile su se teške borbe. Neprijatelj je izbio i u Mratinje i hitao da nam presiječe pravce ka Sutjesci.

U toku noći (6/7 juna) Sedma brigada se spustila na Pivu. Osvanuo je lijep sunčan dan. Pri prelasku rijeke imali smo velike teškoće, najviše od neprijateljske avijacije. Ali, i pored neprestanog pikiranja i sipanja bombi na iznurene borce, naši gubici nisu bili tako veliki. Jedino su nam mnogo usporavali pokret. Čitav dan smo proveli pokraj rijeke. A kada smo ostavili i teško oružje, svima nam je bilo jasno — napori i teške borbe tek pretstoje.

*

Borbe i teškoće koje su brigadu čekale na daljem putu, do izlaska iz obruča, nisu mi poznate. Na Vučevu sam kao tifusar postao za borce i starješine Sedme brigade jedan teret više.

Uroš KRUNIĆ

NIJE SE ČULO »NE MOGU VIŠE«

očetak Pete neprijateljske ofanzive osetili smo još na partiskom kursu pri CK KPJ koji se održavao najpre u Govzi, a zatim u Lijećevini na Tari. Koncentracija neprijateljskih snaga uslovila je nešto raniji završetak kursa. Osamanaestog maja oprostili smo se s drugovima. Na kursu su bili Drago Vučinić, Simo Tadić, Vidić (Baja), Radoje Ljubičić, Miladin Ivanović, Đorđević-Goša, drugarice Stana Tomašević, Lula i Bosa i mi Banijci: Kole Kajić, Milutin Omazić, Ljuban Kljajić i ja. Na rastanku smo i tužni i veseli. Vraćamo se u svoje jedinice, ali se i rastajemo od dobrih drugova s kojima smo, bez obzira na ozbiljnost kursa i slabu hranu, proveli mesec dana u đačkim nestašlucima. Radoje je bacio oko na naše nemačke pištolje sa petnaest metaka i pred odlazak vrši se zamena. Daje Milutin konja, sedlo i »Beretu« za pištolj koji je mesec dana bio predmet njegovih želja. Jasno, osnovno je zamena oružja, »Belgijanac« za »Beretu«, a konji i sedlo došli su mu nekako pride. Naša banijska grupa i Goša, koji je morao istim putem za Sandžačku brigadu, krećemo posle ručka na prelaz kod Uzlupa. Posle prelaska visećeg mosta počinje penjanje. Na platou smo zanoćili i ujutru stižemo u Čelebić.

Na tom prirodno lepom mestu vide se tragovi nedavne borbe i ostaci vojne opreme: šlemovi, sanduci, kutije i sl. Svuda je puno ranjenika. Komanda mesta je nedavno formirana i, pošto ne dobijamo ništa za jelo, produžujemo put. Upozoravaju nas da putem lutaju ostaci raspršenih četnika koji napadaju pojedince i manje grupe partizana. To nas primorava da zauz-

memo marševski poredak, malo iz šale, više iz potrebe. Ja idem sa mašinkom napred kao prethodnica. U »glavnini« su ostali, sa trampljenim konjićem koji, jadan, nosi naše šinjele i rančeve. Pošto nas je malo, zaštitnica je ovaj put otpala. Pokazalo se da ova opreznost nije bila suvišna. Pred jednim prevojem začuli smo nekoliko pucnjeva i viku. U nekoliko koraka izbio sam na prevoj. Dosta blizu motalo se uzrujano dvadesetak ljudi prilično odrpanih, tako da sam mahinalno viknuo »Drugovi« ... Tek tada sam na najbližem primetio belu kokardu. Neko je od njih povikao: »Drži ga!«

Držeći u ruci pištolj, povikao sam nešto slično, možda sam i opalio neki metak, ali sam se uglavnom stuštio nazad ka »glavnini«. Verovatno je to i druga strana učinila, jer nas niko nije gonio. Povukli smo se malo unazad do jednog kolikotoliko preglednog i relativno vidnog mesta i seli da se dogovorimo.

Nije prošlo mnogo a iz tog pravca naišla je kolona Prve proleterske brigade. Tiho su prolazile čete, bataljoni, komora. Pored protivkolaca i bacača konji su nosili tovare, sanduke municije, pa čak i dve šivaće mašine. Više od sata su prolazili pored nas i pod njihovom zaštitom izišli smo iz šume i naišli na bolničku kolonu. Saznali smo da su četnici poklali neke zaostale drugove. U Meljaku smo dobili podatke o mestu naših jedinica i razišli se.

ZATVARANJE PRAVCA PLJEVLJA — TARA

Pošto je Sedma divizija stigla na taj teren 16 maja i preuzela deo fronta na Čeotini, Sedma brigada je dobila zadatak da zatvori pravac Pljevlja — Tara. Štab brigade se smestio u selu Podpeće, isturivši na kose prema Pljevljima po jedan bataljon sa obe strane puta koji su ranije naše jedinice temeljito porušile, tako da se nismo morali bojati tenkova. Jedan bataljon bio je u rezervi.

Štab divizije bio je u rejonu Hoćevine sa Šesnaestom brigadom i prilično udaljen od nas.

Osma brigada je bila na krajnjem levom krilu isturena prema mostobranu kod Graca i Gotovuše, na nju su se dalje naslanjali Dalmatinci. Desno od nas branila je prilaz Tari Treća sandžačka brigada od pravca Brodareva.

Brigadu sam ostavio pre mesec dana u Grušću, kad je gotovo čitav njen sastav ležao bolestan od tifusa, ali ni sada nije bilo bolje. Deo boraca je bio nešto življi, no većinu su činili tek prezdraveli izmučeni tifusari, kojima je brigada nekoliko dana ranije popunjena.

Ovaj deo fronta bio je oko 20 maja relativno miran. S jednim drugom, obaveštajcem Sandžačke brigade, krenuo sam noću u selo Zekavice ispred našeg fronta da prikupimo informacije o neprijatelju. Išli smo sami, što je bilo prilično neoprezno, ali je još teže bilo dići desetinu izmučenih i gladnih boraca, kojima možda sutra pretstoji borba.

Selo je bilo prilično pusto. Od jednog seljaka, čini mi se rođaka mog pratioca, dobili smo oskudne podatke da su na položajima oko Pljevalja i u samom gradu Talijani i da je pristup u grad zabranjen. Nemaca još nema, iako se priča da će stići iz Čajniča. Seljaci su u strahu i neizvesnosti jer se očekuje ofanziva koja im, kao ni prošlogodišnja, neće doneti ništa dobro. Četnici se vrzmaju razbijeni oko sela i prilično su demoralisani, jer se pronose glasovi da će ih Nemci razoružati ako smene Talijane. Nismo, eto, saznali ništa naročito, jer se sve to već znalo. Jedina korist od toga bila je parče hleba i sira, što nam je domaćin tutnuo u torbice na rastanku.

Između naših položaja i Pljevalja bile su samo grupice razbijenih četnika. Dvadesetsedmog maja napali smo ih i raspršili. Tom prilikom smo zaplenili devedeset grla rogate stoke i ubili nekoliko četnika, dok su se ostali razbežali. To je uznemirilo Talijane koji su nas sledeći dan napali sa tri kolone, ali smo ih lako odbili i naneli im osetne gubitke.

Sledeće dane zatišja iskoristili smo za odmor i sređivanje stanja. U svim bataljonima održane su smotre i sastanci.

Municije je bilo malo, jer je veći deo naoružanja, naročito automatskog, bio nemačkog porekla, tako da nam obilje talijanske municije nije mnogo koristilo. Niko od boraca nije hteo da zameni oružje oteto od Nemaca na Baniji u Četvrtoj ofanzivi za slabe talijanske puške. Imali smo nešto više hrane. Snabdevanje je, iako oskudno, bilo organizovano i dobro je funkcionisalo.

Za taj period sačuvani su podaci za naš 2 bataljon. Na 60 relativno zdravih boraca bataljon je za popunu dobio 68 prezdravelih tifusara. I ostali bataljoni su se udvostručili. No, ta popuna više je rasteretila bolnice, nego što je nas ojačala. Sem mene i komesara, svi su do poslednjeg čoveka preboleli tifus i većina je živela i kretala se u nekoj vrsti pasivnog mirnog transa. Takve jedinice nije bilo lako pokrenuti na juriš, ali je to, s druge strane, imalo i prednost što su se još teže povlačile sa položaja. Evo jednog primera: 27 maja Talijani su nas napali jačim snagama. Kod 3-eg bataljona, kaže zamenik komandanta, došli su takoreći bez opaljenog metka do prvih kuća u selu. Komandir jedne čete, okupivši nešto boraca, po-

kušao je da organizuje vatru, ali se odazvalo tek nekoliko pojedinačnih pucnjeva. Većina boraca se, bez panike i žurbe, polako povlačila vukući se od kuće do kuće koje su stanovnici napustili pred napad. Tek kad je komandir u očajanju povikao: »Oteše Talijani kazan!«, tifusari su se ćutke i mirno okrenuli, izvršili juriš na Talijane i naterali ih u panično bekstvo. Ovo se možda i nije baš tako odigralo, no potpuno odgovara situaciji u kojoj smo se nalazili. Ja znam da je nešto opreme, uglavnom praznih ranaca, stiglo i do štaba brigade.

Sledećeg dana neprijatelj je ponovio napad još jačim snagama. Mi smo imali već od ranije direktivu da se u slučaju jačeg pritiska ili zaobilaženja od strane neprijatelja povlačimo ka Tari. Odjek borbe kod Sandžaklija na desnom krilu sve više nam se približavao i zalazio nam za leđa. Već oko podne i naši su bataljoni bili prisiljeni da se povuku u Potpeće, a potom i na čuke više sela. U predvečerje obavestili su nas da se Sandžaklije povlače preko Tare i da već do jutra neprijatelj može izbiti na cestu iza naših leđa i otseći nas kod prelaza na Tari. Komandant brigade izdao je naređenje za prikupljanje brigade u Glibaćima, kuda su već ranije upućeni prištapski delovi i gde su već u mrak stigla i dva bataljona. Krenuli smo oko ponoći ubrzanim maršem preko Kraljeve Gore sa jakom prethodnicom, jer smo dobili vest da je neprijatelj već izbio na cestu. No, kad smo stigli na cestu kod Đurđevića Tare, našli smo Sandžaklije koje su bile počele da se prebacuju preko mosta. Od našeg 3-eg bataljona ni traga ni glasa. Odredio sam najboljeg kurira štaba brigade, Peru Rudića, da ide po njega. Gledajući ga onako umorna (tek što je stigao iz štaba divizije) kako nestaje u tami i bespuću, steglo mi se srce i pomislio sam da li ću ga ikad više videti, pogotovu kad smo nešto kasnije među Sandžaklijama našli i kolonu zaostalog bataljona koji je stigao prečicom. Ali dobri naš Pero nije nas ni ovaj put razočarao. Stigao nas je oko podne na jednom zastanku, raportirao da batalion nije našao, seo mirno do nas i počeo krpicom da čisti svoj kratki nemački karabin koji je u njegovim rukama uvek blistao.

Prelaskom preko Tare mi smo se u jednoj noći odlepili od Talijana i time završili svoj prvi period borbe protiv neprijateljskih jedinica, koje su izvodile svoju Petu ofanzivu.

Na temelju kasnije analize uloge Sedme brigade u tom periodu može se videti da je relativno zatišje u prvim danima na pravcu Pljevalja bilo uslovljeno neodlučnošću, odnosno nespremnošću divizije »Taurinense«, da se angažuje u ofanzivi zajedno sa Nemcima, koji su već uveliko nadirali od Čajniča

ka Čelebiću i od Brodareva ka Žabljaku. No, posle postignutog sporazuma, 25 maja, oni su krenuli napred. Teško je dati tačnu ocenu i rezultate borbi Sedme brigade, naročito u toku 27 i 28 maja, ali je činjenica da su Talijani zaustavljeni uz osetne gubitke koji bi bili i veći da ih je brigada mogla goniti. Isto tako je činjenica da se brigada uspešno odlepila od tih položaja, dok je nastupanje Talijana na taj već prazan sektor bilo toliko oprezno, da su jače snage krenule napred tek posle 3 juna (kad su Nemci od Brodareva izbili na prelaz kod Đurđevića Tare), a na Taru su stigli tek 8 juna kad se Sedma brigada već spuštala ka Sutjesci.

NA MARŠU I U BORBAMA PREKO DURMITORA

Otstupanjem preko Tare izgubili smo vezu sa divizijom koja je Taru prešla tek dan-dva kasnije mnogo niže, kod Tepaca. Mi smo od Vrhovnog štaba dobili naređenje da ubrzanim maršem krenemo preko Žabljaka i Durmitora na levu obalu Sušice. Saznali smo da se kod Žabljaka spustila saveznička vojna misija, što se odmah pročulo po bataljonima. Na koncu smo dobili dugo očekivano i veliko moralno priznanje naše borbe. Shvatili smo da će to imati ogroman značaj za dalji razvoj političke situacije u zemlji i tok rata.

Od Potpeća do Tare (preko Glibaća) prešli smo 25 kilometara za 6 sati. Razlike u usponima nisu bile velike, a ni sam silazak do Tare cestom nije bio težak. No već na tom putu umrlo nam je i ostalo preko deset boraca. Najgore je tek dolazilo. Pretstojao nam je put dug 35 kilometara od Tare preko Žabljaka i Durmitora, sa velikim visinskim razlikama (prevoj V. Štulac 2.103 m) do Sušičkog Jezera. Ovakav marš bez odmora, sem kraćih zastanaka, pretstavljao bi i za sveže i odmornije jedinice na tom terenu pravi podvig. Žurili smo bez obzira na avione koji su nas stalno nadletali i ponekad mitraljirali. U tome maršu, u kome je iscrpena brigada prešla blizu 60 kilometara za oko 20 sati, iscrpene su, valjda, i poslednje snage ljudskog organizma. Sačuvani podaci o 2-om bataljonu govore da je od Potpeća (28 maj) do Pive (5 jun) izgubljeno 40 ljudi, od čega je najmanje 30 umrlo na maršu. Ni ostale jedinice nisu bolje prošle, tako da je iz brigade umrlo preko 50 boraca.

Na svakom zastanku ostajalo je po desetak boraca. Lično sam video sedam takvih slučajeva. Čovek je išao kilometre i kilometre tempom brigade, a kad je seo, nije se više digao. Nije govorio: »Ne mogu više«. Jednostavno ništa nije kazao.

Nekoliko drugova ostajalo je da ga pokopa u nekoj škrapi, a brigada je ćuteći išla dalje.

Na zadnjem, ujedno najgorem delu puta, stigli smo delove bolnice koja se povlačila na pivski plato. I tu, na samom Štulcu, nebo se natmurilo, gromovi su počeli da besomučno udaraju, a iz oblaka se sručila takva kiša kakvu nikad dotada a ni kasnije nisam doživeo. Umorni borci i konji teturali su se, klizali po blatu i kamenju i padali. Prizor je bio zaista jeziv. Na jednoj zaravni sreo sam — ne čoveka, već avet ogrnutu šinjelom, raščupane kose, kako oslonjena na dugačku batinu bespomoćno gleda na sve strane. Bio je to doktor Herlinger, naš poznanik iz Siska. Cela ga je Banija poznavala kao izvrsnog hirurga i upravnika sisačke bolnice. Ustaše su ga proterale u Bosnu i posle pada Bihaća došao je sa ženom i sinom u krajišku bolnicu. Nekada bogat čovek, po pričanju slobodan zidar (mason), izvanredno se zalagao na lečenju naših ranjenika i prošao kroz sve tegobe zajedno sa bolnicom u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

Saglasili smo se da ga izvučemo i povedemo sobom odvajajući jednog od naših konja. No on je odbio. Sa njim je bila teško bolesna žena i — senka od sina. Kasnije smo saznali da su ih sve troje zaklali četnici.

U noć smo stigli na Sušicu. Od rečice i jezera ni traga, bili su sasvim presušili. Ostalo je tek gde-gde malo mulja i blata. Na dnu tog kanjona, u magli i sitnoj kišici koja je došla posle oluje, brzo su planule vatre. Težak dim i čađ izgorele jelovine pritisli su kanjon kojim se razlegla tiha i tužna banijska pesma: »O, moj babo Milane . . .«

Štab divizije bio je još iza nas i stigao nas je tek 30-og u Nedajnu. Od Vrhovnog štaba smo dobili zadatak da zaposednemo levu obalu Sušice i organizujemo odbranu do Durmitora i prihvat naših jedinica koje su još bile na putu iz Sandžaka. U Nedajnu smo se osušili i odmorili, ali je hrane bilo malo. Komesar brigade pošao je sa pet ljudi na Durmitor, gde se povuklo stanovništvo sela sa stokom, spremno da brani ostatke svoje imovine. No, posle razgovora, kad su saznali da smo Banijci, koji su došli čak iz Hrvatske i ne žele od njih otimati silom, dobrovoljno su prikupili stoku i dali nam je.

Četvrtog maja izjutra uputili smo hitno 2 bataljon prema Durmitoru da ojača Treću sandžačku brigadu. Na putu kod Crvenog Ždrijela primećeni su četnici na čukama, ali su se brzo izgubili kad se čelo bataljona razvilo i postavilo bacače, tako da je tu bataljon nesmetano prošao i do večeri stigao u Dobri Do. Drugovi iz Sandžačke brigade odmah su im ispraznili

polovinu koliba, a od seljaka su dobili nešto stoke. Drugi dan čete su zaposele visove Lojanik i Štit, a patrole su isturile u pravcu Ranisave i Gabele, no taj je dan prošao bez borbe.

Sledećeg dana izjutra počeo je napad Nemaca između Ranisave i Ivice. Bataljon je odbio napad i Nemci su saterani u jarak Gabelu. U podne, baš za vreme deljenja ručka, počeo je ponovni napad, u kome je bataljon imao dva mrtva i tri ranjena od artiljeriske vatre, a četa na desnom krilu je potisnuta. Istovremeno stiže i kurir iz štaba brigade sa naređenjem da se bataljon vrati u sastav brigade. Ali, povući se u toku borbe značilo je otvoriti put neprijatelju na pivski plato. Bataljon je produžio borbu do uveče i zaustavio napredovanje Nemaca. Tek oko 21 časa stigao je za smenu jedan bataljon Pete crnogorske brigade. Kad je bataljon predzoru stigao u Nedajno, brigade tamo nije više bilo. Štab bataljona, ne znajući za ozbiljnost situacije, odlučio je da se predani u Nedajnu i borci nahrane, pošto je iz Dobrog Dola poveo dosta stoke, a našlo se i nešto brašna u komori. Tek posle podne krenuli su za Rudine i stigli tamo u zalazak sunca.

PRELAZAK PIVE I PENJANJE NA VUČEVO

Dok se 2 bataljon borio na padinama Durmitora, mi smo u štabu brigade za to vreme pokušali da donekle sredimo stanje u ostala dva bataljona. Glavnina Glavne operativne grupe — Prva i Druga diviz'ja — i Vrhovni štab otišli su ka Sutjesci. Odjeci daleke borbe čuli su se i kod nas i to naročito noću. Između Pive i Tare okupila se bolnica, a položaje okolo držali smo mi i Treća divizija.

Petog juna poslao me štab divizije u selo Nikoviće da primim naređenje i podatke o situaciji od Štaba Druge grupe. Uveče sam stigao sa komesarom Sandžačke ili Crnogorske brigade.

Našli smo delegata Vrhovnog štaba. Javili smo se baš kad mu je jedan čičica u nekad belom čojanom odelu objašnjavao kako oni, rodoljubi, nisu već dva dana dobili ništa za jelo. Uputio ga je intendantu, a zatim se obrati nama, neobrijan i prilično potišten:

»Drugovi, situacija ne valja. Sa Vrhovnim štabom nemamo veze i čini mi se da je obruč u Zelengori za njima zatvoren. Švabe su na prelazima Tare, a na ostalom delu obale nema ih verovatno mnogo. Moraćemo se probijati u Sandžak. Čamaca nema, nego prikupljajte drvo, gradite splavove, pripremajte mješine i sve što može poslužiti za prebacivanje«.

Pošao sam odmah nazad, ail sam ubrzo susreo kolonu brigade i štab divizije, koji je u međuvremenu uhvatio vezu sa Vrhovnim štabom i po njegovom naređenju krenuo za glavninom. Direktiva koju sam doneo izgubila je važnost.

Već je bio pao mrak kad smo silazili niz strminu ka Pivi. Na onome što je trebalo da pretstavlja put, leže ranjenici — bolnice zaustavljene u pokretu. Naša kolona prosto mili. Štab divizije je otišao negde napred da ispita mogućnosti prelaska. Kod Šćepan-Polja su već Nemci i tuda se ne može. Uzvodno prema Mratinju nema puta i neizvesna je sitaucija. U mraku se spotičemo o ranjenike koji jauču. Korak po korak, klizeći i kotrljajući se, sišli smo ka reci tek predzoru.

Moram prema Šćepan-Polju da izvidim situaciju Osme brigade. To je već treća noć bez sna. Artiljerija od Foče tuče po mostu. Plotuni od po četiri granate dižu stubove vode oko visećeg mosta, pa nekoliko minuta nastaje mir. Osma brigada se povlači na ovu stranu, jer zbog Nemaca i skorog svitanja neće moći više da opstane preko, a po mostu će artiljerija tući danju preciznije nego po noći i ona neće uspeti da se blagovremeno izvuče na visove. Borci koriste zatišje između dva plotuna pa se brzo prebacuju preko mosta koji se na pletenim užetima opasno ljulja i na kome nedostaje mnogo dasaka. Vraćam se uz Pivu putem duž koga stoje borci moje i Šesnaeste brigade. Već je svanulo. Inžinjeriski vod divizije pravi prelaz od dva balvana preko kojih su ovlaš prikucane daske ne duže od metra, a ispod njih su virovi Pive.

Pošto više nema drugog prelaza — moramo tuda. Borci prelaze i prenose tovare, a konji će morati plivanjem preko. Načelnik štaba Šesnaeste brigade i ja dobijamo zadatak da se konji svakako prebace na drugu obalu. Malo dalje nizvodno razapeta je preko reke čelična žica, a tu je i jedan gumeni čamac. Kombinujemo da grlo po grlo vežemo za alku uz čamac i tako prevučemo preko vode. Ali bi za svako grlo bilo potrebno najmanje deset minuta, a mi nemamo mnogo vremena, jer je svaki minut dragocen. Ne zna se odakle neprijatelj može pre da stigne — od Mratinja ili Šćepan-Polja. Odlučujemo se za jednostavniji način — vikom i tojagama naterujemo konje u vodu. Neki plivaju, povuku druge za sobom, dok se neki ne vrate i pobune ostale. Vraćamo ih ponovo, opet neki prepliva, no većina neće. Ne ostaje drugo nego čekati svežu partiju da povuče kolebljive konje. Batalioni za to vreme počinju prelaziti, a onda zatim stižu i »Štuke«. Tuku most. Mi smo u relativnoi sigurnosti. jer se iznad nas nadvila ogromna stena. Svega nekoliko bombi pada blizu nas i to usred vode. Eksplozije me

potsećaju na to da bi se nizvodno mogla nakupiti riba, ali niko nema vremena da se još i time bavi. »Štuke« se belasaju na suncu i pikiraju duboko u kanjon. Izvlače se i uz puno naprezanje motora prebacuju preko grebena. Kad jedna partija završi — odlaze, a mi produžujemo prebacivanje. Sa konjima ide vrlo teško, trzaju se na eksplozije bombi i plaše se vode. Neke slabije odnosi voda i nabacuje nešto niže, na balvane i stene, ili nestaju pod vodom.

Jedan Dalmatinac hoće da pretera jednu talijansku mazgu. Mazga kao mazga, nikako neće. On je bije, gura, pa kad mu i uspe da je natera u vodu, ona zapliva, ali se vrati niže pa buni i naše konje. Moramo ga silom oterati. Jedva odlazi, psujući na sva usta i mazgu i nas; pokušaće sam na drugom mestu. Naša komora je razvučena i konji sporo stižu. Komora Sedme je prebačena, a bataljoni se već uspinju na Vučevo. Prelazi Šesnaesta. Opet nailazi veća grupa »Štuka« na most. Neki borci, koji nailaze od mosta, pričaju da je most oštećen i da je oko njega bilo dosta mrtvih i ranjenih. Nastavljamo neumorno sa prebacivanjem. Glasovi su nam već promukli od vike i teranja konja. Naš Dalmatinac vraća se s mazgom i moli da samo još jedanput pokuša da je prebaci s našim konjima jer: »Asti gospe, ća će mi reć drug komandant«. Pri jednom pokušaju mazga se trže i baci ga u vodu. On se izvlači na obalu, pljuje vodu i psuje. Moramo mu zapretiti pištoljem da nam s tom prokletom, tvrdoglavom mrcinom ne plaši konje. Na koncu se rešava da ode bez nje, ali ne može a da joj pre toga ne kresne: »E — pa ostani, neka te zakolju četnici«. Nestao je za stenom, a mazga je malo zatim pošla za njim.

Prebacivanje je najzad završeno. Poslednja grupa konja preplivala je sva odjednom i mi smo konačno odahnuli. Umoran, mokar, promukao i gladan, želim što pre da stignem u štab da nešto pojedem, a eventualno malo i otspavam. Ali na mostu me presreće kurir Pero. Mala cedulja, parče kockaste hartije istrgnute iz nečijeg notesa, još mi i sada, posle toliko godina, živo stoji pred očima. Naređenje iz štaba brigade:

Naš drugi bataljon zaostao je. Sačekaj ga i ukoliko ne možete stići do pola noći za nama na Vučevo, ostani u Crnoj Gori i radi što znaš.

Nina

Četiri sata je, pola pet. Sunce se već priklanja brdima. Do ponoći ostaje veoma malo. Teško je stići i gore na Rudine, a kamoli sići, i to noću, u Pivu i popeti se na Vučevo. A bataljon je bogzna kad krenuo od Durmitora i da li je uopšte krenuo — jer se kurir, koji je juče otišao po njega, uopšte nije

vratio. No, do ponoći ne možemo nikako stići pa prema tome »... ostani u Crnoj Gori...«. Ne znam već po koji put prelazim očima po cedulji koju znam napamet. Tu na pivskom platou, sabijenom između dva kanjona, nalazi se još bolnica i Treća divizija, ukoliko i ona nije krenula ka Sandžaku. Kako je to mali prostor, ogoljen i pust, bez hrane, opkoljen neprijateljem koji pretražuje svaku stopu. Gledam Peru. Stariji od mene, suv, preplanula lica, sedi mirno i savija cigaretu.

»Moramo, Pero, odmah dalje«. Sa Tare sam ga poslao natrag ka Pljevljima po bataljon kojeg tamo nije više bilo. Sada ga opet vodim u neizvesnost. »Razumem, druže načelniče«, kaže bez ikakvog uzbuđenja, »poslali su vam ovo«, i vadi iz torbice parče hleba i janjeći but; »drug komesar se razboleo, izgleda da je tifus«. Naređujem mu da podeli po pola.

»Ne, hvala, ja sam ručao, a Vi« — Pera je svima u štabu brigade uvek govorio Vi — »ništa čitav dan niste okusili«.

Znam, to je sigurno poslednje parče hleba koje mi šalje, možda će i meni biti poslednje.

Moramo brže pred bataljon, tešim se varljivom nadom da on možda već silazi, da je blizu, pa kurir je još juče otišao po njega. Ljudska snaga tu nema granica i mi prosto trčimo uzbrdo. Ja i ne gledam da li me Pero sledi. Opet susrećemo ranjenike, sad opet pužu uzbrdo, već nekoliko puta menjan im je pravac kretanja, ali ih volja za životom pokreće.

Sunce je već zalazilo kad smo izbili na plato. Od bataljona ni traga. Pero ide pred njih, a ja svraćam u nekakvu komandu. Drugovi ništa ne znaju i pitaju me ono što bih ja od njih hteo saznati. Nervozno izlazim i gledam niz put. Već se počeo hvatati sumrak i večernja izmaglica legla je po polju, kad se konačno pojavila kolona. Oni su, vidi se da žure. Nisam dao ni da sednu. Štab bataljona okuplja se upitno oko mene, čete se postrojavaju. Raspoloženje im je dobro, iako su jako umorni. Bili su u borbi, imaju stoke i nešto brašna, a borba i hrana okrepljuju i snaže.

»Drugovi«, počeo sam, »nemamo mnogo vremena. Ako ne možemo stići do ponoći na Vučevo, moraćemo ostati u Crnoj Gori«... Mir i zagledavanje! ... »Sada je 9 sati, za tri sata nećemo sići ni na Pivu. Divizija je dvanaest sati ispred nas, a sa obe strane nadiru Nemci. Do ujutru ih možda neće biti na prelazu, ali šta nas gore čeka — ne znam. Birajte — ili da ostanemo ili da se probijamo, pa ko prođe«.

Odgovor je bio brz. Njih sto jednoglasno je zagrmilo: »Na Baniju!«.

Dakle, odlučili su ono što sam i sam želeo. Naređujem da se za petnaest minuta unište bacači i teški mitraljezi, spali arhiva, podeli mitraljeska municija, zakolje krupna stoka, a meso i brašno podeli po torbama i rančevima. Ovce smo vezali telefonskim kablom i poveli. Komandir čete Miško Ikšić zvani »tramvajac« obavlja klanje krupne stoke vrlo brzo. Pa ipak, mojih petnaest minuta odužilo se u pun sat. Sunce je već zašlo i na tom terenu noć brzo smenjuje dan. Poslednje pripreme obavljaju se pri svetlu vatri.

Kako sada saopštiti iznemoglim ranjenicima da treba da ostanu. Pomažu nam oni sami, javlja ih se nekoliko: »Ja, drugovi, ne mogu...«

Dajemo im meso, ostavljamo nešto stoke i sve konje, savetujemo da se priključe bolnici koja se, istina, rasula te takoreći ne postoji, a ako naiđe neprijatelj, da se sklone po pećinama. Ostavljamo im oružje i bombe. To je sve što možemo za njih učiniti. Gledamo ustranu i odlazimo.

U mrklom mraku silazimo. Već sam dvaput prošao ovaj put, ali ipak ide sporo. Opet ranjenici, opet jauk, psovke, padanja, klizanje, sačekivanje zaostalih. Noć je u junu kratka i tek ujutru smo na mostu. Oko njega leševi, samari, sanduci, telefonska žica. U dolini Pive nema više ni žive duše, sve se juče povuklo sa obe strane na visove. Jedino tri druga iz Prve dalmatinske sa zamenikom komesara bataljona (Androm Kovačevićem) skidaju razapetu žicu i izvlače gumeni čamac. Kažu mi da će srušiti most, jer idu u Sandžak. Žurimo preko mosta. Daske su vlažne i klizave, a dosta ih i nedostaje. Na sredini mosta rupa prečnika čitav metar. Idem prvi i preskačem je dosta nesigurno iako sam još snažan. Iza mene borci nose u naručju ovce. Imali smo sreću — svi su prešli. Tek što smo se udaljili od mosta i počeli uspinjati, kad naiđoše »Štuke«. Nas ne diraju, tuku most na kome nema više nikoga. To nam daje nade da su Nemci još daleko, a sa četnicima ćemo lako. Na kraju uspona susrećemo vodnika inžinjeriskog voda divizije Ratka Dietlića, električara iz Kostajnice. Dobar i uvek raspoložen, odličan diverzant, učenik Ilije Gromovnika. Ne malo je mostova i vozova digao. Šalje ga štab divizije da siđe na most i preda ga nekoj jedinici. Mi ga odvraćamo i nagovaramo da ide sa nama, jer su dole već na mostu Dalmatinci. Ne pristaje, hoće lično da izvrši zadatak. To ga je koštalo života. Na mostu su ga uhvatili četnici i zaklali. Od njega smo saznali da se divizija zaustavila na Vučevu i da nije daleko. Produžili smo, ali smo tek predveče stigli njen štab, koji je bataljonu odmah naredio da prati bolnicu, a ja sam produžio u štab brigade. Ovde su već

znali da smo stigli. Ovce koje smo doveli povećale su jako oskudnu zalihu brigade. Još na Rudinama Pero je izabrao jednu ovcu koju je, na svoju veliku radost, uspeo da pomuze i dobije skoro pola litre mleka. Pomešano u porciji sa brašnom i podgrejano na artiljeriskom barutu koji smo pokupili na mostu, krepilo nas je celim putem do Vučeva. Ovca je kasnije davala mleko za bolesnog komesara, sve dok nije nestala negde u Zelengori.

PRELAZAK SUTJESKE

Divizija je na Vučevu zadržana odlukom Vrhovnog štaba da bi sačekala Treću diviziju koja je trebalo da krene za Prvom grupom. Do njenog dolaska mi smo imali da održimo taj koridor. Zbog toga je naša brigada vršila bočno osiguranje prema Ćurevu zauzevši položaje, bolje reći spavajući danju u šumi i noću na poljani oko Hadžića Ravni. Neke patrole su upućivane ka Crnom Vrhu i Ždrijelu, no ne verujem da su se odmakle dalje van našeg vida. Situacija je bila ozbiljna, odluke o pokretu su se donosile brzo i najbolji način da ne ostaneš sam, bez ikakve veze, bilo je držati se blizine štaba bataljona, odnosno brigade. Na Vučevu je sunce peklo, a vode nije bilo sem prljavog snega po rupama u senci. Tu je, opet, pomagao barut da se sneg otopi u porciji, i ono što se nije sleglo na dno — popije.

Osmog juna predveče naređen je hitan pokret. Mi smo već ranije dobili orijentirnu maršrutu kuda da se probijemo, bilo u sastavu divizije, bilo u slučaju da se odvojimo. Pamtim je još i danas, jer smo je svi tada naučili napamet. Bilo je to Vučevo — Suha Gora — Lokva Dernečište — Dragoš Sedlo — Suha. Dalju maršrutu dodao je komandant divizije koji je već ranije poznavao put: Milinklade — Lučke Kolibe — Vrbničke Kolibe — Mrčin Kolibe... — dalje se ne sećam. Sedma brigada je krenula kao desna kolona i u toku noći kroz šumu i neke poljane izbili smo pored Zanuglina na Dragoš Sedlo, odakle smo već ujutro, najpre kroz šumu bez puta a zatim nekim putem, spustili na Sutjesku. Avioni su se stalno smenjivali i, kao na poligonu, tukli negde ispred nas. Još nismo videli Sutjesku, ali smo čuli njen karakterističan šum. O prelasku nije, zbog aviona, moglo biti ni govora. Sećam se da su se nad reku i nas nadvile neke ogromne stene potpuno gole, samo sa ponekim borom. Kolona se zaustavila oko podne. Komesar brigade, teško bolestan, počeo je da bunca i morali smo mu silom i na prevaru oduzeti pištolj i bombe. Kratki nemački karabin bacio je već ranije sam. Jedini sam se ja još u brigadi

sačuvao od tifusa i, gledajući ga, sa jezom sam pomislio da to i mene uskoro čeka.

Avioni su i dalje neprekidno tukli. Četiri ili pet noći bez sna, stalno u pokretu, bile su jače od stokilogramskih bombi koje su u kanjonu svojim eksplozijama cepale bubne opne i — ja sam zaspao. Oko šest uveče probudio me je Nina i rekao da krećemo pošto su avioni otišli. Nasmejao se kad sam ga zađuđeno zapitao zašto tako brzo, jer je bilo već šest sati, a ja sam sve vreme od podne spavao. Do same reke stigli smo u sumrak prelazeći pored nekih razrušenih mlinova. Komandant divizije održao je kratak sastanak komandnog kadra, naređujući da se preko reke prelazi držeći se za ruke ili konjima za repove. Komandni kadar neka uzme puške, mitraljeze i bude spreman da se u streljačkom stroju probija u slučaju nailaska na neprijatelja. To je bilo sve.

Sutjeska nije bila duboka. Negde do kolena, najviše do pasa, ali veoma brza i neravnog dna sa krupnim kamenjem. Lanac konja i ljudi prelazio je povijajući se pod pritiskom matice. Izmoreni borci, pomešani sa bolesnima, teturali su se i voda je prekidala lanac na najslabijem mestu obarajući trojicu, četvoricu. Jači i spretniji uspevali su da se dignu na noge, jer voda nije bila duboka, ali su se slabiji, naročito drugarice, uz vrisku i zapomaganje, potpuno pasivno puštali da ih voda nosi. Snažniji drugovi bacali su se za njima i izvlačili ih. Najneumorniji je bio Nina koji je sam, onako snažan, spasao mnogo drugova i po nekoliko puta prelazio ovamo-onamo da prevede nov lanac. Uprkos svemu tome, najviše zbog tame, Sutjeska je te noći progutala oko 40 boraca, čemu je, pored ostalog, doprineo i urođeni strah od vode, koji je bio karakterističan za Banijce.

Ja sam prešao među prvima i odmah krenuo nizvodno prema Tjentištu sa jednom četom. Ljudi su u to vreme instinktivno osećali da im je spas samo uz grupu i nerado su se odvajali od glavnine. Da bi se jedinice udaljile od glavnine ma i kilometar, morao se odrediti bar neko iz štaba bataljona ili brigade. Zaustavili smo se kod prvih kuća. Selo je bilo pusto i upola porušeno. Patrole nisu našle nikoga i ništa za jelo. U svanuće, pretpostavljajući da je prelazak završen, samoinicijativno smo se vratili na prelaz iz bojazni da ne ostanemo, jer je bio čest slučaj da se neka jedinica zaboravi povući ili je upućeni kurir ne nađe. Jedan bataljon Šesnaeste brigade, koji je bio ostavljen na Sutjesci kao veza, probijao se sam kroz Zelengoru i bogzna kakvim putevima i tek posle tri dana stigao kolonu negde pred Govzom.

Prelazak je uglavnom već bio završen i kolona se pela uzbrdo. Naišao sam, pretičući kolonu, na borce koji su nosili Nazora. Stari je bio potpuno iscrpen i drug Ribar, koji se odlično držao, zamolio me da pripazim na Nazora jer »stari već rapla« (bunca). Izmučeni starac, ali potpuno svestan, molio je borce da ne muče ni njega ni sebe, već da ga ostave. No, krajnje izmučeni borci nosili su, svakičas smenjujući se, starog pesnika koga su neobično voleli i sećali se iz svoga detinjstva po njegovim čitankama za III i IV razred osnovne škole. Jedna drugarica i dva druga iz Pratećeg bataljona nosili su njegov oskudni prtljag i vodili kravu koja ga je hranila mlekom.

KROZ ZELENGORU

Popeli smo se na prevoj Pleće između Vilinjaka i Ozrena. Moglo je biti oko 8 sati. Izbijanje na brdo dalo nam je kao i uvek osećanje sigurnosti. Kolona se okupila i odmah su planule vatre, peklo se meso ili se moljakao zalogaj od pojedinih grupica koje su formirale male kuhinje. Zaostali su pristizali, ali još ih se dosta pelo uzbrdo, naročito ranjenici. Među poslednjima stigao je i Nazor. Teško da bi se kolona brzo pokrenula (prelazak Sutjeske i penjanje uzbrdo iscrpli su valjda i zadnju snagu) da nas nije »bocnula« iznenadna vatra bacača i »šaraca« od pravca Vilinjaka. Sve što je uspelo da se popne gore, sručilo se na drugu stranu u Hrčavku. Silazili smo u grupicama od bukve do bukve kroz granje, šiprage, klizeći i valjajući se. Vatra je i dalje odjekivala na prevoju. Nemci su vodili borbu sa našom zaštitnicom, koja je otstupala, i ubijali ranjene i iznemogle. Tu im je pao u ruke i komesar bataljona Žarko Mihailović, koji je u opštoj gužvi ostao bez konja i onako ranjen u nogu nije mogao dalje. Kasnije smo čuli da su ga odveli u Zemun i ubili u logoru. Zaostali deo kolone vratio se u Sutjesku gde je tri dana kasnije sa Trećom divizijom podelio sudbinu. Najveći deo je poubijan, a samo mali broj, i to žena, zarobljen.

U opštoj gužvi prilikom silaženja nestala je i Nazorova krava.

U dolini Hrčavke opet smo se prikupili, kolona se donekle sredila i krenuli smo dalje. Za sve vreme tukli su nas zdesna bacačem i brdskim topom, ali se niko na to nije obazirao. Predveče smo stigli pred Lučke Kolibe i zastali u nekoj velikoj bukovoj šumi, gde smo našli Vrhovni štab. Saznali smo da je drug Tito ranjen od bombardovanja, a jedan Englez poginuo. Pred sam sumrak bombardovale su nas »Štuke«. Imali smo dosta mrtvih i ranjenih. Tu smo zanoćili, a ujutro 1 juna na-

stavili smo put, jer je Vrhovni štab već otišao napred. Išlo se brže, jer je padala kiša i nije bilo aviona. Na sve strane se pucalo, veza se prekidala i opet smo oko podne zastali. Ali, hrane nije više bilo. Zaklali smo nekoliko konja, jeli detelinu, kiselicu i ljutu sremušu. Taj dan nismo mnogo odmakli. Naš pokret bio je uslovljen pokretom proleterskih divizija koje su išle napred pod borbom. Iako su svuda oko nas bili Nemci, prošli smo bez većih borbi posedajući položaje i isturajući pobočnice. Prelazili smo ponekad i na 100 metara od nemačkih položaja.

U pokretu preko Ljubinog Groba išao sam sa jednim bataljonom u zaštitnici. Išli smo rubom šume i preko čistina. Oblaci su se razišli i pripeklo je sunce, a vode nije bilo. Na jednom zaravanku, 50 metara od šume, naišli smo na neku lokvu. Kad su prvi borci potrčali da se napiju i napune čuture, počele su padati granate. Nismo se napili ne zbog opasnosti, nego što su granate od ostatka vode napravile mulj. Nešto dalje dočekala nas je vatra »šaraca« sa stena Zelengore. Zrna su brisala po prevoju kojim je trebalo proći i dizala oblačiće prašine na suhoj zemlji. Ali kolona ide dalje. Niko se ne osvrće niti naročito ubrzava hod. Sunce prži kao u paklu, ali su svi nabili ruke u džepove, zadigli jake od nagorelih šinjela i navukli rubove kapa na uši kao usred zime. Zaustavio sam se ispred prevoja i ubrzavam prelazak, a ujedno i da sačekam kraj kolone i uverim se da li su svi prešli. Odjednom, na brisanom prostoru sruši se na zemlju bolničar bataljona Cvikić. Kuka da ga ne ostave. Dok čekam drugu četu da naredim komandiru da ga ponesu, on se sam, verovatno plašeći se da ga ne ostavimo, diže i ode. Pomislio sam da je lakše ranjen i da se prenemaže. Međutim, dobio je zrno kroz stomak i creva koja su bila potpuno prazna, i to ga je spaslo. Previo se sam i sa nama izišao iz obruča i vratio se na Baniju. Kad smo 1944 godine zauzeli Glinu, sreo sam ga kad je trebalo da se operiše. Kaže, da se od Pete ofanzive zbog te rane nije pošteno najeo...

Jedanaestog juna situacija je bila najteža. Povlačili smo se od Ljubinog Groba i Lučkih Koliba kroz šumu, izmešani sa delovima Vrhovnog štaba i svima onima koji su bili oko njega. Borba se vodila na sve strane. Kiša je na mahove padala i, potpuno prokisli, sakupili smo se u toku noći na Mrčin-Kolibama. U nekoliko koliba nije se moglo naći slobodnog pedlja

Oko ponoći dobili smo zadatak da jedan bataljon krene prema zapadu kao obezbeđenje. Čini mi se da je trebalo smeniti neku jedinicu prema Pliješu, odakle su u toku dana napadali Nemci. Jasno, opet je trebalo da ide neko iz štaba bri-

Slavko Pengov: FRESKA O NOB (freska, detalj)

gade, ali me je ovaj put mimoišlo i otišao je zamenik komandanta Vojko. Teško je bilo skupiti i krenuti bataljon, te su krenuli tek oko 2 časa. U tome mraku, kad je karta bila beskorisna, a niko nije znao put, nisu otišli daleko i ujutru su se vratili.

Drugog dana krenuli smo dalje. Išli smo brže, jer je Prva proleterska probila obruč na drumu i trebalo se žuriti. Putem su se svuda videli tragovi borbe i leševi Nemaca i naših. Na putu prema Rataju sve se gomilalo, pa su i po dve kolone išle paralelno, prelazeći se. Brigada je dobila zadatak da smeni Treću krajišku na položaju više Govze i Jeleča, a ja da idem napred i uhvatim vezu. U jednom šljivaru našao sam Karanovića i Simu Tadića. Preko potoka, na suprotnoj strani, vodi se borba. Smenu nismo izvršili jer, kad sam se vratio po bataljone, dobili smo novo naređenje da se u Rataju povežemo sa Hercegovcima radi prelaska preko puta Kalinovik — Foča.

Nina i ja krenuli smo napred, a bataljoni i štab brigade za nama do pred selo. U jednom voćaru kod same ratajske kule našli smo jednog komesara bataljona i dvadesetak boraca iz raznih jedinica. Ložili su vatru i pekli meso. U tom su naišle »Štuke« i već su bile nad nama. Tukli su nas najpre teškim bombama čije su nas eksplozije prosto odizale od zemlje, a zatim malim, koje su daleko gore, jer ih je bilo mnogo pa eksplodiraju svuda okolo — i na zemlji i na granama. Od dima i prašine ništa se ne vidi. Jedna grupa smenjuje drugu. Negde dalje dejstvuju bombarderi. Dan je bio oblačan i sve do predveče nisu leteli pa se sad, kad se razvedrilo, sve odjednom skupilo i bije po tom uskom prostoru na kome se nabio čovek do čoveka.

Nina se brine za brigadu koja je zaostala nešto niže na ravnici bez ikakvog zaklona, sem potoka i živice. Kad je završeno bombardovanje i počelo mitraljiranje, iskoristio je predah između dva naleta i preskočio kamenu ogradu voćnjaka. Sledeći avion se približuje i rafal za rafalom seče pored mene. Preskačem ogradu. S druge strane leži Nina na leđima i ropće. Iz grudi se još puši trag zapaljivog zrna, koje mu je prekratilo život.

Tu, dakle, pred sam izlazak iz obruča poginuo je Nikola Maraković — Nina, student iz Kostajnice, komanadnt Sedme banijske brigade. Borci plaču. Ljubav je to prema drugu i starešini.

Imali smo teških dana i pre i posle, ali ovaj dan, 13 jun, bio je najteži. Komesar u teškom tifusu, ranjen je zamenik komandanta i drugarica Kaja iz politodela, ima mrtvih i ra-

njenih. Nemci vrše pritisak od Kalinovika i ja sa dva bataljona idem na položaje ispred Jeleča.

Velikog borca skromno sahranjuje nekoliko drugova iz štaba brigade. Rupa od bombe, kamenje i zemlja su mu grob. (Deset godina kasnije slušaoci Oficirske škole obišli su to mesto, podigli skroman spomenik i odali počast.)

U noći smo prešli put, izišli iz obruča i posle dva dana već smo bili na domaku Jahorine.

Brigada je sa Banije pošla sa 1.200 boraca, a iz obruča nas je izišlo 200. Nešto malo probilo se sa drugim jedinicama, sve drugo ostalo je u Petoj ofanzivi i na putu od Pljevalja do Rataja.

Napori, žrtve i borbe brigade bile su njen ponos do kraja rata. Za narod Banije, koji je dao živote najboljih sinova, to je simbol koji će večito živeti.

Vladimir BAKARIĆ

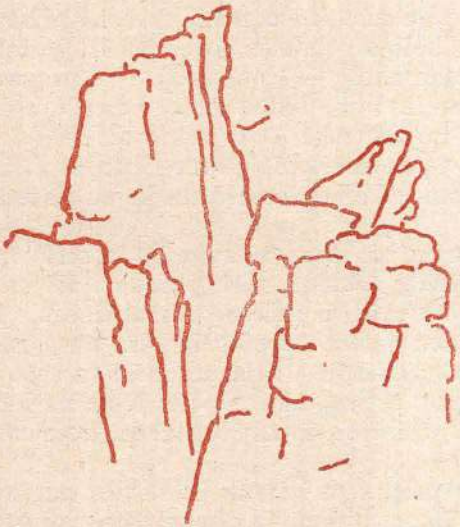

U prvoj polovini 1943 godine Osma brigada bila je u sastavu Sedme udarne divizije, koja je izrasla iz ustaničkih snaga Banije i formirana novembra 1942 na njenom području.

Po formiranju, Sedma divizija, sa svojim trima brigadama (7, 8 i 16), ostaje da dejstvuje do kraja 1942 na području Banije. Početkom 1943 (14 januara) ona se na Baniji sukobljava s ojačanom 369 divizijom[1] koja je bila predviđena da učestvuje u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Slučaj je hteo da se Sedma udarna divizija sukobi s 369 njemačkom divizijom i na početku Pete neprijateljske ofanzive 18 maja 1943. Toga dana (18 maja) u 7 časova rafal teškog mitraljeza jedne jedinice 3 bataljona Osme brigade pokosio je tri neprijateljska vojnika iz kolone, koja je hitala da pre naših snaga pređe rijeku Čeotinu i izbije na njenu lijevu obalu. Kolona je bila prisiljena da stane.

Ova dva istoriska datuma (14 januar i 18 maj 1943) u ratnim dejstvima Sedme udarne divizije, dijele 4 mjeseca i 4

[1] 369 njemačka divizija otpočela je nastupanje na Baniji 14 januara, znači 6 dana prije nego što je, prema planu »Weiss 1«, otpočelo opšte nastupanje neprijateljskih snaga, koje su uzele učešća u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Za ovo bi se mogla uglavnom dati dva tumačenja. Prvo, da divizija sa svojim snagama obezbijedi sebi što povoljnije položaje do prelaza neprijateljskih snaga u opšte nastupanje. Drugo, vjerovatnije, da se na sektor početnih dejstava 369 divizije privuku ustaničke snage Korduna i Banije (7 i 8 divizija) i na taj način omogući što veća sloboda dejstva 7 SS diviziji »Princ Eugen«, koja se u to vrijeme prikupljala u širem rejonu Karlovca i bila glavni nosilac osnovnog zadatka operacije »Weiss 1« u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi.

dana. Pored toga njih dijele i velika geografska prostranstva Bosne, Hercegovine i Crne Gore i mnogi bojevi i marševi, koje je ona naizmjenično izvodila na putu dugom preko 500 kilometara.

Ovaj istoriski put Sedme udarne divizije započeo je 27 januara, tj. onog dana kada je Sedma divizija, poslije veoma upornih i uspješnih odbranbenih bojeva koje je vodila punih 14 dana (14—28 januara) sjeverno od rijeke Une (na području Banije i Cazinske Krajine), stavljena pod neposrednu komandu VŠ NOV i POJ. U to vrijeme već je bila u toku koncentracija Operativne grupe Vrhovnog štaba (Prva i Druga proleterska i Treća udarna divizija) za prelazak u protivofanzivu, koja je, prema koncepciji VŠ, bila usmjerena s polazne osnovice Gornji Vakuf — Prozor — Duvno na jugoistok, ka srednjem i gornjem toku rijeke Neretve, zatim ka Crnoj Gori i Sandžaku i dalje preko Lima ka Kosovu i Metohiji.

Put Sedme divizije otpočeo je ulogom zaštitnice. To je bilo u onoj situaciji Četvrte ofanzive, kada su okupatorske i kvislinške snage vršile pritisak sa svih strana sjeverno i južno od rijeke Une. Kada su jedinice Glavnog štaba Hrvatske i Prvog bosanskog korpusa, prema opštem planu Vrhovne komande, krajnjim naporima odoljevale daleko nadmoćnijem napadaču, težeći da mu nanesu što veće gubitke i da što duže zadrže njegovo nadiranje, obezbjedivši slobodu dejstva snagama Operativne grupe.

Prema razvoju događaja u toku Četvrte ofanzive i ulozi i karakteru dejstva Sedme divizije, njena dejstva od rijeke Une do rijeke Čeotine mogu se podijeliti na četiri etape. Prva otpočinje 28 januara zatvaranjem neposrednih prilaza ka Bihaću sa sjevera na liniji s. Vrsta — Izačić Grad, a završava se 10 februara na liniji Drinići — Oštralj — Vedro Polje, nekih desetak kilometara južno od Bosanskog Petrovca.

Druga etapa nastavlja se sa linije Drinići — Vedro Polje opštim pravcem Drvar — Glamoč — Prozor i završava se poznatim borbama za Prozor 5 marta 1943.

Poslije borbi za Prozor, u kojima je Sedma divizija aktivno učestvovala punih 12 dana, ona produžava s vođenjem zaštitničkih borbi opštim pravcem Prozor — Jablanica — prelaz rijeke Neretve — sjeveroistočne padine pl. Prenja — s. Gornja Bjela — s. Glavatičevo — s. Zabrđani — s. Kalinovik. To je treća etapa koja se završava 21 marta na prostoriji: selo Dudle (štab divizije), s. Razići (8 brigada), s. Grušće (7 brigada), s. Ulog (16 brigada). Na ovu prostoriju divizija je izbila poslije 65 dana neprekidnih borbi i marševa, koji su izvođeni najviše po ispresjecanom planinskom zemljištu, po zimi i snijegu i bez popune ljudstvom, hranom i ratnom opremom. Može se slo-

bodno reći da napori kojima je Sedma divizija bila izložena pred Petu ofanzivu spadaju u one ređe u istorije ratova.

Ovakvim naporima bile su izložene manje-više sve jedinice naše armije u toku Oslobodilačkog rata. No, ipak, ova iskušenja bila su daleko teža za borce Sedme divizije, nego za one jedinice NOV koje su bile formirane od ljudstva iz planinskih krajeva, koje je već posjedovalo navike za život, rad i borbu na ovakvom zemljištu. Sedma divizija, napadnuta još i epidemijom tifusa, bila je do te mjere iscrpena, da bez jednog dužeg odmora nije bila sposobna za ma kakve ozbiljnije borbene zadatke. Iz ovog razloga ona se, uz malo pomeranje do šire prostorije s. Ulog — s. Obalj — s. Kalinovik — s. Jelašca, zadržala tu sve do 4 maja. Divizija je koristila zatišje, koje je nastupilo poslije sloma Četvrte neprijateljske ofanzive, da se oporavi i pripremi za nova i još teža iskušenja koja će joj nametnuti događaji u Petoj ofanzivi.

Divizija prekida odmor 5 maja. Ovoga dana ona se prikuplja na prostoriji Kalinovik — Jelašce i otpočinje novu etapu svog istoriskog puta opštim pravcem Kalinovik — s. Vrbnica — Popov Most — Šćepan Polje. Poslije prelaska na desnu obalu rijeke Tare, u rejonu Šćepan Polje, divizija nastavlja pokret ka određenoj liniji odbrane južno od Pljevalja i posjeda je 17 i 18 maja. Šesnaesta banijska brigada posjeda položaje s. Mijakovići — Korijen, lijevo od nje Sedma banijska brigada posjeda s. Podpeće, a dalje ulijevo Osma banijska brigada posjeda položaje na liniji s. Hoćevina — s. Tikova — s. Brvenica — s. Orlja. Osnovni zadatak divizije — da u dodeljenoj zoni odbrane spriječi neprijatelju da se sa Čeotine probije ka rijeci Tari. Ona se ovdje našla opet pred snagama 369 njemačke divizije.

Još u rejonu Šćepan-Polja, (15 maja) Sedma brigada dobija zadatak da poslije prelaska rijeke Tare u rejonu s. Bukovika izvrši marš opštim pravcem s. Bukovik — s. Čelebić — s. Šule — s. G. Gradac — s. Glisnica — s. Boljanić, sa zadatkom da posjedne širi rejon sela Boljanići i spriječi neprijatelju prodor pravcem Čajniče — Pljevlja. Marš je trajao dva dana. Prvog dana (16 maja) brigada je zanoćila u s. Šule. Drugog dana (17 maja) u 6 časova ujutru dobili smo 106 drugova rekonvalescenata za popunu brigade. Podijelili smo im oružje i raspodijelili ih po bataljonima. U 11 časova brigada je produžila marš u skladu sa dobivenim zadatkom. Pri prelasku rijeke Čeotine u rejonu s. G. Gradac susreli smo u 18 časova dijelove Šeste istočnobosanske brigade, koji su se povlačili iz pravca s. Glisnica. Pre toga čula se jaka mitraljeska i minobacačka vatra iz rejona s. Boljanići. Tom prilikom našli smo se i sa Štabom Šeste istočnobosanske brigade, koji nas

je obavijestio o situaciji. Tu smo doznali da je neprijatelj odbacio jedinice ove brigade s položaja u rejonu sela Boljanići, i da su se one baš u ovo vrijeme, nemajući međusobne veze, po bataljonima povlačile ka rijeci Ćeotini.

BORBE NA ĆEOTINI I POVLAČENJE KA SUTJESCI

Pošto je ukratko informisan o situaciji, Štab Osme brigade izdao je kratka naređenja bataljonima za rad u toku dana i naredne noći. Treći bataljon upućen je odmah u selo Glisnicu sa zadatkom da tamo zauzme položaj i uhvati vezu s bataljonom Treće dalmatinske brigade, koji se, prema ranije dobivenim obavještenjima tamo nalazio. Prvi bataljon upućen je u s. G. Brvenicu sa zadatkom da u širem rejonu ovoga sela organizuje položaj za odbranu i spriječi neprijatelju prelazak na lijevu obalu rijeke Ćeotine. Drugi bataljon imao je da posjedne položaje lijevo od 1 bataljona u rejonu s. Raović. Štab brigade s prištapskim dijelovima rasporedio se u s. G. Orlja. U ovakvom rasporedu brigada je zanoćila 17/18 maja.

Sljedećeg dana u 7 časova neprijatelj je otpočeo nastupanje: jednom kolonom pravcem s. Boljanići — s. Glisnica prema položajima koje je držao naš 3 bataljon, a drugom, pravcem s. Boljanići — Vrbica (tt. 1041) prema položajima koje je držao jedan od bataljona Šeste istočnobosanske brigade. Obje kolone bile su iz sastava 369 njemačke divizije. Naš 3 bataljon, koji je držao položaje u rejonu sela Glisnica, pustio je neprijatelja da mu podiđe na domet efikasne pješadiske vatre, a zatim je otvorio snažnu puščanu i mitraljesku vatru, tako da je došlo do pometnje u neprijateljskoj koloni. Pala su tri neprijateljska vojnika, a bilo ih je i ranjenih, i kolona je zaustavljena. Bilo je očigledno da je neprijatelj donekle iznenađen tako organizovanom vatrom. Dok se ova kolona sređivala i vršila pripreme da ponovi napad, druga kolona je uspjela da izbije na Vrbicu koju, kako se moglo zaključiti, bataljon Šeste brigade nije želio upornije da brani, već se povukao na lijevu obalu Ćeotine.

U međuvremenu povukao se na lijevu obalu Ćeotine i bataljon Treće dalmatinske brigade, koji je držao položaje desno od našeg 3 bataljona. Time su ostala otkrivena oba boka našeg 3 i 2 bataljona, koji su se, pošto se borba bila već razvila, pod vrlo teškim okolnostima morali po grupama da prebacuju na lijevu obalu Ćeotine. Zahvaljujući samo dobro organizovanom izvlačenju i snažnom vatrenom prihvatu, bataljoni su uspjeli da se izvuku bez gubitaka.

U toku dana našle su se sve tri brigade. Šesta istočnobosanska, Treća dalmatinska i Osma banijska, na lijevoj obali

rijeke Čeotine. Neprijatelj je ovladao s. Glisnicom i Vrbicom i tu je zastao. Najvjerovatnije da se nije usuđivao da forsira rijeku bez ozbiljnijih priprema, jer je Čeotina na ovom dijelu ozbiljna prepreka. Za pješadiju u ovo doba godine bila je gazna samo mjestimično. Zemljište planinsko, a prilazi rijeci dosta teški.

Sljedećih nekoliko dana (od 19—23 maja) proteklo je u očekivanju produženja neprijateljskih dejstava. Međutim, punih 5 dana neprijatelj je utrošio na koncentraciju i pripremu svojih snaga za forsiranje rijeke. Ovo najbolje dokazuje sa koliko je opreznosti neprijatelj nastupao. No, ipak, za to vrijeme nije vladalo zatišje na frontu. Neprijatelj je vršio intenzivno izviđanje naših položaja iz vazduha i sa zemlje. Jednovremeno vršio je izviđanje rečnog toka i mogućnosti prelaza. On je neprekidno obasipao artiljeriskom i minobacačkom vatrom naše položaje i vršio bombardovanje iz vazduha. Aktivnost avijacije naročito je porasla posljednja dva dana, pred neprijateljski ponovni prelazak u nastupanje. Ozbiljnu štetu napada iz vazduha nanijeli su naseljenim mjestima Popov Do, s. G. Orlje, s. Trnovice, gdje su se nalazili položaji Treće dalmatinske brigade. Bombardovanjem su naneseni izvjesni gubici i Trećoj dalmatinskoj brigadi, koja je imala mrtvih i ranjenih 15 boraca.

U vremenu od 19 do 23 maja, prema dopunskom naređenju Štaba Sedme divizije, Osma banijska brigada držala je položaje za odbranu: 1-vi bataljon u s. Vrbici, 8 km južno od Pljevalja; lijevo od njega držao je položaje 2-gi bataljon, na sjevernoj ivici s. Hoćevina — s. Tikova; 3-ći bataljon bio je u brigadnoj rezervi u s. Hoćevina s jednom četom u s. Kruševu (10 km južno od Pljevalja). Ova linija protezala se lijevom obalom potoka Voloder, koja je imala vrlo povoljne uslove za odbranu. Desno, na ranijim položajima (s. Podpeće), se nalazila u odbrani Sedma banijska brigada. Lijevo se branila Treća dalmatinska na liniji s. Trnoviće — s. Gradac — Popov Do. Tih dana Treća dalmatinska brigada bila je stavljena pod komandu Sedme banijske divizije.

U zoru 24 maja neprijatelj je prešao u nastupanje širokim frontom na desnoj obali Čeotine. Već u prvim časovima borbe njemu je pošlo za rukom da u rejonu s. Gradac formira rijeku i da uz jaku podršku artiljerije i avijacije potisne Treću dalmatinsku brigadu. Zauzimanjem s. Gradac, on je obrazovao mostobran koji je u toku dana uspio znatno da proširi izbijanjem do s. Popov Do. Po jačini napada na položaje Treće dalmatinske brigade nije bilo teško zaključiti da se tu radi o pravcu glavnog udara osnovnih snaga 369 divizije. Razum-

ljivo da znatno slabije snage Treće dalmatinske brigade nisu mogle ovaj napad osujetiti. Pokušaj neprijatelja da istog dana pređe potok Voloder i uklini se u položaje koje su držali bataljoni Osme brigade, bio je spriječen.

Na situaciju kod Treće dalmatinske brigade brzo je reagovao Štab Sedme divizije. Izdata su potrebna naređenja štabovima Treće dalmatinske i Osme banijske brigade, da se uz sadejstvo njihovih snaga što prije organizuje protivnapad i da se neprijatelj zbaci s mostobrana i uspostavi pređašnja linija odbrane. Za izvršenje ovog zadatka Osma brigada trebalo je da uvede u borbu svoj 3-ći bataljon koji se nalazio u rezervi u rejonu s. Hoćevina na udaljenju od oko 14 km. Jednovremeno trebalo je rokirati i 2-gi bataljon više prema s. Trnovice. Zbog velike udaljenosti 3 bataljona, u toku noći 24/25 maja nije se mogao organizovati napad zajedničkim snagama Treće i Osme brigade. Protivnapad koji je inicijativno 24 maja u 15 časova izvela Treća dalmatinska brigada nije dao rezultate.

U toku 25 maja neprijatelj je uspio da proširi mostobran i ovlada rejonom s. Cerovci — Lehovo Brdo — s. Popovo Do. Na dostignutim položajima neprijatelj se krajem dana počeo utvrđivati. Snage na mostobranu dostizale su jačinu jednog puka. Treća dalmatinska brigada i 3 bataljon Osme brigade mogli su 25 i 26 maja jedino da blokiraju neprijateljske snage na mostobranu i spriječe njihovo daljnje nadiranje, u čemu su i uspjele. Pošto je tek 26 maja stigla Treća krajiška brigada, sa zadatkom da potpomogne protivnapad i izbacivanje neprijatelja s mostobrana, ozbiljniji protivnapad mogao je da otpočne tek 26/27 maja.

Protivnapad je otpočeo noću 26/27 maja u 2 časa. U izvođenju protivnapada učestvovalo je četiri bataljona Treće dalmatinske, tri bataljona Treće krajiške i 2-gi i 3-ći bataljon Osme banijske brigade. Zbog slabe organizacije sadejstva i slabog funkcionisanja veza, protivnapad nije otpočeo jednovremeno i silovito. Treći bataljon Treće dalmatinske brigade jedini je otpočeo napad tačno u 2 časa. On je primio na sebe najjaču koncentraciju neprijateljske vatre i pretrpio osjetne gubitke. Ostali bataljoni napadali su neobjedinjeno i iz raznih pravaca, neki ranije a neki kasnije, što je neprijatelju dalo mogućnost da ih snažnom koncentričnom vatrom počesno tuče. Borba se vodila sve do 11 časova prije podne. S nekih dijelova položaja neprijatelj je bio i zbačen, ali je uspijevao da povrati izgubljeno zemljište. Tako se naš protivnapad u cjelini morao završiti neuspjehom. Osjetne gubitke pretrpjele su obje strane. Treća dalmatinska brigada imala je mrtvih i ranjenih 16 boraca. Treći

bataljon Osme brigade imao je 2 mrtva i 6 ranjenih drugova.[2] Treća krajiška imala je 1 mrtvog i dva ranjena borca.

U toku 26 i 27 maja neprijatelj je energičnije napadao položaje 1-og i 2-og bataljona Osme brigade, no, bez uspjeha. Samo u toku 27 maja neprijatelj je izveo dva napada na položaje 1-og bataljona u rejonu s. Tikova i sjevernoj ivici s. Trnovice. Prvi napad neprijatelj je izveo prije podne. On je bio nešto slabiji i odbijen je bez većih napora. Međutim, drugi napad, koji je neprijatelj izveo u drugoj polovini dana s pravca s. D. Drvenica, bio je mnogo jači i izveden uz jaku podršku artiljeriske i minobacačke vatre. U ovom napadu neprijatelj je uspio da se sa oko 200 vojnika prebaci i uhvati za lijevu obalu potoka Voloder. Naš bataljon odmah vrši energičan protivnapad i baca u vodu ove neprijateljske dijelove uz vrlo osjetne gubitke. Uopšte uzev, tih dana neprijatelj nije uspio da zabilježi bilo kakve uspjehe pred frontom osme brigade.[3] Isto tako neprijatelj nije imao uspjeha ni u napadu na položaje Sedme i Šesnaeste banijske brigade.

Kao što se vidi, njemačka 369 divizija ni u ovom drugom susretu sa Sedmom divizijom nije imala tako mnogo ratne sreće.

Za vrijeme dok su se odvijali bojevi za rijeku Čeotinu postepeno se pogoršavao opšti položaj naših snaga na ostalim dijelovima fronta, koji su one već tada branile u uslovima potpunog okruženja. Neprijatelj je, potiskujući naše snage u rejon gdje se sastaju Piva i Tara i ka ušću Sutjeske, sve više stezao obruč, rešen da po svaku cijenu spriječi proboj i uništi okružene snage. U toj situaciji je došlo do pregrupisavanja snaga Glavne operativne grupe.

U štab brigade stiglo je, 28 maja, naređenje Štaba Sedme divizije, da se brigada povuče na nove položaje na liniji Zahum — s. Meljak, avizirajući pritom da će pokret uslijediti vjerovatno sljedećeg dana (29 maja).

Osim nekih manjih obavještenja, štab brigade nije bio upoznat s opštim položajem Operativne grupe.

Naređenje za pretstojeći pokret izazvalo je veoma živo raspoloženje kod čitavog sastava brigade. Ono je došlo kao posljedica prekida stalne neizvjesnosti, koja je mučila svakog pojedinca, dokle će se ići na istok i koliko će se još ostati daleko

---

[2] Ovdje je poginuo junačkom smrću komandir 3 čete 3 bataljona Osme brigade drug Rade Miočinović. On je jedan od prvoboraca s Banije i bio je veoma voljen i cijenjen kao hrabar u brigadi.

[3] Izvještaj Sedme divizije od 29 maja 1943 (Zbornik dokumenata i podataka o NOR IV/13, str. 299).

od svog rodnog ustaničkog kraja.[4] Povlačenje nazad od rijeke Čeotine ka rijeci Tari i povratak na sjever za Bosnu i Hrvatsku, značilo je ići u susret boljim uslovima ratničkog života, nego što je ovaj ovdje bio, naročito za još nepriviknute planini i kamenu borce sedme banijske divizije. Vidjeli smo slično raspoloženje i kod boraca ostalih brigada s kojima smo dolazili u dodir na prilazima ka rijeci Tari. Međutim, borci nisu ni slutili da ih tek čekaju iskušenja, koja će premašiti sva ona koja su doživjeli u toku Oslobodilačkog rata.

U skladu s opštom odlukom VŠ za proboj iz obruča, Sedma divizija otpočela je marš ka rijeci Tari 29 maja u 6 časova ujutru. Mjesto prelaza određeno je u rejonu s. Tepci. Jedinice su se kretale usiljenim maršem. Osma brigada stigla je na rijeku Taru oko 19 časova istog dana. Prebacivanje je vršila cijele noći i sljedećeg dana do 14 časova. Kako se koja jedinica prebacila, produžavala bi maršem bez odmora.

Prema dobivenom dopunskom naređenju od Štaba Sedme divizije, brigada je imala zadatak da što prije izbije na ušće Pive i da na položajima u rejonu Šćepan-Polja — s. Rudine smeni dva bataljona Treće krajiške brigade i na njima ostane do prijema novog naređenja. Pravac kretanja brigade predviđen je sjeveroistočnim padinama Durmitora i Pivske Planine, opštim pravcem s. Tepca — Sušičko Jezero — s. Nedajno — s. Rudine — Šćepan Polje. Prvog dana marša, poslije prelaska rijeke Tare, brigada je stigla 30 maja do 24 časa negdje u rejon Suhog Vrha (Vršak, k 1720) na sjeveroistočnim padinama Durmitora i tu je, zbog veoma teških atmosferskih prilika, bila prisiljena da stane i sačeka dan. Goli kamenjar, pokriven zamrznutim snijegom debljine oko 30 sm nije pružao baš nikakve uslove za odmor. Borci, slabo odjeveni, a neki i potpuno bosi, morali su da prenoće na ovoj hladnoći, praćeni snježnim i hladnim vjetrom koji je zavijao po golim stijenama. Gusta magla i noć spriječavali su dalji pokret kolone, jer se moglo svakog časa skrenuti s puta i zalutati. Pokret je nastavljen u prvo praskozorje (3.15 časova) u pravcu Sušičkog Jezera. Čim se razdanilo, neprijateljska avijacija počela je da nas napada. Pratila nas je u stopu ne samo ovog nego i sljedećeg dana.

Poslije 7 sati marša stigli smo u rejon Sušičkog Jezera, gdje smo malo predahnuli i pripremili obrok tople hrane. U 22 časa brigada je produžila s maršem. Put je bio kao i prethod-

[4] Ovo pitanje mnogo je mučilo banijske borce, jer oni nisu znali ništa o sudbini svojih familija, koje su zajedno s ostalim narodom Banije napustili svoje domove i povukle se pred neprijateljem, zajedno sa Sedmom divizijom, izvrgnute gladi, zimi, bombardovanju, masovnom uništenju od neprijatelja koji je ubijao civilno stanovništvo i odvodio u logore.

nog dana vrlo naporan. Odmah u početku marša kolona se našla u šumi, kroz koju je bilo vrlo teško probijati se, jer se nije ništa vidjelo. Da bi situacija bila još gora, počela je da pada jaka kiša, od koje su borci ubrzo prokisli do gole kože. To je bio treći dan marša. Umorni i iscrpeni, borci su se jedva vukli, držeći se jedan drugome za leđa. Često se zastajkivalo radi održavanja veze. Štab brigade vodio je strogo računa da neko od boraca ne ostane ili ne nastrada. No, i pored svih ovih nastojanja, neki od onih krajnje iscrpenih i iznemoglih, ostali su zauvijek u ovim gudurama. To je bio samo početak. Koliko će ih još ostati na stazama koje vode preko kanjona Pive, Sutjeske, potoka Hrčavke i Zelengore, ispisujući svojim leševima jednu od najdramatičnijih ali i najslavnijih epopeja, koje je doživjela naša mlada armija u toku Oslobodilačkog rata.

Na kraju trećeg dana marša, 1 juna u 19 časova, brigada je stigla na marševski cilj i posjela položaje na lijevoj obali rijeke Tare istočno od s. Rudine i u rejonu Šćepan-Polja. Na ovim položajima brigada je imala manje borbe s neprijateljskim dijelovima koji su u gumenim čamcima pokušali da se prebace na lijevu obalu rijeke Tare.

Šestog juna brigada je dobila naređenje od štaba divizije za pokret dalje na sjever — trebalo je istog dana da pređe rijeku Pivu i da iz kanjona Pive izbije na Vučevo. Međutim, neprijateljski avioni obrušavali su se čitavog dana duž kanjona Pive i uspjeli da poruše viseći žičani most, jedini koji je još preostao za prebacivanje preko rijeke. Zasipajući bombama prilaze ka rijeci Pivi i prelaz preko nje, avijacija je nanela ozbiljne gubitke ne samo brigadi nego i Sedmoj diviziji u cjelini. Brigada je toga dana imala oko 10 mrtvih i još više ranjenih. Pošto je na brzu ruku postavljena neka greda preko rijeke, brigada je otpočela sa prebacivanjem. Prelazilo se vrlo slabo. Preostali broj konja, koji se nalazio u brigadi, natjerali smo da preplivaju rijeku. U intendanturi brigade nalazilo se nešto stoke (ovaca), kao skromna rezerva za jedan do dva obroka mesa. Nije bilo drugog rješenja, nego da se oprostimo i od te posljednje zalihe i da je ostavimo na desnoj obali rijeke Pive. Rasteretili smo se svega što nam je bilo suvišno. Višak oružja bacili smo u rijeku Pivu. Sada smo već znali da ono najteže tek dolazi.

U toku 7 juna Sedma divizija našla se sa svojim brigadama na Vučevu. Njen zadatak je bio da preuzme obezbjeđenje Vučeva do dolaska Centralne bolnice i dijelova Treće divizije, koji su bili u pokretu za nama. Toga dana Osma brigada držala je položaje prema Mratinju na liniji Javorje — Prebijena Klada. Pošto je u to vrijeme situacija u kanjonu Sutjeske i na Zelengori, kod jedinica na pravcu proboja (Prva i Druga pro-

leterska divizija), postajala sve kritičnija, divizija dobija zadatak, noću 7/8 juna, da požuri s prebacivanjem preko Sutjeske. U toku dana, 8 juna, divizija je krenula pravcem Mrkalj Klade — Dragoš Sedlo, ka prelazu Sutjeske, koji se nalazio negdje u rejonu Tjentišta. Osma brigada kretala se u zaštitnici divizije i s prelazom je otpočela sljedećeg dana (9 juna u 19 časova).

Kad smo izbili na desnu obalu Sutjeske u rejonu s. Tjentišta, na suprotnoj obali, na položajima južno od s. Krekovi vođena je vrlo žestoka borba. S položaja iz rejona Košur dejstvovali su neprijateljska artiljerija i minobacači, tukući prostor između Tjentišta, Suhe i potoka Hrčavke. Avijacija je neprekidno bombardovala dolinu Sutjeske od Tjentišta do Suhe. Tada nismo znali koja od naših jedinica drži položaje od Krekova do Usovičkog Potoka, iako smo s desne obale Sutjeske više od dva časa posmatrali naše kako odbijaju napade neprijatelja. Na mahove su se mogle čuti i eksplozije ručnih bombi.

Prebacivanje preko Sutjeske teklo je teško i sporo. Trajalo je cijele noći 9/10 juna. Ova brza planinska rijeka bila je nabujala, a moralo se prelaziti gazom. To je zahtijevalo brižljivu organizaciju prelaza i ukazivanja pomoći slabim i iznemoglim drugovima, koji se nijesu mogli nositi s nabujalom rijekom. Stoga su najjači drugovi, stojeći do pasa u vodi i držeći se za ruke, pomagali ostalima da pređu. No, i pored svih ovih mjesta neke od najslabijih rijeka je prosto istrgla iz ruku njihovih drugova i odnijela u nepovrat.

Vanredna upornost naših jedinica, koje su obezbjeđivale prelaz Sutjeske, spriječila je u toku 9 juna neprijatelja da se probije klisurom Sutjeske ka Suhoj ili dolinom potoka Hrčavke u pravcu s. G. i D. Bare. To je omogućilo Sedmoj diviziji da cijele noći 9/10 juna prolazi ispred nosa neprijatelju, koji je držao položaje u s. Krekovi, i da se preko Sutjeske, Ozrena i p. Hrčavke prebacuje u pravcu Lučkih Koliba.

Po prelasku Sutjeske, u prvim jutarnjim časovima (10 juna), brigada se polako pela ka grebenu Ozrena (k 1405). Ovo penjanje zahtijevalo je od izgladnjelih i iznurenih boraca krajnje naprezanje. Oni su se više vukli nego kretali uz strme sjeveroistočne padine Ozrena, ali još uvijek odlučni i spremni za borbu.

Dok se u ovim jutarnjim časovima brigada polako penjala ka grebenu, svuda unaokolo vladala je nijema tišina. Ni jedan se pucanj nije mogao čuti. Čak se ni avijacija nije pojavljivala. Tišina je došla kao posljedica povlačenja naših jedinica prethodnog dana s položaja oko s. Suha, s. D. i G. Bare i s položaja južno od Košura i s. Krekova. Kako je već rečeno, jedinice koje su prethodnog dana držale ove položaje, u toku

noći prebacile su se na lijevu obalu potoka Hrčavke i produžile kretanje ka Lučkim Kolibama, Zamrštenu i Ljubinom Grobu. Tako je neprijatelj, ne znajući da je odbrana naših položaja od s. Suhe do Tjentišta bila još prethodnog dana napuštena, 10 juna otpočeo vrlo oprezno da nastupa i logično, ne znajući situaciju, nije mogao ni da angažuje avijaciju na tom djelu fronta.

Negdje oko 9 časova, kada je začelje Osme brigade već prelazilo preko grebena Ozrena, otvorena je vatra na desni bok i začelje brigade, vjerovatno od neprijateljske kolone koja se kretala iz pravca s. Krekovi. Pri prelasku preko potoka Hrčavka otvorena je vatra i na lijevi bok vjerovatno od neprijateljske kolone koja se kretala, bez otpora, s položaja iz rejona s. G. i D. Bara. Poslije pola časa doletjela je i avijacija. Ipak, zahvaljujući opreznom nastupanju neprijatelja, brigada je dobila u vremenu i obezbjeđujući se s lijeva i desna, srećno se prebacila preko potoka Hrčavka i uhvatila padine Debele Ravni (k 1276) i Javorka na putu ka Lučkim Kolibama. No, dijelovi diviziske bolnice nisu uspjeli na vrijeme da pređu greben Ozrena, tako da je u ruke neprijatelja palo oko 200 drugova.

Osma brigada bila je posljednja naša jedinica koja se organizovano prebacila preko potoka Hrčavka, jer je odmah po njenom prelasku neprijatelj produžio s posjedanjem položaja u trouglu s. Krekovi — s. G. i D. Bare — s. Suha, s čime je bila definitivno otsječena Treća divizija.

Treba istaći da je prelaz preko Sutjeske i put do Lučkih Koliba bio vrlo kritičan za čitavu Sedmu diviziju. Zahvaljujući samo pasivnosti neprijatelja u toku noći 9/10 juna, divizija je srećno izbjegla katastrofu. Najvjerovatnije je da njeno ljudstvo, ukoliko bi divizija bila otsječena, ne bi bilo u stanju da se nosi s daleko nadmoćnijim snagama neprijatelja i probije iz obruča. Ona je još uvijek nosila posljedice preživjele Četvrte ofanzive. Njeno ljudstvo iznureno glađu i višednevnim naporima jedva je odoljevalo i u dosadašnjim borbama i svakodnevnim marševima po oštro ispresjecanom planinskom zemljištu. Glad je postala isto toliko opasna koliko i neprijateljski meci. Ni konji nisu mogli da podnose te napore. I oni su padali pod teretom i ostajali. Kratke junske noći išle su na ruku neprijatelju i olakšavale rad njegovoj avijaciji, koja je smjenjujući se u vazduhu, neprekidno zasipala već dobro utvrđene staze, kojima su se izvlačili naši malobrojni bataljoni i brigade.

Krajem dana, 10 juna, Sedma divizija izbila je u rejon Lučke Kolibe i Zamršten, gdje je konačno stupila u vezu s dijelovima Druge proleterske divizije.

U toku 11 i 12 juna, u skladu s odlukom Vrhovnog štaba, sve su se jedinice kretale u pravcu proboja, koji je izvršila

Prva proleterska divizija opštim pravcem Lučke Kolibe — Balinovac — Radomišlje (k 1519) — s. Jeleč — s. Miljevine. Sedma divizija kretala se na začelju snaga koje su izvršile proboj. U njenoj zaštitnici ostala je i dalje Osma brigada. U toku marša brigada je imala nekoliko sukoba s neprijateljem, koji je nekad dolazio s lijevog, a nekad s desnog boka. Do nešto jačeg sukoba došlo je 12 juna, dok se brigada kretala putem od Zavračeni Do (k 1266) ka s. Zagorice. Tom prilikom neprijatelj je otvorio vatru na začelje i lijevi bok brigade. Ranjen je komandant 1 bataljona Miloš Suzić, načelnik saniteta i nekoliko boraca. Poslije kraće borbe neprijatelj je odbačen. Radilo se o neprijateljskom prepadu, koji ovih dana nisu bili retki. Do pada mraka brigada je držala položaje u rejonu s. Trebičina, a noću 12/13 juna prebacila se za ostalim snagama divizije preko komunikacije Kalinovik — Foča. Prebacivanje je izvršeno negdje u rejonu s. Rataj — s. Miljevina. Još u toku prebacivanja, brigada je dobila zadatak, da, po prelasku komunikacije, posjedne položaje u rejonu s. D. Budanj i spriječi neprijatelju proboj pravcem Foča — Kalinovik. Određene položaje brigada je posjela još u toku noći.

Sljedećeg dana neprijatelj je izvršio prvi napad na položaje brigade oko 7 časova ujutru. Napad je bio odbijen. Po svemu sudeći ovaj napad je imao za cilj izviđanje naših položaja. Drugi napad neprijatelj je izveo negdje oko 9 časova samo sada s mnogo jačim snagama i uz podršku tenkova, snažne artiljeriske i minobacačke vatre i avijacije, koja je u brišućim letovima tukla položaje brigade. Pritisnuta sa svih strana, brigada je pod vrlo teškim uslovima i uz osjetne gubitke napustila položaje i u priličnom neredu povukla se sjeverno od komunikacije. Tom prilikom je imala mrtvih i ranjenih 20 drugova.[5] Među poginulima nalazila su se i 2 komandira čete. U toku povlačenja, od artiljeriske vatre poginuo je i načelnik štaba brigade Januz, a ranjen je zamjenik komandanta brigade Rade Grmuša. Osim toga među ranjenima nalazili su se zamjenik komesra 2 bataljona Peškir Mile i zamjenik komandanta 1 bataljona Nevajda Stanko.

Krajem dana brigada se prikupljala negdje u rejonu s. Mrežica, gdje je poslije 15 dana neprekidnih borbi, marševa i gladovanja prvi put dobila topli obrok hrane sa hlebom. Sljedećeg dana (14 juna) brigada je, prema naređenju Štaba divizije, nastavila marš ka Jahorini. Poslije tri dana marša ona je prešla masiv Jahorine i 17 juna u 6 časova izbila na određene položaje na sjevernim padinama Jahorine, u rejonu Oglavak (k 1123).

[5] Zbornik dokumenata o NOR, IV/14, str. 82.

Prelaskom Operativne grupe preko komunikacije Foča — Kalinovik, Njemci su smatrali da je operacija »Schwarz« završena. No, oni nisu odustali od namjere da i dalje gone snage Operativne grupe, koje su bile u pokretu ka masivu Jahorine. Znajući da su njene snage u toku operacije »Schwarz« bile u znatnoj mjeri istrošene, Njemci i dalje preduzimaju mjere za njeno opkoljavanje južno i jugozapadno od komunikacije Sarajevo — Višegrad — Goražde — Foča, sa ciljem da joj spriječe prelaz u istočnu Bosnu i dalje preko Drine u zapadnu Srbiju. Oni nastoje svim silama da našim snagama nametnu borbu pod nepovoljnim uslovima i da ih tako troše do konačnog uništenja. Razume se da im je ova taktika ostajala jalov posao ne samo sad nego i za sve vrijeme Oslobodilačkog rata.

Prema odluci VŠ jedinice su imale da izvrše prelazak željezničke pruge Sarajevo — Višegrad noću 17/18 juna. Prelaz je trebalo izvršiti u tri kolone: desna kolona, Prva proleterska divizija prelazi željezničku prugu na otsjeku s. Renovica — s. Prača; srednja kolona, Sedma divizija, prelazi prugu u širem rejonu s. Podgrab i lijeva kolona, Druga proleterska divizija, prelazi prugu na otsjeku s. Sjetlina — s. Stambolčić. Za izvršenje ovog zadatka jedinice su se u toku dana 17 juna prikupljale na sjeveroistočnim padinama planine Jahorine. Sedma divizija se prikupila na široj prostoriji Gornje Prače (izvorni dio rijeke Prače). Njemci su, međutim, do prelaska naših snaga preko željezničke pruge Sarajevo — Višegrad uspjeli, do jutra 17 juna, da posjednu ovu komunikaciju.

BORBE ZA PRELAZ ŽELJEZNIČKE PRUGE SARAJEVO — VIŠEGRAD

17 juna u 18 časova Osma brigada dobila je naređenje od Štaba Sedme divizije u kome su ukratko bili precizirani zadaci jedinicama divizije za prelaz željezničke pruge Sarajevo — Višegrad 17/18 juna. Osma brigada dobila je sada ulogu prethodnice i imala je zadatak da sa padom mraka krene s prostorije Gornja Prača, ovlada masivom Rudo Br. (k 1001) i kotom 978 južno od s. Podgrab i u toku noći izbije na željezničku prugu u rejonu s. Podgrab. U slučaju da se ne može da ovlada Podgrabom, blokirati ga, držeći se čvrsto na Rudom Brdu i koti 978. Ovim dejstvom treba omogućiti glavnini divizije (Sedma i Šesnaesta brigada) da se, u rejonu zapadnije od s. Podgraba, prebaci preko željezničke pruge. Pošto glavnina divizije ovlada rejonom Kik (k 975) — s. Grabovica, sjeverno od željezničke pruge, ona će prihvatiti Osmu brigadu, koja bi tek tada napustila položaje na Rudom Brdu i otpočela s prebacivanjem.

Podaci o neprijatelju, koje je brigada dobila od Štaba divizije bili su veoma oskudni. Rečeno je, da Podgrab drže neke

domobranske jedinice, da u njemu ima neprovjeren broj ustaša i žandarma, navodno i nekih dijelova komore jedne njemačke jedinice, ali koje, to se nije znalo. Bilo je očigledno da štab divizije nije raspolagao iscrpnim podacima o neprijatelju, njegovom rasporedu i jačini, na pravcu prelaska divizije preko željezničke pruge.

Kako je ustvari situacija izgledala? U toku dana 17 juna na pravcu kojim je trebalo da se probije Sedma divizija, neprijatelj se jače prikupio i zauzeo ovakav raspored: 3 bataljon 369 puka — Graovište (k 958); 2 bataljon istog puka — Krvavica (k 1043); 369 izviđački bataljon — Rudo Br. (k 1001); 1 bataljon 369 puka — Kik (k 1112). Sve ove jedinice bile su pod komandom 369 puka (grupa »Fišer«). Sa ovih položaja neprijatelj je isturio prednje dijelove do linije Saračevo polje — G. Prača (s. Gaj) — Crni Vrh (tt 1408), 4 km južno od s. Prače. Sa ovakvim rasporedom snaga, u širem rejonu s. Podgrab, na raskrsnici dvije željezničke pruge i na sredokraći vjerovatnog prelaza naših snaga za istočnu Bosnu, neprijatelj je bio u mogućnosti da lako manevruje svojim snagama istočno i zapadno od s. Podgraba ako to situacija bude nalagala.

Na osnovu ovih podataka vidi se, da je Sedma divizija imala pred sobom znatno nadmoćnije snage 369 njemačke divizije. Može se pretpostaviti da bi divizija donijela drugojačiju odluku da je raspolagala ovim podacima. Međutim, razvoj događaja u toku noći i sljedećeg dana, pokazaće da je ipak bilo najbolje aktivnim dejstvom vezivati najjače snage neprijatelja u rejonu s. Podgrab. Za izvršenje zadatka Sedme divizije, odnosno Osme brigade, skoro da se ne bi moglo naći bolje rješenje od ovoga, mada je ono samo zahvaljujući slučajnosti ispalo vrlo smiono i drsko. Naime, Osma brigada izvršavajući postavljeni zadatak, ustvari je vršila infiltraciju svojih snaga u dublju pozadinu neprijatelja i napala njegovu najjaču grupaciju vezujući je cijelu ovu noć i sljedećeg dana do 14 časova. Ovakvim dejstvom Osme brigade znatno se olakšao rad desnoj i lijevoj koloni Operativne grupe.

Brigada je dobila zapovijest u 18 časova i imala je na raspolaganju još 2 časa do pada mraka. Za ovo vrijeme ona je vršila pripreme sa starješinskim sastavom za izvršenje postavljenog zadatka. Pola časa pred polazak na izvršenje zadatka brigada je bila postrojena na ivici šume, čekajući na zalazak sunca i nastupanje prvog sumraka. U to doba dana još su se lijepo mogla osmatrati pitoma polja i bujna vegetacija podnožja Jahorine. Bila je to već druga polovina mjeseca juna. Prije nekoliko dana gazili smo goli kamen Durmitora, Vučeva i Maglića, mjestimično pokrivenog snijegom, gdje su prvi vjesnici proljeća tek bili na pomolu. Prosto je bilo teško vjerovati da

se poslije toliko teških stradanja ipak nalazimo na bujnim livadama i bogatim voćnjacima. Bila je to promjena koja nas je osvježavala.

Uprkos svih dotadanjih patnji i stradanja, borbeni moral brigade bio je na zavidnoj visini. Prekaljeni kroz najkrvavije okršaje Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive, preplanuli od junskog sunca, borci brigade, iako sada u smanjenom broju, bili su vrlo raspoloženi i spremni za borbu. Među njima vodio se razgovor najviše o Baniji, čiji je narod otišao sa vojskom. Znali su oni da je taj narod, povlačeći se kroz snažne planine srednje, zapadne Bosne i Like mnogo nastradao. Mnoge je pokosila glad i bolest, a mnogi su pali od neprijateljske puške i noža. Mnogi su pohvatani i odvedeni u logore. Ko je sve preživjeo, ko se od njih vratio na Baniju, to niko nije mogao da kaže. Svaki je očekivao odgovor, da li su se njegovi roditelji, žena, djeca, braća i sestre živi vratili. Već od januara mjeseca oni ništa ne znaju o njihovoj sudbini.

U 20 časova naređen je pokret. Treći bataljon bio je određen u prethodnicu. Odmah pozadi njega kretao se Štab brigade. Tek što je kolona krenula, neprijatelj je izbacio nekoliko raketa, koje su pale u blizini čela kolone. Rakete su izbačene negdje s položaja u rejonu s. Lučevica, s. Nehorići, na koji je neprijatelj izbio u toku dana. Ovo nas je prilično iznenadilo. Štab brigade naredio je da kolona stane i o tome je izvjestio Štab divizije. Odgovor smo dobili: »Produžiti s izvršenjem zadatka«. Bez oklevanja pošli smo dalje. Znali smo da je zadatak važan i da ga treba izvršiti. Noć je bila prilično tamna, nebo oblačno i mogla se očekivati kiša.

Vodič, koji je dobro poznavao put, vodio je kolonu neopaženo punih 6 km kroz neprijateljske položaje. Kolona se kretala tiho i bez šuma desnom obalom rijeke Prače. Komoru brigade, ranjene drugove i sve što nije bilo sposobno za borbu ostavili smo da se kreće s pozadinskim dijelovima divizije. Zbog toga nije bilo teško održavati marševsku disciplinu za vrijeme pokreta.

Poslije tri sata marša brigada je podilazila koti 978 i Rudom Brdu (k 1001). Južne padine ovog masiva bile su pošumljene. Na greben je izvodila jedna uska staza, kojom se brigada penjala, u koloni po jedan, sada već nešto opreznije. Idući tako izbili smo na 100—150 metara ispod same kote 978. Odjednom nas je ošinula jaka mitraljeska i puščana vatra. Iznenađeno čelo kolone okrenulo je nazad. Međutim, na komandu Štaba brigade borci su se sručili u prve rovove i njihove ručne bombe poletjele jedna za drugom. Za oko 15 minuta greben je bio očišćen i neprijatelju naneseni teški gubici. Zaplijenjena su tri »šarca«, veći broj pušaka i nešto municije. Goneći neprija-

telja brigada je izbila do samog uporišta Podgrab, ispred kojeg je zadržana jakom vatrom neprijateljskih tenkova. U tom naletu imali smo 8 ranjenih. Teže je ranjen Macakanja Adam, komandant 3 bataljona. Povukavši se od Podgraba brigada se rasporedila na samom grebenu Rudo Brdo (k 1001) — k. 978 s namjerom da zadrži ove položaje do dolaska ostalih snaga Sedme divizije.

Štab brigade uputio je zamjenika komandira jedne čete s dva kurira u Štab Sedme divizije s izvještajem o ovom događaju. On se, poslije jednog sata, vratio i izvjestio da se kolona neprijateljskih tenkova kreće u pravcu s. Vrhpraće, i to s pravca odakle je trebalo da stigne Sedma divizija. Da bi se ipak uhvatila veza s divizijom upućen je zamjenik komandanta 3-ćeg bataljona, ali se on više nije vratio. Kasnije smo doznali da Štab divizije nije primio naš izvještaj.

Kada se iz patrole koja je bila upućena da uhvati vezu s Prvom proleterskom divizijom, od četvorice vratio samo jedan kurir (ostala trojica su poginula) Štabu brigade je bilo jasno da je brigada otsječena od ostalih naših jedinica. No, još nismo gubili nadu da će divizija stići. Stoga smo riješili da po svaku cijenu održimo položaje.

Ujutro, negdje oko 4.30 časova, kada se razdanilo, isturili smo izviđače u sve pravce. Izviđači s pravca prema Podgrabu izvjestili su, u 6 časova, da se neprijatelj u streljačkim strojevima kreće ka položaju brigade. Predviđajući tako nešto dočekali smo ga bliskom vatrom i odbacili uz veće gubitke. Mi smo imali 7 ranjenih, i to najviše od artiljeriske i minobacačke vatre.

Poslije odbijanja ovog protivnapada pokušali smo da uspostavimo vezu s nekom od naših jedinica. Ali, sa svih strana se nalazio neprijatelj koji je neprekidno zasipao naše položaje artiljeriskom i minobacačkom vatrom. Broj ranjenih se neprestano povećavao. Municije smo imali sasvim malo, svega 10—15 metaka na borca. No, mi smo bili riješili da zadatak do kraja izvršimo. Vodič nam je pobjegao kad su nas zasula prva neprijateljska zrna. Ostali smo okruženi na položajima i čekali dalji razvoj događaja.

Oko 10 časova otpočinje jaka koncentrična artiljeriska vatra po našim položajima. Očekujući novi protivnapad, Štab brigade je izdao naređenje da se neprijatelj, kao i ranije pusti na otstojanje 10—15 koraka i tek onda otvori jaka vatra. Kada su pod zaštitom vatre, Njemci podišli našim rovovima, dočekani su plotunima. Desetak neprijateljskih vojnika ostalo je ležeći, a ostale smo natjerali u panični bijeg. Sada smo i mi imali već do 30 ranjenih. Uputili smo ih na Rudo Br. (oko 1 km pozadi naših položaja) s dve čete kao osiguranjem, računajući da će na taj način bar donekle biti zaštićeni. Položaj

brigade je sve kritičniji. Hrane nijesmo imali ni za ranjene borce, a od municije nam je ostalo jedva oko 5—10 metaka na pušku. Najednom je iza naših leđa otpočela paklena mitraljeska vatra. Odmah smo shvatili da su čete upućene za osiguranje ranjenika napadnute. Dve malobrojne čete hrabro su se borile za ranjene drugove. Jedan dubok jarak dijelio je naš položaj od mjesta gdje su bili ranjenici. Napadnute sa svih strana od nadmoćnijeg neprijatelja čete su razbijene i njihovi borci su po grupicama izbijali na naše položaje, s manjim brojem lakših ranjenika. Tom prilikom poginuo je komandant 3 bataljona Macakanja Adam. Brzina kojom se sve ovo odigralo onemogućila nam je da na vrijeme pružimo pomoć ranjenim drugovima.

Odluka o proboju iz ovog okruženja donesena je u pravi čas (u 11 časova), jer su u 11,30 časova Njemci podilazili ka položajima brigade sa fronta, iz pozadine i s bokova. Prema odluci Štaba brigade, proboj je trebalo da se izvrši pravcem Rudo Brdo — južna ivica s. Prače, s pretpostavkom da će se u tom pravcu doći u dodir s dijelovima Prve proleterske divizije. Ukoliko se to ne bi postiglo, brigada je imala sopstvenim snagama da se probije negdje u rejonu južno od s. Prače i pređe preko željezničke pruge na sjever. Međutim, baš kada se brigada svrstala u kolonu za pokret, primijetili smo s jednog proplanka na Rudom Br. kako se tri neprijateljske kolone približavaju s pravca Ljubin Grob (k 962) — Kik (k 1112) u lepezastom poretku, vjerovatno s namjerom da obuhvate položaje brigade s juga. Po svoj prilici su to bile snage 1-og bataljona 369 puka koje su krajem prethodnog dana bile raspoređene na položajima oko Ljubina Groba i Kika. Oni dijelovi neprijatelja koji su podilazili položajima brigade iz rejona Podgrab, već su otvorili vatru. U tom momentu čelo brigade nalazilo se na raskrsnici šumskih puteva Sr. Rat (1 km sjeverno od Kika, k 1112), na rastojanju oko nekih 400 m od desne neprijateljske kolone koja se kretala s Kika ka s. Šiljci. Bili smo rješili da sačekamo i razbijemo ovu kolonu, a zatim da se preko s. Čelopek i kose Popovik (k 1065) probijemo ka komunikaciji. Međutim, jedna slučajnost nam je išla na ruku. Otpočela je jaka kiša s gustom maglom koju smo iskoristili da bez borbe izbijemo na kosu Popovik, na nekih 200 m ispred neprijatelja. Zaštita brigade (10—12 ljudi) bila je otsječena i razbijena. Tako je neprijatelj udario u prazno.

Oko 16 časova brigada je izbila u rejon južno od s. Prače i tu došla u dodir sa zaštitničkim dijelovima Prve proleterske divizije koji su pod pritiskom neprijatelja, koji je nastojao da zatvori otvorenu brešu, napuštali položaje osiguranja i pod sopstvenom zaštitom se prebacivali preko željezničke pruge. Koristeći se ovom okolnošću uspjeli smo da se zajedno sa ovim

dijelovima, prebacimo preko pruge i produžimo marš na sjever za s. Buđ, gdje smo izbili u toku noći. Za vrijeme prelaska željezničke pruge brigada je imala svega dva ranjena.

U ovim borbama brigada je izgubila više od 40 ljudi ili 20% od njenog i onako malobrojnog sastava. Pored svih ostalih napora borci nisu 24 časa ništa okusili od hrane. Posljednja 24 časa su prevazilazila sve što smo doživjeli za 18 dana, otkako smo prešli kanjon Tare. No, u ovim dramatičnim događajima, mora se priznati da je brigada imala dosta ratne sreće. Ona je srećno prošla prethodnog dana dok se kretala dolinom r. Prače na zadatak. Vodeći uspješno borbe u okruženju punih 12 časova i vezujući za sebe glavne snage 369 njemačke divizije ona je u potpunosti izvršila svoj zadatak i učinila veliku uslugu čitavoj Operativnoj grupi. Smjelim prodorom Osma brigada je najvjerovatnije dovela neprijatelja do zaključka da se radi o proboju jače naše grupacije na pravcu s. Podgrab, uslijed čega je i angažovao jače snage u ovom rejonu. Pored toga, srećnom izlasku brigade iz okruženja doprinijeli su i blagovremena odluka za izvlačenje, pravilan izbor pravca proboja, zatim pomenuta magla i kiša, koje su došle takoreći u otsudnom času, a naročito pravovremeno hvatanje veze s dijelovima Prve proleterske divizije, u času kada su oni napuštali položaje osiguranja i prebacivali se preko željezničke pruge na sjever.

Kolona Sedme divizije, čim je krenula iz rejona Gornja Prača, dobila je jaku vatru sa čela zbog čega je bila prisiljena da stane. Tom prilikom su od minobacačke granate ranjeni komandant divizije Pavle Jakšić i komesar divizije Đuro Kladarin. Poslije toga Štab divizije je promijenio odluku i uputio glavninu na pravac proboja Druge proleterske divizije, gdje se, negdje u rejonu s. Sjetlina, bez borbe prebacila preko željezničke pruge, i produžila na sjever ka Romaniji. U Štabu divizije u toku toga i sljedećih dva dana nije se ništa znalo o sudbini Osme brigade.

Poslije prelaska željezničke komunikacije Sarajevo — Višegrad Osma brigada je 22 juna uhvatila vezu s divizijom negdje u rejonu s. Knežine (10 km sjeverno od Sokolca). Prema izvještaju Štaba divizije od 23 juna brigada je po spisku imala 420, a na licu svega 211 boraca.[6] Ako ovo uporedimo sa stanjem brigade početkom Četvrte ofanzive kada je imala 1350 boraca (brojno stanje četa prelazilo je 100 ljudi), onda najbolje možemo ocijeniti kroz kakva je sve iskušenja prolazila u posljednjih 5 mjeseci i koliki su bili njeni napori i stradanja u toku Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive.

Stanko BJELAJAC

[6] Zbornik IV/14, 148 s.

NEKOLIKO SJEĆANJA IZ BORBI OSME BANIJSKE

sma brigada, prepolovljena i iscrpena u borbama u Četvrtoj ofanzivi, ulazi u Petu ofanzivu sa 200 boraca sposobnih za borbu i 350 ranjenih i bolesnih od tifusa. U okviru ovog brojnog stanja išlo se ranije, takoreći, u krug — jedni su se tek upola ozdravljeli vraćali u borbu, a drugi su se ranjeni i bolesni vraćali u pokretnu bolnicu. Taj krug se docnije stalno sužavao, jer je broj poginulih i umrlih od bolesti i iznemoglosti bio sve veći.

Međutim, iako prepolovljena i teško iscrpena u Četvrtoj, brigada je hrabro izvršavala postavljene zadatke i u Petoj ofanzivi. Napomenućemo samo neke od njih: na položajima prema Čeotini protiv četnika i Talijana, kada su poluozdravjeli borci odbijali da se povuku sa položaja izjavljujući starešinama: »Mi ćemo održati položaj, samo tražimo da se nikud ne krećemo jer nemamo za to snage — iznemogli smo«; zatim borba na brdima oko sela Rataja protiv Nijemaca; zasjeda na drumu Kalinovik — Foča, gdje je brigada golim grudima, puškama i puškomitraljezima odbijala neprijateljske tenkove, žestoko bombardovana neprijateljskom avijacijom; slavna i krvava borba prsa u prsa, hvatajući vrele cevi njemačkih mitraljeza, noću na Podgrabu.

Kako je brigada izvršavala teške krupne zadatke u ovim borbama, u sklopu ostalih naših jedinica u Petoj ofanzivi, ovdje neću izlagati. Izniječu iz ovog razdoblja samo nekoliko epizoda koje su mi ostale u sjećanju.

*

U kanjonu Pive kod žičanog mosta... Dan je bio potpuno vedar. Neprijateljski avioni su se obrušavali uz jeziv zvižduk i celog dana tukli brigadu. Nemogućno je opisati huku motora, eksploziju bombi i zvižduk sirene na »Stukama« koji su cijelog dana odzvanjali u kanjonu. Bilo mi je naređeno da budem u jednoj maloj kolibi, na relejnoj telefonskoj stanici, i da prenosim naređenja Vrhovnog komandanta, koja mi je saopštavao zamjenik načelnika Vrhovnog štaba, za grupu brigada koje su bile na začelju. Mi smo nekako bili u sredini između glavne grupe koja je bila naprijed sa Vrhovnim štabom i grupe brigada koja je bila sa ranjenicima na začelju. Znam da su naređenja nekoliko puta mijenjana, prema razvoju situacije kod obadvije grupe. Brigada je držala položaj prema Šćepan-Polju. Sa njom je bio komandant. Predveče nam je naređeno da sa brigadom pređemo Pivu i da se, takoreći okomito, penjemo na Vučevo. Naređeno nam je da zakopamo teže naoružanje da bi rasteretili komoru i bili sposobni za pokret. Sljedećih dana počeli smo postepeno da jedemo iznemogle konje. Na red su došli i konji komandanta i komesara brigade, jer smo najnužniji broj morali da ostavimo za komoru. Dva dana sam grickao komad sirovog konjskog mesa koji sam nosio u džepu, pomiješanog sa prašinom od duvana, što ga je, čini mi se, sačuvalo da se ne pokvari, ili ja zbog ukusa i mirisa duvana nisam ni osećao da li je pokvareno. Uveče smo počeli prelaziti Pivu gumenim čamcima. Prolazili smo pored brojnih ranjenika na nosilima koji su tu na desnoj obali Pive, zbog daljeg razvoja situacije, zauvijek ostali. Oči jedne ranjene djevojke na nosilima nikad neću zaboraviti.

*

Kolona brigade je na visoravni Vučevo..! Ja ne mogu ni danas sebi da objasnim kako smo uspjeli te noći i sjutradan da se popnemo na Vučevo. U brigadi je preko 90% drugova preboljelo, ili i dalje »na nogama« boluje od pjegavog tifusa, a više od 50% bilo ih je ranjeno pa zaliječenih ili pak sa svježim ranama. Sjećam se, kao da sada gledam, kada smo sjutradan, negdje predveče, dali poduži odmor, da je kolona sjela, legla i da se vrlo brzo pretvorila, takoreći, u kolonu mrtvih bez pokreta, bez riječi, lica boje zemlje.

Tu nas je zatekla noć hladna, puna vlage i magle. Te noći našao se u brigadi i pesnik Nazor. Naložili smo malu vatru u povećoj šumi pored puta. Drva su bila sirova i vlažna, slabo su gorjela. Nazor je sedeo na jednom panju u civilnom zimskom kaputu i sa sivim šeširom na glavi, nešto šireg oboda,

na kome se crvenela nesrazmjerno velika, platnena petokraka zvijezda. Bio je star, vrlo mršav i slab, ali s obzirom na situaciju u kojoj smo se nalazili, začudo, vrlo vedar. Tom prilikom između nas i njega vodio se, otprilike, ovakav razgovor. Pitali smo ga: »Druže Nazore, oprosti, ali nas interesuje da li ti sada ovako umornom i u ovakvim časovima uopšte pada na um da pišeš pesme«? Tog se odgovora dobro sjećam, pošto nas je sve začudio i iznenadio. Odgovor je bio sljedeći: »Pa, nego šta mislite, baš sada bih htio pisati, baš sada više nego ikada. Baš u ovakvim velikim momentima, tu pored ove vatre, na koljenu, ozeblom rukom, da mi se hartija neugodno previja preko koljena, jer drukčiji konfor ne bi odgovarao situaciji. A ja, drugovi, znam da biste vi sada, kad bih to zatražio, ovdje u ovoj pustoj gori za mene stvorili sto, stolicu, mastila i pero, ali već u tom slučaju ja ne bih mogao pjevati potpuno i vječno!«. — Mi koji smo tom prilikom sjedeli umorni, gladni i prozebli pored njega, bili smo tako mladi. Za trenutak nam se pored ovog Nazora pojavio Nazor sa slike iz čitanke u osnovnoj školi. On je u nama te večeri, sjećam se, pokrenuo naš mladi umorni duh, osvježio nas, obodrio.

Brigada prelazi Sutjesku predveče. Na mjestu gdje je jedna grupa gazila Sutjesku, u kojoj sam bio i ja, onda nije bila mnogo duboka, ali je bila vrlo hladna i vrlo brza. Kameno dno bilo je jako klizavo. Manje grupe držale su se konjima za repove, konjima koji su bili kao povampireni kosturi, utegnuti kožom, sa dva užarena oka. Grupe su se pridržavale za ruke. Zanošene brzim tokom rijeke, grupe su se kidale, a pojedinci davili, iznemogli i nesposobni da joj se odupru. Spasavali smo neke drugarice, glava povezanih maramama; nijedna od njih nije mogla biti teža od 40 kilograma. Kada smo htjeli da ih uhvatimo za kose da bi ih izvukli iz vode, u rukama nam je ostajala samo marama, a voda je nosila dalje sitnu, mršavu glavu, ošišanu do kože, ili uopšte bez kose (preventiva protiv tifusnih vaški, odnosno posljedica preležanog pjegavog tifusa).

Počela je da pada noć. Brigada se pela vrlo strmom i uzanom, ali od neprijatelja koliko-toliko zaklonjenom dolinom.

Od organizovanosti i brzine pokreta u toku te noći zavisila je sudbina brigade. Ne uspemo li, u toku noći, da pređemo određeni put (glavnina je daleko napred — začelne brigade su potpuno otsječene), bićemo, ovako premoreni, gladni i u ovakvom marševskom poretku, najvjerovatnije uništeni. Prvom prilikom, kada smo se koliko-toliko odmorili, i kad smo bili ipak u nešto boljoj situaciji, na jednoj letećoj

konferenciji, borci brigade i ostale starješine oprostili su mi što sam one noći upotrebljavao i neka drastična, nekomesarska, sredstva radi ubrzanja pokreta. Istrčavao sam ispred kolone, zastajao i blage fizičke mjere primjenjivao préma pojedinim polumrtvim, premorenim i pospanim borcima i tako ih kretao naprijed, ponavljajući tokom noći nekoliko puta istrčavanje napred i čekajući začelje. To sam naređivao i ostalim komesarima, kao nužnu mjeru u takvoj situaciji, prvi i posljednji put u toku moje dugogodišnje funkcije političkog komesara.

*

Probili smo se iz obruča. Brigada se svela na ukupno nekih 200 ljudi.

Snažna, brojna, dobro naoružana, obučena i organizovana, spremna da izvrši i najteže zadatke, krenula je brigada u sastavu Sedme udarne divizije sa Une početkom Četvrte ofanzive. A sada, izlaskom iz Pete ofanzive evo je među pobednicima sa Sutjeske u istočnoj Bosni, na širokoj oslobođenoj teritoriji, sa 200 iscrpenih boraca. Neko je tada predlagao Vrhovnom komandantu: sve tri malobrojne brigade Sedme divizije treba spojiti u jednu. Vrhovni komandant je rekao: »Kad bi Sedma divizija ostala i sa pet boraca, Sedma divizija će se zvati *Sedma divizija*. Svaki sada premoreni borac biće uskoro iskusan i prekaljen starešina, čim se u brigadu sliju novi borci«. Tako je bilo. Uskoro, dolaskom na Baniju, Sedma divizija brojila je nekoliko hiljada ljudi, a svaki borac, učesnik u Bici na Sutjesci, postao je hrabar i iskusan starješina.

Osma brigada nastavljala je, u sastavu Sedme divizije, sa novim bojevima, sa novim pobjedama, sve do konačnog oslobođenja otadžbine.

Mirko BURIĆ

ŠESNAESTA BANIJSKA

esnaesta hrvatska brigada formirana je na Baniji neposredno pred početak Četvrte neprijateljske ofanzive i ušla u sastav Sedme divizije.

Poslije neprekidnih napora i teških borbi od Banije preko bosanskih planina u toku Četvrte neprijateljske ofanzive, Šesnaesta brigada se, potpuno iscrpena i sa malim brojnim stanjem, našla početkom maja 1943 na prostoru Kalinovik — Trnovo. U kratkom predahu između Četvrte i Pete ofanzive, brigada je i u takvom teškom položaju dobila borbeni zadatak da brani pravac Sarajevo — Trnovo — Kalinovik. Brz razvoj događaja nije joj dozvolio da se, na toj relativno mirnoj prostoriji, do kraja sredi, odmori i prikupi svoje ranjene i iznemogle borce, ostavljene po raznim bolnicama. Međutim, iako je vrijeme bilo kratko, znatan broj rekonvalescenata povratio se u brigadu. Ovo joj je omogućilo da u narednim još težim danima, uspješno izvrši zadatke u sklopu Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba i time doprinese svoj udio velikoj istoriskoj pobjedi jedinica Narodnooslobodilačke vojske na Sutjesci.

Brz prodor naših jedinica od Drine prema Limu uticao je da Sedma divizija krene kao zaštitnica glavne grupacije sa prostorije Kalinovika, preko Drine ka istoku. Tako se 8 maja Šesnaesta brigada našla u dolini Drine sa zadatkom da zatvori pravac Foča — Đeđeovo. Na pravcu Đeđeovo — Trbušće — Trošanj brigada sprečava sve pokušaje Njemaca da se probiju iz Foče lijevom obalom Drine ka Sutjesci i ugroze bolnicu koja se, zbog velikog broja ranjenika i ograničenih transportnih

sredstava, sporo evakuisala ka istoku. Tako se sticajem okolnosti brigada ponovo našla da štiti bolnicu. U toku Pete ofanzive morala je da svoj život često vezuje za spas ranjenika i bolesnika.

Sve do 14 maja brigada se nalazila u dolini Drine, a već 17 maja izbija na prostoriju jugozapadno od Pljevalja gdje, u rejonu planine Korjen, uspostavlja vezu sa Prvom proleterskom brigadom. Zadatak joj je bio da spriječi neprijatelju prodor iz rejona Pljevalja ka Tari — na prelazima kod Lever-Tare i Đurđevića Tare. Ostale jedinice divizije (Osma i Sedma brigada) izbile su tog dana na rijeku (Ćeotinu) zapadno od Pljevalja i pojačale položaje Treće dalmatinske brigade koja je sprečavala pokušaj neprijatelja da pređe u dolinu ove rijeke. Brigada je organizovala položaj na liniji Odžak — Kruševo, povezujući se desno sa jedinicama Prve proleterske divizije, a lijevo sa Sedmom banijskom brigadom, izviđajući u pravcu Pljevalja, gdje je dolazila do okršaja sa manjim neprijateljskim dijelovima.

NAGOVJEŠTAJ VELIKIH DOGAĐAJA

Prelaskom iz Bosne u Sandžak računali smo da ćemo produžiti oporavak pod boljim uslovima nego što su bili oni u rejonu Kalinovika, s obzirom na bolje mogućnosti ishrane u Sandžaku. Očekivali smo, takođe, da će tu, bar za izvjesno vrijeme, biti mirnije nego u Bosni, jer su naše jedinice nastupale ka Limu. Međutim, odmora u Sandžaku nije bilo.

U brigadu su i dalje pristizali ranjeni i bolesni borci, a dosta ih se zadržalo i iz drugih jedinica. Ovim se brojno stanje brigade znatno povećalo, na oko 600 boraca, što je u tim uslovima pretstavljalo veliko pojačanje, s obzirom na njeno ranije stanje (svega 100 boraca).

Naglim povlačenjem Prve divizije sa Uvca, Šahovića, Bijelog Polja, povlačenjem Sandžačke brigade iz pravca Brodareva u izvorni dio Ćeotine i našim djelimičnim preuzimanjem položaja Prve brigade u rejonu Korjena, počeli smo nazirati ozbiljnost situacije u kojoj se nalaze jedinice pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba.

Neprijateljski prodor od Foče ka Tari uvjetovao je brz manevar Prve divizije na zapad, ka Foči, sa krajnjeg desnog krila naše jedinice koja je na istoku bila najisturenija. Ovo je nagovijestilo svakom borcu da pred nama stoji velika i teška neprijateljska ofanziva. Još više me u to uvjerio razgovor sa komandantom Prve proleterske brigade koji mi je rekao da se u dolini Lima nalaze jake snage Njemaca, Talijana i Bugara.

Zaključili smo da su propale sve nade o uspješnom nastavljanju marša Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba ka Srbiji i Makedoniji, koje su do tog vremena obuzimale sve borce i starješine. Upravo tih dana i komandant divizije najavio je da nam pretstoje velike borbe i marševi. Zbog osiromašenih terena kuda ćemo se kretati, naglasio nam je da se sa prostorija na kojima se trenutno nalazimo obezbijedimo dovoljnim količinama hrane, naročito stokom, za oko dvadeset dana. Štab brigade je odmah poduzeo mjere i nabavio znatne količine hrane.

Dalji brz razvoj događaja, a naročito prodor neprijatelja na sektor između rijeke Ćeotine i Foče, kao i njegova pojačana aktivnost od Pljevalja i Bijelog Polja ka Tari, primorao je sve jedinice da se prebace na lijevu obalu Tare. Naša brigada, u ulozi zaštitnice, odbijajući napade neprijatelja sa pravca Pljevalja, povlačila se koncem maja preko istočnih padina Ljubišnje ka Tari.

NA MARŠU PREKO ŠTULCA — MRTVI U ŠPALIRU

Na liniji selo Dragaši — selo Kakmuži brigada je izgubila kontakt sa neprijateljem, kao bočna zaštitnica prebacila se na lijevu obalu Tare, u rejonu sela Tepac i tog jutra odmah produžila usiljenim maršem ka Žabljaku. Lijevo od nas, iste noći, prešla je i Sandžačka brigada. Oko podne brigada je prošla pored Žabljaka, a poslije kratkog odmora produžila preko Štulca ka rijeci Sušici, kao zaštitnica divizije. Na tom putu smo došli u vezu sa dijelovima Treće sandžačke brigade i jedinica koje su se nalazile južnije, prema Šavniku. Sustizali smo mnogo boraca iz raznih jedinica, koji zbog brzih pokreta nisu bili u stanju, uslijed iscrpenosti, da prate svoje jedinice, kao i niz bolesnika i ranjenika izostalih za bolnicom koja se tada prikupljala u dolini Pive. Ovo su bili prvi borci koji su zaostajali iz svojih jedinica. A kako se situacija dalje razvijala i naš pokret se sve više usmjeravao ka zapadu, iznemoglih boraca bilo je sve više. Naglo su kopnile i naše zalihe hrane. Toga dana saznali smo svu ozbiljnost situacije u kojoj se nalazila naša glavna grupacija i da je otpočela nova, snažnija nego ijedna dosada ofanziva. Tu, kod Žabljaka, i iz razgovora sa borcima drugih jedinica saznali smo da su neprijateljske jedinice krenule u napad sa juga i istoka iz doline Lima, i da među njima ima i bugarskih koje su tog dana stigle na Đurđevića Taru. Saznali smo da naše jedinice na Vučevu vode ogorčene borbe sa neprijateljem i teškim naporima krče put ka Sutjesci. Bili smo potpuno svjesni da se ponovo vraćamo odakle smo

došli. To saznanje da se vraćamo natrag pod mnogo težim uslovima nego ranije, ostavilo je na svakog borca mučan utisak. Ali, niko nije izražavao sumnju da ćemo uspješno savladati i tu prepreku. Ovo optimističko raspoloženje nije nas napuštalo u toku cijele ofanzive ni u najtežim momentima.

Produžili smo marš prema Štulcu, koji se prkosno isprječio pred nama. Svi su borci zauvijek zapamtili njegovo ime.

Sunce je bilo duboko na zapadu kada smo daleko iza sebe ostavili Žabljak, a vrh Štulca, sa više od 2000 metara, još uvijek je bio daleko. Pogled unazad pružao nam je daleku panoramu Sandžaka — Sinjajevine, a pogled ulijevo zaustavljao se na snježnom i tmurnom Durmitoru, u čijem se podnožju caklilo Crno Jezero. Ali, Štulac nije ostavio duboke impresije na borce zbog divne prirode Durmitora i krasnih vidika sa njega, koji bi za turiste bili atrakcija, već zbog velike ljudske tragedije koja se odigrala na njegovim padinama. Njegove snježne i kamenite padine iscrple su i posljednje djeliće ljudske snage. Uprkos razbuktale želje za životom i pobjedom, mnogi borci su zauvijek ostavili svoje mlade živote na njima...

Put od Tare do Štulca stalno se penjao, zbog čega je nemilosrdno iscrpljivao snagu. Brigada se relativno brzo primicala najvišem vrhu Štulca, ali što smo mu se više približavali, nailazili smo na sve gušći špalir potpuno iznemoglih i mrtvih boraca, ostalih iza jedinica koje su prošle ispred nas. Kakav prizor! Sudbina je ovdje bila puna ironije. Umjesto da živi prave špalir mrtvima, ovdje je bilo obratno. U tom teškom i iscrpljujućem maršu svako je nastojao da se kreće naprijed, vjerujući da će ako savlada Štulac, dalje biti sve lako. Međutim, na daljem putu bilo je još mnogo većih i manjih Štulaca. Zbog toga, što smo se više približavali najvišem vrhu, sve više je bilo onih koji su istrošili i posljednju snagu i zatim sjeli bespomoćno kraj puta uz grm, kamen, da bi postali sastavni dio nemog špalira kroz koji smo prolazili.

Sunce se sve više bližilo horizontu, a brigada se približavala najvišem vrhu. Do suza su bili dirljivi momenti kada su pojedini iznemogli borci iz »špalira« prepoznavali u prorijeđenoj koloni koja je odmicala svoje stare drugove, suborce iz prvih dana borbe. Bilo je slučajeva da brat prepozna brata u koloni ili ga nalazi kraj puta već polumrtvog, a ovaj ga moli da mu prekrati život jer dalje ne može, a ne želi da padne neprijatelju u ruke. Brat je nailazio i na mrtvog brata. Ali su još teži bili oni prizori kada su iscrpeni molili da im se pomogne, a ništa im se drugo nije moglo pružiti do suzama orošena utješna riječ. Sva sredstva, konji i volovi koje je bri-

gada imala, već su bila upotrebljena za one koje smo nalazili u podnožju brda. Naše fizičke snage nisu bile više nikakva garancija da će dotrajati do cilja kojem smo hrlili. Saznanje da nikakvu drugu pomoć nismo mogli pružiti svojim drugovima osim gole utješne riječi, stvaralo je u nama duboku bol iz koje je kiptila još jača mržnja prema neprijatelju.

U tako mučnoj situaciji prešla je Štulac Šesnaesta brigada, bespomoćno ostavljajući zauvijek svoje drugove — sinove Krajine, Dalmacije, Banije, Srbije... Brigada je produžila marš ka Sušičkom Jezeru, gdje je stigla u toku 31 maja i tu naišla na Sedmu banijsku brigadu. U rejonu Sušica — Nedajno brigada je tog dana imala odmor, — prvi poslije više dana napornih i neprekidnih marševa i zaštitničkih borbi... Prvi put poslije toliko dana da stanemo i pripremimo hranu.

NA POLOŽAJIMA NA LIJEVOJ OBALI TARE PREMA UZLUPU

Kratkotrajan je bio odmor kod Sušičkog Jezera. Brigada odmah dobiva zadatak da produži ubrzanim maršem ka Rudinama radi smjenjivanja Treće krajiške brigade. Ovaj pokret je izvršen po naređenju Vrhovnog komandanta koje je bilo sadržano u jednoj radio-depeši upućenoj Štabu naše, Sedme divizije. Depeša je glasila:

Vi treba da budete 2. VI. do mraka u Rudinama. Kada ste već u pokretu ka Sušičkom Jezeru, onda vam do Rudina treba maksimum dva dana. Nastojte da svakako 2. VI. budete na Rudinama. Tito.

Vjerojatno je ovo naređenje divizija primila 30 maja dok smo se još nalazili na maršu ka Sušičkom Jezeru. Međutim, zbog neophodnog odmora, iscrpena brigada je 31 imala zastanak od nekoliko sati radi pripreme jela. »Odmor« u tom rejonu uslijedio je samo zbog prijekih potreba, a ne zbog pomanjkanja vodiča kao što neki navode.

Iz rejona Sušičko Jezero — Nedajno brigada je u sastavu divizije produžila marš ka Rudinama i tamo stigla u određeno vrijeme. Tog dana pred pad mraka stigao sam u Štab Treće krajiške brigade i upoznao se sa situacijom. U toku večeri i noći jedinice Šesnaeste brigade preuzele su položaj na lijevoj obali Tare prema Uzlupu i Crvenoj Stijeni, a Sedma brigada nalazila se desno prema rijeci Sušici. Osma je preuzela položaj lijevo do uključno Šćepan-Polje, sa jednim bataljonom na lijevoj obali Drine. Na ovim položajima zadržala se nekoliko dana čitava divizija. Na cijelom sektoru nije bilo značajnijih okršaja, izuzev manjih pripucavanja, jer neprijatelj nije prelazio

Taru osim jednog pokušaja na položaju Osme brigade u rejonu Šćepan-Polja.

U to vrijeme su centralne snage Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba vodile odlučujuću bitku za proboj na Sutjesci, čiji smo tok pratili sa velikom pažnjom i, takoreći, neposredno ga osjećali, iako nas je dijelilo znatno rastojanje. Zbog neizvjesnosti rezultata te borbe, a time i vrlo loše perspektive za izlazak iz obruča koji se počeo naglo sužavati, donesena je, najvjerovatnije u to vrijeme, odluka da se Sedma i Treća divizija probijaju preko Tare ka Sandžaku.[1] U tom smislu su izdata naređenja svim štabovima brigada da pripreme materijal za izradu splavova za prelazak preko Tare. Učinjeni su ogromni napori da se prikupi materijal i neprohodnim i strmim kanjonima Tare donese na samu obalu rijeke. Međutim, odmah se pokazalo da je takvim sredstvima nemoguće savladati divlju i neobuzdanu planinsku rijeku. Zbog toga je donesena odluka da se izvrši pokušaj mješinama. Od nekoliko mješina napravljen je splav. Kada je bio spušten na uzavrelu Taru, odmah ga je snažna struja saplela u svoje virove i odnijela. Tako je propao i ovaj pokušaj da se savlada ova silovita rijeka.

NA VUČEVU

Petog juna brigada je dobila naređenje da odustane od daljih priprema za prelazak preko Tare. Poslije ovoga je uslijedilo naređenje da brigada napusti položaje na Tari i preko Pive krene za Vučevo. U toku noći stigli smo do visećeg mosta u D. Kruševu, koji je bio stalno tučen minobacačkom vatrom sa desne obale Tare. Zbog toga je u velikoj mjeri bio oštećen (polomljene daske i pokidana neka užad), ali je za pješake bio još upotrebljiv. Uslijed neprijateljske vatre i oštećenosti mosta donesena je odluka da se preko visećeg mosta prebace samo bataljoni, a komora u kojoj je bilo i nešto goveda i ovaca da pređe preko mosta u rejonu G. Kruševa, koji je improvizirala divizija. Koristeći intervale između ispaljenih mina ili granata sa desne obale Tare, grupe boraca su se prebacivale na lijevu obalu Pive. Tako su na ovom mjestu prešli Pivu svi bataljoni i štab brigade. Već su se nazirali prvi obrisi zore kada su posljednje grupe boraca preskakivale polomljene daske na mostu. Neprijatelj je, osmatrajući naš polazak, pojačavao vatre a nešto kasnije po mostu je dejstvovala i avijacija sa namjerom da ga potpuno uništi.

---

[1] Odluka je donesena na savjetovanju u Mratinju, 3 juna. Detaljnije se o tome govori u Sutjesci I (vidi V. Terzić, *Bitka na Sutjesci*, 35 s.).

Pošto se prikupila na suprotnoj obali, brigada se počela penjati na plato Vučeva uz strmu, nedavno »trasiranu« stazu. Prvi dijelovi brigade prikupili su se na platou u rejonu Katun — Strmac oko podne. Zadatak im je bio da tu, obezbjeđujući se od pravca Mratinja, sačekaju diviziju i svoje dijelove koji su polako pristizali i da pokušaju da uspostave vezu sa našim jedinicama na platou Vučeva u pravcu Sutjeske.

Toga dana sunce je na toj visini snažno grijalo, zbog čega su se borci sklonili u hladovinu i, u iščekivanju ostalih dijelova divizije, malo predahnuli. Na Vučevu nigdje nije bilo naših jedinica, samo je dopirao eho borbe na Sutjesci. A dolje, iza nas, u kanjonu Pive, gotovo čitav dan avijacija je snažno tukla prelaze preko kojih se prebacivala Sedma divizija. Svi smo strepili da li će se iz tog uskog kanjona Pive divizija uspjeti da izvuče na Vučevo. Kada su se »Štuke« obrušavale u kanjon bile su u našoj visini i ispod nas, ne tako daleko, pa smo pokušali da puščanim i mitraljeskim plotunima zaštitimo drugove u kanjonu, ali smo se poslije nekoliko pokušaja uvjerili da je to samo uzaludno trošenje municije u kojoj smo inače oskudjevali. U toj neizvjesnoj situaciji, očekujući diviziju, negdje oko tri sata poslije podne, kada se sunce počelo približavati Magliću, sa pravca Sutjeske pojavila se grupa partizana. Njihov dolazak sa tog pravca sve nas je obradovao, jer ćemo tako saznati nešto više o tamošnjim događajima. Među njima bio je i novopostavljeni komandant Pete crnogorske brigade Savo Burić, koji se dotada nalazio u Prvoj diviziji, a sada kreće da primi novu dužnost u Trećoj diviziji. Iz razgovora sa njim saznao sam da je situacija na Sutjesci vrlo teška i da su svi pokušaji naših jedinica da se probiju preko Sutjeske na pravcu Popov Most ostali bez uspjeha, a da će danas i noćas ponovo pokušati proboj. On se interesovao za Treću diviziju. Uputio sam ga u pravcu Rudina, jer nisam znao tačno mjesto štaba divizije. Iz njegovog držanja, više nego iz njegovih riječi, saznao sam da je situacija na Sutjesci vrlo teška i potpuno neizvjesna, a ni moje informacije o stanju na ovom sektoru fronta nisu ga mnogo obradovale. U takvoj, pomalo mučnoj situaciji, Burić je produžio za Pivu, a ja sam ostao i dalje da čekam diviziju.

Nekoliko sati kasnije već se sjena Maglića spuštala na plato Vučeva. Sa pravca Sutjeske pojavila su se dva kurira Vrhovnog štaba tražeći najstarijeg komandanta na lijevoj obali Pive. Budući da u to vrijeme i u tom rejonu nije bilo druge jedinice osim Šesnaeste brigade (štab divizije je još bio u kanjonu Pive), uzeo sam pismo koje su oni donijeli i otvorio ga.

Pismo je bilo adresirano: »Najstarijem komandantu na lijevoj obali Pive«. Osnovni sadržaj pisma ostao mi je duboko u sjećanju sve do danas. U prvom dijelu pisma objašnjava se situacija kod divizija (Prve i Druge) na sektoru Sutjeske, a u drugom zadatak jedinicama na lijevoj obali Pive. Ono je otprilike glasilo:

Svi pokušaji naših jedinica da se probije front na Sutjesci, na sektoru Ćurevo — Košur, nisu uspjeli, zbog čega je situacija jako otežana. Danas sve naše jedinice napuštaju položaje na desnoj obali Sutjeske i kreću ka Zelengori. U vezi s tim naređujem svim jedinicama koje se nalaze na lijevoj obali Pive, da krenu usiljenim maršem: pravcem (ne sjećam se tačno mjesta koja su bila naznačena) i stignu čim prije glavninu.

U ime Vrhovnog komandanta potpisan je bio neko drugi, ne sjećam se ko.

Kada sam se upoznao sa sadržajem pisma, našao sam se u još neizvjesnijem položaju. Postavilo se pitanje šta da radimo — da li da postupimo po ovom naređenju ili da se vratimo ka diviziji u kanjon Pive, jer ona još nije izlazila iz njega. Na prvo je bilo teško odlučiti se, jer ovo će naređenje možda i za nju biti od sudbonosnog značaja. Uostalom, kako bi izgledalo da u takvim uslovima ostavimo diviziju? Druga odluka bi takođe bila neprihvatljiva jer, vraćati brigadu natrag u Pivu bilo je prosto nemoguće. Odlučili smo da brigada ostane na Vučevu, a ja sa nekoliko boraca da se spustim u kanjon Pive i potražim štab divizije i predam naređenje. Spuštajući se ka Pivi, negdje na polovini puta, sreo sam štab divizije i upoznao ga sa sadržajem pisma Vrhovnog komandanta. Komandat divizije zaustavio je pokret kolone i sa sadržajem pisma upoznao ostale drugove iz štaba. Sjeli smo pod jedno drvo i diskutovali o tome šta da se radi. Tada se gotovo cijela divizija već nalazila na lijevoj obali Pive i penjala se ka Vučevu, a zadnji manji dijelovi su bili na samoj rijeci. Poslije kraće diskusije donesena je odluka da cijela divizija produži marš pravcem koji je bio označen u tom pismu. Ja sam dobio zadatak da sa brigadom ostanem tu i sačekam da se prikupi cijela divizija i da isturim jedan bataljon u Mratinje radi osiguranja sa tog pravca.

ŽIVIM LANCEM PREKO SUTJESKE

U toku naredne noći na Vučevu su se prikupili svi dijelovi divizije. Trebalo je čim prije da krenemo ka Sutjesci u označenom pravcu kako je glasila odluka štaba divizije. Međutim, mi nismo tako odmah postupili, jer su obezbjeđenja koja

su upućena ka Mratinju i desno ka ušću Sutjeske, ustvari zadržala naš brzi pokret ka Sutjesci.[2] Poslije prikupljanja osiguranja sa pravca Mratinja i Čureva, koje nije išlo tako brzo kako smo htjeli, divizija je u brigadnim kolonama maršovala prema Sutjesci.

Ispred Dragoš-Sedla divizija je stigla u toku dana i tu zastala radi izviđanja doline Sutjeske i uspostavljanja kontakta sa našim snagama ukoliko ih još tu ima, jer je bio izgubljen svaki kontakt sa jedinicama Prve grupe. Negdje poslije podne komandant divizije pozvao je sve komandante brigada na sastanak radi dogovora i izdavanja zadataka za prelazak Sutjeske u toku noći. Na tom sastanku iznesena je situacija u kojoj se našla divizija. Tačno se sjećam da je naglašeno da divizija nema nikakve veze sa prednjem jedinicama i ne zna se da li neprijatelj još drži lijevu obalu Sutjeske. Prema svim podacima preovlađivalo je mišljenje da neprijatelj drži obalu, a da su naše prednje divizije već izbile na Zelengoru. Radi toga se morala, po svaku cijenu, forsirati rijeka i probiti neprijateljska odbrana i tako se spojiti sa našim snagama negdje na Zelengori. U vezi s tim naređeno je da sve tri brigade jednovremeno pređu rijeku nešto južnije od Tjentišta i energično, bez zadržavanja, prodru ka vododelnici koja se proteže između Sutjeske i potoka Hrčavke na otsjek Ozren — Vilinjak. Šesnaesta brigada dobila je zadatak da napada na centru, negdje u rejonu kote 576, desno prema Tjentištu — Osma, a lijevo Sedma brigada. Radi lakšeg prelaska i veće sigurnosti drugovi iz Vrhovnog štaba koji su bili pri diviziji, raspoređeni su po brigadama. U Šesnaestu brigadu je došao drug Vladimir Nazor sa svojom pratnjom.

Poslije toga sastanka vršile su se pripreme za pretstojeći napad. Formirali smo jurišne grupe po bataljonima od najboljih boraca i starješina, koje su imale zadatak da odmah pređu rijeku na frontu nastupanja brigade i zauzmu povoljne položaje na suprotnoj obali radi obezbjeđenja prelaska glavnine brigade. Bez obzira na tešku i neizvjesnu situaciju pred nama, u brigadi je preovlađivalo uvjerenje da se rijeka mora

[2] Prema Tomcu (*Peta neprijateljska ofanziva*, Beograd 1953) i Kladarinu (*Slom 4 i 5 okupatorsko-kvislinške ofanzive*, Zagreb 1956) ovo je proizišlo zbog čekanja na Treću diviziju. Meni se čini da u obradi ovog pitanja oni nisu imali uvid u naređenje Vrhovnog komandanta od 6 VI, koje je primila Šesnaesta brigada i koje vjerovatno nije sačuvano. Možda je u skladu sa onim što su Kladarin i Tomac pisali kasnije bilo izdato naređenje, ali koliko je meni poznato, u to vrijeme Sedma divizija nije imala radiovezu sa Vrhovnim štabom, a sigurno znam da poslije ovog pismenog naređenja nije bilo ni druge veze sa Vrhovnim štabom sve dok Sedma divizija nije prešla Sutjesku.

preći, neprijatelj na suprotnoj obali razbiti i po svaku cijenu spojiti se sa prednjim divizijama. Na ovo je, neosporno, uticalo i saznanje da bi, ukoliko ne bismo uspjeli pri forsiranju Sutjeske, naša dalja perspektiva opstanka na platou Vučeva bila gotovo nikakva.

Padom mraka otpočelo je spuštanje preko Dragoš-Sedla u dolinu Sutjeske ka određenom otsjeku prelaza. Strmom, kamenitom stazom kroz šumu, u kojoj je noć postala još tamnija, približavanje rijeci bilo je sporo i neobično teško. A ako se tome dodaju ogromni napori koji su učinjeni u ranijim pokretima, kao i to da je veliki dio boraca ostao potpuno bos, još k tome dodamo glad koja nas već duže vrijeme prati i sistematski iscrpljuje, može se shvatiti pod kakvim uslovima je trebalo izvršiti ovaj veoma težak zadatak.

Tek duboko u noć, kada smo se bili približili rijeci, obaviješteni smo da neposredno blizu nje nema neprijatelja. To je bio izvještaj patrola koje su još u toku dana upućene da izvide obalu. Ovo je omogućilo da se kretanje ubrza zbog smanjenja mjera obezbjeđenja.

Nekoliko sati prije svitanja prvi dijelovi su izbili na rijeku i konstatirano je da stvarno nema neprijatelja neposredno na njoj. Ali tada se rodila sumnja da to nije neka varka, da se neprijatelj nije, možda, povukao dublje u šumu da bi nas tu sačekao i snažnom vatrom ponovo sabio u Sutjesku. Da bi se tako nešto onemogućilo, krenule su jurišne grupe iz svakog bataljona naprijed da zauzmu dominantne visove na suprotnoj obali, a za njima su pošli i bataljoni, svaki na svom označenom pravcu. Prelazak preko rijeke je bio neobično težak. Nabujala Sutjeska višima je bila do pojasa, a onima nižeg rasta negdje i do vrata. Postojala je opasnost da voda odnese izvjestan broj ljudi. Na nekim mjestima Sutjeska je bila neobično bučna i brza tako da se pojedinačno nije mogla prelaziti. Trebalo je stvoriti kolonu i najsnažnije borce postaviti na čelo, a ostali da se čvrsto drže za pojaseve i tako da se savlada vodena stihija. Međutim, u tom živom lancu bilo je i onih koji nisu imali dovoljno snage te su ispuštali druga pred sobom. Tada se lanac kidao i uvijek je matica motala u svoje talase po nekoliko boraca, sve dok se ne bi našao neko ko je bio toliko snažan da ponovo sastavi prekinuti lanac.

Sunce je već bilo prodrlo u kanjon Sutjeske, kada su posljednji dijelovi komore prešli rijeku. U to vrijeme pridolazila je diviziska bolnica koja se kretala na našem pravcu. Dotada su rijeku bile prešle i ostale brigade naše divizije.

Kada smo ustanovili da ni dublje u šumi nema neprijatelja, naš pravac daljeg kretanja bio je usmjeren ka vododelnici

između Sutjeske i Hrčavke, Vilinjaku i Ozrenu. Međutim, negdje na polovini puta između Sutjeske i grebena kojem smo se primicali, na jednoj maloj zaravni, učinivši mali predah da sačekamo one dijelove koji su se sporo kretali, odjednom nas je zasula snažna artiljeriska i mitraljeska vatra sa Košura, iz pravca sela Krekovi i lijevo, od Vilinjaka. U ovoj nenadnoj smrtonosnoj grmljavini koju su izazvali mitraljezi i topovi, začas se izgubio šum bučne Sutjeske. Odmah poslije prvih eksplozija upućen je jedan bataljon da čim prije stigne na greben u rejon između Vilinjaka i Ozrena, jer nam je odmah bilo jasno da neprijatelj teži da njime ovlada. Ostala dva bataljona krenula su udesno, prema Ozrenu i Krekovima, da se spriječi pokušaj neprijatelja da nas ponovo natjera u Sutjesku. Na bokovima se ubrzo razvila ogorčena borba. Neprijatelj je pokušavao da nam onemogući prikupljanje na grebenu. Sve tri brigade bile su angažovane, takoreći, momentano u borbi i pod stalnim napadima neprijatelja divizija se uspješno probijala ka grebenu. Novonastala situacija je isključila sve mogućnosti da se sačekaju dijelovi koji su se sporo kretali odozdo. Naši su bataljoni ovladali grebenom, ali prostor između njih i izostalih dijelova već se nalazio pod unakrsnom vatrom sa Ozrena i Vilinjaka. Međutim, blagodareći šumi mi smo, uz izvjesne gubitke, ipak uspjeli da sakupimo sve jedinice osim nekih pojedinaca i dijelova diviziske bolnice.

IZMEĐU OZRENA I VILINJAKA... SA NAZOROM

Negdje oko podne, dolazeći sa desnog krila, izbio sam na greben Ozren — Vilinjak. Tu su me sačekali komandant i komesar divizije. Kod njih je bio i drug Ivan Ribar. Čim su me ugledali upitali su gdje je drug Nazor. A ja sam se tek tada sjetio da je došao u našu brigadu. »Sigurno znam da je prešao Sutjesku«, odgovorih im, »ali otkako je otpočela borba bio sam isuviše angažovan sa bataljonima i potpuno izgubio iz vida kuda će se kretati drug Nazor, misleći da se kreće sa ostalim dijelovima štaba kao grebenu«. »Ali, kako vidim«, uzvrati komandant divizije, »njega nema na grebenu. Mi smo vam ga sinoć predali i ti odgovaraš za njega. Prema tome dužan si da ga i pronađeš! Mi ćemo te sačekati ovdje, jer i drug Tito se interesuje da li je Nazor prešao Sutjesku«.

Odmah sam se upitao: šta ću, gdje ću da ga tražim. Zar poslije ovolikih napora ponovo se vraćati ka rijeci?... ima li vjerojatnoće da ga uopšte mogu pronaći u ovom uzavrelom kotlu Sutjeske?

Međutim, vremena za razmišljanje nije bilo. Trebalo je brzo donijeti odluku. Uzeo sam nekoliko snažnih kurira, ako se uopšte može govoriti o nekoj snazi u tim momentima, i krenuo naniže, ka rijeci. Sve one koje smo sretali na putu pitali smo da nisu vidjeli druga Nazoru i njegovu pratnju koju su sačinjavali nekoliko boraca i jedna bolničarka sa kravom. On se uopće nije mogao samostalno kretati. Na ova pitanja uslijedio bi odgovor: »Ne!« Spuštajući se, ne dugo, naniže, jedan kurir koji je bio otišao malo ulijevo, snažno i radosno viknu: »Evo druga Nazora!« Hitro sam potrčao u tom pravcu i kada sam ga ugledao tog momenta bio sam radosniji nego ne znam šta da mi je neko tada poklonio. Dva su razloga za to: prvi što je on živ prešao Sutjesku, a drugi što se sada ne moram spuštati u kotao Sutjeske. Možda je ovo drugo bilo važnije od prvog! Ne znam! Bio sam presrećan što sam ga našao! Odmah smo pohitali natrag, ka grebenu, gdje su nas čekali drug Jakšić, komandant Sedme divizije i drug Kladarin, politički komesar divizije i »predao« im druga Nazora riječima: »Evo vam ga živog i zdravog, a meni je nemoguće voditi računa o njemu i voditi brigadu u borbi!« Ostao sam na tom mjestu i posmatrao spuštanje onih koji su silazili ka potoku Hrčavki. Borba je postajala lijevo i desno sve jača. To je osjetio i drug Nazor, pa je namakao šešir još više na lice i objema rukama čvrsto držeći njegove obode, da bi se zaštitio od granja koje ga je šibalo po licu, potpuno se prepustio vodiču ne vodeći računa o brzini kojom su se konj i ostali spuštali. Inače, uvijek je rukama uklanjao granje i time usporavao kretanje. Posmatrajući ovog starog pjesnika u ovakvoj situaciji, još više sam shvatio koliko je snažan duh u tom iznemoglom tijelu i koliki je njegov doprinos našoj Revoluciji, njegovim prisustvom baš ovdje.

Dužeg zadržavanja na ovoj vododelnici nije moglo biti jer je pritisak sa lijeva i desna bivao sve jači, bataljoni na bočnim obezbjeđenjima sve su teže odolijevali napadu neprijatelja. Poslije kraćeg zadržavanja, radi bržeg prikupljanja, krenuli su i ostali dijelovi u nekoliko kolona ka potoku Hrčavki. Milinklada je ostala desno, a brigada je preko Debele Ravni produžila pokret ka Lučkim Kolibama...

Tako je Sedma divizija prešla Sutjesku bez veze bilo s kojom jedinicom i samostalno se obezbjeđivala sa lijeva i desna. Tek po izbijanju na greben Ozren — Vilinjak uspostavila je neposrednu vezu sa prednjem divizijama i to preko jednog crnogorskog bataljona na Tisovom Brdu.

Kod Lučkih Koliba smo stigli kada se počeo spuštati mrak. Tu se već bila iskupila gotovo čitava divizija. Mada još nisam upoznao tačno stanje kod ostalih naših jedinica, osjećao sam se na ovoj prostoriji nekako spokojnijim nego ranije. Vjerojatno je na to uticalo i obavještenje da ćemo tu ostati cijelu noć, što su jedinice koje su ranije stigle već naložile vatre i pripremale večeru i što je prestala ona paklena tutnjava koja nas je čitavog dana pratila. Ipak, vjerujem da me je najviše umirila činjenica da smo uspostavili čvrstu vezu sa Vrhovnim štabom i ostalim jedinicama. Borci su užurbano radili na pripremanju večere. To je imalo da bude prvi topao obrok od prelaska Pive. Mnogo se nije očekivalo, jer svi smo znali da gotovo ništa i nema, ali to neslano parče toploga mesa ipak se očekivalo sa velikim nestrpljenjem. Većina boraca je odmah zaspala uz male vatre, dok je samo nekoliko njih ostalo da zakolje posljednja goveda. Međutim, ni ovdje se nije ispunila nada da ćemo se malo odmoriti i pojesti obrok tople hrane. Još meso nije bilo ni stavljeno na vatru, a neko me snažno prodrma. Bio je to kurir iz Štaba divizije. Poluotvorenim očima čitao sam naređenje. U njemu je nedvosmisleno stajalo da odmah produžimo pokret. »To nalaže ozbiljnost situacije«, podvučeno je. U ovakvim prilikama oklijevanja nema i trebalo je brzo pokrenuti brigadu. Uostalom, ostajalo se nije nikom.

Kada sam komandantima bataljona izdavao naređenja za pokret postavili su mi pitanje: »Šta ćemo sa mesom koje nije kuhano?« Neko je predložio da se svakom borcu da komad sirovog mesa, a na sljedećem zastanku ga kuhati. Tako smo i uradili. Brigada se brzo svila u kolonu i u sastavu svoje divizije nastavila marš prema Balinovcu.

Svanuo je nov dan. Za nama su ostale Vrbničke Kolibe. Tada nam je bilo jasno zašto smo još te noći morali produžiti pokret. Padom mraka neprijatelj nije stao kao obično, već je produžio naprijed na Ljubin Grob, da se spoji sa snagama koje su nastupale sa pravca Vrbnice i tamo nam presiječe još jedini slobodan put. Uzak koridor u zaleđu V. Košute koji je bio slobodan, bio bi za sve jedinice vrlo tragičan, da smo ostali na Lučkim Kolibama u toku noći. Našli bi smo se potpuno opkoljeni, a probijanje iz tog malog taktičkog prostora zahtijevalo bi najvjerojatnije ogromne žrtve. Kada smo sutradan dobili mali predah, čini mi se u rejonu Mrčin-Koliba, naređeno je da se sakupi ono meso od boraca što je sinoć podijeljeno i

pripremi jedan obrok. Međutim, kao što smo i očekivali, onom mesu nije bilo više ni traga. Pojeli su ga borci u toku marša onako nekuhano i tako donekle ublažili neutoljivu glad.

U ZAŠTITNICI DIVIZIJE KROZ OBRUČ KOD MILJEVINE

Brigada se dalje kretala kao zaštitnica, posljednja jedinica iza koje nije više nikog bilo. Sve borce koji su zaostajali iza svojih jedinica imali smo da sakupimo i da nađemo načina da se kreću ispred nas. Ali, mnogo je bilo onih koji nisu mogli pratiti ubitačni tempo svojih jedinica i u grupicama su zaostajali, sami se snabdijevali i kuhali hranu u porcijama. Ovi ljudi su znatno usporavali pokret brigade, jer ih nismo smjeli ostaviti, a među njima je bio i priličan broj ranjenika-rekonvalescenata, čije su fizičke snage bile sasvim na izmaku. Oni se nisu interesirali za situaciju na frontu. Čitavu svoju energiju trošili su na to kako će doći do hrane. Potresno je bilo posmatrati jednu takvu grupicu iznemoglih boraca kako se okuplja oko uginulog konja sa namjerom da ga raščereči i u svojim čađavim porcijama, na čkiljavim vatricama, da meso bar smlači i utoli glad. Slične scene nisu bile rijetke.

Koliko su ovi ljudi koji su bili zaostali od svojih jedinica bili fizički iznemogli i izgubili svaki smisao za realno rasuđivanje, pokazuje i ovaj primjer čiji sam bio očevidac. Brigada se kao zaštitnica kretala od Jablanovog Brda prema selu Zagorice. Na jednom velikom proplanku nalazila se spaljena koliba. Uz zgarište je bio tor od drvenih trulih dasaka, a u njemu se nalazilo malo mršavo goveče. Na tarabu se naslonilo dvadesetak ljudi. Svi posmatraju goveče. Kad sam se približio njima, povišenim tonom sam im se obratio: »Šta radite tu? Odmah krećite naprijed!« Niko od njih se nije ni pomakao s mjesta, nego su i dalje tupo zurili u goveče, pokušavajući da ga dohvate svojim slabačkim rukama. Stao sam za momenat i posmatrao ih. Nisu imali snage da razvale tarabu i uhvate goveče, već su ga onako nemoćno posmatrali. Među njima sam ugledao i jednog svog poznanika, dobrog prijatelja i druga. Prišao sam mu i upitao šta radi tu i zašto ne kreće naprijed. On me samo pogleda bez ijedne riječi i ponovo okrenu glavu ka govečetu. Bio sam u nedoumici — šta da radim i kako da ih pokrenem. Jedan od kurira predloži da se otvore vrata i neka goveče izađe iz tora. Tako smo i uradili. Otvorili smo vrata (oni ih nisu mogli pronaći) i goveče je, već uznemireno, izjurilo na livadu i zamaklo u šumu. Tek tada, i kada sam ih opet zamolio da krenu jer će skoro naići Njemci, oni su mirno i polagano produžili naprijed.

Šesnaesta brigada se u ulozi zaštitnice našla u rejonu Jaukovine — Siljevac. Komandant divizije mi je tog jutra dao zadatak da sa brigadom zadržavam neprijatelja, postepeno da se povlačim prema Rataju i da nipošto ne dozvolimo da neprijatelj tokom dana prodre dolinom rječice Oteša ka Rataju. Zatim, da se pred pad mraka naglo i neosjetno odvojim od neprijatelja i u prvim večernjim časovima da se nađem u Rataju, odakle ću u sastavu divizije iste noći preći cestu Kalinovik — Foča.

Osma brigada je dobila zadatak da se kreće desnom obalom rječice Oteša — grebenom, i da ne dozvoli da nas neprijatelj ugrozi sa tog pravca, dok će Sedma brigada biti bočno obezbijeđena od pravca Govze. Međutim, ova brigada je u toku dana dobila novo naređenje da krene na sektor Jeleč — Ocrkavlje i smijeni Treću krajišku brigadu. Poslije ovoga, Šesnaesta preuzima odbranu čitavog grebena između rječice Govze i rječice Oteše. Neprijateljske snage koje su ostale na Zelengori, iza nas, prikupile su se i oko 10 sati otpočele snažan napad na položaje naše brigade, težeći da nas zbace sa grebena i da se preko njega probiju ka Rataju.

U toku dana neprijatelj je pokušavao nekoliko puta da zauzme Siljevac, ali je svaki put bio odbijen. Međutim, poslije podne dobili smo snažnu bočnu vatru sa grebena Ponora sa desne obale rijeke Oteša, kojim je trebalo da prođe Osma brigada. Međutim, ona je zalutala potokom i prošla za Rataj.

Zbog ovoga je Šesnaesta brigada bila primorana da se povuče na položaje sjeverno od sela Zagorice, gdje je ostala do pred mrak. Prvim sumrakom brigada naglo napušta položaje i u kolonama produžava za Rataj gdje je stigla oko 22 sata. Padom mraka neprijatelj nije produžio kretanje ovim pravcem, ka Rataju. Tog dana je avijacija, neprestano od jutra do mraka, obasipala vatrom cijelu prostoriju oko Rataja.

Kada sam prilazio prvim zidinama Rataja (jer kuća nije više ni bilo), bio je već potpun mrak. Avijacija i artiljerija prestale su da dejstvuju. Još se samo naprijed, u pravcu Miljevine, čula puščana i mitraljeska vatra. Naišao sam na nekoliko boraca kako sjede na kamenju i, duboko potišteni, gledaju u zemlju. Na pitanje iz koje su brigade nisam dobio nikakav odgovor. Tada me je još više zainteresovalo zbog čega su tako utučeni. Znam da je napor bio velik, da je bilo žrtava i mnogo neprospavanih noći, ali po držanju ovih boraca osjetio sam da to nije razlog njihovom neraspoloženju i da se nešto drugo, značajnije, dogodilo. Ponovo sam pitao šta je i iz koje su brigade. Njih nekolicina podigla je tada glave. Čude se da ne

znam. U očima sam im video nešto kao prekor što im smetam u bolu. Jedan od njih mi je potresnim glasom odgovorio da je njihov komandant Nina Maraković poginuo baš u momentu kada se brigada pripremala za napad. Suze su im se kotrljale niz neobrijana i pocrnjela lica. Suze u očima boraca koji su od Banije preko bosanskih, hercegovačkih i crnogorskih vrleti bezbroj puta gledali smrti u oči, a da preko njihovih lica ne pređe nijedan drhtaj! Ti junaci, kada se radilo o biti ili ne biti, kada su ljudski životi padali svakog trenutka, ne mogu da savladaju veliku bol u sebi i iskreno, duboko žale svog druga, svog komandanta, koji ih je vodio u bezbroj juriša od prvih dana ustanka do svoje smrti. Ovaj prizor me je duboko potresao.

U štabu divizije saznao sam da se u toku dana nije uspjela prebaciti nijedna jedinica preko ceste Kalinovik — Foča, jer je neprijatelj u toku dana uspio da zatvori brešu koju su naše jedinice prethodnog dana bile otvorile. Zbog toga su se u neposrednoj okolini Rataja nalazile sve snage glavne grupacije sa Vrhovnim štabom, sem Prve divizije koja je u toku noći prešla cestu. Padom mraka naše jedinice ponovo su probile obruč i time su bili stvoreni uslovi za prelazak ostalih jedinica iz rejona Rataja u pravcu Miljevine. Šesnaesta brigada je posljednja prešla preko željezničkog mosta na rijeci Bistrici i zorom se smjestila u selu Miljevini, organizirajući odbranu od pravca Rataja i Foče. Tako se brigada ponovo našla u zaštitnici i u toku tog dana morala je izdržati jaku artiljerisku i avijacisku vatru, odbijajući manje napade neprijateljskih snaga iz pravca Foče i Rataja.

U sljedećim danima brigada se sa tih položaja kao zaštitnica povlačila prema Jabuci, odbijajući stalno neprijateljske napade. Brigada je u sastavu divizije prešla prugu Sarajevo — Višegrad na sektoru Druge dalmatinske brigade, a zatim je uslijedio usiljeni marš preko Romanije na položaje sjeverno od Kladnja, gdje je preuzela obezbjeđenje od pravca Tuzle.

Ante BANINA

početkom maja 1943 u s. Hoćevini kod Pljevalja formiran je Brdski divizion Prve proleterske divizije. Dotada je divizija raspolagala samo jednim brdskim topom sa oko trideset ljudi. Tu smo jedinicu nazivali *Brdskom baterijom.*

Oruđa za formiranje diviziona zaplenile su jedinice Prve proleterske i Treće krajiške brigade 11 aprila 1943, kada su dovršile razbijanje znatnih snaga italijanske divizije »Taurinense« na prostoriji Goli Vrh — s. Slatina — s. Ifsar. Italijanske jedinice bile su prinuđene da na bojištu ostave, između ostalog, i šest brdskih topova 75 mm M.13,[1] oko 700 granata za ove topove i oko 50 živih mazgi sa tovarnim priborom. Zaplenjeni materijal bio je razbacan na prostoriji od oko 30 km^2, pa je bilo potrebno da se uloži dosta napora da bi se on pronašao, prikupio i sredio.

Odluka da se formira Brdski divizion donesena je u Štabu Prve proleterske divizije u drugoj polovini aprila, a postojeća Brdska baterija poslužila je pritom kao jezgro.

Ljudstvo Brdske baterije, uz pomoć jednog bataljona Prve proleterske brigade, bilo je angažovano oko pronalaženja delova oruđa, tovarnog pribora i municije čitavih petnaest dana i uspelo je da do 28 aprila pronađe i za dejstvo osposobi četiri topa.[2]

[1] Brdski top austrougarskog porekla (»Škoda«). Ova su oruđa bila u naoružanju italijanskih alpiskih jedinica i nosila su zvaničan naziv »Obice da 75/13«.

[2] Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 12, str. 318—319 (cit. Zbornik IV/12, 318 s.).

Da bi se formirao divizion trebalo je rešiti i niz drugih pitanja, kao što su: nedostatak obučenih boraca i rukovodilaca za artiljeriju, nedostatak tovarne stoke i tovarnog pribora, a da o priboru i instrumentima za gađanje i sredstvima veze i ne govorimo, pošto je ova vrsta opreme najviše bila oštećena i uništena za vreme borbi. Štab Prve proleterske divizije preduzeo je mere da u prvom redu reši pitanje popune ljudstvom i stokom. Pošto preduzeta mobilizacija oko Goražda nije dala neke naročite rezultate, štab divizije je bio prinuđen da u artiljeriju šalje rekonvalescente iz diviziske, kao i one koji su pristizali iz Centralne bolnice. Osim toga, u artiljeriju je bio upućen i jedan deo pozadinskih radnika i omladine iz Bosanske Krajine koji su se bili povukli sa našim jedinicama u Sandžak. Što se tiče popune tovarnom stokom, stanje takođe nije bilo nimalo povoljno. Ali, problem je ipak rešen na taj način što su iz pešadiskih jedinica uzete gotovo sve zaplenjene mazge i svi jači tovarni konji. Tovarni pribor je rađen u oskudnoj poljskoj radionici u kojoj su se dovitljivošću istakli drugovi Rudi Krajina i Petar Popović zvani »Pop«. Ova dva požrtvovana druga, radeći danonoćno, prvo u Čajniču a kasnije u jednoj šupi u s. Hoćevini, uspeli su da iskuju sve potrebne delove, montiraju ih na samare raznih vrsta i modela i da na taj način sve jedinice diviziona osposobe za tovarni transport.

Početkom maja u selu Hoćevini završene su poslednje pripreme za definitivno formiranje diviziona. Štab Prve proleterske divizije izdao je 3 maja i pismeno rešenje za formiranje diviziona.[3] Prema tom rešenju, u sastav diviziona ušle su dve brdske baterije 75 mm od po dva oruđa i jedno manevarsko[4] odeljenje topa 65 mm.

Istim rešenjem za rukovodioce ovog divizona postavljeni su: Aleksej Gavriljčenko za komandanta, Milan Antončić-Velebit za zamenika komandanta, Strado Bojović za političkog komesara, a Komnen Žugić za zamenika političkog komesara. Postavljeni su i ostali rukovodioci u divizionu od kojih ovde navodimo sledeće:

Prva baterija: Jovan Cerović za komandira baterije, Voja Laković za zamenika političkog komesara baterije;

Druga baterija: Ljubivoje Pajović za komandira baterije, Dimitrije Paligorić za političkog komesara baterije, Žika Stefanović za zamenika političkog komesara baterije;

Manevarsko odeljenje: Novica Stanić za komandira, Strajo Gujaničić za političkog delegata;

Intendant diviziona: Marko Krkeljić;

---

[3] Zbornik IV/13, 39.

[4] Naziv odeljenja trebalo je da označi da je ono namenjeno za manevar i ojačanje dejstva baterija 75 mm.

Sanitetski referent: drugarica Melanija;[5]
Veterinarski referent: Dušan Vukić;
Komandir Popunjujućeg dela:[6] Petar Gazivoda;
Komandir Radnog voda:[7] Tomo Matutinović;
Brojno stanje ljudstva[8] diviziona na dan 1 maja 1943 iznosilo je 175 ljudi, od čega 7 drugarica.

Brojno stanje stoke[9] diviziona iznosilo je 7 jahaćih i 100 tovarnih grla (konja i mazgi).

Od naoružanja[10] divizion je imao: 4 topa 75 mm M.13 sa 429 granata, jedan top 65 mm sa 206 granata, 2 puškomitraljeza sa 220 metaka, 66 pušaka raznih kalibara sa 1.574 metka, 6 ofanzivnih i 18 defanzivnih ručnih bombi i 13 pištolja sa 134 metka.

Po završenom formiranju, Prva baterija je 4 maja upućena kao ojačanje Prvoj proleterskoj brigadi, koja je baš tada bila u pokretu ka Bijelom Polju. Ostale jedinice Brdskog diviziona krenule su tek 8 maja iz s. Hoćevine, takođe ka Bijelom Polju.

*

Štab Prve proleterske divizije izdao je 14 maja u 9.30 časova[11] kratka naređenja štabovima Prve proleterske i Treće krajiške brigade i Štabu Brdskog diviziona, u kojima je precizirao nove zadatke ovim jedinicama.

Prema tim naređenjima Prva baterija i Manevarsko odeljenje i dalje ostaju kao ojačanje Prve proleterske brigade, a Druga baterija se dodeljuje kao ojačanje Trećoj krajiškoj brigadi.

U toku 14 maja jedinice Brdskog diviziona nalazile su se u sledećem rasporedu:

— Prva baterija i Manevarsko odeljenje na vatrenom položaju u rejonu Gornja Sela;

— Druga baterija na vatrenom položaju na k 948 kod s. Tustovo;

— Komanda diviziona, Popunjujući deo i Radni vod u s. Brezna (6 km zapadno od Šahovića).

---

[5] Prezimena se ne sećam.

[6] Popunjujući deo je bila jedinica koja je na tovarnim konjima nosila artiljerisku i pešadisku municiju.

[7] Radni vod je bila jedinica koja je snabdevala sve jedinice u divizionu ljudskom i stočnom hranom. Osim toga, ona je kuvala hranu za Komandu diviziona, Popunjujući deo i sebe.

[8] Zbornik IV/13, 11.

[9] Isto, 14.

[10] Isto, 12 s.

[11] Arhiv VII JNA: Prva proleterska brigada k. 709, broj registra 8/1—2 (AVII 70, 8/1—2).

U svim jedinicama izvođena je nastava — i vojna i politička — i održavani su razni sastanci i konferencije na kojima su pretresana pitanja koja su se odnosila na unutrašnje stanje u njima, kao i na naredne zadatke naše divizije. Isto tako, vršene su i pripreme za izvršenje predviđenih pokreta u ranim jutarnjim časovima 15 maja.

Prva proleterska brigada koja je, u okviru predviđenog pregrupisanja, imala zadatak da zatvori sve pravce koji iz rejona Bijelog Polja izvode ka Šahovićima i Kovrenu, izdala je 14 maja u 22.45 časova naređenje svojim jedinicama[12] da u toku noći izvrše pokret i posednu nove položaje. Ovim naređenjem je predviđeno da Prva baterija i Manevarsko odeljenje izvrše pokret sa 1-vim bataljonom ove brigade do u rejon s. Pale, s tim da u rejonu ovog sela izaberu i posednu novi vatreni položaj i sa njega podrže vatrom jedinice ove brigade kada se »suprotstave eventualnom pokretu neprijatelja iz Mojkovca i Bijelog Polja koji se pretpostavlja . . .«

Štab Treće krajiške brigade, koja je, u okviru pomenutog pregrupisanja, imala zadatak da delom svojih snaga, u sadejstvu sa Prvom proleterskom brigadom, zatvori pravac Ribarevina — Slepac Most, a ostalim snagama da očisti severne padine Bjelasice od četnika i zatvori pravce prema Kolašinu, naredio je 14 maja Drugoj bateriji da 15 izjutra izvrši pokret od s. Tustovo do u rejon s. Žari — s. Pale, gde je imala da izabere i posedne novi vatreni položaj. Zadatak ove baterije bio je da vatrom podrži jedinice Treće krajiške brigade prilikom izvršavanja njihovih zadataka.

NA OTSEKU MOJKOVAC — BIJELO POLJE

— Dejstva diviziona 15—21 maja —

15 maj. Iako su naređenja za pregrupisanje izdata jedinicama još u toku noći 14 maja, pokret jedinica Prve proleterske brigade otpočeo je tek u poponoćnim i ranim jutarnjim časovima 15 maja. Očekujući smenu od Prve proleterske brigade, neke jedinice Treće krajiške brigade su skinule sa položaja glavninu svojih snaga i prikupile ih u s. Vlaško Polje i s. Jabučna. Takva je situacija bila 15 maja u 4.00 časa, tj. u momentu napada »Severne grupe« nemačke 1 brdske divizije i jednog puka divizije »Venecija« na položaje Prve proleterske i Treće krajiške brigade kod Bijelog Polja.

Prva baterija Brdskog diviziona nalazila se u momentu napada još uvek na vatrenom položaju u rejonu s. Gornja Sela gde se nalazio i 1-vi bataljon Prve proleterske brigade.

---

[12] AVII 709, 9/2.

Druga baterija se tada nalazila u s. Tustovu i vršila je pripreme za pokret ka s. Žari. Pokret je izvršen u 5 časova pravcem s. Tustovo — s. Žaljevo — s. Žari. U 6.30 časova baterija je posela novi vatreni položaj u rejonu k 1159. Ostale jedinice Brdskog diviziona nalazile su se i dalje u s. Brezna.

Zahvaljujući ovakvoj situaciji, nemačka kolona koja je dejstvovala duž komunikacije od s. Kisilici ka Mojkovcu uspela je da do 11 časova ovlada Slepac-Mostom. Drugi i 3 bataljon Treće krajiške brigade uspeli su da spreče dalji prodor neprijatelja i posednu liniju Lisičine (k 1123) — Jaova Luka— Skok — Ramo (k 1136) — s. Pale.

Druga baterija, posle posedanja vatrenog položaja kod k 1159 (rejon s. Žari), podržavala je 2 i 3 bataljon Treće krajiške brigade pri odbranbenim dejstvima na pravcu Slepac Most — Vlaško Polje. Tom prilikom baterija je uspešno neutralisala za izvesno vreme neprijateljsku bateriju u rejonu Vlaško Polje — Slepac Most. Za izvršenje ovog zadatka utrošila je 9 granata.

Druga nemačka kolona koja je prodirala pravcem s. Rakonje — s. Cerovo — s. Jabučna, uspela je da odbaci 1-vi bataljon Treće krajiške brigade ka severu na liniju s. Oklade — Dubrave i da do 11 časova ovlada linijom Kulina (tt 1197) — k 1123. Na taj način, na otseku kod s. Jabučna stvorena je breša u našem rasporedu. Neprijatelj je odmah, obezbedivši svoj desni bok na liniji Žuta Kosa — k 1123 — severna ivica s. Jabučna, ubacio sveže snage i produžio prodiranje pravcem s. Jabučna — Majna Gora — Sokolovica — Međugvožđe. Pošto na navedenom pravcu nije bilo nijedne naše jedinice, neprijatelj je neometano prodirao i do 13.30 časova ovladao sa Rudinama (k 1163) i produžio da prodire ka k 1073 (Sokolovica). U ovom momentu u s. Žari nalazili su se, pored Druge baterije, Štab Treće krajiške brigade i 2 bataljon Prve proleterske brigade, koji je baš tada i stigao na ovu prostoriju kako mu je to zapovešću štaba njegove brigade i bilo naređeno.

Komandant Treće krajiške brigade, koji se nalazio na vatrenom položaju Druge baterije, posmatrao je kako se od s. Tustovo ka Sokolovici kreće neka kolona, ali je smatrao da to mora biti 1-vi bataljon njegove brigade. Pošto mu nije bila jasna situacija na otseku fronta koji je držao ovaj bataljon, odlučio je da lično krene u rejon Sokolovice, kako bi mogao da interveniše da se stabilizuje situacija kod ovoga bataljona. U tom cilju je izdao naređenje Drugoj bateriji da natovari i krene ka kosi Sokolovica.

Međutim, tek što su krenuli i prešli 200—300 metara, komandant Treće krajiške brigade i komandir Druge baterije zastali su i ponovo dogledima osmatrali pokret pomenute kolone od s. Tustova ka Sokolovici. Ubrzo su došli do zaključka da kolona koja je čelom već izbila ka k 1073 nije 1-vi bataljon Treće krajiške brigade već neprijatelj. Situacija je zahtevala brzu i energičnu intervenciju. Druga baterija je odmah rastovarila, posela vatreni položaj i počela tući čelo nemačke kolone. Istovremeno je komandant Treće krajiške brigade naredio 2 bataljonu Prve proleterske brigade da trčećim korakom stigne na Šorića Krš (k 1290) i da ga posedne. Za to vreme je Druga baterija preciznom vatrom, utrošivši 31 granatu, prinudila neprijatelja da se zaustavi. Na taj način, ovako preciznim i uspešnim dejstvom, baterija je omogućila da 2 bataljon Prve proleterske brigade izbije i posedne Šorića Krš i na taj način spreči neprijatelju da izbije na ovaj veoma važan položaj. Pošto je uspešno izvršila postavljeni zadatak, Druga baterija je posela nov vatreni položaj u rejonu Međugvožđa. Sa ovog položaja ona je podržavala 2 bataljon Prve proleterske brigade pri izvršenju protivnapada i ovlađivanju Sokolovicom. Međutim, neprijatelj je čvrsto poseo i uspeo da u svojim rukama zadrži liniju s. Žaljevo — Rudine (k 1163). Pred mrak, u 18,30 časova, baterija je došla na Šorića Krš, posela vatreni položaj i tu zanoćila.

Na deo fronta od Šorića Krša do s. Glibovca (1,5 km južno od Šahovića) prispeo je u toku dana i 4 bataljon Prve proleterske brigade. Na delu fronta od s. Glibovca do r. Lješnice nalazio se 1-vi bataljon Treće krajiške i 6 bataljon Prve proleterske brigade. Ova dva bataljona, potpomognuta vatrom Prve baterije i Manevarskog odeljenja, uspela su da onemoguće prodor neprijatelja ka Šahovićima.

Na otseku fronta severno od Bijelog Polja kolone italijanskog puka izbile su ovoga dana na liniju s. Šljepašnjica — s. Banja Selo na kojoj su bile zaustavljene snažnim otporom 1-vog i 3-eg bataljona Prve proleterske brigade. Dejstva ova dva bataljona podržavala je Prva baterija i Manevarsko odeljenje sa vatrenog položaja u rejonu s. Gornja Sela. Ova baterija i Manevarsko odeljenje bili su, oko 16 časova, po naređenju Štaba Prve proleterske brigade, upućeni pravcem ka s. Lijeska gde su stigli u 17.45. U s. Lijeska se u ovo vreme nalazio i Štab Prve proleterske divizije koji im je izdao naređenje[13] da posednu novi vatreni položaj severno od s. Lijeska u rejonu s. Sokolac, što su one i učinile oko 18.30. Obe ove

[13] Zbornik IV/13, 178 i 180.

jedinice su na tom položaju i zanoćile. Komanda Brdskog diviziona, Popunjujući deo i Radni vod nalazili su se u toku ovog dana u s. Brezna.

U toku 15 maja utrošak municije po jedinicama bio je sledeći:
— Prva baterija 40 granata;
— Druga baterija 53 granate;
— Manevarsko odeljenje 15 granata.

Pred početak neprijateljskog napada divizion je raspolagao sa 497 granata za topove 75 mm i 58 granata za top 65 mm.

16 maj. U toku noći 15/16 maja jedinice Prve proleterske divizije uspele su da se međusobno povežu i posednu nove položaje od r. Tare pa preko Mojkovca i Razvršja na s. Lepenac i dalje na liniji Cer — Međugvožđe — Šorića Krš — s. Brezna — s. Potrk — s. Šahovići — Gradina (tt 1208).

Jedinice Brdskog diviziona nalazile su se izjutra ovog dana na istim položajima na kojima su se zatekle padom mraka prethodnog dana. Obe baterije i Manevarsko odeljenje bili su i dalje pridati brigadama. Oko 14 časova otpočele su pripreme za gađanje ciljeva u neprijateljskom rasporedu, saglasno naređenju štaba divizije za izvršenje protivnapada koji je bio predviđen za 17 maj u 3 časa izjutra. U vezi s ovim planom Prva baterija i Manevarsko odeljenje napustili su svoje vatrene položaje u rejonu s. Sokolac i oko 14 časova već su se nalazili na novim vatrenim položajima u rejonu s. Brezna — Šorića Krš.

Pošto je prodrla u Mojkovac, oko 10 časova, »Južna grupa« nemačke 1 brdske divizije uspela je, pretrpevši velike gubitke, da potisne delove Treće krajiške brigade sa Razvršja i Uloševine i da ih odbaci na liniju r. Tara — Kom (k 1247) — s. Siga — s. Lepenac. Na taj način neprijatelj je uspeo da, angažujući naše snage i na našem desnom krilu, stvori uslove da i »Severna grupa« produži sa napadom na centar i levo krilo našeg rasporeda.

Oko 15 časova Nemci su otpočeli sa napadom na čitavom frontu od r. Tare pa sve do Šahovića i posle 3 časa uspeli da ovladaju nekim isturenim položajima naših jedinica i da ih odbace na liniju Kom (k 1247) — s. Siga — s. Lepenac — Cer — Burenj — Rasovi Vrh — Srebrenica — s. Sokolac — s. Stožer.

U navedenim borbama učestvovale su i jedinice Brdskog diviziona pružajući podršku pešadiji u borbi za svaki položaj.

Prva baterija i Manevarsko odeljenje sa vatrenih položaja u rejonu s. Brezna podržavali su izvlačenje jedinica Prve

proleterske brigade, ali su oko 16 časova bile prinuđene da napuste pomenute vatrene položaje i povuku se ka s. M. Šljeme, gde su u 17 časova posele nove vatrene položaje sa kojih su vrlo efikasno dejstvovale po neprijateljskim kolonama koje su izbijale u s. Šahovići, s. Lijesku i s. Brezna.

Da bi podržao jedinice 2 i 3 bataljona Treće krajiške brigade pri odbijanju neprijateljskih napada, komandir Druge baterije je u 15 časova krenuo sa Prvim odeljenjem na Cer (k 1578), gde je izabrao vatreni položaj. Ovo odeljenje je oko 16 časova vrlo uspešno dejstvovalo po jednoj grupi neprijateljskih minobacača i teških mitraljeza u rejonu k 1159 koju je sa 4 granate i uništilo. Ono je na ovom položaju i zanoćilo.

Oko 16 časova Nemci su sa tri strane počeli da prodiru ka s. Brezni. Usled toga je Druga baterija bila prinuđena da u 15 časova napusti položaj na Međugvožđu i da se sa ostalim jedinicama Brdskog diviziona povuče ka s. M. Šljeme, gde je posela novi vatreni položaj sa koga je, zajedno sa Prvom baterijom i Manevarskim odeljenjem, dejstvovala po neprijateljskim kolonama koje su prodirale ka s. Brezni i Međugvožđu. Pritom je Drugo odeljenje ove baterije utrošilo 10 granata.

Krajem dana 16 maja obe baterije (bez Prvog odeljenja Druge baterije) ostale su na vatrenom položaju u rejonu s. M. Šljeme, na kome su i prenoćile.

Štab diviziona, Popunjujući deo i Radni vod, pošto su se povukli u s. Brezna, smestili su se u s. Barice.

Krajem dana 16 maja raspored jedinica Brdskog diviziona bio je sledeći:

— Prva baterija, Druga baterija (bez Prvog odeljenja) i Manevarsko odeljenje na vatrenom položaju u rejonu s. M. Šljeme — s. V. Šljeme;
— Prvo odeljenje Druge baterije u rejonu Cer (k. 1578);
— Komanda diviziona, Popunjujući deo i Radni vod u s. Barice.

U toku 16 maja jedinice Brdskog diviziona utrošile su 44 granate i to:

— Prva baterija 20 granata;
— Druga baterija 14 granata; i
— Manevarsko odeljenje 10 granata.

Usled toga što je neprijatelj, postignutim uspehom u popodnevnim časovima 16 maja, uspeo da izravna front i obezbedi svoja oba boka, Štab Prve proleterske divizije odustao je od planiranog i naređenog protivnapada za 3 časa 17 maja.

U toku noći 16/17 maja, sem nekih manjih lokalnih protivnapada, nije bilo značajnijih akcija naših jedinica.

Jedinice Brdskog diviziona prenoćile su na položajima na kojima su se zatekle padom mraka 16 maja.

17 maj. Kolone glavnih snaga »Južne grupe« i »Severne grupe« neprijatelja spojile su se oko 14 časova u rejonu Slatko

Brdo — k 794, pa su na taj način jedinice nemačke 1 brdske divizije uspostavile neprekidnu liniju fronta prema Prvoj proleterskoj diviziji, od r. Tare do r. Lima. U rejonu Slepac-Mosta nalazila se jedna neprijateljska baterija.

Jedinice Prve proleterske divizije, koje su se nalazile na delu fronta od Mojkovca pa do Šahovića, vodile su ovog dana na pojedinim pravcima vrlo žestoke borbe sa neprijateljem koji je naročito nastojao da ovlada Cerom i k 1578, s ciljem da odbaci naše snage što dalje od komunikacije Mojkovac — Slepac Most. I Brdski divizion je bio vrlo aktivan u borbi protiv neprijatelja. Prva baterija i Manevarsko odeljenje i dalje su bili pridati Prvoj proleterskoj brigadi. Obe ove jedinice, po naređenju štaba ove brigade, izvršile su u 5 časova pokret iz rejona s. M. Šljeme u rejon s. Pisana Jela, gde su izabrale i posele nov vatreni položaj s koga su u toku ovog dana vrlo uspešno dejstvovale po koncentracijama neprijatelja u s. Brezna, s. Potrk i s. Šahovići. Ovoga dana Prva baterija je utrošila 14, a Manevarsko odeljenje 5 granata.

Druga baterija (bez prvog odeljenja) izvršila je u toku ovog dana pokret od s. M. Šljeme do s. Prošćenje, gde je u rejonu Radujeva Voda izabrala i posela vatreni položaj sa zadatkom da podržava 1 i 4 bataljon Treće krajiške brigade pri zatvaranju pravca koji od Mojkovca vodi niz r. Taru. Pošto Nemci u toku ovog dana nisu pokušavali da prodru dolinom Tare, ova baterija nije sa ovog položaja ni dejstvovala. Ona je na tom položaju i zanoćila.

Prvo odeljenje Druge baterije nalazilo se i dalje na svom vatrenom položaju u rejonu k 1578, sa koga je tokom skoro čitavog dana 17 maja nanosilo gubitke neprijateljskoj koloni koja je prodirala duž komunikacije Slepac Most — Mojkovac. Treba istaći da je ovo odeljenje, radi što efikasnijeg dejstva po neprijatelju na komunikaciji, bilo izvuklo svoj top na ivicu jedne litice s koje nije moglo da gađa neprijateljsku kolonu u dolini, a da prethodno ne veže top konopcima za bukvu kako se ne bi otisnuo u ambis. Neprijatelj je tom prilikom imao na desetinu mrtvih i ranjenih vojnika i mazgi.[14]

U popodnevnim časovima neprijatelj je, uz snažnu podršku svoje artiljerije i minobacača, više puta ponovio napade da ovlada šumom Cer i k 1578. Međutim, jedinice 2 i 3 bataljona Treće krajiške brigade, podržane Prvim odeljenjem Druge

[14] Kod jednog poginulog nemačkog oficira nađen je dvogled sovjetske izrade i petokraka zvezda sa srpom i čekićem. To su svakako bile »uspomene« sa Istočnog fronta, pošto je 1 brdska divizija otud bila povučena na odmor, a zatim upućena u borbu s nama.

baterije, slomile su sve ove njegove napore nanevši mu velike gubitke.

Prvo odeljenje Druge baterije napustilo je po naređenju Štaba Treće krajiške brigade u 17 časova svoj položaj u rejonu k 1578 i povuklo se ka s. Prošćenje u sastav svoje baterije. Ono je ovoga dana utrošilo 18 granata. Od dejstva neprijateljske artiljerije jedna mazga ovog odeljenja bila je ubijena, a jedna ranjena.

Krajem dana jedinice Brdskog diviziona bile su u sledećem rasporedu:

— Prva baterija i Manevarsko odeljenje na položaju u rejonu s. Pisana Jela;

— Druga baterija na položaju u rejonu Radujeva Voda kod s. Prošćenja;

— Komanda diviziona, Popunjujući deo i Radni vod u s. Barice.

Sve jedinice su zanoćile na navedenim položajima.

18 maj. U vezi sa primljenim direktivama Vrhovnog štaba Štab Prve proleterske divizije izdao je ovoga dana svoju zapovest[15] kojom je naređeno da se u toku noći 18/19 maja izvrši pregrupisanje snaga divizije.

Raspored i zadaci jedinica Prve proleterske divizije prema pomenutoj zapovesti bio je sledeći:

a. — Treća krajiška brigada glavninom snaga na liniji s. Dobrilovina — s. Vaškovo — Reljin Kam — Prisoje, a jačim izviđačkim delovima sa automatskim oruđima na liniji s. Prošćenje — s. Meki Do — s. M. i V. Šljeme.

b. — Treća sandžačka brigada da postavi glavninu brigade na prostoriji s. Bliškovo — Kovren — s. Slatka, a jača izviđačka odeljenja da isturi na liniju Riječica — s. Kičevo — Bijov Grob i produži sa rušenjima i zaprečavanjima na komunikaciji Šahovići — Kovren.

c. — Prva proleterska brigada kao diviziska rezerva na prostoriji s. Maoče — s. Potkrajci — s. Vrulja.

d. — Brdski divizion da prida jednu bateriju 75 mm Trećoj krajiškoj brigadi, a da ostatak diviziona krene sa Prvom proleterskom brigadom na prostoriju s. Maoča i postavi se u rejon Borčane — Selište — škola [u Podborovu]. Štab divizije je imao nameru da jednu bateriju naknadno prida Trećoj sandžačkoj brigadi, ali je razvoj situacije to sprečio.

Saglasno ovoj zapovesti štab diviziona je naredio da Druga baterija i dalje ostane kao ojačanje Treće krajiške brigade.

Zapovešću Štaba Treće krajiške brigade bilo je predviđeno da Druga baterija otpočne pokret još u toku dana 18 maja pravcem Pavlovo Brdo — Žari — Džukelska Jama — s. Va-

[15] Zbornik IV/13, 227 s. 237—240.

škovo — s. Prenćani i da izabere i posedne vatreni položaj u rejonu škole u s. Prenćani.

Odmah po dobijenom naređenju Druga baterija je u 14 časova krenula ka s. Prenćani. Međutim, upravo u momentu kada se popela na Pavlovo Brdo, usledio je oko 14.30 napad jedne neprijateljske kolone desnom obalom Tare. Baterija je odmah stvorila i posela vatreni položaj na samom vrhu Pavlovo Brdo i preciznom vatrom rastrojila neprijateljsku napadnu kolonu, a zatim je oko 17 časova produžila sa pokretom pravcem Žari — Džukelska Jama, gde je stigla oko 20 časova i tu zanoćila. Baterija je 19 maja u 5.30 časova produžila pokret i u 9.30 stigla kod škole u s. Prenćani, gde je posela vatreni položaj.

Prema zapovesti Štaba Prve proleterske brigade pokret njenih bataljona, Prve baterije i Manevarskog odeljenja otpočeo je 18 maja u 20 časova i na novoodređenu prostoriju su stigli 19 maja izjutra.

Štab diviziona, Popunjujući deo i Radni vod otpočeli su pokret u 14 časova i u Maoče su stigli 18 maja u 19 časova.

19 maj. Jedinice Prve proleterske divizije uređivale su svoje položaje i izvodile nastavu. Jedinice Brdskog diviziona (sem Druge baterije) nalazile su se u rejonu s. Borčane — Selište — škola u s. Maoče. Druga baterija bila je na položaju u s. Prenćani. Ona je ovoga dana izvršila popunu odeljenja municijom i pregled konja i tovarnog pribora. Istog dana je Komanda Druge baterije održala sastanak s komandirima vodova i članovima KPJ kome je prisustvovao i zamenik komandanta diviziona. Na dnevnom redu bila su pitanja povećanja discipline, popune ljudstvom, nastave i kulturno-prosvetnog rada. Sa sličnim dnevnim redom održani su sastanci i u ostalim jedinicama Brdskog diviziona.

Zbog nepovoljnog razvoja situacije na pravcima Foča — Šćepan Polje i Foča — Čelebić, Vrhovni štab je telefonom u 18.55 naredio Štabu Prve proleterske divizije da još u toku noći 19/20 maja uputi Prvu proletersku brigadu pravcem Maoče — Meljak — Čelebić — Zavajit — Bunovi, gde će stupiti u vezu sa Štabom Drinske grupe. Štab Prve proleterske divizije preneo je odmah telefonom ovo naređenje Štabu Prve proleterske brigade i naredio da sa brigadom pođe i Prva baterija. Istim naređenjem je bilo regulisano da ostatak diviziona sa Manevarskim odeljenjem ostane na dotadašnjoj prostoriji i da se poveže sa delovima Treće sandžačke brigade, koji su prema istom naređenju imali da stignu u rejon sela Maoča. Još iste noći naređeno je Štabu Brdskog diviziona da Mane-

varsko odeljenje uputi kao ojačanje Trećoj sandžačkoj brigadi, što je i učinjeno.

20 maj. Na otseku fronta ispred Treće sandžačke brigade bilo je omanjih čarki izviđačkih jedinica sa neprijateljskim prethodnicama iz 724 puka i delovima divizije »Taurinense«. Ova brigada se u celosti prebacila na levu obalu Ćeotine.

Druga baterija je i dalje na položaju u s. Prenćani. Baterija nije dejstvovala. S vojnicima je izvođena nastava.[16] Manevarsko odeljenje i jedan protivkolski top Treće sandžačke brigade sa vatrenih položaja na Katabunu dejstvovali su po neprijateljskim kolonama u s. Otilovići i s. Mataruge.

Štab diviziona, Popunjujući deo i Radni vod bili su u s. Maoče, a Prva proleterska brigada sa Prvom baterijom u pokretu ka Meljaku.

21 maj. Na otseku Kovren — Pljevlja neprijatelj je izbio na desnu obalu Ćeotine i na taj način ugrozio levi bok Prve proleterske i Sedme divizije. Naše jedinice su organizovale odbranu na liniji Razvršje — Prisoje — Kutlov Krš — Zelena Stena — s. Mijakovići. Vrhovni štab je naredio da, zbog lošeg razvoja situacije kod naših snaga koje su se nalazile na pravcu Foča — Šćepan Polje i Foča — Čelebić, Prva proleterska divizija hitno krene ka Čelebiću sa Trećom krajiškom brigadom, Brdskim divizionom i svim drugim jedinicama osim Treće sandžačke brigade za koju je bilo naređeno da se stavi pod komandu Sedme divizije.

U toku ovog dana Druga baterija se nalazila još na položaju u s. Prenćani sve do 20 časova, kada je odmarševala pravcem s. Prenćani — s. Selac — s. Čavanj — Kutuša — Bitinsko Polje — s. Bitine — s. Glibaći gde je stigla u 4.30 časova 22 maja.

Manevarsko odeljenje s položaja na Katabunu dejstvovalo je po neprijatelju u s. Mataruge, a u 19 časova otpočelo je pokret za s. Glibaći.

Štab diviziona, Popunjujući deo i Radni vod krenuli su na marš u 19 časova od s. Maoče za s. Glibaći.

Prva proleterska brigada je sa Prvom baterijom na maršu ka Čelebiću, gde je prednjim delovima stigla oko 19 časova i odmah u 19.30 stupila u susretni boj sa 13 pukovnijom 4 brdske brigade 118 nemačke divizije. Baterija ovog dana nije dejstvovala. Ona je u rejon Čelebića stigla oko 24 časa.

---

[16] Dva časa — strojeva obuka, dva časa — stražarska služba i četiri časa — obuka na oruđima.

U toku sedmodnevnih borbi divizion je stekao dragocena iskustva za kasnija dejstva u toku ove krvave bitke. Upravo iskustva stečena u sedmodnevnom periodu, koja su ovde makar i u najopštijim crtama opisana bila su, između ostalog, osnova i izvor snaga za savlađivanje vanredno složenih i teških zadataka u naredna tri perioda koji će biti kasnije opisani.

NA PRAVCU ČELEBIĆ — FOČA I OTSEKU UZLUP — ŠĆEPAN POLJE

— Dejstva 22—31 maja —

Štab Prve proleterske divizije izdao je u toku 21 maja naređenje svim jedinicama divizije (osim Treće sandžačke brigade koja je bila stavljena pod komandu Sedme divizije) da se u toku noći 21/22 maja prikupi na prostoriji s. Kosanica — s. Đurđevića Tara — s. Lever Tara — s. Glibaći, s koje je trebalo izvršiti usiljene marševe ka Čelebiću. Naređeno je da se pokreti izvode noću. Štab Treće krajiške brigade krenuo je sa svojim jdinicama pravcm s. Glibaći — s. Bobovo — Konjsko Polje — s. Suho Polje — Čelebić. Pokret je otpočeo oko 15 časova 22 maja.

Brdski divizion (bez Prve baterije) krenuo je za Trećom krajiškom brigadom. Polazak na marš iz s. Glibaći usledio je u 18 časova 22 maja. Posle velikih napora u mrkloj noći savladan je šumski pojas Čavčanica na pl. Liscu i do 1.30 časova 23 maja divizion je stigao u zaselak Jelov Panj u s. Bobovo. Odatle je, posle kraćeg odmora u 4 časa, ponovo nastavljen marš do s. Kolijevka, gde je divizion stigao u 6 časova. U ovom selu je, zbog velikog zamora, usledio odmor i hranjenje konja od 6—12 časova kada je ponovo nastavljen marš pravcem Konjsko Polje — s. Selište, gde je divizion stigao u 17 časova. U ovom seocetu divizion je morao da prenoći, jer je posle 23 časa marša (od čega oko 15 časova kretanja) prešao oko 40 kilometara veoma teškog terena, pa mu je odmor tovarne stoke bio neophodan. Ovome treba dodati još i to da je ishrana tovarne stoke bila dosta slaba usled čega su konji i mazge padali pod teretom.

22 maj. Prva baterija je posela vatreni položaj u rejonu s. Pjelovci odakle je podržavala napad 1, 2 i 4 bataljona u napadu ka Zlatnom Boru.

23 maj. Prva baterija je sa istog vatrenog položaja podržavala jedinice Prve proleterske brigade koje su dejstvovale na Zlatnom Boru.

24 maj. Prva proleterska divizija je, sa delom Druge proleterske brigade, Šestom istočnobosanskom i Petnaestom

majevičkom brigadom držala liniju Tatarovine — s. Vikoč — s. Zavajit — Zlatni Bor — Šćepan Polje. Prva baterija i Manevarsko odeljenje sa vatrenih položaja u rejonu s. Pjelovci podržavali su napad Treće krajiške brigade na pravcu Lanište — Zečje Brdo, kao i napad 1, 2 i 4 bataljona Prve proleterske, 3 i 5 bataljona Druge proleterske i 2 bataljona Petnaeste majevičke brigade na pravcu s. Pjelovci — Zlatni Bor.

U toku ovog dana vršen je napad glavnim snagama sa ciljem da se razbije glavnina 118 nemačke divizije i ovlada linijom Trovrh — Bakić — Zečje Brdo — Opočje — s. Hum. Na pravcu Zavajit — Trovrh napad su vršili 3 i 6 bataljon Prve proleterske, Petnaesta majevička (bez 2 bataljona) i Šesta istočnobosanska brigada.

Druga baterija Brdskog diviziona, pošto je u 8.40 produžila marš pravcem Suho Polje — s. Čelebić, dobila je zadatak da produži pravcem s. Borje — s. Pjelovci — Korlat — s. Dubrava. I pored toga što je nemačka avijacija bila vrlo aktivna i često vršila udare po koloni Druge baterije, ona je nastavila pokret i u 14 časova stigla u rejon s. Dubrava. Pošto je posela vatreni položaj u rejonu ovog sela, baterija je podržavala napad naših jedinica na pravcima ka Korči (tt 1255) i Trovrhu (k 1386), kao i na pravcu Vijenac (tt 1356) — Bakić (tt 1444).

Na pravcu Čelebić — Foča neprijatelj je pružao veoma žestok otpor. Borbe su bile vrlo teške. Da bi se osvajao položaj za položajem bila je potrebna i stalna minobacačka i artiljeriska podrška. Nemci su angažovali jake vazduhoplovne snage koje su čitavog dana 24 maja vršile udare po našim jedinicama, a naročito po položajima Brdskog diviziona. Međutim, uprkos toga što su bili izloženi snažnim udarima iz vazduha, artiljerci su neprekidno pružali podršku pešadiji.

Štab diviziona, Popunjujući deo i Radni vod bili su razmešteni u rejonu s. Suho Polje.

25 maj. Prva proleterska divizija bila je glavnim snagama i dalje u napadu na pravcima kao i prošlog dana. Međutim, neprijatelj je bio daleko nadmoćniji, i u ljudstvu i tehnici, a pružio je i žestok otpor. S druge strane izmenila se situacija i u rejonu sela Gradac, pa su napadi oko 12 časova obustavljeni.

Brdski divizion je sa svojih vatrenih položaja vršio vatrenu podršku napada — Prva baterija i Manevarsko odeljenje u pravcu Zlatnog Bora i Zečjeg Brda, a Druga baterija na pravcima: s. Zavajit — Vijenac, Kušlat — Trovrh i Korča — Crni Vrh. Divizion je u popodnevnim časovima, do mraka, podr-

žavao odbranu naših jedinica, a padom mraka sve jedinice Brdskog diviziona skinute su sa vatrenih položaja i do 22 časa prikupljene u rejonu s. Hočevo, gde su posele nove vatrene položaje.

26 maj. Prva proleterska i Šesta istočnobosanska brigada organizovale su položaje za odbranu na liniji s. Kunovo — s. Tvrdaci — s. Dubrava — s. Toholj — s. Zlatni Bor, dok je Divizion u 3 časa otpočeo pokret pravcem s. Hočevo — V. Ravan (tt 1216) — s. Velenići — s. Ravni gde je stigao u 5 časova. Posle kratkog odmora on je u 7 časova, bez Druge baterije, krenuo pravcem s. Ravni — s. Vjernovići — Uzlup, prešao r. Taru kod Uzlupa i oko 14 časova stigao u s. Rudine. Prva baterija i Manevarsko odeljenje poseli su vatreni položaj u rejonu Lisa Stijena.

Druga baterija je u 5 časova posela vatreni položaj u rejonu k 1307 (1 km severno od s. Ravni) sa zadatkom da u slučaju neprijateljskog napada podrži jedinice Prve proleterske brigade na pravcima Trovrh — Dubrava — Čelebić i Zečje Brdo — Uzlup. Baterija je na ovom vatrenom položaju ostala do 14 časova, ali nije dejstvovala. U 14 časova ona je krenula preko Uzlupa, prebacila se preko visećeg mosta na r. Tari i do 19 časova stigla u rejon Kljunac — Prevale, gde je posela vatreni položaj sa zadatkom da podrži jedinice Petnaeste majevičke brigade pri odbrani na levoj obali Tare, kao i odbranu Prve proleterske brigade od Zlatnog Bora do Čelebića.

Ovoga dana Brdski divizion je dobio pupunu u ljudstvu. Primljeno je iz divizije 40 drugova od kojih je Prva baterija dobila 12, a Druga 18 drugova, dok je 10 drugova raspoređeno u ostale jedinice diviziona.

27 maj. Divizion je bio u rejonu s. G. i D. Polje. Prva i Druga baterija na istim položajima. Ovoga dana samo je Prva baterija dejstvovala po neprijatelju u s. Hum i s. Žutin na desnoj obali Drine.

28 maj. 118 divizija je na frontu od s. Vikoč do s. Pjelovci preduzela napad i do 15 časova uspela da izbije na liniju s. Grab — Ilijina Glava (tt 1124) — s. Štetići — s. Trtoševo.

Usled toga je Štab Prve proleterske divizije izdao u 15.30 časova naređenje Op. br. 212[17] kojim je predviđeno da se u toku 28 maja i noći 28/29 maja prebace sve jedinice Prve proleterske divizije na levu obalu Tare. Brdski divizion je bio na istoj prostoriji na kojoj se nalazio prethodnog dana. Druga

[17] Zbornik IV/13, 284—286.

baterija je štitila povlačenje Prve proleterske brigade i njeno prebacivanje preko r. Tare kod Uzlupa, dejstvujući po neprijatelju u rejonu s. Grab — Ilijina Glava (k 1124) — s. Papkov Dol.

29 maj. 118 nemačka divizija ovladala je položajima na desnoj obali Tare do Uzlupa.

Treća krajiška brigada je posela za odbranu levu obalu Tare od Uzlupa do Šćepan-Polja i osujetila pokušaje Nemaca da forsiraju Taru kod Uzlupa i Šćepan-Polja.

Prva proleterska brigada (bez 4-og bataljona), pošto je u toku noći 28/29 maja prešla r. Taru na visećem mostu kod Uzlupa, produžila je pokret i u toku 29 maja prešla Pivu kod s. Donjeg Kruševa i izbila pred mrak na Vučevo.

Brdski divizion je i u toku ovog dana bio na prostoriji s. Kljunac — Lisa Stijena — G. Polje. Prva baterija je sa vatrenog položaja u rejonu k 1377 podržavala 4 bataljon Treće krajiške brigade pri odbijanju neprijateljskog pokušaja da forsira Taru kod s. Šćepan-Polja. Ova je baterija podržavala i delove Petnaeste majevičke brigade pri odbrani leve obale Drine od s. Šćepan-Polja do Pustog Polja, kojom prilikom je vrlo uspešno dejstvovala po jednoj neprijateljskoj bateriji u rejonu s. Bastasi. Druga baterija je u toku dana sa vatrenog položaja u rejonu Kljunac podržavala izvlačenje i prebacivanje 1-vog bataljona Treće krajiške brigade preko reke Tare kod Uzlupa, i odbijala neprijateljske pokušaje da forsira Taru kod Uzlupa. Osim toga, ona je tukla koncentracije neprijateljske pešadije u rejonima s. Papkov Dol i s. Zlatni Bor kao i neprijateljsku bateriju u rejonu s. Borje.

Štab diviziona, Popunjujući deo i Radni vod nalazili su se u rejonu s. G. Polje.

Imajući u vidu situaciju i primljene direktive od Vrhovnog štaba, Štab Prve proleterske divizije izdao je ovoga dana zapovest[18] kojom je naređeno sledeće:

— Treća krajiška brigada da organizuje za odbranu položaje na levoj obali Tare od Uzlupa do Šćepan-Polja i levu obalu Drine od Šćepan-Polja do Pustog Polja kod ušća Sutjeske u Drinu;
— Prva proleterska brigada da organizuje za odbranu liniju s. Mratinje — Trnovačko Jezero — s. Suha;
— Drinska operativna grupa[19] da očisti dolinu Sutjeske i izbije na prostoriju s. Suha — s. Vrbnica — s. Zakmur — s. Trbušče.

---

[18] Zbornik IV/13, 294—296.

[19] Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Petnaesta majevička brigada.

Isto tako, ovom zapovešću je predviđeno da se u toku dana 30 maja i noći 30/31 maja prebaci na Vučevo jedna brdska baterija iz sastava Brdskog diviziona sa zadatkom da tuče ciljeve na desnoj obali Drine i levoj obali Sutjeske, s tim da prvenstveno traži i tuče neprijateljsku artiljeriju.

30 maj. Jedinice Prve proleterske i Treće krajiške brigade posele su položaje predviđene zapovešću divizije od prethodnog dana.

Jedinice Druge proleterske, Petnaeste majevičke i Šeste istočnobosanske brigade nalazile su se na prostoriji Vučevo — Suha — Tjentište i vršile pripreme za napad na neprijatelja u dolini Sutjeske. Napad je planiran za 3 časa 31 maja.

Brdski divizion je ostao na istoj prostoriji kao i prethodnog dana.

Prva baterija je sa istog vatrenog položaja dejstvovala po neprijateljskoj artiljeriji u rejonu s. Bastasi. Ova baterija je prema naređenju štaba diviziona u toku popodnevnih časova krenula da preko s. D. Kruševo izbije na Vučevo, ali je morala da se vrati, jer se nije mogla prebaciti preko mosta na Pivi kod D. Kruševo koji je bio jako oštećen od dejstva neprijateljske artiljerije i avijacije. Baterija se ponovo postavila na vatreni položaj u rejonu Lisa Stijena (k 1377) i tu je i zanoćila.

Druga baterija je u toku ovoga dana tukla neprijateljsku pešadiju u rejonima: s. Papkov Dol, s. Tohalj, Zlatni Bor, Borovac (tt 1391) i Opočje (tt 1440). Isto tako, ona je u toku ovog dana dejstvovala po neprijateljskim baterijama u rejonima s. Borje i s. Vrbica. Neprijateljska haubička artiljerija iz rejona s. Vrbica dejstvovala je po Drugoj bateriji, ali nije uspela da je neutrališe, jer nije tačno otkrila njen položaj. Osim toga, ovoga dana je nastavljeno sa izvođenjem nastave sa ljudstvom koje je bateriji bilo dodeljeno još 26 maja radi popune.

31 maj. Nije bilo promena u rasporedu kod Prve proleterske i Treće krajiške brigade. Planirani napad za 3 časa u dolini Sutjeske nije izveden onako kako je to bilo planirano u Štabu Druge proleterske brigade.

Brdski divizion je i ovog dana bio na istim položajima kao i prethodnog, sa kojih je tukao neke ciljeve na desnoj obali Tare u rejonu s. Papkov Dol i s. Zlatni Bor i koncentracije nemačkih snaga kod s. Bastasi.

U proteklom periodu od 22 do 31 maja jedinice Brdskog diviziona, izvršavajući različite zadatke, pokazale su da su sposobne da prate pokrete naših pešadiskih jedinica po svakom zemljištu, u svako doba dana i noći i po svakom vremenu i da

pritom pruže efikasnu podršku pešadiji, što je naročito došlo do izražaja u toku izvršenja protivudara na pravcu Čelebić — Foča. Jedinice Brdskog diviziona pokazale su visok stepen pokretljivosti, savlađujući i takve prepreke kao što je planinski masiv Ljubišnje i kanjon reke Tare. Pritom treba istaći i vanrednu požrtvovanost ljudstva u toku teških marševa preko šuma i planina po mrkloj noći, a i po danu pod čestim udarima nemačke avijacije. Pored toga, činjenica je da su jedinice Brdskog diviziona u ovom periodu pokazale, i pored toga što su imale ograničenu količinu municije, dovoljno snalažljivosti i upornosti u borbi sa neprijateljskim minobacačima i artiljerijom.

PRELAZAK PIVE I SUTJESKE

— Dejstva diviziona od 1 do 8 juna —

1 jun. Prva proleterska i Treća krajiška brigada nalazile su se na istom zadatku kao i prethodnog dana. One su obezbeđivale bokove koridora između reka Tare i Drine sa desne i Maglića i Volujaka sa leve strane.

Brdski divizion je ovog dana napustio vatrene položaje u rejonu Kljunac — Lisa Stijena — G. Polje i otpočeo u 9 časova pokret pravcem s. G. Polje — s. Žeično — s. Babići — Barni Do — Duba (k 1273) — k 531 (u kanjonu Pive) — s. Mratinje gde je prenoćio. Na čitavom maršu do Mratinja divizion je bio izložen udarima nemačke avijacije, koja je čitavog dana bombardovala i mitraljirala kolone naših jedinica koje su se nalazile u pokretu ka mostu na Pivi (u rejonu k 531). I most je čitavog dana bio bombardovan, ali nije bio nijednom pogođen pošto se avioni nisu mogli da spuštaju u kanjon Pive, koji je na ovom mestu dubok oko 700 metara.

Staza koja od k 1273 vodi ka k 531 pretstavlja u pravom smislu kozju stazu. Ona se skoro vertikalno spušta ka reci Pivi. Njene serpentine prosto vise jedna nad drugom, pa je spuštanje ka Pivi pretstavljalo realnu opasnost za sve one koji su se nalazili na bilo kom nižem delu staze, pošto su se ispod konjskih kopita i ljudskih nogu vrlo često otiskivali manji ili veći komadi stena.

Silazak diviziona niz desnu stranu kanjona Pive od k 1273 ka k 531 bio je vrlo spor ne samo zbog sporog spuštanja kolone, već i zbog dejstva nemačkih aviona koji su se neprekidno nalazili u vazduhu nad ovim rejonom. Usled toga je Druga baterija bila prisiljena da sačeka noć, pa da tek onda otpočne sa spuštanjem u kanjon Pive. Iako je noć bila tamna ova baterija je, zahvaljujući vanrednom požrtvovanju i ume-

šnosti poslužilaca i konjevodaca, sišla niz litice kanjona bez ijednog nesrećnog slučaja. A to je pravi podvig.

U toku ovog marša Brdski divizion je kod sela Mratinja, usled dejstva nemačke avijacije, imao 3 mrtva i 8 ranjenih boraca i 7 konja iz Popunjujućeg dela diviziona.

2 jun. U svitanje divizion je posle kratkog odmora krenuo da se što pre izvuče iz Mratinja ka platou Vučeva. Maršruta je vodila stazom od Mratinja preko Razvršja i Siljevice ka Katunskom Polju, gde je divizion stigao u 8 časova i razmestio se na prostoriji Prepeličje — Katunsko Polje — Javorje radi odmora i ishrane stoke.

Prva baterija je (s njom je pošao i zamenik komandanta diviziona) u 15 časova izvršila pokret pravcem Katunsko Polje — Rupe — Koritnik i posela vatreni položaj u rejonu katuna Koritnik, s koga je dejstvovala po neprijateljskoj artiljeriji u dolini Drine i na sedlu između Đurđevice (k 1062) i Vjetrenika (tt 1474).

Baterija se mogla postaviti na Vučevo tek u toku ovoga dana, iako je Štab Prve proleterske divizije to bio naredio zapovešću još 29 maja. Međutim, to nije bilo moguće iz razloga koje smo izneli još ranije.

Brdski divizion (bez Prve baterije) zadržao se na prostoriji Prepeličje — Katunsko Polje sve do jutra 4 juna.

3 jun. Prva baterija podržavala je napad Šeste istočnobosanske i Petnaeste majevičke brigade u dolini Sutjeske. Ona je ovoga dana neutralisala jednu neprijateljsku brdsku bateriju u rejonu k 860 (1 km severozapadno od brda Đurđevica na levoj obali Sutjeske).

4 jun. U toku ovog dana vršene su veoma detaljne pripreme za razbijanje neprijatelja u dolini Sutjeske. U tom cilju prebačena je Šesta istočnobosanska brigada preko Dragoš-Sedla na levu obalu Sutjeske radi napada na Košur sa Drugom proleterskom brigadom. Bilo je predviđeno da u napadu na neprijateljski mostobran, na desnoj obali Sutjeske, učestvuju Treća krajiška, Petnaesta majevička i Prva proleterska brigada bez 6-og bataljona, koji se i ovog dana nalazio u rejonu Suhe.

Brdski divizion (bez Prve baterije) je u 6 časova krenuo pravcem Prepeličje — Mrkalj-Klade — Dragoš Sedlo gde je stigao u 10 časova. Na Dragoš-Sedlu, na jednom jedinom proplanku, bili su izabrani vatreni položaji za Drugu bateriju i Manevarsko odeljenje. Istoga dana izvršeno je i izviđanje neprijateljskih položaja u rejonima Borovna i Košura za koje su bili pripremljeni elementi za gađanje. Da bi se održao u tajnosti projektovani napad na neprijatelja u dolini Sutjeske,

Druga baterija i Manevarsko odeljenje nisu vršili korekturu na izabrane ciljeve u rejonima Borovno i Košur.

Oko 18 časova ovoga dana na Dragoš Sedlo je stigao i Brdski divizion Druge proleterske divizije. Ovaj divizion nije posedao položaj već je iz svoga sastava izdvojio jedno topovsko odeljenje, čiji je komandir bio Milovan Janićijević, i stavio ga pod komandu Druge baterije Brdskog diviziona Prve proleterske divizije. Ovo odeljenje je ostalo na položaju na Dragoš-Sedlu sve do 16 časova 5 juna i dejstvovalo je u toku napada 5 juna kao i ostale artiljeriske jedinice.

Početak napada pešadije bio je određen za 4 časa 5 juna. Prema planu napada, koji je izradio Štab Prve proleterske divizije, bilo je predviđeno da naša artiljerija otvori koncentričnu vatru po neprijateljskim položajima na Borovnu. Ova vatra imala je da se otvori u 3,45 i da traje 15 minuta, tako da se početkom napada pešadije vatra prenese u dubinu ka r. Sutjesci, s. Mrkalje i Miholj-Polju.

Prva baterija je i ovoga dana bila na svom dotadašnjem vatrenom položaju s koga je tukla koncentracije neprijatelja u rejonu Popov Most.

5 jun. Izjutra u 3.45, dok je neprijatelj još spavao, s Dragoš-Sedla su odjeknuli prvi plotuni. Nemački položaji na Borovnu zasipani su čitavih 15 minuta preciznom vatrom iz naših topova. U 4 časa vatra je preneta u dubinu ka s. Mrkalje i Miholj-Polju.

Napad pešadiskih jedinica na neprijateljski mostobran otpočeo je tačno u 4 časa i posle tri časa borbe neprijatelj je bio razbijen na mostobranu, pa je usled toga povukao sve svoje delove s desne obale Sutjeske.

U napadu na neprijateljski mostobran učestvovali su 3 bataljon Treće krajiške, delovi Petnaeste majevičke i 2, 3 i 4 bataljon Prve proleterske brigade.

Odmah po završenom dejstvu artiljerije, Manevarsko odeljenje je pridato Prvoj proleterskoj brigadi za neposredno praćenje. Ono se postavilo u rejon Borovna, odakle je podržavalo prodiranje bataljona koji su učestvovali u napadu.

Oko 10 časova Druga baterija i Manevarsko odeljenje potpomagali su prebacivanje delova Prve proleterske brigade preko Sutjeske, radi sadejstva Drugoj proleterskoj i Šestoj istočnobosanskoj brigadi pri napadu na Košur. Međutim, pešadija nije uspela da ovlada Košurom. Mislim da napad pešadije nije uspeo stoga što nije bio pripremljen i podržan vatrom minobacača i pratećih oruđa. Neprijatelj je na Košuru imao rovove punog profila i lake bunkere za mitraljeze.

U toku pripreme i podrške napada Brdski divizion je ovoga dana utrošio oko 150 udarnih i tempirnih granata. Pri tome treba zabeležiti da je jedno odeljenje iz sastava Druge baterije tuklo Košur granatama koje su bile tempirane na 3.200 metara, tj. za Borovno, iako je komandovano tempiranje bilo 4.700 metara. Međutim, ova greška nije prouzrokovala gubitke kod 3-eg bataljona Prve proleterske brigade koji je napadao Košur, jer su tačke rasprskavanja bile vrlo visoke.

Pokušaji da se neprijateljska odbrana probije u rejonu Popov Most na levoj obali Sutjeske slomljeni su ne samo žilavim otporom neprijateljske pešadije, već i vrlo efikasnim sadejstvom njegove artiljerije koja je preciznom vatrom rastrojavala napadne poretke naših jedinica, pa je i to svakako doprinelo našem neuspelom pokušaju da razbijemo solidno organizovanu neprijateljsku odbranu na levoj obali Sutjeske, koja je skoro nesmetano izvođena već deset dana.

Štab Prve proleterske divizije naredio je ovog dana da se zakopaju dva topa 75 i top 65 mm koji je ostao bez municije.

Na sastanku koji je oko 16 časova održan u Štabu Brdskog diviziona, kome su prisustvovali i komandiri baterija, odlučeno je da oruđa zakopaju samo Prva baterija i Manevarsko odeljenje, a da Druga baterija, popunjena rezervnom tovarnom stokom, produži da nosi svoja oruđa. U vezi s takvom odlukom Prva baterija je zakopala svoja oruđa na Vučevu u rejonu katuna Koritnik, a Manevarsko odeljenje je svoj top zakopalo u šumi Ravno Borje na 1,5—2 km severno od Dragoš-Sedla.

U 18 časova Druga baterija je dobila naređenje da krene pravcem Dragoš Sedlo — s. Suha — D. Bare — Lučke Kolibe.

Posle kraćih priprema Brdski divizion (bez Prve baterije) krenuo je u 18.15 navedenom maršrutom i do 22 časa, savlađujući ogromne prepreke na strmoj i uskoj konjskoj stazi, preko šume Perućica i brda Ploča (k 1407), stigao je u Suhu gde je i prenoćio.

6 jun. U 4 časa Brdski divizion je krenuo pravcem Suha — D. Bare. Pošto u Suhoj nije bilo nikakvog mosta na Sutjesci, divizion je morao da je pregazi. Međutim, zbog visokog vodostaja i velike brzine toka, gaženje je teklo vrlo sporo. Tom prilikom voda je odnela jednu mazgu koja je nosila kolevku od topa. Usled toga je Štab diviziona uputio jedno odeljenje sa dve mazge nazad na Vučevo da otkopa jednu kolevku od već zakopanih topova i zatim krene za divizionom i stigne ga u rejonu Lučkih Koliba.

Penjanje diviziona, a naročito Druge baterije, od reke Sutjeske ka Donjim Barama teklo je vrlo sporo. Put je vodio serpentinama jedne uske konjske staze. Bilo je potrebno da se savlada oko 1.000 metara visinske razlike, pa je zbog toga divizion tek oko 10 časova uspeo da izbije u rejon D. Bare gde je zaustavljen. Tu su od jedinica Druge dalmatinske brigade dobijeni podaci da divizion ne može da produži ka Lučkim Kolibama zbog toga što su Nemci izbili u rejon G. Bare i Boščija Glava. Zbog toga je štab diviziona odlučio da se preko Stoca i Zabrđa ponovo spusti u dolinu Sutjeske ali je, s obzirom na veliki zamor ljudstva i stoke, pokret odgođen za 7 jun i tako je divizion ostao da prenoći u šumi kod Donjih Bara.

Prva baterija je bez oruđa stigla u Suhu oko 6 časova, ali nije krenula ka Donjim Barama već niz Sutjesku ka Tjentištu, gde je stigla oko 16 časova i tu prenoćila. Sa ovom baterijom nalazio se i zamenik komandanta diviziona.

7 *jun*. Neprijatelj je, kao i ranijih dana, ulagao napore da uspostavi kontakt između svojih jedinica iz rejona Košura i rejona G. Bara i Boščija Glava. Praktično je širina slobodnog koridora između ovih snaga iznosila ovog dana 5—6 km.

Jedinice Prve proleterske brigade bile su u pokretu ka Lučkim Kolibama, a jedinice Treće krajiške brigade od Dragoš-Sedla ka Suhoj. Ostale jedinice i štab divizije bili su takođe u pokretu ka Lučkim Kolibama.

Brdski divizion je ovog dana u 6 časova izvršio pokret pravcem D. Bare — Zabrđe — Tjentište gde je stigao u 10 časova. U Tjentište je već bilo stiglo odeljenje koje je bilo poslato iz Suhe za Vučevo da donese kolevku za oruđe 75 mm. Sada je Druga baterija ponovo bila kompletna. Ona je izabrala vatreni položaj na južnoj ivici s. Tjentišta, ali ovoga dana nije dejstvovala.

Oko 17 časova Brdski divizion je krenuo ka Lučkim Kolibama. Pokret je izvršen istočnim padinama brda Lastva pored desne obale Usovičkog Potoka ka k 1405 i Ozrenu. Ovaj pravac je izabran pošto je staza od Tjentišta preko Krekova i Milinklade bila izložena mitraljeskoj vatri sa Košura.

Penjanje diviziona, a naročito Druge baterije, ka k 1405 bilo je vanredno naporno, jer su strane bile vrlo strme i gotovo neprohodne. Mazga i konji su padali i survavali se u provalije, gde su i ostajali, a premoreni i izgladneli poslužioci topova činili su vanredne napore, iznoseći na rukama topovske delove teške po oko 100 kilograma. Ovo je mnogo usporavalo pokret diviziona, odnosno Druge baterije. Posle ogromnih napora

baterija je uspela da se popne u podnožje k 1405 (Ozren) gde je prenoćila, jer dalje nije mogla da se kreće pošto je noć u šumi bila vrlo tamna, a svetlo nije smelo da se pali.

Za proteklih 48 časova Druga baterija Brdskog diviziona, zbog vanredno teških uslova za marševanje od Dragoš-Sedla do Suhe, zatim od Suhe do D. Bara i od D. Bara do Tjentišta i ponovo od Tjentišta do k 1405, izgubila je polovinu ljudstva i stoke. Od gladi je umrlo 11 boraca, a drugih 20 je ostalo na putu jer, usled iscrpenosti, nije moglo da nastavi marš. Isto tako, usled slabe ishrane i vanredno teških uslova za marševanje, Druga baterija je izgubila 19 tovarnih grla — mazgi i konja — od kojih se 7 udavilo u Sutjesci ili otisnulo u provalije. Ovako veliki gubici u ljudstvu i stoci usledili su najvećim delom zbog ponovnog spuštanja baterije sa D. Bara u Tjentište, što, s obzirom na ponovno penjanje ka Ozrenu, nije imalo nikakvog opravdanja, jer je postojala mogućnost da se divizion uputi grebenom preko Vilinjaka (tt 1764) ka Ozrenu. Na taj način bi se, kraćim i lakšim pravcem, divizion prebacio ka Lučkim Kolibama, gde je u kasnijim danima mogao da pruži vanredne koristi našim jedinicama u rejonu Lučkih i Vrbničkih Koliba, a i kasnije pri prelasku komunikacije Foča — Kalinovik. Zbog svega ovoga nije opravdana odluka Štaba diviziona o ponovnom spuštanju diviziona u dolinu Sutjeske. Osim toga treba istaći da je bilo pogrešno što je divizion u ovim uslovima marševao bez veze sa brigadama u sastavu divizije, pa je i ova činjenica doprinela kod donošenja odluke da se on ponovo spusti ka Sutjesci.

8 jun. Neprijatelj nije još uspeo da zatvori koridor između Tjentišta i G. Bara, kojim su se iz doline Sutjeske izvlačile naše jedinice ka Zelengori.

Prva proleterska brigada (bez 6-og bataljona) pomerila se napred u rejon Vrbničkih Koliba, a Treća krajiška brigada izbila u rejon Katunišće — Planik (k 1795) — Javorak (k 1588), gde je smenila delove Prve proleterske brigade. Ovoga dana je neprijateljska avijacija bila veoma aktivna u rejonu Javorka. Vatrom iz puškomitraljeza i pušaka 2 bataljon Treće krajiške je u rejonu Javorka oborio jedan avion tipa »Henšel«.

Brdski divizion, pošto je popunio Drugu bateriju ljudstvom i stokom, krenuo je u 3 časa prema k 1405 gde je oko 4 časa, na samim južnim padinama ove kote, naišao na Vrhovni štab. Tom prilikom, videći bateriju sa oruđima, Vrhovni komandant drug Tito izdao je komandiru baterije naređenje da u rejonu k 1405 izabere i posedne vatreni položaj i da s njega ispali svu municiju (oko 120 granata) na Košur, zatim da oruđa

zakopa i mesto ubeleži na karti, a potom da s ljudstvom i stokom krene ka Lučkim Kolibama kuda je prodirala Prva proleterska divizija.

Nešto kasnije, Vrhovni komandant je ovo naređenje ponovio i zameniku komandanta diviziona, koji je naredio da baterija stavi jedno oruđe pod komandu komandira Prve baterije. U vezi s ovim naređenjem Komanda Druge baterije je ostavila Prvoj svoje drugo odeljenje koje je bilo zaostalo, jer se mazga koja je nosila cev bila survala u jednu jarugu.

Druga baterija je produžila penjanje na k 1405 s jugozapadne strane i oko 6 časova je uspela da se popne na jedan proplanak na samoj k 1405. Oruđe je bilo stovareno i postavljeno na položaj, municija pripremljena i elementi sračunati. Međutim, čekalo se da se digne magla koja je pokrivala dolinu Sutjeske i Košur pa da se tek onda otpočne sa dejstvom.

Prva baterija je oko 8 časova takođe uspela da iznese svoj top na proplanak u rejonu k 1405, ali je upravo tada bila osmotrena od strane neprijateljske avijacije i teško bombardovana. Tom prilikom su joj naneti gubici u ljudstvu i stoci.

Neposredno posle toga jedan kurir iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba preneo je usmeno naređenje Vrhovnog komandanta, da se ne tuče Košur već da se oruđa zakopaju i divizion što pre nastavi pokret ka Lučkim Kolibama, što je i učinjeno.

NA BORBENIM ZADACIMA KAO PEŠACI

Pošto su oruđa provizorno zatrpana u šumi, Brdski divizion je nastavio pokret, spustio se u dolinu Hrčavke i do 12 časova izbio na Debelu Ravan. Pokret je vršen vrlo sporo, u skokovima, jer je neprijateljska avijacija bila neobično aktivna.

Divizion je od 12 do 20 časova bio u rejonu Debela Ravan, jer je pokret po danu, čak i po šumi, bio skoro onemogućen. Neprijateljska avijacija je bila tako aktivna, da je po šumi tukla ljude i konje. Tom prilikom je ubijen konj koji je nosio nišanske sprave za oruđa Druge baterije, pa je komandir ove baterije naredio da se i nišanske sprave zakopaju, što je i učinjeno na Debeloj Ravni u rejonu na kome je na karti 1:100.000 napisano slovo »D« natpisa »Debela Ravan«.

Padom mraka, kada neprijateljskih aviona više nije bilo u vazduhu, divizion je zajedno sa nekim delovima Treće krajiške brigade oko 21 čas izišao u rejon Lučkih Koliba i zanoćio u rejonu Bukovik — Lučke Kolibe — izvorni deo potoka Treskavac.

9 jun. Neprijatelj je i u toku ovog dana nastojao da spoji napadni klin iz rejona G. i D. Bare sa snagama u rejonu Košura. On je ovog dana ulagao velike napore da zatvori obruč oko naših jedinica i na liniji s. Vrbnica — Košuta (tt 1871) — Ljubin Grob — Kozje Strane (tt 2014), ali mu to nije uspelo.

Prva i Druga proleterska divizija pomerale su se pravcem Ozren — Lučke Kolibe — Balinovac.

U toku ovoga dana na čelu Prve proleterske divizije nalazile su se Prva proleterska i Treća krajiška brigada.

Pošto je Treća krajiška brigada, a s njom i Prva baterija Brdskog diviziona, krenula u 2 časa iz rejona Lučkih Koliba i otišla u rejon Vrbničkih Koliba, to je praktično u rejonu Ljubin Grob — Košuta — Lučke Kolibe ostao samo Štab Druge proleterske divizije i Brdski divizion Prve proleterske divizije bez Prve baterije.

Oko 4 časa neprijatelj je 2 bataljonom 738 puka izbio u rejon Kozje Strane i počeo prednjim delovima da se spušta kosom Ljubinog Groba prema Košuti. Pošto u to vreme nije bilo nijedne pešadiske jedinice u rejonu Lučkih Koliba, Štab Druge proleterske divizije naredio je Brdskom divizionu da protera neprijateljske prednje delove sa Ljubinog Groba.

Pošto je situacija zahtevala brzo i odlučno dejstvo, odmah su krenuli u streljačkom stroju artiljerci Druge baterije i Manevarskog odeljenja i u kratkoj susretnoj borbi odbacili prednje neprijateljeve delove na zapadni deo kose između Ljubinog Groba i k 1827, gde se on, pošto je dobio pojačanja, zaustavio i sredio za ponovni napad. Zaplenili smo dve puške i nešto municije.

Ljudstvo Druge baterije i Manevarskog odeljenja bilo je naoružano samo puškama uz koje je bilo po 10—15 metaka. Osim toga, Druga baterija je raspolagala samo sa jednim (dosta neispravnim) puškomitraljezom koji je retko mogao da gađa rafalima.

S obzirom na to da je neprijatelj bio dobio pojačanje i počeo da se razvija za ponovni napad, pristupilo se uređenju zauzetog položaja i organizovanju vatrenog sistema. Druga baterija, koja je tada brojala oko 30 boraca s puškama, posela je položaj na liniji istočni greben Ljubinog Groba pa ulevo do k 1615, s tim što je u rejonu k 1627 postavljen puškomitraljez koji je, pošto je imao česte zastoje, posluživao majstor-bravar diviziona Rudi Krajina. Manevarsko odeljenje — jedna desetina — bilo je poselo položaj udesno ka Ružin-

Polju. Dejstvo obe jedinice objedinjavao je zamenik komandanta diviziona.

Oko 9 časova neprijatelj je ponovo pošao u napad duž Ljubinog Groba, ali je zaustavljen na polovini kose gde je počeo da se utvrđuje. Očigledno je čekao nova pojačanja i podršku avijacije. Niz stazu od Orlovače ka Ljubinom Grobu spuštala se kolona glavnine nemačkog bataljona. Idealan je to bio cilj za artiljeriju, ali nje više nismo imali. Sada smo opet pešaci!

Oko 10 časova usledio je ponovan napad neprijatelja, podržan mitraljeskom vatrom, i avijacijom. On je uspeo da napreduje oko 200 metara, ali je opet bio zaustavljen iako je imao podršku nekoliko eskadrila od po šest aviona koje su se neprekidno smenjivale iznad naših položaja.

Oko 11 časova iz doline Hrčavke izbijala je ka Ljubinom Grobu Četvrta proleterska brigada. Jedan njen bataljon je smenio desno krilo Druge baterije na kamenjaru koji je pretstavljao istočni kraj Ljubinog Groba[20].

Neprijatelj je čitav dan neprekidno napadao i jurišao na Ljubin Grob, ali je, upornošću 2-ge čete 3-eg bataljona Četvrte proleterske brigade, Druge baterije i Manevarskog odeljenja u našim rukama zadržan prolaz između Ljubinog Groba i Košute, kojim su u toku noći 9/10 juna prošli ranjenici, bolesnici i mnoge naše jedinice. Ovome uspehu su nesumnjivo doprineli i borci ove dve artiljeriske jedinice, čija je najveća zasluga u tome što je Ljubin Grob održan do dolaska delova Četvrte proleterske brigade. Druga baterija i Manevarsko odeljenje ostali su na Ljubinom Grobu celog dana 9 juna kao i u toku cele noći 9/10 juna.

U 3 časa *10 juna* Prva baterija i Manevarsko odeljenje bili su smenjeni od strane Desete hercegovačke brigade i krenuli su za Prvom proleterskom i Trećom krajiškom brigadom pravcem Vrbničke Kolibe — Mrčin Kolibe, gde su stigli oko 10 časova i tu predanili i prenoćili. Kod Mrčin-Koliba ponovo je u sastav diviziona došla Prva baterija koja je prethodnog dana pretrpela dosta teške gubitke od neprijateljske avijacije.

11 jun. Brdski divizion je u 5 časova izvršio pokret sa Štabom Prve proleterske divizije i u 6 časova stigao u Zavraćeni Do, gde je predanio i prenoćio.

12 jun. Izvršen je pokret iz Zavraćenog Dola pravcem s. Zagorice gde se stiglo u 8 časova. U ovom selu je neprija-

[20] Autor ovog članka ima autentične podatke zapisane u svom dnevniku da je 2 četa 3 bataljona Četvrte proleterske brigade izbila na Ljubin Grob oko 11 časova 9 juna.

teljska avijacija nanela nove gubitke Brdskom divizionu. Divizion je oko 20 časova produžio pokret pravcem s. Zagorice — s. Miljevina gde je stigao oko 24 časa, razmestio se po kućama i prenoćio.

13 jun. Izvršen je pokret pravcem s. Miljevina — s. Srbotina.

14 jun. Raspoređena je većina ljudstva Brdskog diviziona po brigadama, kojima su borci i pripadali još pre nego što su bili upućeni u artiljeriski divizion, dok je pri štabu divizije ostalo malo jezgro artiljeraca s nekoliko mazgi i konja.

Ovo što je napisano o Brdskom divizionu pretstavlja istinitu ali suvu hronologiju događaja i borbenih dejstava ove jedinice, rođene neposredno uoči Pete neprijateljske ofanzive. U tekstu ovakve prirode nije se mogao dati opis svih napora u borbama i na marševima po tako besputnom zemljištu kao što je ovo na kome su dejstvovale naše jedinice u ovoj najtežoj etapi našeg Narodnooslobodilačkog rata. Borci i rukovodioci diviziona položili su u ovoj operaciji vanredno težak i krvav ispit. Daleko je više, govoreno i pisano o naporima i žrtvama pešadiskih jedinica u ovoj velikoj bici, nego artiljeriskim. Stoga smatram da će ovaj napis i ovako suv, dobro doći za obradu istorije naše artiljerije, koja se rađala i kroz teška iskušenja prolazila u toku NOR-a, posebno u periodu Bitke na Sutjesci. Moram da istaknem da su fizički napori artiljeraca u ovoj bici bili vanredno teški, a to mogu najbolje da shvate oni koji su bili u partizanskoj artiljeriji za vreme neprijateljskih ofanziva, a pogotovu oni koji su kao artiljerci odolevali neprijateljskim napadima u Bici na Sutjesci.

Ljubivoje PAJOVIĆ

MARŠ ARTILJERACA

Posle uspešne akcije Prve i Treće divizije na Jajce (22—26 novembra 1942), naredbom Vrhovnog komandanta formiran je Haubički divizion Vrhovnog štaba u oblasti Glamoča. U sastav diviziona ušle su haubice sa stočnom zapregom i celokupnim priborom, koji je zaplenila Prva proleterska divizija u borbama Ključ — Srnetica (ove haubice su učestvovale i u napadu na Jajce), kao i haubice krajiških odreda koje su upućene Drugoj diviziji u oblasti Glamoča. Divizion je imao dve baterije po 2 oruđa 100 mm M. 14/19, zatim kompletan štab, kurire, telefonsko-signalno odeljenje i popunjujući deo diviziona. On je tada imao samo 238 metaka, uglavnom udarnih granata nemačke ratne izrade, čija zrna nisu uopšte sledovala komandama, i manji broj udarnih granata M. 28.

Pošto je stavljen pod komandu Druge proleterske divizije, čiji se štab nalazio u neposrednoj blizini Glamoča, ovaj divizion je 2 baterijom uspešno potpomogao zauzeće Livna, tog utvrđenog uporišta, a 1 baterijom zauzeće Duvna. Iako je u napadu na Kupres učestvovao kompletan divizion sa jednom pridatom brdskom baterijom Druge proleterske divizije, napad ipak nije uspeo, pored ostalog, i zbog teškoća u osmatranju i snežne vejavice. Zatim su nastale krvave borbe na Neretvi, gde su sve haubice diviziona uništene po naređenju Vrhovnog komandanta, a od zaplenjenih brdskih topova formiran je Brdski divizion koji je, posle zauzeća Kalinovika, sa jednom haubičkom baterijom (formiranom od haubica koje je Prva proleterska brigada zaplenila od četnika) ponovo dobio ime Haubički divizion Vrhovnog štaba. Divizion je bio sledećeg sastava:

— štab diviziona (komandant, komesar i pomoćnik komesara);

— štabni vod (izviđačko-osmatrački) od tri odeljenja: kurirskog, izviđačkog i odeljenja za vezu; ovaj vod imao je ukupno oko 30 boraca, 8 telefona i 2 centrale od 10 brojeva i nekoliko kilometara kabla, zatim 2 planšete, 4 ručna dogleda i jedan veći bez nogara (izgleda da je bio iz naoružanja obalske artiljerije bivše jugoslovenske vojske);

— 1 baterija od 2 haubice sa kompletnim ljudstvom (dupla posluga) i sredstvima veze (2 telefona i nekoliko kalemova kabla);

— 2 baterija, bez oruđa (samo starešine i ljudstvo);

— 3 baterija sa brdskim topovima (privremeno dislocirana u Štab Prve proleterske divizije, kao »diviziska« baterija);

— popunjujući deo diviziona (pozadina) sa oko 30 ljudi i isto toliko konja. Ovaj je deo bio uglavnom snabdevački organ; koristio ga je intendant diviziona, koji je ujedno bio član štaba diviziona. Zamenik komandanta diviziona u ovom periodu nije postojao, pošto je ranije zamenik upućen za komandira brdske baterije, koja je bila u sastavu Prve proleterske divizije još od prelaska preko Neretve.

Od ukupnog brojnog stanja Haubičkog diviziona Vrhovnog štaba (u ovom periodu oko 250 ljudi) dve trećine bili su članovi Komunističke partije i kandidati, odnosno članovi SKOJ-a. To ljudstvo je kasnije poslužilo kao jezgro za razvoj artiljeriskih jedinica Druge divizije, a u septembru 1943 za razvoj svih artiljeriskih jedinica Drugog udarnog korpusa u Crnoj Gori i Sandžaku, kao i za sve one jedinice koje su otpočele prvi upad u Srbiju.

U toku Pete neprijateljske ofanzive divizion nije učestvovao u nekim većim borbama, zbog oskudice municije, ali su se artiljerci u tom periodu istakli u savlađivanju ogromnih napora i, takoreći, nesavladljivih terenskih prepreka pri prebacivanju haubica iz oblasti Foče pravcem: selo Miljevina — selo Brod na Drini — selo Bastasi — selo Zlatni Bor — selo Pakov Dol — selo Uzlup — selo Uvišta — selo Meštrović — selo Slatina — selo Glibači i natrag do sela Ograđenice i sela Tepci na Tari. Dovoljno je baciti samo pogled na kartu pa da se shvati koliko su naši artiljerci pokazali izdržljivosti i samopregora.

Istina, pre polaska na ovaj teški put, za koji joj je i Vrhovni štab odao priznanje, haubička baterija se postavila na položaj u rejonu sela Susješno, na drumu Kalinovik — Foča, odakle je neprestanom vatrom tukla tvrđavu na desnoj obali Drine, iznad same Foče. Iznenađeni Talijani (sa nešto malo četnika) koji su se nalazili oko tvrđave kada je prvi plotun

pao uz samu nju, sklonili su se, a zatim su, izgleda, preduzeli mere da bateriju otkriju, jer su već popodne nad njom kružila dva aviona, ali je nisu otkrila. Gađanje je produženo i posle podne. Predveče baterija se otkrila bleskom i u prvi sumrak pale su u njen rejon prve neprijateljske granate. No, pošto je njen položaj bio pravilno izabran, i najmanji prebačaj odnosio je italijanske granate vrlo daleko od naših oruđa i ljudstva.

Kako još nisu bile završene pripreme za prelazak preko Drine, a i zbog novonastale situacije u oblasti Mostar — Nevesinje, Vrhovni štab je naredio da se baterija i ostatak diviziona najhitnije prebace natrag preko Kalinovika u Obalj (na putu Kalinovik — Nevesinje) i tamo sačekaju dalje naređenje. Divizion je krenuo ka Oblju, dobio naređenje da se prebaci na prostor s. Ocrkavlje, s. Miljevina, stim da tamo sačeka dalje naređenje. Krećući se po dosta hladnoj noći, divizion je u dva marša stigao na označenu prostoriju. Veza je održavana sa zamenikom načelnika Vrhovnog štaba, preko stalne telefonske mreže.

Odmah po pristizanju u s. Miljevinu štab diviziona je dobio direktivu za pretstojeći put prema Crnoj Gori i Sandžaku. Od Miljevine do Broda na Drini divizion se na sam praznik Prvog maja prebacio šumskom železnicom do Drine, stim što su vagone vukli konji. Prelaz preko Drine bio je vrlo težak i rizičan. Za prebacivanje haubica napravljen je ploveći most, koji se uvijao pod najmanjim teretom, tako da je sva posluga, kada se na njega postavila jedna haubica, tonula skoro do pasa. I pored svih teškoća i opasnosti, artiljerci su prebacili haubice na desnu obalu Drine. Toga dana u selu Bastasi, na desnoj obali Drine, divizion je na svečan način proslavio praznik Prvi maj.

Na celom putu od sela Bastasi do Bobova haubice su prevlačene volovskom vučom, jer je put bio toliko krševit da se konji po njemu nisu mogli kretati. Na čelu kolone išao je Odred za raščišćavanje puta, jačine 20 boraca. Pored opravke puta, ovaj odred imao je zadatak da »izbegava« okuke, jer je jednu haubicu vuklo nekoliko pari volova, koji su se mogli kretati uglavnom samo pravoliniski. Zato je na više mesta morao praviti proseke u šumi na 100 pa i više metara dužine. Preko čestih dubodolina, stvorenih nabujalim prolećnim potocima, morao se prvo podizati »most«, pa tek onda nastaviti dalje kretanje. Smatralo se za veliki uspeh ako se dnevno pređe 5 do 10 km.

Na najtežem delu puta od Pakovića do Uzlupa morali smo rastaviti haubice za »brdski transport«, i to bez alata, pomoću drvenih štapova, a potom umesto točkova i osovina praviti primitivne seljačke sanke i na njih tovariti delove haubica.

Nekoliko dana divizion se odmarao u Bobovu, a zatim je nastavio marš nazad ka Tari. U punom jeku Pete ofanzive došlo je naređenje Vrhovnog štaba da se haubice unište jer bi, po putevima kojima smo se kretali, daleko više štetile nego koristile. Tako smo ih 28 maja zakopali u jednoj kući u selu Ograđenica, a potom kuću zapalili. No, kad ih je pronašao i izvadio, neprijatelj nije mogao ni pomoću traktora da ih odvuče u pravcu Pljevalja (iako su ih naši artiljerci izvukli iz kanjona Tare pomoću volovske zaprege), te ih je morao uništiti eksplozivom. Komandant divizije »Venecija« i ostali njeni oficiri (sa kojima smo se sreli prilikom njenog razoružanja u Crnoj Gori u vreme kapitulacije talijanske vojske) čudili su se kako su haubice bile dovučene do Bobova. Zato su talijanski artiljerci morali doneti »elaborat« iz koga bi se videlo: sa koga su mesta iz rejona Foče krenule haubice; koji im je stvarni itinerer bio određen; kakva je vučna snaga; nagibi i pokrivenost puta kojim su prebačene na sandžački plato; da li su na najkritičnijim mestima upotrebljavana kakva specijalna sredstva za prebacivanje, nošenje i slično; koliko je ljudi radilo na prebacivanju haubica ovim terenom i da li je i koliko bilo municije.

Pored ovoga, komandant divizije je tražio još mnogo detalja, a zatim je poslao iscrpan izveštaj svojim pretpostavljenim starešinama, u kome je i ovim putem istakao »tvrdoglavu upornost partizana«, kako je jednom prilikom rekao u Štabu Drugog udarnog korpusa u Pljevljima.

Posle skrivanja haubica divizion se preformirao i sobom poneo samo preteklu municiju (28 kompletnih tempirnih granata i nekoliko rezervnih punjenja), zatvarače sa haubica i nišanske sprave (goniometre i kvadrante), sav zaprežni i tovarni pribor i divizionsku radionicu (zatim je pošao jedan majstor i dva borca sa nekoliko klešta, čekića, velikim »šrafencierom« i nešto sitnog priručnog materijala) žice, zavrtnji, dve rezervne opruge od povratnika itd.). Ovako preformiran, divizion je sa delovima Sedme banijske divizije prešao most kod s. Tepci (u dolini Tare ispod Durmitora), koji je pre našeg nailaska podigao inžinjeriski vod iz Vrhovnog štaba samo za prelazak pešaka i konja sa tovarom. Pri penjanju uz padine Durmitora, na levoj obali Tare, u jednoj uvali iza neke izrazite okuke zakopali smo municiju, pošto nije bilo korisno da je dalje nosimo. Štab diviziona imao je jasnu pretstavu da na daljem putu nećemo ponovo naići na neke haubice istog kalibra. Peta ofanziva pokazala je već u samom početku da će se borba ljudstva diviziona svesti, bar za kraće vreme, na borbu pešaka ličnim naoružanjem, koje je imao svaki borac. U ovom trenutku borci diviziona imali su 4 puškomitraljeza raznih modela i puške

sa dovoljno municije, a sve starešine (do komandira odeljenja) imale su pištolje. Tako se divizion rasteretio »balasta«, a stoku upotrebio za brdski transport. Istina, nekoliko jačih konja, zaplenjenih još u toku 1942 godine, nije moglo izdržati ove nagibe i krš Durmitora, te su ih intendanti davali ešelonima izgladnelih ranjenika i tifusara.

Ljudstvo diviziona formirano je u dve čete, koje su sve do početka juna, kao pešadija, stajale pod rukovodstvom pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, a docnije, pri prelasku komunikacije Kalinovik — Foča, kod s. Miljevine, njihovo ljudstvo je podeljeno brigadama Druge proleterske divizije, stim što je komandant diviziona zadržan u štabu divizije.

To je bio borbeni put Haubičkog diviziona Vrhovnog štaba, čiji su artiljerci docnije poslužili kao sigurno jezgro za razvoj artiljerije onih jedinica koje je Vrhovni štab odredio za prodor u Srbiju. Jedan deo starešinskog kadra bio je prva klasa solidno školovanih artiljeraca NOV, u artiljeriskoj školi na Visu, a docnije u oslobođenom Beogradu.

Tako su artiljerci Narodnooslobodilačke vojske pokazali i znanje i iskustvo u borbama za konačno oslobođenje naše zemlje, prihvatajući lako i bez zastoja artiljerisku tehniku talijanskih divizija, kao i artiljeriju uništenih nemačkih jedinica.

Branko OBRADOVIĆ

PRILOZI

I

SASTAV ŠTABOVA BRIGADA I BATALJONA I POLITODELA BRIGADA KOJE SU UČESTVOVALE U BICI NA SUTJESCI

1 PROLETERSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Danilo Lekić, narodni heroj; politkomesar — Mijalko Todorović, narodni heroj; zamenik komandanta — Miloje Milojević, narodni heroj; zamenik politkomesara — Dušan Korać; operativni oficir — Miladin Ivanović; obaveštajni oficir — Vojo Abramović; intendant brigade — Mihajlo Đorđević-Mika; referent saniteta dr Ivo Popović-Đani. Omladinski rukovodilac — Antonije Isaković-Lule.

Politodel brigade: rukovodilac — Radovan Zogović, Radovan Papić; članovi — Filip Bajković, narodni heroj, Mileva Planojević-Lula.

Štab 1 bataljona: komandant — Savo Burić, narodni heroj, Savo Mašković, narodni heroj; politkomesar — Krsto Bajić, narodni heroj; zamenik komandanta — Vojo Abramović, Špiro Špadijer; zamenik politkomesara — Mirko Novović, narodni heroj; intendant — Vlado Pejaković; referent saniteta — Rada Kulić; omladinski rukovodilac — Jagoš Srdanović.

Štab 2 bataljona: komandant — Božo Božović, narodni heroj; politkomesar — Vlado Kovačević; zamenik politkomesara — Časlav Božović; intendant — Đorđije Savičević; referent saniteta — Pero Bogunović.

Štab 3 bataljona: komandant — Momčilo Stanojlović-Moma, narodni heroj, Jovan Pejković-Keza; politkomesar — Mirko Jovanović, narodni heroj; zamenik komandanta — Jovan Pejković-Keza, Ljubiša Veselinović; zamenik politkomesara — Uroš Bajić; intendant — Mikan Milićević, Miladin Brkić; referent saniteta — Goša Mirković-Jakić; omladinski rukovodilac — Milinko Vuksanović.

Štab 4 bataljona: komandant — Živan Maričić, Jagoš Žarić; politkomesar — Blagoje Bogovac; zamenik komandanta — Božo Ka-

lember; zamenik politkomesara — Momčilo Dugalić, narodni heroj; načelnik štaba bat. — Mile Pavičić; intendant — Vojo Bojović; referent saniteta — Dušan Karić; obaveštajni oficir — Mišo Brezak-Lala; omladinski rukovodilac — Antonije Isaković-Lule[1].

Štab 6 bataljona: komandant — Milan Šarac, narodni heroj, Brana Barjaktarević; politkomesar — Vojin Lukić-Vojkan; zamenik komandanta — Brana Barjakterević; zamenik politkomesara — Dušan Šijan; intendant — Jezdimir Rakić; referent saniteta — Jelena Blagojević-Vujović; omladinski rukovodilac — Milorad Drenjanin.

1 DALMATINSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Gligo Mandić, narodni heroj; politkomesar — Ante Kronja-Čenčo; načelnik štaba — Mihovil Tartalja-Mišo; zamenik komandanta — Obren Ivković, narodni heroj, Peko Bogdan, narodni heroj; zamenik politkomesara — Vlado Šćekić, narodni heroj; intendant brigade — Tomaš Kazimir-Lešo; referent saniteta — Marin Britvić. Omladinski rukovodilac — Krešo Katalinić.

Politodel brigade: rukovodilac — Paško Romac-Zdravko, narodni heroj; članovi — Bogdan Novović, Stevo Drecun.

Štab 1 bataljona: komandant — Bogdan Stupar; politkomesar — Milisav Đuranović; zamenik komandanta — Pero Bjelobrk; zamenik politkomesara — Drago Crnogorac; intendant — Marko Gašpić; referent saniteta — Stevo Prijić; operativni oficir — Milan Marković.

Štab 2 bataljona: komandant — Novak Knežević; politkomesar — Božo Blažović; zamenik komandanta — Mate Stančić; zamenik politkomesara — Vinko Maglica; intendant — Ljubo Jolić; referent saniteta — Ivo Goleš-Goli.

Štab 3 bataljona: komandant — Pero Radević, narodni heroj; politkomesar — Vlado Viskić; zamenik komandanta — Gojko Ujdurović, narodni heroj; zamenik politkomesara — Jerko Kovačević; intendant — Martin Srzić; referent saniteta — Stipe Radovanović.

Štab 4 bataljona: komandant — Dimitrije Vojvodić-Zeko, narodni heroj; politkomesar — Nikola Repanić-Gandi; zamenik komandanta — Dušan Jelovac, Frane Studin; zamenik politkomesara — Andro Kovačević; intendant — Vinko Bilić; referent saniteta — Hrvoje Čulić-Miće.

2 PROLETERSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Ljubodrag Đurić; načelnik štaba — Sredoje Urošević, narodni heroj; zamenik komandanta — Miodrag Milovanović-Lune, narodni heroj; zamenik politkomesara — Slobodan Penezić-Krcun, narodni heroj; obaveštajni oficir — Nikola Ljubičić; intendant brigade — Dragoslav Đurić; referent saniteta — Boško Vidaković. Omladinski rukovodilac — Milovan Đokanovi-Đokan.

Politodel brigade: rukovodilac — Veljko Mićunović, narodni heroj; članovi — Dragi Milenković, Grozdana-Zina—Belić-Penezić.

Štab 1 bataljona: komandant Milenko Nikitović; politkomesar — Milivoje Radovanović-Farbin; zamenik komandanta — Bogoljub Čukić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Jovan Stamatović;

[1] Omladinski rukovodilac bataljona bio je ujedno i sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a.

intendant — Rade Mičić; referent saniteta — Slobodanka Nedeljković; obaveštajni oficir — Milan Radovanović.

Štab 2 bataljona: komandant Milan Rakić, narodni heroj; politkomesar — Božidar Tomić, Miša Lukić; zamenik komandanta — Dušan Ječmenić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Milojica Pantelić; intendant Mile Tešić, Predrag Krupež-Šištek; referent saniteta — Smilja Todorović; obaveštajni oficir — Dragoljub Vasović-Aca.

Štab 3 bataljona: komandat — Dragoslav Cekić, Milorad Bondžulić, narodni heroj; politkomesar — Svetolik Lazarević; zamenik komandanta — Albin Grobljar; zamenik politkomesara — Milorad Dostanić; intendant — Borisav Nikolić, Stanimir Đorđević; referent saniteta — Nada-Nađa — Urlih-Anđelić; obaveštajni oficir — Radivoje Čuslović; omladinski rukovodilac — Perica Nanović.

Štab 4 bataljona: komandant — Radovan Maksić, Božidar Đorđević; politkomesar — Jevrem Popović-Ješa, narodni heroj; zamenik komandanta — Ostoja Kovačević, Lazar Tešić; zamenik politkomesara — Milivoje Antonijević; intendant — Živko Savić; referent saniteta — Mara Kusturić; obaveštajni oficir — Vitomir Čvorović-Čvoro.

Štab 5 bataljona: komandant Nikola Božanić; politkomesar — Srećko Milošević; zamenik komandanta — Lazar Tešić; zamenik politkomesara — Đurđe Milutinović; intendant — R. Radovanović-Beli; referent saniteta — Olga Živković; obaveštajni oficir — Milan Stamatović.

2 DALMATINSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Ljubo Vučković, narodni heroj, Savo Drljević, narodni heroj; politkomesar — Mate Ujević, narodni heroj; načelnik štaba — Periša Grujić; zamenik komandanta — Ratko Sofijanić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Jovo Kapičić, narodni heroj; ovabeštajni oficir — Stevo Perić; intendant brigade — Nikola Kukić, Marin Cikatić; referent saniteta — Čedo Iličković, Ratko Viličić. Omladinski rukovodilac — Branko Milinković.

Politodel brigade: rukovodilac — Milinko Đurović, narodni heroj; članovi — Eli Finci, Mirko Milojković, Boris Kovačević-Vojo.

Štab 1 bataljona: komandant — Obrad Egić, narodni heroj; politkomesar — Vaso Prlja; zamenik komandanta — Đuro Četnik; zamenik politkomesara — Mire Višić, narodni heroj; intendant — Milan Marčetić; referent saniteta — Zdenko Cvrljo; omladinski rukovodilac — Miloš Lučić-Lavčević.

Štab 2 bataljona: komandant — Dušan Filipović, Branko Mirković; politkomesar — Đuro Bošković; zamenik komandanta — Branko Mirković; zamenik politkomesara — Salko Fejić; intendant — Jugoslav Jaramaz; referent saniteta — Stipe Grubišić.

Štab 3 bataljona: komandant — Bruno Vuletić; politkomesar — Vuko Jovović; zamenik komandanta — Jozo Grubelić; zamenik politkomesara — Tihomir Janjić; intendant — Stevo Dokić; referent saniteta — Ante Musić.

Štab 4 bataljona: komandant — Mirko Šćepanović, Jošo Durbaba, narodni heroj; politkomesar — Gojko Tomić, Vlado Lakić; zamenik komandanta — Jošo Durbaba; zamenik politkomesara — Nikica Zenić; intendant — Mile Džujić; referent saniteta — Dušanka Durbaba-Dulčić.

3 PROLETERSKA (SANDŽAČKA) BRIGADA

Štab brigade: komandant — Velimir Jakić, narodni heroj; politkomesar — Božo Miletić; načelnik štaba — Žarko Vidović, narodni

heroj; zamenik komandanta — Momčilo Stanojlović-Moma; zamenik politkomesara — Jezdimir Lović, narodni heroj, Voja Leković, narodni heroj; intendant brigade — Milan Tomičić, Mijat Vuletić; referent saniteta — Dragoslav Pajević-Pajkan; član štaba brigade — Vukašin Radovanović-Vuko. Omladinski rukovodilac — Bora Popović.

Politodel brigade: rukovodilac — Žile Stefanović, Dragoslav Đorđević-Goša, narodni heroj; članovi — Mirko Ćuković, Mišo Pavićević, Batrić Jovanović.

Štab 1 bataljona: komandant — Gajo Vojvodić; politkomesar — Svetozar Ivanović, Danilo Knežević; zamenik komandanta — Halil Hadžimurtezić, narodni heroj, Sveto Milutinović; zamenik politkomesara — Dušan Sretenović-Dule; intendant Milan Radišić; referent saniteta — Nataša Stevović; omladinski rukovodilac — Mila Zekavičić.

Štab 2 bataljona: komandant — Miloš Vučković-Vučko, narodni heroj; politkomesar — Vlado Mirković, Komnen Cerović, narodni heroj; zamenik komandanta — Pavle Đuković; zamenik politkomesara — Selmo Hašimbegović, Momčilo Bajčetić; intendant — Vojo Terić; referent saniteta — Zora Pejanović-Golović; omladinski rukovodilac — Desa Raketić.

Štab 4 bataljona: komandant — Milovan Peković; politkomesar — Veselin Bulatović, Živko Žižić; zamenik komandanta — Lale Vuksanović; zamenik politkomesara — Gojko Drulović, narodni heroj; intendant — Spasoje Žurić; referent saniteta — Desa Bulatović—Milatović; omladinski rukovodilac — Zeka Bulatović.

Štab 5 bataljona: komandant — Milovan Planić; politkomesar — Danilo Jauković, narodni heroj, Milorad Zorić; zamenik komandanta — Jovan Barac; zamenik politkomesara — Vlado Damnjanović, Živko Đuver; intendant — Slobodan Grbović; referent saniteta — Dobrinka Mirković; omladinski rukovodilac — Bora Popović, Milovan Golubović.

3 KRAJIŠKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Nikola Karanović, narodni heroj; politkomesar — Simo Tadić; zamenik komandanta — Vlado Bajić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Đuro Lončarević, narodni heroj; obaveštajni oficir — Obrad Banjac, Slavko Petković; intendant brigade — Đuro Bajić, Mirko Stanić; referent saniteta — Božo Mitrović. Omladinski rukovodilac — Petar Simić, Milan Gajević.

Politodel brigade: rukovodilac — Vaso Prlja; članovi — Savo Brković, narodni heroj; Živorad Ljubičić, Ljubica Đorđević.

Štab 1 bataljona: komandant — Milan Atlagić; politkomesar — Josip Gizdić, Dragan Rodić; zamenik komandanta — Mihajlo Kerkez; zamenik politkomesara — Mile Brkljač, obaveštajni oficir — Ilija Krajinović; intendant — Blažo Rodić; referent saniteta — Ljubica Purić.

Štab 2 bataljona: komandant — Nikola Pećanac; politkomesar — Milan Ćup, narodni heroj, Stevan Balaban; zamenik komandanta — Nikola Vojvodić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Vojmir Kuzmanić; intendant — Dako Stupar, Stevan Knežević; referent saniteta — Darinka Šćepanović-Dara; omladinski rukovodilac — Jovo Grubor.

Štab 3 bataljona: komandant — Savo Trikić, Đorđe Babić; politkomesar — Danilo Simonović; zamenik komandanta — Đoko Čubrilo; zamenik politkomesara — Martin Bagi, Milovan Samardžija; intendant — Savo Novković; referent saniteta — Mila Nešović.

Štab 4 bataljona: komandant — Milan Bosnić; politkomesar — Nikola Jončić; zamenik komandanta — Jovo Puzić; zamenik politko-

mesara — Ljubiša Ćurguz; intendant — Mirko Kecman; referent saniteta — Milesa Jovanović, Vera Jelić, Dušanka Peruničić—Damjanović; omladinski rukovodilac — Milka Kecman.

3 DALMATINSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vojin Popović; politkomesar — Milija Stanišić; načelnik štaba — Artur Hribar; zamenik komandanta — Branko Dude, narodni heroj; zamenik politkomesara — Ante Roje, narodni heroj; obaveštajni oficir — Stanko Parmač, narodni heroj; intendant brigade — Ivo Šperac; referent saniteta — Ratko Viličić.

Politodel brigade: rukovodilac — Branko Petričević-Kađa; članovi — Maksim Goranović, Zaga Stojilović-Antunović.

Štab 1 bataljona: komandant — Petar Jelović; politkomesar — Ante Bilobrk; zamenik komandanta — Šime Morović; zamenik politkomesara — Čedomil Cvrlje; intendant — Drago Smoljanović; referent saniteta — (?); omladinski rukovodilac — Ivan Nikolić.

Štab 2 bataljona: komandant — Jošo Durbaba, narodni heroj; politkomesar — Augustin Jukić-Ante; zamenik politkomesara Dušan Tomović; intendant — Mile Djujić; referent saniteta — Dušanka Durbaba-Dulčić.

Štab 3 bataljona: komandant — Mijo Jerković; politkomesar — Jozo Tomašević; zamenik komandanta — Ivan Gaće; zamenik politkomesara — Vlado Aleksić; intendant — Ante Ždarić, Ivan Jakić; referent saniteta — Vlado Nikolić, Ivan Bošnjak.

Štab 4 bataljona: komandant — Ante Milić; politkomesar — Ivan Šalov; zamenik komandanta — Filip Vučković, Ljubo Truta, narodni heroj; zamenik politkomesara — Zlatko Sažunić; intendant — Jozo Šrša; referent saniteta — Zora Perera.

Štab 5 bataljona: komandant — Voja Sekulić; politkomesar — Petar Bogunović, Frane Kusar; zamenik komandanta — Savo Perković; zamenik politkomesara — Mile Živković; intendant — Milan Novaković; referent saniteta — (?).

4 PROLETERSKA (CRNOGORSKA) BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vasilije Đurović-Vako, narodni heroj, Ljubo Vučković, narodni heroj; politkomesar — Vojo Nikolić, narodni heroj; načelnik štaba — Mileta Đukić; zamenik komandanta — Niko Strugar, narodni heroj; zamenik politkomesara — Milo Jovičević; intendant brigade — Dušan Lompar; referent saniteta — dr Branko Kandić.

Politodel brigade: rukovodilac — Risto Lekić, narodni heroj, Branko Petričević-Kađa; članovi — Branko Petričević-Kađa, Jurica Ribar, Jovan Đurović.

Štab 1 bataljona: komandant — Blažo Marković; politkomesar — Branko Tacović; zamenik komandanta — Boško Kuljača; zamenik politkomesara — Mićan Petričević; intendant — Jovo Mihaljević; referent saniteta — Mašica Nikić-Tadić; omladinski rukovodilac — Ljubica Dobrković-Rolović.

Štab 2 bataljona: komandant — Mirko Batrićević; politkomesar — Milutin Pejanović; zamenik komandanta — Nikola Banović; zamenik politkomesara — Aco Vukotić; intendant — Milovan Drljević; referent saniteta — Desa Vešović.

Štab 3 bataljona: komandant — Bako Jugović, narodni heroj, Miroje Žarić; politkomesar — Jovan Đurović, Đuro Medenica; zamenik komandanta — Vojin Katnić, narodni heroj, Vojo Sekulić; zamenik

politkomesara — Marko Lakić; intendant — Vojo Dragović, narodni heroj; referent saniteta — Ana Ljumović.

Štab 5 bataljona: komandant — Boško Janković, narodni heroj; politkomesar — Đoko Novosel; zamenik komandanta — Veljko Žižić; zamenik politkomesara — Vladeta Popović, Milan Trebješanin-Trejo; intendant — Jovo Kovačević; referent saniteta — Jasna Bulatović.

5 CRNOGORSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Sava Kovačević, narodni heroj, Savo Burić, narodni heroj; politkomesar — Dragiša Ivanović, narodni heroj; načelnik štaba — Niko Martinović, narodni heroj; zamenik komandanta — Niko Jovićević; zamenik politkomesara — Jagoš Uskoković; pomoćnik načelnika štaba — Rade Knežević; operativni oficir — Novo Matunović; obaveštajni oficir — Dušan Bojović, narodni heroj; intendant brigade — Radoš Ljumović; referent saniteta — Marko Baletić, narodni heroj; omladinski rukovodilac — Milorad Radulović.

Politodel brigade: rukovodilac — Veselin Masleša, narodni heroj, Jefto Šćepanović-Čajo, narodni heroj; članovi — Raja Nedeljković, narodni heroj, Mileva Lalović.

Štab 1 bataljona: komandant — Milan Abramović; politkomesar — Sveto Radojević; zamenik komandanta — Milivoje Grozdanić; zamenik politkomesara — Kosta Roćenović-Kole; intendant — Blažo Lazarević; referent saniteta — Zorka Golović; omladinski rukovodilac — Novica Perović.

Štab 2 bataljona: komandant — Vojo Đurašević; politkomesar — Stevo Boljević, narodni heroj; zamenik komandanta — Momčilo Golović-Momo; zamenik politkomesara — Lazo Milović; intendant — Mitar Grahovac; referent saniteta — Radomir Aleksić-Rašo; omladinski rukovodilac — Milka Grozdanić-Bulajić.

Štab 3 bataljona: komandant — Savo Stanojević; politkomesar — Nikola Ljeković, narodni heroj; zamenik komandanta — Maksim Kovačević; zamenik politkomesara — Milan Papić; intendant — Rade Krivokapić; referent saniteta — Ivan Asanović, Vaso Popović; omladinski rukovodilac — Dašica Komnenić.

Štab 4 bataljona: komandant — Vujadin Popović; politkomesar — Dušan Vuković, narodni heroj; zamenik komandanta — Blagoje Perunović; zamenik politkomesara — Veco Radičević, narodni heroj; obaveštajni oficir — Niko Grozdanić; intendant — Vaso Vučinić; referent saniteta — Zarija Jovanović.

Štab 5 bataljona: komandant — Vojo Todorović, narodni heroj; politkomesar — Milisav Đurović, narodni heroj; zamenik komandanta — Đoka Šaranović; zamenik politkomesara — Dragutin Vuković-Drago; intendant — Božo Đuranović; referent saniteta — Mira Četković.

6 ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vojo Ljujić; politkomesar — Cvijetin Mijatović-Majo, narodni heroj; načelnik štaba — Rudi Petovar; zamenik komandanta — Miloš Zekić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Pašaga Mandžić, narodni heroj; obaveštajni oficir — Dušan Blagojević; intendant brigade — Pero Kršić, Dušan Vuković; referent saniteta — Dragi Jovanović.

Politodel brigade: rukovodilac — Zarije Škerović; članovi — Čedomir Minderović, Milić Maksimović.

Štab 1 bataljona: komandant — Miloš Zekić, Vlado Karanović-Karan; politkomesar — Salim Ćerić; zamenik komandanta — Vlado Karanović-Karan; zamenik politkomesara — Dane Olbina; intendant — Mirza Đukić; referent saniteta — Anica Pavlović-Albahari; omladinski rukovodilac — Rade Bajčetić.

Štab 2 bataljona: komandant — Franjo Herljević, narodni heroj; politkomesar — Kazimir Franković; zamenik komandanta — Kosta Šaranović; zamenik politkomesara — Neđo Bogićević; intendant — (?); referent saniteta — Zora Kindbal-Pređe.

Štab 3 bataljona: komandant — Marko Ećimović, narodni heroj; Akif Bešlić; politkomesar — Vesa Racković; zamenik komandanta — Akif Bešlić; zamenik politkomesara — Nisim Albahari,narodni heroj; intendant — Grujo Borovčanin; referent saniteta — Danica Ilić-Kovačević »Čičina«.

7 KRAJIŠKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Rade Marijanac, narodni heroj; politkomesar — Ljubo Babić; načelnik štaba — Milan Lah; zamenik komandanta — Siniša Nikolajević, narodni heroj; zamenik politkomesara — Mijuško Šibalić; obaveštajni oficir — Veljko Miletić-Vele; intendant brigade — Mirko Graonić; referent saniteta — Moni Levi-Sadika. Omladinski rukovodilac — Anđelko Velić-Brano.

Politodel brigade: rukovodilac — Milisav Raičević; članovi — Dušanka Kovačević, Dušan Dozet.

Štab 1 bataljona: komandant — Jovan Medić; politkomesar — Jovo Božović, Milorad Filipović; zamenik komandanta — Šefik Talić; zamenik politkomesara — Miladin Vujošević; intendant — Simo Popadić, Rajko Jokić; referent saniteta — Živadinka Divac; omladinski rukovodilac — Živadinka Divac.

Štab 3 bataljona: komandant — Gliša Raca, Branko Babić; politkomesar — Pero Morača; zamenik komandanta — Nikola Prodanović; zamenik politkomesara — Mate Radulović; intendant — Mlađo Rogić; referent saniteta — Dušanka Mašanović-Sarajlić; omladinski rukovodilac — Mišo Popović.

Štab 4 bataljona: komandant — Dukljan Vukotić; politkomesar — Čedo Jovanović; zamenik komandanta — Jovan Prole; zamenik politkomesara — Đoko Pstrocki; intendant — Simo Ćurković, Stojan Vujković-Čojda; referent saniteta — Bosa Jelača-Đoković; omladinski rukovodilac — Anđelko Velić-Brano.[2]

7 BANIJSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Nikola Maraković-Nina, narodni heroj, Sredoje Urošević, narodni heroj; politkomesar — Uroš Krunić, narodni heroj; načelnik štaba — Vlado Bakarić; zamenik komandanta — Vojko Hohšteter; zamenik politkomesara — Pero Lalović; intendant brigade — Mirko Traparić; referent saniteta — dr Oskar Ginsberger; omladiski rukovodilac — Zdravko Kolar.

Politodel brigade: rukovodilac — Savo Vukčević; članovi — Kaja Garibović-Lalović, Ivo Frol.

---

[2] Omladinski rukovodilac bataljona bio je ujedno i sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a.

Štab 1 bataljona: komandant — Dragan Čolić; politkomesar — Milan Mraković, Josip Kovačević; zamenik komandanta — Ilija Bogojević, Gligo Bunčić; zamenik politkomesara — Stevan Meničanin; intendant — Dragan Sekulić; referent saniteta — Stanko Ivanić, Stevo Martić; operativni oficir — Vaso Borojević; obaveštajni oficir — Vaso Krnjajić.

Štab 2 bataljona: komandant — Rade Milojević, narodni heroj; politkomesar — Slavko Borojević; zamenik komandanta — Ilija Bogojević; zamenik politkomesara — Zora Zebić; intendant — Miro Brkljačić; referent saniteta — (?); operativni oficir — Gligo Bunčić; obaveštajni oficir — Milan Vukmanović, Ilija Tarabić; omladinski rukovodilac — Stojan Šundeka.

Štab 3 bataljona: komandant — Janko Zebić; politkomesar — Milutin Omazić, Ilija Vukadinović; zamenik komandanta — Branko Babić; zamenik politkomesara — Joso Kovačević; operativni oficir — Miloš Lazić; obaveštajni oficir — Dušan Čović; intendant — Gligo Vranešević.

8 BANIJSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Stanko Bjelajac-Ćane, narodni heroj; politkomesar — Mirko Burić; načelnika štaba — Stevo Januz, Stanko Bjelac; zamenik komandanta — Rade Grmuša, narodni heroj; zamenik politkomesara — Šukrija Bijedić; obaveštajni oficir — Milan Đukić-Grbo, Mirko Sužnjević; intendant brigade — Stevo Čelar; referent saniteta — Janko Bobetko.

Politodel brigade: rukovodilac — Stefan Mitrović; članovi — Bogdan Perović, Belka Jovičević.

Štab 1 bataljona: komandant — Stanko Nevajda; politkomesar — Boro Tošović; zamenik komandanta — Branko Krnetić; zamenik politkomesara — Živko Juzbašić; intendant — Stanko Tintor; referent saniteta Sofija Zjakić-Bijedić; omladinski rukovodilac — Petar Medić.

Štab 2 bataljona: komandant — Miloš Suzić, narodni heroj; politkomesar — Dušan Sužnjević; zamenik komandanta — Petar Miljković; zamenik politkomesara — Mile Peškir.

Štab 3 bataljona: komandant — Adam Macakanja, Branko Krnetić; politkomesar — Ignjatije Joka, Ivan Bačun; zamenik komandanta — Rade Bomeštar; zamenik politkomesara — Janko Mraković; intendant — Stevo Mraković; referent saniteta — (?); obaveštajni oficir — Adam Petrović-Gigac, narodni heroj.

10 HERCEGOVAČKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Vlado Šegrt, narodni heroj; politkomesar — Đedo Kapor; načelnik štaba — Rade Hamović, narodni heroj; zamenik komandanta — Vlado Tomanović, narodni heroj, Vojo Popović; zamenik politkomesara — Vaso Miskin-Crni, narodni heroj; obaveštajni oficir — Dušan Brstina; intendant brigade — Simo Babić; referent saniteta — Tripo Vujičić.

Politodel brigade: rukovodilac — Vojo Kovačević, narodni heroj; članovi — Vule Mićunović, Špiro Srzentić, Tinka Romano.

Štab 1 bataljona: komandant — Milinko Okiljević; politkomesar — Radovan Stijačić; zamenik komandanta — Vaso Kovačević; zamenik politkomesara — Vlado Ivković; intendant — Žarko Popović; referent saniteta — Soka Šlijepčević; omladinski rukovodilac — Krsto Šegrt.

Štab 2 bataljona: komandant — Nikola Ljubibratić, narodni heroj; politkomesar — Rajko Milošević, Peko Papić; zamenik komandanta — Petar Miodragović, Dušan Grk, narodni heroj; zamenik politkomesara — Slobodan Šakota; intendant — Risto Gačinović, Dušan Krunić; referent saniteta — Miroslava Aleksić.

Štab 3 bataljona: komandant — Radovan Šakotić, narodni heroj; politkomesar — Enver Ćemalović; zamenik komandanta — Mladen Balorda, narodni heroj; zamenik politkomesara — Aco Babić; intendant — Šemsudin Dizdarević-Strateg; referent saniteta — Čin Altarac; omladinski rukovodilac — Dragi Nižetić, Hamid Poljaković.

Štab 4 bataljona: komandant — Dušan Brstina, Danilo Šarenac, narodni heroj; politkomesar — Voja Gušić; zamenik komandanta — Danilo Šarenac; zamenik politkomesara — Vlado Vujović-Mladi; intendant — Savo Čolović, narodni heroj; referent saniteta — Savo Ivković, Celija-Marica — Brdar-Rudić.

Štab 5 bataljona: komandant — Danilo Komnenović, narodni heroj; politkomesar — Živko Jošilo; zamenik komandanta — Jovan Andrić; zamenik politkomesara — Franc Novak; intendant — Milosav Aleksić-Mićo; referent saniteta — Mamin; omladinski rukovodilac — Borko Gizdić.

Štab 6 bataljona: komandant — Dušan Grk, narodni heroj, Milan Domazet; politkomesar — Peko Papić; zamenik komandanta — Slavo Skender; zamenik politkomesara — Milenko Šotra; intendant — Milan Krunić; referent saniteta — Branko Pamučina.

16 BANIJSKA BRIGADA

Štab brigade: komandant — Ante Banina, narodni heroj; politkomesar — Uroš Slijepčević; načelnik štaba — Nikola Kajić-Kole; zamenik komandanta — Marko Milanović; zamenik politkomesara — Milinko Marojević; intendant brigade — Dušan Vranješ; referent saniteta — Ivo Brodarec; omladinski rukovodilac — Branko Resanović.

Politodel brigade: rukovodilac — Stjepan Debeljak-Bil, narodni heroj; članovi — Dušan Kostić, Vera Cvetković-Majer.

Štab 1 bataljona: komandant — Đuro Mrkšić; politkomesar — Pero Svrabić; zamenik komandanta — Simo Čavić; zamenik politkomesara — Mišo Čučković, Blažo Mraković, narodni heroj; intendant — Nikola Crnojević; referent saniteta — (?).

Štab 2 bataljona: komandant — Nikola Joka, Stanko Kreča; politkomesar — Tomo Ugarković; zamenik komandanta — Pero Vukičević; zamenik politkomesara — Milan Stanić; intendant — Milan Smoljenović; referent saniteta — Miloš Lukić.

Štab 3 bataljona: komandant — Jovo Čakalo; politkomesar — Milan Knežević; zamenik komandanta — Stevo Vučković; zamenik politkomesara — Ivo Radošević; intendant — Gojko Bodlović; referent saniteta — (?); operativni oficir — Adam Petrović-Gigac, narodni heroj.

MAJEVIČKA BRIGADA[8]

Štab brigade: komandant — Pero Kosorić, narodni heroj; politkomesar — Mirko Filipović, narodni heroj; načelnik štaba — Vukašin

[8] U početku se zvala *Prva majevička brigada*, docnije *Petnaesta majevička*. U periodu Pete neprijateljske ofanzive nosila je naziv *Majevička brigada*. Napisi o njenom učešću i učešću Šeste istočnobosanske brigade u bici na Sutjesci objavljeni su u I knjizi.

Subotić; zamenik komandanta — Ratko Perić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Pavle Goranin-Ilija, narodni heroj; obaveštajni oficir — Relja Lukić; intendant brigade — Vesa Radojčić; referent saniteta — Adem Akšamija; omladinski rukovodilac — Mićo Rakić.

Politodel brigade: rukovodilac — Ljubo Vušović; članovi — Vlado Rolović, Desa Koštan.

Štab 1 bataljona: komandant — Miljenko Cvitković, narodni heroj, Vojko Milovanović-Savić, narodni heroj; politkomesar — Muhidin Begić; zamenik komandanta — Vojko Milovanović-Savić, narodni heroj; zamenik politkomesara — Nenad Petrović; intendant — (?); referent saniteta — (?).

Štab 2 bataljona: komandant — Srećko Stević, Slobodan Kezunović; politkomesar — Stevo Popović, Dragiša Maksimović; zamenik komandanta — Radivoje Kovačević; zamenik politkomesara — Dragiša Maksimović, Šefko Odobašić; intendant — Tešo Nakić; referent saniteta — Milica Mićić-Skendić.

Štab 3 bataljona: komandant — Tripun Petrović-Patak, Radivoje Kovačević; politkomesar — Jovo Kokanović-Kokan; zamenik komandanta — Radivoje Kovačević; zamenik politkomesara — Selim Nunić; intendant — Marko Lukić; referent saniteta — (?).

Štab 4 bataljona: komandant — Vojo Ivanović-Crnogorac, narodni heroj; politkomesar — Andrija Blagojević; zamenik komandanta — Zarija Kodžović; zamenik politkomesara — Velimir Dakić, Veljko Simić-Veljun; intendant — Milan Rabotić; referent saniteta — Ljiljana Dursun-Prlja.

Štab 5 bataljona:[4] komandant — Ervin Salcberger-Stanko; politkomesar — Šefko Avdić.

NAPOMENA REDAKCIJE

— Formaciski pregled rukovodećeg sastava brigada i bataljona rađen je na osnovu podataka prikupljenih od učesnika, raspoloživih dokumenata i objavljenih radova.

— U toku dejstava, koja su se odvijala u vremenu zahvaćenom Petom neprijateljskom ofanzivom, dolazilo je do mnogih izmena u kadrovskom sastavu, te se stoga na pojedinim funkcijama spominju po dva ili više rukovodilaca, ili se isto lice pojavljuje na dva ili više mesta.

— U štabovima nekih brigada, pa čak i bataljona, susrećemo operativnog oficira, dok u nekim brigadama ne nailazimo ni na načelnika štaba. Ovakvih i sličnih razlika ima i kod nekih drugih funkcija.

— Za sve netačnosti i nepotpunosti koje učesnici uoče u iznesenom sastavu i dostave ih Redakciji, biće objavljene ispravke i dopune u jednoj od narednih knjiga.

---

[4] Ovaj bataljon u Majevičkoj brigadi bio je ustvari *Bataljon pratećih oruđa.*

II

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

DELOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE PRELAZE PIVU KOD GORNJEG KRUŠEVA 29 MAJA 1943

(Vojni muzej JNA)

DELOVI DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE PRELAZE PIVU KRAJEM MAJA 1943

(Vojni muzej JNA)

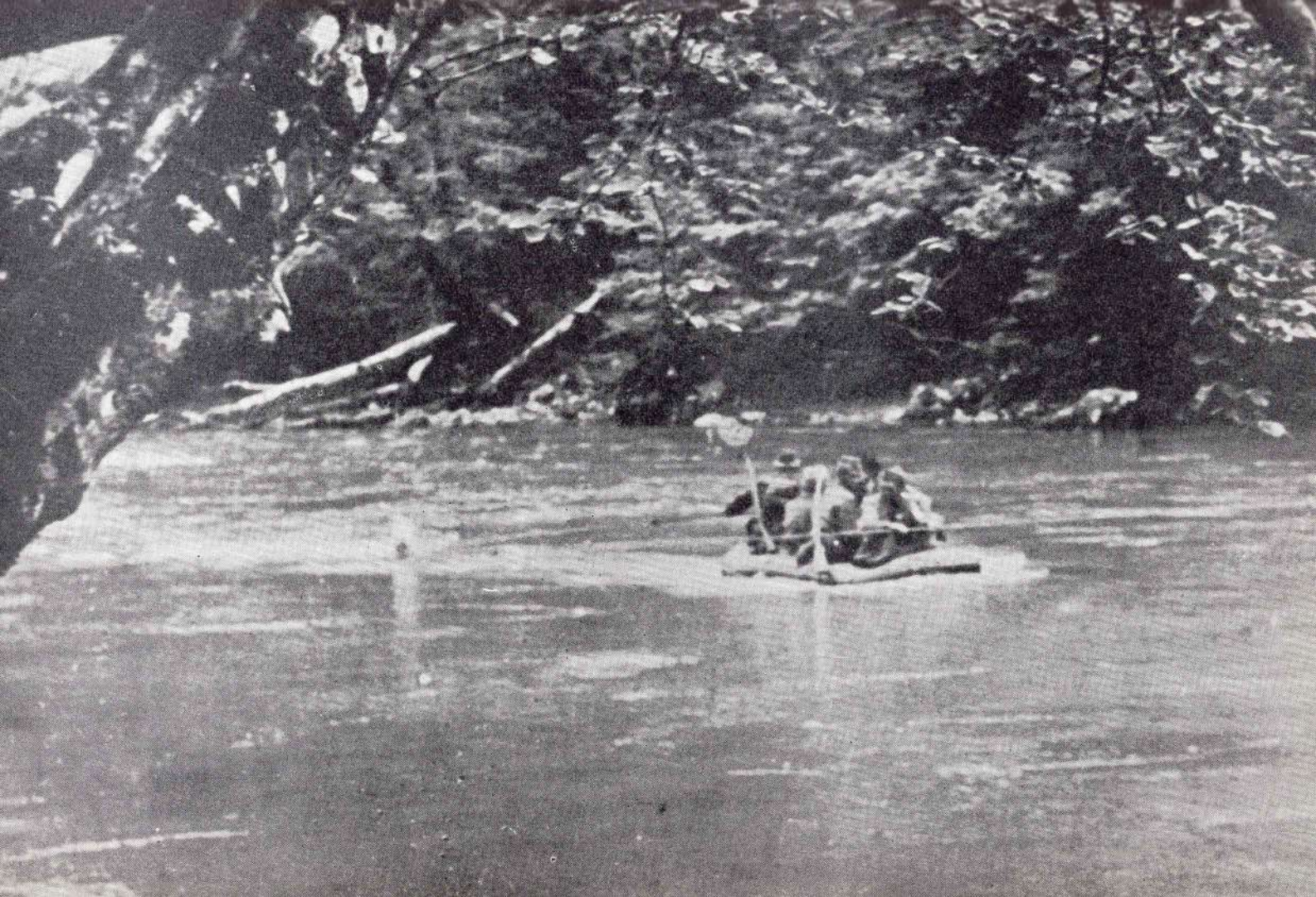

DELOVI PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA GUMENOM ČAMCU PREKO PIVE KRAJEM MAJA 1943

(Vojni muzej JNA)

ZAČELJE JEDINICA NA MOSTU PREKO PIVE 10 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

ORUĐE DRUGE BRDSKE BATERIJE ARTILJERISKOG DIVIZIONA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA POLOŽAJU ŠARIĆA KRŠ KOD MOJKOVCA 17 MAJA 1943

(Vojni muzej JNA)

NAD KANJONOM PIVE MAJA 1943 (I)

(Ž. Skrigin)

NAD KANJONOM PIVE MAJA 1943 (II)

(Ž. Skrigin)

VOJNA MUZIKA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE SA DELOVIMA PRVE PROLETERSKE NA SUHOJ GORI JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

DELOVI PRVE PROLETERSKE BRIGADE NA SUHOJ GORI U POKRETU KA SUTJESCI

(Ž. Skrigin)

PRVI BATALJON PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA MRKALJ — KLADAMA 6 JUNA 1943. KOMANDANT BRIGADE DANILO LEKIĆ GOVORI BORCIMA

(D. Vlahović)

KOMORA BRDSKE BATERIJE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE NA ODMORU NA DRAGOŠ-SEDLU JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

BORCI DESETE HERCEGOVAČKE BRIGADE PRELAZE SUTJESKU KOD PRIBOJA 8 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

DELOVI DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE JUNA 1943 KOD SUHE NA SUTJESCI

(Vojni muzej JNA)

PRIPREMANJE HRANE ZA JEDINICE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE KOD SELA SUHA GORA JUNA 1943

(Ž. Skrigin)

BORCI POKUŠAVAJU DA IZVUKU MAZGU KOJA JE OD IZNEMOGLOSTI PALA NA PUTU KROZ ZELENGORU 8 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

DELOVI PETE NOU BRIGADE POSLE NEPOSREDNOG PROBOJA TREĆE DIVIZIJE 13 JUNA 1943

(Ž. Skrigin)

DRUGA PROLETERSKA PRODIRE KROZ ZELENGORU

(Ž. Skrigin)

Летак који су Немци бацали у V офанзиви Партизанима како би их присилили на капитулацију - Маја и јуна 19.. на Дурмитору

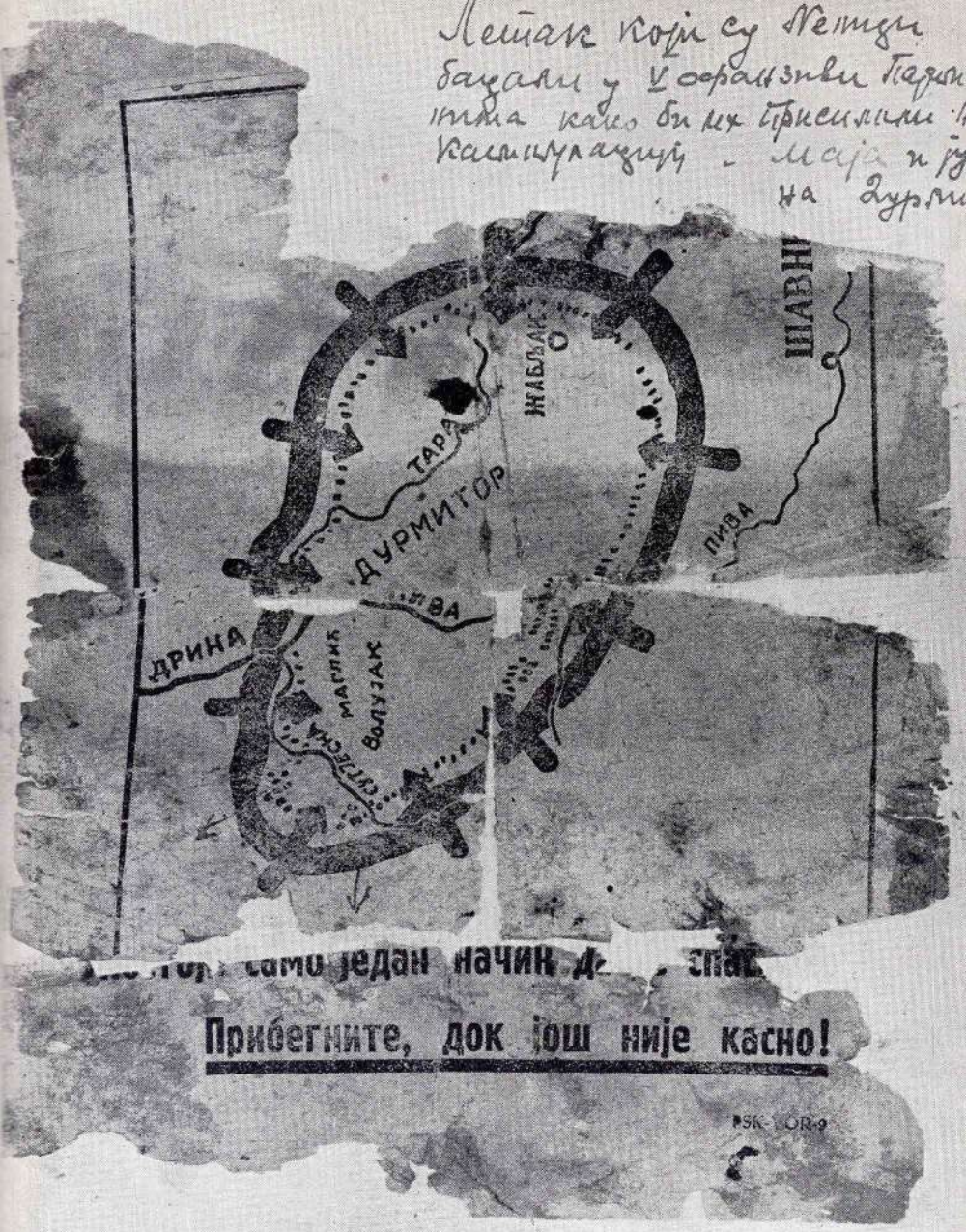

Залежно за чување
београду 7-XII-1955 год

Летак нађен после офанзиве
међу изгинулим друговима-
партизанима -
Сачувао га

NEMAČKI LETAK IZ PETE OFANZIVE

SINJAJEVINA

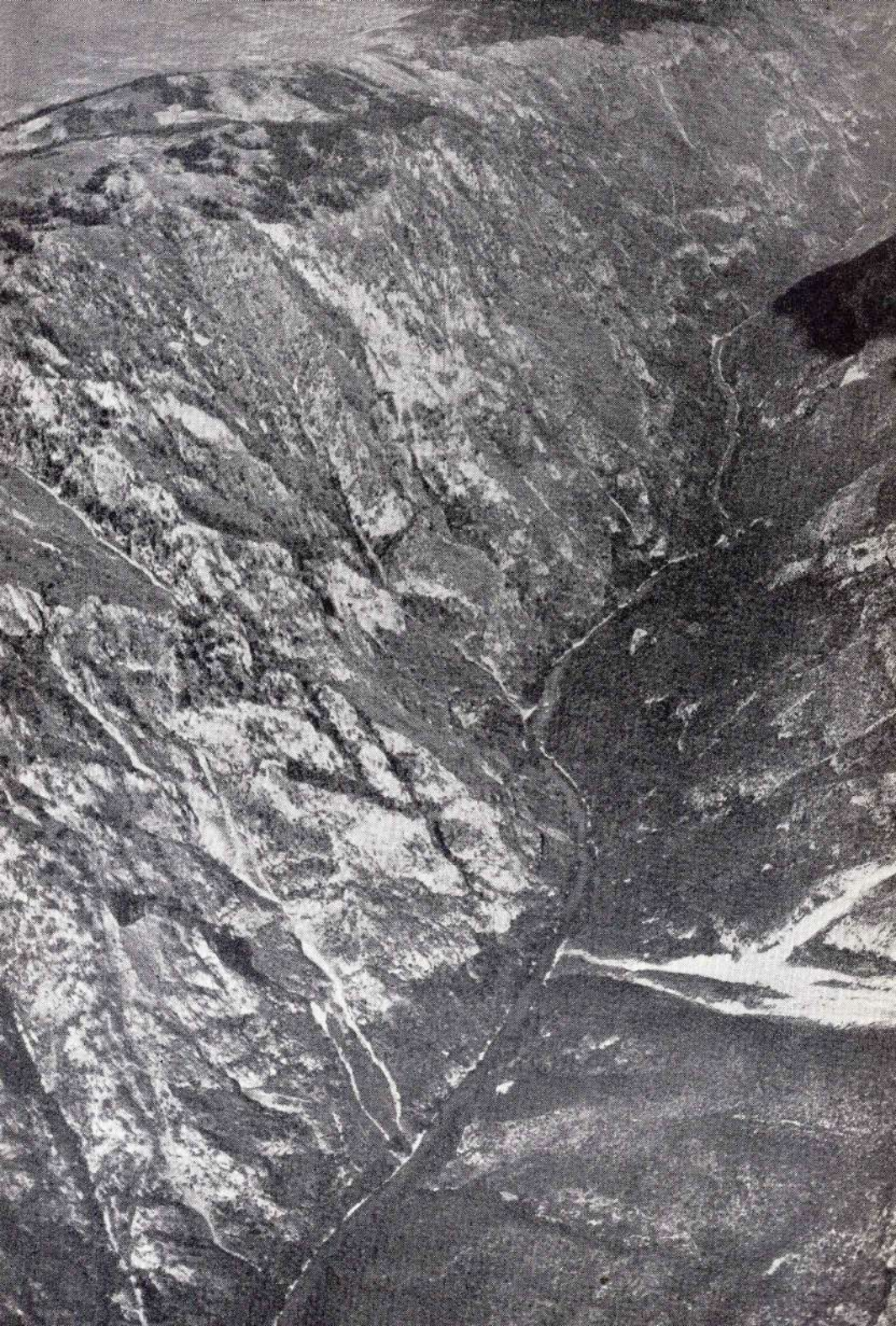

KANJON TARE NIZVODNO OD LEVERTARE

KANJON TARE NIZVODNO OD UŠĆA SUŠICE

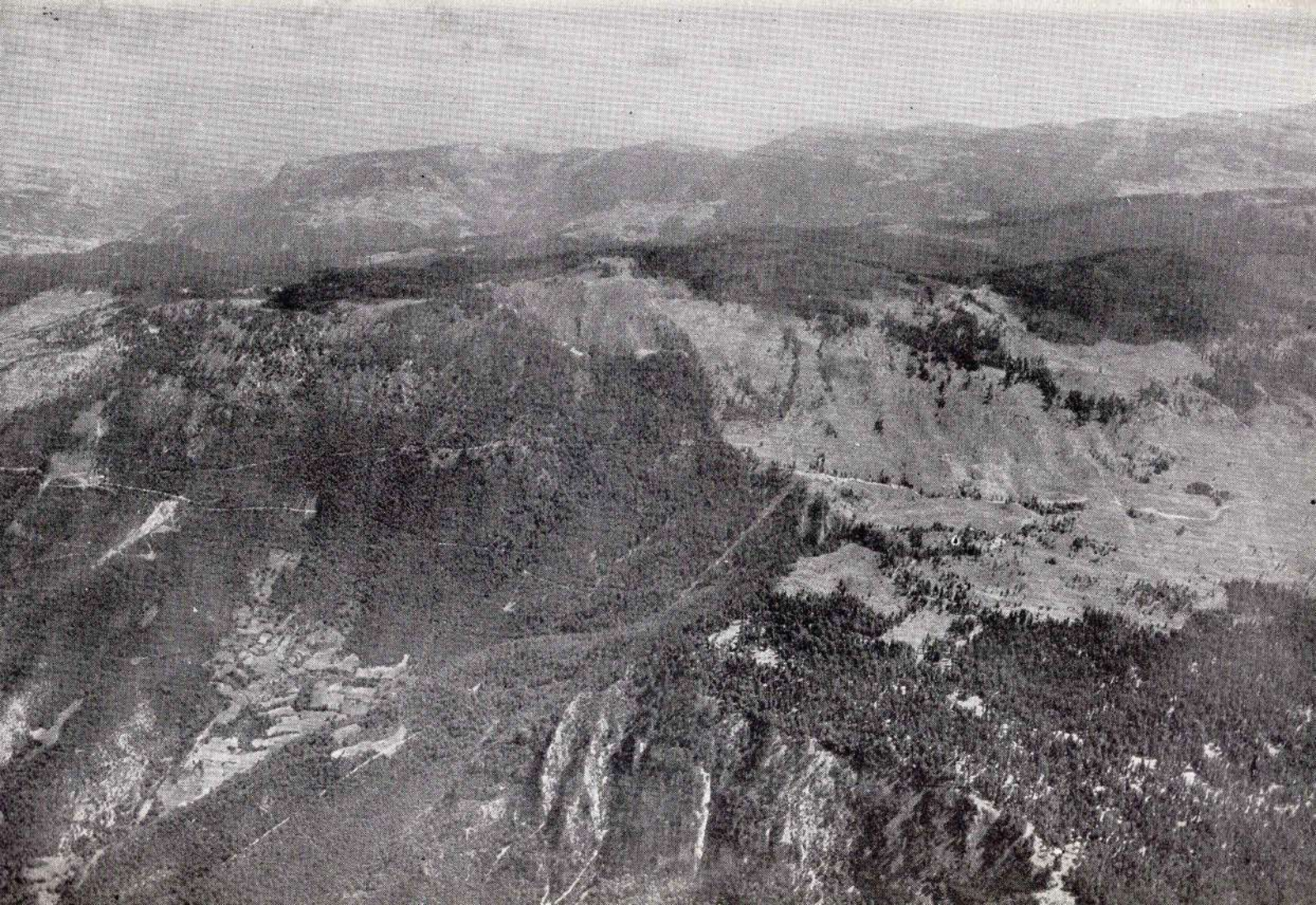

ZLATNI BOR

REJON s. G. KRUŠEVO

TJENTIŠTE. NA DESNOJ STRANI SUTJESKE VIDI SE PUT KOJI IDE OD DRAGOŠ-SEDLA PREKO BOROVNA i s. MRKALJI KA POPOVOM MOSTU

DONJE I GORNJE BARE

LUČKE KOLIBE

III

SA PROSLAVE PETNAESTOGODIŠNJICE BITKE NA SUTJESCI
ODRŽANE 4 JULA 1958 GODINE NA TJENTIŠTU

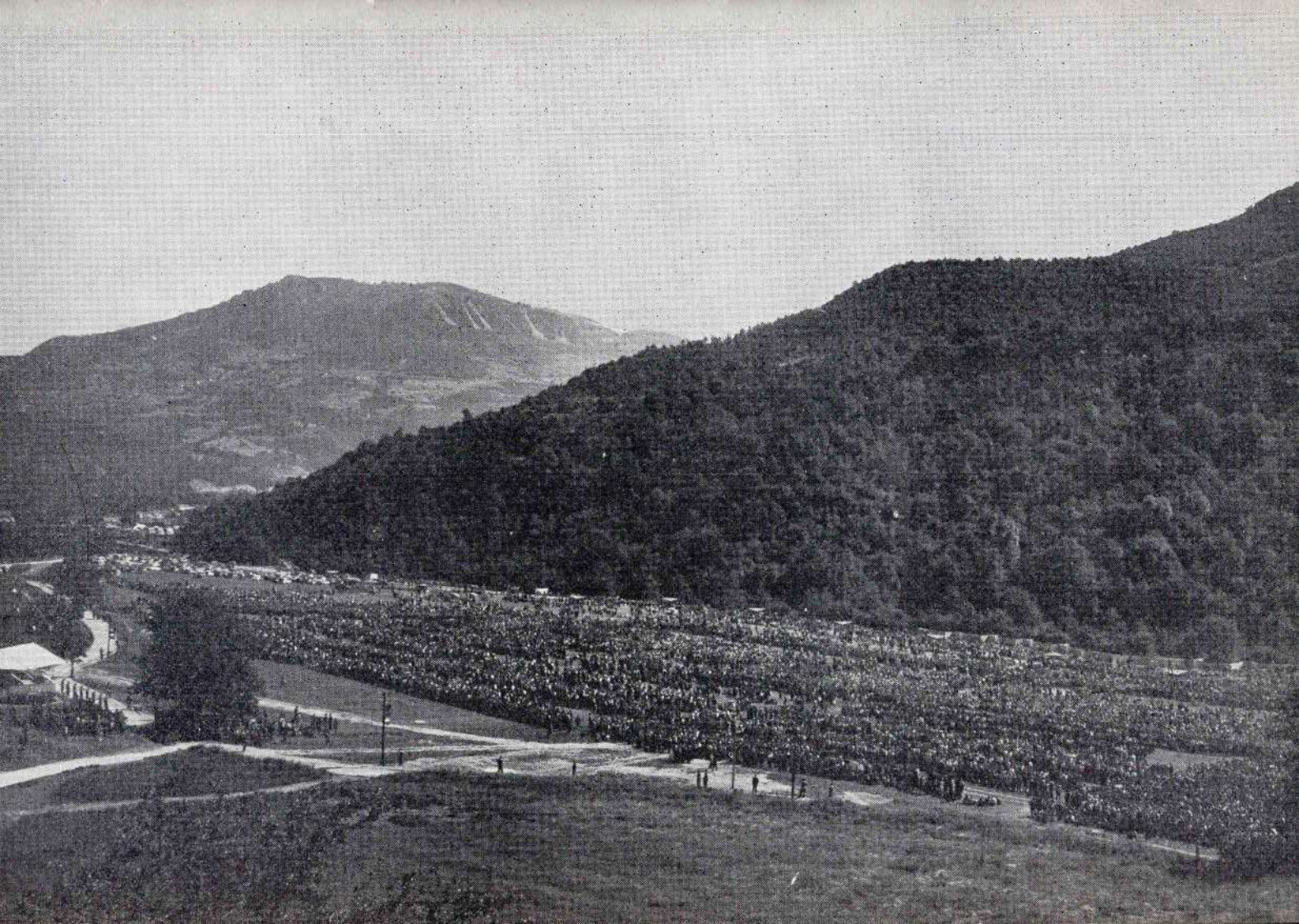

UČESNICI BITKE NA SUTJESCI FORMIRANI U ŠESNAEST RATNIH BRIGADA NA ISTORISKOM TJENTIŠTU OČEKUJU VRHOVNOG KOMANDANTA

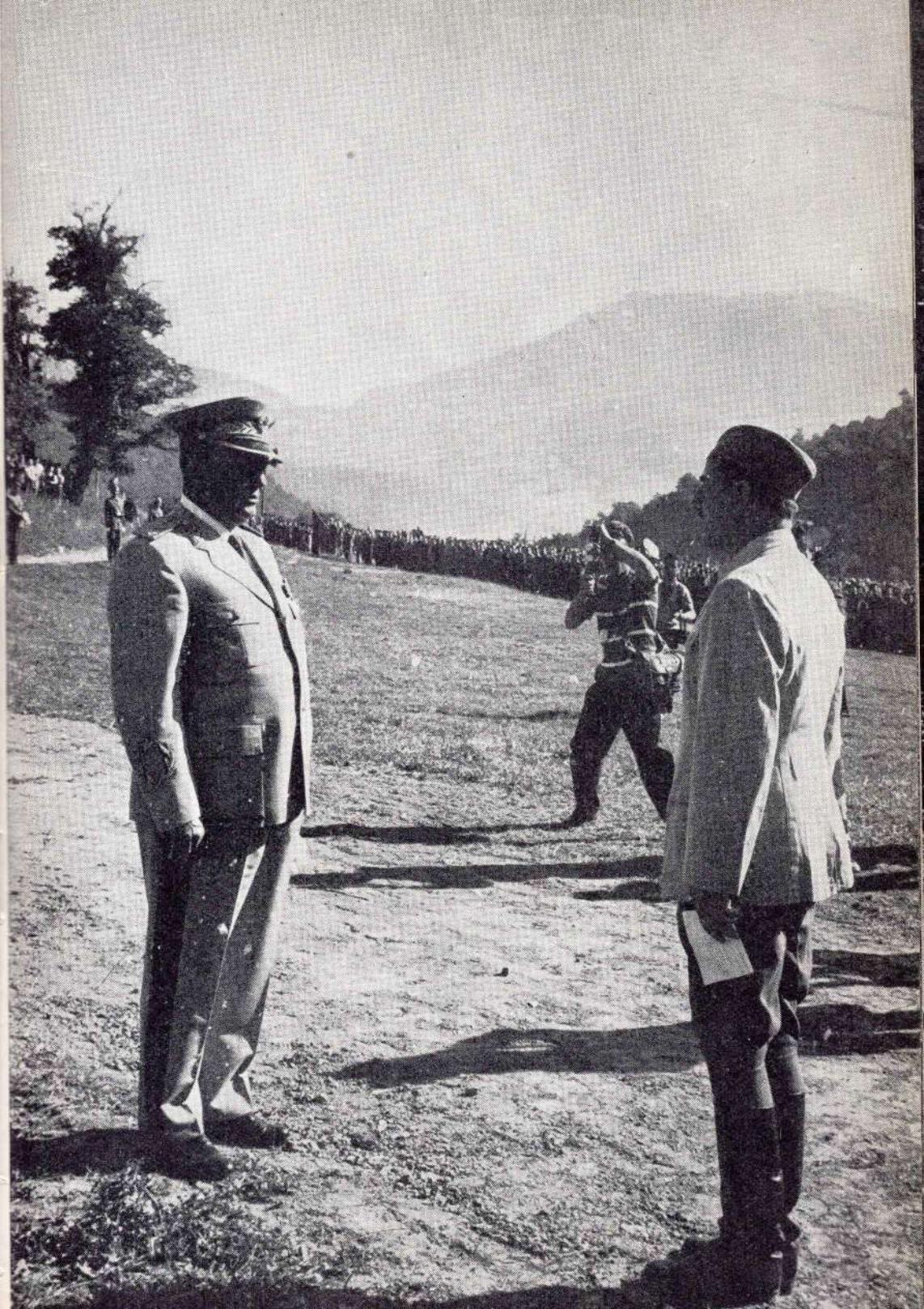

ISPRED POSTROJENIH UČESNIKA BITKE VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO PRIMA RAPORT OD KOČE POPOVIĆA KOMANDANTA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE U BICI NA SUTJESCI

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA BRIGADA, UČESNICA BITKE NA SUTJESCI, PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

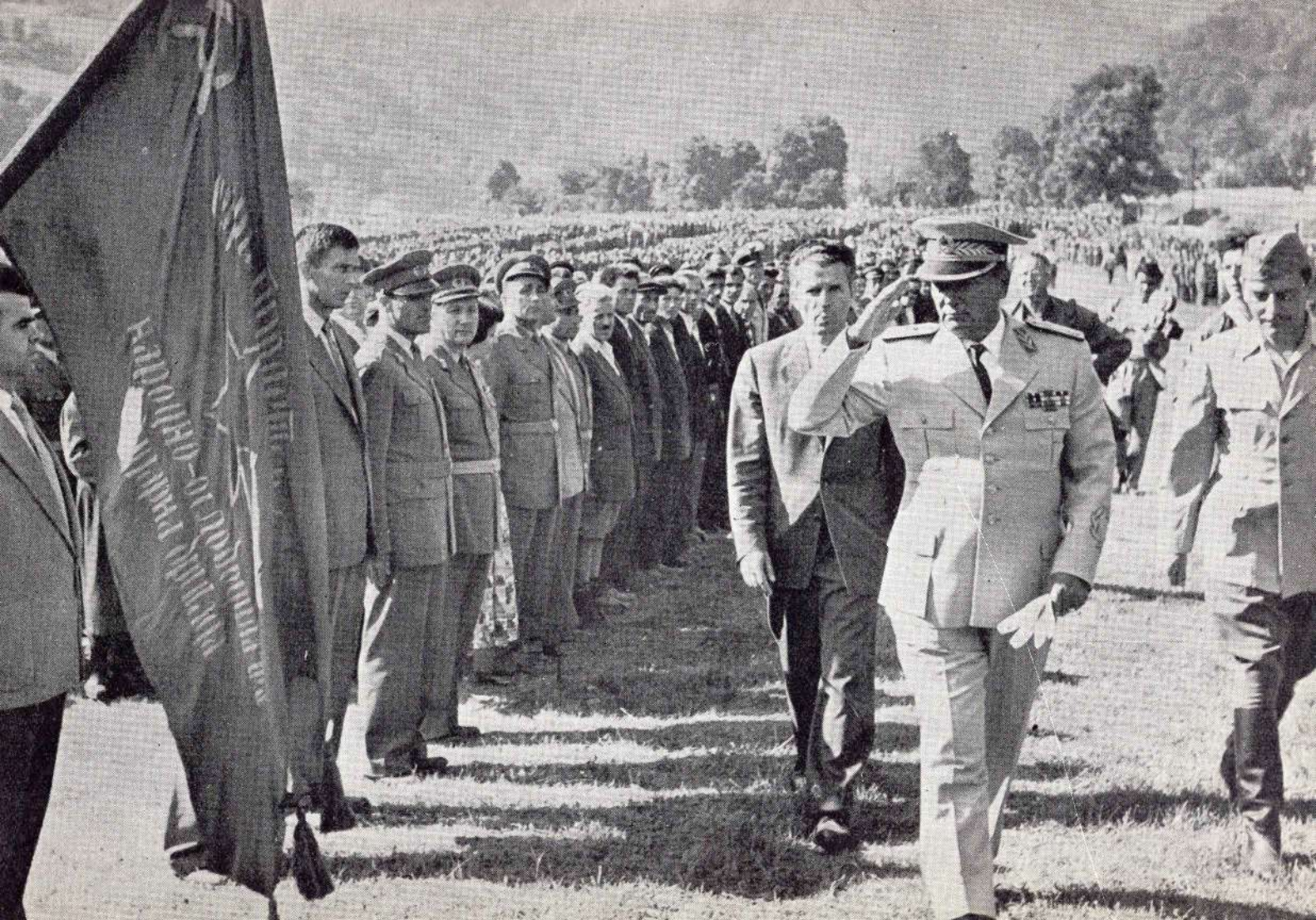

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA BRIGADA, UČESNICA BITKE NA SUTJESCI, DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA BRIGADA, UČESNICA BITKE NA SUTJESCI, TREĆE UDARNE DIVIZIJE

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO VRŠI SMOTRU BORACA BRIGADA, UČESNICA BITKE NA SUTJESCI, SEDME BANIJSKE DIVIZIJE

VRHOVNI KOMANDANT JOSIP BROZ TITO PREDAJE BRIGADAMA UČESNICAMA BITKE NA SUTJESCI ORDEN NARODNOG HEROJA. ZA PRVU PROLETERSKU BRIGADU ORDEN PRIMA MIJALKO TODOROVIČ POLITIČKI KOMESAR BRIGADE U BICI NA SUTJESCI

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

LIKOVNI PRILOZI

Sava Nikolić: PROBOJ NA SUTJESCI
Branko Šotra: KROZ ŠUMU
Franjo Šimunović: BORCI
Lojze Dolinar: NOŠENJE RANJENIKA
Petar Lubarda: SUTJESKA
Đorđe Andrejević-Kun: PORED PALOG DRUGA
Pivo Karamatijević: U BORBU!
Franc Mihelič: KURIR
Jozo Janda: CRTEŽ IZ PARTIZANA
Slavko Pengov: FRESKA O NOB

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

Delovi Prve proleterske divizije prelaze Pivu kod Gornjeg Kruševa 29 maja 1943

Delovi Druge proleterske divizije prelaze Pivu krajem maja 1943

Delovi Prve proleterske divizije na gumenom čamcu preko Pive krajem maja 1943

Začelje jedinica na mostu preko Pive 10 juna 1943

Oruđe Druge brdske baterije Artiljeriskog diviziona Prve proleterske divizije na položaju Šarića Krš kod Mojkovca 17 maja 1943

Nad kanjonom Pive maja 1943 (I)

Nad kanjonom Pive maja 1943 (II)

Vojna muzika Druge proleterske divizije sa delovima Prve proleterske na Suhoj Gori juna 1943

Delovi Prve proleterske brigade na Suhoj Gori u pokretu ka Sutjesci

Prvi bataljon Prve proleterske divizije na Mrkalj-Kladama 6 juna 1943. Komandant brigade Danilo Lekić govori borcima
Komora Brdske baterije Prve proleterske divizije na odmoru na Dragoš-Sedlu juna 1943
Borci Desete hercegovačke brigade prelaze Sutjesku kod Priboja 8 juna 1943
Delovi Druge proleterske divizije juna 1943 kod Suhe na Sutjesci
Pripremanje hrane za jedinice Prve proleterske divizije kod sela Suha Gora juna 1943
Borci pokušavaju da izvuku mazgu koja je od iznemoglosti pala na putu kroz Zelengoru 8 juna 1943
Delovi Pete NOU brigade posle neposrednog proboja Treće divizije 13 juna 1943
Druga proleterska prodire kroz Zelengoru
Nemački letak iz Pete ofanzive

Sinjajevina
Kanjon Tare nizvodno od Levertare
Kanjon Tare nizvodno od ušća Sušice
Zlatni Bor
Rejon s. G. Kruševo
Tjentište. Na desnoj strani Sutjeske vidi se put koji ide od Dragoš-Sedla preko Borovna i s. Mrkalji ka Popovom Mostu
Donje i Gornje Bare
Lučke Kolibe

FOTOGRAFIJE SA PROSLAVE PETNAESTOGODIŠNJICE BITKE NA SUTJESCI

Tito prima Povelju naroda Jugoslavije. (Fotografija je u naslovnom tabaku)
Učesnici Bitke na Sutjesci u očekivanju Vrhovnog komandanta
Vrhovni komandant prima raport
Vrhovni komandant vrši smotru boraca Prve proleterske divizije
Vrhovni komandant vrši smotru boraca Druge proleterske divizije
Vrhovni komandant vrši smotru boraca Treće udarne divizije
Vrhovni komandant vrši smotru boraca Sedme banijske divizije
Vrhovni komandant predaje brigadama Orden narodnog heroja

*

SADRŽAJ

IZ TITOVE REČI NA PRVOJ SEDNICI ODBORA ZA PROSLAVU PETNAESTOGODIŠNJICE BITKE NA SUTJESCI

POVELJA NARODA JUGOSLAVIJE DRUGU TITU

UKAZ O ODLIKOVANJU BRIGADA UČESNICA BITKE NA SUTJESCI ORDENOM NARODNOG HEROJA

PROLETERSKE I UDARNE BRIGADE U BICI NA SUTJESCI

PRVA PROLETERSKA

Miloje Milojević: * * * — — — — — — — — — — 9

TREĆA KRAJIŠKA

Nikola Karanović: * * * — — — — — — — — — — 33

TREĆA DALMATINSKA

Branko Dude: * * * — — — — — — — — — — 59

DRUGA PROLETERSKA

Sredoje Urošević: * * * — — — — — — — — — — 63

Nikola Ljubičić: PO DRUGI PUT NA SUTJESCI — — — — 99

ČETVRTA PROLETERSKA

* * * — — — — — — — — — — — — — — 115

Boško Brajović: OD BIOČA DO KLADNJA — — — — — 128

Jovo Vukotić: U BOJEVIMA NA JAVORKU I KOD BIOČA — 144

Dušan Lompar: ORGANIZACIJA I RAD NA SNABDEVANJU BRIGADE — — — — — — — — — — — — 152

DRUGA DALMATINSKA

*

Ljubo Vučković: * * — — — — — — — — — — 175
Periša Grujić: SA BORBENOG PUTA DO BARA — — — 180
Obrad Egić: U BORBAMA NA DONJIM I GORNJIM BARAMA I PROBIJANJE KROZ ZELENGORU — — — — — 189

SEDMA KRAJIŠKA

*

Pero Morača: * * — — — — — — — — — — — 211
Mijuško Šibalić: SEĆANJA NA SEDMU KRAJIŠKU — — — 223

DESETA HERCEGOVAČKA

*

Rade Hamović: * * — — — — — — — — — — — 249
Vlado Šegrt: U OBRUČU — — — — — — — — — — 292

PRVA DALMATINSKA

*

Gligo Mandić i Vlado Šćekić: * * — — — — — — 307
Ante Kronja: IZ DNEVNIKA — — — — — — — — — — 315
Obren Ivković: POSLJEDNJI OKRŠAJ NA SUTJESCI — — 321
Paško Romac: NA PIVI I SUTJESCI — — — — — — — 331

PETA CRNOGORSKA

*

Vojo Todorović i Vujadin Popović: * * — — — — — 343
Savo Burić: OD PIVSKE PLANINE DO ZELENGORE — — 355
Dragiša M. Ivanović: SEĆANJA NA PETU CRNOGORSKU — 372
Raja Nedeljković: S PETOM CRNOGORSKOM — — — — 393
Rade Knežević: NIKAD VEĆEG JUNAŠTVA — — — — — 419

TREĆA PROLETERSKA (SANDŽAČKA)

*

Žarko Vidović: * * — — — — — — — — — — — 433
Voja Leković: STANJE JE NEREDOVNO — — — — — — 443
Čedomir Drulović: U JURIŠU NA KREKOVE — — — — — 461

SEDMA BANIJSKA

*

Uroš Krunić: * * — — — — — — — — — — — — 469
Vladimir Bakarić: NIJE SE ČULO »NE MOGU VIŠE« — — — 482

OSMA BANIJSKA

Stanko Bjelajac: * * * — — — — — — — — — — — 499
Mirko Burić: NEKOLIKO SJEĆANJA IZ BORBI OSME BANIJSKE — — — — — — — — — — — — — — 517

ŠESNAESTA BANIJSKA

Ante Babina: * * * — — — — — — — — — — — — 521

ARTILJERIJA

Ljubivoje Pajović: [DIVIZION PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE] — — — — — — — — — — — — — — 537
Branko Obradović: MARŠ ARTILJERACA — — — — — — 564

PRILOZI :

I SASTAV ŠTABOVA I BATALJONA I POLITODELA BRIGADA
II RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI
III FOTOGRAFIJE SA PROSLAVE PETNAESTOGODIŠNJICE BITKE NA SUTJESCI
SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

SUTJESKA II

PIŠU UČESNICI

*

JEZIČKI REDAKTORI:
Stevan Kojić, Stana Stanić, Miodrag Živanović

*

TEHNIČKI UREDNIK
major
Slobodan M. Mitić

*

KOREKTORI
Vera Đurić, Veljko Aleksić

*

Dato u štampu 1959
Štampanje završeno oktobra 1959

Štampa Vojno štamparsko preduzeće — Beograd